

ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՅՑ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑՈՒ

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆԸ

ՀՐԱՄԱՆԱԲ

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. ԳԱՐԵԳՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴԻ

ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԵՒ ՎԵՀԱՓԱՌ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Տպագրվում է մեկեանսությամբ՝

ՍԻՄՈՆ ԵՎ ՌՈՒԶԱՆՆԱ ԱՂԱԶԱՐՅԱՆՆԵՐԻ

ի հիշատակ

ԱՂԱԶԱՐ ԵՎ ԻԶԱԲԵԼ ԱՂԱԶԱՐՅԱՆՆԵՐԻ

ԱՐՇԱԿ ՏԵՐ-ՍԻՔԵԼՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՅՑ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑՈՒ

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆԸ

ՉԵԻՆԱԿ ԴԵՎԱՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ

Ս. ԷԶՄԻԱԾԻՆ – 2007

ՀՏԴ 23/28
ԳՄԴ 86.37
Ա - 921

ՏԵՐ-ՄԻՔԵԼՅԱՆ ԱՐՇԱԿ

Ա - 921 ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՅՑ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱ-
ՆԸ: -Ս. Էջմիածին: Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2007.- 624 էջ:

ԳՄԴ 86.37

ISBN 978-99930-75-64-6 © Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2007 թ.

ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

Արշակ Տեր-Միքելյանի (1864-1901)՝ մոտ մեկ դար առաջ հեղինակած այս ձեռնարկը առաջին անգամ համակարգված կերպով ներկայացնում է Հայ Եկեղեցու դավանությունը գիտական մակարդակով և մինչև այսօր պահպանում է իր այժմեականությունը:

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Հրատարակչական բաժինը պատրաստել է դասագրքի սույն վերահրատարակությունը երկու տարբերակով՝ դասական ուղղագրությամբ, ինչպես որ հրատարակվել է բնագիրը, և արդի արևելահայերենի ուղղագրությամբ՝ գրաբար մեջբերումներում պահպանելով դասական ուղղագրությունը: Վերացվել են բնագրի տպագրական սխալները, կետադրությունը համապատասխանեցվել է այսօրվա գործող կանոններին: Ծանոթագրությունները կազմել է Հ. Քյոսեյանը: Հեղինակի հղումներից տարբերելու համար դրանք տրված են աստղանիշով (*):

Մեր շնորհակալությունն ենք հայտնում Վիրահայոց թեմի առաջնորդ Տ. Վազգեն եպս. Միրզախանյանին, ով դեռևս Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Քարոզչական Կենտրոնը ղեկավարելիս սկսել էր այս դասագրքի վերահրատարակման աշխատանքները:

Շնորհակալություն ենք հայտնում հրատարակության հովանավորներին՝ Սինոն և Ռուզաննա Աղազարյաններին, որոնց «արդեամբ և ծախիւք» տպագրվեց այս եզակի դասագիրքը:

Շնորհակալություն ենք հայտնում նաև Ա. Տեր-Միքելյանի ազգականներից հայտնի ջութակահարուհի Անահիտ Աճեմյանին՝ հեղինակի դիմանկարը մեզ տրամադրելու համար:

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

«Ծշմարտութիւն հաւատոյ լոյս է աչաց մտացն»:
Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ^{1*}

Ս. Գրիգոր Լուսավորչի և նորա որդիների ու թոռների հավատարիմ աշակերտ Ս. Եղիշե վարդապետը, խոսելով Քրիստոսի անփոխարինելի վաստակոց վրա, մաղթում է, որ Տերը ծագե յուր շնորհաց լույսը յուր հոգու և մարմնի մեջ, լուսավորե յուր մտաց տեսողությունը և այդով օգնե յուրյան՝ արժանապես պատմելու Քրիստոսի վեհ փառքը: Ապա նա հիշում է, որ այդ փառքով է մեծացել եկեղեցին, այդ փառքով է ստացել բազմաթիվ հոգեկիր հայրեր, առաքյալներ, մարգարեք, ճշմարիտ հովիվներ կամ երկնավոր գանձի ժառանգավորներ: Ըստ որում՝ «Այլ որչափ բազում են հարքն հոգեւորք, եւ բազում ունին որդիս առաքինիս, եւ որչափ բազում են յոյժ ժառանգութիւնքն, առաւել, քան զայն եկք եւ ժառանգիչք», որովհետեւ մարդիկ չքավորությունից փախչում են և հարստության վրա են ժողովվում: Բայց առաջիններն յուրյանց ժամանակ փայլեցան կատարյալ վաստակով, աշխատեցան արթնությամբ, հավատքի մեջ հաստատ մնացին և, հեռվից նայելով ու տեսնելով Տիրոջը յուր բոլոր բարիքներով, չչեղվեցան կենարար ավետիքից և հավատքով ամուր մնացին մինչև այսօր. «Ապաքէն եւ որդւոցս ընդ նոյն հետս հարցն պարտ է ընթանալ, զնոյն հաւատս ունենալով, զնոյն վաստակս յանձին բերելով...», որ մենք ևս նույն ավետյաց ժառանգ լինինք: Եվ երբ այս ամենի մեջ մտածենք ու կրթվենք, մեր հոգևոր հայրերի վաստակոց մեջ ընտելացած լինինք և նոցա հայրերի հոգևոր որդիք երևանք, այն ժամանակ Ս. Հոգու օգնությամբ ևս կարող կլինինք մեր Ս. Հայրերի մեզ ավանդած ժառանգությունը գտնել ու վայելել: «Զի ահաւասիկ առաջինքն սերմանեցին եւ սնուցին, եւ միջինքն հնձեցին եւ վաստակեցին, եւ մեք եկեալ

մտաք ի վաստակս առաջնոցն»: «Արդ եւ մի մեք վերջինքս հեղ-
գութեամբ ծուլասցուք», որ միգուցե շեղվինք սկզբից, զարգա-
ցումից և ծայրից, անպտուղ հեռանանք իբրև վատ ժառանգիչք և
սովամահ լինինք: Ահա մենք ամենքս գիտենք, որ եկեղեցին շատ
մեծություն և երկնավոր գանձ ունի, որոնք ոչ թվել և ոչ նոցա
հասուլ լինել կարող ենք լիովին: Միայն թե ես երկնավոր պտուղ-
ների մի մասը կհայտնեմ ձեզ, որպեսզի մեկ մասով երևան և բո-
լոր մասերը: Թեպետ աստվածային մեծությամբ շատ լցված լի-
նիք, ես, հառաջ անցնելով, նոր-նոր հավատք չպետք է պատմեմ
ձեզ, «որ քա՛լ եւ մի՛ լիցի, կա՛մ ասել, կա՛մ լսել զայնպիսիսս ի
սուրբ եկեղեցւոջ»: Այլ միայն Տիրոջ սիրով վառված «եւ առ ի
խանդաղատանս հարցն մերոց առաջնոց, որք հաւատովքն իւ-
րեանց եղեն սիւնք հաստատութեան յաղթողք եկեղեցւոյ», կամե-
նում ենք, ըստ մեր փոքր գիտության, աշխատել գիշեր ու ցերեկ,
անդադար կարգալ երկնավոր Կտակարանները, մտնել «տեսական
խորհրդոց մտածութեան մէջ», որ մեր մեջ ևս Ս. Հոգու շնորհաց
նշույլը կաթի, և կարողանանք ուղղվել դեպի այն անվրեպ շավի-
ղը, որ տանում է նուրբ ճանապարհով ու նեղ դռնով դեպի երկ-
նավոր մեծ մայրաքաղաքը: (Տե՛ս Մատեն., էջ 241, 233, 333):

Ձէի կարող մտաթե թռիչքով անցնել հազարավոր տարիների
վրա, նայել ու տեսնել Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու վաստա-
կավոր հայրերի գրվածքները և նոցանով մտնել առաքելոց հզոր
քարոզության տակ՝ առանց մի անգամ խելամուտ լինելու ու խո-
րասուզվելու մեր փառավոր ոսկեդարի այդ ընտիր ավետարանչի
գողտրիկ ու սրտագրավ մտքերի մեջ: Այդ միևնույն խոսքերը
պետք է ասվեին յոթը դար հետո, այն է՝ ԺԲ դարի վերջում. այդ
միևնույն խոսքերն ենք կրկնում կրկին ևս յոթը դար հետո, այ-
սինքն՝ ԺԹ. դարիս ծայրին, վասնզի այդ երեք շրջանների դարա-
վերջները յուրյանց եկեղեցական պատմական զարգացմամբ,
ճգնաժամով և գրեթե ամեն հանգամանքներով հար և նման ըն-
թացք ու վախճան են ունենում՝ ըստ յուրյանց ժամանակի բարձ-
րության: Ճանաչելով պատմության արժեքը, գիտենալով, որ
պատմությունն է մեզ կրթողը, մեր փորձառության հիմնաքար ու
հետեւելու օրինակ տվողը, այսօր, անշուշտ, մեր ճշմարտատենչ
մտքերը պետք է դեպի այդ դարավերջները սլանան, այդ դարա-

վերջների խորհրդոց մեջ խորասուզվեն՝ մեր դարավերջի խորհուրդն ևս ըմբռնելու համար: Այս սկզբունքն է հիմնադրվել մեր Եկեղեցու կազմակերպության հետ միասին: «Եւ հասարակաց յոյսն մի շահ է. զի առաջինքն ուրախ լինին ի վերջնոցն բարեգործութիւնս. եւ վերջինքս հաստատին յառաջնոցն կատարելութիւն յուսոյն: Եւ առաքինութիւնք առաջնոցն ժառանգութիւն առնի վերջնոցս. զի մնացուածք բարի գործոց առաջնոցն առնու լրումն ի վերջնոց աստի» (Հաճախ., ԺԲ 29):

Ինչպէս մի մարգարեութիւն է հնչում այս գեղեցիկ խոսքը, որով առաջնորդվել է և Ս. Եղիշեն: Կար մի օր, երբ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը ամբողջ մի ազգ էր հեռացնում ապականիչ խավարից և մղում դեպի ճշմարիտ լույսը: Նա յուր առաջ ուզում էր տեսնել և համոզված էր, որ կտեսներ լուսամիտ որդիք՝ լուսակիզն կերպարանքով, ազատ ամենայն խավարից ու խորթ ու մոլոր մտքերից, թեև անհայտ չէր նաև այն սրտամաշուք կասկածը, թե «հետին ժամանակներում» լինելու են սևաթոյր այծեր, որոնք յետ են դառնալու լույսից ու ճշմարտութիւնից, ընկնելու են յուրյանց աստվածային ազատութիւնից և վերստին մտնելու են հեթանոսական խավարի, մարդկային ստուգիան և մարմնական գերութիւն մեջ: Սակայն աստվածային ձայնը պնդում էր, որ այդոնք մեծապէս կնպաստեն ճշմարտութիւն ու լույսի հաստատման ու տարածման և Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու զորացման: Նորա այս հավատքի մի ապացույցն ու հաստատութիւնը եղավ Ե. դարը, որ ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի վար ու ցանքի առատ հունձը, տունկ ու պատվաստների աճումն ու ծաղկումը, բողբոջ ու կոկոնների բացվիլն ու փռվիլը, արշալույսի շողերի լուսաճաճանչվիլը: Եվ որքան ճշմարիտ էր, որքան հաստատապէս խարսխված էր Ս. Գրիգոր Լուսավորչի հավատքն ու նորա միջոցով Աստուծո պարգևած երկնավոր առատ շնորհաց գեղումը Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու վրա, այնքան էլ ապահովված էր նորա հառաջադիմութիւնն ու զարգացումը դարեդար մինչև հակիրտյան: Վերցրեք Գ., Դ. և Ե. դարերը իբրև Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու ծննդյան, աճման և զարգացման ժամանակ և ապա հառաջ գնացեք և դուք կտեսնեք, որ հետևող ամեն մի շրջանը այդ հիմնական շրջանի որևիցե մասի պատկերն է կրում: Բայց

որքան պետք է զարմանաք, երբ իրար դիմաց դնեք Ե., ԺԲ. և ԺԹ. դարերն յուրյանց Հայրապետներով ու Հայրերով, փառքով ու վառքով, արդով ու զարդով, վշտերով ու վեճերով, կսկիծով ու անձկությամբ: Այս ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ այն վսեմ հառաջադիմության ապացուցությունը, որ ներշնչված է Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու մեջ և ինչպես ճշմարիտ լույս հառաջ է մղվում Ս. Լուսավորչյան զարկով: Այդ լույսի հաստատուն հնոցն է Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին, և նորա անշեջ վառողն է նորա սուրբ հավատքը, որ այդ բոլոր շրջաններում հառաջադիմության ոգևորություն է տվել, պահելին ամրացրել, վանելին դուրս մղել, այն հավատքը, որ վառվելով Ս. Հայրապետի մեջ՝ հնչեցնում էր. «Լոյս հաւատոյ ոչ ընդ գրուանաւ խաւարի ծածկի, այլ ի վերայ աշտանակի ճշմարտութեանն եղեալ լինի, իսկ ծածկեալն հաւատ՝ փոքր մի հաւասար է անհաւատութեան, զի խաբէութիւն է եւ ոչ ճշմարտութիւն» (Ընդհանր., էջ 195): Նորա ամբողջությունն է եղել յուր հոգևոր լուսավորությունը, և նորա զենքն է եղել ճշմարտության բարբառը, ըստ որում՝ հավատքի լույսը լուսավորել է նորա հոգին, իսկ հավատքի ձայնը բարբառեցրել է նորա լեզուն, այնուհետև թե՛ նորա անձի և թե՛ նորա ժողովրդի հոգին, խոսքն ու արդյունքը մեկ է եղել ապագայի երաշխավորության համար:

Այլապես չէր կարող հառաջադիմություն լինել: Հառաջադիմությունը համերաշխությամբ կլինի միայն. հապա ո՞րն է այն երաշխիքը, որի շուրջը բոլորվելով՝ համերաշխ ընթանան: Համերաշխությունը միաբանությամբ կլինի. ո՞րն է հապա այն բանը, որ միացնե մարդկանց և հառաջ վարե առանց տարադեպությունաց: Հառաջադիմությունը գորանում է և ոգևորությամբ, բայց ո՞ւր է այն ոգին, որ ոգևորե ամենքին հավասարապես: Հառաջադիմական զարգացումը վերածնությամբ է լինում. չէ՞ որ պետք է լինի ծնող, որ ամենքին նորոգապես ծնի և կյանքի ուժ տա: Վերջապես որն է այն հառաջը, այն լույսը, դեպի որը պետք է դիմենք: Այդ երաշխիքը Աստուծո անխաբ խոստումն է, որ մեզ ապահովում է մեր գործերում. այն բանը Աստուծո խոսքն է, որ մեզ միաբանեցնում է. այն ոգին Աստուծո Հոգին է, որ մեզ ոգևորում է. այն ծնողը Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին է, որ միշտ մեզ

վերածնունդ է. և այն հառաջավար լույսը մեր սուրբ հավատքն է՝ հուսով ու սիրով զարդարված:

Որ դարում մարդիկ գորացրել են խավարը, մոլարը և խաբուսիկը, սաստիկ է եղել և անկումն ու ջախջախումը, իսկ երբ մարդիկ զարթել են և հավատքի լույսով լուսավորվել, հառաջ են մղվել ճշմարիտ հառաջադիմություն ընթացքով: Ուստի և հառաջադիմություն նվիրված ճշմարիտ մարդը ջերմ ընթերցանությունը ուսումնասիրում է Ե. և նորա պատկեր դարերի պատմությունն ու ոգևորվում դեպի նոր կենսունակություն, իսկ աշխարհային քնով ու խավարով նիրհողը ընկնում է մարմնական թմրության մեջ և յուր մարմնի ժամանակավոր կյանքի համար բուսական աճման մեջ սուղվում: Անցական է նորա վայելքը. անցական է նորան զբաղեցնող միտքն ու խոսքը. անցական է և նորա կյանքն ու կարծեցյալ հառաջադիմությունը: Այդպիսի մարդը անօգուտ ու վնասակար է պետության, եկեղեցու, հասարակության և ընտանիքի մեջ, վասնզի ում համար էական չէ հավատքը, էական չէ և ամենայն ինչ, որ բարձր է, սուրբ է և ազնիվ:

Աստված և աստվածայինը, Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին ու նորա սուրբ Հայրապետք չեն կարող թույլ տալ, որ յուրյանց լուսամիտ որդիքը ժամանակավոր, անցական հառաջադիմությամբ, զարգացմամբ ու կյանքով դեկավարեն յուրյանց ընթացքը: Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին ոչ թե հակառակ է աշխարհային, մարմնավոր կյանքին. ո՛չ, ինչ որ կա՝ թե՛ երևացող, թե՛ աներևույթ, ամենն էլ Աստուծո բարիքներն են մարդկանց համար: Այլ նա հակառակ է սոսկ աշխարհայինին, լոկ մարմնականին, միմիայն անցական կյանքին և նպատակի միակողմանիությանց: Ամենայն ինչ, որ կա, բարձրագույն նպատակների համար է, մարդու անփոփոխելի կոչման իրագործման համար է, ըստ որում՝ կյանքի էությունը հավիտենական է, և նորա կատարումը Աստուծով է լրանում: Աստուծո առաջ մարդը աստվածային պատկեր է և Աստուծո որդի, ուրեմն մարդու աչքում անասնի չպետք է հավասարվի, ու նորա կյանքը անասնական շրջանով չպետք է պարփակվի. ահա այս է ճշմարիտ սկզբունքը: Ուստի և Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու աշխատությունն ու ձգտումն է՝ ապահովել յուր որդիներին հավիտենական կյանքով և այդպիսի կյանքի մեջ ամփոփել

նոցա ամեն լուսավորութիւնն ու հառաջադիմութիւնն, ծաղկումն ու բարգաւաճումն, որպեսզի այն ամենը, ինչ որ վեհ է և բարձրացնում է մարդու կոչումը, միակողմանի անցականութեան չմատնվի յուր էութեամբ և ինքնըստինքյան լուծվի ու եղծվի: Այդպիսով նա կարողանում է անցյալի և ներկայի և ապագայի մեջ միութիւն պահել և ոչ թե յուրաքանչյուր սերունդ բաժանել և առանձնացնել, մինչև անգամ պառակտել դեպի կորուստ կամ անկումն և կամ իզուր աշխատանք:

Այս մի քանի հիմնական դիտողութիւնները պարզում են մեր առաջ եկեղեցական գործունեութեան սկզբունքը և այս բավական շարժառիթ պետք է լինի՝ ուսումնասիրելու այն ամենը, ինչ որ ծառայում է այդ գործունեութեան: Մինչև անգամ միմիայն մեր ամբողջ պատմութիւնը դիտելով՝ տեսնում ենք, որ նախնայաց փառավոր գործունեութիւնը միշտ հաստատված է եղել քրիստոնեական ճշմարիտ հայեցողութեան վրա. այդ հայեցողութիւնը կամ աշխարհայեցողութիւնը նոցա հավատքն է եղել, որից և սփռվել է նոցա գործունեութեան ուժն և ուղղութիւնը: Նոցա անձնական և հասարակական կենցաղը, իրենալական ձգտումները և հավերժական վաստակները միահամուռ ծնունդ են եղել այդ հավատքից: Հավատքը, որ է մարդու աշխարհայեցողութեան սկզբունքն ու ամփոփումը, նոցա կյանքի կողմնացույցը, հառաջավարն, կազդուրիչն է եղել, և նոքա այդ լավ ու գիտակցաբար գիտեին, ինչպես սովորել էին յուրյանց անզուգական վարդապետից (Մատթ., Ե 48, 45. Հովհ., Ժէ 3-4, Մատթ., ԺԹ 17): Ուստի և նոքա յուրյանց ուսուցման մեջ առաջին տեղը տվել են մի նպատակի իրագործման, թե՛ նախ պետք է մարդու բնավորութեան մեջ արյուն ու մարմին շինել ճշմարտութեան սկզբունքը, որից սկսվի նորա կամեցողութիւնը, ճշմարտութեան դավանանքը, որով նա առաջնորդվի կյանքի մեջ, և ճշմարտութեան հավատքը, որի ամբողջամբ հառաջ մղվի՝ հաղթելով ժամանակավոր և աշխարհային ամեն արգելք ու խոչընդոտն դեպի կատարելութիւն (Հովհ., Գ 19-20. է 17. Ը 43): Ահա և հազարավոր օրինակներ ունինք պատմութեան մեջ, որոնք ցույց են տալիս, թե ինչպե՛ս Հայոց Եկեղեցու ճշմարիտ ախոյանը զոհում էր յուր կյանքն ու բախտը ճշմարտութեան համոզմունքի անսասանութեան համար:

Տեսնում ենք նույնպես, թե ինչպե՛ս ճշմարտության համոզմունքը բարձր ի գլուխ պահում էին յուրյանց գործունեության դրոշակի վրա՝ միմիայն նորա հաջողության և միմիայն նորա ընդհանրացման համար շնչելով ու գործելով: Ուստիև չարաչար սխալվում են այն միակողմանի ուսյալները, որոնք տգիտության քողով չծածկվելու համար, յուրյանց չգիտեցածից խուսափելով՝ առ ի չգոյե գեթ այժմ ուսանելու արիության, յուրյանց հոգու խավարը տարածում են նաև թերուսների ու տգետների մեջ՝ քարոզելով, որ, իբր թե, ավելորդ է դավանանքը և ավելորդ բեռն է մարդու ազատության վրա: Հիրավի, դավանանքը սանձ է անսանձության, դեկ է ալյաց նվիրված ու խորտակվող նավի համար, հիմք է մարդու հոգու ճշմարիտ շենքի կառուցման, սկիզբն ու վարիչ է բարոյական ու ազգօգուտ գործունեության և ճանապարհ է դեպի հավիտենական կատարելատիպը: Սակայն դավանանքը արգելք է նորա համար, ով ուզում է եսապաշտության ընթացքը հաջողեցնել ու փորը յուր կյանքի գաղափար համարել. և ավելորդ բեռն է նորա համար, որ յուր կյանքի նշանաբան է ընտրել անսանձ կամայականությունը:

Ամեն անգամ երբ դավանանքը հետ է մղվել մարդու հոգուց, հառաջացել է ուրացումն ամեն բարոյականության, կարգի ու կանոնի, երախտագիտության և ամոթի: Ամեն անգամ երբ դավանանքը ինչպես մի հիմնաքար չէ վարսվել մարդու հոգու մեջ, երևան է եկել դրժումն ճշմարտության, ժխտումն մարդու կոչման և ավերումն անցյալի ժառանգության, ներկայի կարգավորության և ամենայն սեռի, հասակի ու դասակարգի շփոթումն է հառաջ բերել՝ տակնուվրա անելով ժողովրդի բարօրության և փոխադարձ հարաբերության սրբությունը դեպի գեղձումն ու անկումը: Իսկ այս կամեցել են այնպիսի մարդիկ, որոնց նշանաբանն է եղել եսի ու փորի պարարումը, և որոնք այդ նպատակի համար ջուր են պղտորել ձուկ որսալու համար, եթե մինչև անգամ այդ պղտորմամբ հազարավոր ձկներ կոտորվելու լինեին:

Արդ՝ տեսանելի մարդն յուր բոլոր գործերով արտահայտություն է ներքին մարդուն. «Ի պտղոյ անտի ճանաչի ծառն»: Նայելով, թե ի՞նչ գաղափար, ի՞նչ համոզմունք և ի՞նչ աշխարհայեցողություն է թագավորում մարդու հոգու, մարդու մտքի ու

սրտի մեջ, նույն հետևանքն է լինում և նորա կամքի ու գործունեությունների մեջ: Նայելով, թե մի ժողովրդի ընդհանուր կյանքն և ընթացքն հավիտենական ճշմարտության գաղափարով է առաջնորդվում, թե՞ անցական խաբուսիկ ու շրջմոլիկ շողերով, ըստ այնմ և կազմակերպվում են նորա գոյություն ու հառաջադիմությունների ու շենքը: Նայելով, թե ի՞նչ հիմքերով, ի՞նչ շաղկապներով և ի՞նչ հոգով է պայմանավորված ժողովուրդը, ըստ այնմ և պայմանավորվում է նորա ապագան: Վերջապես նայելով, թե մանկան սրտում հավիտենական կատարելատիպի ճշմարտություններն են և վարսում ու նորան լուսավորում, թե՞ անցական, մասնավոր և փոփոխական խռիվներ ու տաշեղներ, այնպես էլ գոյանալու է ապագա երիտասարդը. միայն թե առաջինը՝ ճշմարիտ ու մշտասունդ հաստատությունը՝ ինչպես լույս, իսկ երկրորդը՝ շարժուն և անկայուն՝ ինչպես ստվեր:

Արդ, ոչինչ է այն ուսումը, որ կրթությունն է, և ոչինչ է այն կրթությունը, որ հավիտենական ճշմարտության վրա է հյուսում յուր անձնատուր սանի հոգևոր կազմակերպությունը: Ավագի վրա չպետք է հիմնվի հոգևոր շենքի կառուցումը, որի կործանումը խաղալիք դառնա բնական ալեկոծության մեջ, այլ հաստատուն վեմի վրա, որ ցայտե ցրվե այդպիսի ալեկոծությանց անձրևները, գետերն ու հողերը՝ ինքը մնալով անսասան (Մատթ., է 21-28): Ուրեմն այն դավանանքն, որ Մովսիսյան մի լուսավոր ու հրեղեն սյունի պես առաջնորդել է մեր նախնյաց հրացյալ բովի և ալեկոծյալ ծովի միջով դեպի հավիտենական կյանքը, պահելով ու պահպանելով ճշմարտության լույսը և անսասան հույսը նաև մեր մեջ, թող նույն այն աստվածային անշեջ սյունը լինի նաև մեր ուսման, կրթության հառաջադիմության, գործունեության ու կյանքի հենարանը, դեկավարն ու պատվարը: Քանի կա աշխարհը, կա և փարավոնը, կա հառաջընթացության ճանապարհը, կա և Կարմիր ծովը. ճշմարիտ քրիստոնյան նա է, որ ունի յուր հրեղեն ու լուսեղեն սյունը:

Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու դավանական վարդապետութեան ձեռնարկ է այս գրվածքը, որ երկար տարիների աշխատութեանց ու տքնութեանց արդյունք լինելով հանդերձ՝ ըստ կարելիության սեղմ ու հակիրճ ամփոփված է և բովանդակում է այնքան, որքան հնարավոր եղավ տալ այսպիսի մի փոքր ձեռնարկի մեջ մեր սուրբ նախնայաց վարդապետութունը գիտութեան հառաջագիմութեան հիմքերի հետ: Ո՛չ թուուցիկ ընթերցանութեան նյութ է այս և ո՛չ հարեանցի մտախոհութեանց, այլ ուշիմ ընթերցող ուսումնասիրողը հետամուտ կլինի յուրաքանչյուր մտքին տող առ տող և բառ առ բառ՝ բաց անելով Ս. Գրքի և նախնայաց մատենագրութեան գոնե նշանակված տեղերն ու հեղինակի հետ համընթաց աշխատելով: Իսկ այս ձեռնարկով ավանդող ուսուցիչը, անշուշտ, սորա ամփոփված շողերը կսփռե բացատրութեան և լուսաբանութեան մեջ, լավ գիտենալով, որ մեռյալ տառը չի կարող առանց յուր սկզբնատիպ կենդանութունը ստանալու հարկավորապես ազդել մատաղ հոգու վրա և աստվածային լուսավորման և աճեցման ընդունակ դարձնել. այլև լավ գիտենալով, որ խոսքը պայմանական նշան է որոշ գաղափարներ ու մտքեր արտահայտելու համար, իսկ ամեն գաղափար ու միտք ըմբռնելու համար անհրաժեշտ են որոշ նախապատրաստութուններ, որոնք միահամուռ ու մի նյութի մեջ ընդարձակորեն տրվիլ չեն կարող: Եվ որպեսզի ընթերցողը փոքրիչատե դեկավարութուն ունենա, վերջում կգտնե, ըստ յուրաքանչյուր գլխի բովանդակութեան պարբերութեանց, մի մանրամասն գլխակարգված ցանկ: Հուսանք, որ ուսուցչական գործում գտված, կոկված այս աշխատութեան արդյունավետութունը քաջալեր կլինի հեղինակին՝ Հայաստանյայց Սուրբ Եկեղեցու ուսումնասիրութեան մեջ հառաջ ընթանալու:

ԱՐՇԱԿ ՏԵՐ-ՄԻՔԵԼՅԱՆ

Շուշի, 1899 թ., 6 փետր.
Տոն Ս. որդվոց և թոռանց
Ս. Գրիգոր Լուսավորչի:

ՀԱՆԳԱՆԱԿՔ ՀԱՎԱՏՈ

ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՅՑ Ս. ԵԿԵՂԵՑՎՈ

«Մեր գալս ճշմարիտ հաւատս ունիմք ի ս. Գրոց եւ յօրինաց եկեղեցոյ, առաջնորդ կենաց ճանապարհի առ Աստուած եւ ի ս. Գիրս վարդապետութեան հաւատովք: Եւ մի խոտորիք ի կարգաց իմաստութեան, մի յաջ եւ մի յահեակ»:

Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ (Ագաթ., ԽԱ):

«Մի խառնեացի պղտոր ուսումն ընդ յստակ եւ ականակիտ վարդապետութիւն սրբոյ եւ առաքելանման Հայրապետին Գրիգորի»:

Ս. Սահակ եւ Ասիսարաք Հայոց (Փարս., էջ 76, 104, 139, 142, 147):

Ա.

«Հաւատամք յամենասուրբ Երրորդութիւնն՝ ի Հայր եւ յՈրդի, եւ ի Սուրբ Հոգի, զաւետումն Գաբրիէլի, զԾնունդն Քրիստոսի, զմկրտութիւնն, զչարհարանսն, զխաչելութիւնն, զԱստուածապէս համբարձումն, զնստիլն ընդ աջմէ Հօր, զահաւոր եւ զփառաւորեալ զմիւսանգամ գալուստն՝ խոստովանիմք եւ հաւատամք»:

(Տե՛ս Կարգ մկրտութեան. Մաշտոց, 25):

Բ.

ՀԱՆԳԱՆԱԿ ՆԻԿԻԱԿԱՆ

«Հաւատամք ի մի Աստուած՝ ի Հայրն ամենակալ, յարարիչն երկնի եւ երկրի, երեւելեաց եւ աներեւութից: Եւ ի մի Տէր Յիսուս Քրիստոս՝ յՈրդին Աստուծոյ, ծնեալն յԱստուծոյ Հօրէ՝ միածին, աշխնքն՝ յէութիւնէ Հօր: Աստուած յԱստուծոյ, լոյս ի լուսոյ,

Աստուած ճշմարիտ յԱստուծոյ ճշմարտէ՝ ծնունդ եւ ոչ արարած: Նոյն ինքն ի բնութենէ Հօր, որով ամենայն ինչ եղեւ յերկինս եւ ի վերայ երկրի, երեւելիք եւ աներեւոյթք: Որ յաղագս մեր՝ մարդկան եւ վասն մերոյ փրկութեան իջեալ ի յերկնից՝ մարմնացաւ, մարդացաւ՝ ծնաւ կատարելապէս ի Մարիամայ սրբոյ կուսէն Հոգւովն Սրբով: Որով էառ մարմին, հոգի եւ միտ, եւ զամենայն, որ ինչ է ի մարդ՝ ճշմարտապէս եւ ոչ կարծեօք: Չարչարեալ, խաչեալ, թաղեալ, յերրորդ ավուր յարուցեալ, ելեալ ի յերկինս նովին մարմնովն նստաւ ընդ աջմէ Հօր: Գալոց է նովին մարմնովն եւ փառօք Հօր ի դատել զկենդանիս եւ զմեռեալս, որոյ թագաւորութեանն ոչ գոյ վախճան: Հաւատամք եւ ի Սուրբ Հոգին յանեղն եւ ի կատարեալն. որ խօսեցաւ յօրէնս եւ ի մարգարէս եւ յաւետարանս: Որ էջն ի Յորդանան, քարոզեաց զառաքելսն եւ բնակեցաւ ի սուրբսն: Հաւատամք եւ ի միմիայն յընդհանրական եւ յառաքելական Ս. Եկեղեցի, ի մկրտութիւն, յապաշխարութիւն, ի քաւութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց, ի յարութիւնն մեռելոց, ի դատաստանն յաւիտենից հոգւոց եւ մարմնոց, յարքայութիւնն երկնից եւ ի կեանսն յաւիտենականս»^{2*}:

ՄԻՆՉԵՒ ՑԱՍՏ ԵՆ ՀԱԻԱՏՈՅ ԲԱՆՔ

«Իսկ որք ասենն՝ էր երբեմն, յորժամ ոչ էր Որդին, կամ էր երբեմն, յորժամ ոչ էր Սուրբ Հոգին. կամ թէ յոչէից եղեն, կամ յայլմէ էութենէ ասեն լինել զՈրդին Աստուծոյ եւ կամ զՍուրբ Հոգին. եւ թէ փոփոխելիք են կամ այլայլելիք, զայնպիսին նգովէ կաթողիկէ եւ առաքելական Սուրբ Եկեղեցի»:

Ի ՍՐԲՈՅ ԼՈՒՍԱԻՈՐՉԷՆ ՄԵՐՄԷ ԱՍԱՑԵԱԼ

«Իսկ մեք փառաւորեսցուք որ յառաջ քան զյաւիտեանս երկիր պագանելով Սրբոյ Երրորդութեանն եւ միոյ Աստուածութեանն՝ Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ: Այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս. ամէն»:

(Տե՛ս անդ. էջ 27. Ժամագիրք, էջ 541):

ԳԱԻԱՆՈՒԹԻՒՆ ՈՒՂՂԱՓԱՌ ՀԱԻԱՏՈՅ

1. Խոստովանիմք եւ հաւատամք ամենակատար սրտիւ զՀայրն Աստուած՝ անեղ, անծին եւ անսկիզբն. այլ եւ ծնող Որդւոյ եւ բղխող Հոգւոյն Սրբոյ:

2. Հաւատամք գԲանն Աստուած, անեղ՝ ծնեալ՝ եւ սկսեալ ի Հօրէ նախ քան գյաւիտեանս. ո՛չ յետոյ եւ ո՛չ կրտսեր, այլ որքան Հայրն՝ Հայր, ընդնմին եւ Որդին՝ որդի:

3. Հաւատամք զՍուրբ Հոգին Աստուած՝ անեղ, անժամանակ, ոչ ծնեալ, այլ բղխեալ ի Հօրէ, էակից Հօր եւ փառակից Որդւոյ:

4. Հաւատամք զԵրրորդութիւնն Սուրբ, մի բնութիւն, մի Աստուածութիւն, ոչ երեք Աստուածք, այլ՝ մի Աստուած, մի կամք, մի թագաւորութիւն, մի իշխանութիւն, արարիչ երեւելեաց եւ աներեւութից:

5. Հաւատամք յԵկեղեցի սուրբ՝ զթողութիւն մեղաց՝ հաղորդութեամբ սրբոց:

6. Հաւատամք զմինն յերից անձանց գԲանն Աստուած՝ ծնեալ ի Հօրէ նախ քան գյաւիտեանս. ի ժամանակի իջեալ յԱստուածածին կոյսն Մարիամ, առեալ յարենէ նորա՝ միաւորեաց ընդ իւրում աստուածութեանն. իննամսյա ժուժկալեալ յարգանդի անարատ կուսին, եւ եղեւ Աստուածն կատարեալ՝ մարդ կատարեալ հոգևով եւ մտօք եւ մարմնով. մի անձն, մի դէմ եւ միաւորեալ մի բնութիւն: Աստուածն մարդացեալ առանց փոփոխման եւ առանց այլայլութեան. անսերմն յղութիւն եւ անապական ծնունդ. որպէս ոչ է սկիզբն աստուածութեան նորա՝ եւ ոչ վախճան մարդկութեան նորա: Զի Յիսուս Քրիստոս երէկ եւ այսօր՝ նոյն եւ յաւիտեան:

7. Հաւատամք զՏէրն մեր Յիսուս Քրիստոս շրջեալ ի վերայ երկրի, յետ երեսուն ամաց եկեալ ի մկրտութիւն, Հայր ի վերուստ վկայեալ՝ «Դա է Որդի իմ սիրելի». եւ Հոգին Սուրբ աղանակերպ իջեալ ի վերայ նորա: Փորձեալ ի սատանայէ եւ յաղթեալ նմա: Քարոզեալ մարդկան զփրկութիւն: Աշխատեալ մարմնով վաստակեալ՝ քաղցեալ եւ ծարաւեալ: Յետոյ եկեալ կամաւ ի չարչարանս, խաչեալ եւ մեռեալ մարմնովն, եւ կենդանի աստուածու-

Թեամբն: Մարմինն եղեալ ի գերեզմանի՝ միաւորեալ աստուածութեամբն եւ հոգւովն իջեալ ի դժոխս՝ անբաժանելի աստուածութեամբն: Քարոզեալ հոգւոցն՝ աւերեալ զդժոխս՝ եւ ազատեալ զհոգիսն: Յետ երից աւուրց յարուցեալ ի մեռելոց եւ երեւեալ աշակերտացն:

8. Հաւատամք զՏէրն մեր Յիսուս Քրիստոս՝ նովին մարմնովն համբարձեալ յերկինս եւ նստեալ ընդ աջմէ Հօր: Այլ եւ գալոց է նովին մարմնովն եւ փառօք Հօր ի դատել զկենդանիս եւ զմեռեալս: Որ եւ յարութիւն ամենայն մարդկան:

9. Հաւատամք եւ զհատուցումն զործոց. արդարոցն՝ կեանք յաւիտենական եւ մեղաւորացն՝ տանջանք յաւիտենական:

Ժամագիրք, էջ 1-2. Մաշտոց ձեռնադր., էջ 36:

ՆԱԽԱՇԱՎԻՂ

Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին իբրև մի առաքելական հաստատություն և աստվածային կազմակերպություն ունի յուր վարդապետությունը, որ հիմնված է Ս. Գրքի և առաքելոց ավանդածի վրա: Նորա էություն հիմունքը բացատրված ու բովանդակված է յուր այդ առաքելական ուղղափառ վարդապետության մեջ, որ Հայոց առաքելական Հայրերի և նոցա սուրբ հաջորդների միջոցով դարերի ընթացքում պահպանվել և մեզ է հասել: Նորա անփոփոխելի նպատակն է յուր քրիստոնեական անբիծ կրոնը մարմնացնել յուր զավակների մեջ, որպեսզի ամենքն էլ Աստուծո արքայություն արժանավոր ժառանգները լինին:

Կրոնն է Աստուծո և մարդու միջի այն կենսական ճշմարիտ հաղորդությունը, որ բղխում է և անբաժան է մարդու հոգուց կամ նորա խղճմտանքից և էությունից և իրականացել է յուր կատարելությամբ քրիստոնեության մեջ (տե՛ս Ա Հովհ., Ա 3, 6, 7): Եվ քանի որ կրոնը բղխում է նույնիսկ մարդու էությունից և բնորոշում է մարդու կոչումը թե՛ Աստուծո առաջ և թե՛ աշխարհում, այսինքն՝ թե զգալի է դարձնում Աստուծո և աշխարհի հակադրությունը, այլև Աստուծո և մարդու հակադրությունը և թե վերացնում (տե՛ս վարդ, գլ. Բ.), պարզ է, որ ճշմարիտ կրոնը այն կրոնն է, որի սկիզբը դրված է նախամարդուց և տանում է մարդուն դեպի հանդերձյալ կյանքը հայտնի և որոշ պատմական սուրբ շավղով և վարդապետությամբ:

Որովհետև կրոնական հաղորդակցությունը կատարվում է Աստուծո, այսինքն՝ Արարչի և մարդու, այսինքն՝ արարածի մեջ, ուստի մարդու կողմից պետք է լինի պաշտել ու հնազանդվել, իսկ Աստուծո կողմից՝ խնամածություն ու հայտնություն: Բայց մեր պաշտելն ու հնազանդվիլը չի կարող լրիվ լինել, եթե չգիտենանք մեր հավատքի ճշմարտություններն ու Աստուծո Ս. կամքը: Հետևաբար Աստուծո հայտնությունը անհրաժեշտապես կարևոր է մեզ համար: Ահա և Աստված յուր ընտրյալների միջոցով հայտնեց մեզ այն ամենն, ինչ որ մեր փրկության կարևոր է: Այլապես

չպետք է լինենր. վասնզի այն անսահման և ամենակարող զորությունը, որ աշխարհի ու մեր ծագման պատճառն է ու մեր կյանքի նպատակն է, մեզ կենդանություն չէր տալ և յուրյանից հեռացնիլ: Մեր հոգեկան բոլոր կարողությունք ընդունել ենք, անշուշտ, նորա անվերջ զորությունից, մեր մարմնի կազմությունը ստացել ենք երկրից կամ հողից, ուստիև ինչպես որ առանց երկրի հաղորդակցության չի կարող գոյություն պահպանել մեր մարմինը, այնպես էլ մեր հոգին՝ մեր բանական էությունը, չի կարող զորավոր մնալ ու հառաջադիմել առանց աստվածային շնորհատու և լուսավորող հաղորդակցության: Այս պարզ ճշմարտությունից ինքնըստինքյան հետևում է, որ մեր Արարիչը չպետք է մեզ թողներ առանց յուր կենդանացնող և զորացնող հաղորդակցության, քանի որ աստվածայինը, բարձրագույնն ու վեհագույնը միմիայն Աստված կարող է տալ մեզ:

Աստված յուր հայտնությամբ պետք է շնորհեր մեզ այն, ինչ որ մենք մեր սահմանափակ մտքերով գտնել չենք կարող, հետևաբար այդ հայտնությունը կվերաբերի Աստուծո և նորա սուրբ կյանքի ճանաչողության, որ և իբրև աստվածային բարձր հայտնություն ընդունելի է թե՛ ուսյալ և թե՛ անուս մարդու համար: Վասնզի Աստուծո և նորա սուրբ կամքի ճանաչողությունը մարդու բանականության և նորա ամբողջ էության անհրաժեշտ պահանջն է և մարդ վերջ ու հառաջ, վաղ թե ուշ կզգա յուր ինքնավստահության ոչնչությունը և ստիպված կլինի հայտնության օգնության դիմելու և գոհացումն ստանալու: Հավատքը մտքի պսակն է, վասնզի գիտությունն էլ հավատքով ենք յուրացնում (տե՛ս վարը՝ գլ. Բ-Դ.) և որքան սովորում ենք, այնքան ավելանում են գաղտնիքները (Ժողովող, Ա 18):

Սակայն ընդունել հայտնությունը և հավատալը դեռ բավական չէ. հասկացող քրիստոնյան պետք է ոչ միայն հավատա այդ բարձր հայտնության ճշմարտությանց, այլև նորա խորհուրդների լուսով լուսավորվելով՝ պետք է յուրացնե, յուր մտածողության նյութ շինե այդ ճշմարտությունները, մշակե յուր հոգևոր անդաստանը և հավատալով՝ ճանաչի, զգա ու կամենա:

Ահա այստեղից է ծագում այն գիտության կարևորությունը, որի նյութն են Աստուծո հայտնության ճշմարտությունները: Մի

գիտություն մենք յուրացնում ենք՝ գիտակցաբար մտածելով մեր ներքին և արտաքին իմացությանց վրա: Նույնիսկ այդպես մեր մտածողությամբ, զգացողությամբ ու կամեցողությամբ միայն կարելի է յուրացնել նաև հավատալիքը, որքան կարողանում է յուրաքանչյուրիս ուսման ու զարգացման չափը: Տգետը հավատում է և զգում է յուր հավատալիքի բարձրությունը. իսկ փոքրինչ ուսումն անաճը պետք է յուր ուսման համեմատ էլ գիտակցական դարձնե յուր հավատացածը, որպեսզի թերի գիտությամբ յուր սրտի, մտքի ու կամքի մեջ հավասարակշռությունը չկորցնե և, յուր չհասկանալուն պատճառով փոխանակ միայն տարակուսելու, երկբայելու, չստորացնե վեհը, բարձրը և աստվածայինը¹. այս է ամենայն գիտության հատուկ կամ մասնավոր նպատակը: «Որք զկերպարանս բանին միայն ընթեռնուն ի գիրս, եւ զգօրութիւն մտաց ծածկելոց ոչ կարեն ճանաչել ուղղապէս վասն ոչ աշխատելոյ ուսմամբ ի նոսա, այլ ճեղքեն զբանն՝ ըստ թիւր եւ տկար իւրեանց իմացուածոցն, եւ կարծեն յանձինս, թէ գիտեմք. լաւ էր նոցա ոչ ճանաչել զգիրս, այլ կալ անմեղութեամբ ընդ տգէտս եւ ոչ կորնչել, քան թէ մոլար գիտութեամբ անկանել ի վիհն կորստեան՝ ըստ դպրացն եւ փարիսեցւոցն, կոյր գոլով կուրաց առաջնորդք»: Այս է ասում թերուսների մասին Ս. Ներսես Շնորհալին (Ընդհ., էջ 334, 333, 335):

Ճշմարիտ է, առաջին պայմանը հավատքն է, որ մտցնում է մեզ Քրիստոսի շնորհաց ներքո. այդ ասում է նույնիսկ Քրիստոս. «Որ հաւատայ և մկրտեսցի՝ կեցցէ, և որ ոչն հաւատայ՝ դատապարտեսցի» (Մարկ., ԺԶ 15. Մատթ., ԻԸ 19. Եբր., ԺԱ 6. Հռ., Ժ 9. Հովհ., Ի 31), որովհետև մեր մտքերը հավատքով ու մկրտությամբ հաստատուն լուսավորություն են ստանում և ուրեմն դոքա որոշ ընթացք են տալիս մեր կենցաղավարության²: Սակայն «զի՞նչ են հաւատք, եթէ ոչ յուսացելոց իրաց հաստատութիւն՝ եւ յանդիմանութիւն որոց ոչն երեւին» (Եբր., ԺԱ 1): Հետևաբար

¹ Տե՛ս. Ղուկ., ԻԳ 34. Գործք, Գ 14. Մատթ., ԻԲ 29, Հովհ., Գ 19. Ը 42. ԺԲ 37, 39, 40. Գործք, ԻԸ 24. Եփես., Դ 17. Բ Կոր., Դ 3. Հռ., Ա 21. Բ Տիմ., Գ 6:

² «Եւ որպէս արեգակն այս, որ լուսատրէ զերկիր եւ որ ի սմա եմ արարածք, որ երեւելիք եմ ի ծովու եւ ի ցամաքի, այնպէս հաւատոյնն ճշմարտութիւնն եւ սրբութիւնն լուսատրէ զմիտս սիրողաց Աստուծոյ»: Հաճախ., Բ 455: «Եթէ ոք առ Աստուածն իր սուտ գտաւ, առ ո՞ք ի մահկանացուացս աստի արդար գտցի»: Եղիշէ, էջ 105:

յուրաքանչյուր կրթված ճշմարիտ հայ պետք է գիտակցաբար խոստովանի, ջատագովե և ստույգ լինից ու մոլորություններից տարբերե այն բոլոր հավատալիքները կամ դավանանքները, որոնք կազմում են Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու վարդապետության հիմնական ճշմարտությունները, որպեսզի աստվածպատույթյամբ նաև յուր կյանքում առ Աստված և առ ընկերները փայլելով՝ սրտանց նվիրվի Աստուծո: Խոստովանության հետ ջատագովել կարենալը անհրաժեշտ է, վասնզի ինչպես որ ճշմարտության ու լուսո պարզվելով են մոլորությունն ու խավարը երևում, այնպես էլ մոլորության ու խավարի հաղթահարության ճշմարտության ու լուսո գործությունը թափանցում է մարդկանց հոգիների մեջ: Ուստիև առաքյալն ասում է. «Պատրաստեցէք տալ պատասխանի ամենայնի, որ խնդրիցէ զբանն, որ է վասն յուսոյն ձերոյ»: «Զի զէն զինուորութեան մերոյ ոչ է մարմնաւոր, այլ զօրաւոր յԱստուծոյ առ ի քակելոյ զամուրս. զխորհուրդս քակեմք, եւ զամենայն բարձրութիւն հպարտացեալ ի վերայ գիտութեանն Աստուծոյ, եւ գերեմք զամենայն միտս ի հնազանդութիւն Քրիստոսի» (Ա Պետր., Գ 15. Բ Կոր., Ժ 4-5):

Այն գիտությունն, որի առարկան են աստվածային հայտնության ճշմարտությունները, բաժանվում է գլխավորապես երկու ճյուղերի. առաջինը վերաբերում է հավատալիքին, իսկ երկրորդը՝ բարոյական վարդապետության: Բարոյական վարդապետության մեջ զբաղվող գիտությունը կոչվում է բարոյաբանություն (էթիկա), իսկ հավատալիքով զբաղվողը՝ դավանաբանություն (դոգմատիկա): Այժմ մեր զբաղմունքի առարկան հավատալիքն է, ըստ որում՝ Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու քրիստոնեական վարդապետությունն է այն գիտությունը, որ օգտվելով ամեն գիտությունից (Ա Կոր., Գ 22)՝ ամփոփ ու որոշակի ուսուցանում է դավանաբանության հիմնական բովանդակությունը. և կամ որ ավանդում է Հայոց Ս. Եկեղեցու հավատալյաց կամ դավանության ուղղափառ վարդապետությունը համառոտ բացատրության մեջ, ջատագովական շավղով և Ս. Գրքի ու Եկեղեցու Ս. Հայրերի վկայություններով¹:

¹ Հասաջ են բերված ամփոփ վկայությունը միայն՝ ըստ Ա. Ներսես Ծնորհալու

Քանի որ Քրիստոնեական վարդապետության առաջին մասի նյութն է Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու հավատալիքը, պարզ է, որ նորա բովանդակությունը պետք է կազմե այն ամենը, ինչ որ հիմնական կերպով ամփոփված է Հայոց Հավատամքի մեջ: Ուրեմն, նորա զբաղմունքի առարկաներն են.

Նախ Աստված և նորա գործերը.

Երկրորդ՝ Աստվածորդու փրկագործությունը. և

Երրորդ՝ Ս. Հոգու շնորհաբաշխությունը, Եկեղեցին, նորա սուրբ խորհուրդներն ու հանդերձյալ կյանքը:

Այս ամենը համառոտապես ամփոփվում է երեք բնաբանի մեջ, այն է՝ Աստված, աշխարհ ու մարդ և փրկություն ու կատարումն, կամ թե՛ «Աստված ու նորա գործերը», «Աստվածորդու փրկագործությունը» և «Փրկության տնտեսությունն ու կատարումն»:

Մեր ուսումնասիրության ընթացքում միշտ պետք է ի նկատի ունենանք, որ մեր զբաղմունքը վերաբերում է աստվածային հայտնության դավանական ճշմարտությանց, որոնք յուրաքանչյուր հայ հավատացյալի սրբազան իմաստությունը, համոզմունքը, հավատքն են կազմում: Մենք պետք է աշխատենք երբեք մեր անընդունակության և անխելահասության ստվերը չձգել Հայոց Ս. Եկեղեցու աստվածային լուսավոր վարդապետության վրա, այլ, ընդհակառակն, պետք է ձգտենք նորա լուսով կենդանացնել մեր հոգին և մտնել իսկական աստվածգիտության մեջ: Եվ որպեսզի երկնավոր ճշմարտությունները երկրավորով սահմանափակված մեր մտքերին ըմբռնելի դառնան, աշխատում ենք երկրավոր նմանություններով բացատրել, ինչպես որ մեզ իրավունք է տալիս Աստված մարդու կերպարանք առնելովը, և ինչպես ասում է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը. «Ձնմանութեան ըստ ի կարծիս առեալ զմերոյ բնութեանս, նմանութիւնք ցուցանեմք աներևութին վասն մերոյ անհասութեան» (Ագաթ., էջ 209. Եղիշե, 227): Ոչ թե պետք է ջանանք Աստուծո անսահմանությունը ամփոփել մեր նեղ մտքի մեջ, այլ մեր սահմանափակ միտքը պետք է ընդլայնենք նորան հասկանալու և հավատալու համար, մանավանդ որ, Քրիստոս Աստուծո ճշմարիտ և իսկական հայտնությունն և

սկզբունքին, թե՛ «Բաւական է սակաս այս ի բազմաց՝ լսողաց, իսկ որք ոչ կամիցին լսել, թէև բիրուց բերանովք հնչեցեալ լինին բարբառք՝ անլուրք են»: Ընդհ., 385:

իմաստությունը տվավ մեզ այդ ճանաչողության շնորհը. «Եւ գիտեմք, եթէ Որդին Աստուծոյ եկն եւ ետ մեզ միտս, զի ծանիցուք զճշմարիտն եւ եմք ի ճշմարտին Որդւոյ նորա Յիսուսի Քրիստոսի. զի նա է ճշմարիտ Աստուած եւ կեանք յաւիտենական» (Ա Հովհ., Ե 20. Հովհ., Զ 43-45, 60-63. Հռ., ԺԲ 2. Փիլ., Դ 8. Ա Կոր., Բ 14): Սակայն աստվածային պարզ ճշմարտությունները մարդկային ձևավոր խոսքերով են հայտնվում, ուստի երբեք չպետք է մոռանանք Հայոց նշանավոր վարդապետի հրաշաղեպ խոսքը. «Որ բանիւ գծագրի ընդ մարմնաձեւութեամբ անկանի երեւումն նորա, իսկ երկնաւոր փառքն՝ յայսմանէ վերագոյն» (Եղիշե, Ծառք, էջ 231), ըստ որում, աստվածային հայտնությունը որքան էլ մարդկային նմանություններով ու խոսքի ձևակերպությամբ է տրվում, անպայման ճշմարիտ է և մեր մտքի հասողության հարմար և ընդունելի (Բ Թեա., Բ 12-14. Հակ., Ա 18. Հովհ., Ը 31-32, 40. ԺԸ 6. 14. 17. ԺԶ 12): Մենք պետք է ձգտենք ճանաչել աստվածային ճշմարտությունները¹, միայն թե նոցա խորհուրդների կատարյալ հասողությունը մենք կունենանք այն ժամանակ, երբ երկրավոր սահմանափակումից ազատվելով՝ կարողանանք անարգելք ըմբռնել ու տեսնել, այսինքն՝ հանդերձյալում «դէմ յանդիման» (Ա Կոր., ԺԳ 8-13. Բ Կոր., Ե 7. Ա Հովհ., Գ 2), իսկ այդ ապագա կատարելությունը ապացույց է, որ այստեղ ևս մեր անկատարելությամբ հանդերձ կարող ենք ավելի և ավելի հասու լինել աստվածային խորհուրդներին (Եփ., Գ 17-19. Դ 13. Կող., Ա 26)՝ կրթվելով ինչպես մանուկ աստվածային լույսի շո-

¹ Կեպլերը այսպես է վերջացնում Աուգիստինոսի լույս աստղագիտական մի գրվածքը. «Ինչ մնում է ի վերջո աչքերս ու ձեռքերս ապացույցի թերթից բարձրացնել դեպի երկինք և աղոթքով ու հեգուությամբ գոչել առ Հայրն լուստ: Ո՛վ դու, որ բնության լուսով մեր մեջ զարթեցնում ես տենչանք դեպի շնորհաց լույսը, որպեսզի այդով վերափոխես մեզ փառաց լույսը, գոհություն քեզ, Հայր և Արարիչ, որ դու ինձ ուրախացրիր քո ստեղծվածքով, զի ես սքանչացած եմ քո ձեռաց գործերի վրա: Տե՛ս, ահա այստեղ իմ կոչման մի գործը վերջացրել եմ այնքան հոգևոր գործությամբ, որքան դու ինձ տվել ես. ես հայտնեցի քո գործերի փառքը մարդկանց, որոնք պետք է կարդան այս ապացույցները, այնքան, որքան իմ սահմանափակ հոգիս կարող էր հասու լինել նորա անսահմանության: Իմ սիրտը ձգտում է ըստ կարելիության ճշտիվ իմաստասիրել. եթե ես քեզ անարժան մի բան էլ եմ կատարել, սովորեցրու ինձ, որ այդ ուղղեմ: Եթե ես քո գործոց զարմանալի գեղեցկությամբ հրապուրվել եմ դեպի հանդգնություն, կամ եթե մարդկանց սուսջ անձնական պատիվ եմ որոնել քո պատվին՝ նվիրված մի գրությամբ, այն ժամանակ ներե ինձ ողորմածաբար և գթությամբ: Վերջապես պարզե՛ք ինձ շնորհ, որ այս գրվածքս քո փառքին ծառայի և հոգիների փրկության և բնավ չվնասե՛*»:

ղարանում՝ կատարելագործվելով և կատարելության հասնելով հանդերձյալում (ԵՓ., Դ 3. Փիլ., Գ 12-15): Հետևաբար, ինչպես որ մանուկը ուսման մեջ պետք է հավատքով սովորի, այնպես էլ մենք պետք է նախ ունենանք հավատք, որպեսզի կարողանանք ընդունել ճշմարտությունը և նորանով լուսավորվիլ դեպի կատարելագործումն¹ (Ա Կոր., ԺԳ 12): Աստվածային ճշմարտությունները սովորողի ականջում միշտ պետք է հնչեն՝ «Քաջիմաց լե՛ր, մանր քննեա՛, սրատես լեր մտօք առաւել, քան աչօք» (Եղիշե, 320):

---

¹ «Գիրն ի լսելիս ազդէ զաստուածային պատուիրանս, իսկ անգրոյթիւնն՝ լաներեւոյթ մտացն տախտակս. եւ են երկոքեան աստուածատուր շնորհք, զոր աչք տեսանեն, շրթունք ընթեռնուն, ակամջք լցէ, առանց գրոց միտք բերեն զմեկնութիւն»: «Արդ մի ոք ծառայեցէ բանին, այլ մտացն հնազանդեսցի» (Եղիշե, 233, 373):

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍԸ

ԱՍՏՎԱԾ ՈՒ ՆՈՐԱ ԳՈՐԾԵՐԸ

Ա.

ԱՍՏՈՒԾՈՒ ԳՈՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

« աւատալ արժան է այնմ, որ մերձեցնայ առ Աստուած, թէ է՛ Աստուած», - ասում է Պողոս առաքյալը (Եբբ., ԺԱ 9): Քրիստոնեական հավատքի հիմքը Աստված ինքն է. Քրիստոնեական կյանքի կատարելությունը աստվածաճանաչությունն է: Չնայելով, որ Աստուծո գաղափարը և անունը կա ամբողջ մարդկություն, այսինքն՝ նաև ոչ քրիստոնյայի մեջ, սակայն և այնպես քրիստոնեական հավատքի, քրիստոնեական դավանանքի և քրիստոնեական կյանքի հիմքն ու կատարածը Աստված է և Աստվածաճանաչությունը, վասնզի ճշմարիտ աստվածգիտությունը միմիայն քրիստոնեությունն է և ճշմարիտ աստվածգիտությունն է բղխել քրիստոնեական լույսն ու լուսամիտ կյանքը^{4*}:

Մարդկային գիտության ձգտումները կեդրոնանում են ներքին մարդու և արտաքին աշխարհի մեջ միայն. մարդ այդ երկու շրջանում և միմիայն դոցանով է յուր ճանաչողության ու հառաջադիմության ընթացք տալիս: Բայց այդ երկու շրջաններում ևս մարդ յուր մեջ ծագած բոլոր խնդիրներն ու գիտելիքները խարբալելուց հետո դարձյալ դառնում է դեպի Աստված և նորա ճանաչողությունը խնդրում՝ նորան ճանաչելով յուր բոլոր գիտության ու հառաջադիմության հիմքն ու լրումը: Մենք չենք կարողանում հեռանալ Աստուծուց, թեև հանձն առնեինք մեր անկումը, որ այդպիսի հեռանալու հետևանքը կլինի: Մենք անկարող ենք մեր հայեցողությունները ինքնուրույնաբար կազմել ու միշտ Աստուծուց բոլորովին անկախ գործել, զի նա մեր կյան-

քի էության մեջ է, և մենք նորա մեջ ենք ապրում: Վերջապես մենք չենք կարող մոռանալ Նորան, վասնզի թե՛ մեր ներքին, թե՛ արտաքին աշխարհը մեզ միշտ հիշեցնում է նորան և ճշմարտությունն ու մեր մտածողությունը անբաժան են Աստուծո գաղափարից, ըստ որում, մենք կարող ենք ժխտել Աստուծո գոյությունը, բայց նորա գաղափարը՝ ոչ:

Մեր բոլոր գիտությունները մենք ստանում ենք մեր ներքին և արտաքին աշխարհից, ըստ որում՝ թե՛ արտաքին իմացությունները և թե՛ ներքին հասողությունները մեզ հայտնում են Աստուծո գոյությունը: Կա՛մ արտաքին իմացություններից պետք է կտրվենք և կամ ներքին հասողությունից զրկվենք, որպեսզի այսպես կամ այնպես թերանա մեր մեջ Աստուծո հավատքը: Սակայն կանոնավոր մարդու մեջ ո՛չ այն կարող է լինել և ո՛չ այս կատարելապես, և ուրեմն Աստուծո գոյություն գաղափարը կունենանք միշտ պայծառ կամ աղոտ կերպով:

Թե ինչպե՞ս արտաքին աշխարհի իմացությունը տալիս է մեզ այդ գաղափարը, երգվում էր նույնիսկ Սաղմոսի մեջ Քրիստոսից շատ տարիներ առաջ. «Երկինք պատմեն զփառս Աստուծոյ, եւ զարարածս ձեռաց նորա պատմէ հաստատութիւն» (Սաղմ., ԺԸ. Հաճախ., Դ 275. Եղիշե, 323): Ինչ կարգ, զեղեցկություն ու վսեմություն տեսնում է մարդ յուր չորս կողմը երկնքի ու երկրի վրա, այդ ամենը ցույց է տալիս նորան յուր Արարչի մեծությունն ու ամենակարողությունը: Աղոտ էր այդ գիտությունը ինքնահոսությունը անկյալ ու խարխափող մարդկության մեջ, սակայն կար: Ուստիև Պողոս առաքյալը, մտնելով դոցա մեջ, դիտեց նոցա կյանքը և քարոզեց. «Արք աթենացիք, ես ձեզ ըստ ամենայնի կրոնական եմ տեսնում, զի պտտելով ձեր սրբությունները՝ մեկ բազին ևս գտա, որի վրա արձանագրված էր. «Անծանօթի Աստուծոյ»: Այն, որին դուք անծանոթ կերպով պաշտում եք, նույնը պատմում եմ ձեզ: Աստված, որ ստեղծեց աշխարհը և ամեն ինչ, որ նորա մեջ կա, Նա երկնքի ու երկրի Տերն է...: Նա ստեղծեց մի արյունից մարդկային բոլոր ազգը, որ բնակվում է երկրի երեսին և հաստատեց նոցա համար կարգված ժամանակներ, որպեսզի նոքա որոնեն Աստուծուն. «Ձի թերևս զննեցին զնա և գտանիցեն. նաեւ ոչ հեռի իսկէ յիւրաքանչիւր ումեք է ի

մէնջ: Զի նովաւ կեամք եւ շարժիմք եւ եմք» (Գործք, ԺԵ 22-28): Այդպէս և ճշմարտութիւնը որոնելու մեջ խարխափող մարդկանց ասում է Պողոսը, որ ինքն էլ մահկանացու է, սակայն ուրախ ավետիք է բերել, որպէսզի նոքա հետ դառնան ունայնութիւններից դեպի կենդանի Աստվածը, որ ստեղծել է երկինքն ու երկիրը և որ անցյալ ժամանակներում թողեց մարդկանց յուրյանց ճանապարհը գնալ, բայց չթողեց նոցա առանց յուր մասին վկայութիւն տալու՝ բարերարությամբ շնորհելով նոցա անձրև ու պտղաբերութիւն և կերակրելով բոլորին և ուրախացնելով ամենքի սրտերը (ԺԴ 14-16):

Բնականաբար, դիտելով աշխարհի սկիզբն ու վերջը, կարգավորութիւնն ու նպատակը, կենդանութիւնը, արարածական աշխարհում բույսերից մինչև մարդը եղած աստիճանավորութիւնը, մարդու բանական կյանքը, բարոյականութիւնն ու նորա հատուցումը՝ մենք անպատճառ գալիս ենք դեպի Աստուծո հավատքի հաստատութիւնը. առանց Աստուծո աշխարհն ու նորա մեջ եղած ամեն ինչ անբացատրելի և անհասկանալի կլինին: Սակայն որովհետև մեր իմացութիւնն ևս ներքին հասողությամբ է իրականանում, պարզ է, որ մեր ներքին հասողութիւնը դարձյալ հիմք է կազմում մեր գիտության: Ուստիև Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը, խոսելով Աստուծո անհասանելիության վրա, ասում է գեղեցկապէս. «Այլ ի գործոց անտի իւրոց եւ յերախտեաց միայն գիտի եւ ճանաչի եւ անուանի Հայրն եւ Բարերարն եւ Հաստիչն ամենայն երախտաւոր արուեստիւքն իւրովք: Զի որ կատարեալքն են՝ երախտեացն նորա միայն կարեն հասու լինել, բայց որ ախմարքն են՝ եւ ոչ այնմ» (Հաճախ., Ա 65):

Մարդու ներքին հասողության մասին ևս առաքյալն ասում է. «Որքան պետք է Աստուծո ճանաչելու համար, արդեն հայտնված է մարդկանց մեջ: Աստված հայտնել է նոցա, զի նորա աներևույթ էութիւնը աշխարհի սկզբից նորա գործերով տեսնվում է մեր մտածողությամբ, այսինքն՝ նորա մշտնջենավոր գորութիւնը և աստվածութիւնը, այնպէս որ, մարդիկ չեն կարող արդարացնել յուրյանց անձը, որ ճանաչել են Աստուծուն, բայց ոչ իբրև Աստուծո փառավորել կամ գոհությամբ խոստովանել: Այլ նոքա նանրացել են յուրյանց խորհուրդներով, և նոցա սրտերը ան-

մտուլթյամբ խավարել են» (Հռովմ., Ա 19-21): Եվ ոչ միայն աստվածաճանաչությունը, այլ մինչև անգամ օրենքն ու բարոյականությունը, գրված է նոցա սրտերում, և նոցա խղճմտանքը վկայում է նոցա բարին և օրինավորը (Հռովմ., Բ 14-15. ԺԲ 2. Փիլ., Դ 8): Ուստիև Քրիստոս երանի է տալիս նոցա, որոնք «սուրբ են սրտիւք, զի նոքա զԱստուած տեսցեն» (Մատթ., Ե 8. Հաճախ., Ը 105-110). այդպես լինելով՝ կտեսնենք Աստուծո, վասնզի «նորա ազգ իսկ եմք» (Գործք, ԺԵ 28):

Եվ շատ տարօրինակ կլիներ, եթե մարդիկ ոչ մի գաղափար չունենային յուրյանց ստեղծողի մասին, և կամ Աստված յուր անունը անհայտ թողներ յուր այն արարածներից, որոնց ստեղծել է՝ յուր արարչական սիրուց դրդված: Ըստ որում, մարդիկ դեպի ո՞ր կողմ էլ նայեին, պետք է անպատճառ հիշեին յուրյանց Արարչին, վասնզի ամբողջ աշխարհը Աստուծո արարչական գործն է և վիթխարի վկա է նորա ամենակարողության: Թե՛ մեր հոգևոր և թե՛ արտաքին աշխարհը միշտ հայտնում են մեզ Աստուծո անունը. մենք չենք կարող այնպես անել, որ Աստուծո անունը մեր մեջ չբնակվի, և որքան էլ կամովին մոռանանք Աստուծուն, այսով հանդերձ մեր սիրտը կբողոքե մեր արարքի դեմ: Ինչպես որ մեր խիղճը վկայում է մեզ, թե ո՞րն է բարոյական և ո՞րը անբարոյական, և ապա մեր միտքը սկսում է ուսումնասիրել բարոյականությունը, այնպես էլ Աստուծո գաղափարը կա մեր սրտում, և մեր մտածողությունը յուր մտավոր բովի մեջ է ձգտում այդ և բազմակողմանի հասկացողությունն ձեռք բերում: Ըստ որում՝ մարդկային բաները պետք է նախ ճանաչենք, որ հետո սիրենք, իսկ աստվածայինը պետք է նախ սիրենք, որ հետո ճանաչենք (Գործք, ԻԸ 24. Մատթ., ԺԳ 13. ԺԱ 25. Թ 35. Եփես., Ա 18). «Եթէ ոչ հաւատայցէք և ոչ ի միտ առնուցուք», - ասում էր դեռ Եսայի մարգարեն (Է 9): «Որք սիրեն զնա, սէրն իւրեանց կերպարանէ զնա ի սիրտս իւրեանց, եւ երկիրպագանեն նմա հոգևովն ճշմարտութեամբ. սրբեալ զսիրտս իւրեանց եւ զմարմինս իւրեանց, առնեն տաճար Ս. Հոգւոյն, եւ հաղորդք եւ հաւասարորդք եւ բաժանորդք առնին մեր երանութեանս»: Բացատրում է և Ս. Ներսեսը (Բյուզանդ, էջ 72): Հասկանալի է, ուրեմն, որ նախ պետք է ձգտենք դեպի Աստված, ականջ դնենք մեր խղճմտան-

քին, որպեսզի կարողանանք ընդունակ դառնալ Աստվածային ճշմարտություններն ըմբռնելու և լուսավորվելու համար¹, վասնզի հոգևոր շնորհքը հոգու զգայարանքով է ստացվում՝* «եւ նա միայն գիտէ՝ որում ազգի» (Հաճախ., Ժ 297. Դ 289. Գ 102. Մատթ., ԺԳ 11-12. Ղուկ., Ը 18. Ս. Ղևոնդ առ Եղիշեի, էջ 85):

Սակայն ոչ միայն Աստուծո գաղափարը, այլև ամեն մի գաղափար չենք կարող մեր հասողությունամբ յուրացնել կամ հասկանալ, եթե մեր հոգին ընդունակ չլինի նորան: Այսինքն՝ արտաքին գրգիռը անհրաժեշտ է մեր հոգևոր զարգացման համար, միայն թե այն ևս չի կարող ոչինչ հառաջ բերել հոգու մեջ, եթե հոգին անընդունակ կամ ամուլ լիներ: Գրգիռը հառաջ է բերում մեր հոգու մեջ որոշ դրուժյուն, և մենք հասու ենք լինում այդ դրուժյան. իսկ եթե հոգին չկարողանար այդ դրուժյունը ունենալ, այն ժամանակ էլ մենք ոչինչ չէինք իմանալ: Չենք էլ կարող բաժանել հոգին մարմնից, որոնք իրար հետ գործելով են մեր հասողություն միջոց տալիս: Կույրը չի կարող գաղափար ստանալ գույնի մասին և ոչ էլ խուլը՝ ձայնի մասին. գույնը հասկանալու համար աչք է հարկավոր, իսկ ձայնը ըմբռնելու համար՝ ականջ: Այդ զգայարանքները, ստանալով գրգիռը, հաղորդում են հոգուն, և հոգին յուրաքանչյուր զգայարանքի համեմատ դրուժյան մեջ է ընկնում, և մենք հասու ենք լինում նորան: Այդ գրգիռները առիթ են լինում մեր հոգևոր որոշ գործունեություն:

Սուլյապես և Աստված դրոշմել է մարդու սրտում, որ «Աստուծա՞ծ է՞»: սերնդեսերունդ ևս հայտնել է. «Ես եմ Աստուծա՞ծ, որ էն». և մարդ, արտաքին աշխարհի գրգիռներն ստանալով, բանական ու բարոյական մտածողությամբ հավատում է Աստուծո գոյության: Բանական մարդու ներկայացուցիչները հեթանոս աշխարհի իմաստասերներն էին, որոնք բանական ու բարոյական մտածողությամբ հաստատում էին Աստուծո գոյության ճշմարտությունը: Այդպես և Սոկրատը Քրիստոսից 469 տարի առաջ պնդում էր՝ ոչ միայն, որ կա աշխարհի արարիչ անտեսանելի Աստված, այլև ասում էր, որ նա հայտնում է մարդկանց, խոսում

¹ «Եթե ոք զնոգետրսն խորհի ի սրբութիւն ի Ս. Հոգւոյն ազդեցութեան, եւ զնոգետր վարուցն խորհի եւ ջանայ ի կատարումն առաքիմութեան, վայելէ ի շնորհս Հոգւոյն, զոր անասելի է եւ անլսելի, վասնզի հոգետր է եւ մտաւոր, եւ նա միայն գիտէ, որում ազգի»:

է մարդկանց հոգու հետ⁶: Պղատոնի մասին գիտեր և Եզնիկ. «Եւ մի ինչ, զոր առաւել անճառ համարի Պղատոն, այս է՝ թէ միշտ էր Աստուած, եւ արարածս ինչ ոչ ունէր, զորոյ զկաման սիրեմ վասն զԱստուածն խնդրելոյ, եւ զամբարտաւանութիւնն ոչ գովեմ» (էջ 241):

Բավական է, որ մարդ հոգով ու բանականությամբ փոքրիշատե կատարյալ լինի. բավական է, որ նա անձնական թերությամբ կամ կամավոր մտադրությամբ բթացրած չլինի յուր հոգու ընդունակությունը, նա անպատճառ անբաժան կլինի այդ ճշմարիտ հավատալիքից, կգիտենա յուր արարածական լինելն ու յուր Արարչի ամենակարող զորությունը: Հավատալ Աստուծո՝ նշանակում է ճշմարիտ մարդ լինել¹, Աստուծո ճշմարիտ պատկեր լինել, Աստուծուն ցոլացնել յուր հոգու հայելու մեջ: Եվ քանի որ մարդու իսկական արժանիքը նորա հոգևոր բարձրության մեջ է, առավել բարձր բան չկա մարդու համար, քան եթե հոգով Աստուծո նման և Աստուծո հետ լինել: Սակայն որքան էլ հոգին ձգտի զարգանալ և աշխատի անբաժան մնալ Աստուծո հաղորդակցությունից, այնով հանդերձ նա ևս մարդու ներգործության ենթարկված է: Մարդ կարող է ինքնուրաց կամքով ամենածանր և ամենահետադեմ ներգործություն ունենալ յուր մտքի և զգացողության, յուր հոգու վրա և զրկել նորան այն բարձր հաղորդակցությունից, որով միայն ճշմարիտ մարդ լինելու հնար կա: Այդ է պատճառը, որ երբ յուր հավատքը խեղդող մեկը, դառնալով, ասաց Թեոփիլոս Անտիոքացուն՝ «Ցույց տուր ինձ քո Աստուծուն», նա պատասխանեց՝ «Ցույց տուր ինձ քո մարդկությունը, և ես այն ժամանակ ցույց կտամ քեզ իմ Աստուծուն»⁷: Այսինքն՝ քանի որ Աստված միմիայն մարդուն է հայտնվում, ցույց տուր ինձ, թե արդյո՞ք իսկապես դու մարդկություն ունիս, արդյո՞ք քո հոգու տեսողությունը բաց է, և ապա ես կկարողանամ քո աչքերդ դարձնել դեպի Աստուծո գոյության տեսնելը (տե՛ս և Եղիշե, էջ 130):

¹ «Ամենայն մարդ, որ ոչ խոստովանի զամուս Հօր եւ Որդոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ, ոչ է Ըն ա մարդ» (Մաշտոց):

Ուրիշ խոսքով. մեր արտաքին զգայարանքները միայն միջնորդներ են արտաքին գրգիռներ ստանալու համար, մինչդեռ այդ գրգիռներին հասու լինելու համար հարկավոր է հոգու ներքին տեսողություն, լսողություն կամ ընդհանրապես զգացողություն¹: Աչքով ստանում ենք իրերի գրգիռներ և հոգու տեսողությամբ իմանում ենք այդ իրերի որպիսությունը: Աչքով ստանում ենք Աստուծո մեծամեծ գործերի տպավորությունը և հոգու տեսողությամբ կամ «իմանալի զգացողութեամբ Աստուծոյ» (Եղիշե, 319) հասկանում ենք, այլև տեսնում ենք Աստուծո արարչական գործությունը և հոգու լսողությամբ լսում ենք Աստուծո հայտնությունը: Ամեն մի ճշմարտություն հասկանում է միմիայն նա, որ ունի հոգու հասողության պայծառություն: Այդ պայծառությունը հարկավոր է մանավանդ հոգևոր, աստվածային ճշմարտությանց հասու լինելու համար: Այս հաստատվում է նույնիսկ նյութական օրինակով. կոյրը չէ տեսնում արև, սակայն չի կարող ասել, թե չկա լույս, բայցև նորան չենք կարող փորձնականապես համոզել, թե կա լույս: Դալտոնականին, որ որոշ գույն չէ տեսնում, չենք կարող համոզել, թե կա այդ գույնը: Արտաքին լույս ու գույն իմանալու համար հարկավոր է միջնորդ առողջ զգայարանք ունենալ. այդ է աչքը. այդպես և աստվածային լույսը գիտենալու և նորան խելահաս լինելու համար անհրաժեշտ է բաց ու պայծառ պահել ամեն մարդու պարզեցված ներքին տեսողությունը (տե՛ս և Եղիշե, 130): Կամ ինչպես որ եղծված հայելու մեջ չենք տեսնում մեր կերպարանքը, նույնպես և մեղքերով շողախված հոգին չի կարող յուր մեջ իսկությունը ցուցանել Աստուծո անհասկանալի պատկերը: Մինչև անգամ Պղատոն իմաստասերն է ասում, որ միմիայն Աստուծո նմանելով՝ կարող ենք նորա խորհուրդները հասկանալ: «Որդյակս,-ասում է բնական կյանքին նվիրված դաստիարակ Ռուսսոն,- պահե՛ք հոգիդ միշտ այնպիսի վիճակում, որ քեզ թույլ տա կամենալու Աստուծո լինելը, և դու երբեք չես կասկածիլ, թե կա Աստված»^{8*}: Լավ է ա-

¹ «Եւ որում ոչ հասեր մտացոյ քննութեամբ, հասցես վաղվադակի հաւատոցոյ քաջութեամբ. միտ դիր գրելոցն իմաստութեամբ եւ ոչ մտորիս ի հաւատոցն ճշմարտութեան. ծանիր մի՛ գրանսն եւ եթ, այլ եւ զմիտս ասացելոցն ուղղութեամբ, եւ մի գուղիդ գրեալսն թիրեր յիմարութեամբ» (Ընդհանր., 346):

սում և Ս. Ղևոնդը. «Այլ մեր բացահայեաց աչօք տեսեալ զլոյսն երկնաւոր, մի պատահեսցէ մեզ խաւարն արտաքին» (Եղիշե, 85, 24, 87. Ս. Գր. Տաթևացի, Հարց., 31-33):

Արդ՝ վերևի բացատրութիւններէց պարզապես հետևում է, որ աստվածաճանաչութիւնը մարդու մեջ մի ներքին անհրաժեշտութիւն է և բնական իսկութիւն: Աստված ու մարդ պատկանում են իրար. մարդու ճշմարտութիւնը յուր հաղորդակցութիւնն է Աստուծո հետ. աստվածաճանաչութիւնը մարդու կյանքի ճշմարտութիւնն է^{9*}: Ինչպես որ աչքը կարիք է զգում լույս տեսնելու, այնպես էլ մարդու հոգու բնական անհրաժեշտութիւնն է հաղորդ լինել հավիտենական ճշմարտութեան լույսին: Աստվածաճանաչութիւնն է մարդու կյանքը (Հովհ., Ժէ 3). դեպի այդ գնալ կարող ենք՝ Աստուծո կամքը կատարելով (Հովհ., է 17), կամ կարճ ասած՝ հոգով նորա հետ լինելով. «Զի հաւատք հասուցանեն ի ծանօթութիւն փառացն Աստուծոյ»¹ (Հաճախ., ԺԵ 69): Մեր միտքը, կամքը և զգացմունքը, ներդաշնակութեամբ միացած, կազմում են հավատքը, որ զորանում ամրանում է արտաքին իմացութեամբ: Եվ ինչպես որ Աստուծո ճշմարիտ հաղորդակցութիւնը պահանջում է լինել երկնավոր Հոր պես կատարյալ (Մատթ., Ե 48), և այդ կատարելութեան աստիճանից բխում է ամեն հառաջադիմութիւն, բարոյական զարգացում ու ճշմարիտ լուսավորութիւն, այնպես էլ այդ ճշմարիտ հաղորդակցութիւնից զրկվելուց հառաջանում է անկատարելութիւն, որից հետևում է սոսկալի անկում: Մարդու ճշմարիտ հոգու պահանջն է այդ հաղորդակցութիւնը, և նա տեսնում է յուր Աստուծուն և հառաջադիմում, ուստիև նորա որևիցէ անկատարելութիւնն է միայն ժխտում այն բարձր էակի գոյութիւնը, դեպի որ էպպես ձգտում է ըստ նորա պատկերին ստեղծվածը: Հավատքը խավարում է միմիայն մտքի կամ կամքի ու կամ զգացմունքի այլանդակվելուց կամ «հնութեան կուրուցութեամբ»² (Եղիշե, 114, 116,

¹ «Բայց եթէ ինքն (Աստուած) կամի՝ իրոց արժանատրացն մտաց իմանի, այլ ոչ աչաց տեսանի. եւ մտաց՝ ոչ երկրատրացս, այլ որ յԱստուածն են հաւատացեալ ճշմարտիս»:

² «Եւ միտք, որ յաստուածոտեսութենէն հաւատոցն անմասն եղեալ են, ի կերպարանացն (Աստուծոյ) թափուր եւ ունայն իբրեւ ակտրակք: Իսկ որք լուսատրեալք են տեսանելեաց աներեւոյթ արտին աչօք, որպէս ասէ մարգարէն՝ «ի քեզ ասաց սիրտ իմ, եւ

281): Ըշմարիտ հոգու առաջ տեսանելի է Աստված¹: Այսպես և Աստված երբեք չէ թողնում, որ յուր արարածները անտեղյակ լինին յուրյանց Արարչին, այլ ամենքին ևս հայտնում էր յուր մասին ոչ միայն հոգևոր հաղորդակցությամբ, այլև արտաքին երևույթներով, որոնց բազմաթիվ օրինակները ունինք Ս. Գրքում Աստուծո Ս. Ուխտի պատմական կյանքից: Այս է ասում և Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը. «Անբաւ է մարդոյ տեսանել զԱստուած գոյիւ իւրով, իբրեւ մոմոյ զհուր. բայց իբրեւ ինքնակամ կամօք բարերարութեամբ իւրով զինքն ցուցանէր, ի կերպարանս մարդոյ երեւէր, ումեմն՝ լոյս, ումեմն՝ հուր եւ ումեմն՝ հողմ եւ յամպ եւ ի մէգ եւ ի մրրիկ» (Ագաթ., 209):

Ըստ այսմ՝ այն հավատացյալները, որոնց Աստված արժանացրել է յուր հայտնության, թե տեսնում են Աստուծո և թե հոգով խոսում են Նորա հետ², մինչդեռ հին հեթանոս ինքնավստահ իմաստասերների բոլոր զննությունները հասան միմիայն մի եզրակացության, այսինքն՝ աշխարհի ամենակարող արարիչը մնաց

խնդրեցին երես իմ զերեսս քո...»: Ոչ այժմ ի ծածուկ լուսատրոթեմէն խորհրդովքն տեսանէին զնա՝ ըստ նորա կամացն, ապա ի վախճանի դէմ յանդիման երեւեցի»: Ս. Ներսէս Մեծն (Բյուզանդ., 72.):

¹ «Ըստ պատկերի Աստուծոյ՝ արարաւ մարդն, որպէս զի, ըստ հայելոյ օրինակի, մարդը պահելով զսիրտս եւ շնչիչ ժանգոյ մեղաց, եւ միշտ առ Աստուած նայելով եւ Աստուած ի մեզ, զգեղեցկութիւն սկզբնատպին մերոյ Աստուծոյ ի յոգիս եւ ի միտս մեր նկարեմք, եւ այնու լինիմք նմանող Աստուծոյ եւ պատկերակից. իսկ որք մեղօք ժանտացուցանեն զոգիս, ոչ կարեն զլոյս աստուածութեանն յինքեանս կերպարանել, որպէս եւ ոչ անմարդը հայելեաւ զդէմս երեսաց ոք կարէ տեսանել»: Ընդհանր., 400. տե՛ս և Հո., Ա. 21. Գործք, ԻԸ, 27. Հովհ., ԺԲ 37. Մատթ., ԺԳ 13. Մարկ., Զ 52. Ղուկ., ԻԳ 25. Եփես., Ա. 18:

² «Այլ մեր ամենեցուն բացաւ երեսօք զփասուն Տեառն իբրեւ ընդ հայելի օրինակաւ տեսեալ, ի նոյն պատկեր նորոգիմք փասաց ի փաստ որպէս ի Տեառն Հոգւոյ»: Քանզի որպէս մարդկային հոգի՝ մարմնոյ աչաց զտեսանելն տայ, որքան իցէ ի մարմնում. այսպիսի օրինակաւ եւ աստուածային Հոգին ցորքան յոգիս մեր բնակէ, զԱստուծոյսն մեզ երեւեցուցանէ: Նա տայ տեսանել զԱստուած եւ զհրեշտակս եւ զարքոցն ժողովան. եւ զայն բարիսն, զոր պատրաստեաց Աստուած սիրելեաց իւրոց: Իսկ որք վասն մեղաց ամայանան ի Ա.Հոգւոյն, շնչատը մարդք կոչին՝ զմարդկայինս միայն ունելով զհոգի եւ զայն՝ որպէս զանասնոյ: Վասնորոյ շունչ եւ ոչ հոգի կոչի. վասն զի հաւասարեալ է անասնոց անբանից եւ անանեաց նոցա, զմարմնատը ցանկութիւնս եւ եթ խնդրելով զկերակուրս եւ զըմպելիս- եւ որ այլ եւս մարմնատը հեշտութիւնք, զրկեալք ի հոգեւորացն: Քանզի շնչատը մարդ ոչ ունի զՀոգւոյն Աստուծոյ, զի յիմարութիւն է նմա,- ասաց անաքեալն: Յիմարեալ ասաց եւ անգէտ հոգեւորացն. «Այլ մեզ, ասէ, յայտնեաց Աստուած Հոգւովն իւրով»: Զի որպէս հոգի մարդոյ զմարդոյն գիտէ, նոյնպէս եւ Աստուծոյ Հոգին զԱստուածոյսն գիտէ եւ գիտել տայ, յորում բնակէ... Արդ՝ զէթ անազան երբէք՝ դիմեցուք առ լոյսն մեր Քրիստոս եւ աղաչեցուք զնա, զի բացցէ զաչս սրտից մերոց եւ լուսատրեցէ զոգիս մեր»: Խոսք. Ա.նձ., Մեկն. Ժամ., 215-217:

նոցա համար «անձանոթ Աստված»։ Նորան էր պաշտում հեթանոս աշխարհը յուր զարգացման կատարյալ աստիճանում, սակայն Աստուծո հայտնության քարոզիչները չթողեցին նոցա այդ խարխափման մեջ, հրավիրելով. «Զոր դուք յանձանոթս պաշտէք, ես զնոյն պատմեմ ձեզ»։

Բ.

ԱՍՏՈՒԾՈ ԳՈՅՈՒԹՅԱՆ ՀԱՎԱՍՏԻՔԸ ՄԱՐԳԿՈՒԹՅԱՆ ԿՐՈՆՆԵՐՈՎ

Որքան հին է մարդկությունը, այնքան հին է Աստուծո գոյություն հայտնությունը նորա մեջ. մարդկության հետ աճել է և նորա գիտությունը, ըստ որում, և այդ գիտության առաջին զբաղմունքը նույնիսկ այդ հայտնությունն է եղել: Աստված է Աստված-ահա այն հայտնությունը, որ հնչում է մարդկության մեջ, և ամենայն կրոնում կա այդ ճշմարտության որևիցե հիմքը, որով մարդիկ կարող էին ընդունակ դառնալ Աստուծուն գտնելու: Այդ հայտնությունը ավանդվում էր որդվոց որդի, և ավանդվածն էլ ներքին հիմքերով ամրանում էր, մնում ու հարատևում յուր զարգացման մեջ: Հետևաբար թե՛ այդ հայտնության հառաջացրած հավատքը և թե՛ այդ հայտնության հետևանքների ուսումնասիրելու ձգտումները տալիս են մեզ Աստուծո գոյության ապացուցության արտաքին կողմը: Նախընթաց հիմնական բացատրությունից հետո հարկ է հառաջանում այս արտաքին կողմի վրա մի առանձին ուշադրություն դարձնել և այդ երկու կետերը ամփոփ ներկայացնել: Ըստ որում, թողնել հավատքն ու նորա բովանդակությունը միմիայն սրտի զգացողության, խորթ համարելով մարդու բանականությունից, այդ նշանակում է ընկնել այն միակողմանի ուղղության մեջ, որ հայտնի է խորհրդականություն (միստիկականություն) անունով^{10*}: Ընդհակառակն, առնուշադիր թողնել սրտի զգացողությունը և միմիայն բանականության, մտքի վերացական ու ձևական մտածողության նյութ դարձնել հավատքի էությունն ու հիմքերը, այդ էլ նշանակում է գլորվել մի այլ միակողմանիության մեջ, որ հայտնի է բանապատկություն անունով: Մեկ միակողմանիությունը ընկղմում է մարդուն զգացմունքի, իսկ մյուսը՝ ձևական չոր ու ցամաք մտածողության աչխարհը: Ուստի մեր դավանաբանական ընթացքը, խույս տալով երկու միակողմանիությունիցն էլ, հարակցում է

մարդու ներքին իմացությանց նաև արտաքինի ուսումնասիրությունը: «Եկեղեցւոյ Աստուծոյ գործ այն է, զարտաքինսն իրօք ճշմարտութեան (այսինքն՝ իրականի ուսումնասիրությամբ) առանց Գրոց յանդիմանել, եւ զկարծեալսն ներքինս եւ ոչ ճշմարտեալս՝ գրովք սրբովք յանդիմանել» (Եզնիկ, էջ 111):

Կրօնը ավելի հին է, քան թե մարդկային պատմությունը, այսինքն՝ մարդկության հայտնի չէ մի որեւիցե անկրօն ժամանակ: Եղել են գիտնականներ, որոնք այժմյան ամենահետին ժողովուրդների կյանքն ևս ուսումնասիրել են և գտել են, որ դոքա ոչ միայն կրօնական հայացքներից զուրկ չեն, այլ մինչև անգամ դոցա նիստուկացն ու հոգևոր հարստությունք որոշ քաղաքակրթության մնացորդներն են անկման շրջանում: Բուն մտքով վայրենի ժողովուրդ չկա մեր աշխարհում: Անկյալ ժողովուրդներին այդպես անվանեցին անխելահաս ճանապարհորդները, որոնց տեղեկությունները մոլորեցրին նաև գիտնականներից ոմանց, կարծել տալով, որ իբր թե վայրենի ժողովուրդները կրօն չունին. սակայն այդ անստույգ հիմքերի վրա վաթսուհակն թվերին կառուցված անհաստատ եզրակացությունք ցնդվեցան նորանոր գիտնականների վերաստուգությամբ: Այժմ արդեն ճշտված է, որ այդպես վայրենի կոչված ժողովուրդների մեջ կան կրօնական ու բարոյական բարձր գաղափարներ: Աշխարհածովի կղզիներում ապրում են քաղաքակրթված ժողովուրդներ: Երկնավոր Աստուծո անունն իսկ հայտնի է Ափրիկեի բուն ժողովուրդներից շատերի մեջ: Եվ ինչպես որ Կիկերոն, Սենեկա և այլ հեթանոս փիլիսոփաները ասում էին, թե կրօնը միայն մարդուն տարբերում է անասունից, չկա մարդ առանց Աստուծո գաղափարի. պտտում ես աշխարհը՝ գտնում ես քաղաքներ առանց պարսպի, գիտնականներ առանց օրենքի, առանց հարստության ու դրամի, սակայն երբեք չես գտնիլ մի քաղաք առանց աստվածների, առանց բազնի, աղոթքի ու գոհի, առանց երգման ու բարվո ձգտման. այնպես էլ այժմ ընդհանրացած համոզմունք է, որ չկա ժողովուրդ առանց կրօնի: Ընկած ժողովրդի կրօնական կյանքը պտտում է նախապաշարմունքի, սնոտիապաշտության ու զանազան կախարդությանց մթնոլորտում, ոչ ոք ցայժմ չկարողացավ գտնել մի ժողովուրդ, որ կատարելապես զուրկ լինի նույնիսկ կրօնի այդ ստվե-

րական կողմից: Կրոնի այդ ընդհանրությունը խոստովանում են հայտնի գիտնականք, ինչպես Գերլանդ, Յ. Գ. Մյուլլեր, Մաքս Մյուլլեր, Պեչել, Ա. դը Քատրֆաժ, Տայլոր և այլք: Մինչև անգամ Լուբոկը, 20 տարի առաջ զարգացած կրոն սպասելով վայրենի երկրներում, խոստովանում է, որ կախարդության հավատալը ընդհանուր է նոցա մեջ, որի և կրոն նկատելով՝ չի կարելի անկրոն ժողովուրդ գտնել^{11*}:

Բայց դեռ բավական չէ համոզվել, որ աշխարհի բոլոր ազգերը կրոնական կյանք ունին, այս դեռևս ապացույց չէ Աստուծո գոյություն, վասնզի պետք է նաև լուծել, թե արդյո՞ք մարդկության կրոնը մի որևիցե այլ պատճառից չէ հառաջացել: Եթե իսկապես մի այլ պատճառից և ոչ Աստուծո հայտնությունից լինի կրոնի հառաջացումը, մենք, անշուշտ, կգտնենք մի այդպիսի պատճառ և կհաստատենք այդ: Սակայն որտե՞ղ որոնենք այդ պատճառը. այսինքն՝ եթե կա մի այդպիսի պատճառ՝ կա՛մ արտաքին կլինի և կա՛մ ներքին:

Արդյոք որո՞նք կարող են լինել արտաքին պատճառ:

Ոմանք ասում են, թե պետությունն է կրոն հնարել՝ ժողովուրդ կառավարելու համար: Այդ չի կարող լինել, զի մենք գիտենք, որ ժողովրդոց մեջ միշտ կրոնը պետությունից բարձր է համարվել: Քահանաների հնարածը չէ, վասնզի քահանաները երևան են եկել հին կրոնի պատճառով: Կրոնը ընտանիքից էլ չէ ծագած, վասնզի անկրոն ընտանեկան կյանք չէ եղած, որ ընտանիքը կրոնի պատճառ եղած լինի: Այլև որևիցե բռնակալ չէր կարող կրոն ստեղծել յուր աշխարհակալության համար, զի բռնակալները կրոնի վրա են հենվել յուրյանց տիրապետության մեջ, ապա թե ոչ՝ ինչպե՞ս կարող էին նախապես կրոնը տարածել այն երկրներում, որտեղ դեռևս տեր ճանաչվելու պետք ունեին:

Ոմանք կրոնի պատճառ են համարում ոչ թե մարդուն ու մարդկային հաստատությունք, այլ՝ երկիրն ու նորա հանգամանքները: Բայց մենք գիտենք, որ ոչ թե կյանքի հանգամանքներն են կրոն հառաջ բերել, այլ կրոնն է ձևակերպվել յուրաքանչյուր ժողովրդի կյանքի հանգամանքների համեմատ: Վախն էլ պատճառ չէ, զի վախից մարդը կհիշեր Աստուծուն, եթե արդեն ճանաչում լիներ նորան, իսկ բնության արկածների մեջ նա

միայն ապացույցներ է գտնում յուր ճանաչած Աստուծո գոյության: Մահվան վախից էլ չէ կրոնը, զի մարդ, ճանաչելով Աստուծուն, որոնում է նորա հովանին և այդ հայրական հովանու տակ սովորում է պատվել ու հարգել յուր մարմնավոր հայրերին ու նախնյաց: Առանց Աստուծո հայրության ոչ մի մարմնավոր հայր ու բարերար չի կարող երախտյաց հարգանքի արժանանալ: Եթե մարդը չճանաչեր Աստուծուն ու նորա գաղափարը չունենար, երբեք ո՛չ կարող էր նորա հովանին որոնել, ո՛չ նորան պատել ու ծառայել և ո՛չ էլ կյանքի անկյալ ու մուար ընթացքի մեջ նորա պատվից բաժին հանել անցավոր բարձրադիր անձանց համար:

Բայց արդյո՞ք ներքին պատճառներ չեն կարող լինել Աստուծո գաղափարի ծագման: Ոմանք, հոգեբանորեն դատելով, զգացմունքն են առաջին պատճառ համարում, որ, իբր թե միանալով երևակայության ու պատկերացման հետ, յուր ծփանքներին գոհացում է տալիս զանազան խաբեկանքներով: Սակայն մի՞թե կարելի է ընդունել խաբեկանքի գոյությունը մի այդպիսի էական հարցում. մի՞թե կարելի է ենթադրել, որ մարդկությունը խաբվի, մարդ գոհ մնա խաբեկանքով և ինքնահնար մտապատկերներով մի այդպիսի կենսական խնդրում: Խաբեկանքից կհառաջանա կեղծ կրոն և ոչ իսկական կրոն: Երևակայության ծնունդը տեսնում ենք երեխայության ժամանակ, որոնք հետո թողնում ենք, մինչդեռ ամենալուսավորված ազգերը ամենից լավ հավատացողներն են:

Եվ իրա՛վ. մանկությունից մարդ ձգտում է իմանալ ամեն բանի ուստի՞ն, ո՞ւրը, ինչո՞ւն և ինչպե՞սը, ամենայն պատճառ չէ գտնում, որոնելով նա հասնում է այն բարձր էակին, որին ճանաչում է բոլոր երևույթների պատճառ: Երբեմն նա ընկնում է առասպելաբանության մեջ, որում իսկապես այդ պահանջը անորոշ է մնում, և այդ գաղտնիքը՝ չլուծված, զի ինչպե՞ս կարող է մարդ լուծել պատճառականության գաղտնիքը, եթե նորան հայտնված չլիներ Աստուծո գաղափարը: Կրոնական մտածողությունը ժողովրդական բնագանցություն է, որով ժողովուրդը ձգտում է տեսանելի աշխարհի և յուրյան հայտնի Աստուծուն մեջ գտած կամ հարցասիրած գաղտնիքը լուծել: Այդ ձգտումն է ներկայացնում

առասպելաբանության մեջ: Այդ բնագանցության մեջ մարմիններն իսկ երևում են մարդուն ոգևորված, իսկ այդ այդպես չէր լինիլ, եթե մարդ ինքը հոգի չունենար և բացարձակ հոգու բացարձակ գորության մասին գաղափար ստացած չլիներ: Աշխարհը Աստուծո ստեղծածը չէր համարվիլ, եթե հոգևորը չճանաչվեր իբրև ամենաբարձրը:

Տեսնելով, որ այդ վերոհիշյալ պատճառը անկայուն է, ոմանք ուզում են միմիայն միտքը կրոնի պատճառ համարել: Եթե այդ այդպես է, պետք է միտքը կամ աշխարհի վրա ձեռք բերած հայեցողությամբ և կամ առասպելաբանությամբ կրոն ծնած լինի. մինչդեռ աշխարհայեցողությունը պատճառ չէ կրոնի, վասնզի կրոնը ոչ բնության աստվածացումով և ոչ էլ տիեզերքի վրա դատելով է հառաջ եկել. առասպելաբանությունն էլ պատճառ չէ, զի առասպելաբանությունը կրոնի մոլորումն է, որով մարդ փորձել է Աստուծո կյանքը մարդու նմանությամբ ներկայացնել՝ նորա գաղտնիքը լուծելու համար^{12*}: Մարդ որքան էլ հետազոտեց, յուր հարցասիրության գոհացումը կամ պատասխանը հավատքի մեջ գտավ, որ ամենահինն է և ամենավերջինը. առասպելաբանությունը կորավ, իսկ կրոնը մնաց նույնիսկ ամենալուսավորված ազգաց մեջ^{13*}:

Ուրեմն կրոնը լուրջ մտքից չէ. բարոյականությունը մեծ դեր է խաղում նորա մեջ. բարոյական ու կրոնական անկումը եղել է նույնիսկ ամենագիտուն համարված ժամանակներում: Եթե լուրջ միտքը լիներ մարդուն կրոնի ենթարկած, այն ժամանակ երբ ժողովուրդը փոխում էր յուր աշխարհայեցողությունը, պետք է ընկներ և նորա կրոնը, որ երբեք եղած չէ: Հավատքը լուրջ մտքից չէ ծագում. չէ՞ որ «գլխմարս աշխարհիս ընտրեաց Աստուած, զի յամօթ արասցէ զիմաստունս» (Ա. Կորնթ., Ա. 27):

Կրոնը կապված է մարդու ամբողջ հոգու և ոչ թե նորա մի կարողության հետ, և եթե կամենանք մի որևիցե սոսկական պատճառ գտնել կրոնի ծագման, կսխալվինք, վասնզի բոլոր կրոնների էությունն է այն ձգտումը, որով աշխատում են ի վերուստ հայտնված և յուրաքանչյուրի հոգու մեջ վարսված անհասանելի գաղափարն իմանալ: Այդ ձգտումն է, որ ընդհանրապես կոչվում է սեր դեպի Աստված:

Կրոնի ծնողը Աստուծո հայտնությունն է, իսկ նորա հիմքը Աստուծոնց կախյալ ու ստեղծված լինելու զգացմունքն է և աստվածային օգնության կարոտությունը^{14*}. «Ծաներուք, զի նա է Տէր Աստուած մեր: Նա արար զմեզ եւ ոչ մեք էաք, մեք ժողովուրդք եւ խաշն արօտի նորա» (Սաղմ., ՂԹ 3. Ես., ԽԳ 1): Բնության մեջ գիտակցում ենք մեր թուլություն, դիմում ենք դեպի Աստված և կամենում ենք հավատալ նորան, որ ամեն ինչ հնազանդեցնում է մեզ: Մարդու հաղթանակը բնության վրա՝ նորա բարոյական հնազանդությունն է Աստուծո առաջ: Այս զգացմունքը՝ գիտակցությունն ու կամեցողությունը, գորանում է չարիքի ծանրանալուց և մեր մեղաց դառնությունից: Այդ ամենի գիտակցությունը ծագում է մարդու խղճմտանքից, ներքին և արտաքին մարդու կռիվից: Խղճմտանքը վճռահատում է այդ կռիվը, ձայն տալով, որ պետք է դիմենք դեպի բացարձակ ճշմարտությունը մեզ հայտնող Աստվածը, որի տվածը, ըստ ամենայնի, մեզ համար երաշխավորված է:

Ամեն մի ժողովուրդ, ստացած լինելով Աստուծո գոյություն ու բարյաց հայտնությունը^{15*}, կարող է հետադիմել յուր հասկացողությունը, ընկնել կենսական հանգամանքների փորձություն մեջ, յուր չփորձած մոլար ճանապարհներում որոնել ինքյան հայտնի ճշմարտությունները, սակայն վերստին այդ փորձությանց գիտակցության գալ, որ միմիայն Աստվածն է Աստվածը, և ամենայն ճշմարտություն ու բարիք միմիայն նորանից է: Այս մի օրենք է ոչ միայն կրոնում, այլև՝ պատմական կյանքում. միշտ նախ հանճարն է լինում, որ զարկ է տալիս ազգի հառաջադիմության, և ոչ թե հառաջադիմությունն է հանճար հառաջացնում. բարձրից ընկնելով է հառաջ գալիս ցածրը: Այսպես և քրիստոնեությունը բարձրությամբ գրավեց ազգերին: Բայց և այնպես՝ որքան էլ մի ժողովուրդ ընկնում է յուր բարձրությունից, յուր քաղաքակրթությունից, նա երբեք չէ հասնում կենդանական վիճակին, նա միշտ որոշում է ինքյան յուր շրջապատող կենդանիներից: Նա միշտ ունի խիղճ, կարեկցություն, ազոթք, մեռելի համար՝ հոգս, հանդերձյալ կյանքի զգացողություն, մեղքի ճանաչողություն և այլն որևիցե կերպով և աստիճանով, որոնցից կատարելապես զուրկ է կենդանին: Կենդանյաց ընկերական

ձգտումն էլ սեռական պահանջի և ինքնապահպանության մեջ է սահմանափակված, որոնց վերանալովը վերանում է և այդ ձգտումը. այդ արդեն կրոնական չէ և ոչ մի նմանություն չունի մարդու ընկերական ձգտման հետ:

Արդ՝ կրոնը պատմական զարգացմամբ չէ ծագած, կենսական պահանջներից և աշխարհային պատճառներից չէ հառաջ եկած, այլ աստվածային տուրք է, որ անբաժան է մարդու էությունից: Կրոնի մեջ կա թե՛ ներքին տրամադրություն և թե՛ աստվածային ներգործություն, սակայն երկուսն էլ Աստուծուցն է: Բնական կոչված կրոնը նորաբողբոջ կրոն չէ, այլ բարձրից ընկած կրոն է, կրոնի բացասությունն է և մոլորությունն է: Մարդու միտքը երբեմն մոլորվում է՝ չղիմանալով կյանքի փորձանքներին. նա սկսում է յուր ուժով ձգտել վերստին դեպի բարձրություն, զգում է յուր տկարությունը և վերստին նվիրվում է Աստուծո. հավատքը մտքի պսակն է:

Կրոնը ոչ լուկ բարձր ճշմարտություններ է տալիս, ոչ լուկ բարոյականություն, ոչ լուկ ճանաչողություն և ոչ լուկ կախման զգացողություն, այլ նա պարփակում է յուր մեջ մարդու ներքին աշխարհի այն բոլոր հարստությունք, որոնք բախտավորեցնում են նորան և տանում դեպի աստվածային բարյաց վայելումը: Ուստիև կրոնը անբաժան է մարդուց. մարդու բանականության արտահայտությունը լեզուն է, էության հիմքը՝ աստվածաճանաչությունը. լեզուն և աստվածաճանաչությունը մարդկության սկիզբն են և նորա հետ հին: Մարդու հոգևոր, բանական կյանքի սկիզբը Աստուծո գոյության գիտակցությունն է:

Բոլոր կրոնների մեջ հիմնական գաղափարները միևնույն են և միևնույն են եղել ամենայն ժամանակ: Բոլոր կրոնների մեջ հառաջ են գալիս միևնույն հիմնական հարցերը, որոնց լուծման համար մարդիկ աշխատել են օգնություն գտնել հավատքից: Աստուծո հայտնությունը ամեն տեղ լույս է սփռել, սակայն ժողովրդոց մոլոր ճանաչողությունն ու մոլորված կամքը խեղաթյուրել է այդ լույսի շողերը: Բայց որքան էլ լույսի շողերը խեղաթյուրվել են, այնով հանդերձ լուսավոր ճշմարտությանց հետքերը աննկատելի չեն մնացել ամենքի մեջ: Բարվո և լավագույնի զգացողությունն ու կամեցողությունը, աստվածային նախախնամության

զգացումը, Աստուծո գոյութեան ուշադրութիւնը, մանավանդ Աստուծո հաղորդակցութեան ջերմ փափագը նկատելի է ամեն տեղ, ամեն կրօնի և ամեն ժողովրդի մեջ պարզ կամ բարդ, որոշ կամ աղոտ մտապատկերներով ու հասկացողութեամբ: Դիմելով պատմութեան օգնութեան կամ թե աշխարհի ներկա կյանքի ու սոսմանասիրութեան՝ միշտ կնկատենք, որ ազգերի կրօնական վիճակը, էապես համապատասխանելով կրօնի գաղափարին, միմիայն արտաքուստ կամ յուր կերպով ու կերպավորութեամբ է զարգացել յուր ժողովրդի հոգևոր հառաջադիմութեան համեմատ: Ընդհանուր պատմական օրենք է, որ յուրաքանչյուր ազգի հառաջադիմութեան արդիւնքները բեղմնավորվում են՝ միմիայն նորա հոգևոր զարգացման հետևելով: Եվ կրօնն էլ, ճշմարիտ հաղորդակցութիւն լինելով մարդու և Աստուծո մեջ, այնքան զարգանում է և համապատասխանում յուր գաղափարին, որքան մարդու ներքին և արտաքին կյանքը բարեկարգվում է և ներդաշնակութեան մեջ մտնում կրօնի ճշմարիտ բովանդակութեան հետ: Հետևաբար կրօնը իբրև հաղորդակցութիւն Աստուծո հետ էապես նույն է սկզբից մինչև այժմ, մինչդեռ յուր իրականացումը ստանում է՝ զարգանալով ու ծավալվելով մարդու և նորա կյանքի մեջ պատմականապես: Որքան ընդարձակ է մարդու ներքին աշխարհը, այնքան ծավալվում, ճառագայթվում է և կրօնը, ըստ որում, և որքան ընդարձակվում է մարդու կյանքը, այնքան բազմապատիկ կերպով է գտնում յուր կենդանացումը նորա ներքին աշխարհի և ապա կրօնի լուսաղբջուրի մեջ:

Այստեղից պարզ հետևում է, որ կրօնը պատմականապես ունի յուր զարգացումը, հառաջադիմութիւնը և իրականացումը: Այդ զարգացումը ունի յուր դրական ու բացասական ընթացքը: Դրական ընթացքը տեղի է ունեցել այնտեղ, որտեղ Աստուծո և մարդու միջի հաղորդակցութիւնը իբրև մի ամուր առանցք մի որոշ ազգի կյանքի էութիւնն է կազմել և այդ ազգին դարձրել Աստուծո ընտրյալը: Այդ եղել է հրեից մեջ, որոնք գտնվել են Աստուծո հատուկ հայտնութեան զբաղմունքի և անձնվիրութեան շրջանում, ուստի և մեղաց գիտակցութեան մի օրինական հառաջադիմութեամբ դեպի կատարելութիւն դիմել: Մինչդեռ Աստուծո ճշմարիտ հաղորդակցութիւնից շեղվող և աստվածային

Հատուկ Հայտնությունից խուսափած մարդկությունը մտել է բացասական ընթացքի մեջ և միմիայն յուր ներքին և արտաքին կյանքով զբաղվել ինքնահուստով: Սոքա ձգտել են լուրջ աշխարհային երջանկություն վայելել սեփական վստահությամբ և յուրյանց ներքին, հոգևոր կյանքի պահանջներին գոհացումը այնտեղ որոնել ու գտած լինել կարծել, որտեղ լինել չի կարող, քանի որ այնտեղ չէ Աստուծո ճշմարիտ հաղորդակցությունն ու հաղորդակցության ճանապարհը: Նոցա ճանապարհը բացասական ճանապարհ է, որով ընթացող զարգացումն ու հառաջադիմությունն այնքան պետք է շարունակվի, ըստ յուրաքանչյուր ազգի պատմական զարգացման, մինչև որ հասնի բացասականի կատարելագործության: Իսկ այդ բացասական կատարելագործության հետևանքն է փորձածից և ակնկալածից հուսահատություն, ճգնաժամ և ուրեմն դարձ դեպի Աստված հակադիր դրական ճանապարհով: Ըստ որում, հեթանոս աշխարհը, յուր բացասական կրոնով աշխարհի և Աստուծո գաղափարի մեջ ծփալով, բարվո և չարի հակադրությամբ տարուբերվելով և մեղաց անգիտակցության և օրենքի ծանրության տակ տքնելով, առավել և առավել երկպառակվում է, երկվության մեջ տատանվելով, և վերջ ի վերջո պետք է առ Քրիստոս դիմե խաղաղություն ձեռք բերելու համար (Համեմատել Բ Կորնթ., Ե 15, 19), զի միմիայն Աստուծով կարող կլինին աշխարհի տերը դառնալ:

Հին հեթանոս աշխարհի մի մասը, հասնելով յուր բացասական ճանապարհի ծայրին, ստացել է յուր կատարումը քրիստոնեության մեջ^{16*}. Իսկ այժմյան հեթանոս աշխարհն էլ, ընթանալով յուր բացասական ճանապարհը, մաս առ մաս, ըստ յուր մասերի՝ պատմական զարգացման, մոտենում է յուր ճանապարհի վախճանին: Դոցանից նոքա են ավելի մոտիկ յուրյանց ընթացքի լուծման, որոնք քաղաքակրթության բարձր միջոցների գործադրության են հասել, ինչպես է գրական օրենքը: Բացասական կրոնի այդ բարձրության հասել են յոթը կրոններ. - բրահմանականք ու բուդդայականք (հնդիկք), կոնֆուցիականք ու լավոնականք (չինեք), այժմյան հրեայք, ղուրանականք ու զրադաշտականք: Եվ եթե հիշենք, որ հին հույներն ու հռոմայեցիք, բարձր քաղաքակրթության հասնելով, նախքան յուրյանց բացասական կրոնի

գրական կանոնականության մեջ վերածելը լքվելով, մտան ճշմարիտ Աստուծո հաղորդակցության կամ քրիստոնեության մեջ^{17*}, և համեմատենք այժմյան բացասական բարձրության մոտեցած կրոնների հետ, հայտնապես կտեսնենք, որ մի ազգի ճշմարիտ աստվածապաշտ դառնալուն համար անհրաժեշտ է ճշմարիտ լուսավորության ու քաղաքակրթության ընդունակություն: Իսկ եթե քաղաքակրթության մեջ հզորապես թևակոխող ժողովուրդներ են լինում, որոնք դեռ հարատևում են յուրյանց կրոնի բացասական ընթացքի վրա, այդոր ևս նպաստում են բացառիկ ու ժամանակավոր հանգամանքներ. ինչպես են, զորօրինակ, քրիստոնյա աշխարհում բացասական ճանապարհի արդյունքները թողմայաբար անձամբ փորձող գիտնականաց ուղղությունն ու քարոզությունը: Սակայն ընդհանրապես դարձյալ անուրանալի է, որ քաղաքակրթության ու լուսավորության ընդունակների վրա է իջնում քրիստոնեության լույսը: Այդ երևում է նույնիսկ երկրագնդի բնակչաց վիճակագրությունից, ըստ որում՝ 1440 միլիոն ժողովրդից հազիվ 440 միլիոնն է քրիստոնեական լույսով վայելում քաղաքակրթության բարգավաճումը, մինչդեռ 1000 միլիոնը դեռևս շարունակում է տքնել ու խարխափել խավարի ճանկերի ու ճիրանների մեջ^{18*}:

Գ.

ԱՍՏՈՒԾՈՒ ԳՈՅՈՒԹՅԱՆ ՀԱՎԱՍՏԻՔԸ ԲՆԱԶԱՆՑԱԿԱՆ ԶՆՆՈՒԹՅԱՄԲ

Մարդ տրամադիր է քննել, զննել ու հետազոտել ամեն ինչ յուր շուրջը և հասկանալ յուր կյանքի բոլոր պարագաների գաղտնիքն ու խորհուրդը: Ամեն ինչ քննել ու զննել և ճշմարտությունը ճանաչել ու պահել պատվիրում է մեզ և սուրբ առաքյալը (Հու., ԺԲ 2. Ա Կոր., Բ 10. Բ Կոր., ԺԳ 5. Գործք, ԺԷ 27): Ահա այդ քննությունն իսկ տանում է մեզ դեպի մեր հիմնական հավատքի ճշմարտությունը, դեպի Աստուծո գոյության հաստատությունը: Մարդկությունը յուր բոլոր գոյությամբ նվիրվել է այդ քննական հետազոտությանց, ձգտել է ամեն հարց ու հանգույց լուծել և յուր զննելի հարց ու խնդիրներին վերջնական պատասխան տալ՝ ուղիղ աշխարհայեցողություն ձեռք բերելով յուր կենսական ճանապարհի ու հոգևոր խաղաղության համար: Սակայն նա յուր այդ բոլոր ձգտմամբ ու տքնությանց մեջ չէ կարողացել ելք գտնել, որքան էլ վստահությամբ հենվել է յուր մտքի հեղինակության վրա:

Մարդ այդ քննությանց մեջ մտավ՝ մերժելով Աստուծո գոյությունը: «Ասաց անզգամն ի սրտի իւրում, թէ ոչ գոյ Աստուած»։ ասում էր հազարավոր տարիներ առաջ սաղմոսերգուն (Սաղմ., ԺԳ 1. ԾԲ 1): Մարդիկ սկսան նյութեղենի մեջ որոնել նորան, որ նյութեղենից վեր է. «Կամ զհուր, կամ զհողմ, կամ զօդ երազ, կամ զաստեղաց շրջանս, կամ զջրոց բռնութիւնս, կամ զլուսաւորս երկնաւորս՝ զարբանեակս աշխարհի, աստուածս համարեցան» (Իմաստ., ԺԳ 2. ԺԴ 21. Եզնիկ, էջ 9, 12-21, 204-241): Նոքա Աստուծո արարչական բարյաց արդյունքներին էին Աստուծո պատիվը տալիս և իսկական անտեսանելի Աստուծուն ուրանում:

Մերժելով Աստուծուն՝ մարդը սկսավ մտքի ուժով, բանականության հեղինակությամբ աշխարհի ծագումը բացատրելու հետամուտ լինել: Բոլոր հին ազգերն, ինչպես հնդիկները, ասորեստանցիք, եգիպտացիք և այլք գիտեին արարչությունը, սակայն

մոլորվելով աստվածգիտության մեջ, աշխարհի ծագումն ևս մոլար և հակասական կարծիքների ու տեսությունց ենթարկեցին. ըստ որում՝ ընդհանրապես անցական աշխարհի նյութը հավիտենական էին համարում, Աստուծուն՝ կարգադրիչ ու կազմող, և հենց հեթանոսաց պակասությունն էր, որ Աստուծուն չէին ճանաչում ճշմարտապես:

Հեթանոս գիտնականք աշխատում էին աշխարհի ծագումը տարրերով բացատրել: Երբեմն ջուրը, նյութը, օդը և հյութն էին տարր համարում (Հունյան իմաստասերք), երբեմն՝ հյուլեն (հյուլենականք Քրիստոսից 460 տ. ա.), երբեմն՝ թիվը (Պյութագորաս), գոյությունը (գաղափարական համաստվածյան Պարմենիդես Ք. 500 տ. ա.) և եղելությունը (Հերակլիտ), երբեմն՝ նյութն ու ձևը^{19*}, բայց երբեք չկարողացան իսկական հիմք գտնել, որով կարողանային աշխարհի ծագումը առանց արարչության պարզել: Եվ ինչպես որ աշխարհի ծագումը, այնպես էլ վերջն ու նպատակը անլուծելի է մնում դոցա տեսություն մեջ:

Հին տեսությունց նշանավոր կետն այս է, որ նյութականը մի սկզբնական հիմք էր նկատվում աշխարհի ծագումը բացատրելու համար: Թալեսը մեզ հայտնի առաջին իմաստասերն է, որ Քրիստոսից 600 տարի առաջ մի սկզբնական նյութով էր ուզում պարզել բնության բոլոր գաղտնիքները: Նորան հետևեցին և հետևյալ ժամանակի իմաստասերները, ինչպես Դեմոկրիտ և այլք: Եպիկուրյանց մեջ զարգացավ նյութապաշտությունն ըստ ամենայնի, իսկ դոցա հակառակ՝ ստոիկները սկսան նյութի հետ ուժի գաղափարը ևս հառաջ տանել և բնության բոլոր երևույթները նյութով ու ուժով բացատրել, վասնզի աշխարհում կյանքի գոյությունը անուրանալի է, որի գործունեությունը լուկ մեռյալ նյութով անկարելի է բացատրել ու հասկանալ^{20*}:

Այսպիսով, հին իմաստասիրությունը յուր անկատար վիճակով հանդերձ ժամանակի ընթացքում զանազան ձևակերպություն ու փոփոխություն ստացավ և, մերթ բանապաշտական, մերթ համաստվածական, մերթ գաղափարական, մերթ ոգեպաշտական և մերթ դոցա այլալուծյանց բովից անցնելով, դարձավ մեր դարի նյութապաշտությունը:

Այս նյութապաշտութիւնը ձգտում է լոկ բանական դատողությամբ ամենայն երևույթ նյութով ու որոշ օրենքներով բացատրել՝ չճանաչելով ոչ Աստուծուն և ոչ էլ որևիցէ հոգևոր սկզբունք: Գործնական կյանքում ևս ուղղակի թե անուղղակի սույն այս նյութապաշտութիւնը եպիկուրյան մարմնասիրության ճանապարհ է բաց անում (տե՛ս բանք ժողովողին)՝ մերժելով հոգևոր հառաջադիմութիւնը, գեղարվեստ, գիտութիւն, կրոն ու բարոյականութիւն և մարդկանց մտցնելով վայրենական վիճակ: Թեև այս կոպիտ նյութապաշտութիւնից ուզում է հեռու մնալ մեքենայական նյութապաշտութիւնը և լոկ բնության գաղտնյաց լուծման նվիրվել, սակայն անկարող է յուր տեսութիւններով կտրվել յուր ստեղծած այդ վայրենի, գործնական կյանքից: Ուստիև նյութապաշտական սկզբունքներին նվիրվածները կամա թե ակամա, հետևաբար թե անմտաբար նվիրվում են եպիկուրյան եսապաշտության ու զեղխության^{21*}՝ վտանգավոր և ավերիչ տարր կազմելով պետութեան ու հասարակութեան մեջ:

Բայց նյութապաշտութիւնն յուր մեքենայական տեսությամբ ևս անկարող է բնության սկզբնական և նույնիսկ երկրորդական գաղտնյաց սակավ մասն անգամ լուծել և մարդկային բանական դատողութեան պահանջին գոնե մի թեթև գոհացում տալ. ո՛չ Կանտ-լապլասյան հորինվածքը (սիստեմը)^{22*}՝ աշխարհի ծագման մասին, ո՛չ Լայբնիցը և ընկերներինը՝ երկրի ծագման ու կազմակերպութեան, ոչ Դարվինինը՝ բույսերի ու կենդանյաց ծագման վերաբերմամբ, և ոչ էլ Կոնտը, Սպենսերը, Լետոլերնո, Լուբբոկ, Տեյլոր և այլք կարողացան քաղաքակիրթ աշխարհը դուրս բերել վայրենական վիճակի ինքնազարգացման տեսությամբ: Նյութապաշտութիւնը կատարելապես անկարող է բացատրել, թե ինչպե՞ս է հառաջ եկել գոյութիւնը, ինչպե՞ս է ծագել կյանքը, որտեղի՞ց են աշխարհի բազմազանութիւնը և դոցա ներդաշնակութիւնը: Որքան էլ նա հենվում է զանազան ենթադրութեանց վրա, ինչպիսիք են՝ «հավիտենական նյութ»^{23*}, «ուժի պահպանութիւն»^{24*}, «ամենիմաստուն պատահականութիւն»^{25*} և այլն, դարձյալ չէ կարողանում շատ ու շատ հարցեր լուծել: Նա կամայականորեն ընդունում է, որ եղել է հավիտենական նյութ, բայց ո՛չ նյութի էութիւնը գիտե և ո՛չ կարող է այդ նյութը ցույց

տալ: Նա չգիտե, թե ի՞նչ է ուժը, ինչպե՞ս է հառաջացել գիտակցությունը, ի՞նչ նշանակություն ունի գոյությունը կամ առհասարակ աշխարհը, զգացողությունը, ազատությունը, պարտիքը, բարոյականությունը, կամքը կամ ընդհանրապես ի՞նչ է և ինչո՞ւ համար մարդկության կյանքն ու գործունեությունը: Կամ ինչպե՞ս է զգայությունը ու զգացողությանը բազմազանությունից մարդու գիտակցության միությունը հառաջ գալիս. կամ նյութը ինչպե՞ս է հավիտենական, երբ չունի գիտակցություն և միայն մարդու մեջ է գիտակցության գալիս:

Եթե նյութը հավիտենական է, հապա ինչպե՞ս կարող է հավիտենական նյութից արարածական աշխարհը հառաջ գալ: Բնագիտությունը հաստատում է, որ աշխարհը սկիզբ է ունեցել. ուրեմն ինչպե՞ս է այդ սկիզբը եղել: Նյութի շարժումով: Ապա որտեղի՞ց է նյութը, և որտեղի՞ց է շարժումը^{26*}, կամ ո՞վ է շարժողը¹: Նյութապաշտներն ընդունում են, թե 70-ից ավելի տարրեր կան, բայց չգիտեն, թե ինչպե՞ս են դոցանից մարմիններ հառաջացել: Ասում են, թե երկիրը մի մեծ գնդակից կտրված մարմին է (հմմտ. Եզնիկ, 191-192), բայց բոլորովին անգոր են բացատրել, թե ինչո՞ւ արեգակի վրա, որ մեր երկրի մասն է համարվում, չկա ո՛չ թթվածին և ո՛չ բորակածին: Խոսում են տարրերի ու հյուսվելի վրա, բայց չգիտեն, թե ի՞նչ է մեկն ու մյուսը: Կամ ինչպե՞ս կարելի է լուկ նյութով բացատրել, զորօրինակ, առաձգականությունը, ծանրականությունը, մագնիսականությունը, կցողությունը և էլեկտրականությունը, որ իբրև մի շանթ մի ակնթարթում 80 հազար մղոն է գնում, ըստ որում, այդոնք անտեսանելի են ու գրեթե անշոշափելի, այլ միայն յուրյանց արդյունքով ճանաչելի: Եվ մինչև այժմ ո՞վ կարողացավ նույնիսկ Հովբի տված հարցերին պատասխանել ավելի, քան Հովբը. «Զի՞նչ երկիր իցէ, յորում լոյսն ազանիցի». «Արձակիցե՞ս շանթս՝ եւ գնայցեն, եւ ասիցեն ցքեզ, թէ զի՞նչ է» (ԼԸ 19, 35): Որպեսզի կարողանան բացատրել, թե ինչ-

¹ «Եւ որ առողջ միտս ունիմ, ոչ զշարժումսն», այլ զշարժիչն պարտիմ փառաւորել. եւ ոչ ընդ արբանեակսն, այլ ընդ վարիչն պարտիմ զարմանալ. եւ ոչ ընդ գնայունսն, այլ ընդ գնացուցիչն. քանզի անքիմ իսկ իւրաքանչիւր փոփոխմամբք լայտ առնեն, եթէ է ոմն, որ փոփոխէ գնոսս (Եզնիկ, 9, 11): Զի որ շարժիմ եւ փոփոխի՝ չէ Էական, այլ կամ լեալ յումեքէ եւ յիմեքէ եւ կամ ֆաստատեալ ի չգոյէ» (Էջ 12):

պե՞ս է լույսը մեզ հասնում, հնարեցին, թե հանուրքը լիքն է եթերով, սակայն բնավ չկարողացան հաստատել յուրյանց ասածը կամ որոշել, թե ի՞նչ է եթերը: Ենթադրում են, թե լույսը ալիքների ծածանումով է գալիս, բայց չգիտեն, թե այդ ալիքները նյութի ազդեցությամբ տակ են հառաջ գալիս, թե՞ նորանից անկախ: Կենսաբանական հետազոտությունները հասկանում են գործարանավոր մարմինների յուրաքանչյուր անդամը, սակայն ոչ մի ժամանակ չկարողացան հասկանալ, թե ի՞նչ է կենդանությունը ասած բանը: Ուրեմն նյութապաշտությունը չի կարող յուր ուղղությունները և սկզբունքներով ոչ միայն հիմնական, այլև շատ երկրորդական հարցեր լուծել յուր երևակայած հեղինակությունը^{27*}:

Անթիվ և անհամար այսպիսի հարցեր կուտակվում են նյութապաշտության առաջ և անլուծելի մնում, ուստիև իրավապես ասում է լորդ Սալիսբյուրին, որ «մենք ապրում ենք գիտության փոքրիկ լուսավոր կղզու վրա և շրջապատված ենք ամեն կողմից անթափանցելի գաղտնյաց ընդարձակ անհայտ տարածություններով»:
 Ըստ որում՝ «աշխարհի մեջ ամեն ապրող կախված է հավիտենական արարիչ և ամենախնամ էակից»: Թերուսը, բնագիտական վայրիվերո տեղեկություններ ստանալով, կարծում է, թե շոշափելի փաստերով նոր համոզմունք է ձեռք բերում հակառակ յուր աստվածատուր հավատքին, մինչդեռ լավ զննելով՝ պարզ տեսնում է, որ այդ ամենը խաբուսիկ է և ոչ մի նյութական կամ նյութապաշտական տեսություն չի կարող ոչ միայն աշխարհի գաղտնիքները պարզել, այլև մեկ գյուտով տասնյակ գաղտնիքներ է երևան հանում և նույնիսկ մեր շոշափելի իրերի մասին բացատրություն տալ չէ կամենում: «Մի քիչ իմաստասիրությունը հակեցնում է մարդու միտքը դեպի անաստվածությունը, բայց խորին իմաստասիրությունը տանում է մարդու միտքը դեպի կրոն», - ասում է լորդ Բեյզըն:

Նյութապաշտության անգորությունն է պատճառ, որ նորա դպրոցից ելած շատ գիտնականներ ջանացին փրկել յուրյանց դպրոցը՝ ճանաչելով նյութի հետև և հոգու նշանակությունը: Այս ձգտումից հառաջացավ ոգեպաշտությունը, որ նյութի տեղ հոգին է դնում և կամ հոգու նման մի «անհայտ»: Սակայն այդ ուղղությունն ևս յուր շավղով, որ ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ Քրիստո-

սից 500 տ. ա. Պարմենիդեսի գաղափարական համաստվածութիւնը, իսկապես չէ տարբերվում նյութապաշտութիւնից և նմանապես անկարող է ոչ միայն սկզբնական, այլև երկրորդական պատճառական գաղտնիքները լուծել^{28*}:

Թե՛ նյութապաշտական և թե՛ ոգեպաշտական ուղղութիւնք և նոցա բոլոր ճյուղավորութիւնք չկարողացան յուրյանց սկզբնական կազմութեամբ փոքրիշատե աչալուրջ քննադատութեան դիմանալ: Խոհական բոլոր հետազոտութիւնները, հասնելով աշխարհի ծագման քննութեան, միշտ ավելի և ավելի անհրաժեշտ էին կացնում Աստուծո գոյութեան ճշմարտութիւնը: Բայց և այնպես հեշտ չէր այդ դպրոցներում տողորված անձանց համար թողնել յուրյանց մաքառման դաշտը և միանգամից անցնել հավատքի շրջանը: Եվ ահա դոցանից շատերը, դառնալով դեպի կրոն, ընկան համաստվածութեան մեջ, ենթադրելով, որ իբրև թե ամենից առաջ եղած է «բացարձակ գոյութիւնը», որ անիրական է և իրականի հիմք, անգիտակցական է և գիտակցութեան հիմք, ընդհանուր է և մասնավորի հիմնաքար: Այդ «բացարձակը» մեկ գիտնականի մոտ կոչվում է «գոյացութիւն», մյուսի մոտ՝ «ես» կամ «անձն», երրորդի մոտ՝ «չեզոք անտարբերութիւն» և կամ «հակադրութեանց միութիւն»^{29*}, բայց և այնպես աշխարհի սկիզբը չեն կամենում բացատրել և երևան են հանում բազմաթիվ նոր հակասութիւններ, որոնք վերևի զուգադիպութեանց մեջ ակնբեր են: Այդ ի՞նչ բացարձակ գոյութիւն է, որ իրական չէ. ինչպե՞ս, ի՞նչ նոր պատճառական օրենքով կարող է անիրականը (ոչինչը) իրական (ինչ) հառաջ բերել կամ ուժ հառաջացնել (Եզնիկ, 27, 32): Նա ոչինչ է և պետք է ու կարող է ամեն ինչ լինել. ինքը ոչինչ է, բայց և չի կարող ո՛չ վերջնական և ո՛չ անվերջ լինել. ինքը բոլոր երևույթների բովանդակութեան անորոշ ամբողջութիւնն է, բայց և բացարձակ անորոշութիւն լինելով՝ ոչինչ է: Ահա հակասութիւններ, որոնք եթե հետևաբանենք, անթիվ հակասութիւններ երևան կհանենք: Մեկից նյութապես ելնում են շատ իրեր. այդ մեկը անորոշ է, բայց որոշ իրեր են ելնում նորանից. ինքն ստոր է, բայց բարձրը նորանից է դուրս գալիս և այլն, և այլն: Պարզ է, որ համաստվածութիւնը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ գիտնականաց օղային կառուցում:

Հիրավի՛, օղային կառուցում. չէ՞ որ մարդ տարբերում է յուր անձը կենդանիներից ու բույսերից, մինչդեռ ըստ այդ տեսության՝ ամենքն էլ մի մաս կամ մի ստորոգություն են «ընդհանուր գոյություն»: Եվ եթե ամեն մի անհատ մի մաս է «ընդհանուր գոյության և միության», հապա ի՞նչ բան է գոյության կռիվը, անհատի կռիվը ամենքի դեմ և նորա տիրապետությունը բնության վրա: Ինչո՞ւ ամեն մի զգայական մարմին ինքն ինքյան մի սահմանափակ ամբողջություն է ճանաչում և ամենքից տարբերվում յուր բոլոր գործունեություն մեջ: Կամ ինչպե՞ս է նա մյուսներից ջոկ մտածում, ընդհանուր գոյությունից տարբերվում, մարմնից զանազանվում. կամ ինչպես է հին սերնդից ընդունակ նոր սերունդ հառաջանում, հանճար երևում: Եվ քանի ծիծաղելի է լսել, որ ընդհանուր բացարձակ գոյությունը անգիտակցական է, իսկ մենք գիտակցություն ունինք. նա չէ մտածում, իսկ մենք մտածում ենք. օրենք, գաղափար և իմաստություն մենք ենք մտածում, իսկ այդ բացարձակը՝ ոչ: Եվ եթե այդ ստոր բացարձակից մենք զարգանալով բարձրանում ենք, արդյոք ո՞րն է մեր բարձրանալու սահմանը, և ի՞նչ վիճակ պետք է ունենա աշխարհի անխուսափելի վերջը. պետք է վերստին ոչնչանանք. ուրեմն հավիտենական չեն նյութն ու յուր հատկությունը և նպատակահարմար՝ ձգտումը, պետք է մնա՞նք այս գիտակցությունմբ. ուրեմն ա՞յլ էր նյութը նախքան մեր լինելը և մեզանով ուրի՞շ է դարձել:

Բարոյական հակասությունն ևս մեծ է, գի չարն ու բարին միաժամանակ բացարձակից են. հապա ինչպե՞ս է մեկը բարի նպատակ դնում, մյուսը՝ չար. կամ ինչպե՞ս են իրար հետ հարմարվում զանազան մարդկանց տարրորոշ նպատակները, կամ ո՞րն է ճիշտը, հոռետեսությունը, թե՞ լավատեսությունը. կամ ո՞րը պետք է վերջ ի վերջո հաղթանակ տանե, բարի՞ն, թե՞ չարը, իսկ եթե միշտ պետք է մնան, մի՞թե աշխարհն այսպես անվերջ է:

Այսպիսով ո՛չ նյութապաշտության անտեսանելի նյութը և ո՛չ համաստվածության «բացարձակ գոյացությունը» չեն կարող աշխարհի սկիզբը բացատրել և Աստուծո գոյության գաղափարի անհրաժեշտությունից բաժանվել: Աշխարհի ծագման բացատրությունը պահանջում է անպատճառ ճանաչել Աստուծո գոյու-

թյունը, մինչդեռ նորա մերժողք իսկ Աստվածային կարողությունները, այսպես թե այնպես, վերագրում են կա՛մ «նյութին», կա՛մ «բացարձակ գոյացության», կա՛մ «ոգևոր նյութին», կա՛մ «ոգևոր հյուլեին», կա՛մ «բնության», որոնք իսկապես իրական չեն, այլ մտացածին, գոյություն չեն, այլ արարածական աշխարհի որևիցե հատկությունը, ինչպես կրակի հատկությունն է այրեցողությունը: Այդ բոլոր մոլորությանց հիմունքը բառախաղությունն է:

Հին ժամանակ այդ տեսությունք արդեն բավական զարգացումն ունեին, ուստիև, գործրինակ, Սենեկան յուր ժամանակի բնապաշտների դեմ ասում էր. «Չիմանա՞ս, զի զանուն փոխես Աստուծոյ. զի՞նչ այլ է բնութիւն, եթէ ոչ Աստուած, եւ աստուածեղէն բան, որ ներգոյ յամենայն աշխարհի եւ ի մասունս նորա»^{30*}: Այս խոսքերը վերաբերում են բոլոր նյութապաշտներին, վասնզի դոքա ինչ ձևակերպություն էլ տան յուրյանց տեսության, շատ հարցեր պարզեն թե լուեյայն անցնեն, այդ միևնույն է, այսպես թե այնպես ստիպված են նյութի հետ ընդունելու նաև աստվածային գորություն, կամ աստվածային կարողություն, կամ աստվածային բանականություն և կամ աստվածային հատկություն զանազան անունների ու որոշմանց տակ: Իսկ այդպիսի տեսությունները հետևաբանելով՝ անհրաժեշտապես գալիս ենք դարձյալ դեպի այն ճշմարտություններն, որոնք տրված են մեզ աստվածային հայտնությամբ: Բայց ոչ միայն աստվածային այդ հայտնությունը, այլև նորա բնական հայտնությունը տանում են մարդուն դեպի այդ եզրակացությունը, որ աշխարհի ստեղծողն ու կառավարողը ամենակարող բանականությունն է, ինչպես պնդեց յուր ժամանակի նյութապաշտների դեմ Անաքսագորաս իմաստասերը Քրիստոսից 500 տ. ա.^{31*}:

Արդ, բնազանցական, նաև ամենայն զննություն սկսվում է՝ իսկապես կասկածելով ունեցած հասկացածի վրա և հառաջացած հարցերին նոր լուծումն որոնելով: Այդպիսի զննության վստահություն ստանում է մարդ՝ առավելապես մեծ կարծիք ունենալով յուր բանականության վրա (բանապաշտություն) և համոզվելով, որ իբր թե յուր մտածողությամբ կարող է աշխարհի բոլոր գաղտնիքների ու խորհուրդների մեջ թափանցել և ամենայն ինչ

իմանալ: Մարդկությունն այս ընթացքը բռնեց և, բնականաբար հակվելով դեպի տեսանելին և զգալին, ձգտեց նյութական մեքենայական բացատրություն տալ բոլոր երևույթներին և նոցա սկզբնական ծագման: Ինչպիսի ուղղություն էլ նա բռնեց այդ ընթացքում, միշտ կա՛մ նյութապաշտական տեսությունների մեջ ընկավ և կա՛մ նյութապաշտական ու կրոնական սկզբունքների համադրություն մեջ խարխափեց: Այդպիսի համադրություններ են համաստվածությունը, ոգեպաշտությունը, բնապաշտությունը, գաղափարապաշտությունը և այլն: Այդ բոլոր տեսությունք իբրև նորություններ առժամայն զրավեցին մարդկանց մտքերը, թեև այդոնք իսկապես հնավանդ նորություններ են՝ նոր ձևի տակ ձևված: Այդոնք ևս հնացան. մարդիկ չեն կարող թե՛ այդ տեսությունք թողնել և թե՛ նոր ելք չորոնել. բայց նոր ելք էլ չէ մնացել որոնելու: Այդ հին տեսությունք լավ են միմիայն նոցա համար, որոնք լավ են համարում հանդերձյալ կյանք չճանաչել, անմահ չնկատվել և մի խոսքով՝ Աստուծուն մոռացություն տված լինել յուրյանց խղճմտանքի բողոքը խեղդելու համար: Դորա հետևանքը կլինի կյանքի թշվառություն զգացումը, հոռետեսություն և հետևաբար՝ ոչնչության նվիրվել: Այդ էլ նոր չէ և բուդդայականության մեջ իբրև տհաճելի է ճանաչվում փորձնականապես^{32*}: Այլևս ուրիշ ճանապարհ չէ մնում ո՛չ աշխարհի ծագման և ո՛չ էլ նորա վերջի վիճակի մասին մի որոշ հասկացողություն ձեռք բերելու կյանքի մեծ հանգույցի խաղաղություն համար: Ո՞ւր դիմե զննողը, որտե՞ղ կա նոր ելք. որտե՞ղ որոնել մեր հոգու այդ անընկճելի պահանջի գոհացումը: Ո՛չ մի տեղ. ուրիշ տեղ չէ մնացել: Սակայն դեռևս հնից մի նորություն չէ ճաշակվել. այդ չգիտեմությունն է, և դորա մեջ սկսավ խարխափել վերոհիշյալ բոլոր զննությունց մեջ հուսահատված գիտնականը: Նա խոստովանում է, որ չգիտե այն, ինչ որ մերժել է և ինչ որ ձգտել է մտքի ուժով և զգայական շավղով բացատրել (Սպենսեր): Սակայն դուրս եկավ Մաքս Մյուլլեր, որ քաջություն ունեցավ խոստովանելու անհասանելի էակի գոյությունը: Եվ որովհետև աշխարհի երևույթների և իրերի փոխադարձ պատճառական կապակցությունը անուրանալի է գիտնական հետազոտությունց մեջ, իսկ այդ մի անհերքելի ապացույց է այդ պատ-

ճառականության ստեղծողի և պահանջողի, այսինքն՝ Աստուծո գոյության, ուստի չգիտեմականները այնքան կխարխափեն հին հեթանոսաց բացասական ճանապարհի վրա, մինչև որ Աստուծո լույսի շողը նոցա վրա ևս կծագե, ինչպես Քրիստոսի գալստյամբ ծագեց հեթանոս աշխարհի վրա^{33*}:

Եվ այս հիրա՛վի, որովհետև առաջ, ըստ հին գիտեմականների (գնոստիկ), ասում էին, թե գիտենք ամեն ինչ առանց Աստուծո հայտնության: Քննեցին ամեն ինչ և տեսան, որ սխալված են. այժմ էլ ասում են, թե չգիտենք ո՛չ սկզբի և ո՛չ վերջի մասին լուծումն տալ. իսկ չգիտենալ խոստովանելը նշանակում է, որ մարդկային բանականությունը չի կարող սոսկ յուր ուժով, Աստուծուն չճանաչելով, կամ առանց Աստուծո հայտնության աստվածային գործերի խորհուրդները գտնել և հասկանալ: Ս. Գրքի կրոնական սկզբունքը նույնիսկ այդ է, որ ճշմարիտ մարդը պետք է զգա յուր անզորությունն աստվածային խորհրդոց մեջ թափանցելու, խոնարհվի ու գիտենա, որ ինքը մի խեղճ փոշեհատ է ստեղծողի անսահման գործերի մեջ և ապա նորանից ստանա յուր ներքին տոգորմանց խաղաղ լուծումը: Չգիտեմականք (ագնոստիկ) արդեն արել են առաջին քայլն ու խոնարհվել:

Բայց մարդկային հոգու հառաջադիմությունը չի կարող չգիտենալով գոհ մնալ. նա լուծում է ուզում յուր կոչման, հետևաբար և յուր ծագման ու վերջի, իսկ նորա բանականությունն ասում է. «Ես անզոր եմ բացատրություն տալ»: Ուրեմն կմնա դիմել դարձյալ առ Աստված և նորա հայտնությամբ ամենայնի որոշումն ստանալ: Մարդու՝ յուր անզորության խոստովանումը հիմնական քայլն է Աստուծո գոյության խոստովանության և քրիստոնեական հավատքի: Սակայն ոչ միայն չգիտեմությամբ է մարդ գալիս դեպի այդ վերջին եզրակացությունը և հավատքի անհրաժեշտությունը, նա մինչև անգամ նյութապաշտության կատարյալ ուսումնասիրությամբ ևս գալիս է և կամ պետք է անպատճառ գա դեպի նույն կետը: Ուրանալ այն ճշմարտությունները կամ անգիտանալ այն ամենը, ինչ որ մեր փորձերին չէ ենթարկվում, դեռ իրավունք չէ տալիս ուրանալու նաև աշխարհի գոյությունը: Չուրանալով աշխարհի գոյությունը և բացատրելով նորա բոլոր երևույթները, ըստ նյութի «բնահատուկ օրենք-

ներին», չգիտեմականը, կամ թե նույնիսկ նյութապաշտը, ստիպված է ընդունելու և վարդապետելու նյութի այդպիսի հատկությունը և օրենքների հավիտենականությունը: Նա նույնպես ստիպված է խոստովանելու, որ բնական ընթացքի նպատակահարմար և հառաջադիմական ձգտումը-նյութից մինչև երկրավոր գերագույն արարած մարդը-նույնպես հավիտենական է: Իսկ այդպիսի սկզբունքներից արդեն ինքնըստինքյան հետևում են, որ ապագայում պետք է լինի կյանքի մի կատարյալ վիճակ, որ պսակավորե աշխարհի բնական ընթացքը. և որ մարդու՝ նյութի բանական և գիտակցական կյանքը նույնպես պետք է, ըստ յուր ընդհանրական ներքին ձգտման, անմահական լինի և հանդերձյալ երանություն ունենա. վասնզի այդ նյութապաշտները երբեք չեն կարող ժխտել անձնավորությունը իրականությունը, թեև չեն էլ կարողանում բացատրել, թե ինչպե՞ս ընդհանուր նյութից մասնավոր անձնավորություն է դիմավորվում: Անշուշտ այստեղ մի ուրիշ բան կա, որ մասնավորում է մարդուն աշխարհի ընդհանուր էությունից, և մարդ գիտակցում է ինքյան, որ ինքը տարբեր է նյութից յուր էությամբ: Բայց եթե ընդունենք էլ, որ մարդ միմիայն նյութ է, հոգին նյութեղեն է, դարձյալ պետք է գանք այն եզրակացություն, ինչպես ասացինք, որ մեր կյանքի ընթացքը դիմում է դեպի կատարելություն. այդ է մեր նյութի ձգտումը, իսկ նյութը երբեք չէ արգելվում յուր ձգտումների հառաջադիմությունից՝ ըստ այժմյան գիտություն¹: Մանավանդ որ, նյութապաշտների «գոյություն կռիվ» տեսությունը ցույց է տալիս, որ մարդը կռվում է իրականության դեմ, նա գիտակցական կռիվ է մղում, և այդ կռիվը չէ վերջանում նորա մահով. ին-

¹ «Եթե գիտությունն անկրոն կամ հակակրոնական ընթացք է բռնում, - ասում է Ռընանի քննաբան պրոֆեսոր Դոյտինգերը,- մա այդ անում է ոչ թե այն պատճառով, որ իբր թե գիտությունն ու կրոնն իրար հետ չեն հաշտվում, այլ այն պատճառով, որ այդ գիտությունը կորցրել է յուր դիրքն ու սկզբունքները կամ այդոնց ճանաչողության չէ հասել: Մեր ժամանակի մի մեծ սխալն է, որ կարծվում է, թե գիտությունն ու կրոնը բացարձակապես իրար հակառակ են: Ով որ ասում է, թե գիտնական համար պետք է թողնել հավատքը, իսկ հավատալու համար պետք է մերժել գիտությունը, մա նույնքան սխալ գաղափար ունի թե՛ հավատքի և թե՛ գիտության մասին: Եթե գիտությունը կրոնի դեմ է խոսում, մա այդ անում է ոչ թե գիտնական հիմնավորությամբ, այլ գիտնական հիմնավորության բացակայությամբ: Ոչ թե գիտությունն է կրոնի դեմ մաքառում, այլ՝ տգիտությունն ու անգիտնականությունը»^{34*}:

չո՞ւ. վասնզի նյութի ձգտումը, հավիտենական լինելով, երևում է այդ գիտակցական կռվի մեջ և ուրեմն վերջ ու առաջ պետք է հաղթանակե: Եվ ահա կյանքի պսակը նաև նյութապաշտական հետևաբանությունը կլինի անձի հավիտենական կյանքը և երանությունը, որ միմիայն նորա մոտ կլինի, որ հավիտենական կյանք է, երանություն է և գիտակցություն յուր ինքնագոյությունը¹:

---

¹ Տե՛ս Գոլյուբինսկի, «Աստուծո իմաստությունն ու բարերարությունը աշխարհի և մարդու վիճակների մեջ», 1894 (ուերեմ):

Դ.

ԱՍՏՈՒԾՈՒ ԳՈՅՈՒԹՅԱՆ ՀԱՎԱՍՏԻՔԸ ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՄԲ

Չ նայելով, որ համաստվածությունը, նյութապաշտությունը և բանապաշտությունն ինչ ուղղություն և բռնեցին, ի՞նչ խառնուրդ ու համադրություն էլ կազմեցին իրար հետ, որպես տեսանք, անգոր են ոչ միայն հիմնական, այլև երկրորդական հարցերը պարզել. չնայելով, որ մարդու բանականությունը զգացյալ անգորությունը և խոստովանում է, թե ինքը սոսկ յուր ուժով անկարող է աստվածային գաղտնիքները առանց Աստուծո հայտնության հասկանալի դարձնել, այսով հանդերձ այդ ուղղությանց ազդեցությունը դեռ մնում է իրական աշխարհով զբաղվող գիտությանց մեջ, վասնզի յուրաքանչյուր գիտության մի ճյուղը իսկապես միակողմանի է, զբաղվում է իրականի մի որևիցե հարցով և հիմնվում է փորձառականի վրա յուր շավղով: Այդպիսի շավղը կամ ընթացքը օգտակար է, վասնզի տոգորվելով այդ ընթացքի մեջ՝ խելահաս ուսումնասիրողը ի վերջո դարձյալ գալիս է այն եզրակացության, որ յուր գիտեցածը մի չնչին մանանեխի հատիկ է աստվածային անհասանելի գործոց խորհուրդների բազմության մեջ, և որ յուր ուսումնական մտատանջությանց պսակն ու խաղաղական հանգիստը հավատքն է և Աստուծո հայտնության յուրացումը:

Սակայն յուրաքանչյուր այդպիսի գիտություն շեղլի ազդեցություն էլ է թողնում յուր անբավարար ուսումնասիրողի կամ թերուսի վրա, որ և միակողմանի ու անուղղակի զգացողությամբ ընկնում է նյութապաշտական ու բանապաշտական ընթացքի մեջ և աշխատում է ամենայն ինչ յուր բանականության հեղինակությանմբ, յուր ինքնադատաստան անձնական օրենքներով կամ քմահաճությանմբ հասկանալ ու բացատրել: Այնուհետև նա ամեն հարցի վրա, եկեղեցու, ուսման, հասարակական կյանքի, պետության, ընտանիքի և անհատի ու նոցա հարաբերական խնդիրների վրա

խոսում է հեղինակաբար, դատում կամայականորեն, անձնական զգացողություններ, առանց օրինավոր հիմքի ու սկզբունքի, սակայն հանուն յուր չգիտեցած գիտություն: Եվ այս մոլար ու մոլորեցուցիչ ընթացքը ոչ միայն յուր գործավորներին ու յուր ասպարիզում ընթացողների կյանքն է խորտակում ու թունավորում, այլև լուսավորության ու գիտության բարձր դրոշակի աստղով շլացած և գիտության աղբյուրի վճիտ ջրին պապակող բազմությունների կյանքն ու գործունեությունն, աշխատանքն ու նպատակն է պղտորում և դեպի դառնություն բաժակը հուղարկավորում:

Քանի որ այդ մոլորեցուցիչները մարմնասիրական ճանապարհն են գոհացուցիչ համարում յուրյանց անձնական կյանքի հեշտության համար, այդ իսկ պատճառով չեն ճանաչում Աստուծո և աստվածայինի հեղինակությունը կա՛մ սրտով, կա՛մ ուղղակի արտահայտելով: Ուղղակի ուրանում է Աստուծո գոյությունը նա, որ լավ է համարում յուր անօրեն կյանքի և ինքնարդարացման համար Աստուծո չլինելը. իսկ սրտով նա, որ մտատանջությունաց մեջ դեռևս տքնում է ու դեգերում. այդ տքնության հետևանքն էլ լինում է կա՛մ բարեբաստիկ, այն է՝ դարձ դեպի ճշմարտություն, կա՛մ չարաբաստիկ, այն է՝ գլորումն դեպի խարխափանքի ճանապարհը: Երկու դեպքումն էլ սիրտը նշանավոր տեղ է բռնում: Ինչպես մարդու սիրտն է, այնպես և յուր Աստվածն է, վասնզի սիրտն է մարդու կյանքի ուղղության զարկ տալիս, կամքը գործում է, իսկ միտքը կառավարում ու ղեկավարում: Սրտի բարոյական զարկի ծուղությունը մոլար ընթացք է տալիս կամքին ու մտքին և խելառ շարժման մեջ դնում մարդուն: «Ի սրտէ ելանեն խորհուրդք չարք», - ասում է Քրիստոս (Մատթ., ԺԵ 19. Ղուկ., Զ 45):

Այս չէ տեղը մի առ մի վերլուծելու այդպիսիների կյանքը, դատողությունն ու գործունեությունը, մենք միայն հետամուտ կլինենք իրական աշխարհի գիտական ուսումնասիրության հիմնական մասերին, որոնք հաստատում են Աստուծո գոյության ճշմարտությունը, և այնուհետև կմնա մեզ՝ նյութապաշտության ու բանապաշտության մեջ հետադիմաբար ընկնողներին ասել. «Դուք ըստ մարմնոյ դատիք» (Հովհ., Ը 15-19):

Իրական աշխարհի երևույթներով զբաղվում է ընդհանրապես բնագիտությունը, որ ըստ բովանդակության՝ վարում է դեպի նյութապաշտական աշխարհայեցողություն. տրամաբանական կամ տեսական գիտությունները տանում են դեպի գաղափարական աշխարհայեցողություն: Երկուքի վրա է հիմնված թե՛ լեզուն և թե՛ մարդը, ըստ որում և բարոյաբանությունը միացնում է այդ երկուքին ու հատկացնում մարդու մեջ: Կատարյալ գիտությունն այդ երեք գիտությունց մեջ է^{35*}. Թերուսություն է դոցանից մեկն ու մեկին նվիրվելը: Մտնենք, ուրեմն, այդ գիտությունց հիմնական մասի շրջանի մեջ և կտեսնենք, որ Աստուծո գոյությունը դոցա անխուսափելի եզրակացությունն է^{36*}, մանավանդ որ գիտության հիմքը Ադամով եղավ, երբ նա սկսավ անուն դնել կենդանյաց, մշակել երկիրը, տիրել ու կերակրվել (Ծննդ., Ա 28-30, Բ 19-20, 23. տե՛ս և Գ Թագ., Ե 13):

Հետամուտ լինել աշխարհի երևույթներին ու ճանաչել նոցա փոխադարձ հարաբերությունն, անմիջական պատճառներն և օրենքները գիտության գործն է, մարդու աստվածադիր հառաջադիմության սահմանն է, որով պետք է կարողանանք տիրապետել բնությունը: Մեր գիտության շրջանից դուրս են մնում այն հարցերն, որոնք մեր հետազոտության սահման են դնում, և այդ իսկ հարցերի մեջ է յուրաքանչյուր գիտության վերջին եզրակացությունը: Այդպիսի շատ հարցեր արդեն հիշվեցան նախընթացում ի դեպ, իսկ այժմ հառաջ բերենք գիտության սահմանից դուրս մնալի, բայց հետազոտելի կարծված մի քանի էական խնդիրներ փոքր-ինչ մանրամասնորեն:

1. Հնուց բնագիտությունը, զբաղվելով տարրերի զանազան բարդություններով, ձգտում էր այդպես լուծել զանազան երևույթների գոյության պատճառը: Բնական էր, որ մարդ ամենից առաջ զբաղվեր այն ամենով, ինչ որ մոտավորագույն կապ ունի յուր գոյության հետ. այդ կյանքն է, կամ կենսունակ եղակներն են: Բնագիտությունն ասում է, որ բնալուծական ու բնաբանական տարրերը, զանազան բարդությանց մեջ մտնելով, զգայարանական մարմին են հառաջացնում: Լավ. բայց հարցը այդով չէ վերջանում: Որտեղի՞ց է այն գործունեությունը, որով հիշյալ տարրերը բարդվելով հառաջացնում են այդ մարմինները: Հներն

ու հին իմաստասերք, ինչպես Քսենոփանես, Էմպիրոկլես (500-440. Ք. ա.) և Արիստոտելես (384 Ք. ա.) այն կարծիքի էին, որ կենսունակ եղակները ծագում են ինքնաբերաբար՝ հողից կամ տիղմից: Քրիստոնեական դարերումն էլ ոչ ոք չէր կասկածում, որ զեռուն ու սողունները ծագում են տիղմից ու կենդանյաց ու բույսերի նյութի փտուլթյունից¹: Քրիստոսից մի դար առաջ եղան և իմաստասերներ, որոնք նկատում էին, թե սերմ պետք է լինի, որ հառաջ գա եղակը²: Այժմյան բնագիտությունն էլ քննելով գտնում է, որ նույնիսկ միաբջիջ եղակները (0,001 միլիմետր մեծությամբ) դարձյալ կենսունակ բջիջներից են ծագում, և չկա մի եղակ, որ կենսունակ սաղմից կամ բջիջից չլինի հառաջացած: Մանրադետր (միկրոսկոպ) դեռ ցայժմ ցույց չէ տված, որ մի կենսազուրկ էությունից որևիցե կենսունակ եղակ ծագած լինի (Վիրխով, Ալտման, Նեգելի և այլք): Շատ որոնեցին մի ամենապարզ եղակ գտնել. կարծեցին, թե այդ է պրոտոպլազման (առաջին բաղկանյութ), սակայն բարդ դուրս եկավ, ապա համարեցին բակտերիան (ձողիկ), բայց այդ էլ բաղկացուցիչ մասեր ունի: Հետևաբար ամենատարրական մոնները (պարզուկ) դարձյալ ունի ստորադրյալ մանր կենդանիք: Սակայն ենթադրենք, թե սկզբնական նյութը կենդանություն ունի և եղակներ է հառաջացնում. հապա այդ կենդանությունն որտեղի՞ց է, և ինչպե՞ս են նորանից զգայականներ հառաջ գալիս: Կանտը և Դարվինը խոստովանում են, որ կյանքի ծագումը անբացատրելի է երկրի վրա, և անօգուտ են համարում այդ մասին խոսել. «Պարզապես անմտություն է այժմ կյանքի ծագման մասին մտածել, այդ նույնն է՝ եթե մարդ մտածի նյութի ծագման վրա»³:

Արդ՝ կենդանություն պատճառը պետք է ինքը կենդանի լինի, և այդ պատճառն է կենդանի Աստվածը, որ ինքն է կյանքն ու կյանքի պատճառը: Բնագիտական նույն սկզբունքն են արտահայտում և մեր ս. հայրերը, միայն թե հիշում են և ամենի պատճառը. «Ի չորից նիւթոց արար զարարածս, եւ յօրինեաց կարգաւ

¹ Որիզիմես ընդդեմ Կելսոսի, Գ 57^{37*}:

² Լուկրեցիոս, Հարց, 214^{38*}:

³ «Դարվինի կյանքը», 1887, Գ 18. Կանտ. «Երկնքի բնապատմությունը», էջ 14:

զերեկելիսս եւ զաներեւոյթսն, եւ անտի զմարմինս կազմեաց ի ցամաքէ, ի խոնաւոյ, ի ջերմոյ եւ ի ցրտոյ: Եւ յայս չորից նիւթոց արարան ի ծնունդս եւ ի դարմանս, զի երեւեսցին խնամք արարչութեանն...»: (Հաճախ., ԺԴ 32. Դ 29, 49, 295)¹: Միայն թե մարդուն հոգի տվավ Աստված՝ փչելով և ոչ թե լուկ երկրից ստեղծելով:

2. Կենդանիների ու բույսերի տեսակները, միությունն ու ներդաշնակությունն ունենալով հանդերձ, ներկայացնում են հարյուր հազարավոր բազմազանությունք, ինչպես բյուրավոր երկնային մարմինները (Ա Կորնթ., ԺԵ 41): Այլև երկու տերև, երկու կենդանի, ծնող ու ձագ չենք կարող գտնել, որոնք լիապես իրար նման լինին: Որտեղի՞ց է այդ բազմազանությունը. Արիստոտելեք բոլորին մի շարունակական կարգի մեջ է դասավորում, ընդունելով, որ իրարից են դուրս գալիս, այն է՝ անկենդանականից կենդանականը, անկատարից կատարյալը: Եպիկուրը կարծում էր, թե բոլոր եղակները ծագել են հյուլեների պատահական միավորությամբ: Տեսակների փոփոխվելն ու փոխակերպվելը Լուկրեցի, Պրինիոսի, Թեոփրաստի և այլ իմաստասերների տեսությունն էր^{39*}: Քրիստոնյա հայրերի մեջ ևս պնդվում էր այն կարծիքը, որ տեսակները ժամանակի մեջ են հառաջ եկել սկզբնական ստեղծագործությունից:

Այս միտքն հաստատում են նորագույն բնագիտության նշանավոր դարվիճակաբանք, որոնք տեսակների ծագման երեք հիմքեր են տալիս. այդոնք են՝ տեսակավորումը, որ պետք է բացատրե ծնողից տարբերվելը. ժառանգավորումը, որ պետք է տարբերությանց ժառանգումը պարզե, և բնական ընտրողությունը, որ պետք է ցույց տա օգտակար փոփոխությանց զորացումը: Այս երեք կետերը հայտնի էին հնոց մեջ, և նորերից էլ ոչ ոք չէ մերժում². սակայն դոցանով խնդիրը չէ լուծվում: Մի եղակ որքան էլ տեսակավորվում է, այնով հանդերձ ժառանգական հատկությունները մնում են նորա մեջ, ըստ որում՝ թե՛ հին նկարները և թե՛ բույսերի ու կենդանյաց մնացորդները պեղումների մեջ նույն են

¹ Տե՛ս և Դանիլսկուոյ նսերեմ՝ «Դարվիճիզմ» քննաբանական գիրքը^{40*}. և Գլագոլև, «Օագոյմն և սկզբնական վիճակը մարդկ. սեռի», Մոսկվա, 1894:

² «Նշան կենդանության տուեալ է յԱստուծոյ ի քարն մագնիտ, որ է անդամանդն եւ այն կենդանական մշակօքն բռնէ զերկայթն. եւ ապա ի բոյսս եւ ի տումկս եւս Աստուած զնշան կենդանութեան. եւ ապա ի կառաբոյսս եւ ի խեցեմորթս», և ապա ճետգիտեւտե ճասնում է մինչև չորքոտանիքը: Հայամավորք^{41*}:

մեր ժամանակի բույսերի ու կենդանյաց հետ: Բայց եթե նույն էլ չլինեին, դարձյալ հարցը մնում է, թե՛ ի՞նչն է այդ տեսակավորման պատճառը: Ժառանգավորումն էլ ամենքիս հայտնի մի իրողություն է. բայց ինչո՞ւ և ինչպե՞ս է լինում այդ ժառանգավորումը, մանավանդ մի գիտակցությունից, մի անձից մի ուրիշ գիտակցություն, մի ուրիշ անձն ծնվելը. այդ ևս բացատրություն կարոտ է: Իսկ օգտակարություն բացատրել փոփոխությունից զորացումը նույնպես անկարելի է, վասնզի, զորորինակ, զգայարանքների ծագումը անբացատրելի է մնում, մանավանդ որ այդ կետը ոչ մի կերպ չէ հարմարվում բույսերին, և Դարվինը բուսաբանություն չգիտեր, որ նկատեր այդ սխալը (1878-ին Ֆրանս. ձեռնարանը նորան բուսաբանություն մասի անդամ ընտրեց, բայց նա այդ ծաղր համարեց):

Այսպիսով, փոխակերպության տեսությունը մի պատմական դասավորություն է, որի անդամների մեջ մեծամեծ ժամանակամիջոցներ ու ուսույուններ են շարժվում. այդպիսի դասավորությունը ոչ մի պատճառական բացատրություն չէ բնավին: Ուստի և Ֆրանսիո՞ նողին ու Քատրֆաթ և Անգլիո՞ նվեն, Միվորտ Մյուլլեր և այլք, խոստովանելով դարվինական տեսության անհիմնությունը, ասում են, որ Արարիչը դրել է սկզբնական եղակների մեջ հետզհետե փոփոխվելու մի բնական հատկություն ու ձգտում: Այլև ինքը՝ Դարվինը հրաժարվում է որևիցե բացատրություն տալուց, թե ինչպե՞ս է կենդանյաց մեջ ոգեկան գործունեություն սկսվել և որտեղի՞ց. նա այդ որոնումը, որպես և կյանքի ծագումը որոշելու աշխատանքը զուր է համարում: Այդ պատճառով և Դարվինը յուր մի նամակով խոստովանում է, որ յուր տեսությունը տանում է դյուրավ դեպի չգիտեմականությունը («Դարվինի կյանքը». 1-ին 281. 2-րդ, 176): Եվ Մ. Մյուլլերը համարում է այդ չգիտեմականությունն առաջին քայլ քրիստոնեական հավատքի մեջ (տե՛ս Մյուլլեր, «Մտածողություն», էջ 95):

Այսպիսով, ուրեմն, աշխարհի եղակների միություն ու ներդաշնակություն մեջ անթվելի բազմազանությունը մի հաստատուն ապացույց է Աստուծո գոյության ու նորա տնօրենության, ըստ որում, և մեր սուրբ հայրերը, նկատելով այդ բազմազանությունը,

առանձապես շեշտել են նաև միությունն ու ներդաշնակությունը^{42*}:

3. Երկրի բոլոր կենդանյաց մեջ ամենաբարձրն ու կատարյալը մարդն է, որ ունի յուր մեջ բույսի աճեցողությունը և անասնի զգայականությունը, մինչդեռ մյուս կողմից երկրավորների ու երկնավորների միջին տեղն է բռնում: Մարդը, նման լինելով երկրավորներին, մեծ տարբերություն էլ ունի: Արիստոտելեսը, նորանից հետո և քրիստոնեական հայրերը համարում են մարդուն բանական կենդանի, որ ուրեմն միմիայն յուր բանականությամբ է տարբերվում անասուններից^{43*}: Անասուններին համեմատելով մարդու հետ՝ որևիցե նմանություն գտնում ենք, սակայն ամբողջական նմանություն չենք գտնում: Նույնիսկ արտաքին նմանությունը կորցնում է յուր ազդեցությունը, երբ ի նկատի ենք ունենում այնպիսի նշանավոր տարբերություններ, որպիսիք են՝ ուղիղ կանգնումը^{44*}, երեսի ինքնուրույն տեսքը, գանգի առանձնահատկությունը, կմախքի հատուկ կազմությունը և մանավանդ լեզուն, որի ծագումը զուտ հոգևոր է և մարդու ամենամեծ տարբերությունն է: Այս խոստովանում են այնպիսի հռչակավոր գիտնականք՝ ինչպես Մ. Մյուլլեր, Հուբեր, Հյուբսլե, Կուվիեր, Աղ. Ֆ. Հոմբոլդ և այլք^{45*}:

Արտաքինից անցնելով ներքին կյանքը՝ տեսնում ենք, որ բանականությունը տարբերության մեծ խտրոց է դնում մարդու և կենդանու մեջ: Անասունը միայն խելք ունի, իսկ մարդը՝ բանականություն. անասունը դատում է յուր տեսած առարկաները կապակցելով ու տարբերելով միայն, իսկ մարդը՝ վերացնելով և ընդհանրացնելով, անասունը գնահատում է առարկան՝ ըստ օգտին ու վնասին յուր համար, իսկ մարդը հասկանում է պատճառականությունը. անասունը գիտակցում է մի որևիցե իրի, իսկ մարդը ինքնագիտակցում է. անասունը հառաջադիմություն չէ անում յուր բնագրական գործողությանց մեջ, իսկ մարդը հառաջադիմում է գիտակցաբար. անասունն ունի բնագր, որ ոչ այլ ինչ է՝ եթե ոչ նպատակահարմար արարք առանց նպատակի գիտակցության, իսկ մարդն ունի բանականություն, որով գիտակցում է յուր անելիքն ու նպատակը, նույնպես և մարդու մեջ ոչ միայն հոգևոր կարողություններն են զարգանում, այլև նորա միջի

բնագրը մտածողության ներքո նպատակահարմար կերպով կրճատվում, պարզվում է և այդպես զարգանում: Անասունները խելք ունին և ոչ միտք, հուզվում են, բարոյականություն չունին, զգայուն են, բայց խիղճ չունին, պատկերացում ու դատում ունին, բայց ոչ գաղափար, ոչ ընդհանուր մտքեր, ոչ էլ տրամաբանական գործողությանց համար նշաններ, այլև հանճարը միմիայն մարդու մեջ է: Ուստիև մարդու անունը ուղիղ է դրոշմվել-մարդ՝ մարթնուզ-մտածող^{46*}: Ոսկեբերանն ասում է, թե սատանան միշտ աշխատել է մարդուն հավասար դուրս բերել անասուններին. այդ աշխատանքի մի քայլն է այն նախապաշարմունքը, թե մարդու հոգին փոխվում է կենդանու մեջ, սակայն ոչ ոք չհավատաց այդ անհիմն կարծիքին: Ամբողջ կյանքը հաստատություն է մարդու ինքնուրույնության: Մտածողությամբ ու կամքով մարդը բնություն տեր է, գիտություն և արվեստի մեջ հառաջադիմող է, իսկ անասունը միայն կրավորական է: Մարդն է միայն ինքնաճանաչ և ինքյան յուր եսից տարբերող: Նա տարբերում է էականը նյութական պայմաններից, պատճառը և ներգործությունը, հիմքն ու հետևանքը: Ընդհանրացումն, սկզբունք ու վերացում և այլն միմիայն մարդու մեջ է և այդ չէր լինիլ, եթե մարդ ինքը միություն ու գիտակցություն չհասներ: Մարդն է ճանաչում բացարձակին, անվերջին. նա կրոնական է, որով և մտնում է հավիտենականի մեջ. միմիայն մարդն է այդով տարբերվում յուր շրջապատից:

Այս բոլոր տարբերությունց իրական ամենամեծ արտահայտությունը ազատ կամքն է: Մարդը բարոյական կյանքով ազատապես հառաջադիմում է: Բարոյական պարտիք և անբարոյականության ամոթ միայն մարդն ունի. բարոյական արիություն և նահատակության վեհ զգացումը միայն մարդկային է. կրոնական, բարոյական, մտավոր ու քաղաքակրթական հառաջադիմությունը միայն մարդկային է: Այս ամենի մեջ գերիշխում է բարոյական խիղճը, որի բարձր նշանակությունը խոստովանում է և Կանտը^{47*}: Այս ամենի հակառակ Դարվինը պնդում էր, թե կա կենդանական ժողովուրդ, սակայն 1870-ին խոստովանեց յուր սխալմունքը, ըստ որում՝ այդ վայրենականաց մեջ 40 հազարի չափ բառի հարստություն կա, ինչպես ասում են Մյուլլերը, Պեշելը, Մ. Շանցը, Գիրարդը և այլք: Շատ ազգեր, որոնք այժմ ցածր վիճա-

կուճ են, բարձր քաղաքակրթությունից են ընկել, ինչպես ցույց են տալիս պեղումները և ավերակները, սակայն դոքա ևս երբեք անասնականին դույզն իսկ չեն մոտեցել: «Բոլորովին ստույգ է, որ մարդ, ըստ յուր մարմնին, ազգակից է կենդանյաց: Բայց եթե նա հոգով Աստուծո ազգակից չլիներ, նա լիովին արհամարհելի արարած կլիներ»,¹ ասում է Բակոնը: Այդ նկատելով՝ Ս. Գրիգոր Տաթևացին շեշտում է մարդու բարձրությունը և արարածական աշխարհի հետ նմանությունը, ըստ որում՝ ասում է, որ մարդը նման է բոլոր աշխարհիս՝ «իմանայ ընդ հրեշտակաց, զգայ ընդ կենդանեաց, աճէ ընդ տնկոց, գոյ ընդ անշնչից» (Հարց., էջ 231-232): «Իմանայ ընդ հրեշտակաց»-ահա այսով է նա տարբերվում երկրավոր արարածներից: Մարդու ձգտումն ու հառաջադիմությունն էլ բանականությունն ու գիտակցությունն է, առանց որոնց նա յուր գոյությունը չէ ճանաչում ու ցանկալի չէ համարում: Իսկ եթե մարդը միմիայն նյութ է, և նյութն էլ հավիտենական է, անշուշտ հավիտենական են և նորա միջի բնական օրենքներն, ինչպես, օրինակ, իրերի երկրաձգության օրենքը: Ուրեմն, ինչո՞ւ անասուններն էլ չեն հասնում գիտակցության ու բանական կյանքի. ո՞վ է նոցա արգելում: Եթե մի անգամ նյութից ինքնորեն հառաջ է եկել մարդը, ինչո՞ւ այժմ ևս ճճին կամ գորտը, կամ կապիկը մարդ չէ դառնում «հավիտենական նյութի» այդ «հավիտենական հատկությամբ և օրենքով»: Եվ եթե մարդու բանականությունը նյութի հավիտենական «հատկությունն» է, ինչո՞ւ չէ հիշում յուր անցյալը հազարավոր տարիներից առաջ. մի՞թե նոր է գիտակցության գալիս. հապա ինչպե՞ս է հավիտենական, որ միայն մարդու մեջ է գիտակցության գալիս: Կամ ի՞նչ ասել է «նյութի հատկություն», եթե ոչ այն, որ մարդու մեջ կա բացի նյութից և մի բան, որ կազմում է նորա ինքնագիտակցությունն ու բանականությունը: Ըստ այսմ՝ ինչպես էլ դատենք, մարդը մարմնով հողիցն է և պատկեր է արարածական աշխարհի, իսկ գիտակցությամբ, բանականությամբ, հոգով Աստուծուցն է և պատկեր է յուր Արարչին¹ (Տե՛ս Ծննդ., Բ 7. էջ 22.

¹ «Արարիչն Աստուած՝ գեղական արարածոց կենդանեաց ազգ՝ յերիս սեռս զանազանեալ որոշեաց. նախ եղելոց հոգեղիմացն զօրութեանց զվերին կայեանսն՝ առ ինքեամբ եւ հուպ ընդ իր տալով տեղի բնակութեան, իսկ զգալեաց եւ անասուն կենդա-

Սաղմ., Ծ 12. ձԲ 1):

4. Աշխարհը, սկիզբ ունենալով, յուր կարգավորութեամբ և օրինավորութեամբ դիմում է դեպի մի նպատակ, և այդ դիտելով՝ ստանում ենք նպատակի գաղափարը: Մենք նկատում ենք, որ ամենայն ինչ ունի յուր նպատակը. ոչ մի բնական զորութիւն անկարգ և աննպատակ չէ ներգործում: Մի ժամանակ եպիկուրյանք պնդում էին այն տեսութիւնը, թե ամենայն ինչ պատահական է, դոցա դեմ գրեց Դիոնիսիոս Աղեքսանդրացին^{48*} և այժմ էլ դիտութեան մեջ «պատահական» անհասկանալի խոսքը դավանել նույն է, թե չգիտեմութեան մեջ մտնել: Աշխարհի նպատակավորութիւնը հաստատվեց և՛ գիտնական գյուտերով, և՛ հառաջադիմութեան բոլոր փաստերով, և՛ իրողութեամբ. ուսողութիւնն ևս ճշտութիւն ու հաշիվ գտավ երկնային մարմնոց մեջ, որով ամրացրեց նպատակավորութեան գաղափարը մեր մեջ, զի որտեղ օրենք կա, այնտեղ չի կարող նպատակ չլինել:

Բայց ոչ միայն արտաքին աշխարհը, այլև մեր ներքին կյանքը պարզ հաստատութիւն է այդ ճշմարտութեան. մարդը մտածում է որոշ օրենքով, գործում է որոշ օրենքով, և մինչև անգամ նորա ազատութիւնն ու բարոյական պարտավորութիւնը դիմում է միշտ դեպի բարձրն ու արդարութեան հատուցումը կամ իրավանց և արդարութեան հավասարացումը: Առաքիներէնքը այստեղ նեղվում են առաքիներութեան իրականացման համար և արդարացումն ու հատուցումը հանդերձյալից սպասում: Բոլոր ազգերն էլ ունենին այս ակնկալութիւնը, վասնզի ամենքի մեջ կա անցյալ փառքից անկման զգացումը և ամենքն էլ ուզում են վերստին բարձրանալ նույն դիրքին: Եվ որովհետև նույնիսկ այժմյանից հատուցում է լինում, մեր ամեն գործի հատուցումը ստանում ենք այժմյանից, այդ իրողութիւնը պարզ հավաստիք է հանդերձյալի հատուցման: Կա մեղք՝ կա և հատուցում. կա խղճի

Անց, որ յերկրէ՝ սահմանեաց ի սոյնս, յորմէ ստեղծան՝ բազմանալ, եւ ի ծոց անդ մօրն դարձեալ լուծանել: Այլ զբանասորս զայս մարդ յետոյ քան զբնասն ի ներս մոծեալ՝ որպէս ուսաք ի պատմութեանէն, շաղկապուած եւ խառնուած արար սովաւ իմանալեաց եւ զգալեացն էութեանց. քանզի առ հող յերկրէ, ուստի անասնոցն ջոկք գոյացան, եւ փշեաց յերեսս նորա շունչ կենդանի, որով իմանալի պատկերն Աստուծոյ ի նա էացաւ. եւ եղև մարդն հողեղէն որպէս զանասունսն, եւ պատկեր Աստուծոյ՝ որպէս զհրեշտակս իմանալին այն հոգով...»: Ն. Լամբր., Մեկն., 109:

ձայն՝ կա և արդարացումն, և այս բարոյական ապացույցը հաստատում է աշխարհի նպատակավորութիւնը: Եվ ինչպես որ աշխարհի սկզբի պատճառը Աստված է, այնպես էլ Աստված է աշխարհի նպատակը զնող որոշողը^{49*}: Աշխարհի սկիզբը միութիւնն է և մեկ պատճառից է, ուստիև զորանից ելած բոլոր օրենքներն ու նոցա ներդաշնակութիւնը մեկ է և անխախտ. այդ օրենքներն ու ներդաշնակութիւնը յուրյանց հառաջադիմութեան և հարատեւ ծավալման մեջ դարձյալ մեկ կլինին և անխախտ, վասնզի վերջն ևս մեկ է, որ է Աստված: Ըստ որում՝ մի գործ այն ժամանակ է խոհական և օրինավոր, երբ նույնիսկ յուր սկզբնավորութեան մեջ բովանդակում է նաև յուր նպատակը: Սովորական գործերի թերութիւնը և անաշտոկութիւնը ծագում է այս իսկ սկզբունքից, որ երբեք չենք կարողանում այնպիսի գործ ձեռնարկել, որ յուր սկզբնավորութեան մեջ ունենա նաև յուր նպատակը: Մեր ամեն մի գործի մեջ, ընդհակառակն, ոչ թե նպատակը սկզբում ունենալով ենք հառաջադիմում, այլ հեռու ապագայում մեր աչքի առաջ դնելով և առ այն ձգտելով: Այնուհետև այլևս չենք կարողանում հաստատապես ասել, թե արդյո՞ք կհասնենք այդ նպատակին, քանի որ այլ է մեր գործի ձեռնարկութիւնը, և ա՛յլ է մեր դիմաց դրած աղոտ նպատակը, և անորոշ է մեր ճանապարհն ու հաջողութիւնը: Այսպես չէ աստվածային գործը. աստվածային գործը ճշմարիտ և հաստատուն գործ է, որի նպատակը նույնիսկ յուր մեջ է և յուր սկզբումն է, ըստ որում՝ և՛ ծավալվելով, և՛ հառաջադիմելով պետք է իրականացնէ այն: Ամբողջ աշխարհի ու նորա ընթացքի գաղափարը կար Աստուծո մեջ և ստացավ յուր գոյութիւնը. հետևաբար և ընթանալով յուր ճանապարհը ամենայն հառաջադիմութեամբ, պետք է բնականաբար հասնի այն նպատակի իրականացման, որ կրել է յուր սկզբնավորութեան մեջ իբրև ճշմարտութիւն: Այդ նպատակը, այդ ճշմարտութիւնը Աստուծո մեջ էր, և ուրեմն առ նա է դիմում, և Աստված է նորա կատարումը (տե՛ս վարը, գլ. 2. և է.), որ թե՛ բնութեան գրքում և թե՛ Ս. Գրքում հայտնում է յուր անխախտելի օրենքներն ու անփոփոխելի ճշմարտութիւնը^{50*}:

Ե.

ԱՍՏՈՒԾՈՒ ԷՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԿԱՏԱՐԵԼՈՒԹՅՈՒՆՔ

«**Ի** մեծութենէ և գեղեցկութենէ արարածոցն՝ ըստ նմին համեմատութեան եւ արարչագործն նոցա երեւի» (Իմաստ., ԺԳ 5), իսկ նորա էությունը մենք կատարելապես իմանալ չենք կարող առանց Աստուծո օգնության: Աստուծո էության մասին մեր հաստատուն գիտությունը այնքան է, որքան նա հայտնել է մեզ: Մենք, իհարկե, երբեք չենք կարող ամփոփել, մեր արարածական սահմանափակ հոգու մեջ Աստուծո անսահման էության իրական մտապատկերը կազմել, վասնզի մենք ստեղծվածներ ենք, իսկ նա՝ մեր ստեղծողը (Ես., Խ 18, 25, 15. Առակ., ԺԱ 23): Բայցև որոշել Աստուծո էությունը չի կարելի, զի որոշել, սահմանել նշանակում է որոշել տեսակը՝ ըստ սեռին և տարբերությանց, մինչդեռ Աստված չէ ենթարկվում ո՛չ սեռի և ո՛չ տեսակի, հետևաբար անսահմանելի է: Սակայն Աստված սիրով մեզ այնքան միջոց է պարգևել յուր հայտնությամբ և այնքան շնորհ է տվել այդ հայտնության հիման վրա հաստատվելով մտածելու, որ մենք կարող ենք մեր ճշմարիտ հավատքը լուսաբանել մեր բանականության առաջ: Եվ որքան մեր բանականության հառաջագրիմությունը վստահությամբ պարզում է յուր առաջ աստվածային ճշմարտությանց խորհուրդները, նույնքան մեր կենդանի հավատքը թելադրում է մեզ, որ իբրև ստեղծվածներ չենք կարող միակ ամենագետ մեր ստեղծողի բոլոր խորհուրդների, էության ու գաղտնիքների մեջ թափանցել: Այս կենդանի հավատքի ձայնն է, որ հնչում է Ս. Եղիշեի մի ճառի մեջ, թե՛ «իմանամ է, գիտելով ճշմարիտ՝ զի գոյ Աստուած. հաւատարիմ է ինձ. զորպիսութիւն նորա ոչ գիտեմ. ես, որ երեւինս, գայս եւեթ գիտեմ, գաներեւոյթսն Աստուծոյ Աստուած միայն գիտէ» (էջ 311): Այս է մարդու մտավոր զննության վերջին եզրակացությունը, այլև այն ճշմարիտ աստվածապաշտի և երկյուղածի վերջին խոսքը, որ

տեսնում է անվերջ և անսահման լույսի շողերը, բայց անկարող է նայել այդ լույսի հավիտենական աղբյուր արեգակի վրա¹:

Այդ խոսքը ճշմարիտ աստվածալազտության արտահայտություն է մանավանդ այն պատճառով, որ գիտենալ մեկ իրի էությունը նշանակում է թևակոխել նորան տիրապետելու համար, իսկ այդ անկարելի է մի արարածին յուր Արարչի վերաբերմամբ: Մենք Աստուծո էություն մասին այնքան պետք է իմանանք և այնքան կարող ենք իմանալ, որքան այդ անհրաժեշտ է մեր փրկության համար:

Աստուծո էությունը ճանաչելու ձգտումը այնքան հին է, որքան հին է մարդկությունը. այդ ձգտման առաջին քայլն այն էր, որ մարդիկ սկսան անուն դնել և անվանել յուրյանց ստեղծողին կամ իսկական անունն իմանալ: «Եւ անուն նորա արարիչ երկնի ու երկրի: Իսկ յառաջ, քան զերկին եւ զերկիր, որպէս ինքնագոյ՝ ինքնանուն է» (Եղիշե, էջ 24), ահա սկզբնական քննություն եզրակացությունը^{51*}: «Ձնորա զանունն ոչ ոք գիտաց, զի չէր ևս անդր, քան զնա ոք, որ անտի և այսր անուանեսցէ», - ասում է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը (Ագաթ., 209. Հաճ., Բ 293, 31. Գ 324): Իսկ արարիչ անունը որոշում է միմիայն նորա հարաբերությունն մեր և աշխարհի գոյություն հետ, բայց ոչ լիովին կամ ինքնըստինքյան, այնպես որ մարդիկ, «արարիչ» ասելով, արտահայտում են Աստուծո մի կատարելությունը միայն. այդով գոհ չէին և չէին կարող գոհացնել յուրյանց մտավոր պահանջը: Ուստիև Մովսեսը, հանձն առնելով Աստուծո պատգամի ծանուցումը, իսկույն տարակույսի մեջ է ընկնում, թե ի՞նչ ասե, երբ ժողովուրդը հարցնե, թե «Ձի՞նչ է անուն նորա»: «Ձի՞նչ է անուն նորա»՝ այս հարցն էր հնչում մինչև ժամանակի ոգին հասկացող Մովսեսը: Եվ Աստված հայտնում է այն, ինչ որ մարդիկ յուրյանց մտքի ուժով հասկանալ չէին կարող՝ «Որ էն» (Ելից, Գ 13) - է - ահա Աստուծո ճշմարիտ անունը: Այս նշանակում է, որ նա միակ է, և ամենայն ինչ նորանով է ստանում յուր գոյությունը:

¹ «Ձի որ էն՝ պարտի, զի մշտնջենաոր իցէ եւ անսկիզբն, որոյ ոչ սկիզբն յումեքէ առեալ լինելոյ, եւ ոչ ունի գոք ի վեր, քան զիցքն, զոր պարտ իցէ մնա պատճառ կարծել կամ իմանալ, թէ ի մնանէ իցէ առեալ սկիզբն է՛անալոյ» (Եզնիկ, 6):

Ա՛րդ՝ ի՞նչ որոշման ենք գալիս Աստուծո հայտնությամբ (Հաճ., Բ 36):

«Այլ որպէս էրն եւ է եւ կայ յաւիտեան, ինքն միայն գիտէ. այլ սիրովն իւրով յայտնեցաւ արարածոց, եւ խնամովք ծանուցեալ եղեւ», - ասում է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը (Հաճ., Բ 300. Եղիշե, էջ 23): Ուրեմն մեր մտածողության նյութ է դառնում թե՛ Աստուծո ուղղակի հայտնածը և թե՛ ըստ նորա խնամոց ծանուցվածը: Որոնցից և կազմված մեր բոլոր որոշումները երկու ընթացք ունին՝ բացասական ու դրական^{52*}. բացասական որոշումները բացատրում են Աստուծո ներքինը, իսկ դրականը՝ այն կատարելությունը, որի իսկականը Աստուծո մեջ է, և միայն նմանություններն ենք այս աշխարհում պատահում (Ընդհանր., 393-400):

Բացասական ընթացքով գիտենք, որ «անեղծական, անստեղծական, անտարրական, իսկական աստվածությունն ճանաչի» (Ագաթ., ԻԴ. Ընդհ., 393 -398. Գր. Մագիստր., Տաղ., էջ 1-4. Եղիշե, 23): Նա աննյութական է, բայց և աշխարհից դուրս չի, ինչպես ուսուցանում են աստվածյանք (դեիստ), զի եթե դուրս լիներ, հաղորդակից չէր լինիլ մեզ հետ: Նա աշխարհի գոյացությունն էլ չէ, ինչպես ուսուցանում են համաստվածյանք (պանթեիստ), զի եթե աշխարհի գոյացությունը լիներ, մեր հայրը չէր լինիլ: Այլ նա ինքն ինքյան մեկ է և անվերջ, ինքն ինքյան ծավալվում է և անտարածական է, ինքյանից հառաջ է բերում և անփոփոխ է. ամենայն ինչ յուր մեջ է կրում և անսահման է. և այդ է մեր Աստված ու Հայրը, որին և մենք բացասական տեսակետից վերջնականապես ճանաչում ենք այնով, որ նա անհասանելի է (Սիր., ԺԸ 2-6. ԽԳ 36), սակայն միմիայն յուր կամքով ու հայտնությամբ, սիրով և ուխտով մեզ համար՝ քննելի և հասանելի (Ա Կոր., Բ 10. Եփ., Գ 18): Բայց և այնպես որքան էլ հասկանում ենք նորա և նորա գործոց մեծությունն ու փառքը, մեր հավատքը դարձյալ թեւադրում է, որ դեռ անսահման է այն ամենը, որ չենք հասկանում, ուստիև Աստված հասանելի գոլով մեր փրկության կարևորության չափ, միանգամայն և անհասանելի է յուր անսահման էությամբ: Ուստիև մենք ամենը գիտենք, բայց և՛ փոքրիչատե միայն (Ա Հովհ., Բ 20. Ա Կոր., ԺԳ 12), ճանաչում ենք իբրև նո-

րա որդիք, սակայն միայն հանդերձյալումն ենք նորան կատարելապես տեսնելու (Ա Հովհ., Գ 2. Ա Կոր., ԺԳ 12), քննում ենք նորա խորքերը, սակայն և այնպես ոչ ոք է նորան տեսել, զի բնավում է լույս անմատույց (Ա Կոր., Բ 10. Ա Հովհ., Դ 12. Ա Տիմ., Զ 16), ըստ որում, և՛ անհասանելի, և՛ անքննելի է մեզ համար այժմ, և իսկապես կտեսնենք ու կիմանանք, ինչպես և է՝ միմիայն հանդերձյալում^{53*}:

Դրականապես էլ մենք ճանաչում ենք Աստուծո կատարելությունք միայն և այդ ևս մեր կյանքի մեջ պատահած կատարելությանց օրինակով, մինչդեռ իսկականը և իրականը Աստուծո մեջ է: Ըստ այդ կատարելությանց՝ մենք անուններ ենք տալիս Աստուծուն, որոնք ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ այլ կատարելությանց արտահայտիչ նշանները: Աստուծո էություն դրական ճշմարիտ արտահայտությունն է, որ նա բացարձակ հոգի է, բացարձակ կամք է, բացարձակ գիտակցական զորություն է. գիտակցական զորություն կամ բացարձակ անձնավորություն է, այսինքն՝ բացարձակապես ինքն յուր մեջ կեդրոնացած հավիտենական հիմունքն է ու գիտե, որ ինքն է ամենայնի միջնակետը, յուր անվերջ փառքի եսը (Եսայ., ԽԴ 6) և միևնույն ժամանակ այդ յուր փառքի տերը: Նա տեսնող կարողություն է և այն խորին իմաստությունն է, որի մեջ իրականանում է աշխարհի նպատակը արարածական մարդու գիտակցության ընթացքով (Հռովմ., Ա 18):

Սակայն այս ամենով մենք դեռ բավականաչափ չլուսավորեցինք մեր մտածողությունը, որի պայծառության համար պետք է գիտենանք Աստուծո կատարելությունները: Հայտնի է, որ Աստուծո էության երանությունը կայանում է նորա անբավ կենդանության և բարոյական կատարելության մեջ: Որքան այդ անբավ կենդանությունը և բարոյական կատարելությունը սփռվում է աշխարհի վրա, այնքան մեր առաջ պայծառանում է Աստուծո փառքը: Ահա և այդ երանության ու փառաց դեպի աշխարհը ունեցած հարաբերությունից երևում են Աստուծո կատարելությունները կամ ստորոգությունները, որոնք և ամփոփելով դասավորում ենք երկու կարգի:

Ա. Բնական աշխարհի, այն է՝ ժամանակի ու տարածության վերաբերմամբ, Աստված է միշտ նույն, հավիտենական, ինքնագո, ամենուրեք, ամենակալ, ամենագետ, ամենիմաստուն:

Բ. Բարոյական աշխարհի վերաբերմամբ՝ Աստված է արդար, ճշմարիտ, սեր, բարի, ողորմած, հավատարիմ և սուրբ (Ա Հովհ., Դ 16. Հռովմ., ԺԱ 33):

Երկու կարգի կատարելությունք հիմնապես ամփոփված դավանում ենք Հավատամքի առաջին խոսքերի մեջ. «Հաւատամք ի մի Աստուած ի Հայրն ամենակալ, յարարիչն երկնի եւ երկրի, երեւելեաց եւ աներեւութից» (Գործք, Ժէ 22-29. Եփ., Գ 14. Ա Տիմ., Զ 15. Հռովմ., Ա 20. Եբր., ԺԱ 3):

Աստուծո միությունն առաջին դավանանքն է, որ պետք է ունենա ճշմարիտ հավատացողը, ուստիև Աստված նախապատրաստվող ժողովրդին ասում էր յուր մարգարեի բերանով. «Լուր, Իսրայէլ, զի Տէր Աստուած քո տէր մի է» (Բ Օր., Զ 4): Այդ միությունն է արտահայտում և Աստուծո առաջին հայտնությունը, որ ինքն է է, այսինքն՝ առանց Աստուծո ոչինչ չի կարող լինել: Երկու աստվածներ էլ չեն կարող լինել, զի եթե լինեին, կամ մեկն ու մեկը պետք է մեծ լիներ յուր կարողությունք, և կամ երկուսն էլ անկատար կլինեին, այսինքն՝ Աստված չէին լինիլ: Աստուծո կատարելությունը և բացարձակությունը չեն կարող բաժանվիլ նորա միությունից: Նա մեկ է յուր զորությունք. ամեն ինչ նորանից է կախված և ամենայն ինչ նորա խնամածությունք է պահվում: Ուստիև մենք, խոստովանելով մի Աստված, այդով երեք բան ենք արտահայտում և հանձն առնում. նախ՝ որ ամենայն հոգևոր ու մարմնավոր բարիքներ ստանում ենք նորանից ու վայելում նորա ողորմությունք. երկրորդ՝ որ նորա անունն ու պատիվը միմիայն յուրյան պետք է տանք և ոչ մի աշխարհային գոյություն. և երրորդ՝ որովհետև նորա միաստվածության մեջ են պարփակվում ամենայն կարողություն և իմաստություն, նորան պետք է լսենք ու հնազանդվենք:

Իբրև արարիչ ու հավիտենական պատճառ՝ նա կոչվում է Աստված (էլոհիմ), և մենք ճանաչում ենք, որ նա ամբողջ աշխարհի Աստվածն է, իսկ իբրև նախախնամող, կառավարող, դատող ու հայտնող կոչվում է Տեր (Եհովա կամ Եահվե), որ ամեն-

քին տանում է դեպի մի նպատակ, և մենք խոնարհվում ենք նորա առաջ^{54*}:

Աստուծո միությունից անհրաժեշտապես հետևում է նորա միշտ միևնույն լինելը կամ անփոփոխությունը, զի եթե միշտ նույնիսկություն չլիներ ու փոփոխվեր, հավիտենական չէր լինիլ, այլ այն, որ հառաջ է եղել՝ ուրիշ կհամարվեր և հետվանը՝ ուրիշ: Եվ որովհետև փոփոխականությունն արտաքին կախումն է եթադրում յուր մեջ, ուստի այդ հակառակ կլիներ նաև նորա ինքնագոյություն: Այսպես Աստուծո ինքնագոյությունից հետևում է նորա ամենուրեքությունը, ըստ որում՝ և ամենակալությունը, ամենիմաստությունը և ամենագիտությունը: Եվ այսպիսով թե՛ Ա. և թե՛ Բ. կարգի կատարելությունք ծագում են մեկը մյուսից, երբ իրական կամ բարոյական տեսակետով համեմատում ենք Աստուծո ինքնագոյության հետ:

Հապա ինչո՞ւ միաժամանակ խոստովանում ենք, որ նա և՛ Հայր է, և՛ ամենակալ, և՛ արարիչ: Վասնզի նա կենդանի Աստված է, «Հայր է հոգևոց» (Եբր., ԺԲ 9, Հակ., Ա 18): Նա Հայր է յուր արարչագործության, նախախնամության ու հայրական հոգատարության, յուր փրկագործական ողորմածության և անչափ շնորհագործության համար: Բայցև նա արարիչ Հայր է, այսինքն՝ բոլոր հոգևոր ու մարմնավոր բարիքների ստեղծող, և ամենակալ Հայր է, այսինքն՝ ամենայն ինչ կարող է, և ամեն ինչ նորանից է կախված: Նորանով ենք եղել, նորանով գոյություն ունինք այժմ և դեպի նորան պետք է գնանք, զի նա է մեր իրական կատարելատիպը (Մատթ., Ե 48): Նորա Հայրությունը որոշում է նաև այն վերաբերմունքն, որ մենք պետք է միշտ ունենանք դեպի նորան. «Հոգի է Աստուած, եւ երկրպագուաց նորա հոգևով եւ ճշմարտութեամբ պարտ է երկիրպագանել», «քանզի եւ Հայր այնպիսի երկրպագուս իւր խնդրէ» (Հովհ., Դ 24):

Չնայելով, որ Հավատամքի այդ սկզբի խոստովանության մեջ Աստուծո բոլոր կատարելությունք ամփոփ և մեր մտքի համար բավարար չափով արտահայտում ենք, այսով հանդերձ ճշմարիտ աստվածաճանաչության համար հարկ է վերոհիշյալ յուրաքանչյուր յոթնյակ կատարելությունք մի-մի ակնարկով պարզել և ըմբռնել:

Աստված միշտ նույն է և հավիտենական, սակայն ոչ թե անկենդան նույնությամբ, այլ կենդանի է և գործունյա, ինքնագո և յուր փառքով մշտապայծառ. նորա մեջ է հավիտենական կյանքը և կենդանությունը, անսպառ զորությունն և մշտագործ կատարելությունը. «Լի է կատարեալն, որ զամենայն լնու, եւ ինքն ոչ թերանայ եւ ոչ նորոգի, զի ոչ հնանայ եւ ոչ լնու, զի ոչ պակասի: Զի ինքն նոյն է ի լիութեան իւրում» (Հաճ., Ա 15):

Աստված ամենակալ է, այսինքն՝ ամեն ինչ նորա ստեղծագործությունամբ է հառաջ եկել, և ամենքի գոյությունը նորանով է, որից բխում է ամենայն կատարելություն և կյանք: Ըստ որում՝ և նա ամենուրեք է և ամենուրեք ներգործում է, պահպանում և կենսագործում: Նա է «ամենայն յամենայնի», ուստիև «ամենայն ի նմա». նա ամենուրեք է, ցորենի հատիկի մեջ՝ այլ կերպ, տերևի մեջ՝ այլ, բնության մեջ՝ այլ, պատմության և եկեղեցու մեջ՝ այլևայլ տեսակ, աշխարհում՝ այլ, նույնպես և այլ տեսակ՝ երկյուղածների մեջ և ա՛յլ՝ անաստվածների մեջ, ծովում ու ցամաքում, արքայության մեջ ու դժոխքում (Սաղմ., ձԼԸ 7. Հակ., Դ 8. Գործք, Ժէ 28): Սակայն նա ամենուրեք է ինքյան միայն հայտնի կերպով և ինչպես ինքը որոշում է ու կարևոր համարում իբրև ինքնագո իսկություն: Հետևաբար և նա յուր ամենուրեքություն մեջ ամենագետ է. նա տեսողություն է և ամենատես է, այսինքն՝ նորա էությունը կատարյալ գիտություն է, և ամենայն ինչ գիտե յուր ճշմարիտ գիտության մեջ՝ էությունն իբրև էություն, ճշմարտությունն իբրև ճշմարտություն, անհրաժեշտն իբրև անհրաժեշտություն, իրականն իբրև իրական և այլն, այսինքն՝ կատարյալ և ոչ պայմանական ու հարաբերական կերպով՝ ըստ մեզ: (Մատթ., Ժ 30. ԺԱ 23. Եբր., Դ 13): Ուստիև նա ամենիմաստուն է, այսինքն՝ նորա միտքը ճշմարտություն է և իրականություն, նորա խոսքը իրողություն է. «Զի ոչ տկարասցի առ յԱստուծոյ ամենայն բան» (Ղուկ., Ա 37. Մատթ., ԺԹ 26), և աշխարհի օրենքը նորա իմաստությունն է: Նա է աշխարհաբնակ բանականությունը, սակայն ո՛չ աշխարհից հեռու է և ո՛չ աշխարհի հետ նույնացած: Աշխարհով ճանաչում ենք նորա իմաստությունը և Աստուծո իմաստությամբ ճանաչում ենք աշխարհը: Աստուծո ամենիմաստությունը երևաց ոչ միայն նորա արարչագործության,

այլև փրկագործական տնօրենություն և ապա մարգարեական նախապատրաստություն մեջ Իսրայելում, որտեղ փայլած բարձր իմաստությունը, Սողոմոնի գահի վրա անլուծելի մնալով (Առ., Ը. Իմաստ., է. Սիր., ԻԴ), միմիայն Քրիստոսով գտավ յուր լուծումն ու գերագահ բարձրությունը (Եփես., Գ 10. Հռ., ԺԱ 33. Եփ., Ա 10. Ա Կոր., Բ 2):

Իմաստության բաշխող ու զարդարող զորությունը արդարությունն է, որով Աստուծո արքայություն մեջ ամենայն արարած յուր բաժինն է ստանում, իսկ արդար բաշխումը դատով կլինի, որ բարին ու չարը տարբերե և ըստ արժանյաց գնահատե: Ոչինչ է ծածուկ Աստուծուց, և մարդը միշտ «առանց պատասխանի տալու» է Աստուծո դատի առաջ (Գաղ., Զ 7. Հռ., Բ 6). ուստիև նորա արդարության խրատական մի թևը՝ սպառնալիքն ու պատիժն է, իսկ մյուս թևը՝ ավետիքն ու պարգևը:

Աստուծո իմաստության և արդարության միությունն է նորա բարությունը, զի բարությունը բարություն չի լինիլ, եթե իրավունք չէ ճանաչում, օրենք չգիտե և յուրաքանչյուրին ըստ յուր արժանյաց չէ գնահատում. զի բարությունն այն է, որ խրատում է. (Ա Հովհ., Ա 9. Հռ., Գ 26): Աստուծո բարությունը երևում է մանավանդ նորանից, որ նա արարչագործության նպատակը յուր նպատակն է դարձնում, հետո արարչագործությամբ հայտնում է յուր մեծությունը մարդկանց և միևնույն ժամանակ հայտնություն է տալիս մարդկանց դարձյալ յուր արարչական տնօրենության համար, այնպես որ ամեն ինչ ծառայեցնում է մարդու բախտավորության: Եվ Աստուծո բարության քաղցրությունը նորանից է երևում, որ մարդ ստանում է՝ երբ ուզում է և որքան խնդրում է հավատքով: Այդ բարությունն էլ անսպառ է, զի բարին միայն Աստված է (Մարկ., Ժ 18): Բայց որովհետև «ամենայն տուրք բարիք եւ ամենայն պարգեւք կատարեալք ի վերուստ են իջեալ առ ի Հօրէն լուսոյ, յորում չիք փոփոխումն եւ կամ չըջելոյ ստուեր» (Հակ., Ա 17), և ընդունելության շնորհն էլ Աստուծուցն է միայն, Աստված էլ այդ շնորհը կատարելապես իրականացրել է մարդու մեջ: Այդ պատճառով և մարդու մեջ Աստուծո բարությունը ներկայանում է իբրև սեր:

Աստուծո բարությունը վայելում են բոլոր արարածները, սերը՝ միմիայն հրեշտակներն ու մարդիկ: Կա Աստված, կա և նորա արքայությունը, որի մեջ են ինքն ու յուր որդիք. նա ինքը սեր է (Ա Հովհ. Դ, 16), ճշմարիտ հոգու մեջ է, և ճշմարիտ հոգին նորա մեջ է: Աստուծո բոլոր կատարելությունք կապված են նորա սիրո հետ, և բոլոր տնօրենությունք և գործերը բղխում են նորա սիրուց և մարդկանց հաղորդակից անում աստվածային բնության (Բ Պետր., Ա 4): Այսպիսով, մարդ իրական ու սուրբ միություն է վայելում Աստուծո հետ, ըստ որում, Աստված յուր սիրով ողորմած է դեպի մարդու մեղքը, երկայնամիտ է մարդուն դաստիարակելու գործում և հավատարիմ է այն ավետիքի ու հուսու նկատմամբ, որոնք նա ներշնչում է մարդու սրտի մեջ (Ա Պետր., Դ 19) և հառաջ մղում դեպի կատարելություն: Յուր արքայության մեջ Աստված մարդու հետ միություն է պահում յուր սրբությունմբ, այնպես որ, յուր և յուր արարածի տարբերությունը չէ վերացնում. այդ սիրո միություն հարաբերության մեջ Աստուծո վեհությունն ու փառքը մնում են հավիտյան, և երբեք չար ու արատ չեն մոտենում նորա էության (Եսայ., Զ 3. Բ Օր., է 21. Հակ., Ա 13. Եբր., Ժ 27. ԺԲ 29): Առանց այդ սրբության չի կարող լինել ճշմարիտ սեր դեպի մարդիկ և Աստվածային կատարելություն՝ Աստուծո մեջ:

Սիրո փառքն Աստուծո մեջ և կատարելությանց լրումը կոչվում է երանություն: Երանություն Աստուծո մեջ է, զի կյանքն ինքնըստինքյան Աստուծո մեջ է կատարյալ և լրիվ: Նորա սիրո մեջ տիրում է հավիտենական խաղաղություն, որ ոչ այլ ինչ է՝ եթե ոչ հավիտենական գործունեություն յուր սիրո ծավալման մեջ (Եբր., Դ 3. Հովհ., Ե 17): Եվ ահա Աստված, ունենալով յուր ներքին կյանքն առանձին և արտաքին գործունեությունը դեպի աշխարհ առանձին, պահում է յուր արդարությունը, բարությունը, սրբությունը, սերը, ողորմածությունը և հավատարմությունը դեպի մարդիկ և միևնույն ժամանակ յուր խաղաղական երանությունն յուր կյանքի մեջ. ուստիև նա ճշմարիտ է ու կատարյալ ճշմարտություն, այսինքն՝ որ ինքն յուրյան հետ իրական նույնություն է և միակ իրական նույնությունը: Այսինքն՝ նորա իմաստությունը, տնօրինությունը, կամքը, գործը և ամենայն վե-

րաբերմունք կատարելապես համապատասխան է յուր էության հետ և իրողությունն է կատարյալ նույնությամբ:

Ըմբռնելով այս բոլոր կատարելությունք՝ ճանաչում ենք և տեսնում մեր Արարչին միմիայն իբրև արարած, այսինքն՝ «իբրեւ ընդհայելի օրինակաւ», իսկ երբ կարժանանանք նորա երանական տեսության, այսինքն՝ երբ կատարյալ սիրով կվառվենք նորա փառաց մեջ, «յաւուր յայնմիկ եղիցի Տէր մի եւ անուն նորա մի» (Զաք., ԺԴ 9), և պետք չենք ունենալ բազմաթիվ ստորոգությանց՝ մեր ճանաչողությունը պարզելու համար. «Յայնժամ գիտացից որպէս եւ Նայն ծանեաւ զիս» (Ա Կոր., ԺԳ 12):

Զ.

ՍՈՒՐԲ ԵՐՐՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ

Աստված, կատարյալ կյանք և կատարյալ սեր լինելով, ծավալում է և իսկական գործունեություն: Նորա բոլոր գործունեությունը և կամ բոլոր հարաբերությունը աշխարհի հետ իրականանում է Հոր, Որդու և Ս. Հոգու հայտնությունը կամ Ս. Երրորդությունը: Մեր հավատքը խելամուտ է դարձնում մեզ, ու մենք աստվածային կյանք ու սեր ենք վայելում այդ Ս. Երրորդության շնորհաց շրջանում, ըստ որում՝ մենք ստանում ենք այդ կյանքը Հոր Աստուծուց, որ մեր Արարիչն է, Որդի Աստուծուց, որ մեր փրկիչն է, Հոգի Աստուծուց, որ մեր քավիչն ու որդեգրիչն է: Հայր, Որդի և Ս. Հոգի. սոքա ո՛չ կատարելություններ են միայն և ո՛չ էլ աստվածային գործունեության երևույթներ, այլ անձինք են: Յուրաքանչյուր անձն, որ կատարյալ և իսկական ինքնագիտակցություն է, Աստուծո ամբողջ էություն հայտնությունն է և ունի յուր մեջ աստվածային բոլոր կատարելությունները: Կատարյալ Աստված է Հայրը, որ ստեղծել է աշխարհը յուր Աստվածային բանով և հավիտենից յուր արքայությունը տնօրինել: Կատարյալ Աստված է և Որդին, Աստուծո բանը, որ ի սկզբանե «առ Աստված էր և Աստված էր» և մարդանալով բնակեց մեր մեջ (Հովհ., Ա 14. Փիլ., Բ 6. Եբր., Ա 3. Մատթ., ԺԱ 27): Կատարյալ Աստված է և Ս. Հոգին, որով ճանաչում ենք Աստուծուն և աստվածայինը, քննում ենք Աստուծո խորքերը, խոստովանում ենք Քրիստոսին ու նորոգվում, լուսավորվում (Մատթ., ԻԸ 19. Ա Կոր., Բ 10. ԺԲ 37. Բ Կոր., ԺԳ 13. Տիտ., Գ 4-6): Երեք անձինք, բայց մի Աստված. մի սեր, բայցև յուրաքանչյուրը կատարյալ սեր յուր հատուկ հայտնության մեջ. «Լոյս երեակ, եւ մի անբաժանելի՝ Սուրբ Երրորդութիւն» (Շար., էջ 597):

Ս. Երրորդությունը այնքան անհրաժեշտ մի դավանանք է, որ առանց նորան քրիստոնեական կրոնն, ըստ ամենայնի, անկատար կլիներ: Այդ է պատճառն, որ թեև Աստուծո նախապատրաստա-

կան հայտնությունը գործ ունեւ ժողովրդի կուսակաշտութեան հետ և նախապես պետք է շարունակ կուլեր նոցա բազմաստվածութեան դեմ և ուրեմն Աստուծո միութեանը միայն ծանուցաներ, այսով հանդերձ այդ հայտնութեանն էլ յաճախ ակնարկում է Ս. Երրորդութեան դավանանքը (Ծննդ., Ա 26. Զ 3. Ելք, Զ 3. ԽԸ 16. ԽԳ 10. Թիվք, Զ 22. Առ., Ը 22-36. Ես., ԿԱ 1. Թ, ԿԳ. Սաղմ., ձԹ 1, ԼԲ 6. ԾԱ 13. Հովբ, Լ 4. Ա): Ուստի և նոր Ուխտում Քրիստոսի փրկութեանը վայելում են միմիայն նոքա, որոնք մկրտվում են «յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ» (Մատթ., ԻԸ 19). Ինչպես և Ս. Երրորդութեան փառքը հայտնվեց Հիսուսի մկրտութեան միջոցին հանդիսապես. (Մատթ., Գ 16, 17. Մարկ., Ա 10 11. Ղուկ., Գ 21, 22. Հովհ., Ա 32-34), այլև աստվածային բոլոր շնորհներն առհասարակ պարգևում են հավատացելոց միմիայն Ս. Երրորդութեան դավանանքի խորհրդով (Բ Կոր., ԺԳ 13. Ա Կոր., ԺԲ 4-7. Ա Պետր., Ա 2). Ինչպես և ամփոփ ու հակիրճ արտահայտում է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը. «Հայր ամենակալ, Որդի բարերար՝ տուող մեզ զկեանս, եւ Հոգի Սուրբ, նորոգող զհաւատացեալս» (տե՛ս և Հաճ., Զ 1-8):

Ս. Երրորդութեան դավանանքն Աստուծո այն հայտնութեանն է, որ էպպես որոշում է քրիստոնեական ճշմարիտ հավատքը աստվածյան և համաստվածյան մոլորութեանից: Առաջինը, սնունդ ստանալով հրեական միակողմանի տեսութեանից, անանցանելի խորխորատ է բաց անում Աստուծո և մարդու մեջ, իսկ երկրորդը, սնվելով հեթանոս աշխարհում, խառնում է աստվածութեանն արարածական աշխարհի հետ: Քրիստոնեութեանը դրավ երկուսի դեմ Աստուծո կատարյալ սիրո հայտնութեանը, սակայն այդ երկու մոլորութեանք, հարատեւելով, երևան եկան Արիոսյան և Սաբելյան աղանդի մեջ, որոնց դեմ պատերազմ մղեց քրիստոնեական եկեղեցին:

Արիոսյանք, ընկնելով հրեութեան մեջ, միմիայն Հորն են Աստված ճանաչում, իսկ Որդի ու Հոգի Աստուծուն համարում են ստորադրյալ և արարածական էակներ: Աստված կառավարում է աշխարհը՝ անհասկանալի վեհութեան մեջ բարձր գահի վրա բազմած, և մարդ երբեք չի կարող նորան տեսնել, զի Աստուծո ներ-

գործությունն աշխարհի վրա լինում է՝ ինչպես մատի մի ծայրով: Ուրեմն, նա աշխարհից դուրս է, շատ բարձր ու անմատչելի:

Քրիստոնեությունն այս աղանդի դեմ քարոզում է, որ Աստուծո սերն իրագործվում է յուր ի հավիտենից ծնյալ Որդու գործակցությամբ ու մարդեղությամբ, վասնզի Քրիստոս միմիայն իբրև Աստված կարող էր ճշմարիտ հայտնություն տալ մեզ ու փրկագործել. միմիայն Աստվածն Քրիստոս կարող էր վերացնել Աստուծո և մարդու միջի բացված խորխորատը: Իսկ այդ փրկությունը յուրացնել և Աստուծուն սիրել կարող ենք մենք դարձյալ Աստուծով, այն է՝ Ս. Հոգով, որով մենք մոտենում ենք մեր Աստուծուն: Աստված է մեր միակ սիրելին և մեր բոլոր ճանաչողության ու սիրո հիմքն ու հաստատությունը:

Սաբելյան աղանդն էլ ընդունում է Հոր, Որդու ու Ս. Հոգու աստվածությունը, սակայն դոցա ոչ թե անձն է համարում, այլ միևնույն աստվածության այլևայլ ժամանակի երևումը, ըստ որում՝ դոքա գոյություն չունին աշխարհից անկախ, այլ Աստված, ըստ ամենայնի, մեկ է և անձն չէ՝^{55*} կամ ամեն որոշմունքից վեր է: Իբրև արարիչ նա հայր է մեր կրոնական պատկերացմամբ, Քրիստոսի մեջ որդի է, իսկ եկեղեցու մեջ՝ Ս. Հոգի:

Քրիստոնեությունն այս ևս մերժում է, վասնզի ի՞նչ սեր կլինի այն Աստվածն, որ միմիայն Քրիստոսի մեջ է գիտակցության գալիս և եկեղեցու մեջ է իմանում, որ ինքը Հոգի է. հետևաբար նա կախված կլինի աշխարհից և ուրեմն ազատապես չէ հայտնվում, չունի յուր ներքին կյանքը և ներքին կյանքում զուրկ է սիրուց: Այլև ի նկատի պետք է ունենանք, որ եթե Աստված զինքն հայտնում է մեզ երեք անձանց, այն է՝ Հոր, Որդու և Ս. Հոգու մեջ, ուրեմն և ի հավիտենից երեք անձինք՝ Հայրը, Որդին ու Ս. Հոգին, պետք է Աստուծուն ինքյան սիրեն: Այստեղից դուրս է գալիս, որ այդ երեք անձինք մեկ դեպի աշխարհին են վերաբերմունք ունենում և մեկ դեպի ինքյանց, և իրար սիրով ու կյանքով ցուանում (Հովհ., ԺԴ 9. 17. ԺԷ 26. ԺԶ 13): Իսկ սաբելականք, լոկ դիմակ դարձնելով և ժխտելով երեք անձանց, ժխտում են և Աստուծո կյանքի ու սիրո այս մեծ գործունեությունը թե՛ յուր մեջ և թե՛ դեպի աշխարհ: Այդպիսով այդ աղանդը վերացնում է նաև Աստուծո անկախությունն աշխարհից ու վեհությունը: Ըստ որում՝

մոլորվում են թե՛ հին սաբելանք և թե՛ նորերը, որոնք Շլայերմախերի ու Հեգելի ցանած սերմերով աճում են բողոքական աշխարհում զանազան ձևակերպությանց մեջ՝ կամ թափառելով սաբելականության բավիղում (Շլայերմախեր և ընկ.) կամ գլորվելով արիոսականության խորխորատը (Շվեդիորդ և ընկ.): Զարմանալի չէ, եթե Ս. Երրորդության դավանանքը վերացնողների դեմ եռաստվածության դավանող էլ գտնվեց՝ ինչպես Փիլիպպոնը (580-ին) յուր հետևողներով (Շարլսկիե, էմբս) զանազան դարերում, որ Ս. Երրորդության «մի էությունը» նույնանիշ համարեց «սեռ» ասածին՝ օրինակ բերելով երեք մարդու, որոնք բոլորն էլ մարդիկ են, սակայն երեք անձինք են:

Նախընթացում ասել ենք, որ մենք չենք կարող գիտենալ Աստուծո էությունը, վասնզի մենք արարած ենք, սակայն Աստված հայտնում է յուր էության մասին: Նա հայտնվել է Ս. Երրորդության մեջ, իսկ ինչ որ հայտնվում է, կա նորա էության մեջ, որ հայտնվում է: Հետևաբար Ս. Երրորդության դավանանքն իսկապես Աստուծո էության ճանաչողությունն է, որ մենք պետք է ունենանք. «Այլ մեզ յայտնեաց Աստուած Հոգևովն իւրով. զի Հոգին զամենայն քննէ եւ զխորս Աստուծոյ: Զի ո՞ք ի մարդկանէ գիտէ ինչ զմարդոյն, եթէ ոչ՝ հոգի մարդոյն, որ ի նմա. նոյնպէս եւ ոչ Աստուծոյս ոք գիտէ, եթէ ոչ՝ Հոգին Աստուծոյ: Այլ մեք ոչ եթէ զհոգի աշխարհիս առաք, այլ զՀոգին, որ յԱստուծոյ. զի ծանիցուք զայն, որ յԱստուծոյն շնորհեցաւ մեզ» (Ա Կոր., Բ 10-12): Ս. Հոգին գիտե Աստուծո խորքերը, և մենք, Ս. Հոգի ստացած լինելով, կարող ենք մարդկապես պարզել մեր առաջ այս աստվածաճանաչությունը տրամաբանական դատողությամբ ևս:

Նախ՝ Աստված կատարյալ կյանք է. ամեն կյանք գործունեություն է ու գիտակցություն, և այն է ամենակատարյալ կյանքն, որ ամենընդարձակ գործունեություն ունի: Աստված էլ յուր հավիտենական գործությամբ պետք է նաև հավիտենական գործունեություն ունենա, որ և ունի յուր էության մեջ: Աստված չի կարող կատարյալ կյանք լինել առանց Ս. Երրորդության. Աստվածությունն յուր հավիտենական կյանքում չէր կարող կենսական գործունեություն ունենալ, եթե ինքը միայն գոլով, ինքյանից տարբերելու և յուր հետ միացնելու բան չունենար յուր հետ, իսկ

այդ տարբերումն ու միացումը լինում է Որդու ի հավիտենից ծննդյամբ և Ս. Հոգու անհատահոս բղխմամբ: Սոցանով հավիտենական կյանքն ու հավիտենական գործունեությունը հավիտենական առարկա էլ է ունենում յուր հավիտենական էություն մեջ: Նորա մեջ հարաբերություն է գոյանում մեկի Հայրությունում ու մյուսի Որդիությունում, որոնք և մի բնություն և մի էություն ունին էաբուղի ու հայրաշարժ Ս. Հոգու միությունում, ըստ որում՝ գործունեությունն ու կյանքը կատարյալ են դառնում:

Երկրորդ՝ մարդու հոգու նմանությունում ևս հաստատվում է նույն դավանանքը. մարդն ունի միտք, կամք և զգացմունք. դոքա անձնավորություններ չեն, այլ՝ կարողությունք: Սակայն այդ երեքն Աստուծո մեջ իրողություն են, վասնզի Աստուծո մեջ մտածողությունն ու գոյությունը մեկ է, մտածողության ու գոյության միջև հակադրություն չկա, և ամենայն գոյություն նորանից է ծավալվում. մինչդեռ մեր մեջ մտածողության ու գոյության միջև հակադրություն կա մեր սահմանափակության և արարածականության պատճառով: Ուստիև հոգեկան երեք կարողություններն անձնավորություն չեն, իսկ Աստուծո մեջ կամք, միտք և զգացմունք անձինք են:

Եվ երրորդ՝ Աստուծո հավիտենական գործունեությունը ստանում է յուր կատարումը նախ՝ յուր մեջ և ապա՝ դեպի աշխարհ. յուր մեջ կատարվում է Ս. Երրորդության հարաբերությամբ կամ առնչությունում, իսկ աշխարհի վերաբերմամբ՝ նոցա հայտնությունում: Յուր մեջ հավիտենական գործունեությունը^{56*} չի կարող առանց հավիտենական ինքնագիտակցության լինել, իսկ ինքնագիտակցությունը պահանջում է կատարյալ «դու» և «ես», առանց որոնց ո՛չ անձն կլինի և ո՛չ ներքին հավիտենական գործունեություն: Իսկ երկվության հակադրությունն ու հակառակությունը վերանում է միմիայն երրորդությամբ, ինչպես եռանկյունում մեջ՝ ըստ հին հայրերի տեսական օրինակին: Այսպիսով, Աստուծո գործունյա ինքնագիտակցությունն ստանում է յուր կատարումը Հոր և Որդու մեջ, որոնցում սփռվում է Աստուծո էությունը, իսկ երրորդ անձը՝ Ս. Հոգին, բղխելով Հորից և առնելով Որդուց՝ երկուսի հետ մի միություն, մի էություն ու կատարյալ սեր է կազմում իբրև «անհատահոս վտակ»:

Ս. Երրորդության մեջ որոշվում է այն վերոհիշյալ առնչակա-
նությունն, որ արտահայտվում է Հայր, Որդի և Սուրբ Հոգի ա-
նուններով, այսինքն՝ որ Հայրը ծնող է Որդուն և բղխող Ս. Հո-
գուն. «Հայր արարչական գորութիւն, որ ունի նշանակ թագաւո-
րական գորութեանն. Որդի բնական գորութիւն, որով երեւի դա-
տողական գորութիւնն. Հոգի հաշտական գորութիւն, որով յայտ-
նի երեւի կենարար գորութիւն. եւ ասի միասնական աստուածու-
թիւն» (Եղիշե, 308-309): Միւսուսն աստվածային գորութիւնը,
մեկ լինելով հանդերձ, հայտնվում է երեք որոշ անձանց մեջ, ո-
րոնցից յուրաքանչյուրը մեկ Աստուծո հայտնութիւնն է:
Սկզբնական հիմք, սկզբնական աղբյուր է Հայրն Աստված (Հակ.,
Ա 18): Նա անտեսանելի է և, յուր կատարյալ լիութեամբ ծավալ-
վելով, հայտնվում է Որդու և Ս. Հոգու մեջ ու հայտնի դառնում
(Հովհ., Ա 18. Ա Կոր., Բ 10): Որդին «պատկեր է աներեւոյթին Աս-
տուծոյ» ի հավիտենից ծնյալ (Ա Կոր., Ա 5), Հոր փառքը (Եբր., Ա
2), որին Հայրը «ես ունել կեանս յանձին իւրում» (Հովհ., Ե 26)
և «ամենայն ինչ նովաւ եղեւ» (Հովհ., Ա 3), «որով գյաւիտեանսն
արար» (Եբր., Ա 3. Կող., Ա 16): Ինչպես որ մեր գիտակցութեան
լինելու համար արտաքին աշխարհն է պետք, այնպես էլ հավիտե-
նական Աստուծո գիտակցութեան համար ոչ թե ժամանակավոր
աշխարհն է պետք, որ չէր էլ եղել, այլ գաղափար, երկնավոր գա-
ղափարների աշխարհ, որ բղխում է Աստուծո խորքից: Այդ գա-
ղափարները խառնիխուռն չեն, այլ որոշապես ու կանոնավոր, և
այդ որոշ ու կանոնավորութիւնը նորանով է հաստատ, որ նույն-
իսկ Աստուծո էութիւնից է ծնվում իբրև մտածողութեան
սկզբունք, կատարյալ լույս ու կյանք կամ աստվածային ճշմա-
րիտ իրականութիւն: Այդ է, որ կոչվում է Բան, որ ի սկզբանե
էր, առ Աստված էր և Աստված էր. որ Աստուծո բացարձակ հայտ-
նութիւնն է, և որի մեջ հայտնվում է փրկութիւնը յուր բոլոր
լրութեամբ: Նա է Բանը, զի նորա յուրաքանչյուր խոսքը փրկչա-
կան է և կենդանարար ամենայն մարդու և ժամանակի համար և
աշխարհ է չարժում ու նորոգում (Ընդհանր., էջ 165): Նա հավի-
տենական Բան է, որով Հայրն ինքն ինքեան գիտե և որ խոսված
և խոսող, հայտնված ու հայտնող Բան է: Այսպիսով, Հայրն Աստ-
ված ոչ թե միայն Հայր է արարածների և կամ արարածական աշ-

խարհի գաղափարի, ինչպես ուսուցանում է Փիլոն Եբրայեցին^{57*}, այլ Հայր է մտածող Բանին, առանց որին ոչ մի միտք, ոչ մի գաղափար չի կարող Հորը ներկայանալ իբրև մի տարբեր առարկա: Աստուծո Որդվով որոշվում է Աստուծո մեջ ճշմարիտ գիտակցություն, «ես», որ առանց «դու»-ի չի կարող լինել: Աստուծո Որդվով Աստուծո մտքի աշխարհը, գաղափարի աշխարհը, երկնավոր աշխարհը դառնում է իրականություն, անվերջություն, անսահմանություն և կատարելություն:

Հայրական աղբյուրից ծավալված մտավոր կամ գաղափարների աշխարհը, հայտնվելով Որդու մեջ, աստվածային փառաց լուսավորումն է ստանում ու վեհություն մի ներքին արքայություն դառնում Ս. Հոգով: Ս. Հոգին բղխում է Հորից ազատապես, առնում է Որդուց, բղխում է անհատաբար, որով և Հոր ու Որդու առնչությունը դառնում է սիրո հարաբերություն ու կապ: Բայց նա Ս. Հոգի է, ուստիև Աստուծո հոգիության կատարյալ հայտնությունն է և Հոր ու Որդու սիրո իրականությունը, ինչպես որ Որդին Աստուծո մտքի հայտնությունն ու իրականությունն է: Յուրաքանչյուր անձն ներկայացնում է մեզ կատարյալ աստվածության հայտնությունը. ոչ ոք՝ փոքր և ոչ ոք՝ հառաջ ու հետո, այլ երեքն ևս՝ հավասար և ի հավիտենից, միայն թե Հայրը՝ սկիզբն ու ծնող, Որդին՝ ծնունդ և Ս. Հոգին՝ բղխումն. «Որպես բոց եւ ջերմութիւն ի հուր, որպէս լոյս եւ տապ յարեգակն¹, որպէս ջուր եւ բղխումն յաղբերէ. որպէս բան եւ հոգի ի մտաց»:
«Որպէս հոգի, միտք եւ բան մի հոգի ասի եւ ոչ երբէք՝ հոգիք. այլ հոգի ասի կենդանութիւնս, եւ միտք ասի իմաստութիւնս, եւ բան ասի խօսողութիւնս՝ միոյ հոգւոյն. այդպէս եւ Հայր՝ անձին իսկութեամբ, անսկիզբն էութեամբ, Հայր՝ վասն միշտ Որդւոյն, որ ընդ նմա, եւ իսկ Հոգւոյն, որ ընդ նմա» (Հաճախ., Ա. 70. Եզնիկ, 123): «Անքնին միութիւն Երրորդութեանն, մի իսկութիւն, մի էութիւն, մի աստուածութիւն, Հայր եւ Որդի եւ ս. Հոգին ի նոցունց ի նոսին. իսկութեամբն, էութեամբն, աստուածութեամբն՝ հարթ, հաւասար, հասարակ. ի խորութիւնս, ի բարձրութիւնս, ի

¹ Տե՛ս նւ Ա Տիմ., 2. 16. Հովն., Ա. 4-10. 2. 12. Ղուկ., Ա. 48. Եբր., Ա. 2-3. Մատթ., Գ. 11. Ղուկ., Գ. 16. Ա. Թեա., Ե. 19: Հմմտ. Մեկն. Ժամ., էջ 321-323:

լայնութիւնս, յերկայնութիւնս, մի էութիւն բնութեան, մի պսակ երրորդութեանն, եւ լի են երկինք եւ երկիր փառօք նորա» (Ագաթ., ԼԷ, տե՛ս և Հարց., 51-60, 107-110. Ընդհ., 13):

«Ի Հօրէն Որդի եւ Հոգին Սուրբ, այլ ոչ կոչին եղբարք եւ ոչ որդիք երկոքեանն...: Քանզի Հայրը ծնող է, Որդին՝ ծնունդ, եւ Հոգին սուրբ ելող է. եւ նստի Որդի ընդ աջմէ Հօր, եւ Հոգի Սուրբ ընդ աջմէ Որդւոյ»: «Եւ արդ ոչ մեծ եւ ոչ փոքր ի Ս. Երրորդութեանն երեւի, զի գմեծ եւ զփոքր, զծանր եւ զթեթեւ, զչատ եւ զսակալ՝ ժամք եւ ժամանակք բովանդակեն, իսկ ուր ո՛չ ժամք եւ ո՛չ ժամանակք, ո՛չ չափ եւ ո՛չ կշիռ մերձենայ յանբաւելի բնութիւնն, անդ ոչ նկատի ո՛չ փոքր եւ ո՛չ մեծ: ...Արդ, զայս դաւանութիւն ընկալան Հայք ի Մեծէն Գրիգորէ եւ ի Ս. Ռատակիսէ եւ յերանելոյն Ներսիսէ»^{1 58*}:

Բայց Աստված, աղբյուր և անհատնում հիմք լինելով երկնավոր գաղափարների ու գործությանց, յուր կատարյալ փառքը հայտնած չէր լինիլ, եթե միմիայն յուր մեջ ամփոփվեր: Նա իբրև կատարյալ Տեր և կատարյալ սեր կամեցավ հայտնվել գիտակցական մի աշխարհի, որով տեր է ազատ աշխարհի վրա և կատարյալ սեր է ոչ միայն դեպի յուր կատարելությունն, այլև դեպի անկատար անձինք: Ահա և Աստված ստեղծում է վերջական անձանց աշխարհն, որում և հիմնում է յուր կատարյալ սիրո արքայությունը: Ստեղծագործությունն իբրև աստվածային տնօրինության կամ Հոր կամաց իրականացումն՝ կատարվում է Որդվով, որ և ժամանակը լրանալուց հետո Հոր և աշխարհի բազմազանության մեջ միջնորդ է ներկայանում: Աստուծո հավիտենական տնօրինությունք աշխարհում Աստուծո արքայության համար հայտնվում են Քրիստոսի մեջ, և ապա այդ տնօրինությանց իրականացումը կատարվում է Ս. Հոգով: Որդին որդիացնում է մարդկանց յուր Հորը և աստվածային բարյաց մասնակից անում, իսկ Ս. Հոգին կենդանագործում է մարդկանց և աստվածային սիրո գորացուցիչ շաղկապով լուսավորում նոցա նորոգ կյանքի մեջ, ինչպեսև ստեղծագործության ժամանակ նույն Ս. Հոգին էր, որ համագործ էր Որդուն և նորա գործի հավիտենական կարելիու-

¹ Մամբրե Վերծանող, Ծառք, [Էջ 70]:

թյանց ներքին կազմակերպությունն էր տալիս ու զարդարում իմաստությունը¹:

Հայրն Աստված հայտնվում է նախապատրաստական օրենքի և մարգարեությունների մեջ, Որդին Աստված՝ ժամանակի լրման մեջ, իսկ յոթներորդաց տոնին իջնում է Ս. Հոգին հավատացելոց մեջ:

Այսպիսով, Ս. Երրորդությունը դավանանքը պարունակում է յուր մեջ երկու նշանավոր խորհուրդներ, որոնցից մեկը վերաբերում է Աստուծո ներքին կյանքի փառաց և երկրորդը՝ դեպի աշխարհն ունեցած հայտնություն: Առաջինն արդեն մեր հավատատենչ քննությունը ուսումնասիրեցինք, այժմ էլ մնում է մեզ թեևակոխել այդ երկրորդ շրջանը, խոսելով նախ՝ Հոր Աստուծո գործոց, ապա՝ Որդու փրկագործություն և ապա՝ Ս. Հոգու շնորհաբաշխության վրա, ինչպեսև նույն կարգով դավանում ենք մեր Հավատամքի մեջ:

¹ «Զոր Հայր եւ Որդի՝ գնոյն եւ Հոգին գերգործեաց: Եւ ինքն Է Աստուած՝ խնկեալ տիրապէս ամենայն յամենայնի: Քանզի ոչ նախաթուելովն յերրորդութեանն որ մեծ ինչքան գմիւսն. եւ կամ զկնի անուանիլն նուաստագոյն առ նմանն: Եւ կամ ի միմն ասելով՝ խառնակութիւն գոլ դիմացն եւ կամ յերիցն տրոհումն՝ ուրոյնութիւն Էլ կամացն: Քանզի ամենեժար Հայր ամենայնիւ Է, թէ ոչ զքանն ունիցի ինքեան զօրութիւն: Որպէս ոչ գոլով ընդ նմա Հոգւոյն անհագագ ոմն եւ անկեմիսն. եւ առ ամենայն հրաման նուազեալ: Իսկ բանն՝ եթէ ոչ անուամբ Հօրն ծանիցի, որբ ոմն եւ կամ լքեալ եւ կամ ի մահկանացուէ ոմնեմնէ յոչէէ: Որպէս եւ Հոգին՝ եթէ ոչ ի պատճառէն նշանակեցի, ապաշուք ոմն թախառեալ իբր զշունչ ինչ անդասելի»^{59*}: Ս. Գրիգոր Նարեկացի:

Է.

ԱՍՏՈՒԾՈ ԱՐԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆԸ

Աստվածային սիրո արտաքին գոծունեության առաջին իրականացումը Աստուծո արարչությունն է: Աստուծո արարչությունն է կոչվում նորա այն գործը, որով նա յուր էությունից տարբեր ինչ է հառաջացնում կամ ստեղծում: Նորա արարչության պատճառն այն է, որ Նա սեր է, ուստիև չի կարող յուր մտքերով յուր մեջ ամփոփվել, ապա թե ոչ՝ նա սեր է լինիլ: Սեր լինելով՝ Աստված պետք է հոգիների հայր լինի, կենդանյաց Աստված և յուր արքայության մեջ հոգի՝ ճշմարիտ հոգով երկրպագունների համար: Ինչպես որ Աստուծո սերը անկարելի է դարձնում արարչության չլինելն, այնպես և այդ սիրո անսպառ առատությունից բղխում է արարչությունը: Աստված յուր սիրո առատությամբ և յուր կամաց անսահման ազատությամբ կամեցավ ստեղծել աշխարհը և յուր հայտնությունը շնորհել յուր ստեղծածին: Այսպիսով, արարչության պատճառն Աստուծո ազատ կամաց, անբավ սիրո և բազմախորհուրդ մտաց արտաքին իրականացումն է:

Աստուծո արարչության նպատակն ևս սիրո արքայությունն է, որ նա կամենում է հաստատել: Սիրո արքայությունը հիմնադրվում է Աստուծո արարչությամբ և իրականանում, կատարելագործվում է՝ դեպի Աստված ձգտելովը: Աստված ստեղծեց աշխարհն «ի գովեստ փառաց նորա», ասում է առաքյալը (Եփ., Ա 12, 14). միևնույն ժամանակ ասում է, որ մենք նորոգվում ենք «ի նոյն պատկեր փառաց ի փառս» (Բ Կոր., Գ 18): Հետևաբար ոչ թե արարածական աշխարհը ստեղծված է միմիայն յուր Արարչի փառաց համար և ինքնըստինքյան ոչ մի նշանակություն չունի. նույնպես և ոչ թե արարածական աշխարհն ինքնըստինքյան նպատակ է և յուր հառաջադիմության համար է առանց Աստուծուն նպատակ ունենալու. ո՛չ. այլ Աստված յուր սերը դեպի յուրյան իրականացնում է յուր սիրով դեպի աշխարհը, ըստ որում՝ նա չէ ստեղծել աշխարհն յուր փառասիրության համար՝

լուկ նորան միջոց դարձնելով յուր փառքի բարձրանալուն, որին կարոտ չէ, այլ մարդկանց «փառաց ի փառս» նորոգումը և կատարելագործումը յուր նպատակն է դրել յուր սիրո առատության պատճառով: Ուստիև դատապարտելի է Կալվինի և համաստվածյանց ոմանց տեսությունը, թե աշխարհը ծառայում է միմիայն Աստուծո փառաց ու փառասիրության, և իբր թե մարդիկ կաշկանդված անոթներ են, որոնց երանությունն ու նզովքը յուրյանց ճակատագիրն է: Այդպիսի մոլոր տեսությամբ Աստված դառնում է մի եսական գորություն, որպիսի տեսությունը կատարելապես խորթ ու խոտելի է քրիստոնեական վարդապետության սկզբունքով (Եզնիկ, 232-235, 236-238):

Աշխարհն Աստուծո առաջ ո՛չ լուկ միջոց է և ո՛չ լուկ նպատակ, այլ միանգամայն թե՛ միջոց է և թե՛ նպատակ. միջոց է յուր փառաց հայտնության և նպատակ է յուր սիրո արքայության, ընդնմին և աշխարհի նորոգման նպատակն է Ինքն Աստված: Այսպիսով, արարչությունն Աստուծո հավիտենական գորության ճշմարիտ արտահայտությունն է: Այս տեսնելու ենք մանավանդ փրկագործության խորհրդի ուսումնասիրության մեջ (Հմմտ. Սաղմ., ԺԸ 1. ԿԸ 35. ՃԽԸ. ԵԼ., ԽԳ 7. Մատթ., Ե 16. Ա Պետ., Դ 10. Ա Կոր., 2 20. Ժ 51. Եփ., Ա 4, 6, 12. Հովհ., ԺԳ 31. Ժէ 1-4. Բ Թես., Ա 10. Առ., ԺԶ 4. Եբր., Բ 10. Կող., Ա 16):

Արարչության պատճառն ու նպատակը իմանալուց հետո պետք է գիտենանք և ստեղծել բառի իմաստը: Ս. Գրքում ասված է, թե Աստված ստեղծեց աշխարհն ոչնչից (Ծննդ., Ա 1. Բ Մակ., է 28. Հռ., Դ 17. Եբր., ԺԱ 3). «Ըստ մարդկան» մտածելով՝ ոչնչից ոչինչ կլինի: Սակայն առաքյալն ասում է. «Հաւատովք իմանամք հաստատեալ զյաւիտեանսն Բանիւ Աստուծոյ, յաներեւութից զերեւելիսս եղեալ» (Եբր., ԺԱ 3. Կող., Ա 16, 17. Հովհ., Ա 3. Գործք, Դ 24. Սաղմ., ԿԸ 35): Ուրեմն, նախքան ստեղծումը մեր տեսանելի աշխարհից ոչինչ չէ եղել, այլ միմիայն Աստված է եղել և նա աներեւութից է ստեղծել աշխարհն ու ստեղծել է «Բանիւ»: Այսինքն՝ աշխարհի ստեղծագործության բոլոր կարելիությունները («աներեւութից»-«ոչնչից») Աստուծո կամաց մեջ էին, զի Աստված է բոլոր կարելիությանց աղբյուրը^{60*}: Իսկ այդ կարելիությունք բացվում են Աստուծո առաջ յուր Որդվով կամ յուր բանով

(Հովհ., Ա 1-5), որով Աստված, յուր մեջ մտածելով և աշխարհի գաղափարը հայտնելով, իրականացնում է յուր արարչական կամքը: Այս են բացատրում մեր Ս. Հայրերը՝ գրելով. «Աստուած մինչեւ էր արարեալ, ոչ խառն ի խուռն ինչ ճանաչէր զանեղսն, այլ կարգեալ եւ յարմարեալ կային առաջի նորա իւրաքանչիւր մասանցն տեսակքն. իսկ մարդկանց եւ հրեշտակաց՝ եւ տեսակքն եւ որ ի տեսակին լինելոց էին» (Եղիշե, 24): Եվ այդ կարելիության գաղափարը նա իրականացրեց «ոչ յընչէ, այլ յոչնչէ, զի ինչ՝ նա միայն է, եւ այլս ամենայն ի նմանէ ընչացաւ»:

«Չգոյր ինչ ժամանակակից Աստուծոյ, եւ ոչ նիւթ ինչ, ուստի առեալ զարարածս կազմիցէ, այլ ինքն է ամենայն բնութեանց Արարիչ. եւ ոչ միայն կերպարանաց կազմիչ եւ ոչ էութեան էականաց իրիք խառնիչ, այլ գոյանալոյ գոյացելոցն գոյարար» (Եգնիկ, 239):

«Յոչնչէ ոչ կարեմք ասել զայս մեծ մարմինս արարածոյս, եւ ոչ ինքնաբոյս գոյացութիւն, նա ոչ ի վարանս տարակուսի անկանիմք, թէ ուստի եղեւ բնական կամքն Աստուծոյ իմանալ եւ առնել ինչ, այլ միշտ Աստուած», մի՛շտ արարող գօրութիւն ընդ իւր: Եւ յորժամ կամեցաւ՝ նոյնպէս կամեցաւ. զոր յիմանալու ընդ էած ի գոյացութիւն, զի իմանալեաց իցէ արարիչ բնական իմացութիւն»: «Աշխարհ յառաջ, քան զլինելն իւր գոյրի նախագաղափար տեսութիւնն Աստուծոյ» (Եղիշե, 369, 374, 173, Հարց., 156-164, 167):

Արդ՝ Աստված ստեղծեց աշխարհը «Բանով», այսինքն՝ Որդով, և յուր անբավ սիրո լրմամբ նա իրականացրեց աշխարհի գաղափարը և գոյացրեց՝ ըստ յուր Հոր կամաց, իսկ Ս. Հոգին, Հոր անհատ բղխումը լինելով, յուր կենդանարար ներգործությամբ ներքին կազմակերպություն տվավ սիրո արքայության: Ինչպես որ Ս. Երրորդությունն առանց Ս. Հոգուն կզրկվեր յուր ներքին սիրո հարաբերությունից ու կապից, այնպես էլ Աստուծո արարչությունն առանց Ս. Հոգու համագործության անկազմ, անկապ և անզարդ կլիներ: Ուստի և Ս. Ներսես Շնորհալին գրում է. «Հայր կամեցաւ ստեղծանել զերեւելի եւ զաներեւոյթ արարածս, եւ Որդի՝ գոյացոյց յանգոյից, եւ Հոգին Սուրբ զարդարեաց իմաստութեամբ» (Ընդհանր., 13):

Ը.

ԱՇԽԱՐՀԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ

Որովհետև Աստված անսահման կյանք է, և աշխարհը ստեղծված է ոչ թե լոկ Աստուծո փառաց հայտնության համար, այլև նույն աշխարհը Աստուծո արարչության նպատակն է և Աստուծո արքայության իրականացման է ծառայում, ուստի այդպիսի մի աշխարհը չի կարող կենդանությունից և կենդանական հառաջադիմությունից զուրկ կամ մի մեռյալ գոյություն լինել: Անբավ կյանքի ու կյանք բաշխողի արարչությունը բնավ չի կարող մեռելություն լինել: Հետևաբար աշխարհը ստեղծվելով կունենար և յուր հառաջադիմությունը կամ յուր զարգացման բնական ընթացքը, ըստ որում՝ նախ խառն նյութն է ստեղծվում և ապա կանոնավորապես կազմակերպվում (Ծննդ., Ա 1-2...): Սույն միտքը տեսնում ենք արարչության պատմության մեջ Ծննդոց գրքում իրապես ևս արտահայտված^{61*}:

Նախ այնտեղ «Եւ ասաց Աստուած՝ եղիցի լոյս, եւ եղև լոյս» - և այլ նման խոսքերով ասված է, որ Աստուծո հրամանը կամ Աստուծո կամքն անմիջապես կատարվում է, զի նորա կամքը մերինին նման չէ, այլ իրականություն է:

Երկրորդ՝ այնտեղ բոլոր արարչագործությունը վեց բաժանմունք ունի, և յուրաքանչյուր բաժանմունք նկատվում է մի օրվա գործ: «Օր» Ս. Գրքում գործ է ասված ժամանակ ու շրջան մտքով. գործրինակ, Ծննդ., Բ 4, 17. Գ 5. Թվոց, ԺԴ 34. Եզեկ., Դ 5. 6. Հովել, Բ 11. Ես., ԿԵ 22. Բ Կոր., Զ 2. Հու., ԺԳ 12. Ա Թես., Ե 4. Եբր., Ա 2. մանավանդ որ արեգակն, այսինքն՝ երկրիս ժամն ու ժամանակը որոշողը չորրորդ օրվա գործերի մեջ է հիշվում, թեև ս. գրողք, սոսկ կրոնական նպատակ ունենալով, պարագայից կարգի որոշության նշանակությունն չեն տալիս (տե՛ս գործրինակ, Հովբ, ԼԸ. Սաղմ., ՃԳ. Հմմտ. Մատթ., ԺԹ 3-6. Ե 17-19), և այդ բաժանմունքներն օր են կոչվում յոթներորդ օրվա և յոթնամյա տարեդարձի կրոնական վճռի համեմատությամբ (Ելից, Ի 11.

Ղևտ., ԻԵ): Այլև Մովսիսի սաղմոսում (ՁԹ) երգվում է. «Հազար ամ յաչս Տեառն որպէս օր երեկի՝ զի անց, որպէս պահ մի գիշերոյ, եւ ամք նորա անարգութեամբ եղիցին»: Այդպէս և առաքյալն է գրում. «Մի օր Տեառն իբրեւ զհազար ամ է. եւ հազար ամ՝ իբրև զմի օր» (Բ Պետր., Գ 8), այսինքն՝ մեր ժամանակաշափով չենք կարող Աստուծո գործերը չափել: Հետևաբար յուրաքանչյուր շրջանի գործ յուր կատարման մեջ է մտնում Աստուծո կամաց մի վճռով և յուր զարգացման կարգը բռնում, ըստ որում՝ բոլոր ստեղծագործությունը, սկսվելով անկատարից, դիմում է դեպի կատարելագույնը, կամ թե հաջորդ գործն ընթացք է ստանում նախորդ գործի լրմամբ միայն: Եվ ուրեմն Աստված այնպես է տնօրինել յուր արարչագործությունը, որ արարածներն, ըստ Արարչի ստեղծման կարգավորության, բնական զարգացումն են ստանում և հառաջադիմում: Իսկ յոթներորդ օրվա հանգստություն է կոչվում Աստուծո նախախնամական գործունեությունը մինչև աշխարհի վերջը (հմտ. Մեկն. Ժամ., 203):

Երրորդ՝ արարչագործության պատմությունը, Ս. Գրքում կրոնական և ոչ թե բնագիտական նպատակ ունենալով, հիշում է, որ աշխարհի ամենայն երևելի և աներևույթ գոյություններն իրականացել են Աստուծո ամենազոր հրամանով և Աստուծո ենք պարտական աշխարհի բոլոր բարյաց երախտիքը: Ոչ մի երկնային մարմին, ոչ մի բանական արարած, ոչ մի կենդանի և ոչ չնչին ստեղծված անգամ Աստուծո արարչական հրամանից դուրս չէ ծագել, ըստ որում և այնտեղ որոշվում է կիրակվա, ամուսնություն, ամուսինների փոխադարձ հարաբերության սկզբունքը (Ծննդ., Բ 2-3, 23, 24. համեմատ. Ա Կոր., ԺԱ 3-12. Եփ., Ե 25. Մատթ., ԺԹ 3 և այլն): Ուստիև մեր հավատքի, մեր աստվածաճանաչության հիմքն այն է, որ մենք և ամբողջ աշխարհը Աստուծո ստեղծվածն ենք, և ամենայն արարած մարդուն համար է: Այդ պատճառով և Ս. Գրքում երկիրն իբրև մարդու բնակարան կամ մարդը կեդրոն է նկատվում արարչության, այնպես որ թե երկիրը կլոր է, ինչպես գտավ Պյութագորասը 500 տ. Ք. ա., թե պտտում է յուր առանցքի շուրջը, որպես ընդունում է Պլատոնը 348 տ. Ք. ա., թե պտտում է արեգակի շուրջը, ինչպես ասաց 100 տարի հետո Արիստարխ Սամոսացին և ապա Արխիմեոսը^{62*}, և

այլն, այդ Ս. Գրքի նպատակից և զբաղմունքից դուրս է (տե՛ս Հարց., 180-189, 202-219, որտեղ ժողովված են այժմ ևս գիտության մեջ ընդունված շատ կարծիքներ ու գյուտեր. տե՛ս և Բարսեղ Մեծն, Վեցօրյակ. Թ):

Եվ չորրորդ՝ հենց սկզբում ասված է, թե «Եւ հոգի Աստուծոյ շրջէր ի վերայ ջուրց», որի հետ միասին հիշված է և Աստուծո ամենագոր խոսքը: Ըստ այսմ՝ Աստուծո հոգին և Աստուծո խոսքը ամենից առաջ են, և նոցա գործունենությամբ է աշխարհս թե՛ լույս և թե՛ ամենայն մարմին գոյություն ստանում, կարգավորվում և յուր բնական օրինավորության ընթացքի մեջ մտնում: Այդ սկսվում է այնով, որ շփոթը (թոհ և բոհը)՝ խառնակ վիճակը, վերանում է և դորա հետ լույս է իջնում երկրի վրա^{63*}, առանց որի չի կարող կարգավորություն լինել խավարի մեջ (տե՛ս և Հարց., 192. Խոսք. Անձևացի, Մեկն. Ժամ., 193):

Ահա այս չորս կետերում է արտահայտված քրիստոնեական վարդապետությունն աշխարհի ստեղծման նկատմամբ: Բոլոր ազգերն էլ ունին արարչագործության ավանդությունը և բոլորն էլ գրեթե միանման են պատմում, որոնցից Ս. Գրքի պատմության ամենամոտիկն է փյունիկեցոց և բաբելացոց ավանդությունը^{64*}: Սակայն եթե հեթանոսական աշխարհի այդ ավանդության ամենազարգացած տեսությունը հունաց մեջ ծաղկած համարենք, կտեսնենք, որ հույն իմաստասերներն էլ չեն կարողացել այդ չորս կետերի դեմ չմեղանչել: Այսպես, Քրիստոսից 500 տարի առաջ Քսենոփանես հույն փիլիսոփան, նկատելով երկրի՝ մանավանդ սարերի շերտերում քարացած կենդանիք և նոցա նմանությունը ծովայնոց հետ, ասում էր, թե աշխարհը տիղմից է կազմվել. ոմանք էլ այդ վերագրում էին բնության ուժին, ոմանք՝ մի ջրհեղեղի և ուրիշները՝ մի նախնական արարչության^{65*}: Եվ մենք տեսնում ենք, որ հունաց թե՛ կրոնական և թե՛ իմաստասիրական տեսությունները հանգում են մի կետի, այն է, որ նոքա աշխարհը նկատում են միայն իբրև բնություն և ոչ իբրև արարած, կամ թե համարում են եղած նյութից ստեղծված (երկվականություն-Պղատոն, Արիստոտել, Զրադաշտ)^{66*}: Նոքա ներկայացնում են աշխարհն՝ իբրև սկզբնական սաղմեր կրող շփոթից (քաոս) հառաջ եկած, լույսը՝ խավարից բղխած, հոգիները,

սեփական զորությամբ բնության կոյր ուժերի դեմ կռվելով, ազատված և այլն: Սույն առասպելաբանությունք իհարկե մեծ զարկ էին տալիս նոցա կրոնական գեղարվեստի զարգացման, որին դարձյալ անկում էր սպառնում նոցա կույր ճակատագիրը: Այլև սույն մոլորության ձևակերպությունն է՝ թե աստվածյանց տեսությունն, որ իբր թե Աստված, ստեղծելով աշխարհը, մի կողմ՝ աստղերի հետևն է քաշվել, ինչպես մեքենապետը մեքենան ընդմիջտ լարելուց հետո, թե համաստվածյանց տեսությունն, որ իբր թե աշխարհն ինքնուրույնաբար զարգանալու ու ծավալվելու ոգևորություն ունի առանց Աստուծո, և թե նյութապաշտությունն, որ ժխտում է ճշմարիտ Աստուծո գոյությունն ու հավիտենական զարգացող նյութ ճանաչում (Եպիկուր, Դեմոկրիտ, Լուկրեց, համագետներ և այլք)^{67*}:

Այս տեսությունց հակառակ միակողմանի հրեությունն, շեղվելով Ծննդոց գրքի պատմության ոգուց, աշխարհին իբրև լոկ արարածի վրա էր նայում. նա ուսուցանում էր, թե աշխարհը լոկ Աստուծո փառաց ծառայող է ստեղծված և չունի ոչ մի ինքնուրույնություն և ոչ մի բնական ընթացք, այլ միայն մի անկենդան մեքենա է յուր բացարձակ մեքենապետի առաջ^{68*}:

Քրիստոնեական վարդապետությունը հիմնովին մերժում է թե՛ հեթանոսության բնապաշտական ուղղությունը և թե՛ հրեության բռնապետական տեսությունն, արհամարհելով երկուսի միակողմանիությունք էլ, որոնք պարզ ի պարզ մոլար են և չեն մտնում Աստուծո իմաստուն արարչության խորհրդի մեջ: Զի Աստված, անսահման կյանք, սեր և իմաստություն գոլով, ստեղծեց ոչ թե մի անկենդան և ինքնուրույնությունից կատարելապես զուրկ աշխարհ, այլ մի աշխարհ, որ յուր սահմանափակ զորությամբ ու կենդանությամբ ազատ ընթացք ունի և հետևաբար այդպես ու միայն այդպես է յուր Արարչի ամենիմաստուն կարողության ու սիրո հայտնություն: Աստված ստեղծեց ոչ լոկ բնություն և ոչ սոսկ արարած, այլ բնական արարած. աշխարհն Աստուծո բնական ստեղծվածքն է: Աշխարհի սկիզբը մեկ է, և այդ սկզբնավորությունը գերբնական է, որով նա Աստուծո արարչական ստեղծագործությունն է, սակայն աշխարհն ունի և յուր բնական սկզբնավորումը, որի մեջ ծավալվում են աշխարհի բոլոր երևույթ-

ների և զգայարանական սաղմերի աճումն այն արարչական զորութեան ներգործութեամբ, որ նոքա ստանում են գերբնական սկզբից: Աստուծո արարչական կամքն, աշխարհի գերբնական սկիզբը դնելով, բազմազան սկիզբներ է հառաջացնում, աճեցնում ու բազմավորում, սակայն բոլորի բնական ընթացքները միութեան մեջ են մնում շնորհիվ գերբնական սկզբի միութեան, իսկ այդ գերբնական սկիզբն էլ Բանն Աստուծով է սկսվել, որ սկզբից Աստուծո մոտ էր, առանց նորան ոչինչ չէ եղել և ամենայն ինչ նորանով է եղել ու ստեղծվել (Հովհ., Ա 1-6): «Զի յոչնչէ անտի սկիզբն արար միովն՝ եւ ած մինչ ի հազարս եւ ի բիւրս զիւրաքանչիւրսն. զի լաւութեան հանդիսիւք առաքինասցին» (Հաճ., է 26): Աստուծո արքայութեան զարգացումը ցորենի կամ մանանեխի հատիկիցն է (Մատթ. ԺԳ, 31, Մարկ., Դ 31. Ղուկ., ԺԳ 19, Ա Կոր., ԺԵ 37), բայց այդ հատիկն էլ ունի յուր գերբնական սկիզբը: Քրիստոնեական վարդապետութիւնը ո՛չ լոկ հասկ է ճանաչում, ո՛չ լոկ հասկահատիկ, այլ՝ երկուսը միասին, և երկուսի աճումը արարչական գերբնական սկզբիցն է. ահա մի օրինակ աշխարհի ստեղծման սկզբունքին: Ուստի և մեր բնագիտական հետազոտութիւնը, լոկ բնութեան գիտութիւնը լինելով, շարունակում է յուր գործը միմիայն մինչև հատիկը, միմիայն մինչև գերբնական սկիզբն և ոչ դեռ: Մենք ստեղծված ենք, ժամանակն էլ ստեղծված է, որ մեր ճանաչողութեան հիմքն ու պայմանն է, իսկ արարչութեան հետազոտութիւնը մեր սահմանից դուրս է, որ ճանաչելու համար պետք է ոչ թե ստեղծված լինինք, այլ՝ Արարիչ, ուստի և ճանաչում ենք միմիայն Աստուծո հայտնութեան ուսումնասիրութեան ուսումնասիրութեամբ:

Աշխարհն, ստանալով յուր ընթացքը, ձգտում է դեպի յուր նպատակն և այդ ձգտման ճյուղավորութիւնն յուր բազմազանութեամբ ու հատ-հատ զարգացմամբ կազմում է ժամանակի գաղափարը: Քանի որ Աստուծո արարչական կամքի մեջ աշխարհի ստեղծագործութեան գաղափարն անփոփոխ է, Աստուծո արարչութիւնն ևս հավիտենական է: Մինչդեռ այդ արարչական կամքն յուր գործունեութեամբ հառաջ է բերում աշխարհի արարածական ընթացքը, որ դիմում է դեպի նպատակ և ժամանակական է: Իսկ այդ ժամանակական ընթացքը կստանա յուր կատա-

րուամբ՝ յուր նպատակին հասնելով, այն է՝ Աստուծո արքայութեան վերջնական իրագործմամբ. այդ էլ կլինի հավիտենականութեան մեջ, որում կվերանա վախճանականութիւնն անվախճան կյանքի լրմամբ:

Այս հառաջադիմութիւնը կատարելապէս նույն կրօնական սկզբունքով է ընթանում, որ արտահայտված է յոթնօրյակի մեջ: Աշխարհի կյանքի ընթացքը կամ տիեզերական պատմութիւնը այնպէս է հառաջ գնում, ինչպէս ստեղծագործութիւնն՝ յուր յոթնօրյա կարգով, ըստ որում՝ յուրաքանչյուր մի մասն յուր ընթացքն է ստանում նախընթացի կատարումից հետո: Յուրաքանչյուր վեց շրջանի անցնելով՝ լրանում է մի ժամանակ, և ապա կրկին սկսվում է այսպէս ասած արարչական մի նոր օր, որ նախընթացի նմանօրինակ դրոշմն է կրում աստվածային ներգործութեամբ: Ստեղծագործութիւնը մինչև մարդու ստեղծումը հանգավ մարդու ստեղծմամբ, իսկ տիեզերական կյանքի կամ պատմութեան հառաջադիմութիւնն յուր մարդկային հոգևոր ընթացքի տիրապետութեամբ հառաջադիմում է դեպի հավիտենականութիւն, որում կլինի հոգևորի կատարելութիւնը: Յուրաքանչյուր նոր շրջան ընթացք է ստանում գրեթե այնպէս, ինչպէս արարչագործութեան մեջ է լինում Աստուծո «Եղիցի լոյս» խոսքով¹: Այսպիսով ժամանակի շրջաններն ևս հեռավոր նմանութեամբ կրկնվում են և դեպի առաջ գլորում. «Անցանէն ժամք և աւուրք և ամք և յառաջագէմն նկրտին» (Հաճ.): Այս շրջանների ընթացքի վրա էին նաև մարգարեները հիմնում յուրյանց աստվածատուր հայտնութիւնք՝ ցույց տալով Արարչի տնօրինած կյանքն ու նրա հառաջադիմութիւնը դեպի ժամանակի վերջնական լրումը՝ հավիտենական կյանքը: Եվ այս հիման վրա էին կառուցանում հին աստղաբաշխներն յուրյանց 28-ամյա (4x7) շրջանի գուշակութիւններն ապագա տարիների պտղաբերութեան, խաղա-

¹ «Սերմն ամենայն կենդանեաց մարմնատրաց ջուր է, եւ զօրութեամբ Աստուծոյ Հոգւոյն գոյանայ: «Եւ ասաց Աստուած՝ Եղիցի լոյս»: Այս առաջին բարբառ Աստուծոյ, առանց շրթանց շարժելոյ եւ թարց լեզուի տատանելոյ, առանց աստամանց կափկափելոյ, եւ թարց բարբառ արձակելոյ. զի ոչ եթէ գործիք եւ օդապահք բան է կարծել զԱստուծոյ, այլ զմեզ ուսուցանելոյ վարի գիրս մերոյս օրինակաւ: Եւ դու տես, զի նախ զ«արարն» դնէ, եւ ապա զ«ասացն» ի ցոյց գործոցն: Զի յայտ առնէ զԱրարիչն ամենագոր եւ անաշխատ: Զի կամելով միայն հրամանն զգործն կատարեաց»: Հայսմավորք ^{69*}:

ղուծյան, խռովուծյան ու դժբախտուծյանց նկատմամբ: Աշխարհի վեց շրջանները լրացան Քրիստոսով, և այժմ մենք գտնվում ենք յոթներորդ շրջանի մեջ, որ պետք է լրանա Քրիստոսի երկրորդ գալստով (Ագաթ., 387):

Այսպիսով, աշխարհի բնական ու պատմական ընթացքը հառաջ է գնում Աստուծո գերբնական ու բարձր ներգործությամբ, սակայն յուր իսկ դրած բնական կարգավորությամբ և հաստատած անշեղլի օրենքով (Ծննդ., Ը 22): Այդ օրենքի աստվածային պահպանությամբ պայմանավորված է ուրեմն աշխարհի հառաջագիմության կանոնավոր ընթացքը, իսկ Աստուծո արարչական ներգործությամբ մի ավելի բարձր զարգացման աստիճանավորություն է հառաջ գալիս ցածր աստիճանից՝ ըստ տնօրինական ներգործության: Այդ է պատճառը, որ որտեղ Աստուծո արարչական ներգործության հետևանքն ենք նկատում, սքանչանում ենք և մեր առաջ մի հրաշալիք տեսնում, իսկ որտեղ օրինավորության պահպանության ենք հասու լինում, սկսում ենք զննել ու ճանաչել, թե ի՞նչ օրենք կարելի է դուրս բերել այդպիսի երևույթներից: Ճանաչել այդ օրենքների պահպանության աղբյուրը և արարչական ներգործության բարձրությունը մեր հավատքի հարստությունն է:

ՀՐԵՇՏԱԿՆԵՐԸ

Աստուծո ստեղծագործության ընթացքը ցույց է տալիս, և նորա հայտնությունն ասում է, որ մարդն է Աստուծո արարածների կեդրոնը, գլուխը և նպատակը: Այդ պատճառով և բոլոր արարածները ստեղծվեցան մարդուց առաջ, և բոլորի պատրաստվելուց հետո միայն ստեղծվեց մարդը: Ուստիև մարդու մարմնավոր կյանքի մեջ պատկերանում է ամբողջ աշխարհը, իսկ հոգին Աստուծո պատկերն է: Մարդու այս մեծ նշանակությունն առավել ևս բարձրանում է, երբ նկատում ենք, որ նորա համար են ստեղծված մինչև անգամ այն հոգևոր արարածները, որոնք մարդու պես բանավոր են (Եղիշե, 27), կոչվում են հրեշտակներ, ստեղծվել են առաջին, այսինքն՝ երկուշաբթի՝ հրեշտակաց օրը լույսի հետ (Կող., Ա 16. Հովբ., ԼԸ 7. Շար., էջ 583. Տաթ., Հարց., 642) «եւ հոգիք են հարկաւորք, որ առաքին ի սպասաւորութիւն վասն այնոցիկ, որ ժառանգելոցն են զփրկութիւն» (Եբր., Ա 14, Բ 16. Հաճ., ԺԵ 150):

Ուրեմն նոքա բնական բարձր կարողություններով օժտված (Մատթ., ԻԴ 36. Բ Թես., Ա 7. Բ Պետր., Բ 1. Կող., Ա 16. Սաղմ., ՃԽԸ 1-3) սպասավոր զուտ հոգիներ են, մարմնի ու տարածություն հետ մարդու պես կապված չեն և ծառայում են Աստուծո արքայության նպատակներին (Եզնիկ, ԻԳ): Ուստիև դոքա հրեշտակ անունն են կրում, այն է՝ դեսպան, պատգամաբեր (մալեաքիմ, անգելոս): Նոքա երկնաբնակ են (Հուդ., 6), մանկություն ու ծերություն, սեռ, ծնունդ ու սեփական պատմական զարգացումն չունին (Մատթ., ԻԲ 30. Ղուկ., Ի 35-36. Եզնիկ, 97, 101, 102, 287) և, միայն իջնելով ու մարդկանց գործերին մասնակցելով, մտնում են մարդկային պատմական կյանքի մեջ: Եվ եթե թևավոր են կոչվում «ոչ եթէ մարմնեղէն թեւաւորք, այլ ըստ նմանութեան՝ թեւաւորք, որք երբէք բնաւ իսկ սոսկագոյն իբրեւ զմարդիկ հրեշտակքն երեւեալ» (Ագաթ., ԼԱ):

Նոքա կազմում են Աստուծո, այսպես ասած, բազմաթիվ գորքը (Բ Օր., Լ Գ 2. Սաղմ., Կէ 18. Դան., է 10. Հայտ., Ե 11) և Աստուծո ամենակարողութեան որևիցէ հատուկ կողմը փառաբանելու համեմատութեամբ՝ դասակարգութեան իննտասյան տարբերություններ ունին, որոնք և կոչվում են՝ աթոռաց կարգ, քերովբեք (զորավորք) և սերովբեք (գլխավորք), տերութեանց, զորութեանց և իշխանութեանց, պետութեանց, հրեշտակապետաց և հրեշտակաց կարգ (Հուդ., Թ 1. Ա Տիմ., Ե 21. Ա Թես., Դ 16. Հո., Ը 38. Ծննդ., Գ 24. Ա Թագ., Դ 4. Սաղմ., Ժէ 11. ՀԹ 2. Ես., Լէ 16. Զ 26. Եգնիկ, Ժ 1. Եփ., Ա 21. Գ 10. Կող., Ա 16. Ա Պետր., Գ 22. Ընդհ., 412. Շար., 536-540.) և փառաբանում են Աստուծո մեծությունը մշտապես (Սաղմ., ձխԸ 1, 2. ԶԸ 8. Ես., Զ 3.): Հրեշտակները հիշվում են նաև հատուկ անուններով՝ ըստ յուրյանց այն դիրքին կամ նշանակութեան, որով ծառայել են աստվածային տնօրինութեան. այդպես են՝ Գաբրիել («Պատկեր Աստուծո»), Միքայել («հզոր»), Ռափայել («բժշկություն»), Անայել («լրումն Աստուծո»), Ուրիել («տեսումն»), Բարաքիել («ինքն աստվածային»), Ադոնիել, Փանվել, Երեմիել, Սաղաթիել և այլն (տե՛ս Դան., Թ 21. Ժ 13, 21. ԺԲ 1. Ղուկ., Ա 19, 26. Տովբ., ԺԲ 15. Դ Եզր., Դ 1. Ե 16. Հարց., 119, 130, 134, 144): Նոքա կոչվում են նույնպես պահապան հրեշտակներ, որոնք հովանավորում են արդարներին (Մատթ., ԺԸ 10. Ղուկ., ԺԵ 10. Ծննդ., ԻԸ 12. Հով., Ա 51.) և ընդհանրապես մարդկանց և այդպիսով ծառայում են՝ Աստուծո արքայութեան հաստատման երկրիս վրա առանձնապես գործելով (Հաճ., ԺԲ 25): Թերևս այստեղից է ծագել և դոցա պաշտելը մանավանդ հեթանոսաց մեջ (Բ Օր., ԼԲ 8, 9. Հաճ., ԺԵ 150. Եգնիկ, ԻԶ):

Թե՛ Ս. Գրքում (Սաղմ., ձԳ 3, 4. Հովհ., Ե 4) և թե՛ նույնիսկ ժողովրդական կյանքում երբեմն բնական զորութեան, մտավոր շնորհքին ու մասնավոր ոգևորութեան ևս, աստվածային ազդեցությունն ի նկատի առնելով, հրեշտակային անձնավորական հատկություն են վերագրում (Հաճ., Ը 240. Եղիշե, 370): Այդ է, որ առանձնապես զարգացավ նաև առասպելաբանութեանց մեջ, իմաստասիրութեան մեջ էլ գաղափար անունը ստացավ: Սակայն Աստուծո հրեշտակները հատկապես տարբեր են դոցանից. նոքա հոգի են և ունին գիտակցություն, այսինքն՝ նոքա ունին մարդու

Հոգևոր էությունը բոլոր հատկությունք հանդերձ մի առավելությունամբ, որ նոքա մարմնից անկախ են: Հրեշտակաց և առհասարակ հոգու գոյություն հակառակ էին անհավատ և օտարանվեր սաղուկեցիք (Գործք, ԻԳ 6-8. Ե 17. Մատթ., Զ 11. ԻԲ, 23-34. Մարկ., ԺԲ 18. Ղուկ., Ի 36)՝ Սաղուկ քահանայապետի ժառանգներն, որոնք, մեղքի և արդարություն մեջ ամփոփված համարելով և հատուցումը, ժխտում էին մեռելոց հարությունն ու հոգևոր էակների գոյությունը, սակայն Քրիստոս և յուր առաքյալք հաստատեցին ճշմարտությունը: Որքան հեռու է մեզանից երկնքի ընդարձակությունը, նույնքան և այդ աներևույթ (Կող., Ա 16. «Հավատամք») էակներն անմատչելի են մեր մտավոր հասկացողության իբրև հոգիք, ուստիև հարմարապես ասում ենք ազոթքում՝ «եղիցին կամք քո որպէս յերկինս եւ յերկրի»:

Բայց հրեշտակներն յուրյանց լուսավոր էությունամբ ու բարձրությունամբ հանդերձ ցածր են մարդուց, վասնզի թե՛ նորան սպասվորելու համար են ստեղծված, և թե՛ մարդը, բնական գոյություն ու գործունեություն ևս ունենալով, ավելի հարստություններ ունի, քան հրեշտակը: Եվ մարդու այս մեծ առավելությունն արտահայտվում է այնով, որ Աստուծո Որդին ոչ թե հրեշտակացավ, այլ մարդացավ (Եբր., Բ 16.), ուստիև Աստուծո սուրբերը հրեշտակներին անգամ դատում են (Ա Կոր., Զ 3): Այն փառքն, որին հրեշտակները կարոտ են, Աստված շնորհեց մարդկանց յուր Որդու միջոցով (Ա Պետ., Ա 12. Եփ., Գ 10): Սիրո և խորհրդավոր հաղորդությունն Աստուծո հետ, միությունն ու բանավոր պաշտոնը միմիայն մարդկանց բաժինն է, իսկ հրեշտակք, զուտ հոգի լինելով, միմիայն աստվածային փառաց լույսին են մասնակից, մշտահայաց (Հարց., 144.) և պաշտող (Հաճ., Թ 24-50):

Ուստիև հրեշտակները սպասավորեցին թե՛ Քրիստոսի մարդեղության տնօրենական իրողությանց և թե՛ քրիստոնեության տարածման ու մարդկանց մեջ փրկության իրականացման: Որտեղ Քրիստոս է կենսագործում իբրև ճշմարիտ միջնորդ Աստուծո և մարդկանց մեջ, որտեղ Քրիստոսի անունն է քարոզվում, այնտեղ հրեշտակները ծառայում են Ավետարանի ու եկեղեցու ծավալման (Հովհ., Ա 52): Նոքա հոգևոր գորություններ են, որոնք մարդկային կյանքում աստվածային տնօրինությունց իրական ըն-

Թացքին սպասավորում են: Նոքա ուղղում են մարդկանց բնական ճանապարհով դեպի փրկութիւն՝ բանալով նոցա առաջ այն ամենն, ինչ որ հարմար է նոցա տեսողութեան լույս շողելու համար: Այլև նոքա հանդերձյալ կյանքում Աստուծո որդիներին ժողովման մշակները կլինեն (Մատթ., ԻԴ 31. Մարկ., Ը 38) ու նոցա կենսակից, ինչպեսև սկզբից ներկայացնում են հոգևոր կյանքի բնակութիւնն, որ ժառանգում են մարդկանց հոգիները (Հմմտ. վարը, գլ. Ժ.):

Ժ.

ՄԱՐԳՈՒ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ

Երկրի ստեղծագործության վերջում ստեղծեց Աստված մարդուն, որ Աստուծո արարչագործության նպատակն է և նորա բոլոր սքանչելիքների մեջ ամենաբարձր տեղն է բռնում: Ուստիև հրեշտակները, հոգեղեն, հետևաբար բարձր կարողություններով օժտված լինելով հանդերձ, նշանակված են՝ մարդկանց փրկության համար սպասավորելու: Սակայն հրեշտակաց բարձր կարողությունն էլ միմիայն նոցա հոգևորության մեջ է. մինչդեռ մարդը, բնության հետ միացած լինելով, առավել փառավոր է յուր հոգևոր հարստություններով (Հաճ., ԻԴ 4). ինչպես տեսանք և նախընթացում: Այս արտահայտում է և Ս. Գրիգոր Լուսավորիչն՝ ասելով. «Յայտոսիկ երեւի Աստուծոյ սէրն ի մեզ, զի վասն մեր արար գերկինս եւ գերկիր եւ որ ի նա արարածք» (Հաճ., Ա.): Ուստիև մինչդեռ ամբողջ կենդանական աշխարհն ու նոցա կենդանի շունչը (նեֆես) կամ ոգին մի սոսկ հրամանով են հառաջ գալիս հողից (Ծննդ., Ա 21, 24. Ղև., Ժէ 11), Ս. Գրիգոր հանդիսական ձևով պատմում է, որ Աստված ստեղծեց մարդուն հողից, փչեց¹ կենդանի շունչ, «հոգիացրեց» և կենդանի հոգով (րուախ) մարդ դարձրեց՝ «ըստ պատկերի իւրում եւ նմանութեան» (Ծննդ., Ա 26, 27. Բ 2, 7): Այնպես որ, «անմահին Աստուծոյ անմահ պատկեր մարդս է» (Եղիշե, 222): Աստված հոգի է, և, ուրեմն, այս պատկեր ու նմանությունն էլ հոգևոր է, այսինքն՝ Աստուծո՝ իբրև ամենակարող Արարչի սահմանափակ նմանությունն ենք մենք իբրև որոշ կարողություններով արարածներ: Աստուծո իսկական պատկերը կամ նկարագիրը Քրիստոս է, որ Աստուծո բանն է, մեզ ստեղծեց «ի պատկեր իւր», «մարդակերպ երեւեցաւ ի ստեղծանելն Ադամայ» (Հայսմ.^{70*}) և ժամանակի

¹ «Իմաստոք զփչելն ոչ ի անանէ ի ան, այլ անս փչելն զան հոգիացոյց, որպէս զանգոյսն գոյացոյց որպէս զանհոգին հոգիացոյց եւ զկենդանութիւն տղ ի վերայ անրա» (Եղիշե, 372, 373):

լրման մեջ մեր այն պատկերն առավ, որով երևաց նահապետներին և առաջին արդարներին (Հովհ., ԺԴ 9. Եբր., Ա 3. Ընդհանր., 14): Հետևաբար մենք ևս մեր բանականությամբ ենք Աստուծո նման, ըստ որում՝ «բանաւոր՝ մարդ եւ հրեշտակ միայն, եւ Աստուած ի վեր քան զերկինս եւ զերկիր» (Եղիշե, 27. Հարց., 271, 273): Այդ բանականությունն արտահայտվում է մեր մեջ երեք կարողություններով, որոնք են՝ մեր մտածողությունն, ազատ կամեցողությունն ու ճշմարտության ու սրբության զգացողությունը (խղճմտանք): Այդ պատճառով մինչդեռ մարմնով կապված ենք աշխարհի հետ, նորա մի անդամն ենք ու նորա մեջ ենք աճում, միևնույն ժամանակ աշխարհից ազատ ենք ու նորանից անկախ ենք: Հին հեթանոսական հայացքով մարդը միայն աշխարհից անասունների աճման ընթացքով է հառաջ գալիս, ինչպես այդ արտահայտվում է առասպելական սֆինքսների մեջ: Բայց Աստուծո հայտնությունը քարոզում է, որ նա մարմնով աշխարհի ամենաստոր գոյությունից է՝ այն է՝ հողից, ցեխից, իսկ հոգով նա Աստուծուցն է (Եղիշե, 370): Մարդու ստեղծման որպիսությունը հասկանալ մեզ նույնքան անմատչելի է, որքան առհասարակ Աստուծո բոլոր ստեղծագործությունը, զի մենք արարած ենք և արարածական սահմանափակ միտք ունինք. չտեսածը մեր տեսածին պես ըմբռնելու կարելիություն չենք կարող ունենալ: Իսկ մեր հավատքի լույսը բաց է անում մեր մտքերն այսպես, որ մենք հոգով «ազգ ենք Աստուծոյ» (Գործք, ԺԷ 29), մինչդեռ մարմնով երկրից ենք, ուստիև միջնորդ ենք Աստուծո և բնության մեջ: Իբրև Աստուծո կողմից՝ մարդու կոչումն է բնության տեր լինել (Ծննդ., Ա 28. Թ 1-3. Սաղմ., Ը 7. Իմաստ., Թ 1-3. Սաղմ., ՃԺԳ 24), միայն թե Աստուծո արարչական կամքի միջնորդ լինելով աշխարհում, նա միևնույն ժամանակ յուր ազատությունը վայելում է Աստուծո հաղորդակցությամբ միայն (Հաճ., Դ 190, 172): Նորա աշխարհային կյանքն Աստուծո կյանքով է կյանք և նորա աշխարհային բոլոր նպատակների նպատակը Աստուծո արքայությունն է: Հետևաբար նորա միտքը և կամքի ազատությունը այս աշխարհում խղճի ձայնակցությամբ են հաշտվում և նորան աշխարհի վրա ազատ տեր դարձնում: Կարճ ասած, մարդ տեր է աշխարհի՝ միմիայն աշխարհի վերջնական նպատա-

կի, այսինքն՝ Արարչին ծառա լինելով: Աստված, մարդուն յուր պատկերը դարձնելով, բարեհակում շնորհք ու ձիրք է տվել երկիրը տիրելու և մշակելու. մարդն էլ ազատապես պետք է ձգտի լինել այն, ինչ որ Աստված որոշել է, ինչպեսև սկսեց՝ ըստ Աստուծո կամաց կենդանյաց անուն դնելով կամ ճանաչելով (Ծննդ., Բ 19): Ըստ այսմ՝ մեր մարմնավոր ձգտումները պայմանավորված են մեր հոգևոր ձգտումներով և երկու ձգտումները միանում են մեր կոչման մեջ, այնպես որ, մենք, Աստուծո ծառայելով և աշխարհը տիրելով, փառավորում ենք Աստուծո անունը: Այս է արտահայտում առաքյալի խոսքը. «Փառաւոր արարէք. զԱստուած ի մարմինս ձեր եւ յոգիս, որ է Աստուծոյ» (Ա Կոր., 2 20): Այս պատվերը կատարելու համար պետք է ձգտենք առ մեր կատարելատիպն Քրիստոս, որի մեջ է Բանի և մարդկության ճշմարիտ միությունը¹:

Մարդու ժառանգական բնական սերումն էլ պայմանավորված է կնոջով, որ ստեղծված է տղամարդին հավասար պատվով: Աստուծո հայտնությունը կատարելապես դյուրահասկանալի է դարձնում այդ հավասարությունը նոցա կողակցության գաղափարով, որ միևնույն ժամանակ պարունակում է յուր մեջ հավասարության հիմնաքար միությունը (Ծննդ., Բ 21. Մատթ., ԺԺ 4. Գործք, ԺԷ 26): Ըստ որում՝ կինը, տղամարդու կողակիցը լինելով, նորա հետ մեկ է և հավասար է, այսինքն՝ ոչ ոտիցն է, որ ստրուկ լինի, ոչ գլխիցն է, որ գլխավոր լինի, և ոչ էլ այլուստ է, որ օտար լինի, այլ սիրալիր օգնական է: Սակայն կինը, ըստ տղամարդի հառաջնություն (Ծննդ., Բ 21) և ըստ յուր դյուրախաբություն (Գ 7-16), նորա տիրության պետք է գիջանի, միայն թե սիրո սկզբունքի հիման վրա, ինչպես հակիրճ արտահայտում է ավետարանիչը. «Իւրաքանչիւր ոք զիւր կին այնպէս սիրեսցէ իբրեւ զիւր անձն, եւ կին երկնչիցի յառնէ իւրմէ» (Եփ., Ե 33):

¹ «Ես զիմ պատկերս կենդանի ի կենդանի դեմս մարդոյ նկարեցի եւ ոչ ոք բերէ յաշխարհի զանանութիւն Աստուծոյ, բայց միայն մարդ ոչ ումեք երեսի Աստուած, բայց միայն մարդոյ. ոչ գոք սիրէ Աստուած յերկրէ, բայց միայն զմարդ: Աստուած միայն մարդասէր, եւ մարդ միայն՝ աստուածասէր. Աստուած մարդոյ, եւ մարդ Աստուծոյ. վասն մարդոյ Աստուած մարդացեալ, եւ վասն Աստուծոյ մարդ աստուածացեալ» (Եղիշէ, 293, 320. Եզնիկ, 93-95):

Նախամարդ զուլգից սկսվում է մարդու բազմանալը¹ ծննդաբերությունը. հարկավ այս էլ բնական է, և մարդկությունը գոյանում է ծնողաց մարմնից, բայց արդյո՞ք նորա հոգևոր, մարդկային էությունը ծննդաբերվում է, ըստ պնդման ոմանց, թե ստեղծվում է կամ նախագոյացված է՝ ըստ այլոց: Եղել են ծննդաբերությունը հաստատողներ, եղել են նաև հակառակը պնդողներ օտար վարդապետների մեջ, սակայն Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին թեև այդ հարցով չէ զբաղվել, այնով հանդերձ առիթ է ունեցել այդ մասին խոսելու յուր մաքառման ասպարիզում (տե՛ս Արարատ, 1893, Հարց., 254, 257): Ժառանգական մարմնավոր ու հոգևոր առանձնահատկությունք ազգերի, ընտանիքների ու ցեղերի մեջ պարզապես ցույց են տալիս, որ ծննդաբերությունը հիմնական պայմանն է այս խնդրում: Սակայն, որովհետև մարդն Աստուծո պատկերն է և առանց աստվածային կամաց ու հաղորդակցություն նա դառնում է սոսկ մարդու պատկեր (Ծննդ., Ե 3), ուստի բնական ծննդաբերությունը մի միջոց է, որով մարդ աստվածային արարչական կամաց մի նոր հայտնություն է դառնում: Մարդը բնականապես հոգվով ու մարմնով յուր նախորդների ժառանգն է, իսկ էապես՝ Աստուծո արարչական գործունեություն հետևանք. ապա թե ոչ՝ եթե նա լոկ ժառանգ լիներ յուր ծնողաց, շղթայի մի կախյալ օղակ կդառնար առանց ազատություն և առանձնահատկության, իսկ եթե միմիայն ստեղծվելով դառնար մի նոր Ադամ, ազատ պետք է լիներ ժառանգականության օրենքից իրականության հակառակ: Ուստիև Ս. Գիրքը մի կողմից ժառանգականությունն է շեշտում (Սաղմ., ԾԱ 7. Հովհ., ԺԶ 21), մյուս կողմից՝ Աստուծո արարչական կամքի նշանակությունը (Սաղմ., ՃԼԸ. Երեմ., Ա 5. Եղիշե, 369, 374). ըստ որում՝ և յուրաքանչյուր մարդ թե՛ կատարյալ բնություն է և թե՛ կատարյալ ա-

¹ Բնագիտաց ուղիղ կարծիքն էլ է (միանշանակ թիվ ազգեր, նույնիսկ Արիստոտել, Պոլստոն ու Սոկրատ ուրիշ ազգերին բարբարոս էին կոչում՝ հույներից տարբերելով), որ մարդկությունը ցրվել է մեկ օրորանից, ուստիև ցեղագրական տարբերությունք ամենայն ցեղի մեջ խառն են, ու սերակցությունը՝ ընդհանուր և ոչ որպես բարձր անասնոց մեջ անկարելի: Իսկ գուցն լոկ արտաքին բարեխառնության պայմաններից է, խոշորացույցի տակ գրեթե նույն են արտաքին կաշիով: Բոլոր մարդիկ բանական են, կրոնական, քաղաքակրթվող, ընկերակցաց, բարոյական, խոսուն և ազատ կամքով: Լեզվաբաժանումն էլ հառաջացավ ժողովրդի ցրվելուց (Ծննդ., ԺԱ, 1-9. Ժ 25. Բաբել. սեպագրությունք): Ս. Գիրքը թիշում է միմիայն Աստուծո տնօրինության ճետ կապ ունեցող ժողովրդոց (Ծննդ., Ժ 1-ԺԱ 9. Եփրեմ., ԻԵ. Եզնիկ, ԼԷ, ԼԲ 17):

րարած՝ աստվածատուր նոր ձիրքով, հանճարով և այլ հատկություններով առանձնապես, որոնք որոշ ժամանակի և պատմության որոշ պարագաների կամ կարգի ոգու արտահայտիչ են հանդիսանում և առաջնորդող: Մարդու ժառանգականությունը հիշեցնում է յուր նախորդաց ու նոցա ժամանակն, ուստիև նյութ է տվել հեթանոսաց և այժմ նոցա հետևողաց (Շելլինգ, Բենեկե, Ֆիխտե, Յուլ. Մյուլլեր) հոգու նախագոյությունը բաղադրանքին նվիրվելու^{71*}: Մարդն, Աստուծո պատկեր լինելով, բնականաբար յուր հոգվով ծագման կախումն ունի Աստուծուց, և նորա դիմումն էլ առ Աստված է, ինչպես երանությունն Աստուծո հետ է (Մատթ., Ժ 28. Ա Կոր., Զ 20. Ե 3. և 34): Ուստիև մարդու ճշմարիտ զարգացումն ու հառաջադիմությունը ոչ թե ինքնուրույն է, այլ հիմնված է Աստուծո արարչության սկզբունքի վրա և սերտ կապակցված է նորա հայտնության ու շնորհաց հետ:

Սակայն քանի որ մարդու էությունն ու կոչումը որոշվում է նորա հոգևորությամբ, արդյո՞ք ինչից է երևում նորա հոգևոր բարձրությունն անասնական աշխարհից: Ահա՛ մի հարց, որ որքան էլ յուրաքանչյուրի ինքնաճանաչության հակառակ է՝ այնով հանդերձ երբեմն ծագում է մարդկանց մեջ: Որ մարդու հոգին տարբեր էություն է նորա մարմնի մեջ, այդ պարզապես երևում է նորա հոգու երեք կարողություններից՝ մտածողությունից, զգացողությունից ու կամեցողությունից:

Հոգին պարզ և աննյութական է^{72*}. (Եփես., Դ 12. Ղուկ., ԻԴ 39), նա գոյացություն է (substantia). նա է մարդու իմացումները գիտակցության հասցնում, գաղափարներ կազմում, դատում ու բարձր, ճշմարտի ու գեղեցկի հասողություն ու գաղափար ձևեր բերում: Աչքը տեսնում է, ականջը լսում է, բայց տեսնող, լսող ու դատողը հոգին է. լոկ մարմնավոր զգայությունը չի կարող ճանաչել, զի մարմինը բարդ է և եթե մարմինն ինքը ճանաչեր, պետք է նորա յուրաքանչյուր մասը առանձին ճանաչողություն ստանար, որից չէր կարող ճանաչողության միություն լինել: Վերացական միությունը գոյություն չունի կենդանու համար, ուստիև նա թիվ չունի և անկարող է թվել ու հաշվել, որի համար զուգորդություն է պետք, իսկ այդպիսի զուգորդություն առանց ներքին հոգևոր յուրացման չի կարող գոյանալ:

Մարդ ամենայն ինչ ժամանակից ու տարածությունից վերացնում է և բաժանված մասերը մի գաղափարի մեջ ամփոփում: Նա յուր հասողությամբ բարձրանում է տարածականի ու բաժանականության, նյութի և զգայականության վրա և հասնում է բոլորի հիմքին, բոլորի ճշմարտության, այլև մեկի, պարզի, անփոփոխի գաղափար է կազմում, որ անկարելի է նյութական ուղեղով իրականացնել:

Հոգին ինքնագիտակցություն ունի և ինքյան տարբերում է ամեն ոչ եսից: Նա նույն է անցյալի հիշատակաց և ապագայի զարգացման նկատմամբ, որոնց մեջ յուր ինքնագիտակցությամբ չէ փոխվում ու յուր անցյալ եսը ներկայից և ապագայից տարբեր համարում: Նորա գիտակցությունը մեկ է և ամփոփ թե՛ յուր բոլոր գործունեությունց և թե՛ արտաքին բազմաթիվ իմացումների մեջ: Նա զուգորդում է, վերարտադրում է և դասավորում. անտարածական մտապատկերներից և անժամանակական հիշումներից հոգին կազմում է մի աշխարհ տարածություն և ժամանակի մեջ և ուրեմն ինքը վեր է բարձրանում ժամանակի ու տարածության վրա յուր բոլոր գործունեությամբ:

Հոգին գործում է ինքնըստինքյան և ներգործում է ինքն իսկ թե՛ յուր և թե՛ արտաքին աշխարհի վրա:

Համեմատելով արտաքինը ներքինի հետ՝ տեսնում ենք, որ հոգևոր գործերը մարմնավոր ու տարածական չեն. գեղեցկի, ճշմարտի ու բարվո գաղափարը մարմնավոր զգայություններով չէ գոյանում: Հոգին է կազմում այդ գաղափարներն, այլև թե՛ այդոնք և թե՛ զգայություններով ստացած մտապատկերները վերարտադրում է ու դատում բոլորովին ինքնուրույնաբար: Ուսողական, տրամաբանական, բնազանցական ու բարոյական հարցերը միմիայն հոգու գործերն են, որոնք չէին կարող իրականանալ առանց հոգու աննյութականության: Միմիայն հոգու համար կա կատարելատիպ, հավիտենականություն, կրոն ու լեզու:

Չնայելով, որ հոգու գործողությունց մասին այսքան հաստատուն հասկացողություն ունինք, այսով հանդերձ չգիտենք հոգու էությունը, բայց չգիտենք իսկապես և մարմնի էությունն, ուստիև չգիտենք և դոցա կապը: Հոգին մարմնի մեջ մեկ տեղում չէ, այլ ամեն տեղերումն է, որտեղ ներգործում է, և որտեղ կյանք

է, ու փոխադարձ ներգործութիւնն ունին իրար վրա: Երբեմն ար-
յունն էին հոգու տեղը համարում, երբեմն սիրտը, երբեմն ուղե-
ղը, բայց բոլորն էլ սխալված են: Դոքա, մանավանդ ուղեղը, հո-
գու ամենաանհրաժեշտ զգայարաններն են միայն, որոնք
յուրյանց կազմութեամբ զարմացնում են մեզ, սակայն՝ «գովի
քնար, այլ ի ձեռն քնարահարին» (Եղիշէ, 370): Մարդկանց հո-
գու հարստութեան, հանճարի և ընդունակութեանց հետ ոչ մի
համեմատութիւն չունի ուղեղի մեծութիւնն ու կազմութիւնը,
զի եթէ 30-40 տարեկանում է ուղեղի զարգացումը և ապա դեպի
անկումն է գնում, շատ ծերունիներ մինչև մահ հոգու թարմու-
թիւնն են ունեցել և արդյունաբեր են եղել:

Ուղեղը բարդ է, ուստի և չի կարող գիտակցութեան միութիւնն
ունենալ, եթէ հոգի չլինէր: Հոգևոր, մանավանդ կամքի հիմնու-
ղութիւնը լինում է նաև առանց մարմնավոր հիմնութեան և
հետո է մարմնական գեղծում հառաջ բերում: Այլև ուղեղի մի
մասի վնասվելը անհետևանք են դարձնում մյուս մասի զորաց-
մամբ, ինչպես և մահից առաջ շատերն ամենալավ հիշողութեամբ
փայլում են, թեև մարմինը գնում է դեպի քայքայում: Ամեն
հասակի հատուկ է և երազը, որ առանց մարմնական զգայու-
թեանց է և որով նույնիսկ հուշակալոր անձինք ապագայի նա-
խազգուշացումն և հանճարեղ գաղափարներ են ձեռք բերում
(տե՛ս և Եգնիկ, 177-180):

Այդպես և հավատքի ներգործութիւնը մարմնի վրա կամ գա-
նազան հիմնութեանց բժշկման գործում և դորանից ծագած
ներշնչման եղանակով մարդու հիմնութեանց վրա ազդելու
բժշկական հնարքը մի-մի ապացույց են հոգու աննյութականու-
թեան: Ըստ որում՝ առանց հոգու անկարելի է հասկանալ նաև
մարդու կենդանութիւնը:

Հոգու աննյութականութեան մի երկրորդ ապացուցութիւնն
տալիս է նորա մյուս կարողութիւնը՝ կամքը: Մարդ ազատ կամք
ունի, ձգտում է դեպի ճշմարիտը, գեղեցիկն ու բարին, նա մեծ
հաճութիւն է զգում, երբ հոգևոր հետազոտութեանց մեջ հառա-
ջադիմում է, նա մինչև անգամ նահատակվում է ճշմարտութեան
համար. այս ամենը նյութականի կամ մարմնի կարողութիւնից
շատ բարձր է: Նա տիրապետում է մարմնի վրա, շարժում է կամե-

ցած ջղերը և, ունենալով ինքնուրույն տրամադրություն ու ներքին ցավեր, ազդում է մարմնի վրա կա՛մ քայքայիչ և կա՛մ զորացուցիչ կերպով:

Կամքն, ըստ ամենայնի, կախված է մեր հոգու օրենքներից, նա ունի ազատություն մեր բնություն, մարմնի հակառակություն և ամեն անհրաժեշտության դեմ: Հոգին ազատապես տիրապետում է առհասարակ բնական օրենքների վրա: Մենք բնության մեջ էլ նյութականի մեզ անհայտ մի հատկությունը զորություն ենք կոչում, որ ունի յուր անհրաժեշտ ու բնական ընթացքը, համաչափ գործում է ժամանակի ու տարածության մեջ սահմանափակված և երբեք իբրև ամբողջություն և անհատ չէ ներկայանում: Մինչդեռ հոգին այսպիսի զորություն չէ, նորա մտածողությունն ու կամեցողությունն ունի յուր սեփական օրենքներն, որոնք ազատություն օրենքներն են և ոչ թե անհրաժեշտության: Բայց եթե հոգին նյութ լիներ, ինչպե՞ս կարող էր պարզություն, ներդաշնակություն, պատճառականության և ուժի պահպանության օրենքներին հակառակ ընթանալ: Չէ՞ որ այդ օրենքները նորա մեջ ևս պետք է գոյություն ունենային, և մարդ դառնար մի ճախարակ, մի ճղուղ բնության հզոր անիվի վրա պտտվելիս:

Հոգու այս բոլոր առանձնահատկությանց պսակն է խիղճը կամ խղճմտանքը, այսինքն՝ բարվո և արգահատություն, ճշմարտի և արդարություն, գեղեցկի և ներդաշնակության զգացողությունը. խղճի խայթն ու խղճահարությունը բնավ մարմնի գործ չեն:

Այս բոլորից արդեն պարզապես հետևում է, որ Աստուծո պատկեր և ինքնուրույն օրենք ու կյանք ունեցող հոգին անմահ է, և այս ճշմարտությունը կրոնի էական սկզբունքն է, որ ընդհանուր է հին ազգերի մեջ իսկ: Աստուծո պատկերը չի կարող կորչել անհետ. նորա համար է փրկությունը, և երբ մարմինը քայքայվում է, հոգին գնում է առ Աստված և այն ժամանակ «ինքն յինքեան իմանայ, ինքն յինքեան հանգչի, ինքն յինքեան առաւելու, ինքն յինքեան խնդայ, ինքն յինքեան տրտմի, ինքն յինքեան շարժի...» (Եղիշե, 371): Եվ արդար հոգիք, կենդանի և մարմնի մոլոր կաշկանդումից ազատ գոլով, օրհնում են Աստուծուն (Ես., ԼԸ 11, 18-20. Սաղմ., ՃԺԴ 17) յուրյանց կենդանի նախնյաց հետ (Ծննդ.,

Ին 8. Խթ 32. Սաղմ., ՃԺԶ 15): Այս հավատում էին թե՛ եբրայեցիք և թե՛ եգիպտացիք, փյունիկեցիք, ասորեստանցիք ու բաբելացիք, որոնց գերեզմանները, արձաններն ու հուշագրությունք մի-մի փաստեր են: Եվ այս հավատքը ո՛չ կարելի էր ստույթյամբ ընդհանրացնել և ո՛չ էլ կարելի է վերացնել. մեռնողը միշտ զգում է յուր մահը և պատրաստվում նոր կյանքի մեջ մտնելու: Ուստիև նույնիսկ հին իմաստասերք ապացուցական առանձին ուշագրություն են դարձնում հոգու անմահության վրա, ինչպես Պլատոն ու Կիկերոն^{73*}: Նոր գիտնականք ևս, նոր ի նորո հետազոտելով այդ ճշմարտությունն, ոչ միայն անհերքելի են ճանաչում, այլև ապացուցանելի^{74*}, ըստ որում՝ նորանոր փաստերով աշխատում են նորոգապես հաստատել և մինչև անգամ փորձնականապես հոգու արտաշողում նկատելով՝ գործիքներ հնարել, չափել նորա ուժն ու լուսանկարել նորա որպիսությունը¹:

Սակայն մի կողմ թողնելով այս ամենը, նույնիսկ հոգու աստվածատուր հոգևորությունը կատարյալ ապացույց է նորա անմահության, վասնզի բնություն մեջ ոչ մի բանական ուժ չի կարող կորչել: Նա ձգտում է աստվածայինը և ամեն բարձր ճշմարտություն հասկանալ և երբեք այդ ձգտումից մարմնի պես չէ հոգնում ու չէ դադրում, նա հառաջադիմում է բարոյական ու մտավոր զարգացմամբ և երբեք չի կարող ներկայով բավական մնալ, նա դիմում է շարունակ դեպի կատարելություն ու բնավ չի կարող անկատարելության մեջ ոչնչանալ. և այս բոլորը կարող է հաշտվել միմիայն հոգու անմահության հետ: Որքան ուզում ես նորան հետ մղե՛, արգելք եղիր նորա հառաջադիմության, սակայն և այնպես չես կարող նորան հանգցնել. որքան էլ հետ մղես նորա աստվածանմանությունը, ստվեր ձգես Աստուծո պատկերի վրա, այնով հանդերձ չես կարող եղծել այդ պատկերը և նորա հառաջադիմական ընթացքը դեպի աստվածանմանություն խանգարել: Ծածկե՛ նորանից ճշմարտությունը, հուսահատ

¹ Տե՛ս պրոֆ. դր. Օիլտով, «Հոգու անմահությունը» (ռուսերեն), Բ. տիպ., 1898. և Աույն անունով Գ. Տալխանյուլերի, Աույնպես և Կարոյի աշխատությունք, որոնք Աորերս հրատարակվեցան ի Յուրյև և ի Խարկով: Հիմնավոր ուսումնասիրության համար հարկ է կարդալ և Աոցա հիշած աղբյուրները: Հմմտ. դ-ր Լորան, «Մեդիցինա դուշի», ռուսերեն. Ս.-Պ. 1896: (Թարգմ.՝ Վոլֆսոնի):

տեցրու նորան երջանկությունից ու երանական վիճակից, սակայն և այնպես նա ի վերջո կձգտի դեպի ճշմարտություն և երանություն՝ ինչպես մի լար, որ ծալելով պահում էս, բայց վերստին արձակվելով՝ ձգվում է դեպի աջ ու ձախ կամ դեպի վեր: Նա պետք է հասնի երանության, պետք է հասնի ճշմարտության և արդարության. այս հոգու ներքին պահանջն է և անկողոպտելի համոզմունքի հետևանքը: Ըշմարտությունն, առաքինությունը, խիղճը, արդարությունն ու հատուցումը միմիայն հոգու անմահության հետ գոյություն ունին, և հոգու անմահությամբ են որոշվում մարդու աստվածամանությունն ու կոչումը:

Հոգու անմահության վերջնական ապացույցը Քրիստոս աստվածամարդն է, որ ճշմարտության և արդարության հաղթանակի դրոշակը կանգնեց՝ ամեն չարչարանք ու տանջանք հանձն առնելով մարդու երանության համար:

Արդ՝ մարդ յուր մարմնով հողից է և դեպի հողն է դառնում, իսկ հոգով Աստուծուց գոյով՝ վերստին գնում է առ Աստված՝ նորանից, ըստ յուր ձգտման և արժանյաց, երանություն կամ անտեսություն վայելելով¹ (Եղիշե, 372, 374, 375. Հաճ., Դ 68): Ըստ այսմ՝ «եղերուք կատարեալ, որպէս և Հայրն ձեր երկնաւոր կատարեալ է» (Մատթ., Ե 48). այս է նորա հոգու էությունն ու կոչումը²: «Լինել Աստուած շնորհօք ընդ Աստուծոյ միաւորելովն»։ այս է մարդու կյանքի նշանաբանը (Հաճախ.), և այս է մեր ծառայել կամ պաշտելն Աստուծո՞³:

¹ «Սովորութիւն է գրոց եւ զմարդ աշխարհ եւ երկիր կոչել, որպէս զհրեշտակս երկին. զի «Ադամն» երկիր թարգմանի. եւ իմաստասէրքն «փոքր աշխարհ» (միկրոկոսմոս) ասացին զմարդ^{75*}: Իսկ եկեղեցւոյ վարդապետք «մեծ աշխարհ» ասացին զմարդ վասն բանականութեանն եւ պատկեր գոյոյ Արարչին»: Խոսք. Անձեացի, Մեկն. Ժամ., 180: Տե՛ս և իմ՝ «Արարչագործություն ըստ Ա. Գրոց և բնագիտությունը. հիմնական հետազոտությամբ պրոֆեսոր դոկտոր Ֆ. Հ. Ռոյշի», որ շուտով լույս կտեսնի:

² Սաղմուներգում, լավ հասկանալով, որ մարդու կազմվիլը հողից և հողում տակավին անհասանելի է մարդկային սահմանափակ մտքի հասողության, երգում է. «Խոստովան եղեց քեզ, Տէր, զի սքանչելապէս արարայ. սքանչելի են գործք քո, եւ անձն իմ գիտաց յոյժ: Ոչ թաքեալ ոսկր իմ ի քե՛ն, գոր արարեր ի ծածուկ, յորժամ անարեցայ յալս երկրի» (Սաղմոս, ԾԼԸ 14, 15. Ըստ եբրայերեն բնագրին)^{76*}:

³ Հմմտ. Ես., ԽԳ 7. Առ., ԺԶ 4. Գաղ., Բ 19. Փիլ., Ա 21, Բ 8. Բ Կորնթ., Բ 15, Ա Կոր., Ժ 31. Գ 23. Հռովմ., ԺԲ 11. ԺԴ 6. Կող., Գ 17, 23. Եփես., Ա 5. Հռովմ., ԺԱ 36. Կող., Ա 16. Եբր., Բ 6:

ԺԱ.

ԱՍՏՈՒԾՈՒ ՆԱԽԱԽՆԱՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Աստուծո արարչության սկզբունքից բխում է և նորա նախախնամությունը կամ տեսչությունը (Իմաստ., ԺԴ 3. ԺԷ 2), որ ստեղծագործության անմիջապես հետևում է: Ինչպես որ առանց Աստուծո ստեղծագործության չէր կարող ոչինչ գոյություն ստանալ, նույնպես և ոչ մի արարած չի կարող առանց Աստուծո նախախնամության կենսունակ լինել ու հարատևել: «Որ ոչ այնու միայն զարմանալի, զի ածն ի չգոյէ ի գոյ զչգոյսն, եւ եցոյց յոչնչէ յինչ զչէսն, այլ զի եւ անարատ եւ անխախտ պահէ զլեալսն. որոց եւ յառաջնումն իսկ աննախանձ ետ զկենդանութիւնն, առ ի յայտնելոյ զիւրոյ զբարերարութեան հանդէս» (Եզնիկ, 7):

Աստվածային այս նախախնամությունը գեղեցկապես բացատրված է Քրիստոսի քարոզչությամբ (Մատթ., Զ 25-34. Ղուկ., ԺԲ 22-30). ըստ որում՝ մենք ամենայն ժամ պետք է ուշադիր լինինք այն դիպող խոսքին, որ նա ասաց Աստուծո նախախնամությունից դուրս ամեն ինչ հոգալ կամեցողներին. «Ո՞ր ի ձէնջ առ հոգալ իւրում՝ յաւելուել կարիցէ ի հասակ իւր կանգուն մի»: Ինչպես որ Արարչի գործունեությունն անհրաժեշտ էր ստեղծագործության համար, այնպես և անհրաժեշտ է աշխարհի կառավարության ու պահպանության համար (Իմաստ., Զ 7. Մատ., Ժ 29-31. Ղուկ., ԻԱ. Գործք, ԻԷ 34): Եվ Աստուծո նախախնամության անհամեմատ մեծությունն իրականանում է մեր մտառության սահմանից ընդարձակ ծավալով նաև մեր վերաբերմամբ, զի ոչ միայն այն է տալիս ու տնօրինում, ինչ որ մենք ենք արդարապես կամենում ստանալ ու խնդրում, այլև հաճախ այն, ինչ որ մենք մինչև անգամ չենք էլ մտածում նորանից խնդրելու. «Գիտէ Հայրն ձեր՝ զինչ պիտոյ է ձեզ, մինչև ձեր խնդրեալ ինչ իցէ ի նմանէ» (Մատթ., Զ 7-8. Ա Պետ., Ե 7): «Աստուած գիտելութեամբ բաշխէ զիւրաքանչիւր օգուտ եւ ոչ, զլացութեամբ խափանեալ, արգելու

յուժեքէ զարժանն» (Ս. Սահակ): Եվ մենք էլ այնքան անձնիշխանություն ունինք, որ կարողանում ենք, ճշմարիտ կյանք վարելով, նույնիսկ Աստուծուն կատարել տալ մեր կամքը. «Տե՛ս, որչափ իշխան է մարդն, զի եւ զԱստուած ի կամս իւր ածէ յառնելն զբարին^{77*}» (Հաճախ., է 243, 265, Ի 495):

Աստուծո նախախնամութեան էութեանն այս է, որ նա, ստեղծելով աշխարհը, կամենում է կառավարել ու հասցնել յուր բարի նպատակին: Բայց որովհետեւ այդ բարի նպատակին հասուցումը միայն ազատութեամբ, ազատութեան սկզբունքի վրա, ազատութեան շրջանում պետք է լինի, ուստի Աստուծո նախախնամութեանը հայտնվում է մարդկային պատմութեան մեջ: Պատմութեան մեջ էլ դեր են խաղում մարդիկ իբրեւ անձինք, իբրեւ անհատներ, որոնք պետք է բարին յուրացնեն, իբրեւ էական անդամներ հառաջադիմեն և Աստուծո արքայութեան իրականացումը հառաջ բերեն: Սակայն բարվո յուրացումն էլ հիմնված է մարդու ազատ կամքի վրա (Հաճ., Ի 490), և կամքն էլ ազատ է այն ժամանակ, երբ կարողանում է ունենալ ուղիղ ընթացքն ու շեղումը: Հետևաբար դեպի Աստուծո արքայութեան իրականացումը դիմող մարմնի բաղկացուցիչ անդամների մեջ կարող են լինել թե՛ նպատակին առանձնապէս ձգտող գործիչներ և թե՛ շեղվողներ: Պարզ է, ուրեմն, որ Աստուծո նախախնամութեանը պետք է տանե մարդկանց դեպի այդ արքայութեան իրականացումը՝ ոչ թե լոկ պահպանութեամբ ու կառավարութեամբ, այլև՝ տնօրինական փրկագործութեամբ:

Աստուծո նախախնամութեանն ունի և մի հատուկ ուղղութեան: Կամքի ազատութեան պատճառով աշխարհի ընթացքում բազմաթիվ ինքնուրույն ներգործութեաններ են լինում և անթիվ շարժառիթներ ու պատճառներ են իրար հանդիպում: Այդ բազմատեսակութեան ու բազմազանութեան մեջ մեկ նախախնամութեան է գործում, մեկ արարչական կամքի մեկ հայտնութեան, սակայն այդ կամքը, թե՛ իբրեւ կենդանի կամք, ունի յուր անթիվ արտահայտութեանք և թե՛ ազատ կամքի աշխարհում գործելով՝ անհամար ու բազմակողմանի կերպով է հայտնվում: Ըստ որում՝ Աստուծո «բազմապատիկ իմաստութեանը» (Եփ., Գ 10. Հռովմ., ԺԱ 33) այնպէս է նախախնամում, որ մարդկային ազատ կամքն

յուր բազմազան գործերով դիմում է դեպի նպատակի մի կետ: Այլ խոսքով ասած՝ մարդու կամքը կատարելապես ազատ է, սակայն այդ ազատության կոչումն Աստուծո նախախնամությունն է, այնպես որ մարդ յուր ազատ կամքով կարող է կամ ընկնել, կամ բարձրանալ, միայն թե երկու դեպքերումն էլ նա ծառայում է այդ տնօրինության իրագործման (Հռովմ., Գ. Մատթ., ԻԶ 24. Հաճ., Զ. է 214. Ագաթ., էջ 325): Ընդամին՝ մասնավորապես ևս մարդու ազատ կամքի շեղումն, գայթակղությունն ու հակառակությունը ծառայում են ճշմարտության ու սրբերի գորացման և արիացման (Ղուկ., Ժէ 1. Հայտ., ԺԳ 10):

Նախախնամության այս նշանավոր ուղղությունը կարող է մակերևութապես նայողին թերևս հակասական երևալ, սակայն իրոք պարզ է և ճշմարիտ: Ամբողջ արարածական աշխարհը բնականապես կախված է Աստուծուց, զի Աստված է բոլորի կենսատուն ու գորացուցիչն, օրինադրող ու կարգադրիչը, գոյության հիմքը, բաշխողն ու կերակրողը (Գործք, Ժէ 25. Սաղմ., ՃԳ 29, 30): Այդ բնական կախումից հետո մարդ բարոյական ու կրոնական կախումն էլ ունի Աստուծուց, որի համեմատ նա պարտավոր է յուր կոչումն իրագործել, այսինքն՝ Աստուծո պատվիրանից ու ճշմարտությունից դուրս չգալ, ինչպես համապատասխան է մարդու էություն իսկ: Սակայն այս երկու կախման հետ միասին Աստված շնորհել է մարդկանց և ազատություն՝ ըստ յուրյանց կամաց գործելու, որոնց հայտնում է յուր կամքը թե՛ յուրյանց խղճմտանքով ու թե՛ արտաքին միջոցներով՝ որպես են մարդարեք ու քարոզիչներն. այլև ավետիքն ու սպառնալիքը, հորդորն ու պատիժը, լույսն ու խավարը, հաջողությունն ու հակառակությունը, բախտն ու դժբախտությունը, բարիքն ու հարված, հաղթությունն ու փորձությունը: «Յորդորէ զամենայն միտս ի գործակցութիւն բարերար կամացն» (Հաճ., Ե 219. Ս. Հովհ. Մանդ., 154-164), քանի որ նա Աստված է, և ուրեմն նորա կամքն է մարդու կոչման կատարելատիպը: Սակայն այս բոլոր միջոցների հիմքն էլ ավետիքն է, սպառնալիքը և հատուցումը. ավետիքը մխիթարող ու քաջալերիչ է, սպառնալիքը զարթուցիչ և զգուշացուցիչ, իսկ հատուցումը Աստուծո արդարության և արդար օրինաց խրատող արտահայտությունն է (Հաճ., Ժէ 11): «Այլ որ ասի

զԱստուծոյ ցասումն կամ բարկութիւն կամ սպառնալիք, զօրինացն զիրաւունս ասէ»...: «Եթէ զընդ դէմսն գործեմք, է նա մեր Տէր, դատի, խրատէ եւ ածէ յուղղութիւն»: Իսկ «Յորժամ անօրէնութիւնք մեր առաւելուն, յայնժամ պատուհասքն զեղուն ի մեզ»՝ ըստ աստվածային արդար եւ անշեղ օրինաց (Հաճ., է 183-215. Ը 204-250. Եղիշե, 306. Եզնիկ, 78-84. Ընդհ., 410, 406-409):

Բայց մարդիկ յուրյանց ինքնակամությամբ բոլորովին այլ ճանապարհներ են բռնում թե՛ յուրյանց խորհուրդներով, թե՛ գործերով ու թե՛ լոկ աշխարհային ոգով (Ես., ԾԵ 8. Սաղմ., Բ 1-3. Հռովմ., Ա 18. Եփ., Զ 16.), որոնք և ոմանց իսկական և անհրաժեշտապես բնական են երևում: Մինչդեռ Աստված այնպես է տնօրինել յուր սուրբ կամքն, որ աշխարհն անշեղապես ընթանում է դեպի յուր նպատակն առանց մարդու կամքի ազատությունը խախտելու ու խափանելու: Հետևաբար մարդ յուր ազատ կամքով կարող է բոլորովին հակառակ և՛ աստվածային, և՛ աշխարհի ճշմարիտ ընթացքին անհամապատասխան գործ կատարել, սակայն Աստված յուր իմաստուն կամքով ոչ թե կարգելե նորան, այլ ընդհակառակն՝ այնպե՛ս մարդկային կանխատեսությունից դուրս զարգացումն հառաջ կբերե բնական կարգով, որ ի վերջո նույնիսկ այդ հակառակատենչ մարդկանց արածները հարմարապես կծառայեն աշխարհի ուղիղ ընթացքին (Հաճ., Դ 44. Եզնիկ, 54-58, 147-149. Ղուկ., ԺԵ. Հռովմ., ԺԱ 32-36):

Ըստ այսմ՝ բանական արարածներն, որոնք ազատ կամքով են օժտված, ազատապես աշխատում են աշխարհի վրա. մեկը կաշխատի դրականապես, մյուսը բացասականապես, բայց երկուսն էլ մի ընթացքի կծառայեն: Այդպես և Աստուծո քաջալերական ու պատժական վարձատրությունը դեպի մի նպատակ է տանում: Իսկ գործերի ու երևույթների բոլոր ճյուղավորությունք միանում են միմիայն Աստուծո արքայության մեջ, որտեղ Աստուծո որդիք գիտակից ու գործակից են Աստուծո (Հովհ., ԺԵ 15. Ա Կոր., Գ 9. Հաճ., Ե 219, 47) և փառավորապես դասակցում են հրեշտակներին, զի «Երկոքին կողմանքն միոյ բարերար կամացն արբանեակք են և աշակերտք, վերին զօրք և մարդիկ», և երկուսն էլ ստեղծվել են աշխարհի հառաջադիմության ծառայելու համար (Հաճ., Գ 116. Դ 220, 44, 90):

Եվ որովհետև ամենայն ինչ ծառայում է Աստուծո կամաց իրագործման և աշխարհի ուղիղ ընթացքին, նույնիսկ այդով ճշտապես իրագործվում է Աստուծո նախատնօրինությունը և հաստատվում է նորա կանխատեսությունը: Աստուծո նախատնօրինությունը հասկանալի է, քանի որ նա, մի որոշ նպատակի համար ստեղծած լինելով աշխարհը, յուր իմաստուն նախախնամությունամբ ևս տանում է դեպի այդ, մարդու ազատ կամքի միջոցով: Իսկ կանխատեսությունը բնավ չէ հակասում մարդկային կամքի ազատության, քանի որ Աստված բնականաբար կանխագետ է յուր նախատնօրինածին, բայց միևնույն ժամանակ իբրև ամենուրեք և ամենակալ գորություն՝ կանխագետ է մարդու կամեցողությունաց բոլոր կարելիություններին յուր ամենագիտությունամբ: Նա չի կարող կանխագետ չլինել, զի դրսից վարող չէ, այլ ամենուրեք է և աշխարհի բոլոր հառաջագիմությունն ու եղելությանց հարաբերությունները վարում է դեպի մի նպատակ: Նորա այդ կանխագիտությամբ չէ վերանում և մարդու կամքի ազատությունը, քանի որ Աստուծո համար ոչ մի նորություն չի կարող լինել, և մեր ազատ ընտրությունն ու կամեցողությունը բնավ կախված չեն ինքնըստինքյան Աստուծո գիտությունից, ինչպես, գորօրինակ, մի մարդու գուշակումն ուրիշի անելիքի վերաբերմամբ տակավին արգելք չէ լինում նորա գործառնություն այդպես կամ այլապես իրագործելուն: Այս առավել ևս ասելի է Աստուծո նկատմամբ, զի Աստված ամենից առաջ է, ամենքի մեջ է և ամենքի հետ է՝ ըստ ամենայնի: «Զի նովալ կեամք եւ շարժիմք, եւ նովալ յառաջիկայիսս ի բարիսն ընթանամք միշտ յաղագս աւետեացն եւ անսուտ խոստմանցն» (Հաճ., Ի 456, 473. Եզնիկ, 163-175. Սաղմ., ՃԼԹ):

Այս ամենի վրա լավ ուշադրություն դարձնելով՝ կնկատենք, որ Աստուծո նախախնամությունը մեկ ընդհանուր է և մեկ հատուկ: Աստված ընդհանուր նախախնամությամբ պահպանում է բոլոր աշխարհը, պահպանում է նյութերն ու իրերը, ուժերն ու բնական օրենքներն յուրյանց գոյություն և ընթացքի մեջ (Հաճ., ԻԲ 41), որոնց կարգով տալիս է ամենքի պետքերը, ամենքին կյանք է բաշխում, ամենքին ապրելու միջոցներ է մատակարար-

րում՝ և խնամում է ոչ միայն արդարներին, այլև՝ մեղավորներին և անաստվածներին²: Ուրիշ է հատուկ նախախնամությունը: Հատուկ նախախնամություն է ոչ թե Աստուծո պահպանությունն է հայտնվում, այլ՝ նորա արարչական ղեկավարությունը: Աստված հատուկ նախախնամությամբ մեզ հասկանալի կամ երբեմն անհասկանալի կերպով այնպես դասավորում է և հարակցում հանգամանքներն ու գործերը, որ աշխարհի ընդհանուր ընթացքը հրաշապես յուր ուղիղ հառաջադիմությունն է ունենում՝ կա՛մ անցյալ շեղման մի վերջ տալով և կա՛մ մի նոր դարազուլուկ կազմելով: Այստեղ արդեն հայտնվում է Աստուծո առանձին ներգործությունը կամ ազդեցությունն, որ երևում է մանավանդ իբրև պատմական կամ բնական հրաշք և կամ միաժամանակ թե՛ պատմական և թե՛ բնական հրաշք, ինչպես եղավ Աստուծո փրկագործական տնօրինության իրագործման մեջ: Եվ այս հրաշքի նպատակն է ցույց տալ, որ Աստված տեր է թե՛ պատմական և թե՛ բնական կյանքի վրա և ամենայն ինչ տանում է դեպի յուր անփոփոխ նպատակը:

Հատուկ նախախնամության այս հայտնությունն է Քրիստոս, որ անցյալին վերջ է տալիս, նոր սկիզբ ու միջնակետ է դնում և աշխարհի վերջը պարզապես ներկայացնում յուր հավատացելոց: Իսկ չհավատացող մարդկությունը չի կարող ո՛չ հետև նայել, ո՛չ հառաջ, ո՛չ նոր սկիզբ ունի և ո՛չ պատմական կյանքի ամբողջություն: Հատուկ նախախնամությամբ Աստված վերջացնում է անցյալը և նոր սկիզբ դնում, շնորհներ բաշխում, մարդկությունը կրթում և անդամներ պատրաստում յուր արքայության համար՝ թե՛ զարկ տալով և թե՛ զարգացնելով յուր խոսքի, շնորհաց և ի-

¹ «Ո՞չ ապաքեն մեծատանց եւ աղքատաց միապէս բարժանեաց իբրեւ եղբարց՝ աչս ամենեցուն գնոյն, ձեռս ու ոտս գնոյն, յարեգակնէ եւ յօդոյն եւ յանձրեաց առհասարակ վաչելենք. ամենեքեան յերկրէ եւ յԱդամայ. ամենեցուն՝ մի սկրտութիւն եւ մի շնորհք եւ մի մարմին եւ մի արիւն Քրիստոսի. ամենեցուն՝ մի երկիր եւ մի երկինք եւ մի ճիւղ ամենայն: Ահա այս եմ աստուածոյքն... այլ ոմանց յագահութեան եւ յափշտակութեան է մեծութիւն, եւ ոմանց յանդոյլ վաստակոց, եւ ոմանց ի հայրենի ժառանգութեան»: Հովհ. Մանդ., 71:

² «Առնէ այցելութիւն եւ անարժանիցն, թէպէտ եւ ոչ զգան, զի խաւարեալ է առաջնորդական միտքն, եւ ոչ տեսանեն զլոյսն իրեանց»: (Հան., ԻԱ 24, Իմաստ., ԺԱ 21. Հովբ., ԼԸ 5, ԻԸ 25. Ա. Կոր., ԺԴ 33. Սաղմ., ԺԽԸ 6. ԾԺԸ 89. Եր., ԼԳ 20. հմմտ. Սարկ. Վ., Աղոթք, Էջ 16, 90):

րագործութեանց ազդեցութեամբ: Քրիստոսով է աստվածային հատուկ նախախնամութիւնը գործում թե՛ մարդկութեան և թե՛ յուրաքանչյուր անհատի մեջ, և այդպիսով մարդը իրապէս ճանաչում է յուր ազատութիւնը, կոչումն ու բարձր նշանակութիւնն ու յուր գործակցութիւնն Աստուծո հետ, ըստ որում՝ դիմում է ճշմարիտ ճանապարհով դեպի տնօրինական նպատակը և Աստուծով աշխատում: Աստուծով աշխատանք կամ աշխատանք և ազոթք՝ այս է մարդու ճշմարիտ ճանապարհը: Աստված էլ «զամենայն տարերս ի գործ արկցէ արուեստիւ հանճարոյն մարդոյ առ ի շինութիւն աշխարհի» (Հաճ.), և մարդու կոչումն է յուր ճանապարհի վրա ծառայել՝ այդ շինութեան կամ անձամբն կատարելով Աստուծո պատվիրանները և բաղկացուցիչ անդամ դառնալով Աստուծո արքայութեան և կամ նաև ըստ կարի խոսքով ու գործով այլոց և ընդհանուր ընթացքի վրա ներգործելով (Մատթ., ԻԸ 20): Յուրաքանչյուրը պետք է յուր քանքարը շահեցնէ (Մատթ., ԻԷ 14), որպէսզի ոչ թե ընկնի յուր մարդկային արժանիքից ու կոչումից, այլ օրըստօրէ առատանա հոգևոր զարգացմամբ և գիտակցաբար գործակցէ Աստուծուն (Հաճ.): Ամենքիս Աստված յուր գործակիցներն է դարձրել, և մենք պետք է ծառայենք մեր գործունենութեամբ նրա սքանչելի նախախնամութեան, որ ամենայն ինչ մեր կամքովն իսկ դիմե դեպի կատարումն, և մենք հառաջադիմենք. «Զոր ինչ Աստուած քեզ շնորհ տայ, ի պէտս կարօտելոցն սպասաւորեա՛, զի շնորհքն աղբիւրասցին, եւ դու փառաւորեսցիս»^{78*} (Եղնիկ): Ըստ որում՝ ինչպէս որ շնորհն ի վերուստ է բաշխվում, այնպէս էլ երկիրս մեր վարժարանն է, որի մեջ օրըստօրէ վարժվում ու կրթվում ենք և աստվածային գործ կատարում Աստուծո նախախնամութեան տակ. «Զի կարգեաց Աստուած զաշխարհս որպէս դպրոց, զի ուսցին արարածք զխնամս Արարչին յառնելն եւ կազմելն. եւ միշտ նախախնամութեամբն նորա դարմանեալք, որ երեւին եւ որ ոչն երեւին» (Հաճ., է 23):

Հետևաբար Քրիստոսով բացվում է յուրաքանչյուր անձի ուղիղ ճանապարհը, և Քրիստոսով որոշվում է նորա նախընթաց և հետընթաց ժամանակը յուր սկզբով, ընթացքով և վերջով, ըստ որում՝ նախընթացը կոչվում է նախապատրաստութիւն, իսկ հետընթացը՝ կատարումն: Նախապատրաստութեան մեջ ապրող մար-

դիկ ակնկալողներ են, իսկ կատարման միջինը՝ ժառանգողներ Աստուծո արքայության:

Ահա այժմ պետք է խոսենք նախապատրաստության սկզբնավորության, ընթացքի ու լրման մասին և ապա մտնելու ենք կատարման լույսի մեջ:

ԺԲ.

ՉԱՐՆ ՈՒ ՉԱՐԻ ՍԿԶԲՈՒՆՔԸ

Աստուծո արարչագործությունն, ըստ ամենայնի, բարի է թե՛ յուր հիմքով, թե՛ գոյությունմբ և թե՛ նպատակով: Չարը չէ եղել և ամենաբարի Աստուծո արարածների մեջ չէր էլ կարող լինել (Ծննդ., Ա 4, 8, 10, 12, 18, 21, 31. Ժող., Գ 11. Առ., Ը 31. Ա Տիմ., Դ 4): Բայց Աստված յուր արարածների մեջ ազատ կամք շնորհեց բանավոր անձանց, որոնք են մարդիկ ու հրեշտակները, ըստ որում՝ ազատ կամքի էությունը նույնիսկ այն է, որ կարող է ուղղվել թե՛ առ բարին և թե՛ առ չարը: Թե՛ մարդն ու թե՛ հրեշտակը իշխանական կամք ունին՝ կա՛մ աստվածաճանձո ճանապարհը բռնել և կա՛մ շեղվելու (Հաճ., Դ 230-237): Ազատ կամքը բնականաբար թե՛ բարվո և թե՛ չարի ծնունդ կլինի. ոչ թե չարը ինքնըստինքյան ստեղծվել է, այլ «Բարևոյն ցանկալ՝ բարի է, եւ չարին՝ չար, եւ ցանկուլթիւն նոյն» (Հաճ., Ե 383, 369. Ժ 77): «Ի բարերար Արարչէն չար ինչ չիք լեալ. եւ չիք ինչ չար, որ բնութեամբ չար իցէ. եւ ոչ է Արարիչ չարաց իրաց, այլ բարեաց»․ ըստ որում՝ «Իրքն չարք յայնժամ լինին, յորժամ պէտքն օրինօք ոչ վճարեսցին» (Եզնիկ):

Եվ ահա քանի որ Աստուծո առաջին բանավոր արարածները հրեշտակներն էին, նոցանից եղան և չարի մի դաս ծնողները թե՛ յուրյանց և թե՛ մարդկանց մեջ: Չար կամքից չարություն երևաց, և չարը սկզբունք դարձավ աշխարհում: Եվ որովհետև այդ չարը սկսվեց այդ հրեշտակաց աստվածանալու կամ յուրյանց դիրքից բարձրանալու ձգտումով (Բ Պետր., 4. Հուդ., 6. Հաճ., ԺԴ 106), այսինքն՝ ամբարտավանությունմբ, դորանից ևս բղխեց աշխարհի վրա չար կամքով, հակառակություն միտումով տիրելու ձգտումը, որ ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ աստվածանալու հակումը (Հաճ., Բ 467. Հարց., 146-152): Ուստիև իբրև Աստուծո ճանապարհից շեղվողներ, դոքա կոչվեցան սատանա, այսինքն՝ Աստուծո արքայություն հակառակորդ, որ ինքնակամությունմբ էր չարացել և ոչ թե

գոյուլթյամբ (ինչպես Պարսից Ահրիմանը): Դոքա ընկան փառաց պատվից, այնուհետև համարվեցան մարդասպան և սկզբից մեղանշողներ, հին օձ, Բելիար, այսինքն՝ զգվելի, փորձիչ, իշխան մահու և ամենայն չարյաց պատճառ, Բեհեզգեբուղ, բանսարկու և ստախոս¹: Ամբողջ խմբի մեջ նախամոլորը գլխավոր է նկատվում, դոցա իշխանությունը մեղավոր կամ հեթանոս աշխարհի վրա է և կոչվում է «իշխանություն խավարի», իսկ դոցա գլխավորն՝ իշխան աշխարհիս այսորիկ, որոնք և յուրյանց չարագործությանց համար Աստուծո դատաստանին կենթարկվեն²: Ուստիև ամբարտավանությունը համարվում է սկիզբն մեղաց (Սիր., Ժ 15), և Պողոսը զգուշացնում է Տիմոթեոսին՝ եպիսկոպոսություն չտալ մանկահասակներին, որ ամբարտավանության մեջ չթևակոխեն հրեշտակի պես (Ա Տիմ., Գ 6), որ արուսյակ էր և անկավ (Ես., ԺԴ 12-15): Ըստ որում՝ սատանան ամեն կերպ գործում է Ավետարանի և Եկեղեցու դեմ (Մատթ., ԺԳ 19. Մարկ., Դ 15. Ղուկ., 12. Բ Կոր., Դ 4. Ա Տիմ., է 15. Բ Տիմ., Բ 26. Ա Պետր., Ե 8. Հայտ., Ի 8) յուր արբանյակների միջոցով և խորտակվում է Քրիստոսի գորությամբ ու հավատքով:

Այս ամենից պարզապես երևում է, որ սատանան ոչ թե ինքնըստինքյան չարություն է. ինքնըստինքյան չարը գոյուլթյուն չունի^{79*}, այլ սատանայի կամքն է չար, որից դուրս է գալիս չարի սկզբունքը: Ըստ որում՝ և չարն ունի յուր սերմանողը, յուր մարգարեն, յուր դեսպանը և յուր մունետիկն այս աշխարհում: Կամ պետք է ազատ կամքը գոյուլթյուն չունենար, որ չարը չհետևեր, և կամ բարվո ընտրությունը չարության կարելիությամբ միայն կարող է գովելի լինել: Հետևաբար և բարին, Աստուծո արքայության ընթացքն և նորա մշակները կռվելու արիություն ունին սատանայի դեմ (Եփես., Զ 12), որ ներկայանում է հեթանոսության, հրեության և առհասարակ խավարի ու տգիտության մեջ: Եվ այդ բոլոր հակառակ ուղղությանց ու երևույթների մեջ ոչ թե

¹ Հուդ., 6. Բ Պետ., Բ 4. Ծմնդ., Գ 15. Եփես., Զ 12, 16. Կոր., Բ 15. Ա Հովհ., Գ 8. Հովհ., Ը 44, 47. Հայտ., ԺԲ 9. Ի 2. Բ Կորնթ., ԺԱ 3, Ա Կոր., Զ 15. Եփ., Զ 11. Մատթ., ԺԲ 25, ԺԳ 39. Եբր., Բ 14. Իմաստ., Բ 24. Գործք, Ժ 38, Բ Կոր., Դ 4. Եփ., Բ 2. Զ 12. Ա Հովհ., Ե 19. Ղուկ., ԺԱ 15, 19. Զաք., Գ 1. Եզմիկ, 52-53, 113.

² Բ Կոր., Դ 4. Մատթ., ԻԵ 4, 41. ԺԲ 26. Հովհ., ԺԲ 31. ԺԴ 30. ԺԶ 11. Բ Կոր., Դ 4. Եփ., Բ 2. Զ, 12. Հուդ., 6. Բ Պետ., Բ 4:

սատանան է անպատճառ անձամբ գործում, այլ ամենայն չար սկզբունք, չար ընթացք և նույնիսկ մարդու ներքին կյանքում պատահող զեղծում ու եղծում սատանայական է կոչվում, քանի որ սատանան է «սկզբնաչարը»^{80*} և նա է նկատվում զանազան անունների տակ ևս (հավերժահարսն, քաջք, ալք և այլն. տե՛ս Հարց., 150. Հաճ., Թ՝ 316): Եթե սատանան յուր էությամբ իրապես չար արարած լիներ, անշուշտ պետք է միշտ ներկա լիներ այնտեղ, որտեղից չարը ելնում է. այդպես է պարսկական երկվությունն, որ ընդունում է մի ինքնուրույն չար գոյություն: Այդպես է առհասարակ հեթանոսաց մեջ չարի գաղափարն յուր գոյությամբ, որ և մեր մեջ անվամբ փոխադրվել է՝ «դև» կոչվելով (չաստված): Մինչդեռ սատանան, բարոյապես չար լինելով, կարող է գրավել, հրապուրել դեպի չարը և ոչ թե բռնությամբ վարել: «Դեւքն ոչ եթէ բռնաբար զոք վարեն ի կորուստ, այլ զմեղսն քաղցրացուցանեն ի կամս մարդոյն, եւ ողոքանօք որսան զանուամունս ի խաբէութիւն, որպէս բազում մարդիկ զընկերս իւրեանց ի գողութիւն ու յաւազակութիւն» (Ս. Հարք առ Եղիշեի, էջ 29):

Վասն որո և ճշմարիտ աստվածաշտից միշտ պահանջվում է զգուշանալ չարից և չարակամ անձնավորության կամ սատանայի խարդավանքներից՝ հակառակ համաստվածության, որի մեջ ընդհանրապես տեղ չունի չարը: Ըստ որում՝ և մկրտվող քրիստոնյայից Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին նախ պահանջում է «հրաժարիմք ի սատանայէն» ասել¹: Դեպի չարն ու չար անձն ունեցած վերաբերմունքով ու հասողությամբ է որոշվում մեր բարի կամքն ու տրամադրությունը, որոշումն ու հաստատամտությունն առ Աստված: Սատանային ճանաչելով ենք հավաստի, որ նա մեզ դրսից է գրավում, և մեր մեջ չարը գոյություն չունի, այլ մեր կամքն է դեպի չարն ուղղվում հրապուրվելով: Սատանան անիծված է, ուստիև չարության վրա իշխանություն ունի ու կարող է խորամանկությամբ ու խաբեությամբ, ստախոսությամբ

¹ «Հրաժարիմք ի սատանայէ եւ յամենայն խաբէութենէն անորա, ի պատրանաց անորա, ի խորհրոց անորա, ի գնացից անորա, ի չար կամաց անորա, ի չար հրեշտակաց անորա, ի չար պաշտօնէից անորա, ի չար կամարարաց անորա եւ յամենայն չար գորութենէն անորա հրաժարելով հրաժարիմք» (Ժամագիրք):

և աշխարհի ամեն հրապուրիչ միջոցներով քաշել անհեռատես և անխելահաս մարդկանց դեպի յուր խավարը (Հաճ., Ի 383): Այսպիսով, ուրեմն սատանան ուզում է տիրել մարդկանց, տիրապետել աշխարհը, դեպի չարը վարել ամենայն ինչ՝ հակառակ Աստուծո տնօրինութեան. նա ուզում է Քրիստոսի տեղը բռնել, ուստիև նեոն է կոչվում կամ տիրաքրիստոս: Նա փոխանակ Աստուծո դեսպանը լինելու, ճշմարտութեան մշակ դառնալու և լույսին ծառայելու, ինքն է կամենում ճշմարտութեան լույս աղբյուրի տեղը բռնել (Բ Կոր., ԺԱ 14) և դորա համար յուր ձգտման գործիք է դարձնում աշխարհը և այդ աշխարհի հրապուրյով խաբում մարդկանց: Եվ ահա նա մտնում է աշխարհի մեջ և միանում է նորա հետ միակողմանի կերպով Աստուծո դեմ^{81*}: Սատանայի մեջ ուրեմն անձնավորված է աշխարհային սկզբունքը: Այդ պատճառով և առաքյալը սատանային աշխարհի աստված է անվանում. «Ապա թէ իցէ եւս ծածկեալ Աւետարանն մեր ի մէջ կորուսելոցն է ծածկեալ, որոց Աստուած աշխարհիս այսորիկ կուրացոյց զսիրտս անհաւատիցն, զի մի՛ հագեսցէ ի նոսա լուսաւորութիւն ավետարանի փառացն Քրիստոսի, որ է պատկեր աներեւութին Աստուծոյ» (Բ Կոր., Դ 4): Սատանայի և Աստուծո հակառակութիւնն ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ՝ աշխարհի և Աստուծո հակառակութիւնը, որ ծագում է մարդկային կամքով աշխարհի սոսկական ընթացքը բռնելուց: Եվ այս ընթացքի մեջ սատանան իշխանութիւն է ձեռք բերում նույնիսկ այնով, որ յուր հոգեւորութեամբ միանում է նորա հետ: Իսկ եթե նա ինքնուրույնաբար լիներ Աստուծո հակառակորդ և աշխարհից դուրս, այն ժամանակ նա մի այլ աստված կնկատվեր. իսկ այդ Մանիքեցոց աղանդն է, որ ընդհանրապես ջնջում է աստվածութեան ճշմարիտ գաղափարը, զի աստվածութեան ամենակարողութիւնից դուրս է երկաստվածութեան կարելիութիւնը^{82*}: Հետեւաբար սատանայի իշխանութիւնն ու գորութիւնը միմիայն աշխարհի հետ միանալով է և կամ մարդու մեջ բնակվելով ու նորան դաշնակցելով: Նա առանձնապես գոյութիւն ունենալ չի կարող, ուստիև մարդուն դաշնակցում է, որպեսզի յուր գոյութիւնը պահպանե. մարդով է նա ապրում, հարատեւում ու սնվում: Նա ամեն միջոցներով տարածում է կեղծ իմաստութիւն, թանձրացնում է մարդկանց սրտե-

րը և բթացնում նորա հոգու զգայարանքը՝ Աստուծո խոսքը չընդունելու և հակառակ գործելու համար և այդպես է հաստատում յուր իշխանությունը հեթանոսության մեջ Քրիստոսի դեմ¹: Այդ պատճառով և Քրիստոսին չհետևողը հանձնվում է սատանային՝ հեթանոս աշխարհի կյանքով (Ա Կոր., Ե 5): Հայտ է, որ սատանան խավարի ու խավարամիտ անհատների և քայքայված անձանց մեջ է կարողանում բնակվել յուր գոյություն պահպանության համար: Նորա կամքի ուղղության համեմատ բնակատեղի է հիշվում խավարը (Եփ., Բ 2. Զ 12), որտեղ լույս չկա, և խոզերն, որոնց մեջ անսրբությունն ու կատարյալ մարմնասիրություն է տիրում (Մատթ., Ը 32): Այդտեղից նա ձգտում է առյուծի պես հարձակվել, խավար, անսուրբ ու մարմնասեր մարդկանցով կերակրվել ու նորա մեջ պաշտվել² (Ա Պետր., Ե 8. Եզնիկ, 149-153):

Արդ՝ որովհետև սատանան յուր գոյությունը պահպանում է՝ միմիայն աշխարհի սկզբունքը դառնալով կամ աշխարհի միակողմանիության հետ միանալով, ուստի ո՛չ սատանան և ո՛չ էլ նորա չար կամքն աստվածային տնօրինության համար անհրաժեշտ չէ. անհրաժեշտ է միմիայն աշխարհն, որ և Աստված ստեղծել է, ուստիև սատանան անհրաժեշտի հետ միանալով է ապրում: Այդպես և կամքի ազատության գաղափարի մեջ կա բանավոր արարածի փորձելու հնարավորությունն ու չարի մտածողությունը, սակայն ո՛չ այդ բանավոր արարածի անկումը և ո՛չ էլ բանավորապես չար մտածողությունն անհրաժեշտ չեն Աստուծո տնօրինության իրագործման համար, թեև չեն էլ կարող խափանառիթ լինել:

Բայց գիտենք, որ Աստուծո նախախնամությունն ամենայն ինչ ծառայեցնում է յուր տնօրինության իրագործման. ըստ որում, և սատանան յուր հակառակությունը իսկ գործիք է դառնում դորա համար: Ուրեմն, սատանայի նշանակությունն այն է, որ նա, թեև ակամայից, գործիք է դառնում Աստուծո արդարության հայտնվելուն մեղքի վրա: Սատանան մահի իշխանություն

¹ Մատթ., Դ 5, 7. Տովբ., Զ. Հովբ, Ա-Բ, 7. Բ Կոր., ԺԲ 7. ԺԱ 14, 3. Դ 4. Եփես., Բ 2. Ա Կոր., ԺԲ 2. Բ Տիմ., Բ 26. Հովն., Ը, 44. Մատթ., ԺԳ 19. Ա Հովն., Բ 18:

² «Արդ՝ մի՞թե որ զդեսն պաշտիցէ, յաչս եւ ի բերանս զդեսն ճամբորտեցէ. ոչ. այլ զբրամանս դիւացն կատարել է կատարեալ դիւապաշտութիւն»: Ա. Հ. Մանդ., 193:

ունի մարդկանց վրա, զի մարդիկ մահվան երկյուղով ծառայում են սատանային ու նորա խավարին (Եբր., Բ 14-15): Վասն որո Աստված տալիս է յուր արդարության հայտնությունը մեղքի ու մահվան իշխանության դեմ. ընդմին և սատանայի աշխարհային կամ մահվան իշխանությունը, հաստատելով մարդկանց եսապաշտության և աշխարհապաշտության վրա, մի սոսկալի պատիժ է դառնում այն մարդկանց գլխին, որոնք նվիրվել են սատանայի կամ աշխարհային սկզբունքին:

Այսպես էր մինչ ի Քրիստոս: Քրիստոսով ընկավ սատանայի իշխանությունը «եւ լուծաւ բռնութիւնն նորա յորդոց մարդկանէ, որ տիրէր մեղօք, յերեւիլ Փրկչին մերոյ» (Հաճ., Բ 489). Ինչպես Քրիստոս էլ ասում է՝ «Իշխան աշխարհիս այսորիկ դատապարտեալ է» (Հովհ., ԺԲ 31. ԺԶ 11): Բայց Քրիստոս ոչ թե սատանային, այլ նորա իշխանությունն ոչնչացրեց, ուստիև այժմ սատանան ոչ թե մի բռնություն է, ոչ թե բախտի ծանրություն է, ոչ թե մեղանշման անխղելի դաշնակից է, որից հավատացյալը չկարողանա հեռանալ, այլ փորձիչ, փորձության զորություն է, և նորա դեմ մարդ պետք է արթուն կենա, աղոթի Աստուծո և Ս. Հոգով հաղթանակ տանե, ինչպես Քրիստոս պատվիրում է: Այդպիսով սատանան ազատ կամքի բարի ուղղության հանդեսն է վառում, բայց նորա խայթոցը այլևս չէ ազդում, զի մարդիկ ճանաչում են մեղքի գարշությունն ու տանջանքը, չեն դիմում դեպի սատանայի դաշնակցությունը, որ կարող են¹, այլ ձգտում են դեպի Աստուծո ու նորա փրկության դուռը: «Այժմ իւրաքանչիւր ոք փորձի առ ի յիւրոցն ցանկութեանց ձգեալ եւ պատրեալ: Ապա այնուհետեւ ցանկութիւնն յղացեալ՝ մեղս ծնանի, եւ մեղքն կատարեալ՝ զմահ ծնանին»²: Սատանայի փորձությունը կարող է ամրացնել հավատացյալին և Աստուծո Հոգու մեջ զորացնել. նա սովեր է և ավելի մեծապես նկատելի է դարձնում մարդկանց առաջ Աստուծո լույսի փառավորությունը: Ոչ թե նա անհրաժեշտ է փրկագործության խորհրդի իրագործման, այլ նա յուր սովերական հակառակությամբ հանդերձ ճշմարտության հաղթանակն է

¹ Գործք, ԻԶ 18. Բ Կոր., Բ 11. Ա Տիմ., Ե 15. Եփես., Բ 1-8. Եզգիկ, 87, 89.

² Հակ., Ա 4. Ա Պետր., Ե 8-9. Բ Կոր., ԺԲ 7. տե՛ս և Փարպ., 358:

փառավորում: Ուստիև նա չի կարող հանդերձյալում ինքյան արդարացնել ըստ Պողոսի դատապարտած եզրակացության. «Զի եթէ ճշմարտութիւնն Աստուծոյ յիմում ստութեանն առաւելաւ ի փառս նորա, զի¹ եւս ես իբրեւ գմեղաւոր դատիմ» (Հռովմ., Գ 7): Նա այդ չի կարող ասել, զի այդպէս չէ ստեղծված, այլ յուր ազատ կամքով հակառակ է եղել Աստուծո դեմ, ուստիև նգովվել է հավիտյան: Քրիստոսով էլ նա ջախջախված է, և խավարի իշխանությունը կա միմիայն նորա համար, ով որ, Քրիստոսի լույսը թողնելով, դեպի խավարն է ուղևորվում: Ըշմարիտ հավատացյալը հաղթող է, զի աստվածային պատերազմը մարմնավոր չէ, այլ հոգևոր է, և աշխարհային սկզբունքի դիմացան հաղթելի՝ թե՛ այստեղ և թե՛ հանդերձյալում¹:

¹ Եփես., Զ 11-20. Հովհ., ԺԲ 31. Ա, Կոր., ԺԷ 24-26. Հայտ., ԺԲ Գ 9, 10: «Դեպ ի գիշերի առաւել խիզախեն, զի խաւարասէրք են եւ դարանամուտք, որով պատերազմին միշտ ընդ մարդիկ: Մանաւանդ յորս գամագիտ լինեն զթոյնս դառնութեան իրեանց սերմանել խորհրդով բանի եւ գործով»: Մեկն. Ժամ., 389:

ԺԳ.

ՄԱՐԴՈՒ ՍԿԶԲՆԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿՆ ՈՒ ՊԱՏՎԻՐԱՆԱԶԱՆՑՈՒԹՅՈՒՆ

Մարդու հոգևոր և թե մարմնավոր արարած լինելը բնակա-
նաբար ցույց է տալիս, որ նա յուր մարմնով հարատևում է
է հողի կապակցութեամբ, իսկ հոգով կենդանի է Աստուծո հաղոր-
դակցութեամբ: Հոգով նա Աստուծոցն է, ուստիև նորա հոգևոր
կյանքը ներկայացնում է մեզ մի պատմութիւն՝ թե նա յուր կամ-
քով և ինքնագիտակցութեամբ ի՞նչ դիրք բռնեց Աստուծո կամքի
և հայտնութեան վերաբերմամբ: Աստված ինչպես որ մարդու
մարմնի գոյութեան և բարեվայելուչ կյանքի համար դրավ նորան
երկրավոր երջանկութեան դրախտի մեջ, նորա հոգու կենդանու-
թեան ու գորավորութեան համար ևս երանական վիճակ շնորհեց,
այսինքն՝ արժանացրեց նորան յուր ամենամոտիկ հաղորդակցու-
թեան, որի կատարյալ իրականացումը միմիայն աշխարհի վեր-
ջում պետք է լինի, դեպի այդ վերջնական նպատակը պետք է
մարդ դիմեր՝ երկրի վրա ապրելով և Աստուծո կամքի հայտնու-
թեան տեղյակ լինելով: Սակայն նա ստեղծված էր ազատ կամքով,
որով պայմանավորված էր նորա այդ ընթացքի ճշմարիտ ուղղու-
թեան ընտրութիւնը. «Անձնիշխան կամս է հրեշտակաց եւ մարդ-
կան, որ յԱստուծոյ պատուեալ, զի որք ընտիրքն իցեն՝ երեւես-
ցին ի նոսա» (Հաճ., Բ 20): Հետևաբար նա թե՛ կամքի կատարյալ
ազատութեամբ վայելում էր Աստուծո առատ շնորհներն և թե՛ ար-
արածական ինքնագիտակցութիւնն ունենալով հանդերձ՝ գիտեր
Աստուծո սուրբ կամքը: Ուրեմն մարդու թե՛ մարմնավոր ու թե՛
հոգևոր կյանքը սկիզբն է առնում այդ վիճակից, և այդ վիճակը
պետք է ժառանգաբար սերվեր սերնդեսերունդ: Այդ սկզբնական
վիճակն այնպես գորավոր էր, որ կարողութիւնն ունէր հառաջա-
դիմելու և մարդուն յուր կոչման իրականացման հասցնելու: Այդ
վիճակում մարդը ոչ թե լիովին կատարյալ էր, ինչպես որ հան-
դերձյալ կյանքումն է լինելու, այլ նա ունէր յուր մեջ հառաջա-

դիմելու և յուր կոչման իրականացման հասնելու միջոցի, կարողութեան սկզբնավորութիւնը: Մարդն այդ վիճակում ոչ թե կատարյալ սուրբ կամք ուներ, այլ նա անմեղ էր, մեղք չգիտեր և կարող էր սուրբ կամքով առաջնորդվել (Ա Կոր., ԺԵ 45-47)՝ յուր կոչման իրականացման համար: Նա կենդանի հաղորդակցութիւն ուներ Աստուծո հետ, որով ազատապես կարող էր երանութիւն վայելել կամ այլ կերպ ասած՝ դրախտում երջանիկ լինել: Աստված նորան ամեն հնարավորութիւն տվել էր դրախտի բնակիչ լինելու և կատարելագործվելու:

Ուրեմն մարդը կարող էր այդ դրախտային վիճակը վայելել, եթե միայն կամենար, զի Աստուծո տվածը, Աստուծո պատկեր լինելու երանութիւնը ոչ թե միշտ կարելի էր ունենալ առանց աշխատանաց, այլ պահպանելով ու կատարելագործելով: Այլապես ասած՝ մարդու կոչումն էր Աստուծո շնորհածով ձգտել դեպի աստվածադիր նպատակը, որով նա թե՛ յուր մեջ սկզբնավորվածը կզարգացներ և թե՛ երանութեան մեջ կլիներ: Այդպես պետք է լիներ, վասնզի նա ազատ կամք էր վայելում: Մարդու ճշմարիտ կոչումն էր հրեշտակաց կարգավորութեան մեջ մտնելու՝ ըստ Աստուծո հրավերին և ըստ աստվածասիրական արժանյաց (Հաճ., Ե 55. Շար., 634. Եզնիկ, 41-44):

Բայց մարդու աշխատանքն ու ձգտում, ազատ կամքի ճշմարիտ ուղղութիւնն ու պսակավորվելը երևան կգար միմիայն փորձութեան հանդիպած ժամանակ, իսկ այդ փորձութիւնը հնարավոր էր այն պատճառով, որ բացի Աստուծոց կար մարդու հայեցողութեան առաջ մի գրավիչ աշխարհ: Այդ աշխարհը կարող էր հրապուրել մարդուն և մինչև անգամ Աստուծո տեղը փոխարինել՝ նայելով, թե մարդը յուր աստվածային պատկեր լինելը կգիտեր՝ ըստ յուր հոգևոր էութեան, թե՞ յուր աշխարհային պատկեր լինելով կզբաղվեր՝ ըստ յուր մարմնավոր գոյութեան: Հետևաբար մարդ, եթե յուր հոգևոր հակման ճանապարհը բռներ, չէր հրապուրվիլ աշխարհային սկզբունքով, իսկ եթե մարմնավոր ընթացքին ուշք դարձներ, կարող էր ենթարկվել արտաքին հրապուրի:

Ահա այս վիճակը նկարագրված է Ս. Գրքում պատկերավոր կերպով, որ դրախտի միջի կենաց ծառը դեպի աստվածային կեն-

դանուկթյունն էր կոչում, իսկ «բարվո և չարի գիտուկթյան» ծառն, որից արգելված էր ուտել, հրապուրում էր ընկնելու բարի և չար մտածողուկթյան ընդհարման կամ մի ճգնաժամի մեջ (Մննդ., Բ 16. Հաճ., 109-125. Ընդհ., 333. Հարց., 223, 220): Բարին և չարը դրված էր նորա առաջ, և նա կարող էր ընտրել յուր կամեցածը՝ կա՛մ Աստուծո կամքը և կա՛մ արտաքին հրապուլյրը: Եթե նա մնար բարվո մեջ, կհարատեեր յուր երանուկթյան մեջ, իսկ եթե կամենար չարը իմանալ, չարի համն էլ ճաշակել, արտաքին հրապուլյրն էլ փորձել, կճաշակեր միանգամայն և մահը: Չարի մասին նա պետք է միայն այնքան գիտենար, որ օտար է, խորթ է, և ինքը պետք է միշտ հաղթող լինի նորա վրա՝ տեսնելով, բայց չընդունելով յուր մեջ. իսկ եթե ընդունի յուր մեջ, ճաշակե, կընկնի յուր կոչումից և, փոխանակ ըստ յուր կոչման աշխարհից ազատ լինելու, նորան կենթարկվի:

Ուտելով բարվո և չարի գիտուկթյան ծառի պտղից, որ բովանդակում էր յուր մեջ աշխարհի գրավիչ հրապուլյրը, նա Աստուծո պես էր դառնալու, վասնզի յուր ազատուկթյամբ հասկանալու էր, թե ինքն աշխարհի ինքնուրույն տերն է: Մինչդեռ կենաց ծառի պտուղն ուտելով, որ Աստուծո շնորհաց պտուղն էր, միշտ համոզված կլիներ, որ ամենայն ինչ վայելելու էր իբրև Աստուծո շնորհ: Արգելված պտղի մեջ մարդուն հրապուրում էր աշխարհային սկզբունքը, աշխարհի ընդդիմադիր, ինքնուրույն դիրք բռնելն Աստուծո դեմ կամ սատանայի իշխանուկթյունն յուր բոլոր հրապուլյրներով, որոնք տեսանելի են դառնում մարդուն (Եվային) օձի կերպարանքով, օձի արտահայտուկթյամբ: Պտուղը ներկայանում է, որ մարդը ձգտի նորա հրապուլյրից գոյուկթյունն ինքնուրույնաբար վայելելու, իսկ օձը զարկ է տալիս մարդու լոկ մարմնավոր, աշխարհային գրգիռներին ու ձգտման ընդդեմ Աստուծո, նախ զարթեցնելով նորա մեջ անհավատուկթյուն դեպի Աստուծո սերն և արդարուկթյունը և ապա վառելով նորա մեջ կեղծ ինքնուրույնուկթյուն կամ անկախուկթյուն: Պտուղը գրգռում է մարդու զգայական կողմն և վառում է նորա ազահուկթյունն, իսկ օձը՝ սատանայի տեսանելի արտահայտուկթյունը, խաբում է և ներշնչում է մարդու մեջ կեղծ ազատուկթյուն Աստուծուց կախյալ վիճակից և ինքնուրույն խաբուսիկ տիրապետուկթյուն աշխարհի

վրա: Այսպես է լինում մարդու ամեն մի մեղանչական փորձության մեջ նաև այժմ, երբ արթուն հասակում նորա մտածողությունն ու անձնավորությունը զորանում է, և մարդ սկսում է քննադատական դիրք բռնել ու տատանվել աշխարհի հրապույրի ու ժամանակավորի և աստվածայինի, հավիտենականի ու հոգևորի մեջ:

Մարդը սկզբում հնազանդ մնաց, սակայն հետո հրապույրվելով պողից ու սատանայից (Հովհ., Ը 44. Հայտ., Բ 9. Եղիշե, 28. Եզնիկ, 46-51), յոթնյակ մեղք (Հարց., 279) գործեց, այսինքն՝ անհնազանդություն մեջ ձգտեց ազահություն ճանապարհով դեպի ամբարտավանություն. ինքը մարմնով ու հոգով Աստուծո ստեղծածն էր և պետք է, Աստուծուց կախյալ լինելովը, երկրի վրա տեր լիներ, բայց նա կամեցավ ինքյան աստվածացնել և Աստվածանից կախումն արհամարհել¹: Ահա այդ ժամանակ նա բաժանվեց Աստուծո հաղորդակցությունից, «կորոյս, զոր ունէր զփառս անմահութեանն» (Ս. Հարք. առ Եղիշ., 28), կորցրեց մտքի տեսություն պայծառությունն ու յուր մանկական անմեղությունն և օտարացավ Աստուծուց (Ընդհ., 406, 412). այսինքն՝ նախ՝ անհավատություն մեջ վառվեց դեպի Աստված ու բաժանվեց նորանից, ապա՝ ինքնասիրություն մեջ բորբոքվեց ու կամեցավ աստվածանալ, և վերջապես այդ ամենի հետևանքն եղավ, որ գլորվեց կատարյալ աշխարհասիրություն մեջ: Ուստիև հետզհետե հակվելով դեպի չարը՝ ընկավ նեղություն մեջ, կորցրեց նաև յուր անշփոթ երջանկությունն, ու երկպառակություն ընկավ նորա մտքի, կամքի ու խղճի մեջ: Ապա իսկապես բացվեցան նորա աչքերը, ըստ պատմածին, և սկսավ զգալ յուր մերկությունը²: Այս մերկության զգացումն էլ ոչ միայն մարմնավոր էր, այլև՝ հոգևոր, վասնզի պատվիրանազանցություն մարդ անհավատ գտնվեց դեպի Աստ-

¹ «Ադամայ ոչ եթէ մեծ էին գողանքն, այլ հատումն միոյ ինչ մրգոյ, եւ արդ տես զբազում հոյս պատուհասիցն, զանիծիցն եւ զմահուցն, ոչ միայն ի վերայ Ադամայ, այլ եւ ամենայն ծննդոց Ադամայ. զի ոչ եթէ գողուն մրգոցն եղեւ պարտապան, այլ հրամանացն Արարչին եւ բանի բերանոյ անոռա»: Ս. Հովհ. Մանդ., 115: Հմմտ. Սարկ. Վարդ., Աղոթք (Սոփ.), 5-7:

² «Ի սկզբանէն Ադամ ի դրախտի անդ մերկ էր Եւայի հանդերձ. այլ ոչ եթէ վասն անդամոցն խոտան տանիք ի դրախտէ անտի: Իբր ոչ եթէ մարմինքն մեղաց պատճառք եմ, այլ որք վարեմն չարաչար զմարմինն ի կորուստ»: Ս. Կյուրեղ, Կոչ. Ընծ., էջ 115:

ված, ամբարտավան յուր անձով և բռնվեց աշխարհասիրությամբ: Սոքա հիմնական մեղքերն են, որոնցից բղխում են ամենայն տեսակ մեղքեր ու չարիքներ, զի մարդու մեղանչումը լինում է նորա՝ դեպի Աստված, դեպի յուր անձն ու դեպի աշխարհն ունեցած սխալ վերաբերմունքից: Թեև մարդը այդ սխալ վերաբերմունքով Աստուծո պես դարձավ, այսինքն՝ սկսավ զգալ, որ ինքն ինքնուրույնաբար աշխարհի տերն է, սակայն Աստված նորան զգալ տվավ, որ խաբված է՝ դուրս անելով նորան դրախտից և հրեղեն սրի արգելքը դնելով նորա մուտքի վրա: Աստված նորա խաբված լինելը զգալ տվավ նաև այնով, որ թույլ տվավ նորան ընկնել յուր մեղքի հետևանքների մեջ, զի ինչպես որ արդարությունն ու սրբությունն են անբաժան Աստուծուց, այնպես էլ մեղքն ու տանջանքը (պատիժը) անբաժան են մարդու պատվիրանագանցության մեջ: Մարդու՝ դեպի աշխարհն ունեցած սխալ վերաբերմունքից հառաջացավ այն, որ նա, Աստուծուց կտրված լինելով, ոչ թե ինքնուրույն տեր դարձավ աշխարհի վրա՝ ըստ յուր սպասածին, այլ, ընդհակառակն, նորա գերին, նորանից ակամա կախվածը, նորա մեջ անմխիթար տանջվող, անհույս հառաչող:

Աստված էր աշխարհն ստորադրել մարդուն. մարդն էլ, Աստուծուց վտարանջելով, չէր կարող տիրել աշխարհն, այլ ենթարկվեց նորան. նա յուր անհավատությամբ սկսավ ձգտել ոչ թե դեպի Աստված, այլ դեպի աշխարհն, ուստիև ոչ թե բարձրացավ, ինչպես սպասում էր, այլ ընկավ անասնական աշխարհի շարքը (Հուդ., 10. Բ Պետր., Բ 12):

ԺԴ.

ՄԵՂԱՆՉԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

Մարդու սկզբնական վիճակի երանությունը կախված էր նորա այն դիրքից, որ նա բռնելու էր դեպի Աստված և դեպի արարածական աշխարհը: Եթե նա յուր հավատքը, հույսն ու սերը վարսեր ամուր խարսխով Աստուծո անվան վրա, աշխարհի տերը կլիներ և աստվածատուր երանությունը կվայելեր. իսկ եթե աշխարհի վրա հաստատեր, աշխարհի հետ կկապվեր և նորա անողոք ընթացքին կենթարկվեր: Նայելով, թե ո՞րը կկամենար, ըստ այնմ և կորոշվեր նորա գոյության եղանակը: Նա ընտրեց աշխարհային ճանապարհն ու մեղանչեց, ուստիև շեղվեց յուր աստվածադիր կոչումից, առավել ևս ծանր եղավ դորա հետևանքը: Նա, մերժելով Աստուծուն, հեռացրեց յուր միջից սուրբ սկզբունքը և մեղանչելով ամրացրեց յուր մեջ աշխարհային սկզբունքը: Նա ընկավ և այնուհետև զարգանում էր ոչ թե իբրև տեր յուր Տիրոջով, այլ իբրև ծառա՝ աշխարհի տիրապետության տակ (Հռ., Ե 12): Այդ բարոյական անկումն ազդեց, ներգործեց մարդու կազմվածքի ու բնական կյանքի վրա՝ եղծելով նորա հոգևոր կյանքն՝ ըստ հոգեբանական անխոտոր օրինաց (Գաղ., 2 7, 8. Հակ., Ա 15. Եզնիկ, ԻԲ 31. Օվս., Ժ 12-13):

Թե ինչպիսի՞ վիճակի մեջ ընկավ մարդ յուր գոյությամբ, կարելի է որոշել ճշտիվ՝ միմիայն համեմատելով նախնական և մեղանչական վիճակներ իրար հետ: Այս նկատմամբ Հռովմեական եկեղեցին մուրար ընթացք է բռնում. նորա ասելով՝ նախամարդն ունեցել է բնական պակասություններ ևս, որոնք այժմ էլ կան, միայն թե նա գտնվում էր մի արտաքին «Գերբնական շնորհաց ձիրքով» օժտված արդարության մեջ, և այդ ձիրքը պահպանում էր նորան: Մեղք գործելով՝ նա միայն զրկվեց այդ «Գերբնական շնորհաց ձիրքից, իսկ նորա բնական ընդունակությունները մնացին՝ ինչպես էին: Այս մոլորությունը հետզհետե զարգացավ Ե.

դարից Պելագյան վեճերով (տե՛ս վարը գլ. ԻԶ.) ու կազմակերպվեց Տրիդենտյան ժողովով 1854-ին:

Ուրեմն Հռովմեական եկեղեցին նախ՝ ընդունում է, որ հոգին է բարի, իսկ մարմինը՝ չար է յուր բնությամբ՝ հակառակ Ս. Գրքի վկայության, թե «ետես Աստուած զի բարի է» (Ծննդ., Ա 31) և հակառակ Աստուծո ամենաբարության, որից ոչ մի չար կամ չար արարած չէ հառաջացել:

Երկրորդ՝ թե այդ այդպես է՝ նախամարդու հոգու ու մարմնի մեջ կռիվ կար, և ուրեմն, ըստ Պելագիոսի^{83*}, մահն ու ցավը կային նորանում: Հետևաբար մարդը, կորցնելով այդ գերբնական ձիրքը, ոչինչ վնաս չկրեց, իսկ այս հակառակ է առողջ դատողության անգամ, քանի որ Աստուծո դեմ մեղանչելը չի կարող անհետևանք լինել մեղանչող մարդու գոյության համար, որի կոչումը Աստուծո հաղորդակցությամբ է պայմանավորված:

Երրորդ՝ եթե մարդիկ, մեղանչականությամբ ծնվելով, ոչինչ ապականություն չունին, այլ միևնույն են, ինչ որ դրախտում, այլևս ի՞նչ փրկություն, ինչի՞ համար է Քրիստոսի փրկագործությունն ու Ս. Հոգու շնորհաբաշխությունը. մի՞թե միայն մի անտարբեր «Գերբնական շնորհաց ձիրք» տալու համար: Չէ՞ որ լոկ արտաքին իրավաբանական մեղանչումը պետք չունի էական ներքին վերանորոգման, այլ միայն մի պատիժ կվերականգնե արդարությունը: Եվ եթե այդպես է, հետևաբար կամ այդ ձիրքն է հետո թուլացել և մեղանչման պատճառ եղել և կամ նախամարդուն թողել է անօգնական և այդ էլ, ուրեմն, Աստուծո հրամանով, այնպես որ մեղանչման պատճառն Աստված է դառնում: Չնայելով այսպիսի անտեղությունց՝ Հռովմեական եկեղեցին խեղաթյուրում է փրկագործության վարդապետությունն ևս՝ ուսուցանելով, որ իբր թե մենք կարող ենք լոկ մեր արտաքին գործերով վերստին ձեռք բերել այդ ձիրքը:

Այս մոլորությունն զգալով՝ բողոքականք ոչ թե ճշմարտությունը գտան, այլ ընկան հակառակ ծայրահեղության մեջ՝ ասելով, որ նախամարդու արդարությունն ոչ թե ըստ շնորհաց էր, այլ բնական էր, նորա բոլոր ուժերը ներդաշնակ էին, ու նորա անկումը կատարյալ ապականություն եղավ ըստ ամենայնի, և փչացան նորա բոլոր ուժերն ու բարի կողմերը: Ուստի նա, իբրև

մի անընդունակ արձան, չի կարող բարոյապես գործել, եթե մինչև անգամ կամենա, ու նորա փրկութիւնը լիովին միմիայն Աստուծով է: Նա ստանում է շնորհ միմիայն հավատքով, բարի գործերն ոչինչ են, և Աստուծո շնորհքով մարդ ոչ թե փոխվում է, այլ մնում է նույնը և միայն Աստուծո առաջ է արդար ճանաչվում առանց յուր բարոյական մասնակցութեան: Սակայն Ս. Գիրքը պարզապես ասում է, որ մեղանշումից հետո եղել են մարդիկ, որոնք Աստուծո ձայնին արժանացել են, ուխտի ավետիք ստացել, գործրինակ, Աբրահամ, Իսահակ, Հակոբ կամ Ենոք, Մաթուսաղա և այլք, ու ձգտել երանութեան, և ոչ թե մարդը ուղղակի սատանա է դարձել: Բայց եթե նախամարդն ամեն կերպ կատարյալ է եղել, ինչպե՞ս մեղանշեց ու մինչև անգամ փչացավ. մի՞թե Աստված եղավ պատճառ, կամ մի՞թե այդպիսի կատարելութիւն կլինի, երբ վերստին ընկնում է: Հարկ չկա այս մոլորութեան վրա երկար խոսելու, զի բողոքականք ինքյանք սկսան հետզհետե ուղղել, և միայն Կալվինյանք նույնը պահեցին՝ դավանելով նաև մարդու նախասահմանութիւնը (տե՛ս վարը):

Այս հակառակ ու մոլոր տեսութիւններն ավելի ևս պարզում են մեր առաջ մարդու նախնական ու մեղանշական վիճակի որպիսութիւնը: Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին, խորշելով այս երկու ծայրահեղ մոլորութիւններից ևս, նաև չէ շեղվում Ս. Գրքի Վարդապետութիւնից: Քանի որ մարդ Աստուծո պատվիրանի ճանապարհով էր ընթանում, ոչ մի նեղութիւն, վիշտ և ապականութիւն չէր կարող նորան հաղթել, իսկ երբ Աստուծո դեմ մեղանշեց, ապստամբեց, նույն ժամանակ սկսավ և մեղքն յուր բողբոջը տալ, մարդն էլ ընկավ մահվան ու ապականութեան լծի տակ և փոխանակ սեր տածելու առ Աստված՝ երկյուղով բռնվեց: Մարդն ինքը գնաց դեպի անկումը, «ինքնակամութեամբ և բանսարկվի պատրանք», ուստիև ժառանգեց մահն և ապականութիւնը: Եվ եթե համեմատենք նախնական ու մեղանշած Ադամին, կտեսնենք, որ նա «դժուարաշարժ առ մեղսն յայնժամ, եւ դիւրաշարժագոյն առ բարին. որպէս եւ այժմիկ յապականացուս անկեալ կեանս, հակառակաւն այսոցիկ վտանգիմք, դիւրաշարժ առ մեղսն եւ դժուարաշարժ առ առաքինութիւն փոխելով» (Հովհ., Իմաստ., էջ 69-70): Կամ թե ըստ Ս. Ներսես Շնորհալու

բացատրութեան՝ «Յաղագս մեղաց մեռաք եւ մեռելութեամբն կորուսաք զփառս յաւերժականս». «Մերս բնութիւնն ոսկեղէն էր ի սկզբանն եւ առանց ապականութեան, եւ այժմ մեղաւ՝ խառնեցաւ ընդ մեղացն եւ ժառանգ ապականութեանն» (Ընդհ., 321, 412): «Նախահայրն մեր Ադամ քաղցր պտղոյն հեշտութեամբ կորոյս զաստուածային զփառսն եւ զկեանսն անմահականս եւ զդրախտին վայելչութիւնն, եւ փոխանակ ընկալաւ զերկիր փշաբեր եւ զկեանս տրտմականս եւ զախտալիցս եւ զտաժանելիս, եւ մահ ի կատարածի» (Ագաթ., 406. Եզնիկ, 71-77): «Զի թէ էր պահեալ զպահոցն պատուիրանն, անախտ եւ անմահ եւ անմեղ կեանս ժառանգեալ, եւ յերկինս զերկնից բարութիւնսն» (Ս. Հովհ. Մանդ., 31):

Մեր Ս. Հայրերի այս գեղեցիկ խոսքերից հետեւում է, որ մարդու միտքը, կամքն ու խիղճը մոլար ընթացք էին ստացել մեղանշական վիճակում: Միտքը գրավված էր ոչ թե Աստուծով, այլ աշխարհով. կամքն առավելապես հակվել էր դեպի չարը, իսկ խիղճը ժանգոտվելով ցոլացնում էր յուր մեջ ոչ թե աստվածայինն, այլ առավելապես աշխարհայինը: Դորա հետեւանքն էր, որ մարդը մարմնապես ևս զրկվեց հավերժական աստվածային փառքի վայելքից և ապականացու կյանքի կերակուր դարձավ: Այդ կորստական վիճակ էր, որի հիմնական հետեւանքն էր և մահը՝ «մեղաց թողակը» (Հռ., 2 23), որ ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ՝ հոգու բաժանվիլը կենդանությունն ու երջանկությունն տվող Աստուծուց և անկումն մարմնավոր ցավերի ու լուծման մեջ (Բ Կոր., ԺԱ 3. Ա Տիմ., Բ 14):

Առաքյալը գեղեցկապես պատկերացնում է այս վիճակի հակասականությունը նաև հակառակ վերոհիշյալ ծայրահեղութեանց՝ ասելով. «Զի ոչ եթէ զոր կամիմ, զբարին առնեմ, այլ զոր ոչն կամիմ զչարն, զայն գործեմ: Ապա եթէ զոր ոչն կամիմ, զայն առնեմ, ոչ եւս ես առնեմ զայն, այլ բնակեալ յիս մեղքն»: Եվ այս հակասական վիճակի լուծումը մահն է (Հռ., է 19): Մարդու մտքերը խավարել էին, ու չէր ճանաչում Աստուծուն, ուստի աշխարհին նվիրվելով, յուր ընտանիքով ու որդիներով էր մխիթարվում (Մանդ., Դ 1, 25). նորա սիրտը թանձրացել էր, չէր զղջում ու սիրով չէր վառվում առ Աստված, զի նորան չէր ճանաչում, որ

սիրեր (Ա Հովհ., Դ 8, 18), վասն որո և վախենում էր նորանից (Ծննդ., Գ 10): Վերջապես շեղվել էր և նորա կամքը առավել դեպի չարը՝ հակառակ Աստուծո, զի նորան չէր ճանաչում ու չէր սիրում, որ կատարելապես հակվեր դեպի նորա կամքն¹, ուստիև ոչ թե զինքն էր դատապարտում, այլ յուր արածի համար մեղադրում էր Աստուծո ամենաբարի արարչությունը (Ծննդ., Գ 12, 14): Հետևաբար նա յուր մեղանշման ընթացքի մեջ Աստուծո հակառակ դիրք էր բռնել և դեպի մարմնավորն, աշխարհայինը հակվել: Վասն որո և Աստված մերժեց նորան յուր հաղորդակցությունից ու ձգեց աշխարհի անողոք ճախարակի պտուկսի մեջ:

Այդ անկման մեջ նախամարդը քանի գնում ընկնում էր, զի զորանում էր նորա մեջ հպարտությունն ու մեծամտությունը, և նա կարծում էր, թե ինքը կարող էր աշխարհում ամենայն ինչ գիտենալ և յուր բախտը կռել. նա դեռ չգիտեր՝ «եթէ ոք կամիցի գիտել ինչ, չեւ եւս գիտաց որպէս արժանն էր գիտել: Բայց որ սիրէ զԱստուծո, նա է տեղեկացեալ ի նմանէ» (Ա, Կոր., Ը 2): Չգիտեր, որ չսիրելով Աստուծուն, կտրվում էր նորա ամենաառատ իմաստությունից և մարմնավոր աշխարհի մի օղակը դառնում: Այդ տգիտության հետևանքն էր, որ նախամարդը թաքնվում էր ամենագետ և ամենատես Աստուծուց (Ծննդ., Գ 10):

Եվ երբ նա, այս միակողմանի ու շեղված ընթացքին նվիրվելով, կարծում էր յուր կոչման հասած լինել առանց Աստուծո պատկերի և առանց հոգու խաղաղության, լուր աշխարհայինով,

¹ «Իբրեւ հաստատեցաւ յԱրարչէն նախահայրն, պատուեալ բանի եւ իմաստութեամբ, ի բնութեան ունել զգիտութիւն եւ զնախանձ բարի, եւ զերկիւղն Տեառն, որ եւ պատճառ կենաց եւ այլ ինչ այսպիսի, որ ի բարի զշարժումն առ Աստուած ունի, զի ամենայն ինչ յԱստուծոյ բարի լեալ ասի, զի արարաւ մարդն յողորմութիւն եւ կարգեցաւ ի միջաստիճան կենաց եւ մահու, եւ ի ձեռս տուաւ անձնիշխանութիւն որպէս կատարար յորկոյս եւ միտ առցէ, կամօք ի վիճակելն եթէ կենաց եւ եթէ մահու: Իսկ իբրեւ շեղեցաւ յաստուածային պատուիրանապահութենէ ըստ ակտրժակաց իրոց... ի փառացն զրկեցաւ, ինչպէս որ մարմնաւոր եղէ, եւ զպատիժս պատուհասին զուզաթեւ ընդ յանցանացն տուժեցաւ, թափուր եղեալ ի Հոգւոյն իմաստութենէ, ի գիտութենէ, ի հանճարոյ, ի խորհրդոյ, ի զօրութենէ, յաստուածապաշտութենէ, ի ներքոյ անկեալ երկիւղի օտարին, ստուգանելով պատուիրանին Տեառն ի բաց եկաց ի շնորհաց Հոգւոյն՝ կնոջն լսելով իրատու՝ կորոյս գտիրական վեճ իմաստութիւն, ոտիցն հնազանդեալ գլխոյն, անհանճարաբար իբրեւ զգեղեցկագոյն եւ զքաղցրաճաշակ, քան զպատուիրանն Աստուծոյ զմահարարն եկեր զպտուղ, անմահական վայելիցն տարագիր եղէ, անխորհրդապէս կորուսեալ զբոցսանանչ լուսափայլ զարդարանա...»: Ստեփ. Սյունեցի, Թուղթ առ Գերմանոս^{84*}:

մարմնավորով, ահա և մարմնավորը պետք է ունենար յուր տանջանքն ու սպառումը, և հետևաբար մահը խորտակեր նորա սխալ հույսերը: Նա յուր երկպառակված և անկատար հոգու կարողությանց ծայրահեղ լարմամբ չկարողացավ վերացնել բնական կյանքի այն բոլոր տանջանքներն ու յուր մարմնի նվաղումը, որոնք հետևանք էին յուր մեղանշման նաև միջնորդապես իբրև հետևանք յուր հոգու տկարությանց: Վերջապես նա չպետք է կարողանար խուսա տալ յուր սիրած մարմնի ու մարմնականի լուծումից՝ մահից: Ուրեմն թե՛ մարմինն ու թե՛ աշխարհը նորան չափազանց սիրելի լինելով հանդերձ՝ նա չպետք է կարողանար վայելել, վասնզի յուր մեղքով ու հոգու խանգարմամբ նա չար ընթացք էր բռնել դեպի աշխարհը և խանգարում էր նորա ընթացքի այն կանոնավորությունը, որ պետք է հաստատուն մնար՝ մարդու կոչման համաձայն գործունեությունը (Ծննդ., Գ 17-19):

Մեղանշական այսպիսի մարդը չէր կարող անմահությունն վայելել յուր միակողմանի և Աստուծո հակառակ կյանքի ու գործունեություն մեջ: Նախամարդու կյանքի այս ամբողջ ընթացքը ճշտապես ներկայանում է Ս. Հովհան Մանդակունու խոսքերի մեջ, որոնք են. «Արար Աստուած զմարդն եւ ետ ի դրախտին փափկութեան, զամենայն զգայութիւնս ողջ ունելով ի բնութեան իւրում: Արդ իբրեւ լուաւ այնմ, որ խաբեացն զնա, յայնժամ էառ զախտս ամենայն, եւ իսկոյն ընկեցեալ եղեւ արտաքս ի մեծ եւ ի չքնաղ փառաց իւրոց. զի ծանիցէ մարդ՝ թէ՛ գոն ախտք, որ մերժեն զնա յԱստուծոյ, եւ զի աղաչէ զբարերարն Աստուած, որպէս զի օգնեսցէ նմա, եւ ապա կարասցէ կտրել յինքենէ ի բաց զախտս ամենայն» (էջ 188):

ԺԵ.

ՍԿՁԲՆԱԿԱՆ ՄԵՂՔԻ ԺԱՌԱՆԳԱԿԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔԸ

Նախամարդու մեղանչումը, ինչպես տեսանք, ապականիչ կերպով ներգործեց նորա ամբողջ գոյության վրա թե՛ հոգեպես և թե՛ մարմնապես: Նա գոյության սկիզբ պետք է լիներ ամբողջ մարդկության, ըստ որում՝ յուր մեղքի հետևանքներով ևս ավերիչ սկիզբ եղավ յուր ժառանգների համար: Նորանով բուր մարդիկ գոյություն ստացան և նորանով նոքա յուրյանց նախահոր մեղքը ժառանգեցին (Հռ., Ե 12): Ամբողջ մարդկության զարգացման ու հարատևության ընթացքը խանգարվեց, մարդու կոչման իրագործումը այլակերպվեց, և, փոխանակ աստվածային սուրբ սկզբունքին, աշխարհային սկզբունքը տիրապետող հանդիսացավ նոցա վրա. սատանայի կյանքը եղավ նոցա շավիղը:

Բարոյական ու բնական ժառանգականության օրենքն իշխում է մարդկային սերման մեջ թե՛ ըստ հոգու և թե՛ ըստ մարմնի. ուստի որքան էլ յուրաքանչյուր անհատ Աստուծո արարածը լինի, այսով հանդերձ նա միանգամայն յուր նախորդի ու նախահոր պատկերն է, յուր ցեղական հանգամանաց ծնունդն է և նորա բնությունն ունակական ու բնածին է: Բոլորն էլ ներկայացնում են Ադամային տիպարը և մոլար զարգացման ընթացքի մեջ գնալով՝ ավելի և ավելի հեռանում են Աստուծուց, ու նոցա հոգու և մարմնի մեջ երկպառակությունը զորանում է (Հռ., է. Գաղ., Ե 17): Նախամարդու մեղքը թունավորեց նորա ժառանգներին ու սոսկ նոցա մարմնականը զորացրեց: Եվ որովհետև «ծնեալն ի մարմնոյ մարմին է» (Հովհ., Գ 6.), ուստիև Ադամի մեղանչական մարմինը մեղանչական ծնունդներ տվավ՝ յուր սերնդին պարզեցնելով նաև մեղքի հետևանքը (Ծննդ., Ը 21. Սաղմ., Ծ 7. Եփ., Բ 3. Հռ., Ե 12, 18): Նախամարդը որդիք էր ունենում «ըստ կերպարանաց իւրոց և ըստ պատկերի իւրում» (Ծննդ., Ե 3): Մարդու բնական ընթացքի մեջ տիրապետում էին աշխարհային ձգտումներ և ազահոլթյուն. դեպի Աստված և դեպի նորա արքայու-

Թյունը միտում չկար: Նորա հոգևոր կյանքը զբաղված էր աշխարհով միայն, որի վրա նա ինքյան տեր էր կարծում, իսկ Աստուծո անունը նա ձգտում էր դուրս մղել յուր գիտակցությունից ու նորա իշխանությունը չճանաչել: Նորա միջից ոչ թե Աստուծո անունը և բարվո զգացմունքը չքացել էր, նա ոչ թե կատարելապես չար էր դարձել, այլ նա ժառանգել էր նաև նախամարդու երբեմնական երանելի վիճակի և բարվո առավելության գիտակցությունը, նույնպես և այն անկման գիտակցությունը, որ հառաջացել էր Աստուծո դեմ վտարանջելուց: Նա հեծությամբ նայում էր դեպի հետ, ուզում էր դառնալ դեպի յուր բնական վիճակը կամ դրախտային կյանքը, սակայն չէր կարողանում, վասնզի գերի էր դարձել աշխարհին, ստորուկ՝ յուր մարմնավոր հակումներին և յուր միակողմանի ընթացքի թափից չէր կամենում դառնալ: Նորա մեջ աշխարհային սկզբունքի տիրապետությունն ավելի գորեղ էր, քան թե սուրբ սկզբունքի, աստվածային ճանաչողության զգացողությունը և նորա կամեցողության գորությունը շղթայված էր աշխարհի հետ: Այս մի վիճակ էր, որ շատ անգամ մեր մեջ ևս զգում ենք, երբ աշխարհայինը տիրական ներգործություն է ունենում մեզ վրա. «Վարանիմ, եւ միտք իմ ապշեալ յամառին, զի գիտեմ զբարին, եւ առնեմ զչար. իմանամ զարդարութիւն եւ գործեմ զանօրէնութիւն. խօսիմ զուղղութիւն եւ խորհիմ զանիրաւութիւն », - ասում է Ս. Հովհան Մանդակունին՝ ըստ առաքյալին (էջ 14, 16. Հռ., էջ 19):

Մարդկանց մեջ զարգանում էին գիտություն և արվեստ, երևում էին նշանավոր հանճարներ, առանձին ձիրքով օժտված անձինք, սակայն չէին կարողանում բարձրագույն բարին հառաջ բերել և ոչ մի կարողություն չունեին՝ դեպի բարձր կատարելատիպը ձգտելու, վասնզի թուլացած ու սուղված էին միակողմանի ընթացքի ապականված խավարում: Բարվո զգացումը չունեի համապատասխան կամք, և նորա կամքը մոլորվել էր աշխարհային նպատակների հետևից և զառանցել: Նորա բարձրանալու հիմնական պայմանը կամքի ազատությունն էր, մինչդեռ նա այժմ գերի էր դարձել արտաքինին՝ աշխարհին ու յուր մարմնին: Նորա ինքնագիտակցությունը շփոթվել էր և աշխարհի գիտակցության հետ մնացել ու նորա մեջ սուղվել: Մարդը ձգտում էր քաղաքա-

կանոնության, գեղարվեստի և արտաքին իմաստասիրության զարգացման, որոնք աշխարհային էին և չէին կարող ուղղակի նպաստել մարդու անձնավորության ու սրբազգացության բարձրանալուն: Նա մոռացել էր աստվածապաշտությունը, Աստուծուն չէր որոնում, այլ ամենուրեք յուր անձին էր հետամուտ և յուր եսն էր պաշտում, ըստ որում՝ զգայականը, մարմնասիրությունը և ամբարտավանությունը տիրում էր նորա մեջ. նա յուր կյանքի քաղցրությունը հեշտասիրության մեջ էր գտնում: Եվ այս ավերիչ հոսանքը իշխում էր և մարմնանում թե՛ ամբողջ մարդկության, թե՛ ամբողջ ազգերի, թե՛ հասարակության, թե՛ ընտանիքի և թե՛ մանավանդ յուրաքանչյուր անհատի մեջ: Մարդու գեղձված բնույթը, միակողմանի խառնվածքը և անկիրթ բնավորությունը տանում էին դեպի նորա զարգացման սխալ ընթացքը, և այդոնց մեջ խեղդվում էին նորա մարդկային առանձնահատկությունը և աստվածատուր ճշմարիտ հակումները: Մարդը յուր էություն և այլակերպության հակասական վիճակումն էր, որում երկրորդը զորավոր էր, քան առաջինը: Նա աշխարհի որդի էր և ոչ Աստուծո որդի:

Բայց մարդը ստեղծված էր աշխարհի տերը լինելու համար, և աշխարհը ստեղծված էր մարդու համար, հետևաբար մարդու անկումով և փոխվեց աշխարհի վիճակը: Աշխարհը կեղծ ինքնուրույնություն էր ստացել մարդու նկատմամբ, որի առաջ ավելի մեծ արժեք էր ընդունել: Աշխարհի կյանքի ու զարգացման ընթացքը կեղծվել և իշխող էր դարձել, այնպես որ մարդը բռնվել էր աշխարհի իշխանության տակ: Աշխարհի արարածական լինելու գաղափարը ժխտված էր. հեթանոս աշխարհը Աստուծուն իբրև Աստուծո չէր ճանաչում (Գործք, ԺԴ 14-16): Նա միայն աշխարհն էր ճանաչում և միակ համարում: Նա յուր կրոնական առասպելաբանության մեջ ներկայացնում է իսկապես աշխարհի պատկերը: Աշխարհը նորա համար տիրապետող է դառնում, նորա մեջ զարգանում է՝ ամեն ինչ առանց Աստուծուն ստորադրվելու: Աշխարհի գորությունք աստվածային չեն ճանաչվում, և համաստվածությունը տիրում է մարդկանց մտքի և հոգու վրա: Այսպիսով՝ մարդու և աշխարհի հարաբերությունը մոլորված էր ու կեղծված:

Ըստ այսմ՝ թե՛ մարդը անարդար վերաբերմունք ուներ դեպի աշխարհը, և թե՛ աշխարհը՝ դեպի մարդը: Անարդար էր այս վերաբերմունքը, վասնզի անարդարություն է այն ամենը, ինչի գոյությունը և ընթացքը չէ համապատասխանում աստվածադիր օրենքին և յուրյանց: Աշխարհի և մարդու գոյության օրենքն և իրավունքը այստեղ հեղաշրջվել էր և չէր համապատասխանում ո՛չ մարդու կոչման և ո՛չ Աստուծո նպատակին: Աշխարհում մարդկային բոլոր նպատակները դուրս էին Աստուծո հաղորդակցությունից. մարդը, ազգերը և ամբողջ մարդկությունը յուր բոլոր քաղաքակրթությամբ և հառաջադիմությամբ, գիտությամբ և արվեստով եսապաշտական էին: Աստուծո արքայությունը նոցանից դուրս էր եկել: Աշխարհում այնուհետև տիրում էր թշնամություն հոգու և մարմնի մեջ. տարբեր ձգտմանց և զորությանց մեջ և ազգերի տարբեր ոգու հակառակության մեջ: Մարդկային կյանքում նպատակները բացարձակ դրություն էին ստանում, և յուրաքանչյուր ազգ ձգտում էր, այլոց ոչնչացնելով, հասնել յուր ուզածին: Ազգասիրությունն ու հայրենասիրությունը հիմնվում էր աշխարհասիրության և փառասիրության վրա, որի աստառը եսապաշտությունն էր: Եսապաշտությամբ էին նվիրվում նաև քաղաքակրթության, գիտությանց և արվեստի զարգացման, մարդասիրությունը, բարձրը, վեհը, ազնիվն ու բարին գոյություն չունեի դոցա մեջ: Իրավանց զաղափարը փոխվել էր ուժի գաղափարի և նորան ենթարկվել: Ուստիև Ավետարանում «այս աշխարհը», «այս ժամանակը» տարբեր միտք ունի իսկական աշխարհի և իսկական ժամանակի դիմաց, վասնզի իսկական աշխարհն յուր իսկական ժամանակում պետք է ունենա աստվածադիր ճշմարիտ կյանք և ճշմարիտ զարգացում, մինչդեռ այս աշխարհում ա՛յլ ժամանակ էր և շեղված կյանք ու զարգացումն: Կռիվ, երկպառակություն, աննպատակ կամ կեղծ նպատակի ձգտումներ, աշխատանք ու տանջանք, իրավանց խախտում և այլն, իրար հետ սերտ կապակցվում էին ու շղթայվում այս աշխարհում: Չկար խաղաղություն, ուստիև միությունն ու կյանքի գործունեությունը խանգարված էր և ավերվում էր ու չէր հառաջադիմում՝ ըստ օրինի: Այդպիսի խառնակությունն ու շփոթությունը չէր կարող նպատակ ու կանոնավորություն ունենալ,

զի ճշմարիտ սկիզբ չէր ճանաչում, և Աստուծո արքայութիւնը նորա միջնակետը չէր կազմում ու նպատակ դնում: Մարդկանց առաջ ամեն ինչ նույն էր նկատվում, և ինքյանք կարծում էին, թե մի տեսակ ոլորտի մեջ անվերջ պտտում էին: Մեռնելը նրանց համար նույն էր, թե կրկին ծնվելու էին, ծնվելը՝ կրկին մեռնելու միայն. այլևս ոչ մի նպատակ չէր ճանաչվում. ամենայն ինչ ունայն էր համարվում (տե՛ս Բանք ժողովողին) և ոչինչ՝ նոր (համտ. և Բ Պետր., Գ 3-4): Մարդը չգիտեր ու չէր հասկանում ո՛չ յուր ծագումը, ո՛չ ծագման պատճառը, ո՛չ կենդանութիւնը, ո՛չ մահը, ո՛չ կոչումը, ո՛չ կյանքի որպիսութիւնն ու էութիւնը և ոչ ամենայնի նպատակը: Նա յուր գլուխը կորցրել էր, արածը չէր հասկանում, անելիքը չգիտեր, և ոչ մի բան գոհութիւն չէր պատճառում: Հեթանոսական հոսսահատութիւնը նորան շարժում էր աշխարհի անողոք հոսանքի պտույտների մեջ անվերջ պտտվելու և հոգնելու համար: Ըստ որում՝ անկյալ վիճակի վրա դատելով՝ դարձող և Աստուծո անունը կանչողներ էլ էին լինում (Ենովս, Ենովք նահապետները), հետևաբար նոցա մեջ մեռած չէր աստվածգիտութեան կայծը, սակայն մարմնական ընթացքով խեղդում էին այդ և աշխարհին ու մարմնասիրութեան նվիրվում ի կորուստ: Ունեին իշխանութիւն աշխարհի վրա, բայց ոչ կատարյալ, և կարծում էին, թե կկարենային առանց Աստուծո իշխել և ստրուկ էին դառնում¹:

¹ «Ասեմ վարդապետք՝ եթէ պատուեաց Աստուած գմարդն եւ եղ մնա երեք կարգ, այսինքն՝ անձնական, բնութիւնական եւ պատուիրական: Անձնական կարգը՝ զի Հոգին Տէր է, եւ մարմինն՝ ծառայ, պարտ է ի հնազանդութեան յինչ: Բնութեան կարգը՝ զի ցանկութիւն իցէ ի ներքոյ ցասմականին. եւ ցասումն բանին մասին, զի բանն միշտ իշխան է, եւ ցանկութիւնն միշտ իշխեցեալ. այսինքն՝ իշխան է ցանկութեան եւ իշխեցեալ՝ ի բանէն: Իսկ պատուիրականին կարգն է, զի հնազանդեցի մարդն օրինաց Աստուծոյ: Եւ զայս երեք բարեկարգութիւնս ունէր մարդն նախ քան զյանցանելն ի դրախտին. Իսկ յորժամ անձիշխան կամօք զայս երեք կարգս փոխեաց, մարմինն տէր եղեւ Հոգւոյն, եւ բանականն հնազանդ եղեւ ցասմանն եւ ցանկութեան. եւ ինքն եթող զպատուիրանն Աստուծոյ: Յայնժամ յիրաւի ամենայն տարերք յանկարգութիւն փոխեցան. ե՛ր գազանք, ե՛ր անասունք անհնազանդ եղեւ մարդոյն եւ թշնամիք մնա» (Ս. Գրիգոր Տաթևացի):

«Եւ գործիմակ զգալի կենդանիքս թէ գտորեւտութիւն օրոյս ոչ ճաշակեմ, մեռանիմ. այսպէս եւ իմանալիքս թէ մի ժամ ոչ ընդունիմ ի շնորհացն Աստուծոյ, մահանամ»: Մեկն. Ժամ., 324:

ԺԶ.

ԱՍՏՈՒԾՈՆ ՏԵՌՐԻՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆԸ ՇԵՂՎԱԾ ՄԱՐԳԿՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Աստուծոն արդարությունը և աստվածադիր օրինաց անվրեպ սկզբունքը պետք է, անշուշտ, արտահայտվեր նախամարդու մեղանշման վրա: Այդ արտահայտությունն է Աստուծոն օրինական և արդար պատիժը, որ միանգամայն հետևանք էր նախամարդու սխալ վարմունքին: Մյուս կողմից այդտեղ փայլում է Աստուծոն նախախնամությունը՝ տալով յուր խրատական պատիժն ու ավետիքը: Աստուծոն այդ պատիժը՝ թե՛ որդեծնության նեղությունը, թե՛ քրտինքով հաց գտնելը, թե՛ դրախտից արտաքսվիլը և թե՛ մահը, ինչպես առհասարակ Աստուծոն ամեն մի պատիժը, դաստիարակության համար են: «Մեղք մեր ցասուցանեն զԱստուած, և նա խրատէ զմեզ պատժովք» (Հաճ., Բ 273. Եղիշե, 319): Մարդը պետք է նեղությանց մեջ հեծեր, որ զգար յուր մեղքի ծանրությունը և դիմեր առ Աստված օգնություն հետևից յուր ազատ կամքով, որով մեղանշել, ապստամբել էր Աստուծոն դեմ:

Ադամային մեղքի հետևանքն ամբողջ մարդկության մեղսային վիճակն էր, և այդ մեղքը մարդկության յուրաքանչյուր անդամի բնածին հանցանքն է համարվում, վասնզի մարդիկ յուրյանց կամքով մեկ են յուրյանց նախահոր հետ (Հռ., Ե 12): Մարդու կամքն այլևս չէր կատարում աստվածային սուրբ օրենքի պահանջները. նորա կամքը մեղանշական էր, Աստուծուն չէր պաշտում, այլ՝ նորա արարածը (Հռ., Ա 20), ուստիև հեթանոսք կոչվում են «որդիք բարկութեան», «որդիք ապստամբութեան» (Եփես., Բ 2-3): Մարդիկ չէին ծառայում յուրյանց կոչման, չէին ձգտում լինել այն, ինչ որ պետք է լինեին, այլ դառնում էին այն, ինչ որ կարելի էր լինում կամ կարենում էին: Մի խոսքով՝ «ամենեքեան մեղան եւ նուազեալ են ի փառաց անտի Աստուծոյ» (Հռ., Գ 23):

Բայց մարդ ինքն յուր մեջ չէ ծնել մեղքի գաղափարը, ինչպես սատանան (Հովհ., Ը 44), այլ արտաքուստ է գայթակղություն ստացել ու հրապուրվել: Նա ոչ թե ինքը մեղք էր ու մեղքի աղբյուր դարձել, ինչպես սատանան, այլ դրսից էր մեղքի հրապուր նորա մեջ մտել, և ինքն յուր ազատությամբ կամ ինքնիշխանությամբ միայն չէր ընդդիմադրել: Մարդու մեջ դեռևս կար մի բան, որ հակառակում էր կամ հակաճառում էր մեղանչականության, ինչպես Պողոս առաքյալն է ասում. «Զոր գործեմն՝ ոչ գիտեմ, ոչ եթէ զոր կամիմ՝ գայն առնեմ, այլ զոր ատեամն՝ գայն գործեմ: Ապա թէ զոր ոչն կամիմն՝ գայն առնեմ, վկայեմ օրինացն, եթէ բարևոք են...: Հաճեալ եմ ընդ օրէնսն Աստուծոյ՝ ըստ ներքին մարդոյն. բայց տեսանեմ ա՛յլ օրէնս յանդամս իմ, զի նեալ հակառակ օրինաց մտաց իմոց. եւ գերեալ զիս օրինօքն մեղաց, որ են յանդամս իմ» (Հռ., Ե 12. է 7-15, 16-23. Ա Կոր., Բ 14. Հմմտ. Ծննդ., Գ 7-23): Ուրեմն մարդու ներքին ճայնը հակառակ է մեղքին և շարունակ հանդիմանում է մարդու չար գործերը, ըստ որում՝ «ցուցանեն զգործս օրինաց գրեալ ի սիրտս իւրեանց վկայութեամբ մտաց իւրեանց, եւ յանդիմանել զմիմիանս ի խորհրդոց իւրեանց» (Հռ., Բ 15): Այսպիսով՝ մարդու մեջ վարսված էր մեկ ձգտում դեպի Աստվածը, և գիտեր յուր մեղքի ծանր հետևանքները: Նորա մեջ դեռևս հաստատ էր աստվածային պատկեր լինելու գիտակցությունն ու համոզմունքը^{85*}, միայն թե մեղքի ու նորա հետևանքների տակ թուլացած և ընկճված էր (Ծննդ., Զ 38. Ը 21. Թ, Ե. Հակ., Գ 9): «Սա կամօք գլորեալ ապականեցաւ եւ անձամբ եւս ոչ կարէր կանգնել կալ ի վերայ ոտից» (Ս. Հարք, Եղիշե, 25. Հմմտ. Մատթ., ԺԵ 19. Հովհ., Գ 6. Ա Հովհ., Ա 8. Եղիշե, 325-326):

Այս ամենն աստվածային խրատական պատժի հետևանքն էր, և այս ամենի պատճառով մարդիկ ոչ միայն պատժի էին արժանի, այլև Աստուծո ռդորմածության առարկա էին: Այդպես և Քրիստոս, Երուսաղեմի վրա Աստուծո դատաստանը հայտնելով, ցավում էլ է նորա վրա (Ղուկ., ԺԹ 41) ու լաց լինում: Մարդը թեև մեղանչել էր, սակայն ինքյամբ չէր ծնել մեղքը. թեև մեղքը ճաշակել էր, սակայն մեղքի սոսկական աղբյուր չէր դարձել. թեև ընկել, սակայն գիտեր յուր անկման թշվառությունը. թեև յուր

Հանցանքն էր այդ մեղքը, սակայն նաև յուր ժառանգական վիճակն էր. նա ուզում էր հասնել վերստին երանության: Նա սատանայի պես վերջնական կորստի չէր կարող մատնվել. նա խղճալի էր (Հու., է 24): Նա խղճալի չէր լինիլ, եթե ոչ մի կերպ չկամենար Աստուծո օգնությունը, ոչ մի կերպ չկամենար Աստուծո փրկությունը, այլ վերջնականապես նվիրվեր յուր մեղանչական անկման և Աստուծո շնորհները մերժեր, ինչպես երբեմն անում են զանազան անհատներ: Այդպիսիք միմիայն աստվածային դատաստանի և միմիայն պատժի են արժանի և ոչ արգահատություն: Մարդկության ընդհանուր վիճակը խղճալի էր, և Աստված ողորմեց:

Բայց Աստված, ողորմելով խղճալի մարդկության վրա, ոչ թե միանգամից տվավ նորան յուր տնօրինած փրկությունն, այլ նախ մշակեց մարդկանց ընդունակությունն ու նախապատրաստեց նոցա Աստուծո այդ մեծահրաշ շնորհաց ընդունելության համար: Մարդիկ պետք է ճշմարիտ ճանաչողություն ունենային թե՛ մեղքի, թե՛ յուրյանց վիճակի և թե՛ դոցա հետ կապված բոլոր հանգամանաց մասին, որ սրտանց ու կամավորապես խոնարհվեին աստվածային այդ մեծ ողորմության առաջ և նվիրվեին նորա միակ օգնության: Մարդկությունը, մեղքի ծանրության ու տանջանքի տակ հեծելով, պետք է մեղքից զզվեր և սիրով վարվեր դեպի Աստուծո սերն ու ողորմությունը: Նորա նախապատրաստողը պետք է լիներ ոչ թե նեղություն ու տխրություն, ըստ աշխարհի, որ կտաներ դեպի մահ, այլ «ըստ Աստուծոյ», որ տանում է դեպի կյանք (Բ Կոր., է 10):

Այս նշանավոր նախապատրաստության սկզբունքները հետևյալներն են.

Նախ և առաջ մեղանչած և աշխարհին ենթարկված մարդը պետք է գիտենար Աստուծո տնօրինությունն, որ Քրիստոս գալով փրկելու էր մեղքի հետևանքների մեջ հեծող մարդկությունը: Այդ մի հաստատ հույս էր, որ մարդու առաջ մի առատ լույս էր բաց անում, որպեսզի աշխարհի անողոք հանգամանքների մեջ ոչ բոլորովին ընկճվեր, այլ անմխիթար տառապեր և դեպի Աստված ձայն հաներ: Նորա մեջ պետք է միշտ հնչեր Աստուծո մեծ ողորմության հույսը, չլուեր խղճի ձայնը, և չկորցնեի յուր գոյությունը:

գաղափարն ու կոչման հետամտությունը: Ինչ էլ որ աշխարհի մեջ նա փորձեր յուր երջանկություն հասնելու համար, ինչ միջոցների ու նորահնարությունց չդիմեր, պետք է ի վերջո ոչ թե հուսախաբավեր, այլ պետք է հեռավոր ապագայում մի աստվածային անզեղջ հուսատեղի ունենար: Եվ երբ յուր սեփական, աշխարհային բոլոր միջոցների ու հնարների ունայնությունը տեսներ, ոչ թե հուսահատվեր և անսփոփ մորմոքվեր, այլ նոր հուսո լուսով նորից դեպի հառաջ դեկավարվեր: Ահա այս պատճառով Աստված նույնիսկ նախամարդուն ավետեց պատժելուց անմիջապես հետո, որ կնոջ գավակը կշախջախե խաբող ու հրապուրող օձի գլուխը՝ վերջնականապես, ուրեմն, ընկճելով հակառակ իշխանությունը (Ծննդ., Գ 15. տե՛ս և բնագիրը)^{86*}: Աստվածային այս մեծ ավետիքի անհրաժեշտությունը հայտնում է և Պողոս առաքյալը շատ դիպող կերպով (Հռ., Ժ 13-17). «Զի ամենայն, որ կարգասցէ զանուն Տեառն, կեցցէ: Իսկ զիա՞րդ հաւատասցեն, որում ոչն լուան. կամ զիա՞րդ լուիցեն առանց ուրուք քարոզելոյ, կամ զիա՞րդ քարոզեսցեն, եթէ ոչ առաքեսցին»...:

Երկրորդ՝ մեղքի մեջ թավալված մարդը պետք է յուր պարտքի, յուր հանցանքի, յուր մեղքի ճանաչողությունն ունենար, նա պետք է լիովին ըմբռներ մեղքի էությունը և հասկանար նորա վատությունն ու թշվառացուցիչ հանգամանքները: Իսկ այդ չէր կարող լինել, եթե մարդը օրենքի ճանաչողությունն չունենար, վասնզի որտեղ օրենք չկա, այնտեղ էլ մեղք չկա. որտեղ օրենքի զգացողությունն չկա, այնտեղ էլ չի լինիլ մեղքի զգացողությունն (Հռ., Գ 20. է 7): Մարդը ոչ թե մի պատվիրան ու մի պատվիրանագանցություն պետք է համեմատեր, որ օրենքը և մեղքը հասկանար, այլ պետք է յուրացներ օրենքի ոգին, օրենքի գաղափարը և գիտենար, որ ընդհանրապես օրենքն ու մարդու կոչումը անբաժան են իրարից: Այդ պատճառով երկար ժամանակ մարդկություն մեջ օրենքը հաստատվեց ամենաձանր խստությունը, և այդ հաստատությունը եղավ կամ հատկապես, ինչպես հրեից մեջ, և կամ ընդհանրապես՝ ինչպես հեթանոս աշխարհում: Սակայն օրենքի ճանաչողությունն ևս չի կարող կենդանի հաստատություն ստանալ, եթե մարդկություն մեջ և նորա աչքի առաջ չմարմնանար օրենքն և արդարությունը և անմեղությունը ու մի

կենդանի օրինակ դառնար: Այդ պատճառով մեղքի գիտակցությունը, մեղքի լիակատար ճանաչողությունը այն ժամանակ եղավ, երբ երևաց Քրիստոս, որ օրենքի լրումն ու կատարումն է և արդարություն ու սրբություն մարմնացումը: Նորա շնորհաց ու ճշմարտության լույսը, լուսավորելով մարդու սիրտը, միշտ բաց էր անում աշխարհի իշխանության խավարումը և մեղքի գաղտնի խայթոցը: Այդ երկրորդ նախամարդու մեջ երևաց մարդկային անմեղության կենդանի ու ճշմարիտ օրինակը և ճշմարտության իրականացումը. տեսնող ու հավատացողն էլ նկատեց, որ մեղքը ճշմարիտ կյանքի խանգարիչն է, ու դարձավ դեպի Աստված: Հրեաները օրենքով ճանաչեցին մեղքի ծանրությունը և Քրիստոսով թե՛ կատարյալ գիտակցություն ստացան և թե՛ իմացան, որ գուրկ են արդարությունից. հեթանոսներն ևս, ներքին ձայնի օրենսդրությամբ կրթվելով, պետք է հասնեին մի ժամանակի, երբ Քրիստոսով առավել ևս նկատեցին, թե մեղքը տգիտություն է, խավար է և հին հանցանք: Հեթանոս աշխարհում տիրող պատիժների անասելի ծանրությունը և խստությունը պարզապես ցույց է տալիս, որ մեղքը՝ հանցանքը, գրեթե աններելի մի երևույթ է համարվում, և մարդը միմիայն մահով կարող է յուր մեղքը քավել:

Երրորդ՝ ճանաչելով յուր հանցանքն ու մեղքը և խելամուտ լինելով յուր աշխարհային մեղանշականության՝ մարդ պետք է միևնույն ժամանակ հասկանար Աստուծո արդարությունը, որ Աստված ամեն մի մարդու և ամեն մի հանցանքի արդար հատուցումն է տալիս այս աշխարհում ի գգուշություն և ի խրատ: Հանդիպելով տանջանքի և անհաջողությանց, նույնպես և յուր կոչման հակառակ պատահարների՝ մարդ պետք է նկատեր այդ ամենի մեջ աստվածային արդարության հայտնությունը (Հո., Ա 18) և գգուշանար մեղքից: Նա պետք է այդ նեղություններն ոչ թե մի բնական անհրաժեշտություն համարեր տգիտությամբ ու կուրությունամբ, այլ պետք է վառ խղճմտանքով գգացողություն ունենար դոցա բարոյական նշանակության հասու լինելու համար, քանի որ աշխարհում ամենայն ինչ Աստուծո ճշմարտության և արդարության հայտնությունն է, որ տանում է դեպի նորա արքայություն իրականացումը: Նա պետք է լավ ըմբռներ, թե ի-

րավական աշխարհի և յուր մարդկային ճշմարիտ հառաջադիմական ձգտումների ու կատարելատիպի մեջ եղած հակասությունները հառաջանում են իսկապես նույնիսկ յուր մեղանշումից: Այս զգացողությունը ընդհանրացավ մարդկության մեջ, սակայն պարզ ճանաչողության չհասավ: Հեթանոսներն ամեն մի դժբախտություն չաստվածների պատիժ էին ճանաչում, հրեայք՝ օրինազանցության հետևանք, մինչդեռ արդարություն և մեղքի գաղափարը մտավոր և պարզ տեսություն չդարձավ: Մարդկային մեղանշականության գաղափարը դոցա մեջ արյուն ու մարմին չեղավ: Միմիայն քրիստոնեություն մեջ պարզվեց այդ սկզբունքը, որ նեղությունք, մարդկության վրա գալով, ավելի ծանրապես կարող են իջնել այս ու այն ժողովրդի և այս ու այն անհատի վրա ևս (Ղուկ., ԺԳ 2-5): Մարդիկ պետք է գիտենային, որ Աստված այդպիսի պատիժներով ոչ միայն հատուցումն է տալիս մարդկանց գործերին, այլև ի վերջո խրատում է նոցա փորձություն բովի մեջ, կրթում է հայրական սիրով, բուժում է և յուր անսահման բարերարությունը տանում է դեպի ճշմարիտ նպատակը: «Զի զոր սիրէ Տէր, խրատէ. տանջէ զամենայն որդի, զոր ընդունի» (Եբր., ԺԲ 5-12, Հայտ., Գ 10): Այդ ամենով Աստված հայտնում է յուր փրկարար գործերը և աստվածային իսկական փրկությունը, որպեսզի յուրաքանչյուր ոք փորձության մեջ իսկ աչքը դարձնե դեպի Աստված (Հովհ., Թ 3): Նայելով, թե մենք ինչպիսի բարոյական վիճակում ենք գտնվում, ըստ այնմ ևս՝ աստվածային պատիժները ծառայում են կամ ի զգուշացումն և ի խրատ հանցանաց և կամ ի հայտնություն աստվածային ճշմարիտ գործերի և ի գորացումն հավատքի: Եվ մեր խիղճը իսկույն այդպիսի հանգամանքներում վկայում է մեզ, թե դոցանից ո՞րն է մեզ համար նշանակված: Հաճախ միևնույն պատիժը, սպառնալիքն ու ավետիքը ծառայում է մեկին իբրև պատիժ, մյուսին՝ իբրև խրատ, երրորդին՝ իբրև զգուշացուցիչ, չորրորդին՝ իբրև հավատքի գորացումն և ամբողջ ժողովրդին՝ իբրև մի մեծ բարերարություն հառաջադիմության համար: Իսկ երբ մարդ մեղքի ծառա է դառնում (Հովհ., Ը 34) և չէ ուզում ելնել անկյալ վիճակից դեպի հավատքի լույսը, Աստված նորան թանձրացնում է և կուրացնում՝ ոչինչ չլսելու, չտեսնելու և չհասկանալու համար,

որպեսզի դեռևս յուր մեղքի ճանաչողության մեջ սուզվի և հապա դառնա: Ուրեմն Աստուծո պատիժը շատ անգամ ծառայում է մեղքի գիտակցության համար միայն, որ ամեն մի անհատի, ազգի և ամբողջ մարդկության հառաջագիմության հիմնաքարն է:

Չորրորդ աշխարհում ապրելու հանգամանքները ճանաչելով՝ մարդ պետք է չմոռանա, որ մի օր էլ աշխարհից բաժանվելու է և պետք է հասկանա այդ բաժանման որպիսությունը: Այդ բաժանումը մահն է, որ մեղքի հետևանքն է ու պատիժը, կամ մեղքի թոշակն է (Հռ., Ե 12. Զ 23. Հակ., Ա 15): Բայց մահ է, երբ մեղավորը մարմնապես ապրում է Աստուծուց հոգով բաժանված, մահ է, երբ մարդ հոգեպես ինքն յուր մեջ երկպառակված է և խռովված, մահ է հիվանդությունն ու մարմնի ակնհայտնի փտիլը, և վերջապես մահ է վերջնականապես հոգու և մարմնի բաժանվիլը, որով մարդ դադարում է այս աշխարհում գոյություն ունենալուց: Եվ այդ մահը համարվում է մարդու առաջ այն «յետին թշնամին» (Ա Կոր., ԺԵ 26), որից ամենասոսկալի սարսափն է զգում մարդը: Որքան էլ մահը մարդու աչքում բնական իրողություն է նկատվում, այնով հանդերձ ոչ մի կերպ հնար չկա համոզվելու, որ մահը բնական օրենք է: Որքան էլ մահը բնական է բնության մեջ, մենք չենք կարողանում ընդունել, թե մարդկային անձնավորության համար ևս բնական է, զի մեր բանականությունը բնական արարածների պես անցական նկատվիլ չի կարող, և հոգու ու մարմնի բաժանվիլը մեզ համար գաղտնիք է մնում, մի խորհուրդ է ճանաչվում: Մեզ միշտ տանջում է մի հարց, թե ինչն է ծննդյան ժամանակ հոգին միանում մեր մարմնի հետ, երբ պետք է բաժանվի, և ինչն է բաժանվում, երբ վերստին մեռելոց հարուստյան միջոցին պետք է միանա: Մեր մեղանշական մարմինն առավ և Քրիստոս և մեռավ, որպեսզի ըստ ամենայնի՝ մեզ պես լինի և ըստ ցորենի օրինակին՝ մահվամբ արդյունք տա (Հովհ., ԺԲ 24. Հռ., Ը 3). հետևաբար Քրիստոսի մահն այլ նպատակ ունի և չէ հաստատում մեր մահվան անհրաժեշտությունը: Մեր մահը միայն մեր մեղքի հետևանքն է, և եթե նախամարդը մեղանշած չլիներ, մարդիկ մեզ պես ցավազար վախճան չէին ունենալ, ապականացու մահով չէին մեռնիլ, սոսկումով ու սարսափով չէին վախճանվիլ, և երկրավոր կյանքից փոխվելն այսքան

դառն ու տհաճելի չէր լինիլ, ինչպես տեսնում ենք և աստվածահաճո Ենովքի փոխումից (Ծննդ., Ե 24. Եբր., ԺԱ 5):

Մարդու մեղանշումով փոխվեց մահվան կնճիռը և իբրև դառնություն ծանրացավ մեզ վրա, դառնացավ ու զարհուրելի դարձավ, ըստ որում և «խայթոց մահու մեղք են» (Ա Կոր., ԺԵ 56): Եվ թեև հեթանոսք աշխատեցան մահվան սարսափը վերացնել ու նորա ճիրանները քնքուշ փայփայանք դարձնել. թեև անհավատներն էլ աշխատում են մահը բնական օրենքի հետևանք համարել ու նորա զարհուրանքն ու դառնությունը քաղցրացնել, այսով հանդերձ քրիստոնեությունը բաց է անում մահվան իսկական նշանակությունն ու պատճառը մեր առաջ: Քրիստոնեության լուսո մեջ մահը զարհուրելի է այն մարդու համար, որի մեջ մեղքը անբաժանելի թույն է դարձել, մինչդեռ ճշմարիտ հավատացյալի համար մարմնավոր կյանքի խաղաղ վճար է:

Վերջապես հինգերորդ՝ մարդ, ինքն յուր վրա նայելուց ու յուր մեղանշական վիճակը ճանաչելուց հետո, պետք է նայի և յուր վրա տիրող աշխարհին ու նորա վիճակն ևս ճանաչի: Նա պետք է գիտենա, որ նորա մեղքով աշխարհի մեջ ևս խանգարումն է մտել, և չարը ներս է սպրդվել նորա ընթացքի մեջ: Մենք նկատում ենք, որ բնության երևույթների ու նորա վերջնական նպատակի մեջ մասնավոր հակասություններ են պատահում. նորա ուժերն ոչ թե կանոնավորապես զարգանում են դեպի հառաջ, այլ հաճախ խանգարվում են և հետ մղվում: Հարկավ ամեն մի խանգարմունք ևս որոշ օրենքի համեմատ ենք գտնում, սակայն ոչ անհրաժեշտ: Ավերիչ երևույթներն, ինչպես՝ ժանտախտ, ժանտամահ, երկրաշարժ, հեղեղ և այլն, անհրաժեշտ չեն: Այդոնք կարող են և չլինել, թեև բնագիտական տեսակետից բացատրվում են, վասնզի այդոնք հաճախ ավերում, տակնուվրա են անում մարդու այն գեղեցիկ գործերն, որոնք, ըստ աստվածային օրինաց, աշխարհի շինության են ծառայում: Ինչպիսի բացատրություն էլ գտնենք այդոնց հակասությունը լուծելու համար, այնով հանդերձ կգանք միևնույն մտքին, որ այդպիսի ավերիչ երևույթները աշխարհի ճշմարիտ ընթացքին խորթ են, և հետևաբար արարածներն ունայնության են ենթարկվել, ապականության մեջ են ընկել և բարոյապես երկնում ու հեծում են դեպի

փրկութիւն (Հռ., Ը 19-22): Այս առավել ևս ակներև է դառնում, երբ հիշում ենք, որ մարդու մեղանշումով մեր հարաբերութիւնն աշխարհի հետ փոխված է. նա տիրապետում է մեղանշող մարդուն և Աստուծո փառաց ու կամքի ճշմարիտ հայտնութիւնը չէ լինում նորա հոգու մեջ: Ուստիև չփրկված մարդուն վիճակակից է և աշխարհը և իբրև մի ամբողջութիւն՝ չէ ծառայում յուր նպատակին, այլ պառակտված է տիեզերական ընդհանուր իսկական ընթացքից: Մարդկութեան երկպառակութիւնը աջակից է աշխարհի պառակտման, վասնզի բարոյական ուղիղ ընթացքը պայմանավորված է մարդկութեան և աշխարհի ճշմարիտ հարաբերութեան վերականգնումով միայն, որ Քրիստոսի փրկութեամբ է: Այս բացատրում է գեղեցկապես Ս. Գրիգոր Լուսավորիչն՝ ասելով. «Մինչ մարդն հնազանդէր օրինացն Աստուծոյ, եւ գազանք թունաւորք հնազանդէին մարդոցն որպէս Տեառն եւ թագաւորի...: Եւ որք ապստամբք են ի պատուիրանէն Աստուծոյ, ամենայն արարածք՝ շնչաւորք եւ անշունչք, հակառակս յայտնեն, եւ երկիրս ամենայն տնկովք եւ բուսովք յապականութիւն դառնան» (Հաճ., Դ 180, 185): Այսպիսի հայեցողութիւն պետք է ունենա մարդ ամբողջ աշխարհի ընթացքի վրա: «Յորժամ ի պատուիրանազանցութիւնն գործեցին առ գամ մի անկան յիշխանութենէ՝ գոր առեալ յառաջն ունէին: Իսկ յերկրորդին՝ (անկումից յետոյ) լոկ միայն վասն կարօտութեան պիտոյից ետ իմիք իշխել, եւ իմիք չիշխել, զի գոնեա ապա յետոյ յետուստ իշխելովն ծանրցուք զշնորհն, եւ չիշխելովն զամենատեսառն տէրութիւնն զիտասցուք», - ասում է Ս. Ներսէս Մեծն (առ Բյուզ., 70):

Ահա այսոնք են այն սկզբունքներն, որոնց վրա հաստատված է Աստուծո տնօրինութեան ընդհանուր ուղղութիւնը շեղված մարդկութեան մեջ, որով նախախնամող կամքը տանում է յուր արարածները դեպի յուր արքայութեան իրականացումը Փրկչի միջոցով. «Որ մերունակ բնութեամբս ընդ մահու պատերազմեալ մահու չափ, զմահու կամեցաւ բառնալ զիշխանութիւն. եւ զերկիր եւ գտարերս յառաջին նորոգէր հրաշափառութիւն» (Մամբրե վերծ.):

ԺԷ.

ՓՐԿՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՄԱՐԴԿՈՒԹՅԱՆ ԱԿՆԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԼՐՈՒՄԸ

Աստուծո տնօրինության ընդհանուր ուղղությունից և դորա սկզբունքներից տեսանք, որ մարդը հեծելով պետք է նախապատրաստվեր փրկության, ազատապես կամենար և գիտակցությունամբ ընդուներ: Այդ նախապատրաստությունը պետք է լիներ, որ մեղքի բոլոր ընդարձակությունը տարածվեր, մեղքի բոլոր քաղցրությունը փորձվեր, և մարդ այդ փորձերով հասունանար, սարսափեր մեղքերից ու փրկության ընդունակ դառնար (Հռ., Ե 20. ԺԱ 30): Այսպիսով՝ հարկավոր էին Աստուծո նախախնամության միջոցները թե՛ ավետիք, թե՛ սպառնալիք, թե՛ պատիժ, թե՛ շնորհներ, թե՛ դաստիարակություն և թե՛ երկար ժամանակ մինչև Քրիստոսի գալուստն՝ ըստ հավիտենական տնօրինության: «Չեկն Քրիստոս ի տղայութեան աշխարհի. տղայոցն կաթն պիտոյ էր, եւ ոչ հաստատուն կերակուր. եւ ոչ յեռանդուն երիտասարդութեանն, յորժամ ելեալ զեղոյր մոլորութիւն դիւապատութեանն: Այլ նախ կրթեաց քարոզովքն եւ մարգարէիւք՝ իբրեւ կաթամբ, եւ ապա եկն տալ զկատարեալ վարդապետութիւնն, իբրեւ հաստատուն կերակուր» (Եզնիկ, 231. տե՛ս և Ա Կոր., ԺԳ 11): Ըստ որում՝ ինչպես որ մարդու կրթությունը մանկությունից պատանեկությունը և երիտասարդությունը մի որոշ աստիճանավորություն ունի, այնպես է և ամբողջ ժողովրդի և ազգի և ամբողջ մարդկության կրթությունը: Այլև ընդհակառակն, ինչպես որ Աստված որոշ նախապատրաստությամբ կրթեց և կրթում է մարդկությունը Քրիստոսով յուր կատարելության հասցնելու համար, այնպես կրթում է և յուրաքանչյուր ազգ, ժողովուրդ և անհատի. նույն նախապատրաստությունը, նույն ընթացքը, նույն հասունացումը և կատարելությունն է սպասում յուրաքանչյուրին, սակայն յուրաքանչյուրն էլ՝ յուր բնությունամբ, յուր

Հարստությամբ ու պատրաստությամբ և յուր պատմական կյանքով:

Աստուծո նախապատրաստությունը մարդկության մեջ երկու ընթացք ունեցավ, մեկը՝ հատուկ կամ դրական և մյուսն՝ ընդհանուր կամ բացասական: Առաջինն իրագործվեց ընտրյալ ժողովրդի, այն է՝ Իսրայելացոց մեջ, իսկ երկրորդը՝ հեթանոս աշխարհում (Հովհ., Ժ 1. ԺԷ. Հռ., Ա 18-21. Գործք, ԺԷ 26): Դրական նշանակությունը ա՛յն է, որ ընտրյալ ժողովուրդը աստվածային դաստիարակությամբ ընտելանար ճշմարտության և Քրիստոսով լուսո հնոց դառնար աշխարհի համար, իսկ բացասականի նպատակն է, որ աշխարհի ու մարդկային ուժերի միակողմանի զարգացման ունայնությունն ակնհայտնի կերպով երևան գար:

Հեթանոս աշխարհը նախապատրաստվում էր փրկության համար Աստուծո նախախնամության ընդհանուր ուղղության համեմատ (Գործք, ԺԷ 27): Նորա մեջ տիրում էր բաբելական խառնակություն, ըստ որում՝ բազմալեզու ժողովուրդները իրար չեն հասկանում և, Աստուծո հոգուց օտարացած լինելով, չունին միության ոչ մի կեդրոն ու ոգի: Աստուծո նախախնամությամբ դոցա նախապատրաստության հիմունքն եղավ աշխարհային զարգացումն, որ անհրաժեշտության օրենքով էր հառաջադիմում. հեթանոս աշխարհն, այսպես ասած, ինքն յուրյան էր թողնված (Գործք, ԺԴ 15), որպեսզի Աստուծո ընդհանուր նախախնամության տակ յուր բոլոր ուժերի ծավալումն ունենար ու մի վերջնակետի հասներ: Հեթանոսք ենթարկված էին բնական օրինաց, նոցա ներքին աշխարհը վայրենի կրոնի հարստությամբ էր միայն ինչպեսևիցե բեղմնավորվում. հեթանոս աշխարհը մի վայրի ձիթենի էր միայն (Հռ., ԺԱ 17): Ուստիև նորա բոլոր պտուղները, սկսած կրոնի արդյունքներից, այն է՝ առասպելաբանությունից մինչև քաղաքակրթության վերջին արգասիքները, բոլորն էլ վայրի էր և լուկ մարդկային, որ կարոտ էր Աստուծո մշակության: Նորա մեջ տիրում էին աշխարհային սկզբունքը, հառաջադիմում և յուր հանճարների միջոցով արտահայտվում: Աշխարհային մտքերը, աշխարհային հարստությունները, գեղեցկությունն ու հանճարը, ուժն ու փառքը աստվածության պատիվ է ստանում և չաստվածների ծննդաբերություն համարվում աշ-

խարհայինով կուրացած մարդկանց առաջ: Հեթանոսն յուր բոլոր հոգևոր կյանքով սուզված էր աշխարհայինի մեջ, փոխանակ աշխարհայինն յուր հոգու օրենքներին ենթարկելու ու դատելու: Նորա միտքը երազի մեջ է, և նորա գիտակցությունը ցրված է առասպելաբանությունից մեջ, որոնց միությունը աշխարհային սկզբունքն է: Նա երազի մեջ պտտում է աշխարհի բոլոր անկյունները, նորա գոհացուցիչ բան որոնում և գտնելով աստվածացնում է՝ թեև շուտով վերստին նորանից ևս հուսահատվելու համար: Նա մերթ բույսերի, մերթ աստղերի, մերթ կենդանյաց և մերթ նույնիսկ մարդկանց մեջ է որոնում աստվածային խորհուրդ Աստուծո հայտնություն, բայց ոչ մի տեղ չի կարողանում յուր զննություն գոհացումն տալ: Սակայն նա, այդ ընթացքում թափառելով, ցածրից բարձրին է հասնում և ի վերջո ինքն զինքն աստվածային նկատում^{87*}: Հապա յուր մեջ ևս խորասուզվելով՝ տեսնում է, որ յուր անձնավորությունն ևս աստվածային է, իսկ յուր անձնավորությունից բարձր ոչինչ չգտնելով աշխարհում, Աստուծուն է ուզում գտնել և խավարի մեջ խարխափում է «անծանօթ Աստուծոյ» հետևից^{88*}: Բայց քանի որ նա, աշխարհով բռնված, կուրացած է, նորան պետք է «անծանօթ» Աստված ինքը հայտնվի յուր Որդվով:

Այս նախապատրաստությունը պետք է նախապես յուրյանց բոլոր ուժերը փորձեին, աշխարհի բոլոր միջոցները ճաշակեին, որ տեսնեին յուրյանց սեփական միջոցների և ամբողջ աշխարհի ինքնուրույնության ունայնությունը: Աշխարհը պետք է յուր բոլոր փառքով ու հրապույրով բացվեր մարդու առաջ և յուր ունայնությամբ հուսահատեցներ մարդուն, որ յուր ձգտմանց բոլոր կարելիությունները փորձելուց հետո տարակույսների մատնվեր: Այն ժամանակ նա, աշխարհից կտրվելով, կսուզվեր յուր ներքին աշխարհի մեջ, ականջալուր կլիներ, կլսեր յուր խղճի ձայնը և Աստուծո անարգված լույսի շողը կնկատեր, ինչպես անառակ Որդին հիշեց յուր հոր տունը (Ղուկ., ԺԵ 11-32), գտավ ճանապարհն և եկավ յուր հոր ոտքը՝ ներումն խնդրելով ու հոգացողություն: Այստեղ նկատում ենք Աստուծո իմաստությունն և արդարությունը, որ նա թույլ է տալիս անարդարությունից նվիրված մարդուն նույնիսկ յուր անարդար ճանա-

պարհի պտուղներով դատապարտվելու և արդար դատաստանը ճանաչելու: Հեթանոսը, աստվածացնելով մարդկայինը, բայց ապա մարդու մահը տեսնելով, պետք է վերջապես ըմբռներ, որ մահը մեղքի վարձն է: Նա հուսահատվում է յուր աստվածներից և անհավատություն մատնվում: Նորա հետ աշխարհային հարստությունը ևս ընկնում են՝ զրկվելով թուլացած և ուժասպառ մարդու անհոգությունից տակ:

Հեթանոսք, մյուս կողմից նվիրվելով լուրջ մարդկային քաղաքակրթության ծաղկման, դիմում էին դեպի հառաջ՝ յուրաքանչյուր ժողովուրդ յուր բնական ճանապարհով և տեսնում, որ մարդկային բոլոր ուժերի ծաղկումն ու զորացումն անգամ չէ երջանկացնում զգայականության նվիրված մարդուն առանց ճշմարիտ Աստուծո հաղորդակցության: Եվ երբ վայրենի կրոնները չկարողացան ո՛չ հաստատության հիմք լինել ժողովրդի հառաջադիմության և ո՛չ հովանի, այն ժամանակ մարդկության բոլոր ուժերը փշրվեցան և ամենքի խղճմտանքից ձայն ևս ելավ, որ առանց Աստուծո հաղորդակցության չեն կարող երջանկություն գտնել և ելնել անկումից (Հու., Բ 14-16. Ա 25, 31. ԺԱ 32. Եփ., Բ 12, Դ 17-19): Այս էր թե՛ կրոնի և թե՛ մարդու հոգու պահանջը: Խղճմտանքի այս ձայնն որքան էլ աղոտ լինի, այնով հանդերձ ցույց է տալիս հեթանոսաց ակնկալությունն Աստուծո օգնությունից: Պարսիկները սպասում էին չարի հաղթվելուն և աշխարհի նորոգության, հնդիկները՝ մի մարմնացյալի, որ պետք է ոչնչացներ չարիքը, չինացիք՝ արևելյան մեծ սուրբին, որ կատարելության ճանապարհը պետք է ցույց տար և այլն: Մինչև անգամ քաղաքակրթված հույները տածում էին այդ հույսը, որի արտահայտությունն է Պրոմեթեոսյան առասպելը, թե Արամազդի տիրապետությունը խորտակվելու է մի աստվածորդու գալստյամբ: Այդպես և հին իմաստասերք, խղճի ձայնը ձգելով մտքի երևակայության մեջ, նկարագրում էին ակնկալածի անձնավորությունը. գործինակ՝ Պղատոնը յուր հասարակապետության մեջ նկարագրում է նորա արդարությունը, հալածվիլը, զուր դատապարտվիլը և չարչարվիլը գրեթե՝ ըստ Եսայ., ԾԳ: Այս հայացքն էին խոստովանում և Սոկրատես և Արիստոտելես, այս են հիշում և Կրկերոն և Սվետոն և այլն: Բանաստեղծներն էլ աղոտ նախա-

տեսությամբ այդ ամենն սպասում էին այս ու այն պետից, ինչպես օրինակ՝ Օգոստոսից, որ և, դոցա հավատալով, ինքյան «Փրկիչ աշխարհի» էր կոչում (Հմմտ. Ես., ԺԱ 6-9. ԽԵ 17-25, Եգնիկ, ԼԶ 29):

Այս ակնկալության ձայները անկման մեջ հուսահատվող մարդկության քաջալեր ավետիքն էր, որ հնչում էր բոլոր ժողովրդոց մեջ (Թիվք, ԻԴ 17. Դան., Բ 44. Մատթ., Բ 1-3): Այս ձայնն առավել ևս գորանում էր, երբ ընտրյալ ժողովուրդը Աստուծո պատմական տնօրինությամբ սփռվում էր և Աստուծո ավետիքն ու մարգարեների ձայնը տարածում այդ բացասականապես նախապատրաստվող ու հուսահատված մարդկության բաժնում:

Ընտրյալ ժողովուրդը նախապատրաստվում էր Աստուծո հատուկ նախախնամությամբ: Հեթանոսաց մեջ իշխում էր բնական օրենքն, իսկ այստեղ՝ սրբության օրենքն, որ Աստված շնորհեց նոցա, որպեսզի նորա լծի տակ դաստիարակվելով՝ կարողանային ուրախությամբ ընդունել Քրիստոսի քաղցր ու փոքրոգին լուծը: Այստեղ չկա խարխափանք, այլ ինքն Տերն է, որ հայտնվում է նոցա և յուր հրամաններն տալիս: Այստեղ տիրում է Աստուծո երկյուղն, և Իսրայելը մտնում է Աստուծո առանձին ուխտի մեջ: Իսրայելը գիտեր, որ Աստված է աշխարհի ստեղծողը, տեսնում էր Աստուծո ճշմարտությունն և աշխարհի մեջ իբրև ականատես վկա ապրում: Նա չէր ձգտում ո՛չ քաղաքական կյանքի, ո՛չ գիտություն, ո՛չ քաղաքակրթության. այդ յուր կոչումը չէր, այլ՝ հեթանոսաց: Նա չէր կարող յուր գործերով պարծենալ, զի մեծ գործեր չէր արել, սակայն բարձր դիրք ուներ իբրև Աստուծո ճշմարտության վկա, ճշմարտության այգի (Ես., Ե), կրոնական կոչումով վկա: Եվ նորա կոչումն էր դրականապես լինել այն, ինչ որ պետք է լիներ ամբողջ մարդկությունը Աստուծո փրկության համար, և ինչ որ պետք է դառնար բացասականապես հեթանոս աշխարհը: Հեթանոսք նվիրված էին աշխարհին և աշխարհի համար էին կռվում, իսկ Իսրայելը նվիրված էր հավատքին և հավատքի համար էր կռվում աշխարհի դեմ, կռապաշտության ու խավարի դեմ: Նորա կռիվը ճշմարտության կռիվ էր, Աստուծո արքայության հաստատման կռիվ էր և Աստուծո օրինաց պաշտ-

պանության մաքառումն: Նորա մաքառման սկզբունքն էր՝ Աստված է ամենքի արարիչը և նա պետք է բոլորի վրա իշխես, որոնք հակառակում են և ապստամբում: Սուտ աստվածները կամ աշխարհի ապստամբ պետութիւնք պետք է ընկճվին և Իսրայելի վկայութիւնը լսեն, ինչպես որ Հեթանոս մարդը ընկճվելով պետք է դյուրալուր դառնար յուր խղճին: Ինչպես խիղճն էր մարդու մեջ, այնպես և Իսրայելն յուր ազգային հատկութիւններով և ավետյաց երկրի դիրքով աշխարհի սիրտն էր: Ինչպես որ խիղճը պետք է մարդու մեջ մի անձկութիւն, տենչանք ու փափագ զարթեցնէր դեպի Աստուծո փրկութիւնը, այնպես էլ Իսրայելը պետք է մարդկության մեջ մարգարեական ձայնով նախապատրաստէր այն բոլոր պայմաններն, որոնցով պետք է զար Փրկիչը մեր մեջ: Իսրայելը կտրված էր աշխարհից, բայց Աստուծո ընտրածն էր, աշխարհից անհայտ էր, բայց աշխարհի համար էր, և նորանով էր աշխարհի փրկութիւնը (Հովհ., Գ 22): Ուստի և փակված հասունանալուց հետո Իսրայելը սփռվեց աշխարհը՝ թե՛ նախապատրաստութեան ճշմարտութիւնը քարոզելու և թե՛ հեթանոս աշխարհի բացասական կյանքից օրինակ վերցնելու համար:

Ուստի և Իսրայելի մեջ հատկապես գործում էր Աստված, ըստ որում՝ նորա պատմութիւնը հրաշալիք է, և նորա զարգացումը ոչ թե մի բնական զարգացումն է, ինչպես հեթանոսացը, այլ աստվածային հրաշք է: Իսրայելը կտրվում է յուր բնական զարգացման ընթացքից՝ նույնիսկ Աստուծո ընտրութեամբ ու մի այլ երկիր հեռացնվելով (Ծննդ., ԺԲ 1-2): Ուստի առաջին անձնավորութեան՝ Աբրահամի հարաբերութիւնն Աստուծո հետ տիրող էր դառնում ամբողջ ժողովրդի վրա: Հեթանոսաց մեջ ազգայինը տիրում էր անհատի վրա, իսկ այստեղ Աստված Աբրահամի Աստվածն է, և Աբրահամն Աստուծո օգնութեամբ պետք է օրհնութիւն բերէ բոլոր ժողովրդոց: Եվ Աստված Աբրահամին ընտրեց յուր տնօրինութեան համար (Ծննդ., ԺԷ 7. ԻԲ 18), վասնզի սա հավատաց. սա ուներ կրօնական տրամադրութիւն, սա էր պահում այն սուրբ ավանդութիւնն, որ նախամարդուց սկսած ավանդվեց սերնդեսերուդ: Եվ որովհետև այդ կրօնական հակումը դեռ բավական չէ, կարող է ճնշվել աշխարհային ազդեցութեանց և հեթանոսական ներգործութեանց տակ, այդ պատճառով Աստու-

ծո մարդիկ և աստվածային զորութիւնն առանձնապէս գործում է դոցա մեջ և ի վերջո հաղթող հանդիսանում Իսրայելացոց բնական ընթացքում: Բայց որպէսզի Աստուծո գալիք արքայութիւնը կատարելապէս մի անըմբռնելի իրողութիւն չլինի, Աստված տնօրինեց, որ Իսրայելացոց կրօնական կյանքը ներկայացնէ Աստուծո արքայութեան պատկերը կամ նախատիպը: Ինչ որ ապագայում պետք է լինէր, այն հաստատվեց Իսրայելում իբրև մի նախատիպ սաղմ, որ երկնելով պետք է ներգործէր ապագայի շնորհաց ընդունելութիւնը: Այն օրինակներն, որոնք Քրիստոս վերցնում էր բնութիւնից՝ Աստուծո արքայութեան բացատրութեան համար, ցույց է տալիս, որ նույնիսկ բնութիւնը լիքն է հոգևորի նախատիպ նմանութիւններով: Առավել ևս պարզապէս իսրայելացոց պատմութիւնն է նախատիպներ բովանդակում հանդերձյալին (Ա Կոր., Ժ 11): Եվ այս ևս մեզ հասկանալի է, երբ հիշում ենք, որ յուրաքանչյուր ազգի առասպելաբանութիւնք անգամ ներկայացնում են նորա ապագայի պատկերը գոնե աղոտ կերպով: Իսրայելացոց կրօնական բոլոր կարգերն ու հաստատութիւնք նախատիպ էին աստվածային ապագա շնորհաց (Եբր., Ժ), ինչպէս և նորա մեջ երեւեցած նշանավորութիւնք և դեպքերը, այսպէս թե այնպէս, նախատիպ են Փրկչին ու փրկագործութեան: Եվ որպէսզի աստվածային ճշմարտութեան մաքառումը հառաջ ընթանա և հին ուխտի բոլոր կարգերի նախատիպ նշանակութիւնը¹ միշտ հիշվի, երևան է գալիս մարգարեութիւնն, որ միշտ վառ է պահում հին ուխտի նախապատրաստութեան և նոր ուխտի փրկութեան գիտակցութիւնը ժողովրդի մեջ: Այսպիսով, մարգարեական նպատակի իրագործման ծառայող մի սուրբ շարք է հայտնվում իսրայելացոց ամբողջ պատմութեան մեջ (Եբր., ԺԱ), որ սկսվում է հավատքի հայր Աբրահամով (Հռ., Դ) և վերջանում ականատես և աստվածընկալ Սիմեոնով (Ղուկ., Բ 30): Հավատք, օրենսդրութիւն, թագավորութիւն, տաճար և մի շարք մարգարեներ, որոնց ամենքի միջոցով պահպանվեց նահապետներին ոգևորող Մեսիական հույսը մինչև կատարումն ու լրումը. դոքա բոլորն էլ աստվածադիր նախատիպեր էին, ինչպէս

¹ Տե՛ս գործիմակ՝ Ընդհ., 367. Ջզոն, 258:

և զոհ՝ Քրիստոսին, քավության արյան սրսկումը՝ Քրիստոսի արյան հեղման, Երուսաղեմը վերին Երուսաղեմին էր նախատիպ և այլն: Այդպես և իսրայելացոց մեջ աստվածառաք մարգարեությունն, աստվածակարգ քահանայությունը և աստվածահաստատ թագավորությունը հար և նման նախատիպ էր իսկական մարգարե, ճշմարիտ քահանա և հավիտենական Թագավոր Քրիստոսին: Այս ամենն աստվածային սքանչելիք է Աստուծո հատուկ նախախնամության մեջ: Ուստիև բոլոր մարգարեությունք պատվելով աստվածաշտույթյան և թագավորության վրա, մարդկային երջանկության բոլոր պարագաներն ու պետքերը Քրիստոսից են ակնկալում, և աշխարհի բոլոր թշվառությունք ու տանջանքներ, մի առ մի նկարագրվելով, երանական շնորհաց հետ Քրիստոսից են սպասվում (Ես., Բ 3. ԾԱ 3. ԺԱ Եր., Լ Գ 15. Եզեկ., ԼԷ. Միքիե, Ե. Սաղմ., ԻԱ և այլն): Ըստ այսմ՝ Քրիստոս, որի ելքը հավիտենից է (Միք. Ե.), պետք է միացնե հեթանոս աշխարհն և իսրայելացոց՝ յուր իսկ իբրև հավիտենական որթի վրա և պետք է, վերջնական փրկություն շնորհելով նոցա, օրհնություն և ամենայն բարիք բաշխե ամենքին, որոնք հեծում էին նեղությունց մեջ (Ես., Զ 10-13. Օվս., Գ 5. Հովել, Գ 6): Նոքա պետք է հավիտենական արքայության մեջ մտնեին և աստվածային օրհնություն ու խաղաղություն վայելեին (Ես., Բ 4. Թ 7. ԺԱ 6-9. Ամ., Թ 13-15)՝ ճշմարիտ աստվածաշտույթյուն ու սրբություն ունենալով (Եր., ԼԱ 31-34. Հովհ., Գ 1. Զաք., ԺԲ 10. ԺԳ 1): Այդ արքայության մասնակից պետք է լինեին բոլոր ազգերը (Ես., Բ 2-3, ԽԹ 6. Զաք., Ը 20. ԺԴ 9), իսկ այդ արքայության թագավորը՝ Քրիստոս, պետք է կոչվեր Որդի Դավթի, Որդի Աստուծո, Որդի մարդո և քահանայապետ՝ ըստ կարգին Մեկքիսեդեկի¹:

Այս մարգարեությունները, «փոքր ի շատէ» լինելով (Ա Կոր., ԺԳ 9), զարգացան՝ ըստ յուր ժամանակին, պատմական հանգամանաց և ժողովրդի մտավոր վիճակին, այնպես որ միշտ իբրև նախատիպ է արտահայտվում գալիքի նկատմամբ, և եթե մի մարգարեություն նույնիսկ յուր մարգարեական շրջանում կատարվում էր, այդ կատարվածն ևս ծառայում էր իբրև նախատիպ

¹ Ես., Թ 6. ԺԱ 1. Եր., ԻԳ 5. Միք., Ե 1. Սաղմ., Բ 7. ԾԹ. Դան., է 13-14 և այլն:

ավետիք Քրիստոսի գալստյան, կյանքին, գործերին և քարոզության ու շնորհաց: Այսպիսով, մարգարեությունք ո՛չ հեթանոսական պատահաբար դիպող հմայություններ էին, ո՛չ խղճի ճայնի արտադրած տարակուսական գուշակություններ, այլ ժամանակի ոգու դիտողությամբ արված նախատիպ կանխասացություններ էին Աստուծո հայտնություն հիման վրա, որոնք վերաբերում էին միմիայն Աստուծո փրկագործական տնօրինությունց: Մարգարեությունց նպատակն Աստուծո արքայություն նախապատրաստությունն էր, և մարգարեները լավ գիտեին, որ ժամանակի լրմամբ ու Քրիստոսի գալստյամբ վերջանալու էր յուրյանց կոչումը: Ուստիև վերջին մարգարե Հովհաննես Կարապետը յուր գործը վերջացած է համարում Քրիստոսի գալուվը, երբ ասում է. «Նմա պարտ է աճել և ինձ մեղմանալ» (Հովհ., Գ 30): Մարգարեություն ընթացքը հուսադրական նախապատրաստությունն էր, իսկ կատարումը Քրիստոսի և նորա առաքելոց մեջ է սկսվում իրականանալ: Ահա և նայելով Քրիստոսի կենաց նախատնօրինական ընթացքին՝ տեսնում ենք, որ այդ հիմնապես նախասացված է Հին Կտակում մարգարեությունց մեջ, ըստ որում՝ «կատարումն օրինաց եւ մարգարէից է ինքն Քրիստոս» (Մատթ., Ե 17, 18. Հն., Ժ 4): Վասն որո և Քրիստոսի դեմ մոլեգնված և օրինաց ու մարգարեներին ձեռնապես նախանձախնդիր հրեաներին պապանձեցնում է առաքյալն՝ ասելով. «Այլ Աստուած որպէս յառաջագոյն պատմեաց ի բերանոյ ամենայն մարգարէից զհարչարելն Քրիստոսի, նոյնպէս կատարեաց» (Գործք, Գ 18, 22): «Եւ ամենայն մարգարէք, որ ի Սամուէլէ եւ այսր՝ խօսեցան եւ պատմեցին զաւուրս զայսոսիկ»: և «Նմա ամենայն մարգարէք վկայեն, թողութիւն մեղաց առնուլ անուամբ նորա ամենայն հաւատացելոց ի նա» (Ժ 43. տե՛ս և Հն., Ա 2. Գ 21. և այլն): Պողոս առաքյալը գեղեցկապես որոշում է այդ ամբողջ նախապատրաստությունը մի հակիրճ արտահայտությամբ, անվանելով Հին Ուխտը յուր բոլոր կարգերով «ստվերք», իսկ Նորը՝ «կերպարանք իրաց» կամ Քրիստոսին՝ «մարմին» մարմնացումն (տե՛ս Կող., Բ 17. Եբբ., Ժ 1): Ըստ որում՝ հրեաների քահանայապետներն ու դպիրները Քրիստոսի կյանքի հանգամանքներն իմանալու համար դիմում էին անմիջապես և վստահաբար մարգարեական գրությունց (Մատթ.,

Բ 4-7): Քրիստոս ևս չհավատացող ու յուր փրկական խոսքերը հասկանալ չկամեցող փարիսեցիներին ու դպիրներին և օրինականներին խստիվ հանդիմանում էր և հրամայում կարգալ մարգարեների նախասացություններն յուր մասին, քննել ամբողջ Հին Կտակարանն և ստուգել յուր վերաբերմամբ:

Այսպես ընթացավ հազարավոր տարիներ շարունակ մարդկության նախապատրաստությունը հատուկ և ընդհանուր նախախնամությամբ կամ դրականապես հրեաների ու նոցա քարոզությամբ շրջակա հուսահատվող ազգերի, իսկ բացասականով հեթանոսաց մեջ իբրև օրինակ այն ազգաց, որոնք բացասականով կհրապուրվեին: Այս մեծահրաշ նախապատրաստության վախճանն է ժամանակի լրումը, երբ եղավ Քրիստոսի Գալուստը: «Իբրև եկն լրումն ժամանակին, առաքեաց Աստուած զՈրդին իւր, որ եղև ի կնոջէ» (Գաղ., Դ 4): Նորա գալստյան ժամանակը, լրացած ժամանակն էր, վասնզի նախապատրաստությունը վերջացած էր, և դրական ու բացասական բարձրության հասած մարդկությունը ի վերուստ էր ակնկալում յուր փրկությունը: Ակնկալող մարդկության հարմար ներկայացուցիչն է Սիմեոն Աստվածընկալը, որ, առնելով մանուկ Հիսուսին յուր գիրկը, ասաց առ Աստված. «Արդ, արձակես զձառայս քո, Տէր, ըստ բանի քում ի խաղաղութիւն. Ձի տեսին աչք իմ զփրկութիւն քո, զոր պատրաստեցեր առաջի ամենայն ժողովրդոց, լոյս ի յայտնութիւն հեթանոսաց, եւ փառս ժողովրդեան քում Իսրայէլի» (Ղուկ., Բ 29)¹:

Հին աշխարհի մարդկության ալեծուփ մտածողությունը հանգավ մի վերջնական հարցի մեջ, այն է՝ «Ձի՞նչ է ճշմարտութիւն» (Հովհ., ԺԸ 38). նոր աշխարհի սկիզբը դրավ Քրիստոս՝ պատասխանելով. «Ես եմ ճանապարհ եւ ճշմարտութիւն եւ կեանք» (ԺԳ 6. Ը 32):

¹ Տե՛ս և Սարկ. Վարդ., Աղոթք ԺԶ:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍԸ

ԱՍՏՎԱԾՈՐԴՈՒ ՓՐԿԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԺԸ.

ՄԻԱԾՆԻ ՄԱՐԴԵՂՈՒԹՅՈՒՆԸ

Քանի որ անկյալ մարդկությունն անձամբ կամ մի որևիցե մարդու օգնությամբ անկարող էր վերստին դառնալ յուր սկզբնական վիճակին, քանի որ ինքն իսկ, մեղանշողն ու մեղքի մեջ սուղվողը լինելով, չէր կարող սրբել ու բարձրացնել յուր անկյալ մարմինն ու հոգին և հաշտեցնել Աստուծո հետ, պարզ է, որ Աստուծո կողմից միայն պետք է լիներ դորա համար անհրաժեշտ օգնություն: Այդ օգնության էր ակնկալում մարդկությունն, և այդ օգնությունը բերող Փրկիչն Աստուծո Միածին Որդին է, որ եկավ Հոր Աստուծուց, իջավ մարդկության մեջ աստվածային փրկագործական տնօրինությունը կատարելու համար: Նորա գալուստն ու հայտնվիլը պարզապես ցույց է տալիս, որ նա ի հավիտենից է, Հոր մոտ է, բայցև աշխարհումն էր, և աշխարհը նորանով է եղել (Հովհ., Ա 4, 10): Նա բացարձակ Բանն է և արարածական ամեն բանականության աղբյուրը, նորանից է սկիզբ առնում օրենքն և ավետիքը, լույսն ու ճշմարտությունը: Նա ծնված է Հորից ոչ թե ժամանակի մեջ, այլ ի հավիտենից: Այդ ծնունդը արարածական ծնունդ չէ, այլ ինչպես «լոյս ի լուսոյ», ըստ որում՝ թե՛ էությունմբ ու թե՛ բնությունմբ Հոր հետ համագո է, և ինչպես Հայրը միշտ եղել է, այնպես էլ եղել է Որդին նորանից անբաժան (Հովհ., ԺԷ 5, 8, 24. Ժ 30) և ունի աստվածային բոլոր կատարելությունները: Այդ ենք ասում Հավատամքի երկրորդ մասի սկզբում, ըստ որում՝ «եւ ի մի Տէր» ու «ծնեալն յԱստուծոյ Հօրէ միածին, այսինքն՝ յէութենէ Հօր» և «նոյն ինքն ի բնութենէ Հօր» խոսքերով արտահայտում ենք, որ Միածինը բնությամբ է Որդի և ոչ թե որդեգրությամբ կամ ուրիշ

սովորական մտքով, վասնզի աննյութական հոգուց ծնյալ աննյութական հոգին չի կարող բնությամբ և էությամբ տարբեր լինել ծնողից:

Միածնի ծննդյան խորհուրդն ևս պարզվում է մեր սահմանափակ մտքի առաջ «լոյս ի լուսոյ» նմանողությամբ. այսինքն՝ ինչպես լույսը լույսից է ճառագայթվում, այնպես է և Որդու ծնունդը, իհարկե, մեր աշխարհից վերցրած նմանությամբ: Դիպող է Ս. Ն. Շնորհալու բացատրությունը. «Օրինակ անօրինակ ծննդեանն Որդու, ոչ այլ ինչ է, բայց որ ի մեզ մտացս ծնունդ զբան, թէպէտեւ ոչ ամենայնիւ համեմատի ճշմարտութեանն՝ օրինակս: Բան ասի՝ յաղագս անապական գոլոյ ծննդեանն» (Ընդհ., 13): Նորա բացատրության հիմք է ծառայել Ս. Գրիգոր Լուսավորչի խոսքը, թե. «Վասն այսօրիկ անուանեցաւ բան, զի որպէս բան ի բերան ասողին, նոյնպէս եւ ամենայն հրամանք Հօր կամաց ելանեն ի բերանոյ Որդու» (Ագաթ., 244): «Բան կոչէ զՈրդի, զի ծանուցիչ է կամաց Հօր, որպէս բան ծանուցիչ կամաց խօսողին...» (տե՛ս և Ս. Ներսես Մեծի ճառը, Բյուզ., 68-74):

Լինելով ի հավիտենից՝ Միածինը պետք է նախապատրաստությունից հետո գար լրացած ժամանակում և յուր պատմական միջնորդությունը հանձն առներ այն շեղված մարդկության փրկության համար, որ դարձյալ յուրմով էր ստեղծվել: Նորանով ստեղծվեց աշխարհը, նա հայտնվեց մարգարեների քարոզությամբ նախապատրաստվող ժողովրդին, նա յուր պատկերը մասամբ ցոլացրեց սրբատենչ հանճարների ու ժողովրդի ընտրյալ ուսուցիչների մեջ և նոցանով զարկ տվավ յուր գալստյան նախապատրաստության: Եվ ի վերջո նա առավ յուր ստեղծած մարդու պատկերը, որ նորան վերստին յուր պատկերին հասցներ: Այդ աստվածային օգնությունն անհրաժեշտ էր ընկած մարդկության, և այդ օգնությունն է, որ կոչվում է փրկություն:

Փրկությունը պետք է լիներ նախ՝ մարդու միջի վատթար և Աստուծո հակառակ հետքերն, որոնք մեղքից էին հառաջացել, վերացնելով. և երկրորդ՝ աստվածային բոլոր բարիքներն, որոնք մեղքի պատճառով հետ էին մնացել, վերստին հաստատելով ու զարգացնելով: Ուրեմն Փրկչի կոչումն էր երկրորդ Ագամ լինել (Հռ., Ե 12-21. Ա Կոր., ԺԵ 21, 22, 45-49): Մարդկանց այն զարգա-

ցումն, որ տանում էր նոցա դեպի մեղք ու մահը, պետք է ընդհատվեր, նորա փչացրածը լավացնվեր, և Աստուծո կամեցած զարգացումը, որ պետք է տաներ մարդուն դեպի սրբություն ու երջանկություն, նորոգվեր: Մարդու կորստական զարգացումը պետք է վերանար այնով, որ Փրկիչը պետք է հաշտեցներ նորան Աստուծո հետ, և, մեղքի պատիժը վճարելով անմեղությամբ, ոչնչացներ մարդու մեղքի պատիժը¹: Իսկ բարեկամացումը պետք է լիներ այնով, որ այդ Փրկիչը պետք է մտներ մեր վիճակը, մեզ նման փորձություն մեջ ընկներ (Եբր., Դ 15), չարչարակից լիներ մեզ և յուր անմահական կյանքով ներկայացներ մարդկությունն յուր բոլոր կատարելությամբ նախ յուր անձի և ապա մեզ՝ յուր հաղորդակիցների անձի մեջ: Այդպիսով նա իբրև մեր գլուխ ու տերը կձգեր մեզ դեպի ինքն մեր հավատքով ու յուր կատարելության մասնակից կաներ (Եփ., Ա 22. Բ 5. Դ 15. Մատթ., Բ 6. Եբր., Բ 10): Նա պետք է լիներ մարդ ըստ ամենայնի մեզ նման, բայց առանց մեղքի և ուրեմն կուսական ծննդով (Փիլ., Բ 7. Եբր., 17. Դ 15), որպեսզի ոչնչացներ մեր մեղքերն և մեր մեղանչականությունը սրբելու համար մեղքի պատիժը, այն է՝ չարչարանքն ու մահը, կարողանար յուր վրա առնել մարմնով և արյամբ (Եբր., Բ 14, 17) և մեզ ազատեր նոցանից: Նա, կատարյալ մարդ լինելով, պետք է լիներ և կատարյալ Աստված, որպեսզի նորա չարչարանքն ու մահը սեփականեր, որոնք և իբրև մարդկանց համար չարչարանք ու մահ՝ Աստուծո առաջ վերջնական արժեք ստանային, այլև որպեսզի նորա աստվածությունը սրբեր մարդու բնությունը, զորացներ և ընդունակ դարձներ զարգացման և իսկական աստվածային ճանապարհը բռնելու, հառաջ գնալու և կատարելության ձգտելու: Հին մարդը ամբարտավանությամբ աստվածանալ էր կամենում և ընկավ. Փրկիչը պետք է խորտակեր այդ ամբարտավանությունը, հեղության օրինակ տար, որ մարդիկ ընդունակ լինեին Աստուծո շնորհաց ու բարձրանային: Հին աշ-

¹ «Քանզի սպառնացաւ մահ Ադամայ, թէ ճաշակեսցէ ի պտղոյն. եւ զի յանցաւոր պատուիրանին գտաւ՝ ի մահ եւ ի մեղս՝ գրաւեցաւ զաւակօք. եւ ոչ գտաւ ոք ի մարդկանէ, որ անմեղութեամբ զմահուն վճարէր զպարտս, եղև որդի Ադամայ՝ Որդին Աստուծոյ՝ անպարտ մեղաց, եւ փոխանակ մեղատուացս մեռաւ եւ պարտաւորացս. ապա արկ զիշխանութիւն ի վերայ մահու՝ խորտակելով զորունս նորա եւ հանելով ի մահէ զըմբռնեալսն»: Խոսք. Ա.ճ.ճ., 36. հմմտ. Սարկ. Վարդ., Աղոթք, Դ:

խարհի գիտակցական ամբարտավանությունը (Արիստ., Եթիկա, IV, Գ 24. Ե 5.) պետք է խորտակվեր մարդու փրկության համար Միածնի հեղությամբ (տե՛ս և Հովհ., Իմ., 98): Հնգյակ զգայարանքներով մեղանչած ու հետևաբար բնությամբ փչացած մարդու բնությունն առնելով՝ պետք է սրբեր, մաքրեր ու զտեր և կրկին աստվածային բարձրության մեջ դնել¹. որպեսզի նույն այդ մեղանչական բնության մարդը կարողանար միացուցիչ Քրիստոսով և Քրիստոսի մեջ ներկայանալ Աստուծո առաջ ու ողորմություն գտնել²:

Ահա և Աստված յուր հավիտենական տնօրինությամբ ուղարկեց յուր Միածին Որդուն, որ նա մարդանար, իբրև ճշմարիտ մարդ ապրեր երկրի վրա, կրկին բարձրացներ մարդու անկյալ բնությունն յուր առաջվա վիճակին, չարչարվեր մարդկային մեղքերի փոխարեն, հաշտեցներ այդպիսով մարդուն Աստուծո հետ և աստվածային բարձրության մեջ դնելով՝ իբրև Աստված ամենքին, որոնք նորան կհավատային, շնորհեր այդ վսեմ պատիվը, սրբությունը, աստվածային պատկերն ու միությունն Աստուծո հետ (Ագաթ., 55. Գր. Արշ., էջ 87, 88^{*}):

Ուրեմն, ըստ Աստուծո տնօրինության և Ս. Ուխտին, ըստ հինավուրց ակնկալության (Մատթ., ԺԳ 17) և դարավոր մարգարեության, «էն Աստուած ի մարդ կերպարանացաւ» (Ս. Ղևոնդ., Եղիշե, 86) և ծնվեց Ս. Կույսից, առանց ժառանգական մեղքի, սակայն մեղանչական մարդու կերպարանքով (Հռ., Ը 3): Նա միացրեց յուր աստվածությունն յուր մարդկության հետ անշփոթ և անբաժան միավորությամբ³: Ըստ որում և իրավամբ կոչում ենք նորան աստվածամարդ: Այս միավորությամբ աշխարհի մարդը դառնում է Աստուծո Բանի հայտնությունը, ըստ որում և Քրիստ-

¹ «Զմեր հողեղէն բնութիւնս զգեցաւ եւ խառնեաց յանխառն աստուածութիւնն, զի տացէ մեզ զիր անմահութիւնն եւ զանվշտութիւնն եւ զանչարչարութիւնն: Զապականացո մարմինս խառնեալ յանապականութիւն աստուածութեանն, զի զբնութիւնս մեր անապականս գործեսցէ»: «Արդ ինքն իջեալ կամօք՝ զի զսիրեցեալսն խառնեսցէ յաստուածութիւնն»: Ագաթ., 295, 339, 342, 344:

² Ա. Տիմ., Բ 5. Կող., Գ 3. Ա. Հովհ., Բ 1. Գաղ. Գ 19. Եբր., Ը 6. Թ 15, ԺԲ 24:

³ «Եթէ զմարդկա՞ն ինչ վկայութիւն ունիցիմք, ապաքէն Աստուծոյ վկայութիւն մեծ է, զոր վկայեաց ի վերայ Որդոյ իւրոյ. եթէ՛ դա է Որդի իմ սիրելի, ընդ որ հաճեցայ, դմա լուարոք: Եւ ոչ բաժանեաց յերկուս բնութիւնս, եւ յերկուս անձիւնս, եւ յերկուս միտս. այլ դայն» եւ «դմայն» ասելով՝ զմիութիւնն յայտարարեալ: Ժողով Է. դարու, Սեբեոս, 125:

տոս զինքն կոչում է թե՛ Որդի Մարդո և թե՛ Որդի Աստուծո: Նա Որդի մարդո է կոչվում իբրև մարդկային սկզբնական մաքուր բնություն, որ յուր մեջ անձնավորված է և երկրորդ Ադամն է, իսկ Որդի Աստուծո է իբրև «լոյս փառաց եւ նկարագիր էութեան» Հոր¹: Ուստիև ասում է, որ ինքն ունի ամենայն իշխանություն թե՛ երկնքում և թե՛ երկրում, ինքն է իմաստությունը, սրբությունը (Մատթ., ԺԲ 6), աշխարհի Փրկիչն ու Եկեղեցու փեսան (Մատթ., Թ 15): Նա է մեղքի թողություն տվողը, Ս. Հոգու ուղարկողը և միշտ ներկա յուր անվամբ ժողովածների մեջ (Մատթ., Թ 6. Հովհ., ԺԵ 26. Մատթ., ԺԸ 20). ըստ որում և ինքն է թե՛ աշխարհի դատավորը և թե՛ յուրմով է աշխարհի բոլոր նշանակությունն իրականանում (Մատթ., ԻԴ Ղուկ., ԻԱ.), վասնզի վերջում ինքը գալու է, ինչպես և հավիտենից եղել է Հոր մոտ (Հովհ., ԺԷ 5): Ըստ որում՝ Մատթեոս, Մարկոս ու Ղուկաս ավետարանիչները շեշտում են առավելապես այս, որ Քրիստոս է աշխարհի Փրկիչը և դատավորը և հավիտյան լինելու է յուր փառքով, իշխանությամբ ու գորությամբ, մինչդեռ Հովհաննեսը շեշտում է և Քրիստոսի ի հավիտենից լինելը, զի հավիտենականը չի կարող սկիզբ ունենալ: Հետևաբար ավետարանիչները իրար լրացնում են՝ խոսելով Քրիստոսի հավիտենական ծագման և հավիտենական իշխանության վրա: Ուստիև ամբողջ Նոր Կտակարանում սովորական են այսպիսի վկայություններ՝ «Որդին մարդոյ որ էն յերկինս» «Որդին Աստուծոյ», «լոյս փառաց եւ նկարագիր էութեան նորա», «Տէր փառաց», «Ես եւ Հայր իմ մի եմք», «Հայր յիս է եւ Ես ի Հայր», «Յառաջ, քան զլինելն Աբրահամու եմ ես», «Ելի ի Հօրէ եւ եկի յաշխարհ», «Ծնաւ ձեզ այսօր Փրկիչ, որ է օծեալ Տէր» և այլն:

Ուրեմն Քրիստոս Աստված է և մարդ, ուստիև նորան հատկացնում ենք խոսքերի ընթացքում թե՛ այնպիսի արտահայտությունք ու ստորոգությունք, որոնք մարդու են հատուկ և թե՛ այն տեսակներն, որոնք միմիայն Աստուծո են հատուկ, զի նա ճշմարիտ միավորություն է Աստուծո և մարդու²: Թեև Իսրայելա-

¹ Եբր., Ա 3. Հովհ., ԺԷ, Գ 13. Մատթ., ԺԸ 20. ԺԱ 21. Ղուկ., Ժ 32. Հովհ., Զ 46. Ը 40, 95. Ժ, 15:

² Խաչիկ կաթողիկոսը, բազմաթիվ վկայություններ բերելով, ասում է. «Տեսե՞ր

ցիք հավատում էին, որ Աստուծո և մարդու հոգու մեջ հաղորդուլթյունն է լինում, ինչպես պատահում էր մարգարեների ու սրբերի մեջ, այլև Աստված մարդու կերպարանքով երևում է ս. մարդկանց, սակայն նոցա համար մի նորուլթյունն էր տեսնել Արարչի և արարածի իրական միուլթյունը: Նոքա չգիտեին, որ Աստուծո և մարդու հոգու հաղորդուլթյունը և Աստուծո մարդկային կերպարանքով երևալը մի նախապատրաստական օրինակ էր գալիք մարդեղուլթյան, ուստիև հայհոյուլթյունն էին համարում, երբ Քրիստոս, մարդ գոլով հանդերձ, զինքն Աստված էր անվանում (Հովհ., Ժ 33): Հեթանոսներն էլ ծանոթ էին աստվածամարդուլթյան, ինչպես գիտենք նոցա առասպելներից և աստվածամարդկային կատարելատիպներից, սակայն Աստուծո մարդանալը նոր էր, զի նոքա սովորաբար մարդուն էին աստվածացնում: Աստուծո և մարդու միուլթյունը նոցա մեջ երևակայական էր և ոչ իրական, բանաստեղծական էր և ոչ պատմական: Բայց և նոքա չգիտեին, որ յուրյանց մեջ սովորական այդ տեսուլթյունը մի սովերական նախապատրաստուլթյունն էր իսկական գալիք մարդեղուլթյան: Ուստիև որքան էլ Քրիստոսի աստվածամարդուլթյունը, ըստ նոցա առասպելաց և իմաստասիրուլթյան, ընդունելի էր, այնով հանդերձ մի հիմարուլթյունն էր համարվում, երբ լսում էին, թե Աստված մարմնացել ու մարդացել է, մի մարդը Աստուծո հայտնուլթյունն է և էպպես նորա հետ միացած, որով սրբուլթյունն ու արդարուլթյունը հայտնվում է, և որին հավատալով կարելի է երջանկուլթյուն վայելել, իսկ չհավատալով՝ նզովք: Առավել ևս հիմարուլթյունն էր նոցա աչքում Քրիստոսի խաչվիլը մարդկուլթյան մեղքի համար, վասնզի ճշմարիտ Աստվածը նոցա մեջ դեռևս անծանոթ Աստված էր:

Սակայն իսկապես Աստուծո և մարդու միուլթյունն անհասկանալի չէ մարդու համար. բավական է միայն հիշել, որ մարդու մարմինն ևս բոլորովին անբացատրելի կերպով միավորված է նորա հոգու հետ (Ընդհ., 141, 119). Ծիշտ այդպես և սքանչելի խորհրդավորուլթյամբ միացած է Աստվածային բնուլթյունը մարդ-

---

զանբաժանելի միատրութիւնն ի հարցն երանելեաց, որ ո՛չ բնութեան զանազանութիւնն է ո՛չ կրից, եւ ո՛չ ներգործութեան, եւ ո՛չ կամաց՝ ոչինչ ի ներքս բերեմ. Հաւատովք խոստովանեալ եւ երկրպագեալ եւ ոչ քննեալ»: Ասողիկ, 225:

կային բնության հետ և մեկ դարձած: Ս. Հայրերը դորանից ավելի ևս ըմբռնելի օրինակ են բերում նույնիսկ անշունչ աշխարհից. հրացած երկաթը ո՛չ երկաթ է սոսկապես և ո՛չ հուր, մինչդեռ անբաժան միացած՝ թե՛ երկաթ է և թե՛ հուր¹ (Ընդհ., 341): «Անապական խառնութեամբ կերպացեալ զմերս ի մարմնի, ըստ օրինի հոգևոյ եւ մարմնոյ, եւ ոսկևոյ ընդ հրոյ, եւ կամ յայտնապէս իսկ ասել՝ լուսոյ ընդ օդոյ², ոչ փոփոխեալ եւ ոչ անջատեալ» (Ս. Գր. Նարեկ., ԼԳ): Բայց իհարկե այս շոշափելի օրինակների լուսաբանությունը չի կարող վերացնել Աստվածորդու մարդեղության հրաշալիքը, որ ամենայն օրինակից վեր է, միշտ կմնա մեր հավատքի համար մի սքանչելի խորհուրդ (Ա. Տիմ., Գ 16): Ուրեմն իզուր է թերահավատ հրեաների ձգտումը, որ նոքա ջանում էին մարդեղության վարդապետությունից ինքյանց զայթակղեցնող կողմերը վերացնել, ուստիև Քրիստոսին սկսան համարել ամենամեծ մարգարե, ամենահանճարեղ մարդ և մինչև անգամ եղածների մեջ ամենակատարյալը: Բայց այս քրիստոնեական վարդապետությունն չեղավ, այլ ամենազարգացած հրեություն, որ ոչ մի կերպ չէր կարող փրկություն տալ մարդկանց: Ընդհակառակն, հեթանոսական իմաստասիրությունը, յուր ուղղության ենթարկվելով, Քրիստոսի մարդեղությունը երևակայական և առերևույթ համարեց և Քրիստոսի պատմությունը վերածեց սովորական առասպելաբանության, որով մարդկանց փրկություն տալը նույնպես երևակայական դարձավ: Ըստ այդ իմաստասիրության՝ կարող էր լինել երևակայական միություն Աստուծո և մարդու մեջ, և, ուրեմն, այդպիսի մի Փրկիչ հիմարությունն չէր լինիլ: Եվ, ուրեմն, քրիստոնեությունը դառնում է ամենակատարյալ առասպելը հեթանոսության մեջ, մինչդեռ մեղքն և Աստուծո ու մարդու միջի հակադրությունը իրողությունն է, որ չի կարող երևակայու-

¹ «Ոչ թանձրացեալ բանն յուկր եւ ի մարմին, եւ ոչ մարմինն անօրացեալ ի պարզութիւն բանին բնութեան, որպէս փայտ ի բոց ի ծուխ լուծեալ. այլ բանն մարմնացեալ եւ մնացեալ. նոյնպէս մարմինն աստուածացեալ եւ ոչ փոփոխեալ յամսարմնութիւն: Եւ համաօտազոյն ասել՝ ոչ փոխեալ եւ ոչ փոփոխեալ, զի անփոփոխելի լուսոյն ճառագայթ զփոփոխելի միջովն փայլատակեալ, կայծակն իմն նոյնակերպ եւ նոյնագործ բանին հրաշաքունեալ կատարիւր, երկու կատարեալ ի մի կատարեալ կենդանի գլխատրեալ, անճառ խառնամբ միատրեալ. որպէս ձայն ի բան եւ բան ի գիր, եւ լոյս ընդ օդ եւ հուր ընդ երկաթ, եւ տեսութիւն ընդ ակն, եւ մոլխ ընդ պողուստ, եւ հոգի ընդ մարմին, եւ ես նոր եւ օտար խառնմամբ. մի բնութիւն է եւ ոչ է շփոթեալ»: Վարդան վարդ. ի խնդրո Կոստ. Կաթող. դավանություն³»:

Թյամբ վերացվիլ: Հետևաբար հրեաների երիտյան կոչված մոլորությունը անկարող է դարձնում փրկագործությունն^{4*}, իսկ հեթանոսաց կարծական (դոկետ) կամ գնոստիկյան կոչված աղանդը (մանիքեցիք, ապոդրինատիք, երևութականք)^{5*} չկայացած երևակայություն է շինում աստվածային իրողությունը: Երկու հիմնական աղանդներ, որոնցից նորանոր սնունդներ են ստանում նորագույն գիտության ներկայացուցիչներից շատերը, որոնք ատելության տրամադրությամբ և անհավատությամբ ձգտում են լոկ մարդկապես ըմբռնելի դարձնել աստվածային փրկագործության մեծ խորհուրդը:

Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին, մերժելով այս երկու աղանդավոր միակողմանիությունք, նա դավանում է, որ Քրիստոս Տեր Աստուծո Որդին է, Հորից ծնված Միածին է, այսինքն՝ նորա էությունիցն է, ճշմարիտ Աստուծո ծնունդ Աստված է և Աստուծո բնությունից, նորանով են եղել երկնքի ու երկրի վրա տեսանելի և անտեսանելի արարածները, և նա է մեր Տերն ու Փրկիչը: Հապա խոստովանում ենք՝ «որ յաղագս մեր մարդկան եւ վասն մերոյ փրկութեան իջեալ ի յերկնից մարմնացաւ, մարդացաւ, ծնաւ կատարելապէս ի Մարիամայ սրբոյ Կուսէն Հոգւովն Սրբով: Որով էառ զմարմին, զհոգի եւ զմիտ եւ զամենայն, որ ինչ է ի մարդ ճշմարտապէս եւ ոչ կարծեօք» (Տե՛ս և Գ 2, 6): Ուստիև, ըստ Հայաստանյայց Եկեղեցու վարդապետության, որքան էլ հասկանալի դարձնենք մեր մտավոր հասողության Քրիստոսի մարդեղությունը իբրև մի աստվածային բարիք մեր իսկ փրկության համար, այնքան էլ անհասանելի է, վասնզի նույնպես անհասանելի է մեզ համար մեր հոգու ու մարմնի միությունն իսկ և մանավանդ անհասանելի է այդ խորհուրդն իբրև Աստվածային սքանչելիք: Այլև, ըստ մեր հավատքին, Քրիստոսի մարդեղությունը սքանչելի խորհուրդ պետք է մնա, զի մարդեղությունը ոչ թե մեր կամքովն, այլ Աստուծո ողորմածությամբ է տնօրինվել. այդ մի աստվածային շնորհ է անկյալ և անօգնական մարդկության համար¹: Իսկ մարդկությունը կարող է միայն ևեթ ընդունել և

¹ «Տե՛ս, թէ որչափ համարձակութիւն ունի սէրն առ Աստուած, որպէս թէ Գնան Աստուծոյ առնէ զմարդն: Զի Աստուած սիրովն իրով Գնան մարդկան եղել եւ եցոյց, թէ մարդիկ իրեանց սիրովն Գնան Աստուծոյ լինելոց եմ» (Հովն. Մանդ., 214):

միայն ընդունել այդ ամենաբարձր բարիքը: Այդ է պատճառը, որ Քրիստոս ոչ թե մարդկային կամքով է ծնվում, այլ ընդունվում է Ս. Կույսից և ծնվում է Ս. Հոգով (Հովհ., Ա 13): Քանի որ մարդ անարժան է այդ բարձր շնորհաց, հետևաբար թե՛ կամքով, թե՛ խորհրդով և թե՛ մտածողությամբ չի կարող մասնակից լինել այդ տնօրինության: Առաջվա անհնազանդության և անհավատարմության փոխարեն նա պետք է յուր բոլոր էությունները ու հավատքով նվիրվի Աստուծո, որպեսզի նորա ողորմածությունները փրկվի: Իսկ եթե մենք մեր կամքով ու մտքով մասնակից լինեինք այդ փրկչական տնօրինության, չէինք կարող փրկվիլ, զի մարդկային կամքը, մտածողությունը ու զգացողությունը ընկած և ապականված էր Ադամային անկումով աշխարհի իշխանության ներքո: Որքան ընկած էր մարդը, այնքան մեծ և սքանչելի եղավ շնորհը (Հռ., Ե 20) և այնքան մեծ, որ երբեք մարդկային միտքը չէր կարող այդպիսի մի բարձր խորհուրդ հղանալ ու ծնել: Այդպիսի մի բարձր շնորհաց ընդունելության ճշմարիտ օրինակ եղավ մարդկության համար Ս. Կույսն, որ ոչ մի այլ փափագ ու պատիվ չունեցավ, բացի այն, որ ինքը Տիրոջ մայրը և Տիրոջ աղախինը դարձավ (Ղուկ., Ա 44, 38) կատարյալ հավատքով ու հեզություններով:

Այսպես, ուրեմն, Քրիստոս թե՛ մեզնից մեկն է և թե՛ մեզնից տարբեր է ծնունդով և էությունով և այդպես միայն նա դառնում է մեր Փրկիչն ու մեզ յուրյան նմանեցնում: Նա է մարդկության կատարելությունն ու կատարելատիպ, որ արտահայտվում է «Որդի Մարդոյ» խոսքով¹, և մարդկությունը պետք է ձգտի դեպի նորան: Նա իբրև Քրիստոս՝ Իսրայելացոց հետ դրված աստվածային ուխտի և նոցա հույսերի կատարումն է. իբրև Փրկիչ՝ նախամարդուն ավետած զավակն է, իսկ իբրև Աստվածորդի և Որդի Մարդո՝ մարդկության հույսերի իրականացումն է և մարդկային պատմության միջնակետն ու նպատակը: Նա որդի Դավթի է և Որդի մարդկության, վասնզի նա «Զգեցաւ զմի մարմին՝ ըստ թուականի միով մարդոյ, եւ միով մարդով ունի զամենայն մարդկութիւնս» (Եղիշե, 318): Նորանով է սկսվում նոր ժամանակ և նոր պատմություն, նա է մարդկանց Տերն, ու նորա մեջ՝ յուրաքան-

¹ Նոր Կտակում 88 անգամ հիշվում է այդ անունը. հմմտ. Դան., Է 13-14 Ես., Թ, 6. Բ Թագ., Է 12-16:

չյուրի մխիթարությունը, ամենքի միությունն և այն ամենի կատարումը, որ անհրաժեշտ է մարդուն¹:

Արդ, Քրիստոս է աստվածային կատարյալ սիրո ապացույցը, մարդու կատարյալ հավատքի ճանապարհը դեպի աստվածություն ու մարդու և Աստուծո հաղորդակցությունից բարձրագույն իրականացումը, որ ճշմարիտ կրոնի պսակն է: Մարդու կոչումն է տենչալ առ Աստված և միանալ նորա հետ, ըստ որում՝ մեր կոչման կատարյալ իրականացումն է Քրիստոս: Նորա մարդեղությունից վեհ խորհրդի մեջ իրականանում է մարդու մարմնավոր ու հոգևոր միավորության հակասության լուծումը և Աստուծո ու մարդու կատարյալ հաշտությունն ու հաղորդակցությունն² իբրև մարդու կոչման իրագործման ճշմարիտ հավաստիք: Այս է, որ ամփոփելով ասում է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը. «Եւ որպէս Որդին Աստուծոյ եղեւ Որդի Մարդոյ եւ զգեցաւ զմեր բնութիւնս եւ կատարեաց զարդարութիւնս ամենայն ե՛լ հոգևով, ե՛լ մարմնով, այսպէս եւ մեք զգեցցուք զուղղութիւն եւ կատարեացուք զամենայն արդարութիւնս ի Քրիստոս, զի որդիք Աստուծոյ լիցուք եւ աստուածք սիրով: Զի մարմնացաւ Որդին Աստուծոյ կամօք, եւ յանձն էառ զամենայն կիրս մարդկան բնութեան մերոյ բաց ի մեղաց: Սոյնպէս եւ մեզ լիցի աստուածեղէն զօրութեամբն ընդ ամենայն կիրս անցանել առանց յանցման, զի կարողք լիցուք հասանել ի չափ հասակի կատարմանն Քրիստոսի» (Հաճ.)^{6*}: «Վասն զի ի հողեղէն բնութեանս կենդանակերպեցաք, եւ ի հողեղինէս հողեղէն զգեցաք պատկեր» (Մամբ. Վերծ.)^{7*} :

¹ Մատթ., ԺԶ 13, 16. Հովհ., ԺԲ 34. Հո., Ե 12. Ա Կոր., ԺԵ 45. Մատթ., ԺԱ 29. ԻԸ 19. Ընդհ., 390:

² «Բանն ի Հօրէ ի դուրս եկեալ եւ ընդ մարմնոյ միատրելով՝ արեգակնապէս փայլեալ ելոյժ գբոյր մարդկային բնութեանս զոգոցն գիշեր» (Մամբ. Վերծ., 64): «Միաշաբթէ սկիզբն լինելիութեան, զի անդուստ սկզբնատրեալ երկնի եւ երկրի արարչագործութիւն: Արդ՝ վասն զի առաջին աստուածավայելոյն սպակամեցաւ իրագործութիւն յանցատրութեամբ անխափօրն աղագաւ, զյանցատրի առնու զկերպ, եւ որպէս զյանցատրոս տալ ի դատապարտութիւն զանձն. եւ որպէս թողացուցանէ դատողացն զինքն դատապարտել, զի զդատապարտութիւն առաջին մարդոյն գրաւականեցէ: Եւ մարդացեալն Աստուած պարտաւորութիւն ընդունի, եւ փոխանակ գրաւականի փօրն ի մեղս ի մարմինն աստուածացեալ եւ անյանց զմեղս ընդունի կամատրաբար եւ յանցատրապէս, եւ մարմնացեալ յաստուածութեամբն գբոյր յանցատրութիւն լուծանէ զանխանի մարդոյն, անյանց զնա առաջի ինքեան կացուցանէ Հօրն» (77)^{8*}:

ԺԹ.

ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԱՍՏՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ՄԱՐԴԿՈՒԹՅԱՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սուրբ Եղիշեն ասում է, որ յուրաքանչյուր մարդ, հավատալով Աստուծուն, միանում է նորա հետ. «Միշտ Աստուած ինքն ընդ իւր, միշտ հաւատացեալ՝ ընդ նմա Աստուած», կամ «Եւ տեսեալ ուրուք զԱստուած, անդէն ի նոյն միացաւ ընդ նմա» (273, 326. Ս. Հովհ. Մանդ., 214): Այս սկզբունքը հասկանալի է, քանի որ մարդու կոչումն էլ Աստուծո հաղորդակից լինելն է, իբրև Աստուծո պատկեր՝ նորա իմաստության, արդարության ու սրբության և սիրո մասնակից լինելն է, հետևաբար Աստուծո հետ միանալն է: Եվ երբ մարդիկ միանում են Աստուծո հետ, այդպես կազմվում է Աստուծո արքայությունը (Գաղ., Բ 20, Հռ., Զ 10. Բ Կոր., Զ 16. ԺԳ 4):

Այս միությունը չէ Քրիստոսի աստվածության ու մարդկության միությունը, ինչպես կարծական աղանդավորությամբ մոլորվում են քրիստոնյա միատիկները^{9*}, աստվածությունը միացած է Քրիստոսի մարդկության հետ ոչ թե այդպիսի խորհրդավոր մտքով, այլ էապես, մարդկության մեջ չեղած եղանակով և իրապես¹: Քրիստոս կարող է հաշտության միջնորդ լինել Աստուծո և մարդկանց մեջ միմիայն այն ժամանակ, երբ ինքն յուր մեջ կատարյալ միությունն ունենա յուր մարդկության և աստվածու-

¹ «Չէ հնար եւ սուկ Աստուծոյ չարչարել եւ մեռանել չէր հնար. արդէ՛ն Աստուած եկն եւ եղեւ մարդ, եւ մեռաւ եւ փրկեաց զարարածս: Արդ, այլ ոք արարիչ եւ փրկիչ եւ կեցուցիչ իբրեւ զնա ոչ եղեւ եւ ոչ եղիցի եւ ոչ լինելոց է. բայց միայն մինն, Միածինն, ի կուէն ծնեալ Աստուած, եղեալ մարդ: Քանզի բազումք ի մարդկանէ աստուածածագօթք, աստուածատեսք, աստուածախօսք. այլ ըստ բնութեան մարդիկ կոչին եւ ոչ Աստուած: Ելին ոմանք մարմնով յերկինս. սակայն եւ անդ մարդիկ ըստ բնութեան են, եւ կամ հրեշտակք, այլ ոչ եթէ Աստուած: Նոյն օրինակ եւ բանին Աստուծոյ եկեալ յերկիր եւ եղեալ մարդ, եւ մեռեալ իբրեւ զմարդ, այլ ըստ էութեանն՝ Աստուած կոչի եւ ոչ մարդ, եւ ըստ տեսութեանն՝ Աստուած մարդացեալ եւ ոչ մարդ աստուածացեալ: Մարդ յերկինս եւ յերկրի միեւնոյն ինքն միացեալ միատրեալ մարմնով եւ աստուածութեամբ»: Ս. Հովհան Մանդակունի, Ծառք, Էջ 212:

թյան, երբ յուր մեջ մարդկությունն ու աստվածությունը միացած լինին, որով և կարողանա կապել մարդկանց Աստուծո հետ: Նա, լինելով մարդկության մի անդամը, պետք է և աստվածային բարձրություն ունենա, որ մեղքից ազատ լինելով՝ տա մեղավոր մարդկանց այն ամենն, ինչ որ նոքա պետք է ընդունեն Աստուծուց, որ երջանիկ լինին¹:

Բայց մարդիկ ամենայն ինչ Աստուծուց ստանալու համար պետք է միանան նորա հետ, ուստիև նոցա ամենայն ինչ տվողն Հիսուս պետք է իրապես և կատարելապես միացած լինի Աստուծո հետ, իբրև կատարյալ միջնորդ Աստուծո և մարդկանց մեջ, իբրև մարդկանց և Աստուծո հարաբերության հաշտ և կարող կապ: Եվ իբրև այդպիսի կապ նա պետք է Աստուծո առաջ ներկայացնե ամենամաքուր մարդկությունն յուր բոլոր ընդունակությամբ, միևնույն ժամանակ նույն ինքն իսկ պետք է մարդկության հաղորդ, այլև աստվածային սիրո ճշմարիտ հայտնությունը լինի: Նա զինքն պետք է հայտնե, վասնզի սկզբից իսկ ինքն է եղել կյանքն ու լույսը, և մարդիկ հասու չեն եղել. այն, որին հասու չեն եղել, այժմ պետք է կատարելապես հայտնե ի փրկություն: Եվ քանի որ ամեն ժամանակ ամբողջ մարդկությունը պետք է միջոց ունենա Աստուծո հետ ճշմարիտ հաղորդակցություն ունենալու, Քրիստոս տալիս է այդ միջնորդությունը՝ կատարելապես միացնելով յուր մեջ մարդկությունն և աստվածությունը: Նա հավիտենական միջնորդ է Աստուծո և մարդկանց մեջ և իբրև այդպիսի միջնորդ՝ մարդկության Փրկիչն է: Աստուծո արքայության մեջ ամեն մարդ հարաբերական միություն ունի Աստուծո հետ, սակայն այդ ամեն մի հավատացյալն յուր մեղանչական վիճակից ելել և այդ միության մեջ է մտել միմիայն այն կատարյալ միության միջնորդությամբ, որ է Քրիստոս²: Այդպես և Աստուծո

¹ «Որ գմահու տիեզերաց բառնայր զիշխանութիւնն, եւ յարստեակ աստուածային կենդանութեամբն՝ գանլուծանելի կեանս հասարակաց ընդձեռ էր. վասն զի խաղաղանայր մարդկային բնութիւնս յաղագս մարմնոյն, որ ընդ աստուածութեանն խաղաղացաւ անանջատապէս»: «Որ գանհնազանդութիւն մարդկան ընդ հնազանդութեամբ Բանին Աստուծոյ միատրէ եւ հնազանդի աստուածախառն մարմնովն՝ հասարակաց Հօրն՝ փոխանակ անհնազանդութեանն Ադամայ, եւ ըստ աստուածութեան առնու բարեբանութիւն ընդ Հօր ի հրաբուն զօրացն»: Մամբ. Վերծ., 60, 55:

² «Էջ յաջմէ աթոռոյ անտի, ամփոփեցաւ, փոքրկացաւ, եւ ի կուէն մարմնացաւ, մարդացաւ, եւ զանձն ունայնացոյց. եւ մարդ եղեալ, կամօք կրեալ զվիշտսն, մեռաւ եւ յարեաւ եւ կեցոյց զամենեւեան առհասարակ. եւ վերացաւ եւ նստաւ յաթոռ իւրոյ

արքայությունը կատարալ միությունն է Աստուծո հետ, սակայն այդ կատարյալ միությունն, որին մասնակից է յուրաքանչյուր անդամ, հիմնվում է այն միության վեմի վրա, որի վրա հաստատված է մարդկությունն և որով լիապես հայտնված աստվածությունը: Աստուծո արքայության բազմանդամությունը միանում է Աստուծո հետ Քրիստոսի այն կատարյալ միությամբ, որով Աստված յուր բոլոր կատարելությամբ հայտնվում է մարդկային բազմության: Մյուս կողմից, քանի որ մարդու սկզբնական կոչումն է գոյությամբ, յուր ամբողջ էությամբ միանալ Աստուծո հետ ու նորա տաճարը դառնալ, Աստված ինքն է մարմնանում և մարդու կոչման կատարումը սկզբնավորում: Հետևաբար Քրիստոս յուր անձով միացնում է Աստուծո նպատակը մարդկության հետ և յուր միակ միջնորդութամբ մեկ ճանապարհ հարթում յուրաքանչյուրի համար: Քրիստոսով է աշխարհի փրկությունն և Քրիստոսով է աշխարհի կատարումը (Եփես., Ա 10-12), վասնզի Քրիստոսով է ամենայն ինչ եղել ու հաստատվել (Կող., Ա 15-16), նա է եկեղեցու գլուխը (18-20) և նորանով միացած մարմինն «աճ է գաճումն Աստուծոյ» (Բ 19): Մարդը տեր է աշխարհի վրա, և բոլոր արարածները նորանով են միություն նկատվում ու նորա առաջնորդությամբ մշակվում, այդպես էլ ամբողջ մարդկության բազմազանությունը, հակադրությունք ու գործունեությունը միանում է մի գլխի՝ Քրիստոսի ներքո: Մարդը մի անդամ է արարածական աշխարհի և իբրև նորա գլուխը՝ միջնորդ է նորա և աստվածային ս. նպատակի մեջ. այդպես էլ Քրիստոս մարդկության մի անդամ է, բայցև ներկայացնելով ամբողջ մարդկությունը՝ նորա գլուխն է և միջնորդ է մարդկության և Աստուծո մեջ: Նա մի վեմ է, որի վրա հաստատվում է ամբողջ մարդկությունը Աստուծո հետ. նա մի սանդուղք է, որով մարդիկ բարձրանում են դեպի Աստված. նա միջնակետ է, որի շուրջը շրջանաձև տեղավորվում են բոլոր անհատներն յուրյանց դիրքով յուրյանց այն կոչման մեջ ճշտվելու համար, որով լրանում է Աստուծո արքայությունը: Ուստիև Քրիստոս թե՛ բոլոր արարածների անդրանիկն է և թե՛ բոլոր արարածների գլուխը (Կող., Ա 15. Բ 10, 19), վասնզի նա է Աստված Բանի հայտնությունը, «որով ա-

բնութեանն, ընդ աշմէ Հօր՝ իւրոյ ծնողին»: Ս. Ներսէս Մեծն, անդ., 68:

մենայն եղև», և նա է աշխարհի միությունն, որով պետք է լինի ամենայնի կատարումը:

Ահա ուրեմն Քրիստոս ճշմարիտ միջնորդ¹ լինելու համար միացած աստվածամարդ է^{10*} (Էմմանուել - ընդ մեզ Աստված. Ես., է 14): Նա, արարիչ գոլով, միացած է յուր արարածի հետ և, անփոփոխ մնալով, ծնվում է աստվածամարդ (Եբր., Բ 14, 17. Դ 15): Նա, անփոփոխ լինելով իբրև Աստված, իննամսյա ժամանակով ածում է, ծնվում է Ս. Կույսից իբրև մարդ և Որդի Աստուծո կոչվում (Ղուկ., Ա 35), ըստ որում՝ սուրբ էր, որ պետք է ծնվեր: Այդպես նա Բանն Աստված է և հայտնվում է իբրև մարդ, ուստիև ասում է՝ «Ես և Հայր իմ մի եմք» (Հովհ., Ժ 30. Ղուկ., ԻԲ 42), բայց երբեք չէ ասում՝ «Ես և Բանն Աստուած մի եմք», զի նորա «եսը» վերաբերում է ոչ թե Բանին միայն կամ մարդկության, այլ դոցա անբաժան միության, այդ պատճառով ասում է, որ ինքն աշխարհի լույսն է և կյանքը, և ճշմարտությունը և ճանապարհը (Հովհ., Ը 12): Եվ Աստված գոլով՝ նա խոնարհվեց, յուր արարածի, յուր ծառայի կերպարանքն առավ և մարդ դարձավ (Փիլ., Բ 6-7): Այդպես խոնարհվելով նա հայտնվեց յուր ծառայի կերպարանքով, ըստ որում, և սիրո թագավորության մեջ յուր մարդեղությամբ Փրկիչ ու հաշտեցնող է և Տեր ու զլուխ ի փառս Հոր Աստուծո (Բ 11): Նա իբրև Աստուծո Որդի ի հավիտենից Աստուծո արարչական կամաց և հայտնության միջնորդ է և այժմ հայտնվում է իբրև ճշմարիտ միջնորդ սիրո և շնորհաց արքայության համար, ուստիև միացնելով ու յուրացնելով մարդկային բնությունը՝ սիրո թագավորության տերն է: Զի սիրո և շնորհաց արքայության մեջ տեր լինել չի նշանակում բռնակալ լինել, այլ յուր մարդկանց կյանքով ապրելով՝ նորա դրությունը անցուցանել և այդպես նորա թուլության Փրկիչը դառնալ: Այդպես ապրելն է կոչվում նորա խոնարհվիլը, նորա կատարյալ փառքն

¹ «Հայրենի բնութիւնն ի մարդկային բնութիւն միացաւ անփոփոխելի միութեամբ: Եւ ծնաւ մի տեսակ՝ Աստուած եւ մարդ, որպէս ճրագն Տարսնացին (Պողոս) պատմէ. «Մի է, ասէ, Աստուած, եւ մի միջնորդ Աստուծոյ եւ մարդկան» (Ա Տիմ., Բ 5. Գաղ., Գ 20), իսկ միջնորդ միոյ ուրուք ոչ է, զի լերկոցունցն գմիութիւնն, որպէս յԱբրահամէ եւ ի Սառայէ Իսահակ ծնեալ միաբանութեամբ, այսպէս եւ Քրիստոս ի Հոգւոյն Սրբոյ եւ ի Մարիամայ ծնեալ մի բնութիւն անգանգ եւ անշփոթ միութեամբ...»: Ժողով Է դարու, Սեբեոս, 125:

է, սակայն, որ աստվածային սիրո կատարյալ հայտնութիւնը լինելով, յուր հանձն առած խոնարհութեամբ բարձրացնում է մարդկանց և յուր աղքատութեամբ նոցա հարստացնում (Բ Կոր., Ը 9): Այդ խոնարհութեամբ իրագործվում է աստվածային սերը լրիվ կերպով, և երբ նա յուրն է դարձնում մարդկութիւնը, սեփականում է, տեր էլ է դառնում իբրև ճշմարիտ սիրո իրագործող տեր, վասնզի տերութիւնը հաղթութեամբ է, իսկ Քրիստոսի հաղթութիւնն՝ աստվածային սիրո իրականացմամբ (Ես., ԾԳ 12): Այս պատճառով և Քրիստոսի վերստին առ Հայր գնալն առավել մեծ փառքով է, քան նորանով աշխարհ ստեղծվիլը, քանի որ հաղթութեամբ յուր արքայութեան որդիներին է տանում առ Հայր (Եբր., Բ 13) այն փառքով, որ ունեւր աշխարհից առաջ (Հովհ., Ժէ 1, 5): Ինքն, գնալով առ Հայր, բաց է անում և դուռը դեպի Աստված՝ յուր փրկած մարդկութեան համար և, շնորհաց արքայութիւնը, փրկութիւնն ու կատարումը իրագործելով, մնում է նույնն, ինչպես միշտ և հավիտյան (Հովհ., Ը 58. Ժէ 5): Ուստիև առաքյալը գրում է. «Զայս խորհեցի իւրաքանչիւր ոք ի ձէնձ, որ եւ ի Քրիստոս Յիսուս, Որ ի կերպարանս Աստուծոյ է, ոչինչ յափշտակութիւն համարեցաւ զլինելն հաւասար Աստուծոյ. Այլ զանձն ունայնացոյց զկերպարանս ծառայի առեալ ի նմանութիւն մարդկան եղեալ. եւ կերպարանօք գտեալ իբրև զմարդ, խոնարհեցոյց զանձն լեալ հնազանդ մահու չափ եւ մահու խաչի: Վասնորոյ եւ Աստուած զնա առաւել բարձրացոյց եւ շնորհեաց նմա անուն, որ ի վեր է, քան զամենայն անուն. Զի յանուն Յիսուսի Քրիստոսի ամենայն ծունր կրկնեսցի երկնաւորաց եւ երկրաւորաց եւ սանդարամետականաց: Եւ ամենայն լեզու խոստովան լիցի, թէ Տէր է Յիսուս Քրիստոս ի փառս Աստուծոյ Հօր» (Փիլ., Բ 4-11):

Այս բոլորից պարզապես երևում է, որ Քրիստոս մեկ է. նա Աստված է և միանգամայն մարդ. նորա մեջ է կատարյալ աստվածութիւնը, նորա մեջ է և կատարյալ մարդկութիւնն. ոչ աստվածութիւնն է գերիշխում մարդկութեան վրա, և ոչ նորա մարդկութիւնն է ոչնչանում նորա անսահման աստվածութեան մեջ: Նորա մեջ հայտնվում է աստվածային իմաստութիւնն և ամենուրեքութիւնը, նորանն է երկնքի ու երկրի իշխանութիւնը (Մատթ., ԻԸ 18). նորան տեսնողը տեսնում է Հոր Աստուծուն, վասնզի նա

աստվածորդին է և աստվածամարդ (Հովհ., ԺԴ 9. Մատթ., ԻԸ 18), նորանով ամենայն ինչ Աստուծո արքայության է ծառայում, և նա է Աստուծո ճշմարիտ հայտնությունը: Որովհետև նա կատարյալ Աստված և կատարյալ մարդ է, ո՛չ նորա աստվածությունն է յուր մարդեղությունը փոխվում կամ սահմանափակվում, և ո՛չ մարդկությունն է ոչնչանում աստվածային զորության մեջ, այլ նույն, որ Աստված է, նույն և մարդ է, անշփոթ, զի Աստված անշփոթելի է և անբաժան, զի մարդեղության խորհուրդն աստվածության և մարդկության միությունն է: Քրիստոս ոչ թե տաճար է աստվածության, ինչպես կարող է լինել հավատացողը, այլ նա ինքն է Աստված և միանգամայն մարդ: Բանն Աստված ինքը մարդացավ, և մենք մարդացյալ Աստուծով բարձրանում ենք դեպի Աստված. նա աստվածային սրբության, սիրո և հեզության հայտնությունն է մեր մեջ, որով մարդը կատարյալ հավատքով, հնազանդությամբ և անձնվիրությամբ ներկայանում է Աստուծո: Նա երկնքիցն է և միշտ երկնքումն է (Հովհ., Գ 13), վասնզի Աստուծուցն է ելած (Ժէ 27), ուստիև ասում է. «Եւ ոչ ոք ել յերկինս, եթէ ոչ որ էջն յերկնից՝ Որդին Մարդոյ, որ էն յերկինս» (Հովհ., Գ 13). «Ես և Հայր իմ մի եմք» (Ժ 30): Հետևաբար թե՛ կարծական աղանդով սնված Եվտիքյան մոլորությունը, որ ոչնչացնում է Քրիստոսի մարդկությունն ու միայն աստվածությունն դավանում, և թե՛ Եբրոնյան ծնունդ Նեստորականությունն, որ երկվություն ձգելով Քրիստոսի մարդկության և աստվածության մեջ՝ ջնջում է մարդեղության իրողությունն ու մի դաշնակցություն մտցնում Քրիստոսի աստվածության ու մարդկության մեջ, երկուսն էլ հավասարապես մեղանջում են աստվածային փրկագործության նպատակի և մարդկության փրկության հավատքի դեմ¹:

¹ «Զի որ ի մարմինն հաւատացին, ծանոց անցա զաստուածութիւնն, իւր եւ որք ի մարմնոյն գթեցին, ուրացան զբնութիւն անոն: Քանզի միացաւ ի մարմնի բնութեամբ, եւ խառնեաց զմարմինն յաստուածութիւնն: Որ հաւատացին ի նա, անքա վայելեացին ի բարութիւնսն անպատուսն. եւ որ յայսոց հաւատոց վրիպեցան՝ զանկոյս եւ զանխոյ գնացին եւ զարտողի անկան. խրամատեցին իրեանց ցանկս անկարկատս, եւ զբազումս ի ճշմարիտ հաւատոց թիրեցին: Իբրեւ կարծեցին, թէ գտին ինչ եւ գտին ոչինչ...: Զի զիստիցն խնդիր աշխատութիւն է, իսկ անգիտ աշխատութիւն՝ սուտ վարդապետութիւն, կոապաշտութեան հասուցանէ»: Ագաթ., 215:

Քրիստոս ճշմարիտ միություն է աստվածության և մարդկության առանց մեկի տուժման և մյուսի խախտման. «Զգեցաւ զմի մարմին՝ ըստ թուականի միոյ մարդոյ» (Եղիշե, 318). ըստ մի մարդու թվականին ենք թվում նորա մարդեղության խորհրդի էությունը. «Միութիւն եւ ոչ երկուութիւն. եւ այսուհետեւ մի գիտեմք զաստուածութիւնն, որ յառաջ էր, քան զաշխարհս, նոյն եւ այսօր»» (Ս. Հարք առ Եղիշ., 30): «Ոչ մարմնաւոր բնութեանն կա՛մ կամաց, կա՛մ ներգործութեան թիւ մնաց ի մարմնացեալ Բանին Աստուծոյ առնլոյ...»^{11*}, – ասում է և Ստեփաննոս Սյունեցիին առ Գերմանոս գրած թղթում, ասում է և Խաչիկ կաթողիկոսը (Ասողիկ, 242): «Արդարեւ մինն է միայն ի միայնոյն՝ ի միոյն փառակցութիւն յաւիտեան երկրպագեալ», – բարբառում է և Ս. Գրիգոր Նարեկացին՝ միությունը շեշտելով (ԼԴ): Դարձյալ. «Ընդ ամենակատարն էութեան համասնեալ յանանջրպետ միականութիւն, թափանցական խառնութեամբ յաստուածութեանն ոգի բաղկացոյց զգոյութիւն շնչոյս հրաշապէս» (ՀԵ): Վերջապես. «Ոչ շփոթելով՝ սակայն միակն միեղեալ հանդերձ առեցելովն մահացեալ. յաւէտ կենդանի, եւ նոյն ինքն կենդանի ելով գնոյն նախուստն ընկալաւ բաժակ մահացու, զի միակն ոչ գերկատութիւն յինքեան ըստանձնեալ բերէ, զի պատճառ գոյ գծի ոչ տրամակայի՝ ստորանկեալ ընդ թուով»^{12*}, – հնչեցնում է և Գրիգոր Մաքրատրոսն առ հայր Անանիա գրած թղթում:

Արդ, փրկագործության հիմնաքարը Քրիստոսի միությունն է: Մարդկային բնությունը հրապուրվելով վտարանջել էր, մոլվել դեպի չարը և ապականվել. աստվածության և մարդկության միությամբ Քրիստոս սրբեց այդ բնությունն և գերահրաշ հնազանդություն բղխեց այդ միությունից: Մարդկային կամքի մեջ չարահակում ընթացք էր մտել, Քրիստոս միացրեց այդ կամքն յուր կամքի հետ և ճշմարիտ կամքի ուղղությունը հաստատեց: Մարդկային հոգին ու միտքը բռնվել էր մեղքի մեջ և աշխարհին ստորադրվել՝ կորցնելով յուր ինքնագիտակցությունն ու ճանաչողությունը. Քրիստոս միացրեց այդ միտքն ու հոգին յուր աստվածության հետ և ճշմարիտ ինքնագիտակցություն, աստվածաճանաչություն և աշխարհաճանաչություն իրականացրեց: Ընկել էր մեղանշած մարդը, ապականացու էր նորա կամքի ներգոր-

ծուծությունն յուր կոչման մեջ և «անձամբ անձին ոչ կարէր կանգնել»: Քրիստոս խոնարհվեց, միացրեց ընկած մարդկության խոնարհությունն յուր բարձրության հետ և մարդկային կոչման համաձայն ներգործությունը գորացրեց: Նա խոնարհվեց, մարդը բարձրացավ¹. նա մեղանշական մարդու կերպարանքն առավ, և մեղսաթավալ մարդկությունը սրբվեց. Աստվածը մարդացավ, և մարդն աստվածացավ^{13*}. նա անմեղ էր, մեղքի մեջ մտավ և մեղքը վերացրեց: Մարդու մեղքի հետևանքն էր ապականությունը. Քրիստոս մտավ մեղքի և ապականության մեջ և անմեղ և անապական դարձրեց. «Քանզի ապականութիւն մեղաց է ծնունդ, եւ որ մեղս ոչ արար՝ ոչ տիրեաց նմա եւ ապականութիւն»: «Աստուած զՈրդին իւր առաքեաց ի նմանութիւն մարմնոյ մեղաց, եւ վասն մեղաց եւ դատապարտեաց զմեղս ի մարմնի անդ» (Հռ., Ը 3. Եբր., Դ 15. Ընդհ., 139, 140, 328, 330, 341):

Քրիստոսի մեջ է ճշմարիտ մարդու կոչման իրագործումը, նորա մեջ է իսկական կամքը, իսկական բնությունը և իսկական ներգործությունը, որոնցով պետք է Աստուծո որդիք լինինք: Նորա բոլոր գործունեությունը բղխում է միացյալ բնությունից, և ոչ թե նա յուր աստվածությունամբ բռնանում է մարդկության վրա և ճշմարիտ գործը վարում (Ընդհ., 171, 321): Նորա կամեցողությունն իրականանում է միացյալ կամքից, և ոչ թե նա յուր աստվածությունամբ ճնշում է յուր մարդկության կամեցողությունը²:

¹ «Որդւոյ զմեր կերպարանեալ զբնութիւնս, եւ բնութեամբ քաւարան գոյով բնութեանս, ի տանջանաց զբնութիւնս ազատելով եւ միով մահուամբ զանազան մահուց կնքեաց զիր. եւ յաջորդեաց շնորհ գրոյն՝ Հոգի. եւ եղև ինքն Բանն ամենայն յամենայնում: Ընդ հողեղէնս՝ հողեղէն. օրինին ճոխացուցանող գրոյն լուծիչ. ոգւոյն քննող. պատկեր աներեւելի Հօրն, եւ ամենայն մարդկան զօրութիւն եւ իմաստութիւն. հասարակաց արարիչ. փակելոյ դրախտին բացող. ճանապարհ ի վերելից առ Հայր. դուռն երկրորդ՝ յերկրորդ երկինս մտողաց...: Մահակ Կաթողիկոս Ջորոփ., Մատ, 188:

² «Յիսուս եղև կցորդ սգոյ անցա, զի լիցին մարդիկ մխիթարեալք յԱստուծոյ: Կամ մոռնչեաց ի վերայ աստանայի որպէս առիծ ի վերայ որսոյ, զի ոչ ստուգապէս կարէին շարժել զնա տրտմականքն, որպէս զմեզ յաղթահարեն մարմնոյ շարժմունք. զի աստուածային բնութիւն անախտ եւ անտրտում է, այլ խոովելն նշանակէ, թէ հրաման ետ տրտմութեանն գալ եւ բխել զարտօսրն կամատրաբար: Յուցանէ, թէ յորժամ կամէր, զիջանէր յայնոսիկ ի բնական կիրսն, յայտնելով զճշմարիտ մարդեղութիւնն. զի թեպէտ եւ Աստուած միացաւ ի մարմնի, այլ ոչ ետ շարժել մարմնոյն ի բնական կիրսն. այլ յորժամ թոյլ տայր, իջանէր ի կերակուր եւ յրմպելիս եւ ի քուն. եւ յորժամ կամէր, անցանէր որ բնութեանս գեր ի վերայ, պահէր զինքն աստուածային միութեամբն»: Մամբրե վերծ., 47:

Այսպիսով է նա բարձրացնում մարդուն: Իսկ եթե նա երկու բնություն ունենար, բռնաբար պետք է հետ մղեր մարդկայինը, այլև տիրաբար պետք է հնազանդեցներ մարդկային կամքն, եթե երկու կամք ունենար: Եվ եթե երկու անձն ունենար, տարբեր գիտակցությունաց խռովությունը պետք է կրեր: Սուլյնպիսի երկվություններով փրկագործություն չէր լինի¹, զի նույն բնությամբ ու տիրությունամբ, նույն ճնշմամբ և խռովությամբ կարելի էր նաև առանց մարդեղություն վարել մարդկանց դեպի մի նպատակ, իսկ այդ հակառակ է ազատ կամքի Արարչի տնօրինություն: Մարդկության փրկությունն ու բարձրացումը միմիայն Քրիստոսի աստվածությունն ու մարդկության միությունն է և եթ: Ուստիև Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին ընդդեմ բոլոր մոլորությունաց դավանում է ընդարձակ Հավատամքի մեջ^{14*}. «Եղև Աստուածն կատարեալ՝ մարդ կատարեալ, հոգևով եւ մտօք եւ մարմնով մի անձն, մի դէմ, եւ միաւորեալ մի բնութիւն: Աստուածն մարդացեալ առանց փոփոխման եւ առանց այլայլութեան»... (Հոդ. 6)²:

¹ «Բանին Աստուծոյ եկեալ յերկիր եւ եղեալ մարդ, եւ մեռեալ իբրեւ զմարդ, այլ ըստ Էութեանն՝ Աստուած կոչի եւ ոչ մարդ եւ ըստ տեսչութեանն՝ Աստուած մարդացեալ եւ ոչ մարդ աստուածացեալ: Մարդ յերկինս եւ յերկրի միեւնոյն ինքն միացեալ միատրեալ մարմնով եւ աստուածութեամբ, ի սրբոյ կուսէն ծնեալ կամաւ Հօր բան եւ միտք, եւ կամաւ Հօր ի սկզբանէ արար զամենայն, եւ ի վախճանի երեւեցաւ մարդկան, Տէր եւ տեսուչ յերկինս եւ յերկրի» (Հովհ. Մանգակունցի, 213):

² Տե՛ս և Ընդհ. 170-172, 119-124, 129-137, 171-173, 175. Ագաթ., 220-224. Պող. Տար., Էջ 26. Ղազար Ծափկեցի, 88-282:

«Իսկ ի գերագանց եւ ի սքանչելի միատրութենէն ոչինչ է արգել միութեան՝ զամենայնսն խոստովանել ի Քրիստոս, մի դէմ, մի անձն եւ մի նորա բնութիւն, զի որ ի Հօրէ անմարմին Բանն էր, ի Մարիամայ Սրբոյ կուսէն, այսինքն՝ ի մարդկային բնութենէս՝ մարմին զգեցաւ, եւ զնոյն միատրեալ ընդ իրումն դիմի եւ բնութեան, մի դէմ, եւ մի բնութիւն ասի եւ հանդերձ մարմնովս»: Ս. Հովհ. Իմաստ., ճառ 51:

«Մեք՝ Հայաստանեայքս, աներկբայապէս եւ ճշմարիտ խոստովանութեամբ հաւատացաք զՔրիստոս՝ մի բնութիւն, եւ հաստատեցաք ի վերայ անշարժ հաւատոյ, եւ կամք անպարտելի, եւ անասանելի յամենայն հերձուածողաց, եւ եմք բարձրացեալ սուրբ եւ անբիժ հաւատով ի Քրիստոս Յիսուս»: Պող. Տար., 40, 76:

«Յայս ճշմարիտ եւ պատուական հիման վրայ շինեցաւ եկեղեցիս մեր եւ հաստատեալ մնաց մինչեւ ցայսօր ժամանակի, ոչ ունելով արատ եւ ոչ սպի՝ եւ ոչ հարեալ ի խղճէ մտաց, ոչ անզգայացեալ ի հիւանդութեանց ախտ անկանելով»: Գրիգոր Գ., տե՛ս «Արարատ», 1892, դեկտ. ^{15*}:

«Եւ արդ՝ ընդարձակագոյն բանիք ասացուք զմեր դասանութիւն, ըստ որում, մի ասեմք ի Քրիստոս բնութիւն, որ եւ ամենեցուն քաջապատ է»: «Արդ, եղիցի մեզ օրինակ մարդս, որպէս ի վերայ տրաւ ասի, որ ինչ անկէ մարմնոյ եւ որ ինչ՝ թէ հոգւոյ, բայց մարմին ոչ ասի երկուք բնութիւնք. այլ մի. իսկ թէ ոք ընդդէմ եկեալ երկուս ասիցէ

Ի.

ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԱՍՏՎԱԾՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԻ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ

Քրիստոսի մարդեղությամբ սկսվում է և նորա աստված-մարդկային կյանքն, և որովհետև նա աստվածության ու մարդկության միությունն է, ուստիև թե՛ մարմնանալն ու թե՛ ծնունդը հրաշալիք է և միանգամայն մարդկային: Հրաշալիք է և մարդկային այն պատճառով, որ Քրիստոս նորա մարդկության նախամարդն է, որի մեջ պետք է անհետացած լինի ու նորա հիշատակն, և միևնույն ժամանակ մարդկությունը պետք է նորա մեջ ներկայանար, և ուրեմն Քրիստոս պետք է մարդկային ծնունդ լի-

բնութիւն Քրիստոսի, երիս լիցի հաստատեալ՝ երկուս մարդկային և մի աստուածային»: Սահակ վարդ. (Մոռտ)՝ հրամանավ Աշոտ իշխանաց իշխանի^{16*}:

«Մարմնացեալ Որդին ի Մարիամայ անճառապէս և անփոխարկաբար. նոյն ինքն Աստուած ճշմարիտ և մարդ կատարեալ. զաստուածութեանն զօրութիւն ցուցանելով՝ որպէս զԱստուած, և զմարդկայինսն առանց մեղաց կրելով որպէս մարդ, միաւոր բնութեամբ»: Խոսր. Առձ., Մեկն., 15, 32:

«Մնաց Միածինն մի Որդի, մի անձն, մի Քրիստոս և ճշմարտապէս՝ յերկուց միացեալ մի բնութիւն, մի կամք, մի ախորժակք, մի գործ, մի ծնունդ կուսութեամբ, մի մայր առանց Հօր, որ և անխքան զլաիտեանս առանց մօր ծնեալ»: Դավ. տե՛ս Կիր., 190^{17*}:

«Ահա այսոքիկ վասն միութեան բնութեանցն Բանին և մարմնոյն և անքակ ձուլմանն եղական գոյին ընդ անեղ էին. և յինելոյ մի էութիւն, մի դէմք, մի բնութիւն, որոյ կամքն և կիրքն և գործն անանապէս մի. զի միոյ բնութեան ոչ այլ և կամք և այն հակառակ միմեանց, միան՝ անխախտ և աստուածային և միան՝ ախտաւոր և մարդկային, քա՛ւ և մի լիցի, զի այս անհնարին է լինել, այլ մի կամք և մի գործ, զի յորժամ կամէր, խոնարհութեամբ թոյլ տայր բնութեան կրել զմարմնականսն, զի մի առաջօք թոնեսցի մարդեղութիւն, և մի ունայնասցի Բանն...»: Ստեփ. Ուրպել. Ձեռնարկ հավատո:

«Այլ ոչ յերկուս իսկ բաժանի բնութեանն բան
Եւ ոչ կրկին ասել զդէմս որոշական:
Այլ միեւնոյն է մարմնացեալ Աստուածն Բան,
Բնութեամբ դիմաւ և առանձնութեամբն միական»:

Հովհ. վ. Երզնկացի, Վիպաս., էջ 51:

«Այլ մեզ մի է Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս, ըստ առաքելոյն, Աստուած և մարդ յերկուց միացեալ, և յետ միութեան ոչ երկու՝ այլ մի խոստովանեալ առանց սպականութեան. մի որդի և մի բնութիւն և մի կամք, և մի անբարձրութիւն փառաւորեալ ընդ Հօր և Հոգւոյն Սրբոյ յաիտեանս. ամէ՛ն»:

Մովս. վ. Երզ. († 1323):

Տե՛ս և Հայաստանյայց Եկ. և Բյուզ. ժող. պարագ., Մոսկվա, 1892, էջ 90-226:

ներ և ոչ թե մի նորաստեղծ մարմին առներ¹: Հայտ է, որ նա մի նորություն պետք է լիներ մարդկային սերունդի մեջ և միանգամայն մարդկային սերունդից՝ Դավթի ցեղից (Եբր., է 3. Հովհ., է 42. Հռ., Ա 3): Այս նշանակում է, որ մեղանշական մարդկությունն յուր կամքով ու գործունեությամբ չպետք է մասնակցեր Քրիստոսի մարդեղության խորհրդին, այլ միայն ընդունող պետք է լիներ աստվածային այդ մեծ շնորհաց ի դեմս խոնարհ սուրբ Կոլյսին: Այդ պատճառով Քրիստոս, ինչպես տեսանք, ծնվում է ո՛չ մարդու և ո՛չ մարմնական կամքով, այլ՝ Ս. Հոգվով, աստվածային տնօրինական կամքով, որպես դավանում ենք Հավատամքում: Ըստ որում՝ ընտրյալ ազգից ընտրվում է Մարիամ Ս. Կոլյսը, վասնզի Աստուծո փրկությունը ընդունելու համար ընտրվեց այդ ազգն և նախապատրաստվեց, այնպես որ նորա նախապատրաստության կատարումն եղավ Մարիամ Ս. Կոլյսը: Տիրամայրը ամբողջ մարդկության համար օրինակելի պատրաստակամությամբ և լիովին անձնվիրությամբ ընդունարան դարձավ Աստվածորդուն: Նորա մեջ ներկայանում է Իսրայելի և ամբողջ մարդկության հավատքն ու փրկության ակնկալությունն Աստուծո առաջ և նորանով Աստվածորդին մտնում է մարմնավոր կյանքի մեջ՝ յուր շնորհները տալու համար: Այսպես Քրիստոս դառնում է Նոր-Ադամ նոր մարդկության համար և կատարյալ աստվածամարդ է հակառակ կարծական և Եբիոնյան աղանդներին, որոնց մեկի մեջ տիրապետող է աստվածային կամքը, հրաշքն, իսկ մյուսի մեջ՝ մարդկային մեղանշական կամքը:

Այսպիսի ծննդյան հետևանքն էլ այն է, որ Քրիստոս կատարելապես ազատ է մեղքից (Հովհ., Ը 46. Եբր., Դ 15), վասնզի եթե մեղք ունենար՝ կտուժեր նորա աստվածային սրբությունը, մինչդեռ մեղք չունենալով՝ ներկայացնում է այն կատարելության տիպարն², որ նա իսկական միջնորդ է Աստուծո և մարդու մեջ և

¹ «Մերակերպ բնութեան ընդ արարչութեան միատրութիւն երեւելապէս հանդիպեցաք տեսակի»: Մամբրե Վերծ., 59:

² «Ի սկզբանէն յորժամ առնէր Աստուած զարարածս, յետուստ արար զմարդն՝ յերեւոյթ եւ յաներեւոյթ իրոյ զօրութեանցն ի միեւնոյն ժողովեալ. եւ այսպէս զամենայն ի նոյն պնդեալ ձուլեաց զարարածս, զոր եւ ըստ մնանութեան պատկերի կերպարանաց իրոց արար եւ եղ զնա իշխան անձնիշխան իրոց կամաց: Վասնորոյ մախանձո սասանայի ապականեալք հնացան ի բանասրկութիւն խարդախութեան պատրանացն:

իսկական կատարելատիպ է մարդու համար: Եվ եթե համեմատենք ընկած մարդուն Քրիստոսի հետ, կտեսնենք, որ մեղանշական մարդու մեջ տիրում է աշխարհայինն և աշխարհային գիտակցությունը սրբություն, աստվածաճանաչություն և ինքնաճանաչություն վրա, իսկ Քրիստոսի մեջ աշխարհայինն և աշխարհային գիտակցությունը անկարող են ինքնուրույնության հասնելու,¹ այնպես որ Քրիստոս կատարյալ միություն է պահում Հոր Աստուծո հետ: Աշխարհում լինելով և աշխարհին գիտակցելով՝ ոչ թե ենթարկվում է աշխարհին, այլ մի լինելով Հոր հետ՝ գիտե, որ ինքն աշխարհի Փրկիչն է: Ուստիև մեղքն, որ աշխարհի գերիշխանության և աշխարհային գիտակցության հետևանքն է և կանոնավոր ընթացքի ու զարգացման խանգարիչ, միշտ օտար էր Քրիստոսից: Քրիստոսի աճումը յուր ամբողջ կյանքում սուրբ էր և կանոնավոր. աշխարհային ոչ մի միակողմանի ազդեցություն չէր կարող նորա ինքնագիտակցության և աստվածային կոչման վրա շեղիչ կամ խանգարիչ ներգործություն ունենալ (Ղուկ., Բ 52. Ա 80): Այս առանձնապես շեշտում է Ավետարանիչն՝ ասելով. «Մանուկն աճէր և զօրանայր Հոգւով»: Եվ այդ ինքնագիտակցությունն ու սրբությունը կենդանի էր նորա մեջ ամեն ժամանակ, ինչպես տեսնում ենք նորա տասներկու տարեկան հասակիցն իսկ (Ղուկ., Բ 40, 46-49)՝ ընտրյալ շրջանում պայծառացած: Կատարյալ լինելով իբրև Աստված՝ բնական կատարելության համար աճում էր իբրև մարդ (Եբր., Ե 8), զի մեր մարմնին կցորդ էր յուր մարմնի նմանությամբ նաև մարմնավոր կատարելությամբ անշուշտ (Հու., Ը 3. Եբր., Բ 14. Սաղմ., ԽԴ 3): Մեղքը նորա վրա չկարողացավ տիրել, վասնզի նա հաղթող եղավ աշխարհի փորձանաց մեջ հակառակ աղամային փորձանաց պարտության (Ես., ԽԲ 1-4. Եբր., Դ 15): Նորա փորձությունը մասնավոր փորձություն չէր, այլ հիմնական՝ սատանայի փորձություն ու կեղծ մեսիականությամբ, ուրեմն Քրիստոս լիակատար չարիքի դեմ

Իսկ Տեր եկն յայց ելեալ կորստականին, ծնա ի կուսէն ի մարդկան կերպարանս, զի արասցէ յաղաղութիւն յերկինս եւ յերկրի, եւ աճցէ զիր Հայրն ծնօղ ի հաշտութիւն ընդ արարածս իոր՝ մարդակերպ պատկերան, զի յանդիման լիցին ամենայն մերժեալք արարածքն աներեւոյթն Աստուծոյ»: Ս. Ներս. Մեծն, անդ 70:

¹ Մատթ., ԺԱ 29. Հովհ., ԺԳ 15. Ա Պետր., Բ 31:

պետք է հաղթող դուրս գար (Մատթ., Դ 1-11): Եվ Քրիստոս միշտ հաղթող էր յուր երկրավոր կյանքի ընթացքում շարունակ փորձիչ հակառակորդի վրա (Ղուկ., Դ 13): Այս փորձությունների սկզբունքն էլ այն է, որ Քրիստոս, ըստ մեզ, աշխարհային փորձանաց կյանքն ունեւր, կռվում էր ամենայն թշնամանքի դեմ և յուր Փրկչական ինքնագիտակցությունը չէր կորցնում. այլև ըստ մարդկային և աստվածային ազատ կամաց ընտրում է և ճշմարիտն և ոչ հրապուրիչը: Ըստ այսմ՝ Քրիստոս, սիրո կատարյալ միություն պահելով մարդկության հետ, իրագործում է, հակառակ բոլոր թշնամությանց, յուր բարձր կոչումը, այն է՝ Աստուծո և մարդու միջի միջնորդությունը: Ամենամեծն էր նորա մաքառումը և ամենափառավոր նորա հաղթությունը, վասնզի նա ոչ թե իբրև Աստված կռվեց խավարի զորացող իշխանության դեմ, այլ իբրև աստվածամարդ անհեղձ, չարչարանքներին հնազանդելով ու յուր դեմ վառվող թշնամությանց հաղթության կատարումը անմեղությամբ խաչի վրա միայնակ պսակելով (Եբր., Ե 8-9)¹: Այս մի սքանչելի խորհուրդ է, որ մարդկային ազատության ընթացքով Քրիստոսի միացած կամքը մարդկապես հաղթող է հանդիսանում և ոչ թե ըստ երկակամայց՝ մարդկային կամքով, բայց աստվածային կամքի բռնությամբ^{18*} :

Արդ, ուրեմն Քրիստոս յուր երկրավոր կյանքի միջոցին խոնարհության մեջ է եղել (Մատթ., ԺԹ 17), բայց առանց մեղքի, թեև Հոր հետ հապես մեկ էր, սակայն նորա կյանքը պատմական էր և կռվում էր հակառակության դեմ: Նա պատմական կյանքով խոնարհության մեջ էր, որի կատարմամբ ու հաղթությամբ փառքի բարձրացավ՝ նստելով Հոր աջ կողմն իբրև գլուխ յուր եկեղեցու (Փիլ., Բ 8-9): Եվ նորան յուր իսկական փառքի մեջ տեսնելու ենք նորա երկրորդ գալստյամբ (Ա Հովհ., Գ 2. Ընդհ., 176): Սակայն նորա կյանքի խոնարհությունն ևս մարդկային չէ, այլ աստվածամարդկային. նա խոնարհ էր՝ ինչպես մարդ, բայց հրաշք էր գոր-

¹ «Մարդկան՝ ի մեռելոյ գալ հոտ Աեխոյ, իսկ Աստուծոյ՝ ի մեղաւորէ. ամենայն աշխարհ առհասարակ Աեխեալ էր, (Քրիստոս) ոչ գարշեցաւ եւ ոչ դարձոյց գերեսս իւր յումեքէ, այլ յիւր անուշահոտութիւնն համեմեաց զամենեստան: Մշակիմ ոչ գոյ հոտ Աեխոյ ի Աեխեալ սերմանէ, այլ լի եմ միտք իւր խնդութեամբ, եթէ պարարիմ միտք ի հոտոյ անդաստանաց»: Մամբ. Վերծ., 27:

ծում՝ ինչպես Աստված. շրջում էր՝ ինչպես մարդ, պայծառակերպեցավ սարի վրա՝ ինչպես Աստված, նա հակառակության էր պատահում՝ ինչպես մարդ, մեկ խոսքով՝ հիվանդ էր առողջացնում՝ ինչպես Աստված: Քաղցում էր՝ ինչպես մարդ, բյուրեղին կերակրում՝ ինչպես Աստված. ննջեց նավի վրա՝ որպես մարդ, սաստեց ծովն՝ ինչպես Աստված. քացախ ճաշակեց՝ ինչպես մարդ, ջուրը գինի դարձրեց՝ որպես Աստված. ծաղրվեց խաչի վրա ու մեռավ՝ որպես մարդ, Ղազարոսին և այլոց հարություն տվավ՝ որպես Աստված¹ (Հմմտ. Ընդհ., 173-175): Սակայն թե՛ մարդկային և թե՛ աստվածային բոլոր գործերը նա կատարեց խոնարհությամբ և ոչ աստվածային բարձրությամբ, ուստիև մարդկանց ընտրության առաջ ոմանց ի գոլորումն և ոմանց ի կանգնումն եղավ (Մարկ., 2, 3. Ղուկ., Բ 34): Մարդուն է մնում ազատապես հավատալ նորան ու փրկվել: Նա ոչ թե բռնությամբ գործեց, այլ քաղցրությամբ ու հեզությամբ, ուստիև յուր ճշմարտությունն ու փրկությունը տալիս է մարդկանց ոչ թե ուժով ու սաստով, այլ միայն հավատքով: Փառքն ու խոնարհությունն էլ իրար դիմաց պետք է լինին, որ մարդու հավատքն ունենա յուր արժեքը և ազատ ընտրությամբ յուրացնե փրկությունը: Ըստ այսմ՝ մեկը գայթակղվում է Քրիստոսի արտասուքով, իսկ մյուսը հավատքով զորանում է, երբ տեսնում է, որ նույն Քրիստոսը, հարություն տալով Ղազարոսին, սրբում է նորա քույրերի արտասուքն ու մխիթարում: Այսպիսի հակադրության դրոշմ է կրում Քրիստոսի կյանքի ամեն մի ընթացքը մինչև խաչի վրա վերջին վայրկյանն, երբ համբերությամբ ու սրբությամբ ամեն տնօրինություն իրագործելուց հետո բացականչեց. «Ամենայն ինչ կատարյալ է», և նույնիսկ այդ վայրկյանում չարչարանաց մեջ կատարած հրաշալիքներով ցույց տվավ, որ ինքը տեր է բնության վրա: Եվ ապա հառնելով ու համբառնալով բարձրացրեց յուր հետ յուր մարդկու-

¹ «Արդ հասարակաբար անտա Միածինն յերկինս ի վերայ քերովբէից եւ յերկրի՝ ի ցուս կենդանեաց. անդ՝ արարչաբար եւ համապատուասպէս, աստ՝ մերունական աստուածացեալ կերպիւ եւ անանջատելի ի Հօրէ, բոլոր յերրորդութեանէն, գոյով եւ անորոշ յերկրէ»: Անդ իմանալի տեսութեամբ եւ բոլոր աստուածութեամբ սերովբէիցն երեւի. աստ զգալի բնութեամբ շօշափելի եւ է ամենայն յամենայնի եւ լնու զամենայն պարս ոլորապէս, որոյ երկին թգաւ եւ երկիր քլաւ»: Մամբ. Վերծ., 63, 71:

թյունն աստվածային փառաց մեջ, որով վերստին պետք է իշխանաբար գա աշխարհը դատելու համար (Ղուկ., ԻԱ 27):

Այսպես Քրիստոս իբրև աստվածամարդ ծնվեց, իբրև աստվածամարդ աճեց ու զարգացավ, իբրև աստվածամարդ կատարեց աստվածային տնօրինութիւնը և իբրև աստուծամարդ մեռավ ու հարյավ. նա իբրև աստվածամարդ պետք է գա երկրորդ անգամ: Նորա մարդկությամբ խոնարհվել է աստվածութիւնն, և աստվածությամբ բարձրացել է մարդկութիւնը. ըստ որում՝ նորա մարդկությամբ գայթակղվողը կրնկնի, իսկ աստվածության հավատացողը կբարձրանա (Ղուկ., Բ 34): Քրիստոնեության հիմքն ու էութիւնը կազմում է այս ճշմարտութիւնն, որ Քրիստոս է Աստուծո մարդացյալ Որդին: Առանց այս հավատքին չի կարող քրիստոնեական եկեղեցի լինել, և եթե մի համայնք կարծում է քրիստոնյա լինել՝ ճանաչելով Քրիստոսին լոկ մեծ հանճար, նա աղանդ է և ոչ եկեղեցի: Առանց այս հավատքին չի կարող և մարդ քրիստոնյա լինել և Աստուծո կենդանի տաճար դառնալ, և եթե մեկը, մարմնական դատողությանց ենթարկվելով, կարծում է նաև առանց այդ հիմնական հավատքին քրիստոնյա համարված լինել, սխալվում է, նա աղանդավոր է և ոչ քրիստոնյա: Չկա ո՛չ ճշմարտութիւն, ո՛չ ճշմարիտ հաղորդակցութիւն Աստուծո հետ և ո՛չ ճշմարիտ բարոյականութիւն առանց այդ հավատքին, որ Քրիստոս է աստվածամարդ (Մատթ., ԺԶ 16. Հովհ., Թ 28): Ուստիև առաքյալն ասում է դիպողապես. «Որ ոք ոչ խոստովանի զՅիսուս Քրիստոս եկեալ մարմնով, նա մոլորեցուցիչ է եւ Նեռն» (Բ. Հովհ., Ա 7. Ա Հովհ., Դ 2-3. Գաղ., Դ 4): Ըստ որում և Պողոս առաքյալը գրում է. «Ոչ ոք կարէ ասել Տէր զՅիսուս, եթէ ոչ Հոգւովն Սրբով» (Ա Կոր., ԺԲ 3. Հռ., Ը 16. Ա Հովհ. Դ 13. Ե 6): Այս է, որ Քրիստոս էլ ասում է. «Ոչ ոք կարէ գալ առ իս, եթէ ոչ իցէ տուեալ ի Հօրէ իմմէ» (Հովհ., Զ 65. ԺԵ 26): Հետեաբար այդպիսյաց համար դեռևս անհրաժեշտ է նախապատրաստութիւն (համտ. վերը, գլ. Ժէ), հոգու տեսողության ու լսողության բացումն և մղվիլ դեպի Աստված՝ լիապես լուսավորվելու համար (Սաղմ., ձև Դ 18. Գործք, Ժէ 27. Ես., ԾԵ 6):

ԻԱ.

ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ

Քրիստոս, եկած լինելով մեղանշական մարդու փրկության համար, բնականաբար ոչ միայն հաշտության միջնորդ պետք է լիներ Աստուծո և մարդու միջև, այլև մի նոր հարաբերություն ու նոր ուխտ պետք է հաստատեր նոցա մեջ: Եվ որպեսզի շեղված ու ընկած մարդկության մոլար ու խոտոր զարգացումը վերացնելով՝ քավեր մեղքերից և նոր զարգացման սկիզբ դներ, պետք է նոցա մեջ հաստատեր ճշմարիտ աստվածաճանաչողություն և վայելուչ կյանք: Այս նշանավոր նպատակն ու միջնորդությունն իրագործեց Քրիստոս յուր եռակի՝ այն է՝ մարգարեական, քահանայապետական և թագավորական պաշտոնով, վասնզի, թե մարդ եռակի կոչումն ունի՝ մարգարեաբար ճանաչելու աստվածային մտքերն ու գործերը, քահանայաբար մեր կյանքն Աստուծո նվիրելու և թագավորաբար աշխարհը տիրելու, և թե Իսրայելն յուր նախատիպ կյանքի նախապատրաստական ընթացքում եռակի նախապատկեր է ներկայացնում յուր մարգարեությունամբ, քահանայությունամբ և թագավորությունամբ, որոնք միջնորդության պաշտոններ էին Աստուծո և ընտրյալ ժողովրդի մեջ: Եվ ահա ինչպես մեր մտքով ընկավ մեր կոչումն, և Իսրայելի պատմությունը նախատիպ դարձավ յուր հիմնական կետերով, Քրիստոս այդ երեք պաշտոնով վերականգնում է մարդու կոչումն և տալիս է այն ամենը՝ լրիվ ու կատարյալ, ինչ որ դոքա պետք է տային միմիայն իբրև նախատիպ ու նախապատրաստություն: Թե՛ մեր կոչումն ու թե՛ Իսրայելացոց նախապատրաստությունը գտել է յուր իրականացումն ու կատարումը Քրիստոսի մեջ. նա է ճշմարիտ մարգարե, իսկական քահանայապետ և հավիտենական թագավոր: Ինչպես որ Հին Ուխտում մարգարեն երևան էր գալիս ճշմարտությունը վկայելու, քահանայապետը զոհաբերում էր ժողովրդի մեղքերի քավության համար, և թագավորը դատում, պաշտպանում և պահում էր Աստուծո ժողովուրդը, այդ-

պես և միջնորդութեան այդ երեք մեծ պաշտոնները լրանում և յուրյանց իսկական կատարումն են ստանում Քրիստոսի՝ իբրև ճշմարիտ Օծյալի մեջ: Նա իբրև ճշմարտութիւն Նոր Ուխտ է հաստատում Աստուծո և ժողովրդի մեջ. իբրև հաշտութեան սքանչելի զոհ՝ վերջնականապես քաղում է ժողովուրդը և հաշտեցնում Աստուծո հետ և իբրև հավիտենական թագավոր հաստատում է յուր անպարտելի և հաղթական թագավորութիւնը: Այդ է արտահայտում և նորա Քրիստոս անունը, զի Քրիստոս նշանակում է Օծյալ, և օծվում էին մարգարեք, քահանայապետք ու թագավորները (Ղևտ., Դ 7, 11. Սաղմ., Բ 2):

Քրիստոսի գործունեութեան խորհուրդն ամփոփ արտահայտվում է մի կարճ շարականում (էջ 397):

«Իջեր Տէր ողորմութեամբ քով յաշխարհ.

Եւ գմեռեալ բնութիւնս՝ ի կեանս վերափոխեցեր:

Ելեր Տէր առ Հայր Փառօք ի յերկինս.

Եւ մխիթարիչ առաքելոցն առաքեցեր Սուրբ զՀոգիդ:

Բացեր Տէր այսօր զգանձդ երկնային,

Եւ բաշխեցեր առատապէս պարգեւս աղքատ բնութեան»:

ԻԲ.

1. ՔՐԻՍՏՈՍԻ ՄԱՐԳԱՐԵԱԿԱՆ ՊԱՇՏՈՆԸ

Մարգարեի առաջին գործը քարոզությունն է, խոսքն է, որով նա ոչ թե մի տված բան, մի պատրաստի հայտնություն է ուսուցանում, նոր բան է տալիս, նոր հայտնություն է ծանուցանում և որով յուր չար ժամանակի ու խոտոր պատմությունից վրա Աստուծո գատաստանն է կարդում, ճշմարիտ ճանապարհը ցույց տալիս և ժամանակն ուղղում: Նա դեպի սխալ նպատակ վազող ժողովրդի առաջ կանգնում է, զարթեցնում է նորա մտքերը, ուշադիր է անում մոլորության վրա և Աստուծո տնօրինության կատարումը հայտնում: Այս նպատակով ժողովրդին համոզելու համար մատնացույց է անում այն անցյալ իրողությունից վրա, որոնք իրագործվել են յուր ժամանակ, և միանգամայն ապագայի նկատմամբ տեսիլներով մի առ մի ազդարարում է այն ամենն, ինչ որ կատարվելու է: Իսկ հիշել անցյալը, գիտենալ ապագան և ըստ այնմ խոհեմությունից ընթանալ պատմական ճանապարհը միակ միջոցն է մի ժողովրդի համար, որ կամենում է պատմական կենցաղով կորստից ազատվել: Հետևաբար մարգարեն ժողովրդի ազատության և երջանկության ծառայող մի աստվածառաք գործիչ էր, որ յուր ազգագուտ նպատակի իրագործման համար դիմում էր ոչ միայն աստվածատուր շնորհների օգնության ու Ս. Հոգու ներշնչմամբ առաջնորդվում, այլև ուսումնասիրում է Աստուծո հայտնությունը, Աստուծո տված օրենքները, ժողովրդի պատմությունն ու նորա կյանքն և ապա ճշմարիտ գործունեությունից հրապարակ էլնում:

Քրիստոս իբրև մարգարե պետք է քարոզեր Աստուծո տնօրինությունն ու կամքն, որոնք Հին Ուխտի օրենքի ու մարգարեությունից միջոցով միմիայն իբրև նախապատրաստություն են տրվել առանց այն կատարման ու կատարելության, որ Աստուծո Որդվով էր սպասվում: Համեմատելով հին մարգարեների հետ՝ տեսնում ենք, որ Քրիստոս հայտնում է մի նոր տնօրինություն,

որ ո՛չ նախապատրաստութիւնն է և ո՛չ կատարման է սպասում, այլ ինքն իսկ գլուխն է այդ տնօրինութեան և յուրմով է կատարումը: Նա ոչ թե ժողովրդի ընթացքի առաջ կանգնում է և նոր ժամանակ քարոզում, այլ վերջնականապես կատարում է անցյալի ընթացքը, փակում է լրացած ժամանակը, բացարձակ նոր ժամանակ է հայտարարում և մարգարեութեան վերջնական կատարումը հայտնում, ըստ որում՝ յուրմով վերջանում է մարգարեութիւնը:

Հին մարգարեները, տեսնելով, որ ժողովուրդը ժամանակի ընթացքում մոռանում է Աստուծո օրենքի էությունն ու միտքը և տառապաշտութեամբ միմիայն արտաքուստ էր կատարում, շարունակ նոր ի նորոք քարոզութեամբ կենդանացնում էին օրենքի ոգին նոցա մեջ, այդպես և Քրիստոս, քարոզելով օրենքն և Ավետարանը, հարվածում էր կեղծ փարիսեցոց ու դպիրներին, օրենքի ոգին էր հայտնում և ցույց տալիս, որ ինքն ոչ թե լուծանում է այդ օրենքն, այլ կատարում է և ինքն է օրինաց ու մարգարեութեանց լրումը (Մատթ., Ե 17) թե՛ գործով, թե՛ անձամբ ու թե՛ խոսքով (Հու., Ե 18. Գաղ., Դ 4. Ա Պետ., Բ 21. Հովհ., ԺԶ 13. Ղուկ., ԻԴ 27):

Հին մարգարեները, ծանուցանելով Աստուծո օրենքն, ավետիք էին տալիս և ապագայի մասին, Աստուծո ապագա շնորհաց մասին, այդպես և Քրիստոս է անում, միայն հայտնելով, որ յուրմով վերջանում է օրենքը, և յուրմով կատարումն է ստանում մարգարեական ավետիքը: Եվ որովհետև հին մարգարեք վկայում էին Քրիստոսի գալստյան մասին, Քրիստոս իբրև իսկական մարգարե վկայում է ինքն յուր մասին: Քրիստոս վկայում է, որ ինքն է Աստուծո և մարդու միջնորդը և ամենայն շնորհների լրումը յուր մեջ է ամենքի համար (Մատթ., ԺԱ 28): Նա վկայում է և, որ ինքն է օրինաց լրումն ու վախճանը, զի ոչ ոք չի կարող յուր մեջ մեղք գտնել (Հու., Ժ 4), քանի որ «ի վերայ արդարոց օրէնք ոչ կան» (Ա Տիմ., Ա 9. Հու., Զ 14): Ուստիև նա քարոզում է, որ մարդիկ յուրյանց երջանկութեան համար պետք է հավատան յուրյան, որպեսզի մտնեն յուր արքայութեան մեջ՝ «որ չէ յայսմ աշխարհէ» (Հովհ., ԺԸ 36): Իսկ այդ արքայութեան մեջ մտնել փափագողները պետք է աշխարհի բոլոր նպատակները հարկավոր

դեպքում պատրաստ լինին զոհելու (Մատթ., ԺԳ 45-46): Աստուծո արքայությունը մտնել տենչացողը չպետք է աչք ունենա այս աշխարհի և դորա որևիցե հարստության վրա, զի հոգու փրկությունն և աշխարհասիրությունը բոլորովին հակառակ հակադրություններ են (Ղուկ., Թ 59-62. Մատթ., ԺԶ 23. Մարկ., Գ 31. Հովհ., Զ 66):

Հին մարգարեները ներկայացնում էին ապագան հայտնության տեսիլներով. Քրիստոս ևս հայտնում է ապագան, միայն թե ցույց է տալիս, որ ապագան յուր իսկ շուրջն է պտտում, և ինքն է գալու դատաստան անելու համար: Այդ քարոզության ամենաբարձր իրականացումն է Քրիստոսի այն հայտնությունն, որով գեղեցկապես նկարագրում է այդ ապագայի գալիքը (Մատթ., ԻԳ Մարկ., ԺԳ Ղուկ., ԺԷ 21): Նա ցույց է տալիս, որ աշխարհն ունի յուր զարգացման վախճանը, որից հետո կլինի հանդերձյալ կյանքը: Աստուծո արքայությունը խմորի պես կաճի այս աշխարհում, սակայն ոչ թե խաղաղ ու առանց հակառակության, այլ մի ընդհանուր մաքառամաք աշխարհային ձգտմանց դեմ և այդ մաքառման պետք է մասնակցի ամենայն մարդ, ամենայն հոգի ու գորություն (Մատթ., ԺԲ 30. Ժ 34): Քանի գնա, այնքան ավելի զորանալու է այդ հակառակությունն և նույնիսկ այդ է Աստուծո արքայության ընթացքը: Այդպես և երկրում ոչ թե մի երեակայական խաղաղություն կտիրե, այլ Աստուծո արքայության զարգացման նպատակը կլինի ծայրահեղ մաքառումն, որից հետո կատարումն և աստվածային խաղաղություն կլինի: Այս ամենը նա մազարեանում է՝ սկսելով յուր անձի վրա գալիք բոլոր հանգամանքներից և որոշելով աշխարհի ամբողջ կյանքի հիմնական ընթացքը մինչև նորա կատարումը: Նա ճշտիվ գիտեր մարդու սիրտը (Հովհ., Բ 24, 25). ճշտիվ գիտեր արարածական աշխարհի ընթացքն իբրև Տեր և անդրանիկ ամենայն արարածոց, և ճշտիվ գիտեր, որ աշխարհի շրջաններն ու դարաշրջանները նոր ի նորո երևան են հանելու հակառակ ուժեր, որոնք նոր ի նորո կհարուցանեն գայթակղություն և մաքառումն, և այդպիսով այդ շրջանները, մի-մի պատմական ընթացք լինելով, կծառայեն ընդհանրապես աշխարհի զարգացման կատարմանը: Քրիստոս, բացատրելով թե՛ յուր եկեղեցու, թե՛ աշխարհի և թե՛ նույնիսկ բնության հիմ-

նական պատմությունը, միջոց է տալիս յուր հավատացելոց՝ հասկանալ և դիմել դեպի հանդերձյալն յուրյանց երկրավոր կյանքի իրագործմամբ: Եվ այս ամենը նա դյուրամատչելի է դարձնում ժողովրդի հասկացողության համար առականերով ու նմանություններով (Մատթ., ԺԱ 25): Բայց և նոցա ընդունակությունների համեմատ տնօրինական շատ ճշմարտություններ ևս թողնում է հառաջադիմության ընթացքում՝ Ս. Հոգով ըմբռնելու (Հովհ., ԺԶ 12-14):

Հին մարգարեները քարոզում էին խոսքի առանձին զորություններ (Երեմ., ԻԶ 12. Եզնիկ, Գ 17). այսպես և Քրիստոս է քարոզում, սակայն ոչ միայն զորությամբ, այլև իշխանություններով (Մարկ., Ա 22), վասնզի քարոզության և Աստուծո հայտնության իսկական աղբյուրն և իրականացումը ոչ թե Ս. Հոգու ներշնչումն է, ինչպես լինում էր մարգարեների մեջ, այլ Միածնի մարդեղությունը: Մարգարեները գտնվում էին մեղանչական վիճակում և դեռ պետք է Ս. Հոգով աստվածային խորհուրդների մեջ մտնեին, որ տեսնեին յուրյանց ասելիքը. այլև պետք է հրով սրբվեին նոցա կեղծ շրթունքները, որ կարողանային Աստուծո սուրբ կամքը քարոզել (Ես., Զ): Այդպիսի մարգարե չէր Քրիստոս, այլ սկզբից Հոր հետ էր և Հոր մոտ և միմիայն ինքն է ճանաչում Հորն ու ճանաչեցնում, ում կամենում է. նա է միայն տեսել Հորը և հայտնել մարդկանց (Մատթ., ԺԱ 27. Ղուկ., Ժ 22. Հովհ., Ա 18): Ուրեմն նա աստվածային իշխանությամբ էր խոսում և ոչ թե այն մասնակի շնորհներով, որոնցով խոսում էին մարգարեները: Նորա իշխանությունն ևս ոչ թե բռնադատական էր, որով ստիպեր յուր խոսքն ընդունելու, ո՛չ, այլ ազատ կամքի Արարիչը ազատություն է տալիս ամենքին, որ ազատ ընտրությամբ ընդունեն յուր խոսքերը, քաղցեն ու ծարավեն արդարության համար, որ երջանիկ լինին (Մատթ., Ե 6), կամենան Աստուծո կամքը կատարել, որ հասկանան, թե Քրիստոսի քարոզն ու խոսքը Աստուծո խոսք է (Հովհ., Է 17): Ուրեմն Քրիստոսի խոսքը բռնադատական ու իշխանական խոսք չէ, այլ հաճությունից ազատապես ընդունողի համար իշխանությամբ է ասված, բացարձակ հեղինակությամբ է խոսված. նորա «Ամեն, ամեն ասեմ ձեզ»-ը արտահայտում է բացարձակ ճշմարտություն և հավաստիություն:

Հին մարգարեները հաստատում էին յուրյանց քարոզության ճշմարտությունը թերահավատող ժողովրդի առաջ երբեմնական կամ անցողական հրաշագործություններ՝ ըստ Աստուծո յուրաքանչյուր անգամի տվչության: Քրիստոս ինքն, բնության սքանչելիքը լինելով, բղխում է հարաժամ յուր անձից ամեն հրաշալիք: Նորա անձի, նորա մարդեղության մեծ սքանչելիքի հայտնություն երկու կողմերն են՝ նորա խոսքն ու գործը. ուստիև յուրյան ճանաչելու համար պատվիրում է տեսնել ու լսել (Ես., ԿԱ 1, Ղուկ., Դ 18. է 21. Մատթ., ԺԱ 4): Նորա ամեն մի խոսքն ու գործը մի-մի նշաններ են յուր Ավետարանի ճշմարտության, և նորա անձից բղխած յուրաքանչյուր հրաշք ոչ թե ինքնըստինքյան հրաշքի նպատակ ունեն, այլ ներգործական նպատակի ծառայող հրաշք էր: Ուստիև նա մերժում է մարմնավոր հրաշքն, որ կարող է նաև սխալ ու գայթակղեցուցիչ կերպով հասկացվիլ նոցա մեջ, որոնք Քրիստոսի հրաշալի խոսքերն էլ թյուրիմացություններ են լսում և ըմբռնում (Հովհ., Դ 48), քանի որ չունին Աստուծո սիրո ձայնն յուրյանց մեջ (Ե 36-44): Դոցա միմիայն ժամանակի նշանն ու նախապատրաստական ու յուր մարգարեությանց կատարումը կսթափեցներ, երբ հրաշից հրաշքն անգամ, որ է Քրիստոս յուր անձով, խոսքի ու հրաշքի աղբյուրով չէր ազդում նոցա թանձրացած սրտերի վրա:

Վերջապես ուրեմն Քրիստոսի անձի մեջ իսկ ամփոփվում է թե՛ մարգարեության նպատակը, թե՛ բոլոր միջոցները, թե՛ աղբյուր ու թե՛ մարգարեությունը լրիվ: Նա, անցյալին վերջ տալով, ապագային սկիզբ դնելով և պատմության միջնակետը կազմելով, միացնում է յուր մեջ յուր հավատացյալի կոչումը: Ըստ որում և անցյալ մարգարեությունները նախապատրաստված հավատացողը, գիշերվա ճրագից մտնելով ցերեկվա լույսը (Բ Պետ., Ա 19), այլևս չէ կարոտում նոր մարգարեի, քանի որ ունի լուսատու Քրիստոսին, որի մեջ ներկայանում են մարդու ճանապարհը, լույսն ու կատարումը:

Ի Գ.

2. ՔՐԻՍՏՈՍԻ ՔԱՀԱՆԱՅԱՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՇՏՈՆ ԵՆ ՈՒ ՊԱՏԱՐԱԳԸ

Քրիստոս իրականացրեց յուր մարգարեական գործունեութեան նպատակը քահանայապետաբար մատուցած պատարագով: Քահանայապետական պաշտոնի գաղափարն ու հիմունքն Աստուծո և մարդու միջի հաշտութիւնն է, որ արտահայտում է ամենայն քահանայութեան և նորա զոհաբերութեան մեջ: Եվ որովհետև մարգարեութեան վերջն ու լրումը Քրիստոս է, հետևաբար քահանայութիւնն ու զոհը ստանում է յուր իսկութիւնը Քրիստոսի մեջ: Եվ քանի որ ոչ մի արարած, մանավանդ մեղանշական արարած, չի կարող Աստուծո և մարդու մեջ հաշտութեան միջնորդ լինել, հաշտութեան զոհ լինել, պարզ է, որ Քրիստոս է իսկական քահանայապետն և իսկական զոհը: Իբրև Աստուծո Որդի և Մարդո Որդի և իբրև Նոր Ուխտի Հաստատող, Քրիստոս այն քահանայապետութեան և զոհի կատարումն և իսկութիւնն է, որ բացարձակապես նշանակութիւն ունի թե՛ մարդու և թե՛ Աստուծո առաջ:

Այս բացարձակ նշանակութիւնը հաստատված է Քրիստոսի մարդկութեան և աստվածութեան իրական միութեան վրա: Մեղանշական մարդկութիւնն յուր մեղքով բաժանված է Աստուծուց, այնպես որ մեղանշող մարդն էր կարող յուր սահմանափակ ուժերի անվստահութեամբ մոտենալ առ Աստված ի հաշտութիւնն միութեան և ոչ էլ Աստված յուր ամենաբարձրութեամբ կարող էր միանալ ու հաշտվիլ մեղքում թափալված մարդկութեան հետ: Բայց Աստված, հավիտենական սեր լինելով, չպետք է թողներ մարդկութիւնն յուրյանից բաժանված. նորա կատարյալ սիրուց բխում է այն նախատնօրինված հաշտութեան անհրաժեշտութիւնը (Եփ., Ա 5. Ա Պետ., Ա 20), որով միայն կարող էին մարդիկ վերստին հաշտ միութեան մեջ մտնել Աստուծո հետ բազմադարյան բաժանումից հետո: Աստուծո անստվեր փոփոխու-

Թյունը չի կարող յուր արքայության իրականացման համար ստեղծած սեփական աշխարհը վերջնականապես մերժել յուրյանից. ըստ որում՝ յուր սեփական աշխարհը փրկում է, որպեսզի մարդկությունը կարողանա համարձակապես մտնել յուր սուրբ սիրո միության մեջ՝ առանց յուր բացարձակ արդարության ու սրբության տուժման: Եվ այդ պատճառով է, որ Աստուծո սիրուց բղխում է հաշտության անհրաժեշտությունը, բայցև միանգամայն նորա սրբությունից բղխում է մեղքի չքացումը, իսկ նորա արդարությունից հետևում է աստվածային ցասումն ու պատիժ: Ուստիև մարդկությունն յուր մեղանշական վիճակում կոչվում է «որդիք բարկության»: Աստուծո բարկությունը բղխում է նորա սրբությունից և արդարությունից, և քանի որ նորա սերը քավություն է պահանջում ու փրկություն, հայտնի է, որ նորա բարկությունը նորա սիրո հետևանքն է, որով պետք է ողորմի յուր արարածներին վրա (տե՛ս վերը, գլ. ԺԱ): Աստուծո սրբության, արդարության և ողորմածության այդ իրականությունն իրագործվում է Քրիստոսի գերահրաշ պատարագով (Եղիշե, 267-273):

Պատարագի կամ զոհի կարևորությունը բղխում է հաշտության սկզբունքից: Աստուծո դեմ մեղանշած մարդը չի կարող յուր մեղքի քավության համար մի որևիցե հատուցումն տալ. արդարության տեսակետից նայելով՝ մեղանշածը պետք է մեռնի և նորից ծնվի առանց այն մեղքին, որի մեջ է ընկել մեղանշումով: Մեռնելու անհնարությունից ծագել է զոհը, որ անելով՝ մարդ ներքին զղջմամբ բարոյապես մեռնում է այդ զոհի հետ և Աստուծո առաջ սրբված համարվում: Բայց այսպիսի զոհն, որ ընդհանրացած էր հին ազգերի մեջ, նախատիպ ու կրթիչ նշանակություն ունեին և ոչ մի իրական հաստատություն չէին մեղքի թողության: Առավել ևս ամբողջ մարդկության համար անհնար է մի որևիցե կենդանու և յուր զոհով արդարանալ ու սրբվիլ մեղանշական վիճակից: Մարդկությունը կարող էր քավվիլ միմիայն այն ժամանակ, երբ իսկապես կարողանար զոհել յուր մեղանշական էությունը կամ երբ մեռներ նորա մեղանշական եսը, անձը, և վերստին իբրև հնազանդ որդի ծնվեր: Սակայն ամբողջ մարդկությունը չէր կարող յուր մեղանշական էությամբ կամ անձով մեռնել, վասնզի մեռնելուց հետո կրկին վերածնվել կարելի է

միմիայն Աստուծո օգնութեամբն ու հաղորդակցութեամբ, մինչդեռ մարդկութիւնն յուր մեղքով կտրված էր Աստուծուց և ուրեմն առանց նորան չէր կարող կրկին կենդանանալ: Եվ քանի որ մարդու մեռնելն ու կենդանանալը անկարելի էր առանց Աստուծո հաղորդակցութեան, հետեաբար և ոչ մի ուրիշ զոհ չէր կարող մարդուն արդարացնել կամ նորա խիղճը հանգստացնել (Եբր., Թ): Այլև յուր բարոյական ազատութիւնից զրկված ու մեղքում թաղված մարդը չէր էլ կարենում որևիցե կերպով Աստուծո նվիրվել և անձնագոհ լինել յուր մեղաց համար: Ուրեմն մարդինքն ազատապես չէր կարողանում որևիցե կերպով յուր մեղանշականութիւնը հետ առնել, ոչնչացնել և վերստին մտնել սրբութեամբ և արդարութեամբ աստվածային սիրո և հնազանդութեան մեջ: Այս պատճառով Աստված է անում այդ յուր մեծ ողորմութեամբ, զի եթե մարդ կամենար էլ ազատապես յուր մեղանշականութիւնը հետ առնել և մտնել արդարութեան մեջ, նա պետք էր և կարող էր միմիայն Աստուծո գործակցութեամբն անել, որպեսզի հաշտութիւն Աստուծո կողմից կայացած լիներ: Ահա և մարդու այդ կամեցողութիւնը և Աստուծո գործակցութիւնն իրականանում է աստվածամարդ Քրիստոսի մեջ (Բ Կոր., Ե 19):

Աստված էլ, ըստ յուր կանխագետ տնօրինութեան և յուր շնորհաց ու սիրո առատութեամբ, տվավ յուր Որդուն մարդկանց փրկութեան համար: Նորա Որդին, խոնարհվելով հնազանդութեան ու հեզութեան մեջ՝ հակառակ Ադամի ամբարտաւանութեան և անհնազանդութեան, չարչարվեց ու զոհվեց իբրև ամբողջ մարդկութեան զոհ և այն, ինչ որ մարդկութիւնը սոսկապես անել չէր կարող, իրագործեց Քրիստոս՝ յուր մեջ միացնելով, մեկ դարձնելով մարդկութիւնն և աստվածութիւնը: Նորա մեջ է իրականանում Աստուծո սիրո և շնորհաց ողորմութիւնն ու միանգամայն ամբողջ մարդկութեան սրբացման գործը, վասնզի Քրիստոսով իջնում է Աստված մարդկութեան մեջ, իսկ մարդկութիւնը բավականութիւն է տալիս աստվածային արդարութեան: Ըստ այսմ՝ Քրիստոս դառնում է նոր մարդկութեան նախամարդը, որ վերջացնում է հին մարդկութեան և Աստուծո միջի բաժանումը, սրբում է մարդկութիւնն և Աստուծո սիրո շնորհները վերստին բաշխում է մարդկութեան: Աստվածային տնօրինութեամբ Քրիս-

տոս դառնում է Նախամարդ, որի հետ միանալով՝ ամենայն հավատացող դառնում է նոր մարդ, այսինքն՝ ինչպես որ մեղանշած Ադամի միջոցով բոլոր մարդիկ մեղանշական վիճակը ժառանգեցին, այնպես էլ արդար ու սուրբ Ադամի, այն է՝ Քրիստոսի միջոցով արդարություն են ժառանգում: Նոր Ադամը մեռավ հին մարդկության համար, ուրեմն և նորանով հին մարդկությունը մեռավ, բայց նոր Ադամը հարյավ, նորա հետ հառնում են և հավատացյալք. ուրեմն Հին Ադամով մահ էին ժառանգում, իսկ նոր Ադամով՝ կենդանություն. մի մարդով մահ եղավ, և մի մարդով՝ հարություն մեռելոց. «Որպէս Ադամաւն ամենեքին մեռանին, նոյնպէս եւ Քրիստոսիւ ամենեքեան կենդանասցին» (Ա Կոր., ԺԵ 21, 22. Բ Կոր., Ե 14, 15):

Քրիստոսով կատարվում է մարդկության զոհը, և ուրեմն մարդը հաշտվում է Աստուծո հետ, բայց և Քրիստոսով փրկվում է մարդկությունն յուր մեղքերից, ըստ որում՝ նա տալիս է մարդուն նոր կյանք և հաստատուն հաղորդակցություն Աստուծո հետ: Հետևաբար Աստուծո արդարությունն իրականանում է, և Աստված հաշտվում է մարդու հետ, իսկ մարդը սրբվում է և Աստուծո բարիքները վայելում նորա հաղորդակցությամբ: Այնուհետև յուրաքանչյուր անհատի փրկությունն իրագործվում է այնով, որ հավատում է Քրիստոսին՝ հավատալով միանում է նորա հետ և այդպիսով մտնում է նորա փրկագործական բարիքների մեջ: Կհավատաս, կմիանաս Քրիստոսի հետ, նորա շնորհների տակ նորա ճանապարհով կգնաս և, նորա փրկությունը վայելելով, կբարձրանաս նորա հետ. չես հավատալ, կօտարանաս նորա բոլոր շնորհներից, կընկնես վերջականապես և կմեռնես իբրև հին Ադամի ժառանգ ադամային կյանքի բոլոր ձախորդությանց ու հեծեծանաց մեջ: Եվ այս պարզ է, վասնզի հին Ադամը, մեղանշելով, չկարողացավ իրագործել յուր կոչումն, ընկավ և աշխարհին ենթարկվեց. նորա շավղումն էին և նորա բնական ժառանգները: Իսկ նոր Ադամը յուր կատարելությամբ իրականացրեց մարդու կատարելատիպ կոչումը և, ամենայն փորձությանց վրա հաղթանակելով, աշխարհը հաղթեց. նորա ճանապարհն են գնում և նորա հավատացյալ ժառանգները: Առաջին Ադամը խախտեց արդարությունն և օրենքը, երկրորդ Ադամը կատարեց ամենայն օրենք

և արդարություն իբրև մարդկության բնություն, մարդկության կատարելատիպ և իրական-էական ներկայացուցիչ: Հետևաբար մեր նախամարդի կամ Քրիստոսի օրինակատարությունն, արդարությունն ու հաղթանակը մեր օրինակատարությունն է, մեր արդարությունն է և մեր հաղթանակը (Մատթ., Գ 15. Ե 17. Եբր., Ժ 7. Հովհ., ԺԶ 33): Աստված էլ Քրիստոսով է նայում մեզ վրա և նորա բոլոր վաստակները մերն է համարում, զի նա մեր գլուխն է, և մենք՝ նորա անդամները, նա մեր նախահայրն է, և մենք՝ նորա ժառանգները: Նա գլուխ է՝ ոչ ինչպես մի Հայկ, մի Արամ, մի Աշոտ, մի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ, մի Ս. Սահակ ու Ս. Մեսրոպ, որոնց շնորհներն ու վաստակները մերն ենք համարում, նոցա համեմատ պարծենում և երեսպարզուկ հանդիսանում, այլ իբրև հաղթապանծ, գերապանծ ու շնորհատու կատարելատիպ: Վասնզի Քրիստոս մեզ ոչ թե մի որևիցե վաստակ է շնորհում, այլ ամենայն վաստակ ու շնորհ, քանի որ սրբել է մեզ մեղքերից, զարթեցնում է մեղքի ճանաչողությունը մեր մեջ, առաջնորդում է դեպի յուր աստվածային կյանքի վայելումը և յուրյան հետևողներին Աստուծո Որդիք է դարձնում (Ա Կոր., Ա 30. Հովհ., Ա 12): Նա տալիս է ամենայն բարիք և կենդանություն իրականապես, զի ոչ թե արտաքուստ է միայն պարգևում, այլ ինքն իսկ կենդանություն է տալիս մեզ՝ անձամբ մեր մեջ բնակվելով և մեզ յուրյան չարչարակից ու խաչակից անելով՝ հարության շնորհները բաշխելու համար (Գաղ., Բ 20):

Մենք էլ պետք է հավատքով Քրիստոսի չարչարանքին ու մահվան հաղորդ լինինք, որ նորա կյանքին ևս կցորդ դառնանք, վասնզի նա ինքն ևս մեր չարչարանքին ու մահվան մեջ մտավ՝ մեզ կյանք շնորհելու համար. «Զի այն, որ ոչն գիտէր զմեղս, վասն մեր մեղս արար, զի մեք եղիցուք նովալ արդարութիւն Աստուծոյ» (Բ Կոր., Ե 21): Այսինքն՝ նա մեզ համար հանձն առավ մեղանշական մարդու պատիժը: Մեղանշական աշխարհը մեղքի գազաթնակետին հասավ, երբ մարմնացյալ արդարությունը բարձրացրեց խաչի վրա: Աշխարհի երկու ներկայացուցիչները՝ հրեությունն ու հեթանոսությունը, միացան՝ արդարությունը պատժելու համար, մինչդեռ դոքա պետք է արդարությունը հաստատեին երկրի վրա: Տառապաշտ և անհավատ հրեությունը՝ մի կողմից և

կայսրապաշտ պետությունը՝ մյուս կողմից ամենայն ճշմարտություն յուրյանց ինքնաստվածացման հասցրած տիրապետության մեջ էին գտնուում և, միանալով, այդ մեղանչական ձգտմամբ խաչեցին Քրիստոսին: Ուստիև այդ խաչելությունը դարձավ մեղքի գազաթնակետը հների համար և կյանքի գազաթնակետը՝ նորերի համար: Խաչի վրա Քրիստոս նոցա մեղքը յուրը համարեց, որ մենք ևս նորա կյանքը մերը համարենք (Բ Կոր., Ե 21. Ա Պետ., Բ 24. Ես., Ծ Գ 4): Նա պատիժը կրեց, որ խաղաղություն տա մեզ: Նա խաչի վրա անեծքն առավ, որ մենք օրհնություն ստանանք: Նա ցավեց, չարչարվեց մարդկային մեղքի համար՝ գիտակցելով այդ մեղքի սոսկալի ծանրությունը (Շար., 270), որով մեղքի բարձրագույն գիտակցությունն ու ցավը իրականացրեց: Նա հանձն առավ մարդկության մեղքի ծայրահեղությունն ու յուր մեջ ոչնչացրեց խաչի վրա՝ մեզ այդ ծայրահեղությունից ազատելու համար (Հու., Գ 25. Բ Կոր., Ե 14, 15): Նա ազատապես հանձն առավ մեղքի ցավն ու պատիժը և մեղքի բոլոր հետևանքների կեղերոնացումը, այն է՝ մահը: Ինքը մեղք չունեց և մեղավորի մահը հանձն առավ. Ինքն անմահ է և մահկանացվի մահն յուրացրեց ու խաչի վրա բեկեռեց, մահվան խայթոցը, որ մեղքն է, խաչի վրա վարսեց: Սակայն Քրիստոս Աստված է և անմահ, իբրև մարդ ու մահկանացու մեռավ և հարություն կենդանություն տվավ մահկանացու մարդուն, ըստ որում՝ նա ոչնչացրեց մահն ու մահվան խայթոցը փշրեց (Եբր., Բ 15. Եղիշե, 31): «Միաբանեցին երկինք և երկիր ի մահու Միածնին Աստուծոյ» (Եղիշե, 286), այսինքն՝ երկիրն իրականացրեց յուր մեղքի ծայրահեղությունը, իսկ երկինքն՝ աստվածային ողորմածության ամենաբարձր շնորհը տվավ. երկուքն էլ Քրիստոսով խաչի վրա բարձրացան, առաջինը ոչնչացավ, իսկ երկրորդը շնորհվեց հավատացողին: Այդտեղ մեռնում է մարդու միակողմանի կամքն և այն ամեն աշխարհային, քաղաքական, երկրավոր երանության և արվեստագիտական վայելչությունը ու մեծությունը, որոնց մեջ մարդը որոնում էր յուր երջանկությունը: Այդ բոլոր միակողմանի մեծությունները Քրիստոսով զոհաբերվում են աստվածային շնորհաց համար: Նորանով ընկավ աշխարհայինն, և թագավորեց աստվածայինը: Ուստիև Ս. Գրիգոր Նարեկացին, ոգևորվելով այդ մեծ խորհրդով,

բացականչում է առ Քրիստոս. «Որ միայն մարմնացար վասն մեր՝ ըստ մեզ, զի արասցես զմեզ վասն քո՝ ըստ քեզ...» (ԺԹ 43):

Բայց ինչո՞ւ Քրիստոսի սքանչելի պատարագը խաչով իրագործվեց: Այս հարցի հիմնական պատասխանը տալիս է մեզ Պողոս առաքյալն յուր խաչի ճառի մեջ: Նա, խոսելով անհավատությամբ կորածների և խաչով փրկվածների վրա, ասում է. «Իսկ որովհետեւ Հրէայք նշան հայցեն, եւ հեթանոսք զիմաստութիւն խնդրեն, մեք քարոզեսցուք զխաչելեալն Քրիստոս, Հրէից գայթակղութիւն եւ հեթանոսաց յիմարութիւն. բայց նոցին իսկ կոչեցելոցն Հրէից եւ հեթանոսաց, զՔրիստոս Աստուծոյ զօրութիւն եւ Աստուծոյ իմաստութիւն» (Ա Կոր., Ա 18): Առաքյալը գեղեցկապես պարզում է խաչի մեծ խորհուրդը: Խաչը մի ամենախիստ պատժական գործիք էր հին ժամանակ և հավանորեն Փյունիկեից է տարածվել շրջակա երկրները: Խաչից ավելի ծանր ու տանջական պատիժ դեռ չէ հնարված մարդկության անգութ շրջանում, ըստ որում՝ խաչի վրա բեռաված մարդը ամենասոսկալի չարչարանքներ էր կրում 12 ժամից մինչև երեք օր՝ թե՛ վերքերի անտանելի կսկիծներից և թե՛ արյան շրջանառության վնասվելուց: Թե՛ հրեից և թե՛ հին քաղաքակրթված ազգերի մեջ խաչն ամենածայրահեղ ստորացումն էր. Մովսիսական օրենքն այդ է արտահայտում՝ անիծելով խաչից կախվողներին (Բ Օր., ԻԱ 23): Ուստիև հրեայք, որոնք հպարտանում էին յուրյանց նախահայրերի վայելած աստվածային Ուխտով և իբրև ընտրյալ ժողովուրդ, սպասում էին մի փառավոր Մեսիայի, որ գար ամեն տեսակ հրաշքներով ու մի մեծ պետություն հաստատեր, նոցա համար՝ խաչվող Մեսիան մի մեծ գայթակղություն էր: Մյուս կողմից մարդկային հեթանոսական բոլոր իմաստասիրության հակասող և հակառակ մի բան էր՝ տեսնել Աստուծո Որդուն խաչի վրա ու նորանից փրկություն սպասել:

Սակայն մենք արդեն տեսանք, որ Աստուծո շնորհած փրկությունը չէր կարող ըստ մեր իմաստության լինել. իմաստություն էր շնորհել Աստված յուր ստեղծած մարդուն, մինչդեռ սա յուր իմաստությամբ խաբվեց, արհամարհեց Աստուծուն ու զրկվեց բոլոր բարիքներից: Հրեայք հպարտանում էին յուրյանց ընկած դրությամբ հանդերձ, հեթանոսներն էլ յուրյանց իսկապես անփր-

կարար միակողմանի իմաստությամբ, և երկուքն էլ կարծում էին, թե անձնական վաստակով պետք է փրկության հասնեին: Խաչի վրա խորտակվում է հրեական հպարտությունը, ծաղրվում է հեթանոսաց իմաստությունն, ուրեմն ոչնչանում է ընկած մարդկության վաստակավոր ակնկալությունն, ու միևնույն ժամանակ միմիայն Աստված է փրկություն պարգևում նոցա, որոնք այդ կզգան և յուրյանց հույսը նորա վրա կդնեն¹: Խաչով մարդկությունը պետք է տեսնե, որ ոչ մի կերպ էի կարող բարձրանալ առանց Աստուծո և ոչ մի լոկ մարմնավոր-աշխարհային փառքով էի կարող առանց Աստուծո մեծանալ ու հարատևել: Նա պետք է գիտենա, որ նախամարդի անկման ծառի փոխարեն բարձրացման խաչը տնկվեց, մահացու պողի փոխարեն՝ կենդարար հաղորդությունն, ինչպես և երգում ենք. «Տարածեալ ձեռք ընդ ձեռաց՝ ոտք ընդ ոտից ընթանալեաց. փայտ ընդ փայտի դուռն պողոյն կեանք մահու փոխարկելով» (Շար., տե՛ս և 306. Գր. Արչար., 35. Մեկն. Ժամ., էջ 255-257):

Այսպիսով, խաչը դարձավ աշխարհիս նեղությանց գերակատար օրինակ և մխիթարություն նեղությանց, խորտակումն մեղքի և հաղթանակ արդարություն: Խաչը եղավ հին մեղանչական աշխարհի համար պարտություն և ամոթի նշան, նոր ու նորոգ աշխարհի համար՝ մխիթարություն ու փառք (Ա Հովհ., Իմաստ., 98-100): Խաչի վրա է հայտնվում Աստուծո սրբությունը, արդարությունն ու սերը, այստեղ է Աստուծո դատաստանը կատարվում մեզ նորանից բաժանող մեղքի վրա և մեզ նորա հետ միացնող սերը փայլում: Այս է դավանում Հայր՝ «չարչարեալ, խաչեալ, թաղեալ» ասելով յուր «Տէր Յիսուս Քրիստոսի» մասին, այս է դավանում և փառաբանելով. «Սուրբ Աստուած, Սուրբ եւ Հօր, Սուրբ եւ անմահ, որ խաչեցար վասն մեր, ողորմեա՛ մեզ», ինչպես երգվում է Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցում ավանդաբար՝ ըստ Հովսեփ Արեմաթացուն և հիմնապես՝ ըստ առաքելոց վարդապե-

¹ «Իսրայէլ կոծեսցի, զի անջատեցաւ ի ճշմարիտ Աստուծոյ. հեթանոսք կոծից, զի անջատից ի սուտ աստուածոցն իրեանց... եւ դառնայ կոծն ոմանց յանգիտ կորուստ, եւ ոմանց՝ ի կորստեան յանանց լոյսն»: Եղիշե, 278:

տուլթյան¹ Ե. դարից սկսած² (Շար., 485, 491 և այլն):

Խաչի ճառով որոշվում է երանությունն և անեծք, հավատք և անհավատությունն, ում համար քաղցր է մարմնավորը, անձնակա- նը, նա չի կարող հավատալ և կերթա դեպի կորուստ՝ «զի ի- մաստուլթիւն աշխարհիս այսորիկ յիմարութիւն է առաջի Աստու- ծոյ» (Ա Կոր., Գ 19), իսկ ում համար այս աշխարհը մարմնավոր միջոց է Աստուծո արքայության ձգտողների առաջ, նա կհավա- տա և Աստուծո երանական փրկությունն ու միությունը կվայելե հավիտյան: Նորա խաչի վրա նայելով՝ պետք է հիշենք մեր ան- կումը մեր անհնազանդությամբ ու մեր հավատքով³: Խաչով պետք է մտաբերենք մեղանշական մարդկության մեղքի ծայրա- հեղուկությունն և Աստուծո սիրո պարզևի մեծ փառքը: Մեր երեսին էլ խաչ հանելով՝ պետք է ներշնչենք մեր հոգու մեջ խաչի ճառը (Եղիշե, 53. Փարպ., 365. Հովհ. Մանդ., 122), որ մեր գործունեու- թյան հիմնաքար դառնա, խաչի խորհուրդն այն է, նախ՝ որ մեր մարմնավոր կյանքը պետք է գործադրենք Աստուծո արքայու- թյան համար, և երկրորդ՝ պետք է հիշենք մեղքի զազրուկությունն ու Աստուծո փառքը, ըստ որում և «մի պարծեսցի ամենայն մար- մին առաջի Աստուծոյ», այլ «որ պարծին՝ ի Տէր պարծեսցի» (Ա Կոր., Ա 20, 31):

Այս ճշմարտությունն է երգաբանվում շարականի մեջ կարճ և ազգու (592, 706. տե՛ս և Եղիշե, 211).

¹ Ա Կոր., Բ 8. Փիլ., Բ 8. Եբր., Զ 6. Թ 12. Հովհ., Գ 16. Հո., Բ 9, 10. Թ 5. Կող., Ա 18. Բ 9. Գործ., Թ 28. Ռմմտ. Հո., Ե 9, 10. Բ Կոր., Ե 18. Գաղ., Դ 4. Գ 13. Ա Հովհ., Ա 7. Բ Կոր., ԺԳ 4. Հովհ., Ե 27. Կող., Բ 3 և այլն. «Հաշտեցաք ընդ Աստուծոյ մահուամբ Որդոյ Ան- րա»: «Աստուած յիւր Որդին ոչ խնայեաց, այլ մեր ամենեցուն մատնեաց զնա»: «Հովուել զժողովորդ Տեսն, զոր ապրեցոյց արեսմբն իրով»: «ՉՏէրն փառաց ի խաչ հանէին»:

² Ընդհ., 188. Ստ. Սյուն., Թուղթ, Ծար. Քերթողաճոր, Դավիթ Անհ., Ներք. խաչի, Գր. Արշ., 61, 113. Ա Հովհ. Իմաստ., 89-91, 112. Անանիա Սանահնեցի. Ընդդեմ եր- կաբն.¹⁹ և այլն:

³ «Որ ոչ զմարմինն եւ եթ միայն զգալի աչօք տեսանեն, այլ ընդ միմն մարմնոյն եւ զաներեւոյթ աստուածութիւնն իմանալի աչօք իմանան սեւեռեալ ի խաչին, ոչ մեռանին Անքա երկմտութեամբ զմահն մշտնջենատր, այլ հասասարեալ ընդ մեզ ասասցեն, թէ խաչեալն է Աստուած եւ ընդ խաչելոյն յառնեն՝ որպէս եւ նա լետ երիցատուրց»: «Իսկ որք ոչն ւխտրժեն զմարմինն Քրիստոսի ի փառս Երրորդութեան Բարձրացուցանել եւ ոչ զԱստուած ասեն խաչեալ, այլ մարդ սոսկ, եւ զատանեն զՅիսուսի ի Քրիստոսէն, եւ եր- կու անձինս յայտնեն, զոմն՝ չարչարելի եւ զոմն՝ անչարչարելի, եւ ոչ ասեն զՄիածին Որդին Աստուծոյ միացելով մարմնով իրով խաչեալ եւ խաչեալ եւ չարչարեալ եւ մե- ռեալ եւ յարեալ եւ նստեալ ընդ աջմէ Հօր՝ ոչ է նա այն, որ անուանեալն կոչի, այսինքն՝ քրիստոնէալ»: Ա Հովհ. Իմաստ., Խոստով., Էջ 20-28:

*«Ի խաչին քո մեռուցեր զմահ,
եւ յաղբերէ կողի քո տիեզերաց արբուցեր զանմահութիւն»:
«Բարձրանալով քո ի խաչին,
Բարձրացուցեր զմեզ ի յերկինս»^{20*} :*

ԻԴ.

3. ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԹԱԳԱՎՈՐԱԿԱՆ ՊԱՇՏՈՆԸ ԵՎ ԱՐՔԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Խաչելությունն ու թաղումը ամենածանր խոնարհու-
թյունն է, որի մեջ իջնելով՝ Քրիստոս մխիթարեց անկյալ
մարդուն (Շար., 284, 306) և, մասնակցելով նորա մեղանչական
կյանքի ամենավերջին վիճակին, հարության փառքով բարձրաց-
րեց նորան: Քրիստոսի անձնավորությունն ու գործունեությունը
փառավորապես հայտնվում է նորա հարությամբ: Եվ ինչպես որ
նա իբրև մարդ խաչվեց ու թաղվեց և մտավ մարդկային անկման
խոնարհության մեջ, այնպես էլ նա յուր հարությամբ իբրև Աստ-
ված՝ մասնակից արավ մարդուն յուր աստվածային բարձրու-
թյան, զի Քրիստոս միանգամայն Աստված է և մարդ: Նա յուր
հարությամբ հաստատում է հավիտենական արքայությունն՝
ըստ մարգարեության (Դան., Բ 44): Նորա շնորհաց թագավորու-
թյան մեջ պետք է մտնի հոգևոր ու մարմնավոր աշխարհն, և
այդպես կլինի նորա փառաց թագավորությունը: Նա հաղթեց, և
այժմ նորա թագավորությունը հաղթական է, և ինչպես որ մար-
գարեները, մարգարեանալով Քրիստոսի չարչարանքները, մխի-
թարում էին հեծող ժողովուրդը, այնպես էլ հաճախագուշն ևս նո-
րա հաղթության կանխասացությամբ ոգևորում էին նորան: Այդ
մխիթարությունն ու ոգևորությունը իրագործվում է այնով, որ
Քրիստոս իջավ դժոխքը, խորտակեց խավարի իշխանությունն և
ազատեց իր վրա հուսացող հոգիներին:

Քրիստոսի մահն ու թաղումը կատարելապես մեր մահվան ու
թաղման նման չէր լինիլ, եթե նա հոգվով, ըստ մեղանչական
մարդու վիճակին, դժոխք չիջներ: Բայց քանի որ նորա հոգին ան-
բաժան է յուր աստվածությունից, հետևաբար և նորա հոգու
դժոխք իջնելն աստվածային հաղթությամբ եղավ, որով մեղքի
իշխանությամբ պահված հոգիներին ազատություն շնորհեց (Ա
Պետ., Գ 19. Եփ., Դ 9. Փիլ., Բ 10): Այս ազատությունը պետք է

տար Քրիստոս նաև հոգիներին, զի Փրկիչ է ոչ թե միայն յուր ժամանակակիցների, այլև անցյալ և ապագա մարդկության, ըստ որում և այն մեռածներին, որոնք կա՛մ փրկության հուսով և ավետիքով և կա՛մ անտեղյակությամբ են հեռացել երկրիցս (Շար., 125, 272, 338, 678, 697, 723. Եղիշե, 297, 304. Ս. Հովհ. Իմաստ., 103): Դժոխքի մեջ իջնելով՝ Քրիստոս ցույց տվավ, որ ինքը Փրկիչ է հոգվոց և մարմնոց և շնորհատու է ոչ միայն այս կենաց, այլև հանդերձյալի: Նորա թագավորությունը տարածվում է ամենուրեք, ուստիև ոչ մի ժամանակ ու տեղ, ոչ մի տարածություն ու վիճակ չէ բաժանում մարդուն յուր թագավորից, բացի գիտակցական անհավատությունը: Այս թագավորական հաղթությունը Ս. Շնորհալու գողտրիկ բանաստեղծությամբ երգաբանում ենք շարականում.

«Որ ի դժոխս իջեր ներքին,
 Ի բանդ մահու եւ խաւարին,
 Կապեալ զիշխանն մահածին,
 Հաներ զհոգիսն, որ ի բանտին:»¹ (Էջ 272):

Արդ, ազատության հուսո նշույլներով միայն մխիթարվող հոգիքը այժմ խնդրության մեջ են մտնում Քրիստոսի հարուստ առատ ճառագայթների տակ: «Այսօր մեծ աւետիք Ադամայ նախաստեղծին տուաւ. «Արի՛, որ ննջեսդ, լուսատու եղեւ քեզ յարուցեալն Քրիստոս» (Շար., 284), զի նա երրորդ օրը հարյալ և վերջնականապէս հայտնեց յուր փառաց թագավորությունը:

Բայց Քրիստոսի հարուստութիւնը ոչ միայն հոգիների և ամենայն հավատացելոց փրկութիւնն ու բարձրացումն պարզեց, այլև մարդու հանդերձյալ հարուստութիւնն երաշխիքը տվավ: Հարուստութեամբ Քրիստոս հաստատեց մարդու կոչման կատարումն և Աստուծո արքայութիւնն վերջնական իրականացումը, երբ մարմնավորն ու հոգևորն յուրյանց վերջնական հաշտութիւնն մեջ են մտնում, և մարդկային բնութիւնը, Ս. Հոգու տաճար դառնալով, Աստուծո

¹ Տե՛ս Ագաթ. 215: «Իջեալ ի ստորին վայրս մահու... «Կարէր զայս եւ առանց իրն մահու, որպէս զօրեաց առ Ղազարն, այլ ոչ կամեցաւ իշխանութեամբ փրկել միայն, այլ եւ իրաւապէս»: «Յաւանդելն Քրիստոս զհոգին մարդկային՝ աստուածութեամբն կենդանի էր մարմինն, վասն զի Աստուծոյ մարմին էր՝ ընդ Աստուած միացեալ, եւ մի լեալ իստոմամբն եւ ի կամելն յստեղ՝ ինքն զինքն յարոյց»: Խոսքով Անձ., Մեկն., էջ 35, 36, 51:

որդիությունն և ազատությունն է ժառանգում: Նորա հարությամբ ճշմարտվում է, որ բնականի ու հոգևորի հակասությունը կվերանա և երանական միություն կտիրե փառաց թագավորության մեջ, ինչպես այդ իրագործվեց ի Քրիստոս (Ագաթ., 45. Եղիշե, 288, 293, 309. Հովհ. Իմաստ., 101): Քրիստոսով հայտնվում է մարդկային հարության հավաստիքը, այլև Քրիստոսի հարությամբ սկսվում է հանդերձյալ հարությունը, վասնզի մահը նորանով փշրվում է, և մարդկությունը հոգեպես ու մարմնապես ելնում է մեռելությունից դեպի հարության կենդանարար լույսը, որ սփռվում է եկեղեցու իսկական գլխից ու թագավորից դեպի բոլոր անդամները: Նորանից է ամենայն լույս, զի նորանով եղավ անցյալի կատարումն և ներկայի սկիզբը, ուստիև նորանով կլինի ապագայի լրումը, այնպես որ, Քրիստոս նախապատրաստական մարգարեությանց լրումն է և կատարման մարգարեության սկիզբն ու հիմունքը և հաստատությունը:

Ինչպես որ Քրիստոսի հարությունը երաշխիք է ու հավաստիք հանդերձյալ կյանքի ու հարության, այնպես և հանդերձյալ կյանքն ու հարությունը հիմնվում է Քրիստոսի հարության վրա: Այս երկու ճշմարտությունները սերտ կապված են իրար հետ և մեկն առանց մյուսի չի կարող լինել: Այլև այդ երկու ճշմարտությունները կազմում են քրիստոնեական եկեղեցու հաստատության հիմքն ու էությունը, նույնպես և քրիստոնեության հավատքի սկզբունքը: Առանց այդ ճշմարտությանց չկա ո՛չ եկեղեցի և ո՛չ հավատք (Ա. Կոր., ԺԵ 14):

Քրիստոսի հարությամբ նոր ժամանակ է սկսվում, որ տանում է դեպի հանդերձյալն, ուստիև կոչվում է վերջին ժամանակ, ինչպես հաճախ շեշտվում է նաև մեր ս. Հայրերի գրվածներում: (Ա. Պետր., Ա. 20): Որքան մեծ է Քրիստոսի հարությունը մեր կյանքի համար, այնքան փառավոր ու մեծափառ է նորա ս. հարության տոնը՝ զատիկը, ճշմարիտ քրիստոնյայի աչքում ու սրտում և միշտ պետք է կենդանանա ու զորացուցիչ լինի կիրակվա տոնի մեծ նշանակությամբ (=օր Տեառն), որ արարչության օրը լինելով՝ նոր արարածների առաջին օրն ու տոնն է դառնում: Քրիստոսի ս. հարության հավատքն է մեր կյանքի սկիզբն ու երաշխիքը, ուստիև եկեղեցական իմաստուն կարգավորությամբ յուրա-

քանչյուր տարին մի անգամ և աշխատանաց յուրաքանչյուր յոթնյակի մի օրում նոր ի նորո պետք է հիշենք ու զորանանք: Նույնիսկ Քրիստոսի առաքյալներն, որոնք նորա չարչարանքից ու խաչից փախան ու ցրվեցան, նորա հարուժյամբ վերստին ժողովվեցան և հավատքով զորացած՝ պատրաստվեցան յուրյանց հարուցյալ Տիրոջ ընթացքին հետևելու: Իսկ այդ հավատքը զորացավ նոցա մեջ, երբ համոզվեցան, որ Քրիստոս ճշմարտապես հարուժյուն է առել (Գործք, Բ 32, 36)՝ մանավանդ յուրյանց աչքով տեսնելով նորան և մինչև անգամ բեռատեղերը շոշափելով (Ղուկ., ԻԴ 21. Հովհ., Ի 13, 25, 27-29. Ա Կոր., ԺԵ 6, 17, 18): Յուր փառավոր հարուժյան մեծ նշանակությունը հայտնեց և Քրիստոս, երբ նշան խնդրող անհավատներին ասաց, թե՝ նոցա ոչ մի նշան չի ցույց տալ, բացի յուր թաղման ու հարուժյան սքանչելի նշանը, որով միայն մնում է սպասել անհավատի հավատալուն:

Հարուժյունից հետո Քրիստոս, 40 օր շարունակ երևալով և յուր հավատացյալների հավատքը զորացնելով, հանդիսապես համբարձավ «և նստաւ ընդ աջմէ Հօր» (Մարկ., ԺԶ 19): Երկրում լինելով՝ նա Հոր մոտ էր (Հովհ., Գ 13), սակայն այժմ յուր փառավոր հաղթանակով թողնում է երկիրն ու գնում առ Հայր (Հովհ., ԺԶ 26), որ յուր փառավոր թագավորությամբ լինի ամենուրեք և թագավորե: Նա համբարձավ երկինք, այսինքն՝ այնտեղ, որտեղ նորա կյանքը, գոյությունն ու էությունը կատարելապես իրար համապատասխանում են՝ ըստ աստվածային մեծության: Այստեղ նա Հոր հետ է և միանգամայն փրկված մարդկության մեջ (Հովհ., ԺԷ 12. ԺԲ 32) իբրև ճշմարիտ Փրկիչ ու թագավոր հավիտենական, ուստիև ասված է՝ «նստաւ ընդ աջմէ Հօր», այսինքն՝ Հոր զորության մեջ, թագավորական իշխանության մեջ, որ փառավորված է փրկության կատարմամբ և վերջնականապես պետք է հայտնի աշխարհի կատարածով: Նա, թագավոր գոլով, ոչ թե դադար է առնում, այլ շարունակում է յուր թագավորական գործունեությունը (Հովհ., Ե 17)՝ մշտաբարբառ բարեխոս լինելով մեզ համար Հոր առաջ յուր պատարագով (Հռ., Ը 34. Ա Հովհ., Բ 1. Եբր., Թ 24) և մշտապես մեր մեջ լինելով մեր փրկության համար, ինչպես և պետք է գա ոմանց՝ ի հարուժյուն կենաց և այլոց՝ ի հարուժյուն դատաստանաց:

Քրիստոսի մեր մեջ լինելովն է ապահովվում ճշմարտությունն ու ճշմարիտ հառաջադիմությունն յուր եկեղեցում, որտեղ մարդիկ գործում են ազատապես և հավատքով: Ընդհանրապես Քրիստոս ներգործում է յուր համայնքի վրա ոչ միայն յուր ներկայությամբ, այլև յուր սուրբ խոսքով ու սուրբ խուրճուկներով, որոնցով ամրացնում է յուր եկեղեցում ճշմարտությունն ու ճշմարիտ հաղորդակցությունն յուր հետ: Այսպիսի հաստատուն ճանապարհով աճում է եկեղեցին ու զարգանում դեպի քրիստոսադիր կատարելությունը, որի համար գործում են ու կգործեն Քրիստոսի պաշտոնյաներն ու ընտրյալ անոթները. «Մինչեւ հասցուք ամենեքեան ի մի միաբանութիւն հաւատոց եւ գիտութեան Որդւոյն Աստուծոյ, յայր կատարեալ ի չափ հասակի կատարմանն Քրիստոսի» (Եփ., Դ 11-16): Նորա աստվածային ամենուրեքությունն ապահովում է մեր եկեղեցու աճումն ու զարգացումը սրբության, արդարության և ճշմարտության մարդասիրապես տարածման ասպարիզում: Եվ որ Քրիստոս ներկա է և ներկա պետք է լինի, խոստացավ իսկ, երբ այդպիսի գործունեությամբ հրաման տվավ «եւ ահաւասիկ ես ընդ ձեզ եմ զամենայն աւուրս, մինչեւ ի կատարած աշխարհի» (Մատթ., ԻԸ 18-20): Եվ ոչ միայն այսքան. այլև նա ներկա է այնտեղ, որտեղ ժողովվում են երկու կամ երեք հավատացյալ, միայն եթե ժողովվում են «հանուն» Քրիստոսի խորհելու և գործելու ճշմարտությամբ (Մատթ., ԺԸ 20): Նա, նստած լինելով Հոր ամենուրեք աջ կողմում, ամենուրեք է իբրև գլուխ յուր եկեղեցու, «Որ է մարմին նորա, լրումն, որ զամենայն լնու» (Եփ., Ա 23), սակայն որտեղ ժողովվում են յուր անվամբ, այնտեղ նա հատկապես ներգործում և աջակցում է, «քանզի այն իսկ է արքայութիւն, ուր աստուածութիւնն երեւի» (Եղիշե, 215):

Երկաբնակության դավանանքի հետ չէ հաշտվում Քրիստոսի ամենուրեքությունն, ուստիև Լութերականք, բացատրության մեջ մտնելով, մոլորվում են, վարդապետելով, որ իբր թե Քրիստոսի մարմինն ևս էապես ամենուրեք է թե՛ հոգևոր աշխարհում, թե՛ մարմնավորում, թե՛ երկնքում ու թե՛ բնական աշխարհում, ամեն անհատի և ամեն մի կտոր հաղորդության մեջ: Այս արդեն պարզապես եվտիքական մոլորություն է, որ կատարելապես ան-

Հետացնում է Քրիստոսի մարմինը նորա աստվածության մեջ: Եթե այդպես լիներ, Քրիստոսի մասին հրեշտակը չպետք է կարողանար ասել յուզաբեր կանանց. «Ձէ աստ, քանզի յարեալ» և կգնաք կտեսնեք նորան Գալիլիայում (Մատթ., ԻԸ 6):

Այս մոլորությունից զերծ մնալու համար լուծերականության վերանորոգողները վերագրում են Քրիստոսին մի այնպիսի ամենուրեքություն, որ ոչ թե իրական է, այլ՝ բարոյական, այսինքն՝ որ Քրիստոս ամենուրեք է Ս. Հոգու ներգործությամբ և յուր շնորհներով՝ Եկեղեցու մեջ: Հետևաբար սոքա էլ ժխտում են Քրիստոսի տիեզերական նշանակությունը, զի սահմանափակում են նորան եկեղեցու բարոյական ու կրոնական նշանակության մեջ, Քրիստոսին անջատված են ճանաչում՝ բնական աշխարհից նորան գրեթե մի տեղ են հատկացնում, ըստ աստվածյանց՝ երկնքի մեջ, և նորա ամենուրեքությունը հասկանում են միմիայն իբրև մի նշանակական ներգործություն և ուրիշ ոչինչ: Ուրեմն և Քրիստոս աշխարհի կատարումը չի կարող լինել, Փրկիչ չի լինիլ ամենայն արարածոց, հոգվոց և մարմնոց: Եվ ուրեմն այս աղանդավորները վերստին ընկնում են Եբրոնյան մոլորության մեջ:

Միակողմանի այս երկու մոլորություններից խուսափելով՝ երկաբնակության դավանությունը չի կարող հաշտվիլ Քրիստոսի ամենուրեքության հետ, վասնզի մարդկային տարորոշ բնությունն ինչպե՞ս կարող է, ամենուրեք չլինելով, Քրիստոսի աստվածության ամենուրեքության կցորդ լինել և ամենագիտության մասնակից: Իսկ այդ չլինելով՝ բաժանումն կմտցնի Քրիստոսի աստվածային ու մարդկային գործունեության մեջ: Այս հակասությունից խուսա տալ չեն կարող արևմտյան եկեղեցիք:

Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին, ամուր պահելով Քրիստոսի աստվածության ու մարդկության միությունն և այդպես մի բնություն, մի կամք ու մի ներգործություն դավանելով, այստեղ ևս ճշմարտության հավատարիմ է մնում: Քրիստոս ինքն իսկ, երկրում գոլով, ասում էր, որ երկնքումն է և յուր կյանքում միշտ հաստատում էր գործով յուր ամենագիտությունը: Այդպես և հարությունից հետո նա գործում է ամենայն սուրբի մեջ (Գաղ., Բ 20), և ամենայն հավատացյալ ոչ թե ինքն է կենդանի, այլ Քրիստոս է կենդանի յուր մեջ: Նա գործում է թե՛ յուր եկեղեցու

ու թե՛ պատմության մեջ, ըստ որում և նորա ներգործությունը մենք նկատում ենք աշխարհի ընթացքից, որի մեջ սխալ ուղղության հարված է տալիս և ճշմարտության զարկ տալիս յուր փրկչական ու թագավորական զորությամբ՝ հաստատելով ու հովանավորելով սրբությունն ու արդարությունը: Ժամանակի նշանները մեզ միշտ մատնացույց են անում այնտեղ, որտեղ Քրիստոս է առանձնապես ներգործում մեր մեջ, այնպես որ ո՛չ ժամանակն ու ո՛չ տեղը նորան արգելք չեն լինում: Նա գործում է թե՛ եկեղեցում, թե՛ յուրաքանչյուր հավատացյալի մեջ և թե՛ ամբողջ աշխարհում, յուրաքանչյուրում՝ ըստ յուր ընդունակության ու բնական հանգամանաց, և ամենքին տանում է դեպի յուր արքայության կատարումը: Նա ամենուրեք է և ամեն տեղ գործում է. ոչ ոք է նորանից դուրս, և ոչ մի տեղ նորա առաջ արգելված չէ, «այլ ամենայն եւ յամենայնի Քրիստոս» (Կող., Գ 11): Եվ որովհետև նա յուր աստվածությամբ ու մարդկությամբ մեկ է, ուստի չենք կարող ասել, թե մարմնով է ամենուրեք արդյոք, թե՞ աստվածությամբ, քանի որ միությունն այդպիսի տարրողություն չէ ճանաչում: Նորա մարմինը ծանր բնությամբ չէ, այլ աստվածային պայծառացյալ մարմին է. նա Աստված է, բայց առանց մարմնի չէ: Նա իբրև Աստված անճառ է, անճառելի է և նորա մարմինը: Նա ամենագետ է և ամենուրեք, նորա մարմինն էլ նորա հետ անբաժան է: «Թագաւորն Յիսուս, որ թագաւորէ՝ ըստ արարչական զօրութեանն երկնի եւ երկրի, թագաւոր է ըստ մարմնոյ, զոր ընդ արարչական բնութեանն միացոյց», - ասում է Մամբրե Վերծանողը (69): Եվ որ մարդկային բնությունը մեկ է նորա հետ, այդ մեզ երաշխիք է, որ մենք՝ Քրիստոսի ժառանգաբար եղբայրներս, պետք է մասնակցենք նորա երանության (Եղիշե, 306):

Նորանով եղել ենք, նորանով փրկվել և Աստուծո հետ հաշտվել ենք. այժմ կարողանում ենք «Հաւատովք ճանաչել զնա եւ զզօրութիւն յարութեան նորա» (Փիլ., Գ 10): Նա հաղթեց մեղքն և խավարի իշխանությունն ու, թագավորաբար նստելով փառաց բարձրության վրա¹, ճշմարիտ ազատություն է պարգևում մեզ՝

¹ Մատթ., ԻԲ 44. Մարկ., ԺԲ 36. ԺՁ 19. Կող., Գ 1. Եբր., Ա 3. Ը 1. Ժ 12:

աճելու ու զարգանալու նորա անսպառ շնորհաց տակ¹, վասնզի Քրիստոս է մեր անզուգական թագավորն, ու նորան հավատացողներս ենք նորա հաղթական արքայության որդիներն ու ժառանգները: Նա թագավորաբար կառավարում է յուր հոտն յուր Ս. Հոգով, նորա անվամբ են խոնարհվում բոլոր ծնկները² (Փիլ., Բ 10) և, նորա թագավորության հետ հաղորդ լինելով, կարող է ամենայն ոք և ամենայն ինչ այս աշխարհում հարատևել³: Եվ այժմ ամենայն հավատացյալ, որ խոնարհվում է նորա անզուգական պատարագի ու խաչի առաջ, բարձրանում է և նորա թագավորական փառաց տեսության, որի իսկական հայեցվածքին պետք է արժանանանք, երբ մեր փրկության կատարողը թագավորական փառքով դա և ամենայնի վերջնական կատարումը տա:

¹ Հովհ., Ա 17. Ը 32, 36. Գաղ., Դ 31:

² «Զի Քրիստոսն ոչ սուկ մարդկութեանն է անունն և ոչ լոկ աստուածութեանն, այլ Աստուածն և մարդ ասի, այսինքն՝ յերկուց միացեալ անշփոթաբար և անճառապէս: Ոչ որպէս ջուր ընդ գինի խառնեալ և շփոթեալ և յերկուցունց գրկեալ բնութեանց. զի ո՛չ ջուր է և ո՛չ գինի ի խառնիլն ի միասին: Այլ աստուածային բնութիւնն ի միատրիլն ընդ մարմնուն, զերկուցունց յատկութիւնն անշփոթ պահեաց որպէս հոգի մարդոյ ի մարմնի. թէպէտ և տիրապէս ոչ է ասպացոյց: Զի բանին Աստուծոյ մարմին լինելն ի վեր է, քան զհասողութիւն մտաց, չքանալ և զարմանալի խառնումն: Որպէս ասէ մեծն Գրիգոր Աստուածաբան. «Ո՛վ նոր խառնմանս, ո՛վ սքանչելի խառնումնուս»^{21*}: Եւ ի բանէն և ի մարմնուն է մի Քրիստոս ճշմարտապէս. որպէս ի հոգուն և ի մարմնոյ մի մարդ, որպէս առաքեալն ասէ. «Մեզ մի է Աստուած Հայր, յորմէ ամենայն, և մի Տէր Յիսուս Քրիստոս, որով ամենայն»: Յամօթ լիցին երկաբնակքն, զի առաքեալն որպէս մի Աստուած զՀայր ասաց առանց մարմնոյ, նոյնպէս մի Տէր Յիսուս Քրիստոս զՈրդի ասաց մարմնով: Որով, յայտ է, թէ յետ անճառ միատրութեանն մի է և երկու ոչ ասի: Զի զոր առաքեալն մի ասէ, ո՞վ է, որ յանդգնի յերկուս բաժանել: Եւ Տէրն առ Նիկողիմոս ասաց. «Ոչ ոք էլ յերկինս, եթէ ոչ, որ էջն յերկնից Որդին մարդոյ, որ էն յերկինս»: Յայտ է, թէ զԲանն ասաց Որդի Մարդոյ. զի Բանն էջ յերկնից և ոչ թէ մարմնին: Եւ Հայր վկայէր ի Յորդանան և ի Թաքօր. «Դա է Որդի իմ սիրելի» և ոչ թէ որ ի դմա, որ զմիութիւնն ցուցանէ և զերկու աստղսն յանդիմանէ: Զի յորժամ Աստուած Հայր՝ եզական անուամբ «դա» ասէ, որ յայտնապէս միոյ բնութեան է յայտնիչ, ո՞վ է, որ յանդգնի երկու ասել: Եւ վկայութիւն միոյ բնութեան Քրիստոսի յոլովք են ի Ս. Գիրս, ով կամիցի ուսանել»: Խոսք. Անճնացի, Մեկ. Ժամ., 177, 354-357.

³ Հովհ., ԺԸ 36. Եբր., Բ 16. ԺԳ 28. Մատթ., ԻԸ 18. Զաք., Թ 9-17. Ես., Թ 5. Ա. Պետ., Բ 9. Եփ., Ա 20. Հայտ., Ա 4:

ԻՇ.

ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԱՍՏՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ՀԱՎԱՍՏԻՔԸ

Քրիստոսի Աստվածության ու փրկչության վերաբերյալ հավաստիքը արդեն բերինք նորա մարդանալուն նախընթաց գրեթե բոլոր ժամանակների մարգարեություններից: Սակայն որպեսզի մեր հավատքի հաստատությունը բոլորովին լրիվ լինի, պետք է հառաջ բերենք նաև նորա ժամանակի հավաստիացումները: Առհասարակ ապացույցը կարող է լինել մի անձի վերաբերմամբ թե՛ յուր վկայությունից, թե՛ յուր խոսքերից, թե՛ յուր կյանքից ու գործերից, թե՛ ուրիշների ասածներից և թե՛ նորա գործունեության հետևանքից: Քրիստոսի աստվածության վերաբերմամբ մենք ունենք այդ բոլոր տեսակի ապացույցներն ևս:

1. Աճձի վկայությունը պետք է անշուշտ համապատասխանի այն մարգարեությանց, որոնք դարեր շարունակ ծանուցվել են Փրկչի մասին: Այդ նկատմամբ Քրիստոս ինքն ասում է. «Մի համարիք, եթէ եկի լուծանել զօրէնս կամ զմարգարէս. ոչ եկի լուծանել, այլ լնուլ: Ամէն ասեմ ձեզ, մինչեւ անցցեն երկինք եւ երկիր, յովտ մի, որ նշանախեց մի է, ոչ անցցէ յօրինացն եւ ի մարգարէից, մինչեւ ամենայն եղիցի» (Մատթ., Ե 17): Ուրեմն նա հայտնում է, որ թե՛ յուր մեջ պետք է կատարվեր բոլոր մարգարեությունն, ու թե՛ ինքը պետք է լրացներ բոլոր բարոյական և աստվածային օրենքները: Նա, լրացնելով այդ օրենքները, պետք է այնպես հաստատեր, որ հավիտյան մնային և ոչ մի փոփոխության չկարոտեին, իսկ մարգարեության լրացումը կամ կատարումը իրականացնում է մարդկության սպասողական հույսը: Մարգարեությանց կատարման մի էական կետն էր, որ Քրիստոս լիներ այն, ինչ որ Աստված հայտնել էր նոցա միջոցով: Որ այդ իսկապես եղել է, վկայում է Քրիստոս՝ ասելով. «Ես եմ ճանապարհ, ճշմարտութիւն և կեանք» (Հովհ., ԺԴ 6): Պողոս առաքյալն էլ այդ բացատրում է՝ նկատելով, որ Քրիստոսի մեջ «ամենայն գանձք իմաստութեան և գիտութեան ծածկեալ կան» (Կող., Բ 3): Ըստ

այսմ՝ Քրիստոս է լուսո և ճշմարտութեան անստեղծ և հավիտենական աղբյուրը, որից բղխել են աշխարհի բոլոր ճշմարտություններն, որոնք երևացել են թե՛ Հին ու թե՛ Նոր Կտակարանում և թե՛ հեթանոս աշխարհում: Բայց որովհետև աստվածային բոլոր ճշմարտությունները միանգամից տալ չէր լինիլ, քանի որ Քրիստոսի շրջապատողները չէին կարող հասունացած լինել այդ ամենն ընդունելու համար (Հովհ., ԺԶ 12, 13), ուստիև Քրիստոս չէ կամենում գրկել մարդկանց ճշմարտությունը գտնելու միջոցներից և ասում է. «Յորժամ եկեսցէ նա, Հոգին ճշմարտութեան առաջնորդեսցէ ձեզ ամենայն ճշմարտութեամբ» (ԺԶ 13): Առաքյալք չէին կարող ճշմարտութեան մանրամասնությունք գիտենալ առանց Ս. Հոգու լուսավորութեան, իսկ Ս. Հոգին պետք է լուսավորեր նոցա միայն փրկագործութեան կատարվելուց հետո (ԺԶ 7):

Քրիստոսի բոլոր կյանքն ու գործերն էլ ցույց են տալիս, որ մարգարեությունք կատարվել են, ինչպես ինքն իսկ կամեցել է ճշտիվ: Մարգարեության հիմնական կետն է, որ Քրիստոս պետք է Աստված լինի. այս մասին Քրիստոս տալիս է յուր վկայությունը: Նորա բոլոր գործունեության ու փրկագործության հիմքը նորա աստվածությունն է, առանց որի նա կատարումն չի լինիլ մարգարեությանց: Քրիստոս տալիս է և նշան, թե ինչով պետք է ճանաչենք նորա աստվածությունը, նա ասում է, թե մարդիկ պետք է նայեն ու տեսնեն, որ ինքն գիտե, թե ուստի՞ է եկել և ո՞ւր է գնում, որ նույնիսկ Հայր Աստվածն է յուր մեջ վկայում, և թե յուր գործերն էլ ապացույց են յուր խոսքի ճշմարտության (Հովհ., Լ 14. Ե 31, 32, 36): Այս բացատրությունը Քրիստոս հաճախ է տալիս և, բոլորն ի մի ամփոփելով, ասում է վճռաբար. «Հաւատա՞յք ինձ, եթէ ես ի Հայր եւ Հայր յիս է: Ապա թէ ոչ՝ գոնէ վասն գործոցն հաւատացէք ինձ» (Հովհ., ԺԴ 11): Ուրեմն նա կարող էր ամենքի առաջ վկայություն տալ յուր անձի մասին, քանի որ նա հայտնապես ասում է, թե ո՞ր վկայությունն է ճշմարիտ: Նա բացարձակ հարցնում է ամենքից. «Ո՞ր ձեզն յանդիմանէ զիս վասն մեղաց» (Լ 46. Է 17. ԺԴ 30). և բոլորի առաջ հայտնում է, որ ինքն է Աստուծո Միածին Որդին (Գ 16. Ե 18. Ժ 33), որի համար մոլեռանդ հրեաներն ուզում էին մինչև անգամ քարկոծել նորան: Այդպես և շատ յաճախ վկայում է Քրիս-

տոս. «Ես և Հայր իմ մի եմք» (Ժ 30). «Որ ետեսն գիս՝ ետես գՀայրն», - ասում էր Փիլիպպոսին, որ խնդրում էր ցույց տալ Հոր Աստուծուն» (ԺԴ 9). «Որպէս Հայր ունի կեանս յանձին իւրում, նոյնպէս ետ եւ Որդւոյ ունել կեանս յանձին իւրում» (Ե 26): «Եւ ոչ թէ Հայր դատի գոք, այլ զամենայն դատաստան ետ Որդւոյ իւրոյ. Զի ամենեքեան պատուեսցեն զՈրդի, որպէս պատուեն զՀայր»... (Ե 22): Այսպիսի օրինակներ տեսանք և առաջ: Քրիստոս նախքան յուր մահն էլ վկայեց յուր Մեսիա լինելուն համար քահանայապետի առջև (Մատթ., ԻԶ 64): Այլև ասաց, որ յուր համբարձումից հետո էլ Տեր է ամենքի վրա. «Ուր իցեն երկու կամ երեք ժողովեալ յանուն իմ, անդ եմ ես ի մէջ նոցա» (Մատթ., ԺԸ 20). «Ահաւասիկ ես ընդ ձեզ եմ զամենայն աւուրս, մինչեւ ի կատարած աշխարհի» (ԻԸ 20). «Տուաւ ինձ ամենայն իշխանութիւն յերկինս եւ յերկրի»... (ԻԸ 18): Այսպիսով, Քրիստոսի անձի վկայութիւնը կատարելապէս հաստատում է յուր աստվածութիւնը:

2. Քրիստոսի խոսքերը վերաբերում են մարդկության փրկության և Աստուծո արքայության իրականացման. ինչ որ Աստված տվել էր հեծող մարդկության ընտրյալ մասին իբրև ավետիք, Քրիստոս այդ ամենի կատարումը տվավ: Նա պետք է փրկեր մարդկութիւնը, միացներ Աստուծո հետ, վերահաստատեր Աստուծո արքայության մեջ և ինքը բժշկեր նոցա ու խնամեր. «Զի այնպէս սիրեաց Աստուած զաշխարհ, մինչեւ զՈրդին իւր Միածին ետ, զի ամենայն, որ հաւատայ ի նա՝ մի՛ կորիցէ, այլ ընկալցի զկեանս յաւիտենականս» (Հովհ., Գ 16): Ինքն Քրիստոս էլ ասում է. «Ոչինչ են պիտոյ բժիշկք ողջոց, այլ՝ հիւանդաց: Եւ ոչ եկի կոչել զարդարս, այլ զմեղաւորս՝ յապաշխարութիւն» (Ղուկ., Ե 31, 32): Նա ցույց է տալիս, որ ինքն է ճշմարիտ խնամող և հովիվ հոտին. «Ես եմ հովիւն քաջ. հովիւ քաջ զանձն իւր դնէ ի վերայ ոչխարաց» (Հովհ., Ժ 11): Ըստ որում և հայտնում է, որ ինքն է ճշմարտութիւնը, ճանապարհն ու կյանքը (ԺԴ 6), աշխարհի լույսը (Ը 12, ԺԲ 46), կենդանի հացը (Զ 35), և որ ինքը մարդկանց համար չարչարվելու է ու մեռնելու, որպեսզի հարուստամբ էլ կյանք տա ամենքին (Մարկ., Ը 31, Հովհ., Գ 14. Մատթ., ԺԲ 40), որ ինքն պետք է թաղվի և հառնի Հովնան մարգարեի նշանի

նմանությունները և, նորան նայելով, մարդիկ պետք է փրկվին, ինչպես անապատում կոտորվողները, Մովսիսի օձին նայելով, ազատվում էին մահից: Նա հայտարարում է, որ ինքն յուր արյունը թափելու է մարդկանց մեղաց համար (Հովհ., 2 51. Ժ 15) և մի խոսքով՝ որ ինքն եկել է ոչ թե «պաշտօն առնուլ, այլ՝ պատել, և տալ զանձն իւր փոխանակ բազմաց» (Մատթ., Ի 28):

Քրիստոս յուր վարդապետությունը լրացրեց բարոյական օրենքն և պահանջեց ապաշխարություն ու հավատք (Մատթ., Գ 17. Մարկ., Ա 15), ըստ որում՝ նա ուսուցանում էր, որ հապես միանանք յուր հետ (Մատթ., Ժ 37. ԺԶ 24. Հովհ., ԺԵ 5), և շեշտում էր. «Առանց իմ ոչինչ կարէք առնել»: Հաղորդակցություն միջոց ևս տվավ, այն է՝ վերածնություն ի ջրո և ի Հոգւո և հաղորդություն կենդանարար մարմնո և արյան (Հովհ., Գ 3-6. Հովհ., Զ 53, 55): Յուրմով դեպի փրկություն դիմողին Քրիստոս տալիս է Աստուծո արքայությունն ու երջանկությունը. այդ երկնային շնորհաց էությունը նա ամենապարզ կերպով բացատրեց հասկանալի առակներով, որպեսզի մարդիկ լավ ըմբռնեն և երբեք չմոռանան: Առ Աստված չդիմողին և երանությունն աշխարհի նյութի մեջ որոնողին էլ Քրիստոս հիշեցրեց այդ ձգտման հետևող պատիժը, այլև խոստացավ ու հայտնեց, որ Աստուծո արքայությունն ամբողջ մարդկության համար է (Հովհ., ԺԹ 30. Ի 16. ԻԱ 43): Ուրեմն, Քրիստոս յուր վարդապետությամբ ևս ցույց է տալիս, որ ինքն իբրև Աստված փրկություն է պարզեցնում հավատացող մարդկության և իբրև ճշմարիտ դատավոր պատժում է անաստվածներին: Նորա վարդապետությունն յուր կատարելությամբ մի բարձրաձայն ապացույց է նորա աստվածության. նա տալիս է այն ամենն, ինչ որ պետք է տա՝ մի ճշմարիտ աստվածային հայտնություն, այսինքն՝ թե՛ անցյալը լրացնելով, թե՛ ներկայի ճանապարհը հարթելով ու լուսավորելով և թե՛ հանդերձյալը պարզ ու որոշ իբրև ճշմարիտ մարգարե մեզ տեղեկացնելով: Ըստ որում՝ նորա քարոզությունը մարդկային չէր, այլ աստվածային, ուստիև նորա վրա զարմանում էին, որ ամեն ինչ գիտեր, թեև չէր սովորել (Հովհ., է 15-19) ամեն ինչ բացատրում էր խոսքով ու համապատասխան գործով և ուսուցանում էր ոչ

ինչպես դպիրներն, այլ իշխանությամբ և խոսքի մի առանձին գորությամբ փայլելով:

3. Քրիստոս յուր կյանքով էլ կատարելապես համապատասխանում է յուր աստվածության: Նա լրացնում է օրենքն ու մարգարեությունն ոչ միայն խոսքով, այլև՝ գործով ու կենցաղով, և այս մեծապես զանազանում է նորան բոլոր մարգարեներից: Նա պահանջում է, որ բարոյականությունն ոչ թե կեղծ Փարիսեցոց ասածի պես լուր արտաքուստ ցույց տրվի, այլ մարդու ներքին աշխարհից, ճշմարիտ համոզմունքից բղխի: Եվ որպեսզի յուր այդ պահանջը լիապես ստիպողական դառնա, ինքն ևս յուր կյանքով ու վարքով ամենակատարյալ օրինակն էր տալիս յուր ասածների իրագործման, այնպես որ, Քրիստոս ոչ միայն իսկական տիպար է կատարելության, այլև օրինակ է ամենքի հետևողության համար (Հռ., Ե 18, 19. Գաղ., Դ 4, 5. Ա Պետ., Բ 21): Եվ մենք տեսնում ենք, որ նորա կյանքի մեջ մի փոքրիկ սովեր անգամ չկա: Նորա սուրբ և առաքինի կյանքի ապացույցները շատ են. նա յուր բռնողներին ինքն է դիմավորում և ասում. «Ձո՞ խնդրէք».-«Ես եմ»: Նա դատաստանի առաջ ևս հաստատում է յուր այն ասածներն, որոնց համար նորան դատապարտում էին, իսկ յուր չարչարողներն ու խաչողներն համար ասում է. «Հայր, թո՛ղ դոցա, զի ոչ գիտեն զինչ գործեն» (Ղուկ., ԻԳ 34): Առաքինությունը, հեզությունն ու խոնարհությունը մարմնացած էր Քրիստոսի մեջ և ինչպես որ ինքն ասում էր՝ «Իմ արքայութիւն չէ յաշխարհէ աստի», այնպես էլ նորա պաշտոնն և ամբողջ կյանքը մեղքի կամ աշխարհային իշխանության կատարյալ հակապատկերն է ներկայացնում (Հովհ., ԺԵ 18-19. Հմմտ. Ա Հովհ., Բ 15-17, Գ 1-13): Նորան հալածում էին սրբության համար, բայց նա խոնարհվում էր, հայհոյում էին ողորմածության համար, բայց նա առատանում էր յուր բարերարություններով. նորան չարչարում, խաչում էին, բայց նա օրհնում էր յուր թշամիներին նույնիսկ խաչի վրա՝ դառն կսկիծների մեջ: Նորա ամեն մի գործն, ամեն մի քայլը, կյանքի ամեն հանգամանք և ամբողջ ընթացքը կանոնավորապես ու զուտ աստվածային գործ ու կյանք էր: Կատարյալ ներդաշնակություն նորա ներքին կյանքի մեջ, ներդաշնակություն մտքի, զգացմունքի ու կամքի մեջ, առանց տարաձայնության ու վրդով-

մանց և առանց որևիցե հակասության. ահա մի աստվածային բնավորություն, որին մարդ երբեք չէ հաջողում հասնել: Վեհություն ու պարզություն, ճշմարտության խստություն ու հայրական քաղցրություն, հեզություն և արիություն, խոնարհություն ու հաստատամտություն, կարեկցություն ու սեր և արդարություն, աստվածսիրություն և ընկերսիրություն, և այս ամենը թե՛ գիտնոց ու թե՛ տգետների, թե՛ բարեկամաց ու թե՛ թշնամիների մեջ փայլում է Քրիստոսի վրա աստվածապես¹: Կատարյալ ներդաշնակություն, կատարյալ վեհություն, կատարյալ աստվածություն - «Յիսուս Քրիստոս, երէկ եւ այսօր նոյն եւ յաւիտեան» (Եբր., ԺԳ 8):

4. ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԳՈՐԾԵՐԸ պերճախոս վկա են նորա աստվածություն, որոնք և կատարյալ են թե՛ մարգարեություն մը ու թե՛ հրաշագործություններով: Ինչ որ Հին Ուխտում ծիսականապես մի նախատիպ էր ներկայացնում և կամ մարգարեություն մը նախագծվում, այդ ամենը Քրիստոս իրականացրեց ճշտիվ և մի առ մի յուր կյանքով ու գործերով յուր անձի մեջ: Հին Ուխտի ծիսական օրենքը բարիքների սովեր էր տալիս, իսկ քրիստոնեությունը՝ բարիքների էությունը, իսկական բարիքներն, այնպես որ իրականի երևալով՝ սովերականը վերանում է: Դորա ամենագեղեցիկ օրինակը տաճարն է, որ անհետանում է, երբ Քրիստոս կանգնում է իսկական տաճարն, որտեղ «ճշմարիտքն երկրպագուք երկիր պագանիցեն Հօր հոգևով և ճշմարտութեամբ» (Հովհ., Գ 23), և ամեն ոք կարող է մոտենալ դեպի Աստուծո Աթոռը (Եբր., Դ 16), այլև լինել «տաճար Աստուծոյ կենդանւոյ» (Ա Կոր., Գ 16): Ինքն էլ հաշտության ճշմարիտ գոհ դարձավ և յուր արյամբ սրբեց յուր հետևողներին՝ ամեն կերպ կատարումն տալով Հին Ուխտի գործնական արդարություն, ըստ որում և տաճարի վարագույրի ցեղամբ վերջ տվավ նախատիպ աստվածաշատության և վաստակավոր գոհին:

Քրիստոսի գործերից ամենանշանավոր վկայությունն յուր աստվածություն համար տալիս են նորա հրաշագործությունները: Առաջին մարդն Աստուծուց նշանակված էր՝ տեր լինել աշխարհի

¹ Հմմտ. վերը՝ գլ. Թ:

վրա (Ծն., Ա 26-28), սակայն նա յուր մեղքով կորցրեց այդ տիրապետությունը մինչև անգամ յուր մարմնի վրա: Քրիստոս իբրև երկրորդ Ադամ պետք է այդ տիրապետությունը վերականգնեց կատարելապես, այսինքն՝ հաղթելով բոլոր այն ընդդիմություններն, որոնք պատահում են բնության մեջ: Ընկած մարդն ոչ մի կերպ այս անել չէր կարող, իսկ Քրիստոս իբրև կատարյալ մարդ պետք է այդ տիրապետությունը ցույց տար գերբնական, աստվածային զորությունը: Ահա և աստվածային այդ զորության հաղթաբար տիրապետելու կարողությունը միացավ մարդկային թուլության հետ և վերականգնեց այն աստվածատուր կարողությունն, որով առաջին մարդը բնության վրա տեր էր: Ադամի ժամանակ հոգու տիրությունը մարմնի վրա որոշված էր Աստվածանից և սովորական էր, իսկ երբ մարդկությունը թուլացավ, այդ էլ գերբնական դարձավ, և այդ գերբնական զորությունն երևում է Քրիստոսի մեջ իբրև հրաշք, ըստ որում՝ այժմ մարդկային թուլությունը բնական է, իսկ տիրապետելու զորությունը՝ գերբնական տուրք: Քրիստոսից ելանում է թե՛ գործի հրաշք և թե՛ գիտության. նա անում է բնության մեջ՝ ինչ որ կամենում է և գիտեր ապագան, հեռուն, ներկան և մարդկանց սրտերը և ոչ մեկի տեղեկության կարոտ չէր. «Զի ոչ էր պիտոյ, եթէ ոք վկայեսցէ վասն մարդոյ, զի ինքն իսկ գիտէր՝ զինչ կրէր ի մարդն» (Հովհ., Բ 25): Եվ այդ ամենն երևում էր նորանում ոչ թե լոկ իբրև Աստուծո, այլ իբրև կատարյալ աստվածամարդի մեջ (Մարկ., ԺԳ 32. Փիլ., Բ 6, 7):

Մարգարեներն և առաքյալները նույնպես հրաշքներ են գործել, սակայն հրաշագործության այդ զորությունը տրվում էր նոցա մի բուսի համար, և նոցա մեջ գործում էր այդ բոլորովին անցողաբար, մինչդեռ Քրիստոսի մեջ հրաշագործությունը նորա էությունիցն էր բխում, ուստիև երբեք չէր ընդհատվում, մշտապես կատարվում էր՝ այն էլ լոկ խոսքով, վասնզի ծագում էր նորա աստվածության ու մարդկության միությունից: Նորա հրաշագործությունն իշխանական էր, իսկ մարգարեների և առաքյալներին՝ ի վերուստ տրված և ժամանակավոր:

Հին Կտակում հրաշքները տրվում էին՝ ցույց տալու համար, որ մարգարեներն ուղարկված էին Աստվածանից. այդպես էլ Քրիս-

տոս հրաշքներ էր գործում յուր աստվածության հավատացողների համար. «Այլ ես ունիմ վկայութիւն մեծ եւս, քան զՅովհաննու. զգործս զորս ետ ցիս Հայր, զի կատարեցից զնոսա, նոքին իսկ գործքն, զոր գործեմ, վկայեն վասն իմ, եթէ Հայր առաքեաց զիս» (Հովհ., Ե 36. Ժ 37, 38. ԺԴ 11, 12): Սակայն Քրիստոս միմիայն դորա համար չէր հրաշք գործում, որպեսզի ցույց տա, թե ինքն է Մեսիան, այլ նորա համար միայն, որ հրաշքը պատկանում էր ուղղակի յուր փրկչական գործունեության: Արդարև մարդու մեղքով մտել էին հիվանդությունք, թշվառությունք ու մահ, որոնք նույնիսկ աշխարհի խանգարումից էին. ահա Քրիստոս պետք է այդ հարաբերությունը բնության և հոգու մեջ վերահաստատեր: Բայց հարկավ, մարդիկ այդ երկնային տուրքը կարող են ձեռք բերել կատարելապես այն ժամանակ, երբ Քրիստոսի շնորհած կյանքը լիովին յուրացնեն, իսկ այդ կլինի միմիայն այս աշխարհի կատարածին, մինչդեռ այժմ միմիայն այդ փրկության սկզբնավորությունն իբրև երաշխիք ունինք մեր հավատքով:

Քրիստոսի անօրինակ (Մատթ., Թ 33. ԺԷ 16. Մարկ., Է 36) հրաշագործությունք բղխում են նորանից փրկագործության համար հարկավոր չափով և վերաբերում են առհասարակ հավատացողների օգտին¹. Նա ոչ մի անգամ հրաշք չէ գործում, երբ ժողովուրդը կամենում է տեսնել ու լուր զարմանալ (Մատթ., ԺԲ 38. ԺԶ 1. Ղուկ., ԻԳ 8): Նա միշտ հրաշագործում էր թշվառներին ազատելու, հիվանդներին բժշկելու և օգնելու համար և որտեղ հավատք կամ հավատքի պատրաստությունք չէր գտնում, այնտեղ երբեք հրաշք չէր գործում (Մատթ., ԺԳ 38, Մարկ., Զ 5): Այդ է պատճառն, որ Քրիստոս երբեմն բժշկում է և հետո յուր մասին հայտնում (Հովհ., Ե 13. Թ 36), երբեմն հրամայում է բժշկվածին չհայտնել և այլոց (Մատթ., Թ 30. ԺԲ 16. ԺԶ 20, Մարկ., Ա 44. Գ 12) երբեմն պատվիրում էր հայտնել (Մարկ., Ե 19) և երբեմն հիվանդի հավատացող ազգականի խնդրանք էր բժշկում (Մատթ., Թ 2. Է 13. ԺԵ 28. Մարկ., Բ 5. Թ 22. Ղուկ., Ե 20. Է 10): Նայելով, թե յուրաքանչյուրի հավատքը զորացնելու

¹ Հովհ. Ժ, 25. 37-38. ԺԵ, 24. ԺԴ, 4. Մատթ., ԺԱ 5, 21-26. Ղուկ., Բ 22. ԺԳ 32. Գործք, Բ 22. Հռ., ԺԵ 18-19. Բ Կոր., ԺԲ 12. Ա Կոր., ԺԲ 10, 26. Գ 5. Ճան՝ Հովհ., Զ 14. Է 31. Մատթ., ԺԲ 23, 28:

համար ո՞րն է անհրաժեշտ: Մեկին հրամայում էր լուել, որ հեռու մնա մտքերը ցրվելուց և փրկություն խոսքը յուր մեջ մարմնացնի, սուզվելով յուր հոգու մեջ, մյուսին հրամայում է հայտնել, որ չմոռանա շնորհակալ լինել յուր ստացած շնորհաց համար:

Քրիստոս յուր առաջին հրաշքը գործադրեց բնություն վրա՝ ջուրը գինի դարձնելով (Հովհ., Բ): Այս հրաշքը ոչ թե ստեղծագործական էր, այսինքն՝ ոչնչից ստեղծելն էր, այլ ամենակարողություն էր ցույց տալիս արդեն ստեղծած իրերի վրա: Ջուրը միշտ գինի է դառնում միայն որթի միջոցով, իսկ այստեղ Քրիստոս յուր աստվածային հրամանով մի ակնթարթում առանց որթի է գինի դարձնում: Այդ գորությունն ավելի մեծապես է երևում 5,000-ի և 4,000-ի կերակրելով¹: Այսպիսի հրաշքներ են և ծովի սաստումը մի «սաստեաց» հրամանով, առատ ձկնորսությունը, թզենու անիծումը և այլն²: Բնություն այդ կատարյալ տիրապետությունը նա ցույց տվավ՝ մանավանդ ջրի վրա գնալով, որի իրավունք տվավ մինչև անգամ Պետրոսին հավատքով միայն կատարելու: Եվ մենք տեսնում ենք, որ այդ հրաշքի հետևանքը մի խոստովանություն է լինում՝ «Արդարեւ Որդի Աստուծոյ ես դու»:

Երկրորդ տեսակի հրաշքներն են հիվանդների բանավոր բժշկությունը: Հիվանդությունն, անշուշտ, մարդու տիրություն ընկնելուց է հառաջացել, որում մարդու հոգին, նույնիսկ յուր մարմնի հետ ներդաշնակություն չպահելով, կորցրել է յուր կենդանացուցիչ ազդեցությունը: Քրիստոս այստեղ էլ պետք է ցույց տար կատարյալ իշխանություն, ինչպեսև նույն իշխանությամբ հարուստ է տալու: Պարզ է, ուրեմն, որ հիվանդը պետք է հավատա բժշկվելու համար, և ոչ միայն ինքն, այլև շատ անգամ յուր ազգականք ևս, ըստ որում, նախ պետք է հոգվով բժշկվին, որպեսզի հոգևորն ազդե մարմնի վրա: Այդ պատճառով Քրիստոս միշտ նախ հավատք էր պահանջում, եթե այդ պակասում էր: Նա մի գորությունը ազդում էր հիվանդի վրա ու բժշկում (Ղուկ., 9 19. Ը 46. Մարկ., 9 5), և այդ ազդումը լինում էր կա՛մ երկրավոր իրի միջոցով, կա՛մ շոշափելով և կա՛մ լուկ խոսքի ներգործու-

¹ Մատթ., ԺԳ 13. ԺԵ 32. Մարկ., 9 30. Ը 1. Ղուկ., Թ 10. Հովհ., 9 1:

² Մատթ., Ը 23. Մարկ., Գ 36. Ղուկ., Ը 22: Մատթ., Գ 18. ԻԱ 18. ԺԳ 22. Մարկ., 9 45. ԺԱ 12. Ղուկ., 9 16. Ե 1. Հովհ., ԻԱ:

թյամբ, նայելով, թե ո՞րն էր հարմար հիվանդի հոգևոր դրու-
թյան¹: Այս հրաշագործության բարձրաստիճանն է մեռյալներին
հարուցանելն, որ երաշխիք է վերջին կատարյալ հարության:

Հոգու խանգարման չար հետևանքներից գլխավորն էր դիվա-
հարությունն, որ Քրիստոսի ժամանակ, երբ պետք է սատանայի
իշխանությունը բոլորովին խորտակվեր, ավելի քան սոսկալի էր:
Ինչպես որ զանազան վարակիչ հիվանդությունք ու թույնը
խիստ փտուլթյուն են հառաջացնում մարմնի մեջ, այնպես էլ հո-
գին ենթարկվում է մեղքի մեջ տիրող սատանայական ներգործու-
թյան և ավերում մարդու գոյությունը (տե՛ս Եզնիկ, 179-180):
Այդ դիվահարությունն ոչ մի կերպ չէր բժշկվում, և Քրիստոս,
որ եկել էր սատանայի խավարն ու նորա հառաջացրած մեղքի հե-
տևանքներն անհետացնելու համար, գլխավոր տեղ պետք է տար
դորա բժշկության (Ա Հովհ., Գ 8), լոկ հրամայելով, որ դեերը
թողնեն դիվահարներին: Այս բժշկությունը շատ հաճախ է պա-
տահում և ապացույց է Քրիստոսի աստվածային իշխանության
նաև սատանայի վրա²: Բոլոր այս հրաշքները բղխում էին Քրիս-
տոսից իբրև աստվածամարդուց և մի-մի ապացույցներ էին, որ
նա վերացնում է հոգու ու մարմնի աններդաշնակությունը և
տալիս է հոգուն տիրապետություն բնության ու մարմնի վրա:

5. Քրիստոսի ժամանակ ամբողջ ժողովուրդը տեսնում էր, որ նո-
րա մեջ աստվածային մեծ գորություն է գործում. որքան էլ նոքա
չէին հասկանում, այնով հանդերձ վկայում էին, որ Քրիստոս «ու-
սուցանէր զնոսա իբրև իշխանութեամբ եւ ոչ՝ որպէս դպիրքն»
(Մարկ., Ա 22): Նոքա զարմանում էին Քրիստոսի այդ իշխանա-
կան գորության վրա (Մատթ., ԺԳ 54. Մարկ., Ա 27): Նոքա չէին
տեսել այդպիսի մարդ, ուստիև նոցանից շատերը մարգարե էին

¹ Հմմտ. կույրերի բժշկումը. Հովհ., Թ. Մատթ., Թ 27. Մարկ., Ը 22. Ժ 46. Ղուկ.,
ԺԸ 35: Կաղերը գնում են. Մատթ., Ը 5. Թ 1. Ղուկ., Է 2. Ե 18. ԺԳ 11. Մարկ., Բ 1. Հովհ.,
Ե: Բորտաները սրբվում են. Մատթ., Ը 1. Մարկ., Ա 40. Ղուկ., Ե 12. ԺԷ 11: Խուլերը լսում
են. Մարկ., Է 31: Զանազան հիվանդներ բժշկվում են. Մատթ., Ը 14. Թ 20. Մարկ., Ա 29.
Ղուկ., Գ 28. Հովհ., Գ 17. Մարկ., Ե 25. Հովհ., Ը 43. Մատթ., ԺԲ 9. Մարկ., Գ 1. Ղուկ., Զ
6. Հովհ., ԺԳ 1. Ղուկ., ԻԲ 50. Մատթ., ԻԶ 51. Մարկ., ԺԳ 47. Մատթ., Թ 18. Մարկ., Ե
22. Ղուկ., Ը 41. Ղուկ., Է 11. Հովհ., Գ 11:

² Մարկ., Ա 23. Ղուկ., Գ 33. Մատթ., Ը 28. Մարկ., Ե 1. Ղուկ., Ը 26. Մատթ., Թ 32.
Ղուկ., ԺԱ 14. Մատթ., ԺԲ 22. Մատթ., ԺԵ 21. Մարկ., Է 24. Մատթ., ԺԷ 14. Մարկ., Թ
17. Ղուկ., Թ 37:

Համարում նորան, իսկ ոմանք, ուղղակի Քրիստոս ճանաչելով, փառաբանում էին Աստուծո, և շատերը հավատում էին (Հովհ., է 40, 41, 46): Շատերն էլ գալիս էին, որ ուժով տանեն նորան ու թագավոր դնեն, սակայն Քրիստոս խուս էր տալիս և առանձնանում լեռները (Հովհ., Զ 15): Այդ պատճառով և լոկ մարմնավոր, նյութական և աշխարհային շահերի հետևից ընկած ժողովուրդը խիստ գրգռվում էր նորա դեմ և կամենում էր ոչնչացնել: Իսկ փարիսեցիք, տեսնելով, որ նա յուր սքանչելի վարդապետությամբ գրավում էր ժողովուրդը, չգիտեին, թե ի՞նչ կերպ հեռացնեն նորան:

Եվ ահա տեսնում ենք, որ Քրիստոսի թշնամիքն անգամ նորա դեմ մի բան չեն գտնում դատապարտելու. այսպես վկայում է Պիղատոսը (Մատթ., ԻԷ 24. Ղուկ., ԺԴ 14, 15.), նորա կինը (Մատթ., ԻԷ 19) և մինչև իսկ նորա թշնամիք ասում էին. «Վարդապետ, գիտե՞մք, զի ճշմարիտ ես եւ զճանապարհն Աստուծոյ ճշմարտութեամբ ուսուցանես, եւ ոչ է քեզ փոյթ զումեքէ, եւ ոչ հայիս յերեսս մարդոյ» (Մատթ., ԻԲ 16): Խաչահաններն անգամ վկայեցին, թե՛ «Արդարեւ Որդի Աստուծոյ էր սա» (Մատթ., ԻԵ 54. Մարկ., ԺԵ 39. Ղուկ., ԻԳ 47. Հմմտ. Եղիշե, 263): Վկայում են նույնպես և Հուդան (Մատթ., ԻԷ 3-40), Նիկողիմոսը (Հովհ., Գ) և այլք: Նորա հարուժյան ևս վկայում են ոչ թե միայն բազմաթիվ տեսնողներ, այլև այն առաքյալներն և ավետարանիչք, որոնք գրեթե բոլորն էլ Քրիստոսի հալածանաց ժամանակ փախչում էին և աղքատ ու տգետ դասիցն էին: Նոքա Քրիստոսի խաչելության միջոցին հեռացան (Մատթ., ԻԶ 56. Մարկ., ԺԳ 50), նույնիսկ հին պարապմունքն սկսան (Հովհ., ԻԱ 3), ուստիև Եղիշեն գեղեցկապես ասում է. «Տեսանե՞ս որչափ է թանձրութիւն մտացն, չընդոստանային՝ այնչափ խրատեալք եւ վարժեալք ի Տեսունէն. եւ թեքեալք եւ մխեալք ի Հոգւոյն Սրբոյ, եւ չեւ եւս են հատու, եւ այլ ուրեմն պիտ սրել» (329, 336, 337): Այդ տգետ ու կոշտ ու կոպիտ մարդիկ, Քրիստոսի հարուժյունը տեսնելով միայն, հավատացին¹ և ապա ըստ նորա պատվերին հավաքվեցան և, Ս. Հո-

¹ Հմմտ. և Ղուկ., Ե 8. Ա. Պետր., Բ 22: Գ 18. Ա. Հովհ., Բ 29. Գ 57. Բ Կոր., Ե 17, 21. Գործք, Գ 14. Գ 27, 30. Եբր., Գ 14. Է 26:

գուն ընդունելով, քաջահրաշ քարոզիչներ դարձան, որոնք դիմում էին դեպի չարչարանք ու մահ (Եղիշե, 341)՝ ասելով. «Այլ մեք ոչ կարեմք, զոր տեսաքն ու լուաք՝ չխօսել» (Գործք, Դ 20): Այլև նոցա անուսում ու սգեստ անձնավորութիւնը կրկնակի փաստ է Քրիստոսի աստվածութեան, որ վառեց զինավառեց նոցա աստվածային բարձրագույն ճշմարտութիւնով և հասողութեամբ, իսկ նոցա բանական ու գործնական արդյունքով զարմացրեց աշխարհի բոլոր իմաստուններին, որոնց մեջ նոքա հրապարակով ու բացարձակ քարոզում էին ու լույս տարածում (Մատթ., Ե 10. Եղիշե, 334, 348, 350): Դոցա մեջ շատերը մինչև անգամ Քրիստոսի հարութիւնից հետո հեթանոս էին, սակայն վկայում են նորա աստվածութեան՝ ինչպես Մարկոսը, Ղուկասը, Պողոսը և այլն: Վերջինս վստահութեամբ գրում է թերահավատող Կորնթացոց, Քրիստոսի Աստվածային գործերը թվելուց հետո. «Եւ թէ երեւեցաւ Կեփայի, եւ ապա երկոտասանիցն. Ապա երեւեցաւ աւելի եւս, քան զհինգ հարիւր եղբարց միանգամայն, յորոց բազումք կան մինչեւ ցայժմ, եւ ոմանք ննջեցին: Եւ ապա երեւեցաւ Յակովբայ, ապա առաքելոցն ամենեցուն: Հոսկ յետոյ քան զամենեսին իբրեւ անարգի միոջ երեւեցաւ եւ ինձ» (Ա Կոր., ԺԵ 5):

Քրիստոսի աստվածային հեղինակութեան վկայում են մինչև անգամ հեթանոս գրողներ: Հովսեպոս Փլիավիոս Հրեա պատմիչն էլ ասում է յուր՝ 94 թվին գրած՝ «Հնախոսութիւն Հրեից» գրքում (ԺԸ 3. տե՛ս և Եվս. պատմ. Եկ., Ա 11): «Այն ժամանակներումն էր Հիսուս իմաստուն մարդը, եթե արժան է նորան մարդ կոչել, վասնզի սքանչելագործ էր և ուսուցիչ էր նոցա, որոնք հաճութեամբ հնազանդվում էին ճշմարտութեան: Հրեաներից ու հեթանոսներից շատերը հետևեցին նորան, և հաստատվեց, որ նա Քրիստոսն է. և երբ Պիղատոսը մեր իշխանաց նախանձի պատճառով խաչել տվավ նորան, այնուհետև էլ հաստատ մնացին յուրյանց սիրո մեջ նոքա, որոնք առաջուց էլ սիրում էին նորան. վասնզի երրորդ օրը կենդանի երևեցավ նոցա. նորա մասին մարգարեների գրքերն էլ ավետել էին այս ամենը և ուրիշ հրաշալի բաներ ևս. և մինչև այսօր նորա անվամբ կոչված քրիստոնյաների ազգը չպակասեց»: Այս վկայում է և հրեական Թալմուդն, որ ըստ ամենայնի Քրիստոսին հակառակ է խոսում^{22*} :

Նույն ժամանակից է Մարայի ասորերեն թուղթն¹ առ յուր որդին Սերապիոն 73 թվից: Այդ Մարան հույն իմաստուծոյան մեծ ուսումն ստացած մարդ էր, որ, գոհ չմնալով այդ իմաստուծոյամբ, աքսորից գրում է, մխիթարում ու խրատում յուր որդուն՝ փառաբանելով Քրիստոսին իբրև իմաստուն թագավորի, որին սպանելով՝ հրեայք տուժեցին յուրյանց պետուծոյան անկումը, սակայն նա յուր նոր օրենքով հավիտյան կապրի^{23*}:

Վերջնապես երբ Քրիստոսի առաքյալներն սկսան Անտիոքում քրիստոնյա կոչվիլ (Գործք, ԺԱ 26), Քրիստոսի անունով պարծենալ (Ա Կոր., Գ 23), և հեթանոսներն ևս սկսան նոցա քրիստոնյա անվանել (Ա Պետր., Դ 16), այնուհետև քրիստոնեությունը նույնիսկ հեթանոսաց մեջ պայծառութեամբ փայլեց: Նորա հաստատությունը և հաղթական ու փառավոր տարածումը հիշում են Տակիտոս (54-119, Տարեգ. ԺԵ 44), Սվետոն (75-160, Կենս. Կղող. Իէ. և Ներոնի ԺԶ.), Պլինիոս կրտսերը, Բյուզանդիայի Բզեշխը՝ 112-ին յուր թղթով առ Տրայանոս կայսր, հակաքրիստոնյա Կելսոսը (Բ դար), Լուկիան (մեռ. 200-ին), Պորփյուրոս փիլիսոփան (մեռ. 304) և այլք^{24*}:

6. Քրիստոնեության տարածումն ու հետևանքն էլ հզոր փաստ է նորա աստվածայնութեան: Նա ո՛չ բռնութեամբ, ո՛չ ճարտարութեամբ, ոչ արտաքին գրավչութեամբ և ոչ գիտութեան զենքով, այլ հալածանաց, նեղութեանց մեջ, ուժի և բռնութեան դեմ, տգետ ձկնորսների և մարդկային ճարտարությունից զուրկ քարոզիչների ավետարանելով, հալածվելով ու մեռնելով է տարածվել հզոր ու կռապաշտ պետութեանց մեջ իսկ: Տարածվելով այդպիսի հանգամանաց մեջ՝ քրիստոնեությունը ունեցավ յուր բարերար լույսի ներգործութեանն ամեն դասի ու խավի, ամեն գիտութեան ու քաղաքականութեան և կյանքի ամեն անկյունների վրա: Անձինք ու ազգեր, հասարակություններ ու պետություններ, ընտանիք ու մարդկություն, ամենքն էլ սկսան կերպարանափոխվիլ ու բարեկարգվիլ նորա լույսի շողերի տակ: Նա տվավ պետութեանց այն ամրություն, որ հեթանոսներն սպասում էին յուրյանց կրոնից ու հրասթափվում, և մտքեց հասարակական կարգեր: Աչ-

¹ Cureton, Spic. Syriacum. Lond., 1855.

խատանքի զարկով (Բ Թես., Գ 10. Ա Տիմ., Ե 4. Ը 16) գիտությունն ու արվեստն ու տնտեսությունն, բարեգործական ամեն հաստատությունն, դպրոց, հիվանդանոց, անկեղանոց, աղքատանոց, որբանոց վանքերի մոտ, որոնք ծառայում էին մարդկանց բարվոքման ու բարեկեցության, նոր ընթացքով, նոր կազմակերպությամբ ու նոր ոգով զորացան և ակնհայտնի արդյունքներ ցույց տվին մարդկության հառաջադիմության մեջ (տե՛ս և Մեծ Ներսիսի գործերը Բյուզանդի պատմության մեջ): Ամենայն ինչ նոր եղավ, նորոգվեց ու նոր արարած դարձավ (Գաղ., 2 15. Եփ., Դ 24. Բ 10), թոթափելով հեթանոսական անկման, ապականացման և հնությունն փոշին ընդմիջտ և վերացնելով անհավասարությունն ու ստրկությունը: Հավատք, հույս, սեր, և ըստ այդմ՝ հավասարությունն ու խոնարհությունն դարձան առաքինության ու բարոյականության անսասան հիմնաքարեր, որոնք հեթանոս աշխարհում անծանոթ սկզբունքներ էին: Բարոյական այդ սկզբունքները, կենդանություն և արիություն տալով մարդուն և դաստիարակելով թե՛ տղամարդին ու թե՛ կնոջ և մանկանց, բարձրացրին նոցա իսկական արժանավորության ու հառաջադիմության աստիճանի վրա: Ուստիև հին աշխարհի հալածանքի հզոր ներկայացուցիչ ծերակույտի գիտուն անդամ Գամաղիելը, հիշելով մարդկային գործի անցավորությունն, ասաց մարգարեաբար. «Եւ զարդիս ասեմ ձեզ. Ի բաց կացէք յարանցդ յայդցանէ եւ թոյլ տուք դոցա, զի թէ ի մարդկանէ իցէ խորհուրդդ այդ կամ գործդ քակտեսցի. ապա թէ յԱստուծոյ է, ոչ կարէք քակտել զդոսա, գուցէ եւ աստուածամարտք գտանիցէք»: (Գործք, Ե 38): Մի խորհուրդ, որին լսեցին այն ժամանակի կատաղի թշնամիները և պետք է լսեն հավիտյան:

ԻԶ.

ՓՐԿԶԱԲԱՆԱԿԱՆ ՄՈԼՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հավատամքի մեջ արտահայտված պարզ դավանանքը ճշտիվ որոշում է, որ Քրիստոս է կատարյալ մարդ և միանգամայն կատարյալ Աստված, այսինքն՝ ճշմարիտ աստվածամարդ: Այդ դավանանքն արդեն բավական պետք է լիներ, ճշմարիտ հավատացողի համար, սակայն գտնվեցան այնպիսի անձինք, որոնք զանազան մոլորություններ հարուցին հավատացելոց մեջ և սկսան Ավետարանին բոլորովին հակառակ հայացքներ տարածել: Այդ մոլորությունց սկիզբն ու զարկ տվին հին հեթանոսական հայացքներն ու գիտությունն, երբ դոցա հմուտ անձինք, քրիստոնյա դառնալով, սկսան յուրյանց մտավոր պաշարի ու տեսություն համեմատ հասկանալ ու ձևակերպել քրիստոնեական ճշմարտությունները: Այդպիսի մոլորությունք միանգամ ծագելով՝ հետզհետե զարգացան և մեծամեծ վեճեր հառաջացրին քրիստոնյաների մեջ, ըստ որում և այդ վեճերը սնունդ առին հետևյալ նորանոր պատճառներից:

Նախ՝ այդ մարդիկ, զանազան վիճաբանությունց մեջ ընկնելով, ոչ թե Ս. Գրքով ու Ս. Հայրերի գրվածներով էին բացատրում ու պաշտպանում եկեղեցու ճշմարիտ դավանանքներն, այլ առավել ուժ էին տալիս յուրյանց միակողմանի մտածողության և յուրյանց հայացքները հառաջ տանում:

Երկրորդ՝ դոքա այդ վեճերի մեջ անձնական շահեր ունեին, այնպես որ, յուրյանց հայացքների ընկնելով կամ բարձրանալով՝ որոշվում էր և յուրյանց պաշտոնն ու վիճակը:

Եվ երրորդ՝ նոքա, յուրյանց շահերն ավելի բարձր դասելով, երբեք չէին քաշվում Ս. Գրքին բոլորովին խորթ, հեթանոսական և լուկ անձնական վարդապետություններ քարոզելուց:

Պատմությունը ցույց է տալիս, որ այդպիսի մոլորությունք սկսվել են բոլորովին փոքր թյուրիմացություններից և մեծամեծ այլանդակությունց հասել՝ և որովհետև մոլորեցուցիչները ճա-

նաչվել են աստվածային ճշմարտութեանց ու եկեղեցու խաղաղութեան հակառակ մարդիկ, ուստի Ս. Հայրերը բանադրել են դոցա ի տեղեկութունն և ի զգուշութունն յուրյանց հոտին:

Այդ մոլորություններից ոմանք ժխտում են Քրիստոսի աստվածութունն, ոմանք՝ մարդկութունը, ոմանք խախտում են Ս. Երրորդութեան դավանանքը, ոմանք բաժանումն կամ որոշումն են ձգում Քրիստոսի աստվածութեան ու մարդկութեան մեջ, այնպես որ դոքա մարմնավոր մտածմունքով իսկապես կատարյալ հակառակ մոլորութեանց ծայրահեղությունների մեջ են ընկնում թերահավատ հրեաների պես (Մատթ., ԺԶ 13-16):

Առաջին երեք դարերում քրիստոնյա հայրերը հազիվ կարողացան ջատագով լինել քրիստոնեական ճշմարտութեանց, վասնզի հզորների հալածանքները թող չէին տալիս ազատ շունչ քաշել^{25*}: Այդ ժամանակ Ս. Հայրերը ստիպված էին ընդհանրապես դեմ ելնել հունական գնոստիկության, հրեական եբիոնիտության, պարսից մանիքեության և առհասարակ դոցա շփոթությանց (տե՛ս Մարկիոնի աղանդը, Եզնիկ, Գ^{26*}): Առավել հարատևեցան հունական գիտութեամբ խմորված աղանդավորներ, որոնք սնունդ տվին նաև հետագա դարերի համար ու մեծամեծ կռիվների ու խռովութեանց պատճառ եղան: Այդ աղանդավորների գլխավոր մոլորությունը վերաբերում էր Ս. Երրորդութեան անձանց առնչության, ըստ որում, հեղհեղվելով Գ. դարի սկզբից (Պրաքսեասի քարոզութեամբ), ձևակերպվեց հետո սաբելականության մեջ: Սաբել Լիբիացին ասում էր, թե Աստված մի միութունն է բացարձակապես և յուր մեջ ոչ մի տարրորոշություն չունի, բայց նա աշխարհը ստեղծելու համար գործում է և ապա աշխարհի վարձացման ընթացքում մարդկանց փրկության համար ներկայանում է հաջորդաբար երեք կերպարանքով: Նա նախ՝ ներկայանում է իբրև օրենսդիր, դառնում է և մեկ էլ՝ մարդեղութեամբ իբրև Որդի ներկայանում, համբառնում է և վերջապես՝ վերստին հայտնվում է իբրև Ս. Հոգի՝ հավատացելոց սրբագործելու և յուր միութեան մեջ վերադառնալու համար: Սակայն այս մոլորությունը մերժվեց նախ՝ Աղեքսանդրիայի (261-ին) և հետո՝ Հռովմի (262) ժողովներով:

Սաբելականության մեջ տողորելով՝ վերստին նոր ձևակերպությամբ սկսավ քարոզել ասորոց Անտիոքում Պողոս Սամոստացին, որ Որդուն ու Ս. Հոգուն Հոր Աստուծո ստորոգությունն էր ճանաչում և, որ գլխավորն է, ուսուցանում էր, թե Քրիստոս լոկ մարդ էր, միայն թե յուր հատուկ գերազանցությամբ բարձրացավ և աստվածային պատվի և անվան հասավ կամ արժանացավ: Այս ծայրահեղ մոլորության դեմ ելան ասորոց եպիսկոպոսները ու, 264-269 թվերի ընթացքում երեք մեծ ժողովներ գումարելով, հրապարակ հանեցին Պողոս Սամոստացու մոլորությունն և բանադրեցին նորան:

Այս մոլորությունք պարզապես հերքվում են՝ Ս. Երրորդության երեք անձանց միաժամանակ հայտնվելով Հիսուսի մկրտության միջոցին, Քրիստոսի պատվիրանով, որ հրամայում է մկրտել հանուն Հոր և Որդվո և Հոգվոյն Սրբո, և բազմաթիվ վկայություններով, որոնք արդեն հիշել ենք նախընթացում. գործրինակ՝ «Ելի ի Հորէ եւ եկի յաշխարհ, դարձեալ թողում զաշխարհ եւ երթամ առ Հայր» (Հովհ., ԺԶ 28). «Հոգին ճշմարտութեան, որ ի Հորէ ելանէ» (ԺԵ 26). «Մխիթարիչն Հոգին Սուրբ, զոր առաքեսցէ Հայր յանուն իմ» (ԺԴ 26) և այն (տե՛ս Հովհ., Ը 23. Գ 17. Ը 42. Զ 38, 51. ԺԶ 27. ԺԷ 4-5. Ե 17. Ժ 24, 30. ԺԹ 7. Մարկ., ԺԴ 61-62. Մատթ., ԻԶ 63-64, Եղիշէ, 306):

Չնայելով Քրիստոսի և առաքելոց ակնհայտի վարդապետության՝ Սաբելի և Սամոստացու մոլորությունը չանհետացավ: Այսպես հեթանոսամիտ Լուկիանի աշակերտ Արիոսն, որ Աղեքսանդրիայում 313 թվից երեց էր, սկսավ հրապարակապես քարոզել, թե Որդին ամեն ժամանակից առաջ է, բայց ի հավիտենից չէ և ստեղծվել է Հոր կամքով ոչնչից, որ նորա միջոցով աշխարհը ստեղծվի, բայց որովհետև նա Հոր Աստուծո արարածական կատարելագույն պատկերն է և Աստուծո արարչական տնօրինության կատարողն է, ուստի կարելի է նորան ոչ իսկական մտքով Աստված և Բան կոչել: Արիոսը յուր խոսքին ապացույց էր բերում Քրիստոսի խոսքը, թե՛ «Հայր մեծ է, քան զիս» (Հովհ., ԺԳ 28), մինչդեռ այդ խոսքը վերաբերում է Աստվածորդու ի Հորն ծնված, Հորից ուղարկված լինելուն և մարդանալուն և ոչ թե նորա հոլթյան, ինչպես երևում է նաև առաքելոց խոսքերից (Եբր., Բ 7-9):

Քրիստոս ինքն էլ շատ հաճախ վկայում է՝ ասելով. «Որ առաքեացն զիս Հայր՝ ընդ իս է», «Ես եւ Հայր իմ մի եմք», «Հայր յիս է եւ ես ի Հայր», «Որ ետեսն զիս՝ ետես զՀայրն»: «Եւ ոչ ոք զիտէ զՀայր, բայց Որդի եւ ոչ ոք զՈրդի ճանաչէ, բայց Հայր», «Այս բան զմիակամութիւն եւ զմի բնութիւն ցուցանեն, եւ ոչ երիցութիւն եւ կրտսերութիւն» (Մամբ. Վերծ.): Պողոս առաքյալն էլ գրում է. «Ի նմա բնակէ ամենայն լրումն աստուածութեանն մարմնապէս» (Կող., Ա 19. Բ 9 և այլն): Սուլյնպիսի շատ վկայություններ արդեն տեսել ենք: Արիոսը դատապարտվեց Նիկիո ժողովի 318 հայրապետների վճռով 325 թվին, նոցա թվումն էր և Ս. Արիստակեսը (Հմմտ. Հարց., 36-48):

Նիկիո ժողովի վճիռը զրվեց Աղեքսանդրիայի եպիսկոպոս Աղեքսանդրի († 328) հեղինակությամբ և նորա սարկավագ Աթանասի բացատրությամբ: Այս անձանց և Աղեքսանդրիայի աթոռի դեմ եղած հակառակությունը բավական էր արդեն, որ արիոսականությունը դեռ հարատևեր: Ոմանք այս վեճերում վերստին ընկան սաբելականության մեջ, ինչպես Մարցելլուս Անկյուրացին և նորա աշակերտ Փոտինոսը, սակայն հերքվեցան ու մերժվեցան: Սուլյն և նման հերձվածողների դեմ կռվեց Աղեքսանդրի հաջորդ Աթանաս հայրապետը († 373): Արիոսականությունը վերջնականապես յուր հարվածն ստացավ Կ. Պոլսի ժողովով 381 թվին^{27*}:

Նախընթաց վեճերից դեռևս մտքերը չպարզվեցան: Աթանաս Աղեքսանդրացին 362 թվին մի ժողովով հաստատեց Քրիստոսի աստվածամարդության դավանանքն Արիոսի և Մարցելլուսի մոլորությանց դեմ: Սակայն շուտով եկավ Ապոզինար Լավոզիկեցին († 390) և սկսավ ուսուցանել, որ Քրիստոս կատարյալ մարդկությունն չէ ունեցել, այլ առել է միմիայն մարդկային կենդանի մարմին առանց բանական հոգու, որի տեղը իբր թե բռնել է աստվածային Բանը: Այս ակնհայտնի մոլորությունն, որ խախտում է փրկագործության հոլթյունը, բանադրվեց յուր ուսուցողի հետ Կ. Պոլսի 381-ի ժողովում:

Ապոզինարի մոլորությունը նոր մեծ վեճի պատճառ եղավ, որ Աղեքսանդրիայի մեծ դպրոցին հակառակ դուրս եկավ Անտիոքի դպրոցը: 428-ին Կ. Պոլսի պատրիարք դարձավ Անտիոքի մի վա-

նական Նեստորը, որ, հետևելով Ապողինարի հակառակորդ Դիոտոր Տարսոնացուն († 394) ու նորա աշակերտ Թեոդորոս Մոպսուեստացուն († 429), այլև զինվելով Աղեքսանդրիայի նախաթոռության դեմ, սկսավ յուր քարոզությամբ հակառակ ընթանալ այդ դպրոցին: Նեստորը հրապարակ ելավ՝ չուզելով Ս. Կույսին Աստվածածին անվանել, այլ պնդում էր, որ պետք է Քրիստոսածին կոչել, որով ուսուցանում էր ուրեմն Քրիստոսին առանձին ծնված մարդ և առանձին, այսինքն՝ հետո ծնվածին վրա իջնելով իբրև տաճարի մեջ՝ Աստված դավանել: Նա մինչև անգամ յուր վարչական ժողովում նզովեց յուր ուսուցմունքի հակառակորդ վարդապետությունը, բայց երբ նորա դեմ դուրս եկավ Աղեքսանդրիայի Կյուրեղ պատրիարքը, նա սկսեց հետզհետե մեղմացնել յուր մոլորությունը: Կյուրեղը գրեց 12 նզովքներ՝ բանադրելով նոցա, որոնք կքարոզեն կամ կդավանեն ի Քրիստոս երկու անձն կամ երկու բնություն և որոնք Մարիամ Ս. Կույսին Աստվածածին չեն անվանիլ^{28*}: Նեստորն էլ նորա դեմ ընթացավ 12 հակառակ նզովքներով, որոնք և սարսափելի աղմուկ բարձրացրին: Խռովությունն այնքան սաստկացավ և ժողովրդին տակնուվրա արավ, որ Նեստորը բոլորովին հապավեց յուր մոլորության խիստ արտահայտություններն ու խոստովանեց. «Երկաքանչիւր բնութիւնքն բարձրագոյն եւ անշփոթ կապակցութեամբ պատուին մի-մի անձնաւորութեան»: Սակայն վերջնականապես նա չդարձավ յուր մոլոր դավանանքից: Կյուրեղի կողմն էին բյուզանդական պետության բոլոր եկեղեցականք բացի Նեստորի աշակերտակիցները: Ի վերջո Կյուրեղը 431 թվին գումարեց Եփեսոսի ժողովն ու բանադրեց Նեստորին և նորա մոլորությունը: Նորա հետևող «Նեստորականք» մնացին Միջագետքում ու Քրդիստանում և «Թոմայանք»՝ Հնդկաստանում:

Նեստորը, դավանելով երկու բնություն, այդով չէ կարողանում ազատվել յուր մոլորությունից. նա, երկու անձը մեկ անձն դարձնելով, իսկապես մեկ անձն չէ դավանում, վասնզի բնությունն, որ ամեն գործունենություն ու գիտակցության աղբյուրն է, չի կարող անանձնավոր լինել: Անանձնավոր բնություն ասել՝ միևնույն է, թե բնություն ասածդ ջնջել: Հետևաբար քանի որ, ըստ Նեստորականության, Քրիստոսի անձնավորությունն աստ-

վածային է, պարզ է, որ Քրիստոսի մեջ ջնջվում է մարդկային բնությունը կամ մեր բնությունից բոլորովին տարբեր ու նեղ բնություն է դառնում և ծառայում իբրև մի մեքենա աստվածային անձի ձեռքում, և ուրեմն Նեստորն ինքն ընկնում է եվտիքականության կամ ապոդինարության և կամ երևութականության մեջ: Իսկ եթե ընդունում է, որ մարդկային բնությունը Քրիստոսի մեջ անփոփոխ մնացել է, հայտնապես դավանում է և երկու անձն նորա մեջ, վասնզի յուրաքանչյուր բնություն ունի և յուր անձնավորությունը, յուր եսը, յուր ինքնագիտակցությունը: Բնականաբարև պետք է դավանե երկու կամք ու երկու ներգործություն, քանի որ երկու բնություններից յուրաքանչյուրն, ունենալով յուր անձնավորությունն, յուր եսը, յուր ինքնագիտակցությունը, անհրաժեշտապես կունենա և յուր կամքն ու ներգործությունը¹: Բայց եթե Քրիստոսի մարդկային բնությունն անձն չէ, այն ժամանակ երկու կամք ու երկու ներգործություն էլ չունի, և ուրեմն Նեստորը հակասության մեջ է ընկնում՝ մի անձն, բայց երկու կամք ու ներգործություն քարոզելով: Այսպիսով, Քրիստոսի մեջ երկու բնություն, երկու կամք ու երկու ներգործություն ու մի աստվածային անձն դավանելը ձգում է եվտիքականության ու երևութականության մեջ՝ ջնջելով Քրիստոսի մարդկությունն, և կամ երկվության սկզբունքին հավատարիմ մնալով՝ պետք է խոստովանի նաև երկու անձն և ընկնի մարդապաշտության (նեստորականության) և արիոսականության մեջ: Նեստորը, մաքառելով ինքն յուր մեջ, նախ՝ ընկավ մարդապաշտության (եբրոնականության), սաբելականության և արիոսականության մեջ և ապա, հալածվելով և քիչ ուշքի գալով, գլորվեց իսկապես մի բառախաղության մեջ եվտիքականության և երևութականության մեջ. երկաբնակությունը չազատեց նորան^{29*}:

Քրիստոսի մեջ չի կարող որևիցե կերպով երկվություն դավանվել և աստվածության ու մարդկության մեջ բաժանումն ձգվել,

¹ «Երկու բնությունից միասին առանց հակասակություն ոչ կարէ լինել, որպէս ասէ Պօղոս՝ մարմին ցանկալ հակառակ հոգւոյ, եւ հոգի՝ մարմնոյ. ապա յայտ է, թէ երկու բնությունքն՝ երկու կամք ցուցանեն ի Քրիստոս. եւ երկու կամքն՝ երկու Որդի. մին՝ կամակից Հօր, եւ միւսն հակառակ՝ Հօր եւ Հոգւոյն, որով լինի Երրորդություն չորրորդություն, եւ կամք ոչ կարէ ունել: Իսկ եթէ ասեն՝ զկամս մարմնոյն միացուցեալ բաճին, ապա որ զկամքն միացոյց եւ զբնությունն միացոյց տիրապէս»: Մովս. վ. Երզնկացի:

զի այդով արդեն փրկագործության խորհուրդը քանդվում է: Այդ խորհուրդն իրագործվել է հենց այնով, որ չարչարվող, թաղվող, մեռնողը և միանգամայն հարուժյուն առնողն ու կյանք պարզևողը միևնույն Աստվածն ու մարդն է, որ յուր միությամբ մտնում է աղամային անկյալ վիճակն ու բարձրացնում մարդկությունը: Քրիստոնեական եկեղեցին երբեք որևիցե երկվություն չէ վարդապետել Քրիստոսի մեջ, և Ս. Հայրերը միշտ շեշտում էին. «Մի ասեմք Որդի, եւ որպէս հարքն ասացին՝ մի բնութիւն Աստուծոյ բանին մարմնացելոյ»¹: Եփեսոսի սուրբ ժողովն էլ այդ ճշմարտության հիման վրա հաստատեց Կյուրեղի նգովքը,² թե «Եթէ ոք զմի Քրիստոս բաժանեցէ յերկուս դէմս յետ միանալոյն, եւ միայն մերձաւորութիւն յարելութեան ասիցէ իբրեւ պատուով եւ կամ ճոխութիւն եւ զօրութիւն, եւ ոչ միութիւն բնութեամբ, նգովեալ եղիցի»:

Ուրեմն Քրիստոսի անձն ու բնությունը մեկ է, նա Աստվածամարդ է, և այդ է պատճառն, որ Ս. Կուլյսն էլ կոչվում է Տիրամայր (Ղուկ., Ա 43) և ոչ թե Քրիստոսամայր, կոչվում է նույնպես Աստվածածին, վասնզի նորանից ծնվողը միանգամայն Աստված է: Մարդկային և աստվածային բնությունը նորա մեջ անխառն և անշփոթ է, զի աստվածային բնությունը չի կարող մարդկային բնության հետ շփոթվիլ, այլ խորհրդավոր կերպով միացած է, ուստի և թե՛ մարդկային և թե՛ աստվածային ստորոգելիք է տրվում միևնույն Քրիստոսին: Այսպիսով, ասված է. «Որդին մարդոյ, որ էն յերկինս» (Հովհ., Գ 13). «Երկրորդ մարդն Տէր՝ յերկնից». «Եթէ էր ծանուցեալ, ոչ արդեօք զՏէրն փառաց ի խաչ հանէին». «Իջի ես յերկնից... Տեսնիցէք զՈրդի Մարդոյ, զի ելանիցէ ուր էր զառաջինն». «Ժողովուրդ Տեառն զոր ապրեցոյց արեամբն իւրով» (Գործք, Ի 28). «Հաշտեցաք ընդ Աստուծոյ մահուամբ Որդւոյ նորա» (Հռ., Ե 10. Փիլ., Բ 8) և այլն: Եվ մենք տեսնում ենք, որ ինքն իսկ կոչում է ինքյան երբեմն Որդի Մարդո և երբեմն Որդի Աստուծո, Միածին: Իսկ եթե Քրիստոսի մեջ մի երկվություն լիներ, այն ժամանակ նորա Աստվածության

¹ Պարապմունք, Թ. ստ Սեկ., էջ 409:

² Անդ., էջ 472:

փառքը չէր վերաբերիլ մարդկության և չէր փրկագործիլ մարդուն, այսինքն՝ ո՛չ կսրբեր մարդուն մեղքերից, ո՛չ կբարձրացներ յուր առաջվա բարձրության, ո՛չ նորա մեղանչման պատիժը կրած կլիներ և ոչ յուր հարուժյամբ նորան կյանք տված, իսկ այս ամենը կազմում է փրկագործության էությունը, առանց որոնց Քրիստոսի մարդանալը չէր համապատասխանիլ յուր նպատակին (հմտ. Եղիշե, էջ 253, 256, 259, 279):

Նեստորի մոլորության մի հակառակ ծայրահեղության մեջ ընկավ Կ. Պոլսի մի վանական Եվտիքեսը՝ հետևելով մանիքեցոց աղանդին և ասելով, թե Քրիստոսի մարմինը երկնավոր ծագումն ունի կամ առերևույթ, կամ թե մեր մարմնի պես չէ էությունմբ, այլ նորա աստվածության մեջ կորել է, ինչպես մի կաթիլ մեղրը՝ անսահման ծովի մեջ, այնպես որ Քրիստոս ոչ թե կատարյալ մարդ է և միանգամայն կատարյալ Աստված է և ունի սոսկ մեկ աստվածային բնություն: Այս մոլորությունը աննկատելի չէր կարող մնալ, ուստիև Աղեքսանդրացի Դիոսկոլը պատրիարքը, որ Բյուզանդիոն կայսրության մեջ ավանդաբար նախաթոռ և առաջնակարգ դիրք ուներ, գումարեց կայսր Թեոդոսի հրամանատարությունմբ Եփեսոսի Բ. ժողովը 449 թվին և նգովեց նորա վարդապետությունը: Այսպիսի մի մոլորությունը բոլորովին ժխտում է մարդու փրկությունը, զի եթե Քրիստոսի մեջ չկա կատարյալ մարդկություն, այն ժամանակ արդեն ո՛չ մեղքերի սրբում, ո՛չ հարուժյուն և ո՛չ բարձրացումն ու փրկություն կլինի մարդու համար, ճիշտ այնպես, ինչպես արդեն ասացինք Նեստորի մոլորության նկատմամբ: Այս մեծ մոլորությունն յուր հետևողների ձևակերպություններով և վերոհիշյալ հակառակ ծայրահեղություններով հանդերձ ընդարձակորեն բացատրված ու հերքված է Ս. Հովհան Իմաստասերի «Ընդդեմ երևութականաց» խորագրով ճառի մեջ¹: Այլև նույն հայրապետի ժողովական նգովքը, միաց-

¹ «Ոչ է ըստ բնութեան Առնութեան՝ մի բնութիւն. զի թէ եւ ասեմք» մի բնութիւն Բանին մարմնացելոյ. ոչ այդպէս խելայելո եւ ջախջախ մտածութեամբ որպէս թէ միոյն ի միսմէն ի բաց բարձեալ եւ կամ լուծեալք ի միմեանց՝ որպէս խոնարհութեանցն, յորմէ լինի եւ ոչ մի բնութիւն: Այլ գոր էրն ոչ ի բաց թողլով եղեա՝ գոր ոչն էր. եւ այսպէս բարձրագունին ծանուցաւ՝ խոնարհութիւն մնալով ի բարձրութեան, գտաւ Առն ինքն ի խոնարհութեան. որպէս Սուրբն Գրիգոր ասէ. «Թէպէտ եւ վասն մեր էջ յանարգութիւն, այլ կալ յիւրում բարձրութեանն». որպէս եւ ինքն ասաց. «Ես Առն եմ եւ ոչ փոփոխիմ».

նելով այս մոլորությունն Ապողինարյան մոլորության հետ, ասում է. «Եթէ ոք ոչ խոստովանեսցի զբանն Աստուած մարմնացեալ ի Ս. Կուսէն ճշմարտութեամբ, այսինքն՝ զբնութիւնս մեր՝ առեալ զնմանէ զհոգի եւ զմարմին, եւ զմիտս, առանց ապականութեան ասիցէ եւ կարծեօք եւ նմանութեամբ երեւեալ զՔրիստոս՝ նզովեալ եղիցի» (տե՛ս Սամ. Անեցի, 287. Ընդհ., 207):

Եվտիքեսին հետևող եվտիքականք կամ հակոբիկները (Ձ. դարում նոցա միացուցիչ Հակովբ Բարադայի անունով)^{30*} Զուլամբերիկի կողմերումն են մնում^{31*} :

Քաղաքական հանգամանաց պատճառով եվտիքյան մոլորությունը հեղհեղվեց, Հռովմն ու Բյուզանդը մրցման մեջ մտան և վերջապես Հռովմեական եկեղեցու քահանայապետը (Լեո I)^{32*} յուր մի մոլար տոմարի պաշտպանության համար վեճին զարկ տվավ: Միակ ելքը ժողովն էր, և Հունաց կայսրը, գումարելով Քաղկեդոնում 451-ին, կարծեց, թե կկարողանար լուծել այդ խնդիրը: Այդ տոմարը քարոզում էր, թե երկու բնությունները, հարելով միմյանց մի անձի մեջ, առանձին-առանձին կրում են թշնամանքն ու փառքը: Ըստ որում՝ մեկը մյուսի հաղորդակցությամբ գործում է այն, ինչ որ յուրյան հատուկ է, այսինքն՝ բանը գործում է այն, ինչ որ յուրյանն է, և մարմինն էլ յուրն է կատարում, որպեսզի «միեկնոյն միջնորդն Աստուծոյ եւ մարդկան մարդն Յիսուս Քրիստոս կարող լիցի մեռանիլ միովն եւ լիցի կարող մեռանիլ միևսովն», մեկ բնությունը խաչվի ու կախվի խաչափայտի վերա, իսկ մյուսը՝ ոչ¹: Խնդիրը չլուծվեց, վեճերն էլ չվերջացան, այլ շարունակվեցան նաև հետևյալ դարերում, ու երբ դուրս եկան կայսրներ, որոնք երկու բնության դավանանքի վեճերը կա-

Յայտնի էլ եւ եւ մերն մեծութիւն ունենալով զպատկեր ծառային՝ զգեցաք երկնաորին»: Էջ 50, 59:

¹ Մանրամասն համեմատություն տալիս է Սահակ վարդապետն Աշոտ իշխանաց իշխանի հրամանով գրած թղթում, նույնպես և Ստեփ. Ուրպելյան յուր ձեռնարկի մեջ^{33*}: Տե՛ս և Պող. Տար., էջ 134-136. Հովհ. Իմաստ., Ծառ ընդդէմ դավ. «Զմի Քրիստոս յերկուս բնութիւնս», Ս. Էջմիածին, 1896. Աբրահամ կաթողիկոս առ Ուխտանեսի, էջ 134-136. Ընդհանրական, 344-349. Ս. Գր. Տաթ., Հարց., 34-35, 66-101, 84-92, 176, 475-479: «Դասանութիւն հաւատոյ», Կ. Պոլիս, 1713. Կյուրեղ Աղեքսանդրացի, Գիրք Պարապմ. և լուծումք. Կ. Պոլիս, 1717. Թուղթ Կոստ. Կաթողիկոսի, «Արարատ», 1892, Նոյեմբեր. Տե՛ս և իմ գրվածքը Հայաստանյայց Եկ. և Բյուզ. Ժող. պար., Մոսկվա, 1892 և նախընթացում հիշվածները, գլ. ԺԹ:

մեցան մեղմացնել՝ մեկ կամք ու մեկ ներգործություն քարոզելով, այդ միջոցներն ևս մերժվեցան և վերջնականապես դոցա մեջ հաստատվեց դավանել ի Քրիստոս մի անձն, բայց երկու բնություն, երկու կամք ու երկու ներգործություն:

Արդ՝ դարերի ընթացքում Քրիստոսի աստվածությունն ու մարդկությունն, այսպես կամ այնպես յուրացվելով, դավանական ձևակերպություններ ստացան զանազան մոլորեցուցիչների վարդապետության մեջ, և եկեղեցին շարունակ կովեց դոցա դեմ ու ձգտեց ուղիղը տարածել: Այդ մոլորությունք իրավապես կոչվում են յուրյանց հիմնադրողների անվամբ, իսկ բնության թվի նկատմամբ «երկաբնակություն» ու «միաբնակություն» խոսքերը իսկապես ցույց են տալիս երկու բնության ու մի բնության դավանանքը մարդացյալ Քրիստոսի վրա:

Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին դավանական հիմնական կետերում ոչ մի կերպ չէ ուզում շեղված կամ տարբերված լինել առաքելական վարդապետությունից. այդ սկզբունքն անբաժանելի է նորա գոյության հետ: Ըստ այդմ՝ նա դավանում է և վարդապետում, որ Քրիստոս կատարյալ աստվածամարդ է, այսինքն՝ կատարյալ Աստված է, միանգամայն կատարյալ մարդ¹: Այսպես դավանելով՝ նա 1600 տարի շարունակ քարոզել է, որ ոչ մի զանազանություն նկատել Քրիստոսի մեջ չենք կարող, վասնզի երկվությունն ու երկվության զանազանությունը՝ ինչպես և ինչ եղանակով ուզում է ձևակերպված լինի, տարբերում է, որոշում է, անջատում է աստվածային մեծությունն ու փառքը մարդկային խոնարհությունից և անկումից, իսկ այդ անկարելի է դարձնում մարդու բարձրանալն ու փրկվելը²: Երկվության հետևանքը կամ երկու ու երեք անձն է եզրակացնում, կամ անկատար ու կորած մարդկություն, կամ ըստ այդմ աստվածությունն ոչինչ չի տալիս

¹ «Միատրեալ մի բնութիւն է եւ ասի, եւ ոչ եմուտ երկու բնութիւն, եւ երկու կամս եւ երկու այլ եւ այլ ի Ս. Երրորդութիւնն... եւ մի անյագ լիցուք ի բամբասանս այլոց, այլ ընդ մերն գնալով անխտոր եւ կուտ ճանապարհ, հանդերձեալ բարեացն հասցուք ի Քրիստոս Յիսուս...»: Վանական վ. «Բան հաւատալի»^{34*}:

² Վասն պնդողի եղիցի երկու բնութիւն, երկու կամք եւ երկու խորհուրդք եւ երկու տեսքք եւ թագաւորութիւն բաժանեալ յանձն աւելի, զի բնութիւն բնութեան հակառակ է, մարտակիցք են միմեանց, կամ միմեան տէր եւ միմեան՝ ծառայ. եւ եթէ երկու բնութիւն է, ապա Աստուած ի մարմնի կոի ունի, որպէս ընկեր. զհարդ կարէ նա այլ ումեք խաղաղութիւն տալ. զոր ինքն ոչ ունի»: Տիրան վ. առ Սեմեքերիմ^{35*}:

մարդկություն, և կամ մարդկությունը լուր գործ է անում իբրև մեքենա աստվածային անձի ձեռքում, բայցև պաշտվում է նորա հետ հավասարապես, առանց ուրեմն նորա հետ մի ճշմարիտ միությունն դառնալու: Եվ քանի որ այդպիսով ո՛չ Բանն Աստված է յուրացնում մարդկության նսեմությունն, և ո՛չ մարդկությունն է յուրացնում Աստված-Բանի վսեմությունն երկվության պատճառով, պարզ է և ակնհայտի, որ մարդեղության խորհուրդն այդպես անկատար է մնում, այսինքն՝ մեղքը սրբության միությունմբ չէ մաքրվում, անկումը բարձրության միակցությամբ չէ վերանում, եղծումը անեղծությամբ չէ բարձրվում, և մահը կյանքի միավորությունմբ չէ ոչնչանում: Այլև երկվությունը հնարավոր է դարձնում նաև երեքությունը՝ մարդկային հոգու լինելով (Եղիշե, 311-312. Եզնիկ, 101), նույնպես և երկվությամբ հասկանալի է դառնում մի սոսկ մարդու միջոցով առանց Աստուծո իջման փրկագործությունը: Հետևաբար Հայաստանյայց առաքելական Ս. Եկեղեցին երբեք չէ կարող Քրիստոսի մեջ որևիցե երկվություն դավանել և երբ նորա առաջ դնում են երկու բնության, երկու կամքի ու երկու ներգործության նոր վարդապետությունը, նա «ի վերայ լերինն բարձու» հռչակում է, որ ինքը դավանում է մեկ բնություն, մեկ աստվածամարդկային կամք ու մեկ աստվածամարդկային ներգործություն, այսինքն՝ որ մարդացյալ Աստվածը մեկ բնություն, մեկ կամք ու մեկ ներգործություն ունի, միություն և ոչ երկվություն, ապա թե ոչ Ս. Երրորդության մեջ երկու բնություն կգավանվի, և արիստությունը նորաձևված կնորոգվի:

Ուստիև Արտաշատի մեծ ժողովը Ե. դարում գրում է գեղեցկապես. «Եւ որ արար զաշխարհս, նոյն եկն եւ ծնաւ ի Ս. Կուսէն Մարիամայ, յառաջագոյն նկատելով մարգարէիցն, առանց իրիք պատճառանց մարմնաւոր կարգի: Որպէս յոչնչէ արար զայս մեծամարմին աշխարհս, սոյնպէս առանց իրիք մարմնական միջնորդի առ զմարմինն յանփորձ կուսէն ճշմարտիւ, եւ ոչ առ ստուերագիր երեւմամբ: Էր Աստուած ճշմարտիւ, եւ եղեւ մարդ ճշմարտիւ, ոչ ի լինելն մարդ՝ կորոյս զաստուածութիւնն, այլ նոյն եւ մի: Այլ քանզի ոչ կարէաք տեսանել զանտեսանելին եւ մերձենալ յանմերձենալին, եկն եմուտ ընդ մերով մարդկութեամբս, զի եւ

մեք մտցուք ընդ նորա աստուածութեամբն: Ոչ անարգանս ինչ համարեցաւ զգգենուլ զիւր ստեղծուած մարմինս, այլ մեծարեաց իբրեւ աստուածաստեղծ զիւր գործ: Ոչ առ սակաւ-սակաւ շնորհեաց ինչ սմա զանմահութեան պատիւն, իբրեւ զանմարմին հրեշտակաց, այլ միանգամայն զբոլոր բնութիւնն մարմնով՝ շնչով եւ հոգևով եւ զգեցաւ, եւ միաբանեաց ընդ աստուածութեանն, միութիւն եւ ոչ երկուութիւն. եւ այսուհետեւ մի գիտեմք զաստուածութիւնն, որ յառաջ էր, քան զաշխարհս, նոյն եւ այսօր» (Եղիշե, 30^{36*}): Ուստիւ Ս. Մովսէս Խորենացու անմահ շարականում երգում ենք. «Ծնար ի կուսէն անճառ միութիւն, անբաժանելի եւ միշտ գոլով ոչ մեկնեցար ի հայրական ծոցոյ»:

Վերջապէս Ս. Հովհան Իմաստասերի ժողովական նզովքը հնչում է. «Եթէ ոք ոչ խոստովանեցի զմարմնացեալ Բանն Աստուած մի բնութիւն՝ ըստ անճառ միաւորութեան, որ յաստուածութեան, որ յԱստուածութենէն եւ ի մարդկութենէս, այլ կամ ըստ բնութեան մի բնութիւն եւ կամ ըստ շփոթութեան եւ ըստ փոփոխման մի բնութիւն՝ նզովեալ եղիցի» (Տե՛ս Սամ. Անեցի, 288. Դ և Է)²:

Նույն ժամանակներում դուրս եկավ Պելագիոս վանականն, որ սկսավ մոլորություն քարոզել նույնիսկ փրկագործության նկատ-

¹ Հմմտ. 308 և Էջ. «Յարութիւն էր մարդոյ եւ Աստուծոյ. մարդոյ՝ ըստ բնութեան, Աստուծոյ՝ ըստ տարաբնութեան. եւ երկոցունց միացելոյ՝ ոչ եւս պնդուեալ երկու թուին, այլ միական գոյականին»: Տե՛ս Առլուպէս Էջ 66, 214, 222. Ագաթ., ԼԷ, ԼԹ, Խ, ԿԱ, ՀԵ, ՀԶ. հմմտ. Ընդհ., 338. Ծար. 262. Սամուել Անեցի. Էջ 255-261. Տե՛ս և Եփեսոսի ժողովի պատմ. Հայամալորքում ու վճիռը. «Աստուած եւ մարդ կատարեալ, յերկուց բնութեանց՝ մի բնութիւն Բանին մարմնացելոյ»^{37*}:

² Մամբրե վերծանողը, ճառելով Ղազարոսի հարուցման ժամանակ Քրիստոսի առ Հայր խոսածի վրա, ասում է. «Ամաչեա. Թեոդորիոս, եւ մի համբառնար զաչս լերկինս, Նեստորիոս, զի կոչր աչօք էք ի միասնական Ս. Երրորդութենէն: Վասն կորստեան ձերոյ միաբանեցէք, պատմելով զամօթալի վարդապետութիւնդ. ոմն ասեն՝ կարդայ, եւ ոմն ասեն՝ լսէ, ոմն աղաչէ եւ ոմն աղաչի, ոմն խանդաղատէ եւ զոմն ի խանդաղատանս ածէ, իբրեւ ոչ ունի իշխանութիւն յարութեան, զՀայր կարդայ յօգնականութիւն վասն մեռելոյն: Ո՛վ քանի գորովելի են բանք արանցս այսոցիկ, ոչ միայն յաչս իմաստնոցն, այլ եւ որ կարի յիմարագոյնք են ի Ս. Եկեղեցւոջ»: «Ամենքեան անկեալ ենք ընդ կարեւոր մեղանօք, այլ ընդ անքաւելի մեղօք անկեալ են այնոքիկ, որ յանքաւելի բնութիւնն բաժինս արկանեն. իբրեւ անդ ոչ են ձեռնհաս առնել խոսվութիւնս, ինքեանք յանձինս իրեանց տազնապին. ի մարդկանէ հայհոյեալք եւ յԱստուծոյ դատապարտեալք՝ ընկեցան յօտարութիւն եւ ջնջեցան ի կենացն դպրութենէ» (28-29 հմմտ. Լեո I-ի գրությունը: Տե՛ս և Խորենացի, Պատմ., 3-րդ, կա և իմ գրվածքը Հայաստանայց Եկ. և Բյուզ. ժող., Էջ 50-89:

մամբ: Նա ասում էր, որ մարդ մահկանացու է ստեղծված և պատվիրանազանցությամբ ժառանգեց ոչ թե երկրավոր, այլ հավիտենական մահի առանց յուր անձի կամ յուր ժառանգների մեջ փոփոխություն հառաջ բերելու: Մարդ ծնվում է առանց մեղաց և առաքինության, միայն թե յուր կատարյալ ազատությամբ կա՛մ դեպի մեղքն է գնում, կա՛մ դեպի առաքինություն, սակայն հրապուրվելով վատ օրինակից ու սովորությամբ՝ մեղքի մեջ է ընկնում, թեև կան բոլորովին անմեղ մարդիկ ևս: Աստուծո շնորհը հեշտացնում է մարդուն յուր կոչումը ձեռք բերելու, և այդ շնորհն անհրաժեշտ է միմիայն այն պատճառով, որ մեղքը իրականապես ընդհանրացել է: Աստված յուր շնորհով այս է անում միայն, որ լուսավորում է հայտնությամբ, թողնում է մեր մեղքերն ու գրգռում մեր բարոյական զորությունն արտաքին միջոցներով: Մարդն էլ ինքն է աշխատում արժանանալ այդ շնորհաց, իսկ Քրիստոս մարդացել է, որպեսզի յուր կատարյալ վարդապետությամբ և յուր կյանքի օրինակով շարժե մարդուն դեպի բարելավացումը. նա մեզ համար օրինակ է միայն, ուստիև չմկրտված մեռնողները միմիայն քիչ երանություն կվայելեն: Ավետարանին կատարելապես խորթ այս ուսուցումն յուր աղանդավոր ուսուցողի ու նորահետևողների հետ բանադրվեց Եփեսոսի 431-ի ժողովում, թեև այս մոլորության ձևակերպությունը հարատևեց արևմտյան եկեղեցում և նորանոր մոլորությանց սնունդ տվավ:

Հռովմեական եկեղեցին, Պելագյան մոլորության^{38*} ներքո ազդվելով, սկսավ Թ. դարում մի նոր մոլորություն ընդհանրացնել, այն է՝ Ս. Կույսի անարատ հղությունն ու ծնունդը Հովակիմից և Աննայից: Այս մոլորությունը հետևանք էր Ադամի մեղքի մասին եղած Պելագյան մոլորության, որ մտավ Հռովմեական եկեղեցու մեջ: Առաջին քարոզողը եղավ Պ. Ռադբերդը, որին հովանավորեցին Հռովմեական մի քանի քահանայապետներ, սակայն Բեռնարդ Կլերվոսացու հարձակման պատճառով հետ նահանջեցին յուրյանց մոլորությունից: Բայց և այսպես 1854 թվին Պիոս Թ. ընդունեց այդ մոլոր դավանանքը, ըստ որում՝ Հռովմեական եկեղեցին վարդապետում է, թե Ս. Կույսը՝ թեև բնականապես Հովակիմից և Աննայից, սակայն ըստ շնորհաց առավելության՝ անարատ հղությամբ է ծնվել և ազատ է մնացել աղամային մեղ-

քից. ուստիև Աստվածածինն աստվածուհի է, որին պետք է հավատալ, նորան աղոթել և մեր և Աստուծո մեջ միջնորդուհի ճանաչել գրեթե Քրիստոսին հավասար^{39*} :

Հռովմեական եկեղեցին յուր այդ մեծ մոլորությունը հիմնում է Ծննդ., Գ 15.-ի վրա, որ միայն Եվայի զավակի, այսինքն՝ Քրիստոսի ու սատանայի (օձի) աստվածահայտ թշնամության և Քրիստոսի հաղթության է վերաբերում: Նա հենվում է և Ղուկ., Ա 28-ի վրա, որ հայտնում է, թե Ս. Կույսը մասնակից է լինելու աստվածային շնորհաց՝ աստվածամայր դառնալով: Ուրեմն այդ վկայություններն իսկապես ոչ մի կռվան չեն տալիս այդ մոլորության, ըստ որում և Պողոս առաքյալն ասում է. «Զի որպէս ի միոջէ մարդոյ մեղք յաշխարհ մտին, եւ մեղաց անտի մահ, եւ այնպէս յամենայն մարդիկ տարածեցաւ մահ, որով ամենեքին մեղա» (Հռ., Ե 12. Գաղ., Գ 13. Ա Հովհ., Ա 7. Ա Տիմ., Բ 5-7): Եվ Պետրոսն ասում է, որ Քրիստոս «զմեր մեղան իւրով մարմնովն վերացոյց ի խաչափայտն, զի լիցուք զերծեալք ի մեղաց անտի» (Ա Պետ., Ա 24): Ուրեմն Քրիստոս առել է Ս. Կույսից իսկական աղամային մարմին և ոչ թե մի նոր տեսակ մարմին, ապա թե ոչ մեր մեղանչական, ըստ կարգին Աղամայ և Եվայի, մարմինը սրբած ու փրկած չէր լինիլ (տե՛ս և Հռ., Զ 9-10). «Զայս գիտասջիք, զի հին մարդն մեր խաչակից եղեւ նորա, զի խափանեսցի մարմին մեղացն մի՛ եւս ծառայել մեզ մեղացն» (Հմմտ. և Պող. Տար., էջ 72):

Այսպես և Մեծի պահոց շարականում երգում ենք. «Որ առաքեցար ի Հայրական ծոցոյ, ծածկեալ խորհուրդ ընդ Հօր յաւիտեան, եւ առեր մարմին զմեղուցելոյ նախաստեղծին»: «Բեւեռեցեր զմեղս մեր ի վերայ խաչին. եւ համբերեալ մահու իջեր ի գերեզմանն. կենդանութիւն շնորհեցեր նստելոցս ի խաւարի եւ զօրութեամբ յարեար» (306):

Ս. Ներսես Շնորհալին էլ գրում է. «Եւ կոյսն Մարիամ, յորմէ մարմին առ Քրիստոս, ի մեղանչականին Աղամայ բնութենէն էր» (Ընդհ., 120, 319. Հմմտ. Եղիշե, էջ 209-210): Ուստիև Ս. Հովհան Իմաստասերը նգովք է դնում. «Եթէ ոք ոչ ասիցէ ի մեղանչական եւ ի մահկանացու մերմէ բնութենէս առնուլ մարմին Բանին Աստուծոյ, այլ յանմեղ յանմահ եւ յանապական բնութենէն, զոր ու-

նէր նախաստեղծն յառաջ, քան զյանցանսն, նզովեալ եղիցի» (Անդ., 288):

Փրկագործության մեծ խորհուրդն ի նկատի ունենալով՝ Հայաստանյայց Եկեղեցին համաձայն Ս. Գրքին վարդապետում է, որ Ս. Կույսը ծնվել է աղամային մեղքով, բայց աստվածային մեծ ուխտի կատարման համար վայելել է առանձին շնորհ (Ղուկ., Ա 30), վասնզի մայր պետք է լիներ «անդրանկին ամենայն արարածոց» (Կող., Ա 15. Ծննդ., Ժէ 15-20. ԺԸ 10-12. ԻԱ 1): Եվ ինչպես որ աստվածածին լինելու համար այդ շնորհը վայելում էր, այնպես և սրբվեց Ս. Հոգով (Շար., 14. Ընդհ., 120, 331) ու Քրիստոսի մարմնառությամբ, ուստի և նա ինքն ասաց. «Զի հայեցաւ (Տէր) ի խոնարհութիւն աղախնոյ իւրոյ. զի ահա յայսմ հետէ երանեսցեն ինձ ամենայն ազգք» (Ղուկ., Ա 48): Նա պանծացավ յուր հավատքով ու խոնարհությամբ գեր ի վերո բոլոր սրբերից իբրև աստվածամայր, սակայն մեր Փրկիչն ու միջնորդը միմիայն Քրիստոս է և ոչ թե Աստվածածինը, որ լոկ ընդունարան եղև իբրև օրինակ բոլոր հավատացելոց վերաբերության առ Քրիստոս: Եվ որովհետև նա սկզբից մինչև վերջը Աստուծո շնորհաց տակ է գտնվել, ուստի տոնում ենք նորա կյանքի նշանավոր դեպքերը՝ հղությունը, ծնունդը, ընծայումն ի տաճարն, ավետիքն ու վերափոխումը, այլև նորա բարեխոսական աղոթքին առաջին տեղն ենք տալիս մեր սուրբ հավատակիցների մեջ¹:

¹ Վերոհիշյալ մոլորությանց ու անցա հարակից հերձվածների թվումն ու հերքումը գտնում ենք և Կոմիտաս Կաթողիկոսի թղթում (Հանախ., 1896, էջ 306-309) և Գրիգոր Վկայասերի մի գեղեցիկ գրության մեջ. «Արարատ», 1893^{40*}. տե՛ս և Ընդհ., էջ 336-345, 383, 385: Գրիգոր Արշարունի, Մեկն., էջ 103, 139, 192. Կոչումն Ընծայության, էջ 101-123. Պող. Տար., 111-126: Խոսրովկա, Առնայես և Հովհաննու քահանայի «Յաղագս երկաբնակաց» և այլ գրվածները^{41*}. (գրչագիր, Ս. Էջմիածնի մատենադարանում, ուր կան ուրիշ մի քանի գրություններ ևս «ընդդէմ երկաբնակաց» (գրչագիր): Մ. Գոշ, «Յաղագս միութեան մարդացելոյ Բանի Աստուծոյ» (գրչագիր)^{42*}: Ստեփ. Սյունեցի, «Ընդդէմ հերետիկոսաց. եւ թուղթ առ վարդ. Աղուանից»: Ստեփ. Ուրպելյան, «Զեռնարկ հաւատոյ ընդդէմ երկաբնակաց». Եսայի Նչեցի, «Հակաճատութիւն ընդդէմ ֆոանկաց» (գրչ.) և այլք:

Ս. Հովհան Իմաստասերը, փրկչաբանական մոլորությանց դէմ խոսելով, ասում է. «Օտարացեղութիւն սոցա ի մէջ առեալ եւ յաւէտ բացընկեցիկ յողորմաբաւ աւանդիցն լեալ եւ զհիւսակս Գ. կղզիս սուրբ ժողովոցն յագել հանդիսացեալ, որ ի Նիկիայ Բիթանացոց ի Կ. Պօլիս եւ յԵփեսոս, եւ մտախաբ իմացուածիւ ըստ գողօմի օձտողաց եւ ի բարոյն վրիպեցուցանողաց հակաճատին ընդդէմ ճշմարտութեանն ըստ Աեստորակացն իմացմանց, եւ լետ անճառ միատրութեան Բանին եւ մարմնոյն երկուս բնութիւնս բաժանաբար սահմանեն ի մի Տէր Յիսուս Քրիստոս երկուս կանս եւ երկուս Աերգործութիւնս եւ ոչ մարդացելոյն Աստուծոյ, ի սրբոյ կուէն խոստովանին զկիրս. այսիճքն՝

Նախընթաց բոլոր մոլորութեանց դեմ, ամփոփելով միանգամայն և հոգեմարտ Մակեդոնի մոլորութիւնը, նզովք է դրված մեր այն գեղեցիկ Հավատամքի վերջում, որ ընդհանրապես արտահայտում է Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու հավատալիքները հակիրճ ու բազմախորհուրդ կերպով (տե՛ս «Իսկ որք ասեն»... վերը):

Այս ամենից հետո հիշելի է, որ թե՛ Հռովմեական և թե՛ բողոքական ասպարիզում ու գիտնական աշխարհում պատահած կամ պատահող փրկչաբանական մոլորութիւնք ու տեսութիւնք սնունդ են առնում այդ հին մոլորութիւններից՝ զանազան գույն ու զարդ ստանալով ու ձևակերպվելով: Դոքա երբեք նոր բան չեն տալիս և ուրեմն հիշատակութեան արժանի լինել չեն կարող, ըստ որում, լավ գիտենալով վերոհիշյալ մոլորութեանց անտեղութիւնը, միշտ կզգանք ու կհասկանանք նորանոր նմանօրինակ ուսմունքների անզորութիւնը Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու առաքելական նախնավանդ վարդապետութեան սրբութեան առաջ^{43*}:

զիսաչ եւ զմահ, որ վասն աշխարհի, այլ յատուկ մարդոյն միայնոյ, եւ եթէ չարչարեալն եւ խաչեալն ոչ է Տէր...»: «Բանգի Աստուած ճշմարիտ անմարմին ի մարմնի երեւեալ լինի՝ կատարեալ ճշմարտութեամբ եւ աստուածային կատարելութեամբ. ոչ երկու դէմս եւ երկու բնութիւնս, քանզի ոչ գոյ հնար փառս երկրպագեալ ասել՝ զԱստուած եւ զՈրդի Աստուծոյ եւ զմարդ եւ զՀոգի Սուրբ. սակս որոյ եւ ճգովէ ոմն ի սրբոց զայնպէս ամբարշտեալսն, որք մարդ յաստուածային փառաբանութեանն դնեն»: «Այսպէս յերկուց բնութեանց մի բնութիւն Բանին մարմնացելոյ խոստովանի անեւայն աստուածասէր հոգի. ըստ որում եւ միտք մարդոյ ոչ բաժանի յիւրմէ մարմնոյն, այլ մի դէմ, մի բնութիւն բովանդակ մարդն»^{44*}: Տե՛ս և Խոսր. Անձ., Ս՛եկն. Ժամ., էջ 189, 190:

ԵՐՐՈՐԴ ՄԱՍԸ

ՓՐԿՈՒԹՅԱՆ ՏԵՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՈՒ ԿԱՏԱՐՈՒՄՆԵՐ

ԻԷ.

ՍՈՒՐԲ ՀՈԳԻՆ

Սիրո հարաբերության իրականությունը Ս. Երրորդության մեջ և Հոր կամաց իրագործող Որդու գործունեության ներքին կազմակերպողն ու զարգարողն է Ս. Հոգին, ինչպես տեսանք Ս. Երրորդության բացատրությունից: Սուրբ Հոգին կատարյալ Աստված է և կատարյալ անձնավորություն, ինչպես կատարյալ Աստված ու կատարյալ անձնավորություններ են Հայր և Որդին: Ս. Հոգին կոչվում է նաև Հոգի Աստուծո և մինչև անգամ Հոգի, միայն թե «Սուրբ» ստորագելին կամ Աստուծո հատկացուցիչը միշտ հիշվում է Հոգու հետ, որպեսզի հասկացվի, որ խոսքը Ս. Երրորդության անձնավորության մասին է: Այլև նա ինքն Ս. Հոգի է կոչվում, որով և տարբերվում է աշխարհային հոգիներից, որոնք թե՛ մեղքերից ազատ չեն և թե՛ տարբեր նպատակներ ունին: Աշխարհում մենք գործ ենք ածում հոգի բառը շատ դեպքերում, ինչպես՝ գիտնական և արվեստի հոգի, պետական հոգի, ազգային հոգի, եկեղեցական հոգի և այլն, որոնք միջոցներ են մարդկային գործերում և ծառայում են այս ու այն գիտության և հաստատության զարգացման ու ծավալման՝ յուրաքանչյուրն յուր ծառայությունն անելով այն գաղափարին, որի համար որոշված է առանձնապես: Ընդհակառակն, Ս. Հոգու համար այդ բոլոր հաստատություններն ու շրջանակները լոկ միջոցներ են, իսկ յուր նպատակն է սուրբերի արքայության հաստատությունը կամ յուրաքանչյուր հոգու փրկությունը: Նորա գործը մարդու էության հետ է և ոչ

թե մարդու այս ու այն սեփականություն, սեռի ու տեսակի և այլն (Բ Կոր., ԺԲ 14): Ս. Հոգու նպատակն է Աստուծո արքայությունը. նորա նպատակն է, որ յուրաքանչյուր մարդ լինի Աստուծո տաճարը (Բ Կոր., Զ 16) և ծառայե՝ «ի շինուած մարմնոյն Քրիստոսի» աճելով, առաջնորդվելով ու կատարելագործվելով:

Որովհետև Ս. Հոգին աստվածային մի կատարյալ անձնավորություն է, ուստիև Հավատամքի մեջ նորան վերաբերյալ դավանանքը Հոր և Որդուց անմիջապես հետո առանձնապես է տեղ բռնում: Այդ մասում նախ խոստովանում ենք Ս. Հոգու անձնավորության աստվածությունն և ապա՝ որ նա կատարյալ է և անեղ է, այսինքն՝ արարածական չէ, ինչպես ասում էր Մակեդոն հոգեմարտն և դատապարտվեց Կ. Պոլսի 381 թվի ժողովում, այլ կատարյալ անձնավորություն է նույն կատարելություններով, որոնք հատուկ են նաև Հոր ու Որդուն (Շարական 404):

Արարչության պատմության մեջ հիշված է, որ «Հոգի Աստուծոյ շրջէր ի վերայ ջուրց» (Ծննդ., Ա 2): Ինչպես ստեղծագործության մեջ Ս. Հոգին յուր առանձին ներգործությունն ուներ, այնպես էլ մարդկության նախապատրաստության ժամանակներում Բանն Աստված յուր փրկության ավետիքն և արշալույսն էր սփռում մարդկանց մեջ Ս. Հոգով, որի խոսուն միջնորդներն էին կոչված մարգարեները: Հապա ևս Քրիստոսի նոր Ադամ լինելուց ու նոր արարչություն հաստատելուց հետո նույն Ս. Հոգու գործունեությունը մարդկային մեղանշական բնությունը ընդունակ է դառնում արարչական ներգործության: Ս. Հոգու այդ գործունեությունը սկսվեց նույնիսկ այն ժամանակ, երբ «հովանի եղավ» Ս. Կույսի վրա և ընդունակ դարձրեց Աստուծո մարմնառություն և ծննդյան: Ծնվեց Քրիստոս, և նորա բոլոր աշխարհային կյանքն էլ Ս. Հոգով էր (Հովհ., Ա 32-34. Ղուկ., Գ 21):

Ըստ այսմ՝ Քրիստոս փրկագործեց մարդկությունը, մինչդեռ Ս. Հոգին, մարդկանց բազմազանությունը ժողովելով, միացնում է Քրիստոսի փրկական միություն մեջ: Ս. Հոգով Քրիստոսի փրկագործությունը կամ նույն ինքն Քրիստոս հաստատվում է յուրաքանչյուր դարձողի հոգու մեջ և Աստուծո արքայությունն իրականանում է աշխարհում: Ս. Հոգին մարդկանց կենդանի Աստուծո տաճար է դարձնում, անհատներին միացնում է մի Ս. Եկե-

ղեցու մեջ, միահավատ ու միալեզու, միածես ու միապաշտոն հայերին կապում է, մի ամբողջ ազգ դարձնում և նույն այդ ազգը ներդաշնակ անդամ է շինում ի Քրիստոս միացրած հավատացյալ մարդկության: Ուրեմն, Ս. Հոգով առանձին անհատները միանում, կազմում են համայնք, և Ս. Հոգով համայնքը դառնում է եկեղեցի, ճանաչելով յուր գլուխ Քրիստոսին, որ իբրև փառաց թագավոր ուղարկում է նորա հաստատության և ուսուցման համար առաքյալներ ու նոցանով վարդապետներ ու պաշտոնյաներ: Եվ ինչպես որ Ս. Հոգով անհատները համայնք են դառնում, համայնքը՝ եկեղեցի, այնպես էլ յուրաքանչյուր եկեղեցի Աստուծո արքայության բաղկացուցիչ մի տարր է դառնում, այլև Աստուծո արքայությունը նույն Ս. Հոգով հաստատվում, իրականանում է ամեն հավատացողի մեջ:

Բայց մեղանչական մարդկությունը չէր կարող արժանանալ Աստուծո փառաց լիովին հայտնության, ըստ որում, ինչպես որ Որդին մարդեղությունը է հայտնվում, այնպես էլ Ս. Հոգին մշտապես հայտնվում է փրկվող մարդկության կամ Քրիստոսի արքայության մեջ: Քրիստոս, լինելով մեր Փրկիչը և մեզ Աստուծո հետ հաշտեցնողը, Նա՛ միայն պետք է տար մեզ Ս. Հոգուն: Ս. Հոգին նորանով է մեզ վրա իջնում: Ուստիև Քրիստոս ասում է. «ես աղաչեցից զՀայր, եւ այլ մխիթարիչ տացէ ձեզ, զի ընդ ձեզ բնակեսցէ ի յաւիտեան զՀոգին ճշմարտութեան»։ «Իսկ մխիթարիչն Հոգին Սուրբ, զոր առաքեսցէ Հայր յանուն իմ, նա ուսուցէ ձեզ զամենայն»։ «Եթէ ես ոչ երթայց, մխիթարիչն ոչ եկեսցէ առ ձեզ» (Հովհ., ԺԴ 15-17, 26. ԺԵ 26. ԺԶ 7-13. Եղիշե, 317): Այս խոսքերից հետևում է, որ Քրիստոսի մարդեղությամբ սրբվում է մարդկային բնությունն ու հաշտվում Աստուծո հետ, ապա այդով հաստատվում է նորա թագավորությունն, ու Ս. Հոգին այդ ժամանակ գործում է այդ թագավորության մեջ: Նա բնակվում է մեր մեջ ինչպես տաճարում, և մենք միանում ենք Աստուծո հետ ու նորա որդի դառնում, սակայն այդ միանալն և Աստուծո որդի դառնալը Քրիստոսի որդիության հար և նման չէ: Այլ մինչդեռ Քրիստոսի մարդեղությամբը աստվածությունն ու մարդկությունը միանում, մի աստվածամարդկային բնություն են հայտնում, մեր մեջ, ընդհակառակն, մեր մարդկային բնությունը, Ս.

Հոգու տաճար դառնալով հանդերձ, պահում է յուր ինքնուրույնությունն, աշխարհային ինքնագլխությունը: Եվ մինչդեռ Քրիստոս բնությամբ է Աստուծո Որդի և յուր մարդեղությամբ յուր մարդկությունն էլ յուր աստվածային որդիության մասնակից ու միակից դարձրեց, մենք Քրիստոսի միջոցով որդեգրություն բնք Աստուծո Որդի^{1*}, և Ս. Հոգին է մեզ կատարելագործում դեպի Քրիստոսի նմանությունը: Եվ ինչպես որ Քրիստոսի մարդկությունն անբաժանելի և անշփոթ միություն է նորա աստվածության հետ, այնպես էլ նա երաշխիք է, որ մենք մեր հավատքի ամրություն բերեք չենք բաժանվիլ Ս. Հոգուց և մեր մեջ կենդանի կլինի Քրիստոս: Այդ պատճառով և առաքյալը հորդորում է հաղթել աշխարհային թշնամուն ու հրապուրչին. «Դուք յԱստուծոյ էք, որդեակք, եւ յաղթեցէք նոցա. զի մեծ է, որ ի ձեզդ է, քան զայն, որ յաշխարհին է» (Ա Հովհ., Դ 4-6): Ս. Հոգին տանում է յուրաքանչյուրին դեպի ճշմարտության ճանապարհը, նա ճշմարտության հոգի է և ճշմարտություն է ուսուցանում հաստատապես, հանդիմանում է և հաղթահարում աշխարհն և աշխարհի հակառակության խաբեությունն և առաջնորդում է ճշմարտությամբ և իմաստությամբ, վասնզի Աստված է և յուրաքանչյուր հավատացող անպատճառ նորանով կունենա յուր փառավոր հաղթանակը: «Զի որպէսի զգալիսս արեգակս, յիմանալիսն Աստուած է, որ լուսաւորէ զամենայն», - ասում է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը (Հաճ., ԺԲ 180):

Եվ քանի որ Ս. Հոգին ուղարկվեց Քրիստոսով յուր արքայության մեջ, ուստի նա գործեց նախ Ավետարանի քարոզության մեջ՝ պահելով նորա սրբությունը, հարազատությունը և անաղարտությունը՝ ըստ Քրիստոսի կենդանի ավանդածին: Երկրորդ՝ նա կատարեց՝ լուսավորելով առաքելոց և հավատացելոց մտքերն և հաստատելով Քրիստոսին ու նորա ճշմարտությունը նոցա մեջ. և երրորդ՝ հիշեցնելով ու պատմելով նոցա Քրիստոսի հայտնությունը, խոսքն ու պատվերը և այն ամենը, ինչ որ առաջ գիտենալու պատրաստ չէին (Հովհ., ԺԴ 26. ԺԶ 14-22):

Հետևաբար, Ս. Հոգին իբրև Աստված ներգործում է և լուսավորում մարդկան հոգիները, բայցև իբրև Քրիստոսով ուղարկված Հորից, նա Քրիստոսի մարդեղության կամ փրկագործության

խորհրդին վերաբերյալը Քրիստոսից է տալիս ու ներշնչում հավատացելոց: Իբրև աստվածային անձն նա լուսավորող կենդանացնող է, իսկ իբրև փրկության մեջ գործող Քրիստոսից առնում է և տալիս: Նա լուսավորում ու կենդանացնում է մարդկանց հոգիները, որոնք և լուսով տեսնում են Քրիստոսի փրկության ճշմարտությունն ու դիմում դեպի նորան. ուստիև Ս. Հոգին ազատության հոգի է: Եվ քանի որ ազատ լուսով նա տանում է դեպի Քրիստոս, ուստի Ս. Հոգով Քրիստոս է հաստատվում յուրաքանչյուր սրտի մեջ և Քրիստոսով՝ Ս. Հոգին, որ ուղարկվում է Հորից, ինչպես ուղարկվել է և Որդին, միայն թե մեկն՝ իբրև Ս. Հոգի, իբրև բղիտումն, իսկ մյուսն՝ իբրև Որդի, ծնունդ:

Ահա այսպես է Ս. Հոգին գործում յուր եկեղեցում, մի կողմից՝ գորացնելով նորա կենդանի հառաջագիծությունն առաքելական հաստատությունների վրա, զարգացնում նորա աստվածաշատությունն ու վարդապետությունը, նորա լուսո ճառագայթները սփռում ու քրիստոնեական կյանքը բեղմնավորում Քրիստոսի հավիտենական թագավորության ներքո. մյուս կողմից՝ պատժելով մեղքը, պաշտպանելով արդարությունն ու մխիթարելով թե՛ եկեղեցին ու թե՛ յուրաքանչյուր անհատի քրիստոնեական հաղթական ընթացքի մեջ քաջալերելու համար (Հովհ., ԺԶ 8): Նորա մխիթարության ու գորացման մեծ հավաստիքն ու երաշխիքն է այն ավետիքն ու հույսը, որ միշտ տալիս է, թե Քրիստոս է կենդանի և հավիտենական, հաղթող ու հզոր թագավորն ու փառաց տերը (տե՛ս և Հարց., 51-60):

Ս. Հոգին ամենայն ինչ տալիս է մեզ՝ առնելով Քրիստոսից, իսկ մենք դիմում ենք դեպի Քրիստոս դարձյալ Ս. Հոգով (Ա Կոր., ԺԲ 3): Այս է արտահայտում Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին՝ դավանելով, որ կենդանարար Ս. Հոգին անհատաբար բղիտում է Հորից և առնում է Որդուց: Չնայելով, որ այս պարզ դավանանքը որոշապես տալիս է մեզ ինքը Քրիստոս, այսով հանդերձ Հռովմեական եկեղեցին այս դավանանքով ևս հերձվեց՝ ավելացնելով Հավատամքի մեջ «բղիտումն ի Հորէ և յՈրդւոյ», թերևս կամենալով շարունակ տարբերվել առաքելական եկեղեցուց: Այս մոլորությունը տարածվեց Ը. դարից Սպանիայում ու Ֆրանսիայում, որև տարածայնություն պատճառ եղավ, ու Կառլոս Մեծը պահանջեց

մտցնել այդ նորությունը Հավատամքի մեջ: Լևոն Գ-ը († 816) մերժեց այդ պահանջը, սակայն Կարլոսը ինքնակամությամբ այդ մտցրեց յուր պետության եկեղեցիներում: Հովհան Ը. էլ դատապարտեց այդ արարքը, բայց իզուր: Նորանից հետո Ադրիան Գ-ը ընդհանրացրեց այդ մոլորությունը: Հապա դուրս եկավ Կ. Պոլսի Փոտ պատրիարքը, մաքառեց այդ նորամուծության դեմ, սակայն չկարողացավ ուղղել տալ: Այդ նոր դավանանքը (Ֆիլիոքվե)^{2*} վերջնականապես հաստատվեց Հռոմում 1014 թվին Բենեդիկտի կարգադրությամբ (տե՛ս և Հարց., 60-61):

Քրիստոսի խոսքերը հիմնովին տապալում են այս մոլորությունը. այսպես, նա ասում է. «Յորժամ եկեսցէ մխիթարիչն, զոր ես առաքեցից ձեզ ի Հօրէ, զՀոգին ճշմարտութեան, որ ի Հօրէ ելանէ...: Նա զիս փառաւորեսցէ, զի յիմէ անտի առնուցու, եւ պատմեսցէ ձեզ: Զամենայն ինչ, զոր ունի Հայր, իմ է, վասն այսորիկ ասացի ձեզ, թէ յիմէ անտի առնու եւ պատմէ ձեզ» (Հովհ., ԺԴ 12): Հայտ է, որ թե Ս. Հոգին բղխում լիներ Հորից ու Որդուց, Քրիստոս պետք է ասած լիներ «զՀոգին ճշմարտութեան, որ ի մէնջ», կամ թե՛ «ի Հօրէ և յինէն ելանէ» և այլն: Հռովմեականք յուրյանց մոլորությունը հիմնում են նախ՝ «ի Հօրէ ելանէ» խոսքի վրա՝ ավելացնելով, որ Որդին համագո է Հոր, և ուրեմն Ս. Հոգին ելնում է և Որդուց: Սակայն «ի Հօրէ» ասվածը նշանակում է աստվածային մի անձնավորությունն և ոչ թե երեք անձանց մեկ բնությունը, ապա թե ոչ Որդու ծնունդն էլ Հորից և Ս. Հոգուց կնկատվի, որ չարաչար մոլորություն է և սաբելականության առաջին աստիճանը: Նոքա հիմնվում են նույնպես «ես առաքեցից» խոսքի վրա, որ իբր թե յուրյանից է ուղարկում, բայց չէ՞ որ Որդու առաքումն էլ հիշվում է, թե Հորից ու Ս. Հոգուցն է (Ես., ԿԱ, ԽԸ 10. Ղուկ., Դ 18), և միևնույն ժամանակ Որդին հավիտենից ծնված է միմիայն Հորից (Սաղմ., Բ 7, 6. Թ 3. Հովհ., Ա 14-18. Գ 17. Ա Հովհ., Ե 20. Հռ., Ը 32): Իսկ Քրիստոսի «ես առաքեցից» խոսքը հետո բացատրված է «յիմէ անտի առնու» խոսքով և նշանակում է, որ ինքն, համագո լինելով Հոր, յուրյանից է առնում Ս. Հոգին փրկագործական տնօրինության շարունակությունը, զի Քրիստոս յուր փրկագործությամբ միջնորդում է Ս. Հոգու առաքումը փրկագործական շնորհաց համար

(Հովհ., է 39): Ուստի «առնուցու» է ասված նախապես և ապա՝ «առնու և պատմէ ձեզ»:

Հետևաբար Հռովմեական եկեղեցին, Ս. Հոգու բղխումը «Ի Հորէ և յՈրդույ» դավանելով, կամ չորրորդությունն է դարձնում՝ բղխման երկու աղբյուր ընդունելով, կամ Հոր ու Որդու անձնավորությունը շփոթում է իրար հետ և, երկուսին հիշելով, մեկ անձնավորական աղբյուր հասկանում:

Երկրորդ՝ այդ իսկ պատճառով նա Ս. Երրորդության անձանց տարբերությունը վերացնում է՝ շփոթելով բնության միության հետ, քանի որ ասում է, թե Հոր ու Որդու բնության միությունը ապացույց է այդ մոլորության:

Երրորդ՝ Ս. Երրորդության մեջ երկու աստվածային աղբյուր կամ անսկզբնական պատճառ է ճանաչում:

Չորրորդ՝ նա շփոթում է Ս. Հոգու հավիտենական բղխումը Քրիստոսի փրկագործական առաքման հետ:

Եվ հինգերորդ՝ նա Ս. Երրորդության մեջ նախորդությունն ու հետնորդությունն է մտցնում, զի Քրիստոս պետք է նախապես ծնվեր, որպեսզի ապա նորանից ևս բղխեր Ս. Հոգին, իսկ այս նգովված էլ է Հավատամքում (տե՛ս և Հարց., 62-66. Պող. Տար., անդ. 84-86. Ղազար ձահկ., անդ. 283-304):

Արդ՝ Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին դավանում է, ըստ Ս. Հայրերին ևս, որ Ս. Հոգին ի հավիտենից բղխում է Հորից իբրև անսկզբնական ակնից և ուղարկում է Հորից և մեր փրկության ու լուսավորության համար առնում է Որդուց: Ի հավիտենից բղխում է Հորից իբրև անսկզբնական ակնից և ուղարկում է, որ մենք նորանով յուրացնենք Քրիստոսի փրկությունը, ուստիև առնում է Որդուց և, ինչպես տեսանք, Քրիստոսի խոսքերից, Աստված նույնիսկ յուր էակից Որդու՝ մեր Փրկչի միջոցով մեզ Ս. Հոգի տալիս (Հովհ., է 39): Այսպիսով, Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու դավանանքը քրիստոնեական եկեղեցու հին դավանանքն է, որ և լավ որոշված է Ընդհանրականի մեջ (էջ 75), որ խույս է տալիս նաև հունական մի ձևից, որ իբր թե Ս. Հոգին բղխում է միմիայն Հորից և հետևաբար առնչությունն չունի Որդու հետ, կամ ըստ հնոց՝ դառնում է Հոգի առանց իմաստության: Ուստիև այդ էլ խուսափելով վարդապետում է. «Հոգին Սուրբ բղխումն ի

Հօրէ, եւ երեւումն յՈրդւոյ» (Կիրակոս., 189, 190): Այսպէս և երգում ենք. «Որ ի հարաշարժ ի յաղբերէն յառաջ բղխեալ անհատաբար ի յՈրդւոյ տիրապէս Ս. Հոգին»: Եվ «ի Հայրաշարժ աղբերէն անհատահոսք վտակ, կենդանարար Ս. Հոգին» (Կան. Հոգեգ.): Այս բղխումը նույն չէ իհարկե Որդու ծննդյան հետ, ուստիև Ս. Հոգին Որդի չէ, այլ նա Հոգի Հոր և Հոգի Որդի էլ է կոչվում՝ ըստ համագո միութեան: Այս է լրիվ երգվում մի այլ շարականի մեջ^{3*}.

«Նոյն եւ նման Հօր եւ Որդւոյ

Հոգիդ անեղ եւ համագոյ.

Բղխումն Հօր անքննաբար,

Առող յՈրդւոյ անճառաբար»¹:

Մամբրե Վերձանողն էլ ասում է. «Ի Հօրէն Որդի եւ Հոգին Սուրբ, այլ ոչ կոչին եղբարք եւ ոչ որդիք երկոքեանն»: Ս. Գրիգոր Լուսավորիչն էլ ասում է. «Հոգի աստուածութեանն, որ զՈրդին փառաւոր առնէ... յՈրդւոյն առնու եւ պատմէ սիրելեաց իւրոց»: «Որդին Միածին, որ ի Հօրէ ծնեալ, եւ Հոգի նորուն, որ ի նորին էութենէ»: «Միածին Որդի, որ ի Հայր եւ առ Հօր ընդ Հօր, եւ ի Ս. Հոգի, որ ի նորուն էութենէ»:

¹ Մամբրե Վերձ., 70. Ագաթ., ԾԲ 21, 436. ԻԳ. ԼԷ, Ս. Գր. Նարեկ., էջ 487. Կանոն երրորդ ատուրն, էջ 384, 383, 393, 400, 401, 540, 693. Գր. Արշարունի, Մեկն., 172. Նարեկ., ԼԴ., ԽԸ., ՅԵ., ԴԲ. Ռմնտ. Ագաթ., Թիֆլիս, 211, 411, 153, 436. Խոսր. Անճաւաղի, Մեկն. Ժամ., էջ 188-193:

ԻԸ.

ՍՈՒՐԲ ՀՈԳՈՒ ԳԱԼՈՒՍՏՆ ԵՎ ԾՆՈՐՀԱԲԱԾԽՈՒԹՅՈՒՆԸ

Քրիստոս, վերջնականապես հաստատելով յուր արքայութիւնը, նորա տարածումն ևս հանձնեց յուր առաքյալներին, որոնք, սակայն, պետք է յուրյանց գործունեութիւնն այն ժամանակ սկսեին, երբ Ս. Հոգին իջներ յուրյանց հոգու մեջ: Աստուծո արքայութեան տարածումը պետք է լիներ՝ եկեղեցի հաստատելով, որով և մարդիկ վերածնվեին ու Քրիստոսի փրկութեան մեջ մտնեին: Հետևաբար եկեղեցու գործունեութեամբ մի իրական կյանք պետք է սկսվեր ըստ ամենայնի հաստատ ու որոշ, գիտակցական և աստվածահաճո: Իսկ այդպիսի մի կյանքը չէր կարող լուրջ պատահական ընթացք ունենալ և կամ անհատական կամքից ու սահմանափակ մտքից կախված լինել. եթե այդպես լինեիր, եկեղեցին կսկսեր խարխափել, աջ ու ձախ շեղվել և ուրեմն մի մասնավոր դպրոց կդառնար կամ մարդկային մի հաստատութիւն՝ անորոշ և մշտափոփոխ: Այդպիսի մի հաստատութիւնը չէր կարող Աստուծո հայտնութեան ավանդարանը լինել և ամենայն ժամանակ մարդկութեան փրկութիւն բերել: Այդպիսի մի հաստատութիւնը կախված կլիներ մարդկութիւնից և ոչ թե մարդկութիւնն՝ յուրյանից, կախված կլիներ պատմութիւնից և ոչ թե պատմութիւնը կենթարկեր յուր ազդեցութեան, մինչդեռ Քրիստոսի եկեղեցով պետք է մի նոր իրական կյանք սկսվեր ու տաներ ամեն կերպ հաստատ ու որոշ ընթացքով դեպի փրկութիւն, գիտակցական և աստվածահաճո կարգով: Եվ ինչպես որ Քրիստոս, գալով, միանգամից վերջ դրավ անցյալին ու նոր ժամանակ հաստատեց պատմութեան մեջ, նոր արարած դարձրեց աշխարհի էութիւնը, նոր գլուխ եղավ յուր համար հասունացած արարածների վրա, այնպես էլ նորա եկեղեցին պետք է ընդհատեր անցյալի կրոնական հաստատութեան ընթացքը, նոր ժամանակի նոր պատմութեան վերջնական զարգացման սկզբնավորումն ամ-

փոփեր և դեպի կատարումն առաջնորդեր: Այս մի նոր արարչագործությունն էր, մի հոգևոր արարչագործություն, որ պետք է յուր մեջ ունենար հոգևոր գորություն լիակատար լրումն ամբողջ ապագայի զարգացման համար, որպեսզի այլևս ոչ մի արգելք ու խանգարմունք չկարողանան նորա առաջ խոչ ու խուժ լինել, թո՛ղ թե շեղել կամ հետ մղել:

Այդ հոգևոր գորություն լրումն, որ իջավ Քրիստոսի եկեղեցու հիմնադրություն վրա, ոչ թե մի լոկ բարոյական գորություն էր և ոչ էլ լոկ ներքին զգացողության բորբոքումն, այլ՝ աննման ու ապահով իրողություն: Այդ Սուրբ Հոգին է, որ իրապես իջավ և վերջնականապես ապահովեց յուր եկեղեցին հավիտենական ընթացքի համար: Այդ, ըստ մարգարեության, արտակարգ էր և աստվածային հրաշք, որ երբ առաքյալք ժողովված էին վերնատան, հանկարծ իջավ նոցա վրա Ս. Հոգին և նոցա լեզուները խոսեցրեց (Գործք, Բ 3. Հովել, Դ 28): Առաքյալներն սքանչացած՝ կտրվեցան յուրյանց առաջվա հոգևոր վիճակից և մի նոր հոգևոր վիճակի մեջ մտան, հոգևոր գորություններով օժտված ու վառված վիճակի մեջ, որի բնական ուժգին արտահայտությունն էր այդ լեզվախոսությունը (Ա Կոր., ԺԴ 2-4): Այդ վիճակում առաքյալք յուրյանց բոլոր գոյությունք ենթարկված էին Ս. Հոգուն և չէին կարողանում իսկույն հասու լինել ինքյանց: Այդ մի գորավոր վերածնություն էր, որով Աստուծո հայտնության գիտակցությունն և իմաստությունը կերպավորվեց ու հաստատվեց նոցա մեջ. նոցա հոգու կրոնական ուժերը զորացան և իսկույն մտան ավետարանչական ու մարգարեական գործունեության մեջ Քրիստոսի անունը քարոզելու համար: Նոցա խոսքի մեջ այնուհետև տիրապետում էր կատարյալ ողջամտություն ու ճշմարիտ գիտակցություն Աստուծո հայտնության փառաց տակ՝ յուրյանց բոլոր կյանքի ու հիմնադրած գործի մեջ: (Ա Տիմ., Ա 13. Տիմ., Բ 2):

Ս. Հոգու այդ հրաշալի հեղման, որով պայմանավորվեց այդ նոր ժամանակի ամբողջ շրջանը մինչև կատարածը, ենթարկվեցան ոչ միայն առաքյալներն, այլև ուրիշները նաև հետո,¹ սա-

¹ Գործք, ԺԹ 6. Ը 17. Ժ 45. «Որպես որդի զգեցաւ զմարդկութիւն, նոյնպէս եւ մարդկութիւն զգեցաւ զՀոգիս Սուրբ, զի ի ձեռն Հոգոյն Սրբոյ զգեցեալ իցեսք զորդեգրութիւն եւ զբայութիւն»: Եղիշե, 317:

կայն ամեն դեպքում Ս. Հոգին իջնում է՝ ըստ յուր անհասանելի նպատակին և ընդունողի կարևորություն և ընդունակություն: Ուստիև Ս. Հոգու լրիվ հեղումն եղավ առաքյալների մեջ, որոնք յուրյանց եռամյա աշակերտությունք բարեհարմար գործարան էին դարձել աստվածային այդ սքանչելի տնօրինության համար և բարեհաջող ախոյաններ ճշմարտության: Ըստ որում և Քրիստոս դոցա խոստացավ Ս. Հոգու առաջնորդության, ուսուցման ու հիշեցման հրաշալի օգնականությունը: Հետևաբար առաքյալներն մի այլ առանձնահատուկ կապ ունեին Ս. Հոգու հետ, մի այլ կախումով էր պայմանավորված նոցա բոլոր գործունեությունն և այդ կապն ու կախումը թե՛ լիակատար կախումն էր Ս. Հոգուց և թե՛ լիակատար ազատություն: Լիակատար կախումն Ս. Հոգուց հիշում է և Քրիստոս՝ ասելով. «Զի ոչ եթէ դուք իցէք, որ խօսիցիք, այլ Հոգին Հօր ձերոյ, որ խօսիցի ի ձեզ» (Մատթ., Ժ 20): Ուրեմն աստվածային ճշմարտությունը հաստատ էր նոցա մեջ, և նոքա այդ ճշմարտությունն էին քարոզելու առանց սխալանքի և առանց մարդկային մտքերի ստվերականության, այլ ուղիղ և անշեղ: Սակայն այդպիսի կախման մեջ նոքա չեն կորցնում յուրյանց անձնավորությունն, յուրյանց հոգևոր առանձնահատկություններն ու բնավորությունն, որոնցով նոցանից յուրաքանչյուրն առանձնահատուկ կերպով փայլեց առաքելական սքանչելի գործունեության մեջ իբրև ճշմարիտ նահատակ: Այլև Ս. Հոգին լուսավորեց նոցա մտքերը, զարգացրեց նոցա ուժերը, սփռեց նոցա հոգևոր բոլոր հարստություններն յուրյանց առանձնահատկությանց մեջ իսկ և պայծառացրեց նոցա ազատությունը, միանգամայն և տալով աստվածային այն հայտնությունն և օգնականությունն, որ անհրաժեշտ և կարևոր էր լինում նոցա գործունեության ընթացքում: Նայելով, թե եկեղեցու հիմնադրության, ծավալման, աճման, ծաղկման ու զարգացման որքան էր օգտակար աստվածային հայտնությունն, այնքան էլ տալիս էր Ս. Հոգին (Ա Կոր., ԺԲ 7): Նոցա առաքելական գործունեության մեջ Ս. Հոգին շարունակ տալիս էր յուր հայտնությունն ու վճիռը թե՛ ճշմարտության վարդապետության և թե՛ նույնիսկ եկեղեցու կազմակերպության համար (Գործք, ԺԵ 10), թեև մյուս կողմից նոցա մտքերը, լուսավորվելով ու պայծառա-

նալով, տալիս էին ճիշտ դատողություններ նույն վճիռը: Այս է պատճառը, որ առաքյալները հիշում են թե՛ Ս. Հոգու վճիռն ու թե՛ յուրյանց դատողությունը միաժամանակ, ասելով՝ գործրինակ «Հաճոյ թուեցաւ Հոգւոյն Սրբոյ եւ մեզ» (Գործք, ԺԵ 28. 2 5. ԺԵ 22, 25):

Այսպէս յուրաքանչյուր առաքյալ, ունենալով յուր մեջ Ս. Հոգու անմիջական օգնականությունը, կարողանում էր հիմնադիր լինել Քրիստոսի եկեղեցուն և Ավետարանի լույսը տարածել՝ անկախ մյուս առաքյալներից ու միաժամանակ միաբան ու միաձայն նոցա հետ: Ամենքն էլ միաբան էին, զի մի Ս. Հոգին էր խոսում նոցանով աստվածային հայտնության վկայությունը. ամենքի մեջ գործում էր մի Ս. Հոգի, թեև յուրաքանչյուրի շնորհը տարբեր էր. ամենքն էլ տարբեր եղանակով էին քարոզում, սակայն ճշմարտությունը մեկ էր. տարբեր մարդկանց տարբեր գործունեությունը միանում էր մեկ Ս. Հոգով, մեկ Բանով ու մեկ ճշմարտությամբ: Եվ երբ Ս. Հոգին տալիս էր յուր հայտնությունն յուրաքանչյուր առաքյալի, տալիս էր ճշմարտության գիտակցությունը նոցանից ամեն մեկին, յուրաքանչյուրն էլ արտահայտելով առաքելական գիտակցությամբ աստվածային ճշմարտությունն ու վճիռը՝ ոչ թե մի ինքնուրույն վարդապետություն էր տալիս, այլ բոլորի վարդապետությունը միասին ու միահամուռ միությունը կազմում է Ս. Հոգու աստվածային ճշմարտության լիակատար հայտնությունը: Այդ լիակատար հայտնությամբ էր կառավարում եկեղեցին, ճանաչում յուր հաղորդակցությունն Աստուծո հետ և յուր վերաբերմունքը դեպի ինքն ու աշխարհը¹: Նոցա վրա է հաստատվում եկեղեցին և նոցա միասնական վարդապետությամբ պետք է կառավարվի միշտ, և որպեսզի առաքելական եկեղեցու կառավարությունը ապահովված լիներ առաքյալների մահից հետո, Ս. Հոգին տալիս է յուր հայտնու-

¹ «Ի Պենտեկոստէիս ի Սիոն եւ ի վերնատանն ի շնչմանէ ի շառաչմանէ տրոհեալ լեզուք առաքելոցն՝ գկոչումն ազգաց ի ձեռն անցա նշանակէր լեզուքն հրեղիօք: Եւ ճշմարտապէս ի Սիոնէ ընկալան գիսադադութիւն եւ ի բազմաստուած վրդովմանցն գտիեզերս խաղաղացուցին, եւ ընդ արարածս գԱրարիչն Հայր հաշտեցուցին, զհիմնատրութիւն եկեղեցույ ի նոյն Սիոն սկզբնատրեցին: - Իսկ դուստր Սիոնի՝ ծնունդ եւ պտուղ այսպիսի շնորհաց, որ է եկեղեցի. վասն զի առաքելական վարդապետութիւն ի Սիոն առ սկիզբն: Սա է մայր Սիոն...»: Մամբրե վերծ., 68:

թյունն ու ճշմարտության գիտակցությունն յուր եկեղեցու այն անձնավեր գործիչներին, պաշտոնյաներին ու վարդապետներին, որոնք, ամեն աշխատություն ու նեղություն հանձն առնելով, աստվածային նախանձախնդրությամբ ճգնում են յուրյանց եկեղեցու հառաջադիմության համար, յուրյանց ընթացքը հաստատում են առաքելական հիման վրա և հույսը խարսխում են Ս. Հոգու ամբողջական վրա: Ուստիև ինչպես որ Քրիստոսի առաքելոց մեջ արտափայլեց Ս. Հոգու շնորհն յուր բոլոր լրությամբ, այնպես էլ ճյուղավորվեց ընտիր անձանց մեջ, մանավանդ առաքելոց հետևող ժամանակներում: Պողոս առաքյալը հիշում է Ս. Հոգու այն շնորհներն, որոնք, իջնելով մարդու բնական ձիրքի վրա, ներկայանում են աստիճանաբար բնականից մինչև գերբնականը, հառաջ են մղում և զորացնում սրբանվեր գործիչներին եկեղեցու հառաջադիմության համար (Եղիշե, 320): Ս. Հոգու շնորհաց իննյակ պարգևներն, որոնցով նա պարգևատրում է յուր տնօրինությանց համար կարևոր անձանց (անդ. 316), հիշում են Ա Կորնթ., ԺԲ 4-11, 28 և ըստ տեսակին բաժանվում են երեք կարգի՝ ըստ հոգու երեք կարողությանց՝ մտքի, կամքի ու զգացողության: Այդոնք են.

Ա. Վարդապետական, այն է՝ ա. իմաստություն. բ. ճանաչողություն և գ. ընտրություն հոգվոց.

Բ. Ավետարանչական՝ ա. Հավատքի լրություն, բ. բժշկություն և գ. հրաշագործություն.

և Գ. Հոգեկրական՝ ա. Մարգարեություն, բ. լեզվախոսություն և գ. թարգմանություն¹:

Վարդապետական այն շնորհների մեջ, որոնք օժտում են մտավոր լուսավորության շրջանն, առաջին տեղը բռնում է իմաստությունը: Իմաստությունն է այն աստվածատուր ձիրքն, որով մենք կարողանում ենք ուղիղ միջոցներ գործադրել կյանքի ճշմարիտ նպատակներին հասնելու համար: Բայց իմաստության

¹ Տե՛ս և Մարկ., ԺԶ 17. Գործք, Բ 4. Ժ 46. ԺԹ 6. Հոովմ., ԺԲ 6-8. Ա Կոր., ԺԳ 22-32. Հաճախ., Ե 44-109, 263-290, 365:

Այլապես է դասավորում Մամբրե Վերձանողը. «Իմաստութիւնն հոգեւոր եւ սէր աստուածայինն եւ հաւատք ճշմարիտք, եւ անսուտ մարգարէութիւն՝ չորեքեան եղբարք հարազատք են: Քանզի մի է շարժողն անցա՝ Աստուած» (18):

կատարելություն համար անհրաժեշտ է և ճանաչողություն, որ ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ կարողություն՝ ճանաչելու և իմանալու աստվածային իմաստությունն ու խորհուրդները: Այստեղ էլ կարևոր է և երրորդ շնորհն՝ ընտրություն հոգվոց, և այդ է Աստուծո ուղարկած ճշմարիտ մազարենների ու կեղծ մարգարենների, նույնպես և Աստուծո հայտնության ու ճշմարտության և մարդկային հնարաբանության ու կեղծիքի տարբերելու կարողությունն, որ մասնավանդ շատ անհրաժեշտ էր առաջին դարերում: Վարդապետական այս մեծ շնորհներն առանձնապես զինավառում են այն անձանց, որոնք կոչված են ժողովուրդ դաստիարակելու, բարձրացնելու և ղեկավարելու համար:

Ավետարանչական շնորհաց առաջինը հավատքի լրությունն է, որ աստվածային գործունեության և առաքինական հանդիսի մեջ մարդուն առանձին ամբողջություն է տալիս: Այդ շնորհով լրապես օժտված էին առաքյալներն, որոնց մեջ մեծամեծ գործունեություններ փայլեց Պողոս առաքյալն, ուստիև ասում է. «Յամենայնի կարող եմ այնու, որ զօրացոյցն զիս» (Փիլ., Դ 3): Սակայն այդպիսի գործունեության մեջ հարկավոր է և ներքին կարողությանց արտաքին արտահայտություն ևս, որ և երևում է հիվանդների և ախտաժեռների բժշկության, այլև դեեր հանելու, մեռյալ կենդանացնելու և այլ սուլնալիսի մարմնավոր կամ հոգևոր հրաշագործությանց մեջ: Այս ամենը ծառայում է փրկագործական տնօրինության իրագործման, ըստ որում՝ Հին Ուխտի մեջ այդ շնորհները հանդես են գալիս մարգարեական նախապատրաստության, իսկ Նորում՝ առաքելական գործունեության մեջ: Բայց Աստված ամենայն ժամանակ հանդես է բերում նման անձինք՝ ըստ եկեղեցու կարևորության, որոնք հայտնի են դառնում յուրյանց անվեհեր, հոգեբուժ, մխիթարիչ և ցրվյալ ուղղությանց հանգուցող բնավորություններ: Դոքա յուրյանց ժամանակում նույն ավետարանչական դերն են կատարում, ինչ որ նախկին ավետարանիչք՝ յուրյանց ժամանակում՝ ունենալով հավատքի լրության և հոգևոր հրաշագործության շնորհ:

Հոգեկրական շնորհաց մեջ մարգարեությունն երևան է եկել Հին Ուխտում ավետյաց կանխասացության մեջ, իսկ Նորում հոգեկիր անձինք բացատրում էին աստվածային հայտնության

խորհուրդները Ս. Հոգու հատուկ ներգործությունը, բայցև մտքի ծայրահեղ լուսավորությունը (Ա. Կոր., Բ 13. ԺԴ 32. Շարակ., 517): Մի առանձին շնորհ էր և առաքելոց ժամանակ լեզվախոսությունը, որով օժտեց նոցա Ս. Հոգին անձանոթ լեզվի հոգևոր հարստությունը՝ թե՛ խոսելու, թե՛ Աստուծուն աղոթելու և փառաբանելու մեծահրաշ փրկագործության համար (Գործք, Բ 4, 7, 11. Ա. Կոր., ԺԴ 15-17): Ըստ այսմ՝ ինչպես որ Բաբելոնի լեզվամոռացությունը ցրեց բոլորին, այս լեզվախոսությունը պետք է ժողովրդեր հավատացյալներին ի մի Քրիստոս (Շարակ., 389): Եվ որովհետև լեզվախոս առաքյալը խոսում էր ու քարոզում ոչ բոլոր լեզուներով (Ա. Կոր., Դ 18), ուստի կար մի երրորդ շնորհ ևս, այն է՝ թարգմանություն, որով թարգմանիչը թարգմանում էր նորա ասածները ժողովրդին: Բայց եկեղեցին ամեն ժամանակի համեմատ ևս ունի հոգեկիր գործիչներ, առավել ևս պատմական կարևոր շրջաններում, երբ նա առանձին զորացման կարիք է ունենում: Այդպիսի ժամանակներում երևում են անձինք, որոնք մարգարեական աչքով հասկանում են ժամանակի խորհուրդն ու պահանջները ըստ անցյալին և ապագային, աստվածային ազդու ձայնով ու լեզվով միացնում են սրտերը մի ճանապարհի վրա և ճշմարտության ծածկյալ խորհուրդը ներշնչում ամենքի մեջ լուսավոր պայծառությունը: «Թեպէտ եւ մարգարէութիւն ոչ է ի ժամանակիս, այլ իմաստութիւնն Աստուծոյ տայ ճանաչել...», - ասում է Ս. Ներսես Շնորհալիին (Ընդհ., 157):

Այս հրաշալի շնորհները բաշխվում են թե՛ եկեղեցու պաշտոնյաների ու գործիչների և թե՛ առհասարակ հավատացյալ անդամների մեջ զանազան աստիճաններով՝¹ ըստ պետքին և ըստ յուրաքանչյուրի կարողության, ընդունակության և անձնվիրության, որքան և ինչպես հաճո է Աստուծուն յուր եկեղեցու կանոնավոր հառաջադիմության և զորացման համար²: Ուրեմն Ս. Հո-

¹ Եթէ հուրս այս ի թանձրութիւն մտեալ երկաթոյն ի ներքուստ եւ արտաքոյ գամենայն իբրեւ հրոյ գոյն գործէ, եւ որ ցուրտ յառաջն էր, այն եռանդոյն լինի. եւ որ թովս յառաջն էր, այն, կարմրագոյն եղեալ, շողս արձակէ: Արդ եթէ անմարմին է հուր եւ, ի մարմին երկաթոյ մտեալ, այնպէս անսպառ ներգործէ, զի՞ զարմանաս, եթէ Հոգին Սուրբ, ի ներքին մարմինս մտեալ, մարդկան այնչափ շնորհօք լի առնէ»: Կոչ. Ընծ., 330:

² «Սրբեա գամանդ, զի բազմագոյն շնորհս ընդունիլ մարթասցես: Զի թողութիւն մեղաց առհասարակ շնորհի ամենեցուն, իսկ հաւասարութիւն Հոգոյն Սրբոյ՝ ըստ չափոյ

գու շնորհաբաշխութիւնը լինում է ընդհանուր և հատուկ. ընդհանրապես Ս. Հոգին աստվածային փրկագործութեան համար օժտում է յուր շնորհներով յուրաքանչյուր հավատացողի դեպի փրկութիւն՝ օգնելով և առաջնորդելով նորան. իսկ հատկապես, նույն այդ փրկագործական նպատակի համար բարեզարդում է յուր եկեղեցու պաշտոնյաներին ու գործիչներին շնորհագործութիւնն, որպէսզի այդ շնորհագործութիւնը միջոց դառնա հավատացելոց փրկագործութեան ու եկեղեցու հառաջադիմութեան: Հետեւեալ այդ եռակի շնորհները ծավալվում են՝ Ս. Հոգու շնորհաբաշխութեան յուրաքանչյուր միջնորդի և փրկութիւնն յուրացնողի մեջ՝ ըստ Եկեղեցու զարգացման ու հառաջադիմութեան աստվածային նպատակին արդյունավորելով ու պտղաբերելով (Հաճախ., Ե 263-265, 345):

Ս. Հոգու շնորհաբաշխութեան ավանդարանն է Եկեղեցին, ավանդման կարգն են Ս. Խորհուրդներն, իսկ միջոցներն են պաշտոնյայի օրհնութիւնն ու ս. մյուռոնը:

ընտրութեան բաշխի իւրաքանչիւր ճաւատոց: Եթէ սակաւ վաստակիս, սակաւ ինչ ընդունիս. եւ եթէ բազում գործես, բազում վարձս ընկալցիս յանձին քում»: Կոչումն Ընծալութեան, էջ 13, 303-319:

ԻԹ.

ԵԿԵՂԵՑԻ

Արդեն տեսանք, որ Ս. Հոգով նախ՝ առանձին անհատները Աստուծո տաճար են դառնում, Աստուծո հավատացյալներ են լինում. երկրորդ՝ այդ հավատացյալներից սիրո համայնք է կազմում, միանում. երրորդ՝ այդպիսի համայնքներից աստվածպաշտական միասիրտ, միահոգի և միաձայն ու միալեզու եկեղեցի է կազմակերպվում, և չորրորդ՝ յուրաքանչյուր եկեղեցին, ճանաչելով, որ Քրիստոս է յուր փառաց թագավորը, դառնում է նորա թագավորության կամ արքայության մի տարրը, մի մասը, սակայն մի այնպիսի մասը, որ ներկայացնում է յուր մեջ Աստուծո արքայության ամբողջությունը¹: Այստեղից պարզապես հետևում է, որ ինչպես Աստուծո արքայությունը սկսում է յուր իրականացումն այս աշխարհում և ստանալու է յուր կատարումը հանդերձյալում, այնպես էլ յուրաքանչյուր եկեղեցի աճում, զարգանում է այս աշխարհում, որպեսզի յուր կատարումն ստանա հանդերձյալ կյանքում: Եվ ինչպես որ Աստուծո արքայությունն իրականանում է հավատացյալ անհատի սրտում ու եկեղեցի դարձնում նորան² և ապա ճշմարիտ հավատացյալի վրա հիմնվում է յուրաքանչյուր եկեղեցին՝ որպես յուրաքանչյուր առաքյալի և ավետարանչի վրա³, այնպես էլ Աստուծո արքայությունը հաստատվում է երկրում նախ՝ եկեղեցու մեջ իրագործվելով, և ապա՝ յուրաքանչյուր եկեղեցու վրա հաստատվում է հանդերձյալ փառաց արքայությունը: Ուստի և Ս. Գրիգոր Նարեկացին հարմարապես համեմատում է մարդուն յուր եկեղեցու հետ. «Իմանալին՝ խորհուրդ հոգևոյս, և շօշափելին՝ պատկեր մարմնոյս»^{4*}: Այսպես և ինչպես որ յուրաքանչյուր հավատացյալ անհատ թե՛

¹ Տե՛ս Ա Կոր., ԺԱ 16, 22. Գաղ., Ա 13. Ա Տիմ., Գ 5, 15. Գործք, Ի 28 և Ա Կոր., ԺԲ 28. Եփ., Ա 22. Գ 10. Խ 22-32. Փիլ., Գ 6. Կող., Ա 18, 24. մանավանդ Գործք, Թ 4. Գաղ., Ա 13. Ա Կոր., ԺԵ 19. Ա Տիմ., Գ 15 և այլն:

² Ս. Հովհ. Իմաստ., 143. Հարց., 613-614. Ընդհ., 374:

³ Ս. Հովհ. Իմաստ., 119, 130. Հարց., 531, 532, 613:

բաղկացուցիչ և թե՛ գործունյա անդամ է յուր եկեղեցում (Ա Կոր., ԺԴ 12. Բ Կոր., ԺԲ 12), այնպես էլ յուրաքանչյուր եկեղեցի բաղկացուցիչ և գործունյա տարր է Աստուծո արքայության: Անհատով է իրականանում եկեղեցին, և եկեղեցով է իրականանում Աստուծո արքայությունը, ինչպես չի կարող եկեղեցի լինել առանց անհատների, այնպես էլ չի կարող Աստուծո արքայությունը լինել առանց եկեղեցիների: Անհատը մոտենում է Աստուծո, հաղորդակից է լինում նորան, ստանում է Քրիստոսի փրկությունը, վայելում է աստվածային շնորհները և աստվածային կյանք վարում միմիայն եկեղեցով: Ըստ այսմ և եկեղեցին ներկայացնում է Աստուծո արքայությունը յուր մեջ, Աստուծո արքայության մասն է կազմում, տարածում է Քրիստոսի փրկությունը, բաշխում է աստվածային շնորհները և աստվածային կյանք է ընդհանրացնում միմիայն անհատով: Այդպես և Աստուծո արքայությունն իրականացնում է մարդու կոչումը յուր եկեղեցով: Ուրիշ խոսքով՝ եկեղեցին միացնում է յուր բոլոր հավատացելոց ի մի գլուխն Քրիստոս, և դարձյալ Քրիստոսի հաստատությունը լինելով՝ տարածում, սփռում է աստվածային շնորհներն յուր բազմաթիվ որդիների մեջ: «Ոչ եթէ Տէր վասն մասինն միայն եկն յաշխարհ, այլ վասն ամենայն մասանց աշխարհիս. Բժշկեաց զմի մասնն, զի ի ձեռն միոյ մասինն ուսցին ամենայն մասունքն ընթանալ առ նոյն բժիշկն», - ասում է Ս. Եղիշեն: (Ա Կոր., ԺԴ 23): Այս է նաև մարդկային պատմության բնական ընթացքը, ըստ որում՝ միացեղ, միալեզու, միաբնույթ և պատմականապես միակենցաղ անհատներից կազմվում է ազգը, որ հառաջ է գնում անհատների աշխատանքով, և որի շնորհները վայելում է յուրաքանչյուր անհատ, հապա որոշ ազգերից կազմվում է ամբողջ մարդկություն, որը հառաջադիմում է ազգերի հառաջադիմությամբ, և որի հառաջադիմության արդյունքները վայելում են և առանձին ազգերը: Հետևաբար աշխարհի ընթացքը անհատական հիմքի վրա է հաստատված. այդպես է և Աստուծո արքայությունն, որի հիմք կազմող անհատը հավատացյալն է ու յուրաքանչյուր եկեղեցի, և որի շնորհները ստանում է անհատը յուրաքանչյուր եկեղեցով: Ազգությունն ու եկեղեցու ազգայնությունը անխզելի տարրեր են տիեզերական կյանքի մեջ:

Այս ամենից ինքնըստինքյան բղխում է և եկեղեցու գաղափարը: «Եկեղեցի» հունարեն է և բառացի նշանակում է ժողով, իսկ ըստ գործածությունն՝ նշանակում է միաբանություն Քրիստոսի այն ճշմարիտ հավատացյալների, որոնք հաստատված «ի վերայ հիման առաքելոց և մարգարէից» մի հավատքով, մի մկրտությունամբ, մի հոգով պաշտում և դավանում են Ս. Երրորդությունը մի Աստված և մի Տեր ու միացած են իրար և Աստուծո հետ մի անկեղծ սիրով ու երկնավոր կոչման մի հաստատուն հուսով (Եփ., Դ 3): «Եկեղեցի մեզ ոչ ցուցանէ պատուիրանն Աստուծոյ, որ ի քարանց եւ ի փայտից է շինեալ, այլ գհաւատով շինեալ գաղզս մարդկան ի վերայ վիմին հաստատութեան: Ապա ուրեմն ճշմարիտ հաւատն է Եկեղեցի, որ գումարէ եւ շինէ գմեզ ի մի միաբանութիւն գիտութեան Որդւոյն Աստուծոյ», - ասում է Ս. Սահակը^{5-6*}: Ուրեմն ճշմարիտ կենդանի հավատքն է էական տեղը բռնում, նա է եկեղեցի կազմողը և դեպի ամեն կողմ հույս ու սեր ծավալողը, այնպես, որ ըստ Ս. Գրիգոր Լուսավորչին՝ «Եւ հաւանութիւն հաւատոյ եւ սուրբ սիրոյն հաւասարութիւն յոր կողմ յորդորի, գամենայն հաւանեալսն ի Քրիստոս ժողովէ» (Հաճ., ԺԱ 172): Հավատքն է միացնում ամենքին և հավատքն է մի հոգի և մի հոտ կազմում Աստուծո առաջ, այլև հավատքն է նաև ամեն տեղ եկեղեցիներ կառուցանում և ամեն ազգի յուր եկեղեցին միալեզու ու միախորհուրդ հաստատում: Այս է պատճառն, որ Աստուծո Հին Ուխտով միացած ժողովուրդն էլ կոչվում է եկեղեցի, միայն Նահապետական և ապա՝ Իսրայելյան եկեղեցի: Մովսիսի ժամանակինն էլ կոչվում է ընդօրինական (նախատիպ) եկեղեցի, որի մարմնացումն և իսկությունը Քրիստոսի եկեղեցին է, վասնզի ընդօրինական եկեղեցին յուր առավել զգալի ձևակերպությունամբ հավատք և ավետիք էր միայն ներշնչում, մինչդեռ Քրիստոսի իսկական եկեղեցին հավատք է վառում և շնորհք տալիս փրկության լուսո մեջ: Ըստ որում և «Եկեղեցի եռայ հրով աստուածային Հոգւոյն, որ կիզիչ է մեղաց եւ ոռոգիչ հոգւոց հաւատացելոց Քրիստոսի» (Գրիգոր Արշար., 48. Ս. Հովհ. Իմաստ., 132-135):

Եվ որովհետև անհատն է Աստուծո արարչական գործի նպատակը, Աստուծո արքայությունն է այդ նպատակի իրագործումն

և դարձյալ անհատն է նորա սկզբնավորության հիմքը, ուստի հավատքն է, որ անհատին թե՛ հիմք է դարձնում, թե՛ նպատակ և թե՛ նորա կոչման իրագործումն է դեպի կատարումը վարում: Բայց մենք գիտենք, որ Քրիստոս է յուր արքայության սկիզբն ու կատարածը, այբն ու Ֆեն, յուր եկեղեցու հիմքն ու գլուխը, վեմն ու կատարը, կյանքն ու փրկությունը¹. ահա և անհատը եկեղեցու հիմք, վեմ ու նպատակ է դառնում՝ միանալով յուր հավատքով Քրիստոսի հետ (Ա Պետ., Բ 5): Հավատքով անհատի մեջ է բնակվում Քրիստոս և ինքն, իսկական վեմ լինելով, վեմ է դարձնում նորան յուր եկեղեցուն² և նույն անհատին տանում դեպի նորա կոչման իրականացումը յուր արքայության մեջ: (Եղիշե, 328, 348): Հավատքով անհատը դառնում է Աստուծո տաճարը, հավատքով անհատները մարմնական միության պայմանների մեջ միանում են և դառնում Աստուծո եկեղեցին և հավատքով յուրաքանչյուր եկեղեցի դառնում է Աստուծո արքայության գործունյա և կենդանի տիպարն ու տարրը, ըստ որում՝ «Մեք թէպէտ եւ մարմնով յերկրի եմք, այլ հաւատովք յերկինս եմք շինեալ», - ասում է Ս. Վարդան Մամիկոնյանը (Եղիշե, 79): Եվ որովհետեւ եկեղեցու վեմը Քրիստոս է, եկեղեցին Քրիստոսի մարմինն է և եկեղեցու գլուխը դարձյալ Քրիստոս է, ուստի և մենք, հավատքով հաստատվելով այդ վեմի վրա, այդ մարմնի մի անդամը դառնալով և այդ գլխի տակ կառավարվելով, անվրդով և անշարժելի ենք դառնում այս աշխարհի բոլոր հեղեղների ու հողմերի մեջ, անխոտոր է դառնում մեր կյանքն և անշեղլի մեր ընթացքը դեպի փառաց արքայությունը:

Այդպես և եկեղեցին հաստատուն է այդ վեմի վրա, որ է Քրիստոս, սնունդ է առնում յուր աճման ու զարգացման համար մի որթից, որ է Քրիստոս և յուր բոլոր կյանքում և ընթացքում հողվում ու պատշաճվում է աշխարհի բոլոր պատմական հանգամանքների մեջ Քրիստոսով տրված Ս. Հոգով: Եկեղեցու այսպիսի

¹ Կող., Ա 18. Գ 15. Եփ., Ա 22. Ե 23-31. Փարպ., 143. Յով. Իմաստ., 130:

² Տեր «եղ գիմունս սորա ոչ ըստ մարգարէութեանն ի քարանց պատուականաց շափիղայ եւ կարկեհան, այլ ինքն եղեւ վեմ անկեան, եւ ճիմունս արկ սնա գառաքեալս եւ զմարգարէս: Եւ կանգնեալ ոչ յասպիս զաշտարակս սորա եւ ածեալ պարիսպ ընտիր ընտիր քարանց պատուականաց. այլ զհրեշտակաց բիրատոր գորութիւնն կացոյց սնա պարիսպ շորշանակի եւ զսրբոցն լուսագեցիկ գումարութիւնս»: Ս. Հովհ. Իմաստ., 130:

ապահով կյանքը պայմանավորված է միմիայն այն կարգադրու-
թյամբ, որ արավ Քրիստոս, այն է՝ նորա առաքելոց վառվելովը
Ս. Հոգու հեղման տակ (Գործք, Ա 4. Ղուկ., ԻԴ 49), նորա առա-
քելոց եկեղեցու հիմնադրությամբ և կազմակերպության շնորհա-
գործությամբ: Նորա յուրաքանչյուր առաքյալի ստացած մեծ
շնորհներով է աճել յուրաքանչյուր եկեղեցի, և նորա յուրաքան-
չյուր առաքյալի ստացած շնորհների աճումով է պայմանավոր-
ված յուրաքանչյուր եկեղեցու ամբողջ կյանքն ու ապագան: Ոչ
մի ժողով չի կարող ճշմարիտ եկեղեցի կոչվիլ, եթե կազմակեր-
պություն չէ ստացել առաքելական աղբյուրից. ոչ մի եկեղեցի չի
կարող ճշմարիտ եկեղեցի կոչվիլ, եթե չէ հաստատվել առաքելոց
վրա. ոչ մի եկեղեցի չի կարող ճշմարիտ եկեղեցի կոչվիլ, եթե չէ
ունեցել յուր առաքելոց միջոցով շնորհաբաշխ հոգեգալուստը, և
ոչ մի եկեղեցի չի կարող հաստատություն ունենալ, եթե հաս-
տատված չէ մի վեմ Քրիստոսի վրա և մի գլուխ Քրիստոսի ներ-
քո: Եկեղեցին սկսվում է Քրիստոսով, հիմնվում է Ս. Հոգու
գալստյամբ առաքելոց մեջ¹, հիմնադրվում է յուրաքանչյուր ա-
ռաքյալի ձեռքով և յուր ճշմարիտ զարգացման ընթացքն է ստա-
նում ամեն մի առաքյալի ճշմարիտ ու շնորհավառ հաջորդու-
թյամբ: Ահա այս է ճշմարիտ եկեղեցու ծագման, աճման, ծաղկ-
ման և զարգացման ընթացքն ու ուղղությունը: «Արգանդ որո-
վայնի սորա աւազանն կենդանանար, ի պար հարսանեաց սորա
դասք առաքելոցն» (Ս. Գր. Նարեկ.)²:

Եկեղեցու հիմնադրության և կյանքի այդ սկզբունքից պար-
զապես հետևում է, որ նորա էության անխախտությունն ևս ա-
պահովված է Ս. Հոգու խնամածությամբ²: Կյանքի հանգամանք-
ներն ու մարդկային մոլորությունները կարող են զանազան պա-
րագաներով բարդել եկեղեցու վիճակը, նորա ժամանակական ու
տեղական պայմանները մինչև անգամ թյուր ձևակերպություն-
ների մեջ դնել, սակայն այդով Քրիստոսի եկեղեցու էությունը չի
խորտակվիլ: Հաճախ կլինին թյուրություններ ու մոլորություն-
ներ, մանավանդ որ այդոնք ազատ կամքի հետևանք են՝ որպես

¹ Տե՛ս Գործք, Բ 42. Ա 13. Բ 1. Գ 31. ԺԲ 11. Ա Կոր., ԺԱ 18. ԺԳ 19, 34, 35. Գործք, Ի
7. Ա Կոր., Ժ 16. Եբր., ԺԳ 10. Գործք, Գ 31. Ե 3, 9. Զ 5. Է 55. Ը 15. ԺԳ 1-3:

² Գործք, ԺԵ 28. ԺԶ 6. ԻԱ 1. Ա Կոր., ԺԲ 4-6. Եփ., Գ 4:

տեսանք նախընթացում, և ինչպես էլ կլինին, կծառայեն հավատացելոց ու ճշմարտության կազդուրման ու գորացման, կամ աստվածային գործի մշակների շատանալուն զարկ կտան, այլև այն ժամանակի ու տեղի պարագայով, որոնցով այդոնք հառաջացել են, Քրիստոս դարձյալ ճշմարտության ճայնը կբարձրացնե և մոլորությունն, յուր զարգացման ծայրին հասցնելով, բնականապես կխորտակէ: Հետևաբար աշխարհի բոլոր անողոք խառնաշփոթությանց մեջ Քրիստոսի եկեղեցին հաղթող դուրս կգա և կգնա դեպի յուր կատարումը: «Որպէս ճառագայթք արեգական յառաջ ընթանան եւ զկնի ծաւալին, այսպէս յառաջ ճշմարտութիւն հուժեանն անփոփոխ իսկութեանն» (Հաճ., Գ 83): Աստված սրբութեան հետ է, ուրեմն նա նորա հետ է, որ միանում է ճշմարտության ու սրբութեան հետ և կուովմ խավարի, տգիտության և անսրբութեան դեմ: Այս այնքան ակներև է, որ անհավատ պարսիկներին անգամ ծանոթ էր, երբ Վահան Մամիկոնյանն ասում էր. «Ես եւ արդարութիւն ուխտապահութեանն ի միասին կուուիմք, եւ դու եւ ուխտազանցութեանն ստութիւն ի միասին էք. եւ արդ՝ դու ինձ գիտ՞րդ կարես յաղթել»¹:

Ասացինք, որ եկեղեցին, ինքն յուր մեջ Աստուծո արքայութեան իրականացումը լինելով, միանգամայն և իրականացուցիչ հաստատութիւնն է: Ըստ այսմ՝ Քրիստոս յուր եկեղեցուն է հանձնել Ս. Հոգու շնորհաց բաշխումը, ս. խորհուրդների արժանացումն ու նոցա միջոցով հառաջացրած նորոգ կյանքի հոգատարութիւնը, խնամածութիւնն ու քաջալերութիւնը: Բնականաբար Քրիստոսի եկեղեցու նպատակն է՝ տարածել ու զարգացնել Աստուծո արքայութիւնը ներքուստ և արտաքուստ, այսինքն՝ աստվածային սերմն սերմանել մարդկանց սրտերում, շահեցնել ու շահեցնել տալ Քրիստոսի հավատացած տաղանդը, աշխատելով, որ դոքա մեկեն հարյուր ու հազար պտուղներ տան, ու ձգտել արմատախիլ անել աշխարհի չարութիւնները: Ուրեմն եկեղեցու գործունեութիւնը պատերազմական է, ըստ որում՝ նա դրականապես մարդիկ է ծնում, Աստուծո որդիք դարձնում, շնորհագործում դեպի ճշմարիտ կյանք ու տանում դեպի փառաց ար-

¹ Ղազար Փարպ., Պատմ., էջ 475:

քայլութիւնն, իսկ բացարձակապէս կռւում է սատանայի իշխանութեան դեմ, հալածում է խավարը, չքացնում է չարութեան արմատն ու մտցնում ճշմարտութեան ազատութիւնը մարդկանց սրտերի մեջ՝ մեղքի գերութիւնը խորտակելով:

Այս պատերազմական գործունեութեան պատճառով եկեղեցին կոչւում է զինվորայլ, որ զինված է Ս. Հոգու զենքով զանազան փորձութեանց, սխալանքների ու թուլութեան դեմ, որ ղեկավարվում է յուր ամենագոր թագավորի պաշտպանութեամբ և առաջնորդվում է պատերազմի դաշտով դեպի հաղթանակ ու փառք (Եփ., 2 10-19). Քրիստոսով հաղթանակ տարած հանգուցյալ սրբերն էլ հրեշտակաց հետ կոչվում են Անդրանկաց կամ Հաղթական Եկեղեցի, որ վայելում է երկնավոր փառաց խնդութիւնն ու խաղաղութիւնը¹: Անդրանկաց եկեղեցին բաժանված է զինվորայլից միմիայն մարմնապէս, ըստ որում, մի հավատքն ու մի անցյալը կապում է դոցա միութեան մեջ, այնպէս որ ճշմարիտ եկեղեցին զինվորայլի է և ոչ առանց հաղթականի: Այլև հաղթական եկեղեցին զինվորայլի հաղթութեան երաշխիքն է, իսկ զինվորայլ եկեղեցին՝ հաղթականի հանդեսը: Դոցանից մեկն ու մեկի չլինելը ժխտում է եկեղեցու էութիւնն և այն փրկագործական ընթացքը, որով եկեղեցին տանում է մարդուն դեպի հանդերձյալը յուր անհատ ճանապարհով և ապահովութեամբ:

Զինվորայլ եկեղեցին ևս իբրև Աստուծո արքայութեան իրականացումն, յուր անդամների մեջ որեւիցե արտաքին դասակարգութիւն չունի, այլ ամենքն ևս մեկ են, և յուրաքանչյուրն յուր առավելութիւնը ստանում է Աստուծո առաջ միմիայն յուր կենդանի հավատքի գորութեամբ ու հանդիսով: Յուրաքանչյուրն, ըստ չափ ու կարողութեան շահեցնելով յուրյան հանձնված քանքարը, փայլում է միմիայն աստվածային այն շնորհքով, որին ինքն ընդունակ է դառնում և արդյունավորել է կարողանում²: Վասն որո և Ս. Հայրերն ասում են առ Աստված. «Գոհանամք զքէն, Փրկիչ,

¹ Եբր., ԺԲ 23. Եղիշե, 224, 371, 375. Հաճ., ԺԹ 317: «Որ թոյի մարտուցելոցն պատերազմ դժուարին, եւ յաղթեալք խնդան ոչ սակաւ, եւ եւս առաւել մարտին յաղթութիւնք հոգեւորացն է խնդումն»: (Հաճ., Ժ 342):

² Տէս Հո., ԺԲ 1. Ա. Կոր., ԺԲ Ա. Թէս., Ե 19. Հակ., Գ 1. Հաճախ., Գ 250-258. Փարպ., 147. «Զի աղամք եւք միմեանց ի շինութիւն հաւատոց սիրովն Աստուծոյ»: Ս. Սահակ:

որ ի հօտէն Ս. Գրիգորի զոչխարսն առաւել, քան զհովիւս բանալորս արարեր, եւ զաշակերտս ի ժողովրդենէն առաւել, քան զվարդապետս յօրինեցեր գիտունս» (Փարպ., 271): Սակայն զինվորյալ եկեղեցին, Աստուծո արքայութեան իրականացուցիչ հաստատութիւնը լինելով, ունի և յուր պաշտոնատար կամ ուսուցանող անդամներին, որոնք սկզբից իսկ զանազան անուններ են կրել, ինչպես են առաքյալք, ավետարանիչ, տեսուչ կամ եպիսկոպոս, վարդապետ, երեց, սրբութեան պաշտոնյա, հովիվ, Աստուծո կամ Տիրոջ ծառա, Քրիստոսի պատգամավոր, եկեղեցու հրեշտակ, Աստուծո խորհրդոց կամ շնորհաց տնտես կամ հազարապետ, Աստուծո այր, ճրագ, աղ¹ և այլն, որոնցից յուրաքանչյուրն արտահայտում է հոգևոր պաշտոնյայի մի պարտավորութիւնը կամ նշանակութիւնը: Սոքա ուրեմն առավելագույն շնորհ են ստանում՝ ըստ կոչման և ըստ ձեռնադրութեան, ուստիև առավելագույն պարտոյաց ենթակա են ու պատասխանատու²: Նոքա հոգացող են ոչ միայն յուրյանց անձանց, այլև այն ամենքի համար, որոնց բարեկեցութեան պատասխանատվութիւնը ստացել են Աստվածածնից³: Այս ուղղութեան ու ձգտման կենդանի հիշեցուցիչն է վանական միութիւնն, որ մարմնացնելով յուր մեջ ճշմարիտ եղբայրութիւն, նվիրվում է ժողովրդի կրթութեան և կարոտյալների ու տանջվողների օգնութեան, մխիթարութեան և ամոքման գործին:

Նոցա հոգացողութեան ենթարկված մասն էլ ժողովուրդն է, որ կոչվում է հոտ, ոչխարք, գառներ, եղբայրներ, Տիրոջ ժողովուրդ, արքայութեան որդիք, Աստուծո որդիք և այլն, և այդ անուններից ամեն մեկն արտահայտում է այն վերաբերմունքը, որ պետք է ունենա ժողովուրդը դեպի Քրիստոս և դեպի աստվածային պատվիրանները: Սակայն այս մի կտրական բաժանումն չէ, այլ թե՛ պաշտոնատար դասը և թե՛ ժողովուրդը կազմում են Քրիստո-

¹ Բ Կոր., Ե 18. Ա Կոր., ԺԲ 28. Եփ., Ա 22. Ա Թեա., Ե 10, 12. Բ Տիմ., Ա 11. Ա Կոր., ԺԶ 15. Հոովմ., ԺԲ 8. Կող., Դ 17. Փիլիմ., 22: Հմնտ. և Հովհաննէս Սարկավագ վարդապետ, Հաղագս քահանայութեան (Սոփերք, Գ):

² Ս. Ներսէս Ենքնաբան, Ընդհանր., էջ 291, 453: Ա Կոր., ԺԲ 12-31. Հոովմ., ԺԲ 5. Գաղ., Գ 28. Գ Գործք., Բ 14. ԺԴ 22. ԺԳ 1. ԺԱ 30. ԺԵ 26, 22, 23. ԻԱ 18. Թ 28 և այլն:

³ «Թողով լքանել զհօտս հովուապետին ի խնամոց հովուութեան, եւ զգառինսն ի գալլոցն տեսանելով յափշտակեալս եւ անտես առնել անհաստատութեան է նշանակ»: Ընդհ., 9, 11: Տե՛ս և Ա Կոր., ԺԴ 3, 24. Եփ., Գ 5. Դ 11. Ա Թեա., Ե 10. Հո., ԺԲ 6. Ա Պետր., Բ 25. Ե 4:

սի հոտը: Դոքա իրարից տարբերվում են այնով, որ առաջինն ունի ձեռնադրություն և, ըստ ձեռնադրության, որոշ պաշտոն եկեղեցում, մինչդեռ միևնույն են այնով, որ երկուքի կոչումն էլ նույն է, այսինքն՝ ըստ յուրովսանն աշխատանաց ու գիտություն և ընդունած շնորհներին ուսումնասիրել ճշմարտությունը, գործել, գործակցել Աստուծո և տարածել ու զարգացնել Աստուծո արքայությունը: Այսպես և առաքյալները նույնիսկ վճռական դեպքերում յուրյանց հավատացելոց ժողովի հետ հոգու միությունամբ էին գործում (Ա Կոր., Ե 4):

Եկեղեցու էությունն ու մեծ նշանակությունը խոստովանում է դուրբացեքի հանդիսին՝ փրկության դուան բացումը խնդրող ժողովրդի կողմից. «Սա է մեզ մայր անարատ, եւ ի սմանէ ծնանիմք որդիք լուսոյ եւ ճշմարտութեան. եւ սա է մեզ յոյս կենաց, եւ սովաւ գտանեմք զփրկութիւն հոգւոց, եւ զի սա է մեզ ճանապարհ արդարութեան, եւ սովաւ ելանեմք առ Քրիստոս հայրն մեր երկնաւոր»¹: Ըստ որում և եկեղեցին յուր բոլոր գոյությունամբ ներկայացնում է Աստուծո երկնավոր արքայությունն երկրի վրա, այնպես որ Ս. Հովհան Իմաստասերը իրավամբ գրում է. «Քահանայապետն, որ ի սմա, բաշխէ զշնորհս ճշմարիտս, օրինակ է մեծի քահանայապետին, յորմէ վտակն անմահութեան Հոգին Սուրբ կեանս եւ անմահութիւն բաշխէ մարդկան: Եւ դասք պաշտօնէից որոշեալ ի սմա՝ երկնայնոցն դասուց զանազան ունողաց զդաս եւ զպաշտօն նշանակաբար ունին զօրութիւն...»^{2 8*}:

¹ «Նաւահանգի՛ստ է ամենեցուն տաճար աղօթից եւ տեղի խնդրուածոց մերոց, զոր յարանուաբար եկեղեցի սովոր ենք կոչել, ունելով յինքեան նաւապետ կարապետութեան գտեսուչ եպիսկոպոսն, զի խնամոտ եւ արդիւնակատար կամօք անշարժ ունիցի զսահման իրոյ կարգին: Վասն այսորիկ առհասարակ ի Քրիստոս հաւատացեալք ապաւէն ապաստանի ունին զՍուրբ Եկեղեցի, զի արդարոց եւ մեղաւորաց է նաւահանգիստ, եւ տեղի յուսոյ փրկութեան մերոյ...»: Ս. Սահակ^{9*}:

² «Տեսանես զյարմարումն եւ զբարձրութիւն Եկեղեցոյ, զսուրբ եւ զամբիժ հաւատոյն ասեմ, որոյ առաքեալք եւ մարգարէք եւ վարդապետք են նաւապարք՝ ունելով նաւապետ զմարմնացեալ եւ զմարդացեալ Բանն Աստուած, եւ զնա իսկապէս խոստովանիմք՝ ասելով՝ Մայր Եկեղեցոյ ի Քրիստոս հաւատացելոց, զհաւատն, քանզի զօրէն նախ, զամենեսեան յինքն ամփոփելով ցամաքաթեւ յամենայն աշխարհական ծիւանաց, կարող լինի ապրեցուցանել, բայց միայն աներկեան ցնծութեամբ պահեսցուք զհաւատս, որով շինեցաք բանաւոր եւ մտաւոր եկեղեցի ի վերայ հիման առաքելոց եւ մարգարէից»: Ս. Սահակ^{10*}:

Լ.

ԾՇՄԱՐԻՏ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՆՇԱՆՆԵՐԸ

Քանի որ յուրաքանչյուր եկեղեցի Աստուծո արքայութեան մի բաղկացուցիչ ու գործունյա տարրն է և միանգամայն ներկայացնում է յուր մեջ Աստուծո արքայութիւնը կամ Քրիստոսի թագավորութիւնն, ազգայնութեան բնական հիմքերի վրա հաստատված, հետևաբար յուրաքանչյուր եկեղեցի կկրէ այն ազգի կրոնական ներքին կյանքի ու դորա արտաքին արտահայտութեանց դրոշմն, որի փրկարանն է ինքը: Ներքին և արտաքին կյանքի արտահայտութիւնը հավատքի վարդապետութիւնն է և հոգեբուդիս աստվածաշտութիւնը: Այդ երկու արտահայտութեանց մեջ, անշուշտ, կփայլի ազգային հոգին, որպեսզի հավատքն և աստվածաշտութիւնը բնական լինին և ուրեմն թե՛ Աստուծո հաճելի և թե՛ ճշմարիտ հաղորդակցութիւնն դառնա նորա հետ: Ակնհայտնի է, որ յուրաքանչյուր եկեղեցի, տարբեր դրոշմ կրելով, այլապես կձևակերպվի, իսկ այդ հանգամանքից կհառաջանան թե՛ հերձվածողներ (հերետիկոս), այսինքն՝ ճշմարիտ եկեղեցու վարդապետութեան այս ու այն դավանական հիմքը փոփոխող ու փոխողներ, թե՛ աղանդավորներ, այսինքն՝ այս ու այն դավանական վարդապետութիւնը ուղղակի և հիմնովին ժխտողներ ու մերժողներ: Ուստիև հարկ է գիտենալ այն նշաններն, որոնցով ճանաչվում է ճշմարիտ եկեղեցին:

Աստուծո արքայութեան մեջ յուրաքանչյուր անհատի էական նշանակութիւնն ունենալը պարզապես ցույց է տալիս, որ ո՛չ եկեղեցու անդամների բազմութիւնը, ո՛չ արտաքին շուքը և ո՛չ աշխարհային որևիցէ ուժ ու մեծութիւնն չեն կարող եկեղեցու ճշմարտութեան նշան ծառայել: Մեկ ճշմարիտ հավատացյալը Աստուծո արքայութեան համար առավել մեծ նշանակութիւնն ու տեղ ունի, քան թե բոլոր թերահավատներ ու մոլորյալներ, որոնք դեռ նոր ի նորո կարոտ են դարձի¹: Ըստ այդմ և ընկած մարդկութեան

¹ «Բազմութիւն ազգի՝ առանց սուրբ եւ ուղիւսփառ հաւատոյ ոչ է ընդունելի առաջի»

բազմության մեջ Աստուծո եկեղեցին է հանդիսանում մի նոյ յուր ընտանիքով, մի Աբրահամ յուր գավակներով, մի Եդիա 7000 աստվածապաշտներով (Գ Թագ., ԺԹ 18), և երկնավոր ուրախությունն անհամեմատ է մեկ մեղավորի դարձով (Ղուկ., ԺԵ 7, 10. Հռ., ԺԱ 2-8): Եվ Քրիստոս յուրաքանչյուր հավատացյալի, հետևաբար և յուրաքանչյուր եկեղեցու ճշմարտությունը ճանաչելու համար նշան է տալիս նորա պտուղը կամ արդյունքը (Մատթ., է 15), իսկ այդ արդյունքն ականերև որոշվում է այն հարաբերությամբ, որ պետք է ունենա ամենայն եկեղեցի դեպի Քրիստոս և այն կենսական ընթացքով, որ ստացել է յուրաքանչյուր ճշմարիտ եկեղեցի նույնիսկ Քրիստոսից: Այս հիմնական հարաբերությունից և ընթացքից բխում են ճշմարիտ եկեղեցու չորս էական նշաններն, այն է՝ միություն, սրբություն, ընդհանրականություն և առաքելականություն, որոնք և դավանում ենք Հավատամքի մեջ:

1. Եկեղեցին մի է, վասնզի մի է նորա միացուցիչ գլուխն և Տերը, մի է նորա առաջնորդող Ս. Հոգին և մի ս. խորհուրդների փրկագործությունը, մեր կոչման հույսն ու մեր հավատքն՝ ըստ բարոյական ու դավանական վարդապետություն¹, զի և մենք իբրև Քրիստոսի մի մարմինը մի ենք կամ մի մարդկություն ենք կազմում: Այս միության որոշումից արդեն հետևում է, որ եկեղեցու միությունը հոգևոր է, սակայն հոգևոր միությունը կարող է միմիայն բազմատեսակություն մեջ հայտնվել². ըստ որում և ինչ-

Աստուծոյ: Զի որպէս գլուխ ասանց լուսոյ խաւարէ, այսպէս եւ ազգ ասանց ս. հաւատոյ պիղծ է: Այլ լաւ է մի ոչխար ի փարախն Աստուծոյ, քան զհազար գայլ. եւ լաւ է մի գառն յայգին, քան զհազար աղուէս: Դարձեալ՝ լաւ է մի զոյգս աղանէաց Աստուծոյ մուէր, քան զհազար ագոսա. եւ ի դիտանոցի անդ՝ լաւ է մի յայր սրատես, քան զհազար գաւազաւո. եւ լաւ է մի վկայ ի վերայ ճշմարտութեանն, քան զհազար բիր թշնամի. Լաւ է Աստուծոյ այր մի խոստովանող, քան զհազար բիր ուրացող. եւ լաւ է Աստուծոյ մի քահանայ ճշմարիտ պատարագող Քրիստոսի, քան զհազար բիր շնացող»: Պող. Տար., անդ. 248. հմմտ. Զգոն, 293-295:

¹ Հովհ., Ժ 16. ԺԷ 11. Կող. Ա 18. Բ 10-19. Եփես., Դ 3-16: Ա Կոր., Ա 10. Գաղ., 8. Տիտ., Գ 10. Հռ., ԺԶ 17. Բ Կոր., Զ 14. Բ Հովհ., 10. Մատթ., ԺԸ, 17: Գիրք Հարց., 540:

² «Աստ զգրուեալսն յաշտարակէն զազգս ի հոգետր համաձայնութիւն էած Տէր մեր, եւ շինեաց ի մարմին իւր աշտարակ հզօր հաստահեղոյս վիմօք զկաթուղիկէ սուրբ ի վերայ առաքելադասան հաւատոյ անասանելի հաստատութեամբ...: Այն աշտարակ զմի լեզուն ի բազումս բաժանեաց, եւ զչար միաբանութիւնն յախտեցից քակեաց ի միմեանց. եւ այս աշտարակ զքակեալսն եւ զանջատեալսն ած ի մի՝ համաշունչ եւ միա-

պես Սուրբ Հոգին բազմատեսակ է շնորհաբաշխում, և Քրիստոս յուր փրկությունն ոչ թե մեկ, այլ շատ առաքյալներով է տարածում, այնպես էլ յուրաքանչյուր մարդ և յուրաքանչյուր ազգ, առանձին հոգևոր աշխարհ ներկայացնելով յուր մեջ, առանձին կերպով է հաղորդակից լինում Աստուծո հետ և փրկությունը յուրացնում: Աստուծո և մարդու այս փոխադարձ հարաբերության առանձնահատկությունից հետևում են և առանձին եկեղեցիներ՝ ըստ տեղական հանգամանքների, ամեն մի ազգի հոգեբույժ արարողությանց, կենսակից ծեսերի, բարեհարմար կարգերի ու կանոնների և բնահատուկ լեզվի: Ինչպես որ յուրաքանչյուր անհատ, մանկությունից ի վեր կրթվելով յուր եկեղեցու ծոցում, դիմում է դեպի քրիստոնեական կատարելություն առանց կորցնելու յուր անհատականությունն, այնպես էլ յուրաքանչյուր ազգ փրկվում է յուր եկեղեցում ազատապես և յուրաբար, այսինքն՝ դարձյալ պինդ պահելով յուր անհատականությունը: Վերջացնել մի ազգի և յուր բնակից եկեղեցու անհատականությունը միևնույն է, թե քրիստոնեության էությունը խորտակել և միանգամայն հակառակ ընթանալ Աստուծո նախախնամության օրինաց ազատության սկզբունքին: Իսկ այսպես ո՛չ Աստված է վարվել, ո՛չ ինքը Քրիստոս և ոչ յուր առաքյալներն ու նոցա հետևողներն, ըստ որում՝ վերջիններս ամենայն տեղ քարոզել են Ավետարանն ազգային լեզվով և հաստատել են եկեղեցիներն՝ ըստ տեղական հանգամանաց և ազգային հիմքերի կազմակերպությամբ ու հերյուրմամբ: Ուստիև պատարագի, ժամասացության, իրավանց ու կարգերի մեջ առաքելական և ամենահին հայրերն իսկ պահպանել են ու ջատագովել ազգային ինքնուրույնությունը: Ո՛չ Հին Ուխտի նախապատրաստությունը միանման եղավ ազգերի մեջ, ո՛չ Քրիստոսի եկեղեցու քարոզությունը միանման կատարվեց զանազան երկրներում զանազան առաքյալների միջոցով, ոչ միևնույն կազմակերպությունն ստացան հաստատված եկեղեցիները տարբեր ազգերի կյանքում և ոչ էլ միևնույն հառաջադիմությամբ զարգացան, այլ աստվածային այդ ամեն մի գործն ու տնօրինությունը հատուկ սկիզբ և ընթացք բռնեց ամեն

խորհուրդս զամենեսեան առնելով ի մի յոյս կոչմանն Քրիստոսի»: Ս. Հովհ. Իմաստասեր, 136:

մի ազգի մեջ, ուստիև բնածին ու բնակից և ճշմարիտ առաջնորդող ու փրկարար դարձավ յուրաքանչյուրի համար:

Աստվածային այս իմաստուն տնօրինության նպատակն էլ այն է, որ նախ յուր ստեղծած յուրաքանչյուր ազգ ու նորա անդամն յուր հոգուն ու կյանքին հավատարիմ կերպով դիմե դեպի Աստված¹: Երկրորդ՝ փրկությունն ստանա ամեն ոք բնականապես և ոչ իբրև օտարոտի նորություն ու խորթություն. և երրորդ՝ որ յուրաքանչյուր ազգ յուր աստվածաստեղծ առանձնահատկությունմբ աշխատի իրականացնել յուր կոչումը կամ Աստուծո արքայությունն այս աշխարհում, վասնզի յուրաքանչյուր² հանձար միմիայն յուր լեզվի մեջ է կարող, յուրաքանչյուր հոգի էլ՝ յուր կրոնում. այդպես և յուրաքանչյուր անհատ նախքան քրիստոնյա դառնալը մի ազգի անդամ է ծնվում յուր ազգային առանձնահատկություններով ու լեզվով: Հետևաբար քրիստոնեությունն որքան մի ազգի կատարյալ սեփականությունը դարձած լինի և նորա բնության ընտելացած, այնքան կհամապատասխանի յուր կոչման ու Քրիստոսի մեծ հոտի հառաջադիմության մի տարր կդառնա հաստատապես (Հովհ., Ժ 16): Բայց որովհետև յուրաքանչյուր եկեղեցի թե՛ Քրիստոսի արքայության մի գործոն տարրն է և թե՛ ներկայացնում է յուր մեջ Քրիստոսի արքայությունն իրականապես, ուստիև ունի թե՛ անհատականություն, որով տարբերվում է մյուս եկեղեցիներից և թե՛ մեկ է բոլորի հետ: Իբրև տարր՝ յուրաքանչյուր եկեղեցի մեկ է այլոց հետ՝ ունենալով մի գլուխ ու Տեր Քրիստոսին, մի Սուրբ Հոգի, ս. խորհուրդներին մի փրկագործություն, կոչման մի հույս, մի հավատք, այլև մի անդամ լինելով Քրիստոսի մարմնի: Իսկ իբրև Աստուծո արքայությունն յուր մեջ անհատականապես ներկայացնող՝ յուրաքանչյուր եկեղեցի պետք է ունենա անհատական միություն՝ իբրև պատկեր Քրիստոսի եկեղեցու, այսինքն՝ մի վարչություն, մի առաքելական փոխանորդ, քրիստոնեական հավատքի մի առանձնահատուկ վարդապետություն, մի արարողական ու ծիսական ազգային կազմակերպություն, մի աստվածաշտական լեզու և

¹ Տե՛ս ԾԱՆԹ, ԺԱ, Հովհ. Իմաստ., էջ 136:

² Մարկ., ԺԲ 17. Ա Պետր., Բ 17. Հոովմ., Թ 3. «Ուխտիք խնդրէի ես իսկ ինքնին գոով լինել ի Քրիստոսէ վասն եղբարց իմոց եւ ազգականաց ըստ մարմնոյ», - ասում է Պողոս առաքյալը:

աստվածաշնորհական կարգ և մի եկեղեցական կյանք: Այսինքն՝ քրիստոնեական եկեղեցին մարդկության մեջ մեկ է այն ամենով, ինչ որ ընդհանուր է մարդկության համար, իսկ ազգային եկեղեցին մեկ է այն ամենով, ինչ որ ընդհանուր է յուր ազգության՝ թե՛ բնականապես ու թե՛ պատմականապես: Իսկ այս աստվածային տնօրինության նպատակն է, որ հոգեպես պառակտվող անհատի մեջ միություն հաստատվի, և նա հաղորդ լինի Աստուծո հետ, նորա ամբողջ ազգը միացած ներկայացնե Աստուծո արքայությունն, որպեսզի նորա սիրո աղոթքը լսվի, ու փրկությունը նորա մեջ յուրացնվի յուր միակից հաղթական ու զինվորյալ անդամների միաձայն աղոթակցությամբ, իսկ ամբողջ մարդկությունը հոգեպես միացած կազմի Քրիստոսի հավիտենական արքայությունը:¹ Յուր ազգային միության մեջ անհատը կարող է ամենայն ուժով սիրո ինքնազոհ արդյունքներ տալ² և այդ սիրո հիմամբ քրիստոնեական սիրով վառվիլ դեպի մարդկությունը: Հետևաբար ոչ մի վարչական ու տեսանելի միություն չի կարող ու չպետք է լինի Քրիստոնեական եկեղեցիների միջև, այնպես որ ընդհանուր քրիստոնեական հավատքի, սիրո ու հուսո միությունից կամայականորեն խորթացողը հերձվածող³ է, հիմնովին խուսափողը՝ աղանդավոր, լիովին թողնողը՝ անհավատ, իսկ մարմնավոր, այսինքն՝ վարչական ու տեսանելի միության ձգտողը՝ նեռն կամ դերաքրիստոս: Հռովմեական եկեղեցին այդ միությունը տեսնում է յուր քահանայապետի միապետական իշխանության և եկեղեցիների ներքին և արտաքին միակերպության մեջ, իսկ բողոքականք ոչ մի միություն չեն ճանաչում բացի այն, որ յուրաքանչյուրը, ըստ յուր կարողության, բողոքող է Հռովմեական եկեղեցու դեմ: Այնտեղ մի անհատ տիրում է ամենքի վրա, այստեղ անհատն ինքնազլուխ տեր է, այնտեղ՝ ամբար-

¹ Ս. Գրիգոր Տաթևացի, Հարց, 532-533:

² Գաղ., Զ 10. «Այսուհետև մինչդեռ ժամանակս ի ձեռս է, գործեսցուք զբարիս առ ամենեւեւս, մասնաւոր առ ընտանիսն հաւատոց»:

³ Մատթ., է 15. Ա Տիմ., Դ 1. Բ Տիմ., Բ 17. Ա Հովհ., Բ 19. Բ Պետր., Բ 1: «Որդեակք, յետիմ ժամանակ է, եւ որպէս լուարուք, եթէ նեռն գալոց է, եւ արդէն իսկ նեռնք բազումք եկեալ են, որով մարթեմք իմանալ, եթէ յետիմ ժամանակ է: Առ ի մեզ չեմք, այլ ոչ էիմ ի մեզ, զի եթէ ի մեզ էիմ, ապա առ մեզ մնայիմ, այլ զի յայտնի լիմիցիմ, թէ ոչ էիմ ամենեքիմ նոքա ի մեզ»:

տավան աշխարհակալություն, այստեղ՝ ամբարտավան եսապաշտություն:

2. Եկեղեցին սուրբ է, վասնզի սուրբ գլուխ ունի, որ է Քրիստոս, սուրբ կոչում ունի, այսինքն՝ նորա կոչումն է սրբել ու սրբագործել ամենքին, և սուրբ է յուր բոլոր վարդապետությամբ, խորհուրդներով և ամենայն կարգերով, սրբանվեր հայրապետներով և անձնագոհ նահատակներով, կամ մի խոսքով՝ եկեղեցին սուրբ է, զի սրբված է և սրբարար¹: Եկեղեցին սուրբ է, քանի որ նա ոչ թե աշխարհի, այլ իբրև Աստուծո արքայության գործոն, սուրբ է, կամ թե նորա սկիզբն աշխարհից չէ, այլ սուրբ է. և՛ «Եթէ սկիզբն սուրբ է, ապա եւ ամենքն, որ ի նմանէ առնուն զաճումն, սրբեցան»², զի և նորա նպատակն աշխարհն չէ, այլ՝ երկնավոր փրկություն, իսկ դեպի այդ նպատակը տանող ճանապարհն ևս Քրիստոս է, Աստուծո Որդին: Բայց սրբարարության գաղափարը պարունակում է յուր մեջ Եկեղեցու պատերազմական գործունեությունն, այնպես որ սրբությունն ու սրբարարությունը լրացուցիչ հիմքեր են եկեղեցու սրբության մեջ: Ըստ որում՝ Եկեղեցին, յուր մեջ թե՛ ընդհանրություն և թե՛ անհատներ ունենալով, սրբությունն ոչ թե մեկի կամ մյուսի մեջ է ճանաչում, այլ՝ թե՛ ընդհանրության և թե՛ անհատների մեջ³: Նա ձգտում է սուրբ անդամներ վերածնել, սակայն ոչ թե բավականանում է նոցա սրբության սկզբնառությունը, այլև շարունակ կրթում, դաստիարակում է նոցա քրիստոնեական ճշմարիտ կենցաղի համար, քաղում է նոցա մարդկային սխալանքները և դեպի հաղթություն վարում. և այս ընթացքի ապացույցն և երաշխիքն են նորա քաջ նահատակները, հավատքի ախոյանները, ճշմարիտ վկաները, հաղթող սրբերը կամ հաղթական եկեղեցին: Նա ձգտում է և եկեղեցին ամբողջապես սուրբ պահել յուր սուրբ անդամների աշխատությունը, որոնք հատկապես սրբության են նվիրված. այդ նվիրված սուրբ կարգն է Ս. Հայրապետներից սկսած մինչև սար-

¹ Հովհ., Ժ 36. ԺԷ 17. Մատթ., Ե 48. Ա 9. Եփես., Ա 4. Ե 25-27. Ա Պետր., Ա 15:

² Ս. Եղիշե, Ծառք, Էջ 327:

³ Ա Կոր., Ա 2. Բ Կոր., Ա 1. Եփ., Ա 4. Կող., Ա 2. Գործք, Թ, 13, 41. - «Օրհնեալ է Աստուած եւ Հայր Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, որ օրհնեաց զմեզ ամենայն հոգետր օրհնութեամբ լերկնատրս ի Քրիստոս. Որպէս ընտրեաց զմեզ նովա յառաջ, քան զիննելն յաշխարհի. լինել մեզ սուրբս եւ անարատս առաջի նորա սիրով»:

կավագներն ու դպիրները: Այդ սուրբ կարգի յուրաքանչյուր անդամը, ըստ յուր շնորհաց, ձգտում է պահպանել ընդհանրության և եկեղեցու ամենայն դրուժյան ու կյանքի սրբությունը¹: Այս ձգտման ապացույց ու երաշխիքն է և այն քաջ հայրապետների և վարդապետների շարքն, որոնք ոչ մի կերպ չեն թուլատրել, որ մի արատ կամ բիծ անգամ մտնի եկեղեցու ամբողջության մեջ և արյան գնով մաքառել են արատավորման ու խավարի դեմ:

Ահա այս երկու ձգտմանց փոխադարձությամբ ապահովված է եկեղեցու թե՛ անհատների և թե՛ ընդհանրության սրբությունը. որտեղ մեղանչում է անհատն, այնտեղ է գալիս ընդհանրությունը, համայնքն, եկեղեցին յուր զինվորյալ բոլոր գործունենությամբ և կռվում է խավարի դեմ, իսկ որտեղ ընդհանրությունն է դեպի խարխափում գնում, այնտեղ երևան է գալիս նույն եկեղեցուց սքանչելի հայրապետների ու վարդապետների, հանճարների ու ձիրքերի խաչավառ ու հավատավառ առաջնորդությունը դեպի լույս: Եվ այս սրբության ու սրբարարության ընթացքը հովանավորվում է հզոր թագավոր Քրիստոսով, շնորհատու Սուրբ Հոգով: Ծշմարիտ եկեղեցին պետք է անպատճառ ունենա յուր անդամների և ամբողջության այս փոխադարձ հարաբերությունը սրբության համար. մինչդեռ Հռովմեական եկեղեցին առավելապես ճանաչում է ամբողջության սրբությունն ու չքացնում է անհատի հարաբերության նշանակությունը, իսկ դորա հակառակ բողոքականք գրեթե աստվածային բարձրության են հասցնում անհատին և չքացնում եկեղեցու՝ իբրև ամբողջության նշանակությունը. երկուքն էլ մեղանչում են եկեղեցու այս ճշմարիտ նշանի դեմ: Ուստիև Հռովմեական եկեղեցին յուր էությունը գտնում է միմիայն յուր վարչության մեջ և, կռվելով միմիայն արտաքին թշնամյաց դեմ, դուրս է ձգում յուր միջից յուրյան տհաճո անհատներին և մինչև անգամ խարույկի վրա բարձրացնում (այստեղից են բղխում հավատաքննության ահռելի ոճիրնե-

¹ «Ի բաց մերկանալ ի ձեռք ըստ առաջին գնացիցն գմարդն հին գապականեալն ցանկութեամբք խաբէութեանն. Եւ նորոգել հոգւովն մտաց ձերոց: Եւ զգեանլ զնոր մարդն, որ ըստ Աստուծոյն հաստատեալ է արդարութեամբ եւ սրբութեամբ ճշմարտութեանն. վասնորոյ ի բաց ընկեցէք զստութիւն, խօսեցարոյք զճշմարտութիւն իրաքանչիւր ընդ ընկերի իւրում, ի եմք միմեանց անդամք»: Եփ., Դ. 22. Հռ., Զ. 19. Ա. Թեա., Դ. 3. 7:

րը), և այդ պատճառով այս եկեղեցին դարձել է աշխարհային պետություն կամ մի արքայություն, որ «յաշխարհէ աստի է»: Ընդհակառակն՝ բողոքականք, ամենայն ինչ ամփոփելով անհատի մեջ, հասնում են այնպիսի ծայրահեղություն, որ անհատն ինքն ինքյան կատարյալ է համարում և ոչ մի կարիք չէ զգում եկեղեցու փրկարարության ու սրբարարության դիմելու, նորա աչքում ոչնչանում է սուրբ եկեղեցու բարձրությունն ու նշանակությունը հակառակ առաքելոց քարոզածին, որ է. «Քրիստոս սիրեաց զեկեղեցի, եւ զանձն իւր մատնեաց վասն նորա. զի զնա սրբեսցէ աւազանին բանիւ. զի կացուսցէ ինքն իւր յանդիման փառաւոր զեկեղեցի, զի մի՛ ունիցի արատ ինչ, կամ աղտոզություն, կամ այլ ինչ յայսպիսեաց. այլ զի իցէ սուրբ եւ անարատ»¹ (Եփ., Ե 25-27):

3. Եկեղեցին կաթոլիկ է կամ ընդհանրական է, զի պետք է քարոզվի ամբողջ աշխարհում ու բոլոր ազգերի մեջ և պետք է մնա, հարատևի մինչև աշխարհի կատարածը: Այս է հրամայում Քրիստոս. «Գնացէք, այսուհետեւ աշակերտեցէք զամենայն հեթանոսս, մկրտեցէք զնոսա յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգոյն Սրբոյ: Ուսուցէք նոցա պահել զամենայն, որ ինչ պատուիրեցի ձեզ. եւ ահաւասիկ ես ընդ ձեզ եմ զամենայն աւուրս, մինչեւ ի կատարած աշխարհի»²: Այս արդեն բղխում է եկեղեցու կոչումից, զի ինչպես

¹ «Վասն այսորիկ եւ սուրբ կոչէ. զի սրբոյն Աստուծոյ է բնակարան եւ հրեշտակաց սրբոց բանակտեղ, եւ արդարոց կատարելոց տեղի իջեալն յերկնուստ յերկիր երթեալն կրթեան: Քանզի ի սնա ամենայնի բաց բարձեալ լինի կրճիմն եւ երկիրս ընդունի զերկնայինսն. եւ երկնայինքն միանան ընդ երկրայինքս: Եւ անջեցեալ սուրբքն՝ ընդ հաւատացեալ կենդանիսս. եթէ հաւատամք՝ եթէ տուն Աստուծոյ եւ բնակարան է եկեղեցի, որպէս եւ ինքն իսկ ասաց»: Խ. Ա. Մեկն. Ժամ., էջ 133:

«Երկնայնոցն դարձեալ ասեմ սա է տեղի՝ հանդերձ երկնատր թագաւորան: Ազգակցաց մերոց սրբոց ի սնա ընդ մեզ է խառնումն: Ամենայն հաւատացելոց, որ յամենայն երկրի՝ սա է մայր...: Սա է սանդուղք յերկրէ յերկինս վերելութեան» (134):

² Մատթ., ԻԸ 19. Մարկ., ԺԶ 14. Գործք, Ա 8-: Եւ., ԺԱ 10. ԽԵ 22, 23. ԽԹ 1, 6. ԾԵ 1-5. ԿԶ 1-8, 66. Մաղ., Ա 11: «Կաթողիկէ եկեղեցւոյն շնորհք Հոգւոյն ի մէջ վկայելոցն եւ ի մէջ քահանայութեան բղխելոցն է աղբիւր մկրտութեան, լուսնալ գաղտ ոգւոցն մարմնովք հանդերձ»: Տեաիլ Ա. Գրիգոր Լուսավորչին. Ագաթ., 437. հմմտ. Փարպ., 78, 87. Թե՛ այս և Թե՛ Ա. Սահակի տեսիլը ճիշդում է Գալ Օսհակի վանքում^{11*}:

«Ի գալստեան Կենարարին Որդւոյն Աստուծոյ բացեալ է դուռն շնորհի ողորմութեան անոր առ ամենեւեան, որ սիրեն զնա եւ պահեն զբան հրամանի անոր, յորս ծագեալ լուսաւորէ յոյս փառաց վարդապետութեան անոր»: Ա. Սահակ (Փարպ., 88): «Կոչի եւ կաթողիկէ՝ համաժողով ազանց բոլորից ի մի ժողովեալ հնազանդութեան, լուսաւոր

որ մարդու կոչումն է ճշմարիտ քրիստոնյա լինել և եկեղեցու կոչումն է Աստուծո արքայության իրականացումը լինել աշխարհում, այնպես էլ այդ կոչումից բխում է նորա ընդհանրականությունը, այսինքն՝ որ նա պետք է ճշմարտությունը քարոզե ամենուրեք և Աստուծո արքայությունը հաստատե աշխարհի վրա: Այլև ընդհանրական է, վասնզի ամենայն մարդ՝ առանց որևիցե խտրության կատարյալ հնարավորություն ունի և անհրաժեշտություն՝ նորա մեջ մտնելու ու նորա շնորհներն ազատապես վայելելու. մանավանդ՝ վայելելու ոչ թե՛ ըստ յուր արժանյաց, դիրքին ու պաշտոնին, այլ՝ ըստ յուր կենդանի հավատքին: «Որք միանգամ ի Քրիստոս մկրտեցարուք, զՔրիստոս զգեցեալ էք. չիք խտիր ո՛չ Հրէի եւ ո՛չ հեթանոսի, ո՛չ ծառայի եւ ո՛չ ազատի, ո՛չ արուի եւ ո՛չ իգի, զի ամենեքեան դուք մի էք ի Քրիստոս Յիսուս»¹:

Հետևաբար եկեղեցու ընդհանրականությունը հիմնվում է նորա միության վրա, զի ընդհանրական կարող է լինել միմիայն այն, որ մեկ է: Ընդհանրական է նա յուր մեկ գլխով, մեկ Ս. Հոգով, ս. խորհուրդների մեկ փրկագործությամբ, հավատքով, մեկ հուսով ու սիրով և իբրև Քրիստոսի մեկ մարմին, քանի որ բոլոր հավատացյալները այդ ամենն են դավանում ու ճանաչում յուրյանց միացուցիչ ու քրիստոնեական եկեղեցու էություն: Այսոնք են ամբողջ քրիստոնյա մարդկության մեջ ընդհանուր ու մեկ, վասնզի յուրյանց մեջ մարդկային ոչ մի տարր չեն պարունակում, այլ՝ աստվածային պարզեանք, առաջնորդ ու գործոններ են, մինչդեռ եթե մարդկային տարրեր ևս պարունակեին, անշուշտ անհատականության կամ առանձնության ձև կստանային: Այս պարզ է, զի ինչ որ տեսանելի կամ զգալի է, այն մասնավոր սեփականություն է այս ու այն ազգին, իսկ ամբողջ մարդկության մեջ ընդհանուրը միմիայն հոգևոր է և միմիայն աստվածային հոգևորն ու հոգևորի խորհրդավոր կարգադրությունը պարտավորիչ ու միացուցիչ անհրաժեշտություն ունի և ընդհանրականություն: Ազգային տեսանելի կարգերն և օրենքները չեն կա-

մկրտությունը աստվածի երկնայք եւ ծնեալք ի ժառանգութիւն Աստուծոյ Հոգւովն Սրբարարաւ»: Ս. Հովն. Իմաստ., 135:

¹ Գաղ., Գ 28. Հռ., Գ 22. Ժ 12. Կոլ., Ը 366-369:

րող պարտավորիչ ընդհանրականություն ունենալ ամբողջ մարդկություն մեջ:

Սակայն ազգային եկեղեցին ևս իրապես ներկայացնում է յուր մեջ Քրիստոսի եկեղեցին, Քրիստոսի արքայությունն, ուստիև ունի քրիստոնեական եկեղեցու ընդհանրականության հիշյալ տարրերից զատ նաև սեփական մասնավոր տարրեր, որոնք յուր համար միացուցիչ և ընդհանրական են. այդոնք են՝ մի վարչություն, մի առաքելական փոխանորդ, քրիստոնեական հավատքի մի առանձնահատուկ վարդապետություն, մի աստվածապաշտական կարգ ու լեզու և մի եկեղեցական կյանք¹. այսինքն՝ այն ամենն, ինչ որ նորա մեջ հաստատապես մեկ է և մեկ պետք է լինի²: Ազգային եկեղեցու այդ բաղկացուցիչ տարրերն ևս պետք է անպատճառ ընդհանրական լինին բոլոր ազգի մեջ, որպեսզի եկեղեցին յուր մասնավոր ընդհանրականությունամբ կարողանա կենդանի ընդհանրականություն ունենալ նաև ամենուրեք: Ինչ որ ընհանրականություն տարր է մի համայնքի մեջ միայն, այն չի կարող ընդհանրական լինել նաև ամբողջ գավառում և ապա ամբողջ ազգի մեջ, գործրինակ տեղական մի եկեղեցու շինության տոնը. հետևաբար եկեղեցու ընդհանրականությունը մի համայնքի մեջ ավելի տարրեր ունի, քան մի գավառում, մի գավառում ավելի, քան ամբողջ ազգի մեջ և մի ազգի մեջ ավելի, քան դավանակիցների, ապա՝ ամբողջ մարդկության մեջ: Որքան ընդարձակվում է եկեղեցու ընդհանրականությունը շրջանն, այնքան հոգևոր է դառնում նորա պարունակությունն և ավելի դյուրավ է տարածում Ավետարանի լույսը մարդկանց մեջ. ուստիև քրիստոնեությունն է ճշմարիտ մարդկային կրոնն, որ ամենքինն է և միանգամայն կարող է յուրաքանչյուր ազգի հատուկ սեփականությունը դառնալ: Ընդհանրական լինելով մարդկության մեջ

¹ «Չառ ի ցրուեալսն ի սատանայական հրապուրմանն առ ժամայն միախտուն յոր-դորմամբ ի քոյո հաւաքելով գաւիթ՝ միահօտ ընտրեալ եւ ազատեալ, միասիրտ եւ միալեզու եւ հաւատարիմ կացուցանես երկնատր հովուապետին եւ Փրկչին տիեզերաց Յիսուսի»: Ան. Նարեկ., Մոսքաղ., 330: Տե՛ս և Ս. Գր. Նարեկ., Բան ՀԵ:

² «Եկեղեցի դուստր է վերին Սիոնի, եւ քաղաք անսահ արքային. եւ անսահ երկնատրին կառուցաւ յերկրի, զի անվրէպ երկնայնոցն եւ զբոլոր ծագաց երկրի բերէ յինքեան օրինակ: Խորանան գերկինս երկնից, ուր աստուածութիւնն հանգուցեալ է: Եւ տաճարն զհրեշտակական կայանսն մաքրութեամբ եւ ձեռով յարմարութեամբ իւրով: Իսկ գաւիթն երկրի շրջակայ բնութեան ունի զկազմութիւն»: Եսայի Նչեցի^{12*}:

յուր աստվածային բովանդակությունը՝ նա փրկարար է բոլորի համար հավասարապես, բայց և ընդհանրական լինելով հատկապես մի ազգի մեջ՝ նա փրկարար է յուր աստվածային բովանդակության իրական կազմակերպությունը նույնիսկ այդ ազգին ու նորա բոլոր հարստությունը համար: Ըստ որում և այն Եկեղեցին է մի ժողովրդի ճշմարիտ փրկարանը, որ յուր աստվածային էությունը մարդկային ընդհանրականություն պահելով հանդերձ, ունի նաև ազգային ընդհանրականություն հաստատապես և առանց հակասության: Այդպիսի եկեղեցու կոչումն է ընդհանրացնել Ավետարանի ճշմարտությունն ու լույսը ոչ միայն հեթանոսների, այլև նույնիսկ յուր հավատացյալ անդամներից յուրաքանչյուրի մեջ, վասնզի քրիստոնյա որդիքն ևս ենթարկված են ժամանակի և աշխարհային կյանքի խանգարիչ ու եղծիչ ներգործություն: Առանց լուսո մշտաշող ճառագայթների հավատացյալը չի կարող ի նորո վառվիլ, ինքնագործունեություն ունենալ և ինքն էլ ներգործական դիրք բռնել Եկեղեցու մեջ: Եկեղեցու գործն ու պարտիքն այստեղ մեծ է և մշտական, և նա պատասխանատու է ամեն մի հավատացյալի համար, որ անուշադրություն մեջ թմբբում է:

Եկեղեցու ընդհանրականությունը դեմ մեղանչում է Հռովմեական եկեղեցին, զի ձգտում է ընդհանրացնել մարդկության մեջ նաև յուր ազգային ընդհանրականությունն, այն է՝ վարչություն, աստվածապաշտական կարգեր, իրավանց կանոններ, յուր հատուկ կյանքը, մի վարդապետություն, մինչև անգամ մի լեզու և այլն: Այս աշխարհային ձգտմամբ նա փոխում է քրիստոնեություն էությունն ու քրիստոնեական եկեղեցին դարձնում է առավելապես ազգային շահերի և դրոշմի առանձնարան, որով բռնանում է աստվածային լույսի ներքո ստրկության շղթայով կապել Աստուծո որդիներին¹: Ընդհակառակն բողոքական եկեղեցին էլ, մաքառելով նորա դեմ, վերացական է դարձնում քրիստոնեություն ճշմարիտ ընդհանրականությունը, կրճատելով նորա պարունակությունն ևս, այլև բոլորովին չքացնում է եկեղեցու

¹ Հմմտ. Միշոլ., Հոովմ. եկ. ոչ ևս է կաթ. եկ. Թարգմ. Գաբրիել արքեպ. Այվազյանց, Ս. Էջմիածին, 1878:

ազգային ընդհանրականությունն. ըստ որում և եկեղեցին, խորթանալով դոցա մեջ ժողովրդի միաբանական ոգուց, չէ դառնում իսկական եկեղեցի, ամբողջ ժողովուրդն յուր մեջ պարփակող կենդանի միաբանություն, այլ դառնում է լոկ մի ժողովարան և կամ լոկ մի մեռյալ հաստատություն:

4. Եկեղեցին առաքելական է, զի հաստատված է Քրիստոսի առաքելոց հիմնադրությունը ու նոցա ավանդության և ավետարանած վարդապետության վրա: Եկեղեցու առաքելականությունը հիմք է կազմում ընդհանրականության, վասնզի միացնում է այն բոլոր տարբերություններն, որոնք բնականապես հետևում են եկեղեցու ընդհանրականությունից ըստ նախընթաց բացատրության: Ուստիև առաքյալների հիմնադրությունն, ավանդությունն ու վարդապետությունը կազմում են քրիստոնեական եկեղեցիների այն էությունն, որ ամենքի մեջ պետք է մեկ լինի: Առաքելական հիմնադրությունն անհրաժեշտ է յուրաքանչյուր ազգային եկեղեցու համար, վասնզի առաքյալների վրա իջավ Ս. Հոգին ու շնորհագործեց նոցա թե՛ քարոզության ու թե՛ եկեղեցիների հաստատության համար¹, որպեսզի նոքա ավանդեին այն ամեն շնորհներն, որոնք կարևոր էին եկեղեցու զարգացման ու ծավալման մինչև աշխարհի կատարածը: Նոքա հիմքեր էին մեկ վեմ Քրիստոսի վրա և ամբողջ շինության պահողը, և ուռ էին մեկ որթ Քրիստոսի վրա, որից սնունդ պետք է տային ապագա ծաղկման համար, այլև նոքա Ս. Հոգու շնորհաց ավանդման միակ միջնորդներն էին քրիստոնեական եկեղեցիների համար: Հայտ է, որ յուրաքանչյուր նորահաստատ եկեղեցի ևս անպատճառ պետք է ճյուղավորվեր միմիայն մի առաքելական եկեղեցուց և ոչ թե ինքնուրույն ծագմամբ, որ անհնարին է²: «Այս է խորհուրդն եկեղեցույ, զայս ուսաք ասել կաթողիկէ առաքելական եկեղեցի, զի ընդ ամենայն տիեզերս հաւատացեալք ի Քրիստոս առաքելական յորջորջին եկեղեցի վասն տէրունական հրամանին, որ առ նոսա, թէ «գնացէք ընդ ամենայն երկիր» և այլն (Ս. Սահակ)^{13*} :

¹ Գործք, Ա 4. Ղուկ., ԻԴ 49. Մատթ., Ժ:

² Մատթ., ԺԶ 19. ԺԸ 18. ԻԸ 18. Ժ 40. Ղուկ., Ժ 16. ԻԲ 19. ԻԴ 47-53. Հովհ., Ի 21-23. ԺԷ 18-19. Ա Տիմ., Ա 18. Գ 15. Դ 14. Ե 17-22. Բ Տիմ., Ա 6. Տիտ., Ա 5:

Առաքյալները, հիմնադիր լինելով, պետք է անշուշտ և ավանդեին այն ամենն, ինչ որ եկեղեցու ածման պայմանավորողն է. այդոնք են նախ՝ հիմնական օրենքներ կամ կանոններ ապագա կյանքի իրավանց զարգացման համար:

Երկրորդ՝ աստվածաշտույթյան էական կարգերն, որոնցով հավատացյալ մի ազգ կարողանար յուր կյանքի բոլոր հանգամանքների և յուր բնական բոլոր առանձնահատկությունն մեջ ուղիղ և նպատակահարմար հաղորդակցություն ունենալ Աստուծո հետ՝ առանց հեթանոսաբար շեղվելու:

Երրորդ՝ ձեռնադրություն, որով պետք է ավանդեին Ս. Հոգու շնորհներն յուրյանց հաջորդներին և այլ եկեղեցական պաշտոնյաներին, որպեսզի թե՛ եկեղեցու պաշտոնն ու թե՛ առաքելական գործունեությունն անհատաբար շարունակվի, և միանգամ իջած Ս. Հոգին բնականաբար առաքելական հաջորդության շարքով շնորհաբաշխե ու յուր շնորհները սփռե եկեղեցու մեջ:

Չորրորդ՝ առաքելական հաջորդություն, որ պետք է պահեր առաքյալների աթոռները անխախտ և անշարժ իբրև Ս. Հոգու շնորհաց աղբյուր, քանի որ առաքյալներն ոչ թե ժամանակավոր պաշտոնի ու դիրքի համար էին նշանակված, այլ նոցա մեծ պաշտոնն ու մեծ դիրքը պահանջում են և համապատասխան հարատևություն:

Սակայն այս ամենի համար անհրաժեշտ եղավ նաև մի չափ կամ կանոն տալ, որպեսզի նույնիսկ առաքյալների ժամանակ պաշտոնյաների անձնական քմահաճությունը չխառնվեր նոցա ավանդածի և Ս. Հոգու շնորհաց հետ: Այդ ևս առաքյալների վարդապետությունն է¹, որ ավանդվեց թղթերով և քրիստոնեական եկեղեցում ժողովվեց ու պահվեց մինչև մեր օրերը իբրև հաստատուն և ամփոփ ժողովածու այն վարդապետական հիմնական սկզբանց ու հիմունքների, որոնց երբեք չպետք է հակասեն առաքելական ավանդություններն ոչ մի տեղական և ազգային եկեղեցում:

¹ «Առաքելական զսս անուանեմք՝ ըստ կանոնեայն հաւատոյ, քանզի ոչ պարզաբար անուն ժողովոյ կաթողիկէ եկեղեցի անուանի, այլ որք Առաքելովքն հրաւիրանաւ Հոգոյն կեանց ի սպաս պաշտաման հոգետորի եղեն գումարեալք, եւ յանդրանկութիւն երկնայնոյ քաղաքականութեանն գրեցան»: Ս. Հովհ. Իմաստ.^{14*}:

Ուրեմն առաքելականությունն այն առաջին պայմանն է, որից բղխում են իսկապես նախընթաց երեք նշաններն և առանց առաքելականության չի կարող լինել ճշմարիտ եկեղեցի: Եթե մեկը չեղվի առաքելոց վարդապետությունից, օտարանա նոցա ավանդություններից, կտրվի նոցա ձեռնադրական-չնորհաբաշխական հաջորդությունից, նա չի լինիլ և Քրիստոսի ճշմարիտ եկեղեցի¹: Այս պատճառով Պողոս առաքյալն էլ ասում է. «Այլ թէ մեք կամ հրեշտակ յերկնից աւետարանեսցէ ձեզ աւելի, քան զոր աւետարանեսցաքն ձեզ, նզովեալ լիցի: Որպէս յառաջագոյն ասացաք, եւ արդ դարձեալ ասեմ, եթէ ոք աւետարանեսցէ ձեզ աւելի, քան զոր առէքն, նզովեալ լիցի»: Որպէս յառաջագոյն ասացաք, եւ արդ դարձեալ ասեմ, եթէ ոք աւետարանեսցէ ձեզ աւելի, քան զոր առէքն, նզովեալ լիցի» (Գաղ., Ա 9): Ըշմարիտ եկեղեցու վարդապետությունը, կարգերի ու կանոնների կազմությունը, պաշտոնյաների դասն ու հաջորդությունն և մինչև անգամ արարողության ու ծեսերի էությունը պետք է անպատճառ առաքյալներից ավանդվածը լինին և առաքելոց ավանդածին չհակասեն: Եկեղեցիներն յուրյանց բոլոր էությամբ պետք է լինին «չինեալք ի վերայ հիման առաքելոց եւ մարգարէից»², այլև հավատքի նույն հիմքի վրա պետք է հաստատե յուրաքանչյուր հավատացյալ յուր կյանքն ըստ առաքյալին՝ «ճգնիցիք ի վերայ հաւատոցն, որ միանգամ աւանդեցան սրբոց»³:

Քրիստոնեական ճշմարիտ առաքելական եկեղեցին հրապարակապես յուր առաքելականությունը խոստովանում է այն Հավատամքով⁴, որ կազմվեց՝ ըստ առաքելական ավանդության և համաձայն Ս. Գրոց, Նիկիո ս. ժողովում, և որ ընդունվեց բոլոր քրիստոնեական եկեղեցիներում և առաքելոց ժամանակին ու նոցա բավական մոտիկ հաջորդների մեջ: Դավանելով հարածամ այդ Հավատամքն՝ յուրաքանչյուր քրիստոնյա եկեղեցի երդումով խոստանում է հավատարիմ մնալ նորա բովանդակության՝

¹ Ա. Հովհ., Բ 3-19. Եբր., Ժ 24. Գաղ., Ա 6. Բ Պետր., Բ 1-22. Բ Տիմ., Բ 18. Հայտ. ԻԲ 19:

² Եփես., Բ 20. Հայտ., ԻԱ 14. Տե՛ս և Գործք, Զ 2. Ը 14. Թ 27. ԺԵ 6, 22, 28. Գաղ., Բ, Ա 1. Հն., Ա 1. Բ Կոր., Ե 20. Գ 4. ԺԳ 3. Ա Կոր., Դ 1. Բ 10:

³ Հուդա 3. Գործք, Բ 42. Բ Թեա., Բ 15. Հն., Զ 17. ԺԶ 17. ԺԵ 18. Բ Կոր., ԺԱ 4. Գաղ., Ա 11. Փիլ., Ա 27. Կող., Բ 7. Ա Թեա., Բ 13. «Եւ զի երկնագոյն երեւեցան դաշտք ասեմայն, այսինքն է՝ զի երկիրս իբրեւ գերկինս լինելոց է, խառնուրդք Հրեշտակաց եւ մարդկան». Տեաիլ Ա. Գրիգոր Լուսավորչին, Ագաթ., 437:

⁴ Տե՛ս վերը, էջ 17:

յուր ազգային բոլոր հանգամանքներով և առանձնահատկություններով: Հռովմեական եկեղեցին, շեղվելով այդ առաքելական խոստովանությունից, հերձվում է¹, իսկ առաքելական ավանդությունը մերժող բողոքականք կտրվում են առաքելական հաջորդությունից և հետևաբար իբրև աղանդ են ճանաչվում քրիստոնյա աշխարհում կամ իբրև քրիստոնեական եկեղեցուց պոկված ու փշրված մի կտոր: Ուստիև մինչդեռ մի կողմից քրիստոնեական եկեղեցիք մաքառում են Հռովմեական եկեղեցու հերձվածողական ընթացքի դեմ ու նորա միջից իսկ «Հին-կաթոլիկ» կոչված եկեղեցին աշխատում է թոթափել Հռովմա գրեթե հեթանոսական լուծը, մյուս կողմից բողոքական աշխարհում շատերը, ինչպես եպիսկոպոսական եկեղեցին, ձգտում են վերստին դառնալ դեպի առաքելականություն: Եվ եթե հին եկեղեցիներից ոմանք՝ վիճահույզ հարցերի կամ մոլորությունների կողմը բռնելով և քաղաքական հանգամանքների ենթարկվելով են տարածայնվել քրիստոնեական եկեղեցու ճշմարիտ առաքելականությունից, բողոքականք, անհատին աստվածացնելով և բացասական ընթացքի ավերիչ ճանապարհը ընդլայնելով, անօրինակ պառակտմամբ բեկորվել են և շուրջ 300 աղանդների բաժանվել, ոմանք՝ որևիցե տասնյակ դրամատերների միաբանություններով: Այլև եթե հին եկեղեցիներից մեկն ու մյուսը նորահար վարդապետություններ խորթացել է քրիստոնեական միությունից, առաքելական ճշմարտությունը մնացել է գոնե որևիցե վիճախույս և հեռաբնակ եկեղեցում. մինչդեռ բողոքական եկեղեցու հիմքը դարձել է այլևս ոչ թե հավատքը, ոչ թե առաքելական աստվածաճանաչությունն, այլ միայն անհատական վարդապետությունը կամ ուսմունքը:

Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին, արյան գնով պինդ պահելով յուր առաքելականությունը, հետևաբար և յուր ընդհանրականությունը, սրբությունն ու միությունը, ոչ մի կերպ չէ ձգտում մազի չափ անգամ շեղվելու վերոհիշյալ սկզբունքներից: Նորա վարդապետության իսկությունը տեսանք մինչև այստեղ, կտես-

¹ Կրոնական հեղափոխության ժամանակ Լույսերն ու յուրալիք դեռևս աշխատում էին հավատարիմ մնալ առաքելականության (Հարնակ. Պատմ. դավ. Գ 724-734), սակայն երբ հետո հանդիմանվեցան իբրև առաքելական հաջորդությունից կտրվածներ, սկսան ճարտաստված մերժել նաև դորա ճշմանությունը:

ներք և հետո, նորա իշխանության ու ձեռնադրության ճշմարտությունը կուսումնասիրենք հետզհետե, իսկ աստվածպաշտության և կանոնական սկզբունքի մանրամասնությունները պատոնաբանության (կարգ աստվածպաշտության) և եկեղեցական իրավաբանության մեջ պետք է ընդարձակորեն ճանաչվին: Եվ որպեսզի նորա առաջ մշտապես առաջնորդող նշանաբան լինեն այդ չորս նշանները, Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին ոչ միայն Հավատամքում է դավանում, այլև աղոթում է առ Աստված. «Աղաչեսցուք զամենակալն Աստուած վասն միայնոյ՝ սուրբ կաթողիկէ եւ առաքելական եկեղեցոյ»:

Ըստ այսմ՝ նորա բոլոր կյանքն, աստվածպաշտությունն ու վարդապետությունը հաստատվում է առաքելական մի սուրբ հիմունքի վրա և այդպես մի բնից ճյուղավորվում է դեպի ամեն կողմ և ընդհանրանում: Այն, ինչ որ առաքելական վարդապետության, առաքելական սկզբունքին և առաքելական կարգերին հակասում է, այն բացեիբաց մերժվում է Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու գավթից. մերժվում է ամեն ինչ այդպիսին, լինի այդ դավանանք թե բարոյականք, լինի այդ կանոն թե կարգ, լինի այդ ոգի թե կարգավորություն, չի կարող Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցում տեղ ունենալ ու հարատևել: Եվ այդ իսկ պատճառով ամեն ժամանակ աղաչում ենք ամենակալ Աստուծուց «վասն միայնոյ՝ սուրբ՝ կաթողիկէ և առաքելական եկեղեցոյ», որպեսզի անխախտ պահե յուր հզոր հովանավորությամբ յուր ճշմարիտ եկեղեցու իրականությունն և մեզ ևս հարածամ հիշեցնե մեր պարտավորություններն առ այդ¹:

¹ «Մեծ եւ բարձր է պատիւ Կաթողիկէ Եկեղեցոյ, քան զամենայն արքոցն, իսկ կամարքն, որ ի սեանց անտի ի միմեան կապէին, այսինքն է հասասարութիւն միաբանութեան Կաթողիկէ Եկեղեցոյ. Իսկ խորանն ի վերայ ունի զօրինակ վերնոյ քաղաքն, զժողովարանն միաբանութեան՝ արքայութեան երկնից: Եւ զի երեւէին քեզ զկայքն, զիտեա, զի «մահը ժամանակեան է», ասէ, եւ կենդանութիւն անցա յաիտեանական, փառաւորեալք ի փառս Աստուածորդոյն, վասն այսորիկ եւ զօրինակ խաչին անորա տպաւորեալ յանձինս անցա»: Տեսիլ Ս. Գր. Լուսավորչին, Ագաթ., 436^{15*}:

ԼԱ.

ԾՇՄԱՐԻՏ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ա. Եկեղեցու չորս նշաններով կարելի է լիովին ճանաչել ոչ միայն նորա ճշմարտությունն, այլև նորա էությունն ու հատկություններն, որոնց վրա ըստ երևույթին հարկ չկա առանձնապես խոսելու: Սակայն որպեսզի ճշմարիտ Եկեղեցու էությունը կատարելապես պատկերանա հավատացողի հոգու մեջ, անհրաժեշտ է գեթ մի ակնարկ ձգել նաև նորա հատկությանց վրա:

1. Եկեղեցին, մշտական հարաբերության մեջ լինելով Քրիստոսի ու Ս. Հոգու հետ, այլև յուր էությամբ նոցա հետ պայմանավորված լինելով, ոչ միայն անտեսանելի է, այլև միանգամայն տեսանելի է: Եթե եկեղեցին տեսանելի լիներ միայն, չէինք ասիլ «հաւատամք և ի միմիայն ընդհանրական և առաքելական ս. Եկեղեցի», վասնզի տեսանելին այլևս հավատալի չէ: Բայց որովհետև եկեղեցին միանգամայն և անտեսանելի է, ուստիև Հավատամքի մեջ խոստովանելու նյութ է դառնում: Եկեղեցին անտեսանելի է, վասնզի ժամանակով ու տարածությամբ, դիրքով ու կարգով իրարից բաժանված հավատացյալք, առաքելական հաղորդակցության մեջ մտնելով Քրիստոսի հետ, դառնում են նորա մարմինը. անտեսանելի է, վասնզի նորա անդրանիկներն ևս, մեզ անտեսանելի լինելով հանդերձ, մի անբաժանելի միություն են կազմում մեզ հետ¹. անտեսանելի է, վասնզի նորա գլուխը Քրիստոս այժմ անտեսանելի է, և եկեղեցու մեջ գործող աստվածային զորությունն ու շնորհն անտեսանելի է: Սակայն եկեղեցին միաժամանակ և տեսանելի է, վասնզի տեսանելի է յուր հավատացյալներով, յուր առաքելական հաղորդություններով, գործերով ու կարգերով. տեսանելի է, զի Աստուծո արքայության տեսանելի հաստատությունն է այս աշխարհում. տեսանելի է, քանի որ Աստուծո զորությունն ու շնորհը տեսանելի կարգով բաշխում է հավա-

¹ «Վասնորոյ Փրկիչն ասաց՝ խնդալ զառաքելսն, թէ՛ «խնդացէք, զի անուանք ձեր գրեալ են ի դպրութեան կեանաց եւ յանապական», որոյ սկիզբն կալաւ շինելոյ յերկրի, որ անցանելոց է, եւ աստուծոյ ի կատարս երկնից բարձրութեան»: Ս. Սահակ^{16*}»:

տացյալներին: Եվ այս բնական է, վասնզի մարդ ինքն, որ փրկվում է եկեղեցու մեջ, թե՛ տեսանելի է և թե՛ անտեսանելի. տեսանելի է յուր մարմնավոր գոյությամբ, բայց անտեսանելի է յուր հոգևոր կյանքով և հավատքի վառքով: Հետևաբար Եկեղեցին թե՛ տեսանելի է և թե՛ անտեսանելի. ոչ թե ունի անտեսանելի մասն և տեսանելի ուրիշ մասն, այլ այն, որ տեսանելի է, միանգամայն և անտեսանելի է. տեսանելի է յուր առանձնական և արտաքին դրությամբ, իսկ անտեսանելի է յուր ընդհանուր ու ներքին հատկությամբ:

2. Եկեղեցին անսխալական է: Քանի որ Եկեղեցու ղեկավարությունը Ս. Հոգով է, և նորա կյանքը՝ Ս. Հոգու շնորհաբաշխությամբ, բնականաբար նա չի կարող սխալվել հավատքի վերաբերյալ բոլոր բարոյական ու դավանական խնդիրների որոշման մեջ: Եվ եթե եկեղեցին անսխալական չլիներ, չէր կարող անխախտ հարատևել ո՛չ նորա միությունը, ո՛չ սրբությունը, ո՛չ ընդհանրականությունն ու ո՛չ առաքելականությունը: Հետևաբար և եթե եկեղեցին շեղվի այդ չորս նշաններից, անշուշտ չի կարող պահել և յուր անսխալականությունն, որ պայմանավորված է առաքյալների հաջորդությամբ ու հաստատությամբ միայն: Սակայն հարց է հառաջ գալիս, թե քանի որ աստվածային ճշմարտությունները միանգամընդմիշտ շնորհված են եկեղեցուն, այլևս ի՞նչ կարիք պետք է լինի անսխալականության. մի՞թե կարող են նոր վճիռներ ու փոփոխություններ հառաջ գալ, որոնց համար կարևոր լինի և անսխալականությունը: Այս հարցն ինքնըստինքյան կլուծվի, եթե ի նկատի ունենանք հետևյալը:

Եկեղեցու մասին խոսելիս պարզեցինք, որ թեև առաքյալների քարոզածն ու ավանդածը մեկ է և անփոփոխ յուր բոլոր հիմքերով ու սկզբունքներով, այսով հանդերձ յուրաքանչյուր առաքյալի հիմնադրած եկեղեցին յուր տեղում յուր ազգին փրկարար լինելու համար ազգային է դառնում յուր բոլոր արտահայտիչ կերպավորությամբ: Այլապես նա չի կարող կապել ազգը Աստուծո հետ և բնականապես հաղորդ դարձնել դեպի փրկություն: Սակայն յուրաքանչյուր եկեղեցի ունի յուր ազգի հետ յուր պատմական կյանքն և նա նույնպես զարգանում է ըստ մարդկային հառաջադիմության, առ որ ձգտում էին և առաքյալներն աշխատու-

թյամբ ու նահատակությամբ (Եփ., Դ 13. Կոր., Ա 10. Բ Պետ., Գ 18): Բայց որովհետև աստվածային հայտնությունն և առաքելական կարգերն եկեղեցու մեջ անփոփոխելի և անքակտելի են, ուստի նորա այդ զարգացումը վերաբերում է ոչ թե ինքյան, այլ այն հարաբերության ու ներգործության, որով նա դաստիարակում ու կրթում է յուր ժողովուրդը: Այդպես տեսնում ենք, որ առաքյալների թղթերն իսկ ըստ ժամանակին, ընթերցողների և գործերի ընթացքին տարբեր ձև ու ոճ ունին, այսինքն՝ Աստուծո հայտնությունն ու յուրյանց կարգերը տալիս են այն ձևով ու ոճով, որ ամենից հարմար է լսողներին: Այսպես և միշտ անհրաժեշտ է հառաջադիմող հավատացյալների մեջ հաստատել աստվածային ճշմարտությունը ժամանակի նոր միջոցներով կամ նոր ձևով ու ոճով՝ առանց շեղվելու առաքելական սահմանից: Իսկ ընդհակառակն՝ նոր ժամանակը դարձնել հին կարգերի վրա, հետադիմել դեպի հետ և ոչ թե հինը դարձնել նորի վրա՝ ըստ աստվածային հայտնության ուղիղ տրամադրության, այդ արդեն մի ներքին անկարելիություն է, որի մեջ է բողոքականությունն (ինչպես խոստովանում են Դոններ և այլք):

Եկեղեցին չի փոփոխվում, այլ զարգանում է ինքն ինքյան և յուր ժողովրդի մեջ արյուն ու մարմին դառնում ըստ ժամանակին: Նորա մեջ հերձված է լինում, որ ընտիրները նորոգապես երևան (Ա Կոր., ԺԱ 19): Նորա հավատամքն անփոփոխ է, սակայն «Քրիստոնեական վարդապետությունը» զարգանում է գիտության հառաջադիմության միջոցներով. նորա աստվածապաշտությունն անփոփոխ է, սակայն ըստ ձևին ու եղանակին կատարելագործվում է (ձայնագրություն և այլն). նորա ձեռնադրությունը միշտ միևնույն է, սակայն պաշտոնյաները պետք է ժամանակի գիտությունն ևս ունենան. նորա կանոնադրությունն անքակտելի է, սակայն դաստիարակչական միջոցն ու եղանակը ձևակերպվում է՝ ըստ պարագաներին ու հանգամանաց կամ ըստ ժողովրդի պատրաստության ու հասկացողության¹:

Արդ՝ ինչպե՞ս պետք է այս ամենի մեջ պահպանվին եկեղեցու չորս նշանները: Անշուշտ նորա անսխալականությունը: Այդ խոս-

¹ Եբր., Ե 11-13. Հովն., ԺԶ 12. Մատթ., ԺԳ 10. Ա Պետր., Գ 15. Ա Կոր., Թ 19-23. Ա Հովն. Իմաստ., 81:

տացավ Քրիստոս՝ տալով յուր եկեղեցուն ճշմարտության Ս. Հոգի¹: Ուրեմն և Քրիստոսի շնորհիվ ու Ս. Հոգու մշտական ղեկավարությամբ եկեղեցին անսխալ է յուր առաքելական հաջորդականության հիման վրա: Եկեղեցու վճիռն, որ տեղի է ունենում առաքելական հաջորդության հիմունքով, նոցա վարդապետության և ավանդության հավատարմությամբ և հանուն Հիսուսի Քրիստոսի ժողովական միաբանությամբ, անսխալ է հաստատապես, զի Ս. Հոգին միմիայն այդպիսի միաբանության մեջ է աջակից²: Արդարև՝ անսխալական է և միմիայն Աստված. անսխալական է միմիայն այն գործն ու խոսքն, որ միաբան եկեղեցին կատարում է Աստուծո առաջադիմությամբ: Հետևաբար անսխալականության երաշխավորություն է տալիս Քրիստոս յուր եկեղեցուն միմիայն այն գործերի մեջ, որոնք կկատարվեն ժողովով (մինչև անգամ երկու կամ երեք հավատացյալների միաբանությամբ), բայց հանուն յուր, այսինքն՝ երբ գործեն Քրիստոսի անվան փառավորության համար և նորա ու յուր առաքյալների պատվիրանների ու կարգերի համաձայն («որ ձեզ լսէ՝ ինձ լսէ») առանց որևիցե անձնական, կուսակցական և նյութական և որևիցե այլ շահախնդրության:

3. Եկեղեցին միակ փրկարար է. այսինքն՝ արտաքո եկեղեցվո չիք փրկություն: Ինչպես որ փրկություն ուխտը դրվեց Քրիստոսի ավետիքով, այնպես էլ հաստատապես հայտնվեց, որ միակ փրկությունն Աստուծո այդ ուխտով է³: Նախապատրաստվող ժողովրդի մեջ միմիայն Սիոնն էր փրկարանն, որ կատարվեց Քրիստոսի մեջ, ու այդպիսով Քրիստոսի իսկական Սիոնը դարձավ հավատացյալի միակ փրկարանը: Ուստիև Քրիստոս նույնիսկ սկզբից որոշեց, որ միմիայն նա կփրկվի, ով կհավատա յուրյան, կմկրտվի և ապա կհաղորդվի կենարար մարմնին և արյան⁴: Փրկություն այդ հիմնաքարը պահեցին և առաքյալներն յուր-

¹ Հովհ., ԺԳ 16, 26. ԺԵ 26. Ղուկ., ԻԳ 48. Մատթ., ԻԸ 19-20. ԺՁ 16. Գործք, Ա 8. Ա Տիմ., Գ 15. Հաճախ., Ի:

² Գործք, ԺԵ 28. Ա Կոր., Է 40. Բ Կոր., Բ 17. ԺԳ 3. ԺԲ 9:

³ Ելք, ԺԹ 5. Սաղմ., ԺԲ 17. Բ Օր., ԺԷ 2-5. ԻԹ 21. Հեա., Է 11. Ես., Կ 11:

⁴ Մարկ., ԺՁ 16. Հովհ., Գ 18, 36. Ժ 7, 9. ԺԳ 6, 7. Ի 31:

յանց բոլոր քարոզության մեջ¹: Ավետարանելով ժողովրդին՝ նոքա առանձնացնում էին հավատացյալներին անհավատներից և ապականությունից ու խավարից տանում էին դեպի կյանքն ու լույս: Եվ որովհետև նոքա այս աշխարհից չէին և Քրիստոսին էին, ուստի ամենքից ատվում էին, արտաքսվում էին ժողովարանից, և մինչև անգամ նոցա սպանումը մի աստվածահաճո գործ էր համարվում հրեաների մեջ²: Սակայն դոքա մեծ մեղքի մեջ էին, վասնզի Աստուծո Որդին ինքն էր արդեն քարոզել նոցա մեջ ճշմարտությունը, բայց և այնպես չէին հավատում (Հովհ., ԺԵ 22): Ուստիև նոր հոտ է կազմվում ճշմարիտ ու քաջ հովիտի ներքո, որից ամենայն հավատացյալ փրկություն էր գտնում հաստատ և ապահովապես: Եվ մինչդեռ առաջ հրեաների մեջ էր սրբությունն, ու սուրբ պետք է լիներ Իսրայելը, քահանաները, զգեստ ու անոթները, տեղն ու խորանն և ամբողջ ժողովուրդը³, այնպես և այժմ սուրբ են միմիայն Քրիստոսի ընտրյալներն⁴ իբրև Քրիստոսով սրբված և արդարացածներ⁵, որոնք մկրտությունը թոթափում են հինն ու զգենում նորը⁶: Այսպիսով, Քրիստոսի եկեղեցին հայտնում է Աստուծո հայտնությունը, հավատացյալներին ընտրում է բազմությունից, մկրտությամբ մաքրում է, շնորհք բաշխում և քրիստոնեական գործունեություն համար նոր կյանքի մեջ դնում: Ուրեմն և եկեղեցին, Աստուծո հաստատածը լինելով ու ճշմարտություն ու շնորհ պարգևելով, առաջնորդվում է Ս. Հոգով ու հավատացյալների մեջ սրբություն ու փրկություն իրականացնում. հետևաբար և նա է միակ փրկարարը (Եփ., Ե 23-27): Միմիայն նորանով կարելի է հաստատվել կենդանի և աստվածա-

¹ Գործք, Դ 11. ԺՁ 31. Հռովմ., Գ 23. Է 25. Ժ 9. Ա Տիմ., Բ 5. Եբր., Ժ 19. Ա Պետր., Ա 3-5. Գ 20. Հակ., Ա 21, 25:

² Հովհ., ԺԵ 19. ԺՁ 2: «Եթե աշխարհ զձեզ ատեայ, գիտասցիք, զի նախ զիս ատեաց: Եթե յաշխարհե աստի էիք, աշխարհ զիրսն սիրէր արդեօք: Բայց զի չէք յաշխարհե, այլ ես ընտրեցի զձեզ յաշխարհե, վասն այնորիկ ատեայ զձեզ աշխարհ»: «Ի ժողովրդոց իրեանց Բանիցեն զձեզ, այլ եկեցե՛ ժամանակ, զի ամենայն, որ սպանանիցե՛ զձեզ, Բանարեցի պաշտօն մատուցանել Աստուծոյ»:

³ Ել. ԺԹ 6. Ղև., Ի 26. Ես., ԻՁ 12. Բ Օր., Է 6. ԺԴ 2. ԻՁ 18. Դան., Է 18:

⁴ Ա Կոր., Ա 4-9. Փիլ., Ա 3. Հռովմ., Ը 29:

⁵ Ա Կոր., Զ 11. «Այլ լուացարուք, այլ սրբեցարուք, այլ արդարացարուք յանուն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի եւ ի Հոգին Աստուծոյ մերոյ»:

⁶ Հռ., Զ 3-5. Ը 12. Տիտ., Գ 4-6. Ա Կոր. ԺԵ 50. Գաղ., Ե 16. Կող., Ա 21-29. Եփես., Դ 22-25:

յին վեմի վրա, հոգևոր տաճար դառնալ, անարատ քահանայություն ունենալ, սուրբ ժողովուրդ լինել ու սեփական ազգ, նվիրվել Աստուծո ու նորան հաճելի լինել կյանքով, գործով և աստվածաշնորհությամբ¹: Հետևաբար և եկեղեցին Աստուծո միակ փրկարանն է աշխարհիս վրա մարդկանց համար, որով ամեն ոք կարող է Աստուծունը լինել և Աստուծո բոլոր շնորհները վայելելով՝ հանդերձյալ փառաց արժանանալ:

Սակայն նախընթաց երկու գլուխներում տեսանք, որ Քրիստոսի եկեղեցին իրականանում է աշխարհում առանձնականապես կամ անհատականապես և իրականացնում է Քրիստոսի փրկությունն յուր ազգի մեջ՝ ըստ նորա դարավոր ու բնական կյանքին, պատմության և ամեն հանգամանաց: Տեսանք, որ քրիստոնեությունը միմիայն այդպես յուրաքանչյուր մի ազգի սեփականությունը դառնալով է նորա կյանքի ու փրկության հիմնաքարը դառնում. այլև յուրաքանչյուր եկեղեցի ներկայացնում է Քրիստոսի եկեղեցին և Աստուծո արքայությունն, ուստիև յուրաքանչյուր եկեղեցի կարող է յուրայնոց համար ասել, որ յուրյանից դուրս չկա փրկություն²: Յուրաքանչյուր եկեղեցի, ձգտելով և աշխատելով պինդ պահել յուր առաքելականությունը, սրբությունը, միությունն և ընդհանրականությունը՝ ըստ առաքելոց ավանդության և հաջորդության, մրցման մեջ է, անշուշտ, այլ եկեղեցիների հետ և հավատքով ջատագովում է յուր պատմական

¹ Ա. Պետ., Բ 2-10. « Իբրեւ զարդի ծնեալ մանկունս խօսուն եւ անխարդախ կաթինն փափաքեցէք, զի նովաւ անիցէք ի փրկութիւն. «Եթէ ճաշակիցէք, զի քաղցր է Տէր: Առ որ մատուցեալ ի վէմն կենդանի, որ թէպէտ ի մարդկանէ անարգեալ, այլ առ ի յԱստուծոյ ընտրեալ եւ պատուական է: Եւ դուք իբրեւ զվէմս կենդանիս շինիք տաճար հոգեւոր, յանարատ քահանայութիւն, մատուցանել զհոգեւորոյն պատարագս հաճոյս Աստուծոյ ի ձեռն Յիսուսի Քրիստոսի: Քանզի կայ իսկ ի գրի եթէ՝ Ահաւասիկ դնեմ ի Սիրով վէմ ընտիր գլուխ անկեան պատուական, եւ որ ի նա հաւատասցէ՝ մի ամաչեսցէ: Ձեզ այսուհետեւ հաւատացելոց է վէմ պատուական, իսկ անհաւատիցն՝ վէմն, զոր անարգեցին շինողքն, նա եղեւ գլուխ անկեան. Եւ վէմ գլորման եւ վէմ գայթակղութեան, որ գայթակղին անպատասխան ի Բանէն, յոր եւ ետանն: Այլ դուք ազգ էք ընտիր, թագաւորական քահանայութիւն, ազգ սուրբ, ժողովուրդ սեփական, որպէս զի ձեր առաքինութիւնս նուիրիցէք այնմ, որ զձեզ ի խաւարէն կոչեսց յիր սքանչելի լուսն: Որք երբեմն զժողովուրդ, բայց արդ ժողովուրդ Աստուծոյ. որք չողորմեալք, այժմ ողորմութիւն գտէք»:

² Հմմտ. Ա. Լուսավորչի տեսիլը. « Իսկ խաչն լուսաւոր ի նմա՝ է ինքն սեծ քահանայապետութիւնն ի մէջ ժողովրդոցն, օրինակ՝ Քրիստոսի մարմնանալոյն քահանայութեանն օծութեան աստուածորդոյն: Եւ տեղին այն (Ս. Էջմիածին) լիցի տաճար Աստուծոյ, եւ տուն աղօթից խնդրուածոց ամենայն հաւատասցելոց, եւ աթոռ քահանայութեանն»: Ազաթ., 434:

ճշմարտությունն այլոց ոտնահարությանց դեմ: Նա բարեգար-
դում է յուր աստվածպաշտությունը, պայծառացնում է յուր հո-
գևոր կարգը բարոյապես և ուսմամբ, բազմացնում է յուր ճշմար-
տությունը քարոզողների թիվն յուր հոտի բոլոր խավերի մեջ
ամեն աստիճանով ու վիճակով, զարգացնում է յուր վարդապե-
տությունն ըստ ամենայնի և մատչելի դարձնում ամենքի
մտքին, քաղցրացնում է յուր դաստիարակությունն և ամենքին
վարում դեպի մի նպատակ և տարածում է յուր լույսն՝ որքան
ընդարձակություն ու սահման է գտնում յուր շուրջը: Այս ամե-
նով նա ցույց է տալիս, որ ինքն Աստուծոն արքայության իրակա-
նացուցիչ գործոնն է, կենսունակ է և միակ փրկարար է յուր
հավատացյալների համար անմոլար ընթացքով: Միմիայն այս-
պես կարող ենք ճանաչել մեր ճշմարիտ ճանապարհը, ընթացքը,
նպատակն ու զարգացումը¹:

Սխալ ու մոլար կլիներ՝ երբ մի եկեղեցի ոչ թե այս մտքով, այլ
բացարձակապես ինքյան միակ փրկարար է ճանաչում և այլոց ե-
կեղեցիների փրկարարությունն յուրյանց ժողովրդոց համար ու-
րանում. այս արդեն բղխում է եկեղեցու էության և մարդու հա-
վատքի մասին թյուր կարծիք ունենալուց, որի հետևանքն է և
քրիստոնյա-առաքելական եկեղեցիների փոխադարձ կրկնա-
մկրտությունն, որ աններելի է՝ ըստ Ավետարանի պատվերին:
Թե՛ Հռովմեական եկեղեցին ու թե՛ բողոքականք² հավասարապես
մեղանչում են, որ քարոզում են, թե միմիայն յուրյանց վարդա-
պետությունն է փրկարար և եթ: Ըստ Լութերի և ըստ Կալվին-
յանց՝ իշխանները պետք է ուժով տարածեին յուրյանց քարոզու-
թյունը, ինչպես և հռովմեականք հավատաքննության արհա-
վիրքները հնարեցին, և կամ ինչպես նոցա և այլ մարդորս մի-
սիոնարները նյութական խոստումների խաբեությամբ և մարդ-

¹ «Ձի մի՛ յայսմհետե իցեմք տղայք խոովեայք եւ տատանեայք յամենայն հողմոց վարդապետութեան խաբէութեամբ մարդկան, խորամանկութեամբ ի խաբէութիւն մոլորութեան: Այլ ճշմարտեայք սիրով՝ ամեցուցցուք ի նա զամենայն, որ է գրուիս Քրիստոս: Ուստի ամենայն մարմինն յօդեալ եւ պատշաճեալ ամենայն խաղալեօք տարբերութեան՝ ըստ ազդեցութեան չափով ըստ իրաքանջիւր մասին զանումն մարմնոյ գործ է ի շինած անձին իրոյ սիրով»: Եփ., Դ 14-16:

² Տե՛ս Լութերի երկերը, Էրլանգհն, 28, 144. Հարնակ. Պատմ. դավ., Գ 636, 737, 363, 368, 375, 391:

կային հաճույքները շահելու հնարներով դավանակիցներ են որսում՝ հակառակ Քրիստոսի Ավետարանի ճշմարիտ ազատութեան սկզբունքին ու հոգուն:

Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին, իբրև հազար վեց հարյուր տարվա պատմական կյանքի եզրակացութիւն, ճանաչելով, որ յուրյանցից դուրս չկա փրկութիւն Հայի համար, երբեք նեղմտութիւն ու խավարամտութիւն չի ունեցել ուրիշ եկեղեցիների փրկարարութիւնն յուրյանց հավատացելոց համար^{17*} ըստ նոցա հավատքին ժխտելու, թեև արիաբար կռվել է նոցա մոլորութեանց դեմ, երբ այդոնք սպառնացել են մտնել յուր սուրբ փարախը¹: Մինչև անգամ Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու քաջամարտիկ ախոյաններից մեկը, խորտակելով յուր հակառակորդին, ավելացնում է. «Եւ զի՞նչ օգուտ է հաւատացելոց բանակուիւ լինել ընդ միմեանս եւ հակառակել ի հաւատսն: Այլ այս էր մեզ օգուտ՝ հաւատալ եւ խոստովանիլ, փառաւորել եւ երկրպագանել լուսթեամբ եւ ամենայն հաւանութեամբ»: «Եւ մեք զմերս ոչ գրեցաք ընդ հակառակս ինչ, այլ սիրական յօժարութեամբ ծանուցանել մանկանց եկեղեցւոյ եւ ցուցանել զպատուիրանս աստուածաշունչ գրոց: Զի որչափ դուք զհայհոյութիւնդ սերմանեցիք, մեք առաւել հաստատեսցուք զուղղափառութիւն, եւ տացուք յօգնականութիւն մանկանց Եկեղեցւոյ սրբոյ, եւ ի պայծառութիւն սուրբ եւ ուղղափառ հաւատոյ Հայաստանեայցս աշխարհիս: Վասն զի ամրացեալ հաստատեսցին ի վերայ անշարժ հաւատոյ հիման Ս. Լուսաւորչին Գրիգորի եւ նորին զաւակացն, որք են լուսատու տանն արեւելից...»²:

4. Քանի որ Եկեղեցին միակ փրկարար հաստատութիւնն է, որով Քրիստոս տանում է մարդկանց դեպի յուր փրկական փառաց կյանքը, պարզ է, որ նա հավիտենական և անպակասելի է, այսինքն պետք է հարատեւի ու փրկագործե մինչև աշխարհի վերջը: Ինքնըստինքյան այս հետևում է թե՛ նորա չորս նշաններից ու թե՛ նորա հոլթիւնից և անսխալականութիւնից, վասնզի դոցա վրա է հաստատված Եկեղեցու կոչումն, այն է՝ Աստուծո արքա-

¹ Տե՛ս Խաչիկ կաթողիկոսի թողթը. Ասողիկ, 203, 204, 227. Ընդհանր., 135, 180, 160, 183. հմմտ. Ա. Կոր., Ը, Ժ ԺԱ, 19:

² Պողոս Տարոնեցի, աճդ. 79, 80:

յուլթյունը լինել այստեղ և յուր հավատացյալներին արժանացնել Աստուծո արքայուլթյան խաղաղական փառքի վայելման: Այս հավիտենականուլթյունը մարգարեացվել է նախքան Քրիստոս¹, և նույնը հաստատեց Քրիստոս յուր աշակերտների մեջ (Մատթ., ԻԸ 16):

Առաքյալներին անհրաժեշտ էր լսել այս ապահովացումը նույնիսկ Քրիստոսից, վասնզի յուրյանց գործունենուլթյան մեջ հանդիպելու էին մեծամեծ նեղուլթյունների ու հակառակուլթյանց, որոնցից նախագգուշացրեց նոցա դարձյալ Քրիստոս՝ բացատրելով և այդոնց կարևորուլթյունը ճշմարտուլթյան գորացման համար²: Նոքա գիտեին այս և յուրյանց կողմից զգուշացնում էին հավատացյալներին, հիշելով, որ հերձվածն անհրաժեշտ է ընտիրների պայծառուլթյան համար³, զի ընտիրները պետք է աշխատեն նոցանից հեռանալ, զգուշանալ, ճշմարտուլթյան համար գործել⁴, և ճանաչել ճշմարտուլթյան ու սրբուլթյան բարձր արժանիքը: Հետևաբար թե՛ հերձվածը, թե՛ ուրացուլթյունը, թե՛ հակառակուլթյունն և ամենայն թշնամուլթյուն ու հալածանք չեն կարող երբեք հարվածել Քրիստոսի եկեղեցու գորուլթյան և անպակասելիուլթյան: Ներոններ, Հուլիանոս ուրացողներ, հեթանոս պետու-

¹ Ղուկ., Ա 32. «Մի՛ երկնչիր, Մարիա՛մ, զի գտեր շնորհս յԱստուծոյ: Եւ ահա յղաւ շիր եւ ծնցես որդի, եւ կոչեսցես զանուն անորա Յիսուս: Նա եղիցի մեծ եւ Որդի բարձրելոյ կոչեսցի, եւ տացէ անա Տէր Աստուած զայթոռն Դաւթի՝ հօր անորա, եւ թագաւորեսցէ ի վերայ տանն Ծակոփբայ ի յաիտեանս: Եւ թագաւորութեան անորա վախճան մի լիցի»: Հմմտ., Բ Թագ., Է 13, 16. Եւ., Թ 6. Դան., Է 14. Միք., Դ 7:

² Մատթ., Ժ 23. ԻԳ 34: Հովհ., ԺԵ 20. Մատթ., ԻԴ Ղուկ., ԺԷ 1:

³ Ա Կոր., ԺԱ 18, 19. Բ Տիմ., Գ 1-9. Բ Պետ., Բ 1: «Ձայս գիտասցիր, եթէ յաւուրս յետինս եկեսցեն ժամանակք չարք. Ձի եղիցին մարդիկ անձնասէրք, արծաթասէրք, փայարտք, ամբարտաւանք, փայփոյիչք, անհաւանք ծնողաց, անշնորհք, անուորք, աննուէրք, անգութք, բանասարկութք, անժոյժք, վէսք, անբարեսէրք, մատնիչք, յանդգունք, անբարհաւանք, ցանկասէրք մանասանդ, քան աստուածասէրք. Որ ունիցին զկերպարանս աստուածպաշտութեան եւ ի զօրութենէ անտի անորա ուրացեալ իցեն, եւ խորշեսցիր ի անցանէ. Քանզի ի անցանէ են, որ մտանին տանէ ի տուն եւ գերեն զկանայս շեղջակուտեալս մեղօք, վարեալք ի պէսպէս ցանկութիւնս. Որ յամենայն ժամ ուսանին եւ երբեք ի գիտութիւն ճշմարտութեան ոչ հասանեն: Այլ որպէս Յանէսն եւ Յամբէս հակառակ կացին Մովսիսի, անյայտ եւ սոքա հակառակ կան ճշմարտութեանն, մարդք ապակասեալք մտօք, անպիտանք ի հաւատս: Այլ ոչ երբեք գայցեն յառաջ ի լաւ անդր, քանզի անմտութիւն սոցա յայտնի լինիցի ամենեցուն, որպէս եւ անցայն իսկ եղէ »:

⁴ Հն., ԺՁ 17. Տիմ., Գ 10. Եփ., Դ 14. Ա Թեա., Բ 3. Մատթ., Է 6. ԺԸ 17. Ա Հովհ., Բ 18-29. Դ 1-6. «Ձի մխիթարութիւնն մեր ոչ ի մոլորութենէ է եւ ոչ ի պղծութենէ եւ ոչ անգութեամբ. Այլ որպէս ընտրեցաք յԱստուծոյ հաւատարիմ լինել Աւետարանին, անյայտ եւ խօսեմք, ոչ իբրեւ մարդկան հաճոյ լինել, այլ Աստուծոյ, որ քննեն զսիրտս մեր»:

թյուններ, աստվածուրաց ամբոխն ու այս աշխարհի գիտունները (Ա Կոր., Ա 20, 25, 27) չկարողացան և չեն կարող յուրյանց հնարած արհավիրքները զգալի դարձնել Քրիստոսի անհաղթելի Եկեղեցու համար: Ընդհակառակն, մարդկային մտքի այդ բոլոր հնարներն և աշխարհային հակառակության ընդհարումները նորի նորո ապացույցներ են մատակարարում, որ աշխարհի իշխանությունը մարդու երջանկության համար չէ, Աստուծո հակառակ է և չի կարող բնավ հարատևել: Այլ միմիայն Քրիստոսի Եկեղեցին է Աստուծո արքայությունը, մարդու երջանկարանն ու հավիտենական փրկարանը:

Բ. Ծշմարիտ առաքելական եկեղեցին կունենա և հիշյալ չորս հատկություններն, որոց հաստատության հիմք է կազմում առաջին հատկությունը: Ինչպես որ ճշմարիտ առաքելականությունից բխում են եկեղեցու միությունը, սրբությունն և ընդհանրականությունը. ինչպես որ նորանցից բխում են և եկեղեցու չորս հատկություններն, այնպես էլ նորա անսխալականությունն, փրկարարությունն և հավիտենականությունը բխում են նորա տեսանելի և միանգամայն անտեսանելի լինելուց: Եթե մի եկեղեցի առավելապես ուժ է տալիս յուր տեսանելիության և ամենայն ինչ նորա վրա հաստատում, նա ընկնում է աշխարհային ընթացքի մեջ և պետական կազմակերպություն ստանում, կեդրոնացնելով իշխանություն ու գործունեություն յուր պաշտոնյաների ձեռքում հակառակ ժողովրդին, իսկ եթե անտեսանելիության է ուժ տալիս, ընկնում է ավերման մեջ, խառնաշփոթվում է և դառնում կամայականությանց շրջան: Առաջինը մի նվիրապետություն է և ոչ եկեղեցի, որտեղ ամենայն գործ իշխանության և մանավանդ իշխանապետի ձեռքումն է, և ժողովուրդը ներգործական մասնակցություն չունի Աստուծո արքայության գործում, այլ միայն կրավորական դեր է կատարում, իսկ երկրորդն անհատական մի ազատ դաշնադրություն է, որտեղ յուրաքանչյուր անհատ իշխան է և յուր գործի ու կամքի տերն է՝ ըստ յուր քմաց Աստուծո արքայության համար աշխատելու նկատմամբ: Առաջինը Հռովմեական եկեղեցին է, իսկ երկրորդը Բողոքականք են:

Հռովմեական եկեղեցին դարձել է գրեթե մի աշխարհային թագավորություն յուր ոչ թե հոգևոր, այլ մարմնավոր թագավորով,

որ է Հռովմա քահանայապետը: Ըստ այսմ և ամբողջ եկեղեցական վարչությունն աշխարհական կառավարություն է, և ժողովուրդն անպայման հպատակություն է ստորադրված է նորա «նվիրապետության»: «Նվիրապետության» ձգտումն է՝ կառավարել ժողովուրդը՝ խիստ հետևելով նորա ուղղության և պատժական միջոցները գերադասելով: Այս ձգտման սոսկալի արտահայտությունն է հավատաքննությունն, որ ամենայն ժամանակ սարսեցրել է հավատացյալներին և շարունակ գրգռել ժողովրդի հակառակությունը: Այս իհարկե հայտնի մոլորություն է և կատարելապես հակառակ է Աստուծո արքայության, որ հոգով ու ճշմարտությամբ, առաքինությամբ և ապաշխարությամբ է, Քրիստոսի հավատքով ու սիրահոփար անձնվիրությամբ է իրականանում ժողովրդի մեջ ու հաստատվում և ոչ թե բռնությամբ ու մարմնապես, կռվով ու հալածանքով: Այսպիսի մարմնավոր կազմակերպությունը կամ նվիրապետությունն արհամարհեց Քրիստոս նույնիսկ այն ժամանակ, երբ անարդարությամբ նորան դատում ու խաչ էին բարձրացնում. «Իմ արքայութիւնն չէ յայսմ աշխարհէ. եթէ յաշխարհէ աստի էր արքայութիւնն իմ, սպասաւորքն իմ մարտնչէին արդեօ՞ք զի մի մատնեցայց Հրէից, բայց արդ՝ թագաւորութիւնն իմ չէ աստի» (Հովհ., ԺԸ 36):

Բողոքական եկեղեցին էլ, խորշելով հռովմեականների այս դատապարտելի ու ակնհայտնի մոլորությունից, կարողություն կամ հանգիստ խոհականություն չունեցան խոտանը քերելու և քրիստոնեականը պահելու, այլ ընդհակառակն՝ վրեժխնդրությամբ ճշմարտությունն էլ արհամարհեցին՝ մերժելով ոչ միայն պապական իշխանությունն ու նվիրապետությունն, այլև մինչև անգամ հոգևոր կարգն ու եկեղեցու էությունը: Այդպես նոքա, խորտակած համարելով հռովմեական բռնությունը, քարոզում են, որ իբր թե եկեղեցին անտեսանելի է, ազատ է արտաքին ամեն տեսակ պայմաններից և հավատացյալներն առանց մի որևէ տեսանելի միջնորդության ստանում են Ս. Հոգուց աստվածային շնորհներ: Բոլոր հավատացյալներն էլ հավասար են, և ոչ ոք չգիտե, թե ինչպես է Ս. Հոգին շնորհներ բաշխում յուր հավատացյալներին. «Զի հոգմն ուր կամի՝ շնչէ, եւ զձայն նորա լսես, այլ ոչ գիտես ուստի զայ կամ յո երթայ. սոյնպէս եւ ամենայն ծնեալն ի Հոգ-

ւոյն» (Հովհ., Գ 8), իսկ այն եկեղեցին, որ տեսնում ենք, ոչ թե եկեղեցի է, այլ մի պատահական ժողով է և լոկ մարդկային է:

Պարզ նկատելի է, որ բողոքականք ակներև հակասությանց մեջ են ընկնում, վասնզի չեն կարողանում ասել, թե ի՞նչ է և ինչպես է այդ երևակայական անտեսանելի եկեղեցին, ըստ որում և իսկապես չկա մարդկանց համար, քանի որ յուրաքանչյուր ոք միմիայն երևակայությամբ կամ աներևութապես է պատկանում այդ աներևութ եկեղեցուն և ոչ մի կերպ չի կարող իմանալ, թե ինքը վայելո՞ւմ է Ս. Հոգու շնորհները, թե՞ ոչ: Բայց նոքա ընդունում են և տեսանելի եկեղեցու արտաքին երևույթները, այն է՝ Ավետարանը, մկրտությունն ու հաղորդությունը: Սակայն երբ տեսանելի եկեղեցի չկա, այլևս ինչպես կարող են անտեսանելի եկեղեցու արտահայտություններ լինել: Կամ մի՞թե կարող են սուրբ խորհուրդները լինել մարդկային պատահական ժողովում: Կամ ինչի՞ համար են դոքա, երբ մարդ ո՛չ արտաքին միջոցների կարոտություն ունի յուր փրկության համար և ո՛չ կարող է գիտենալ, թե ինքը փրկվա՞ծ է, թե՞ ոչ: Եվ եթե եկեղեցին պատահական է, ինչպես Քրիստոս թույլ տվավ, որ յուր կարգադրած ս. խորհուրդները պատահականության մեջ գործադրվին: Բայց թողնենք այս հակասությանց թվելը:

Եկեղեցին ո՛չ լոկ տեսանելի է և ո՛չ սոսկ անտեսանելի, ինչպես դավանում է Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին. նա թե՛ տեսանելի է և թե՛ անտեսանելի: Տեսանելի է, զի Քրիստոս այդ հաստատեց մարդկանց փրկության համար տեսանելի կերպով, տեսանելի է նորա ս. խորհուրդների կատարումը, տեսանելի է լինում աստվածային քարոզությունն, և տեսանելի է նորա հոգևոր Ս. Կարգը: Իսկ անտեսանելի է, զի անտեսանելի է նորա կառավարիչ գլուխը՝ Քրիստոս, անտեսանելի է Ս. Հոգու կենդանարար շնորհաբաշխությունը, անտեսանելի են նորա երկնավոր անդամները, անտեսանելի է Աստուծո հրաշագործությունը մարդկանց հոգիների մեջ, և անտեսանելի է փրկագործության ներքին խորհուրդը: Սակայն ոչ թե առանձին-առանձին տեսանելի և անտեսանելի եկեղեցիներ կան, այլ միևնույն եկեղեցին թե՛ տեսանելի է և թե՛ անտեսանելի: Մինչդեռ բողոքականք, մերժելով այս ճշմարտությունն, ելնում են եկեղեցու շրջանից, և յուրաքանչյուր ոք ինք-

նուրբունյն մտածողութիւն մեջ է սուզվում ու բանապաշտութիւն նվիրվում. եկեղեցին այնուհետեւ կորցնում է յուր նշանակութիւնն, ինչպէս և կորցրել է նոցա մեջ:

Բողոքականների մոլորութիւնը պարզ հակառակութիւն է և Քրիստոսի կարգադրութիւն: Քրիստոս 40 օր շարունակ երեւցավ առաքյալներին, խոսեց յուր արքայութիւն մասին (Գործք, Ա 3), թե ինչպէս պետք է կազմակերպելին, պատվիրեց յուր առաքյալներին՝ քարոզել ժողովրդին յուր պատվիրանները (Մատթ., ԻԸ 19, 20), մկրտել նոցա (ԻԸ 19), հաղորդութիւն Ս. խորհուրդը կատարել (Ղուկ., ԻԲ 19) և առհասարակ առաջնորդել նոցա դեպի փրկութիւն (Հովհ., Ի 21): Ուստի և առաքյալներն ասում են, որ յուրյանց իրավունքն է՝ քարոզել Ավետարանը, ս. խորհուրդները կատարել, առհասարակ Քրիստոսին ծառայել, ինչպէս և Քրիստոսի առաքյալ են կոչվում և Քրիստոսից ստացել են յուրյանց պաշտոնն, իշխանութիւնն ու եկեղեցիներին պատվերներ տալու իրավունքն առհասարակ¹: Նոքա իբրև Նոր Ուխտի պաշտոնյաներ որոշ կարգեր դրին ու կազմակերպութիւն տվին Քրիստոսի հաստատութիւն: Նոքա, ըստ Քրիստոսի պատվիրանին², պետք է այնպէս կարգավորել եկեղեցին, որ մնար հավիտյան: Ուստի և նոքա, քարոզելով Փոքր Ասիո քաղաքները, հիմնում էին եկեղեցիներ և ոչ թե թողնում էին, որ նոքա ինքյանք կազմակերպվելին, այլ ձեռնադրում էին երեցներ եկեղեցիների համար, հեռանալիս էլ ձեռնադրում էին հասկացող եպիսկոպոսներ, ինչպէս Տիմոթեոսին ու Տիտոսին, պատվիրելով նոցա ձեռնադրութիւններ անել ու երեցներ կարգել եկեղեցիներում³: Այդ ձեռնադրվածներն էին հավատացյալների հովվող ու կառավարողները, որոնց և հրամայված էր քարոզելու, քահանայադրծելու և հավատացյալներին հովվելու⁴: Թեև մենք բոլորս էլ քրիստոնյա ենք և Քրիստոսով

¹ Գործք, 2 2. Ա Կոր., Թ 16. Դ 1. Բ Կոր., Ե 18. ԺԳ 10. Ա Թեա., Դ 2:

² Բ Կոր., Գ 6. Մատթ., ԻԸ 18-20. Հովհ., ԺԴ 16:

³ Գործք, ԺԴ 23. Ա Տիմ., Ա 3. Տիտ., Ա 5: Ա Տիմ., Ե 22. «Ձեռս վաղվադակի յուրք վերայ մի՛ դնիցես եւ մի կցորդ յիմիցիս մեղաց օտարաց. զամձն քո սուրբ պահեսչի»:- «Վասն պնդիկ իսկ թողի գքեզ ի Կրեւտէ, զի որ ինչ միանգամ պակաս իցէ, ուղղեսցես եւ կացուցես՝ ըստ քաղաքաց երիցունս, որպէս եւ ես քեզ պատուիրեցի: Եթէ ոք անարատ իցէ, միոյ կնոջ այր, որդեակս ունիցի հաւատացեալս եւ ոչ յամբաստանութիւն անատակութեան կամ անհնազանդս...»:

⁴ Ա Պետ., Ե 2. Ա Տիմ., Դ 14. Ե 22. Բ Տիմ., Ա 6. Բ 15. Դ 2. Տիտ., Ա 5, 9. Հակ., Ե 14:

Աստուծո պաշտոնյա ենք մեր հավատքի և առաքինություն մեջ¹, այսով հանդերձ Քրիստոսի կարգադրությունն է, որ մեր փրկագործությունն իրականանա յուր հատուկ պաշտոնյաների միջոցով կամ ծառայություններով: Նա պաշտոնյաներ դրավ «ի հաստատու թիւն սրբոց, ի գործ պաշտաման, ի շինուած մարմնոյն Քրիստոսի, մինչեւ հասցուք ամենեքեան ի մի միաբանութիւն հաւատոց գիտութեան Որդւոյն Աստուծոյ, յայր կատարեալ ի չափ հասակի կատարմանն Քրիստոսի»՝ ըստ Հին Ուխտի նախատիպ քահանայական ազգին և առանձին պաշտոնյաների կարգին²: Այդ քրիստոսյան պաշտոնյաների գործակցությունը մենք կարողանում ենք և մեր անձի համար աղոթել Աստուծո առաջ ու սուրբ և քահանայական ազգ դառնալ Քրիստոսի փրկարանում ու միանալ նոցա քահանայագործության հարակից շնորհներով Քրիստոսի հետ³: Եվ Քրիստոս իբրև ճշմարտություն ասաց, որ յուր եկեղեցին պետք է հավիտյան անհաղթելի մնա, ինքը միշտ կլինի Ս. Հոգով նորահետ հավիտյան, և եկեղեցին չի կարող ուրեմն կորցնել յուր առաքելական կազմակերպությունն յուր էությունը⁴:

Ակնհայտնի է, որ բողոքականք ուղղակի մոլորվում են առաքելական շավղից, հակառակում են Ս. Գրքի վարդապետության և ուրեմն խաբեական աղանդ են կազմում քրիստոնեություն մեջ^{18*}:

Գ. Խորհելով այս ծայրահեղություններից էլ՝ Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին հետևում է յուր առաքելական ընթացքին հավատարմությամբ: Նա յուր աստվածապաշտական մասին արտակարգ նշանակությունն չէ տալիս առանց էական ներքին խորհրդի, այլ նորահետ աստվածապաշտությունը պարզ և հատուկ արտահայտությունն է քրիստոնեական ազգային հարազատ խորհրդոց և զգաց-

¹ Ա. Պետ., Բ 3-9. Հայտ., Ա 6-9. Ի 6:

² Եփես., Դ 11-14. Ել., ԺԹ 6:

³ Ա. Պետ., Բ 3-9. Հայտ., Ա 9. Ի 6:

⁴ Հովհ., ԺԳ 6, 16. Մատթ., ԺԶ 18. ԻԸ 20. «Եւ ես աղաչեցից զՀայր, եւ այլ Մխիթարիչ տացէ ձեզ, զի ընդ ձեզ բնակեցէ ի յաիտեան. զՀոգին ճշմարտութեան, զոր աշխարհս ոչ կարէ ընդունել. զի ոչ տեսանէ զնա եւ ոչ ճանաչէ զնա, բայց դուք ճանաչէք զնա, զի առ ձեզ բնակեցէ եւ ընդ ձեզ եղիցի. Ոչ թողից զձեզ որքս, գամ առ ձեզ. Փոքր միւս եւս եւ աշխարհս ոչ եւս տեսանէ զիս, բայց դուք տեսանիցէք զիս, զի ես կենդանի եմ, եւ դուք կենդանի լինելոց էք»:

մանց: Նա յուր հոգևոր ս. կարգին բացարձակ առանձին դիրք չէ տալիս, այլ վերապահելով նորան առաքելական ձեռնադրության շնորհը, միաժամանակ չէ ջոկում յուր հոտից, այլև շնորհաբաշխական սահմանից դուրս ամեն մի եկեղեցական գործում թե՛ եկեղեցականին ու թե՛ աշխարհականին հավասարապես ծառայեցնում է փրկության և նորա սպասավորության նպատակին: Նա յուր կանոնական ու վարչական գործերում ևս ի նկատի ունի ոչ թե լոկ իշխանությունն ու կանոնական սահմանն, այլ դոցա իրավանց անխախտելի պահպանությամբ հանդերձ՝ դաստիարակում է յուր ժողովուրդն Ավետարանի քաղցր ձայնով ու ողորջանքով: Ուրեմն նա լիակատար հավասարակշռություն է պահում յուր տեսանելի և անտեսանելի էության բոլոր պարագաների մեջ՝ ըստ առաքելական ճշմարիտ ընթացքին:

Քանի որ Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու էությունն ու կյանքը պայմանավորված է նորա ս. Հայրերի վարդապետությամբ, հարկ է հառաջ գալիս որոշել այն ընդհանուր սկզբունքներն, որոնք այդ վարդապետության հիմնական կետերն են և բնորոշում են իր մեծ Եկեղեցու հատուկ ընթացքը:

Ինչպես տեսանք Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին ո՛չ լոկ մարմնավոր է և տեսանելի և ո՛չ լոկ հոգևոր է և անտեսանելի, այլ երկուքի միությունն է, ըստ որում և նորա առաջին սկզբունքն է, որ նորա ներքինն ու արտաքինը իրար համապատասխան լինին: Այս նշանակում է, որ Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին յուր ներքին կյանքով արտացոլվում է յուր արտաքինի մեջ, իսկ նորա արտաքինը լիովին համապատասխանում նորա ներքինին, այն է՝ վարդապետության: Հետևաբար նորա թե՛ աստվածպաշտությունն ու թե՛ վարչությունը, թե՛ կանոնական կարգն ու թե՛ կարգադրած կյանքը ըստ ամենայնի արտահայտիչ է նորա վարդապետության սկզբանց: Ներքինն ու արտաքինը այնպես անբաժան ու միացած է, ինչպես Քրիստոսի աստվածությունն ու մարդկությունն՝ ըստ երկնավոր և կամ մարդու հոգու և մարմնի միությունն՝ ըստ երկրավոր օրինակին: «Իմանալին՝ խորհուրդ հոգևոյս, և շօշափելին՝ պատկեր մարմնոյս». որոշում է և Ս. Գրիգոր Նարեկացին¹:

¹ Հմմտ. Նարեկ., ՀԵ և Ս. Հովհ. Իմաստ., Ծառք, էջ 143 և 134. «Ամենայն ինչ, որ յեկեղեցի, գերկնայնոցն բերէ ցոյց օրինակի»:

Երկրորդ՝ Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին չի ճանաչում որևիցե արտաքին կյանք ու գործունեություն, որ ճշմարիտ Հայ քրիստոնյայի գիտակցությունից դուրս լինի: Այլ նա քարոզում է, որ գիտակցությունից լինի ամենայն մի գործ և ամենայն մի կենցաղ, և յուրաքանչյուր հավատացյալ, ըմբռնելով ու հասկանալով յուր արածի և անելիքի լավությունն, այնպես հառաջադեմ է յուր կոչման մեջ՝ իբրև ազատ կամքով, ըստ Աստուծո պատկերին ստեղծված անձնավորություն: Ուստիև Ս. Գրիգոր Լուսավորիչն ասում է. «Տեսիլ աչացն հաւատով լուսաւորի»¹:

Երրորդ՝ պահանջելով կատարյալ հավատք դեպի աստվածային տնօրինություններն ու Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու փրկարար ճանապարհը, նա ոչ թե թույլ է տալիս, որ ամեն մի ճշմարիտ Հայ քրիստոնյայի արժանիքն այդ տեսական վիճակով լրանա ու լոկ անձնական դառնա, այլ նա պահանջում է, որ անհրաժեշտ հավատքի համաձայն ևս գործունեություն փայլի՝ ըստ վերոհիշյալ առաջին կետի սկզբունքին: Ծճմարիտ հայը պետք է ունենա կենդանի հավատք, որպեսզի նորա պտուղն, այն է՝ առաքինական, այսինքն՝ հոլոս ու սիրո հանդեսն ինքնըստինքյան բղխի ու ճառագայթվի թե՛ անհատի ու թե՛ ամբողջ եկեղեցու հառադրիմություն համար: Վասնզի «զհաւատսն գործովքն զօրացուցանէ»։ Ինչպես որոշում է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը²:

Չորրորդ՝ ինչպես որ Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին անհատի փրկություն համար է աշխատում և ինքն ևս անհատով է իրականանում ու հառաջադրիմում, այնպես էլ յուրաքանչյուր ճշմարիտ հավատացյալ հայ թե՛ Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու մի անհրաժեշտ ու բաղկացուցիչ անդամն է և թե՛ անձամբ իսկ եկեղեցի է, այլև Քրիստոսի հետ հավատքով միացած թե՛ վեմ ու հիմք է եկեղեցու³ և թե՛ նորա հառաջադրիմության նպատակ: Ըստ որում՝ յուրաքանչյուր Հայ հավատացյալ թե՛ յուր եկեղեցով է փրկված ու կենդանի և թե՛ յուր Եկեղեցու իրականացման մի տարր. այլև թե՛ տարբեր է նորանից և ինքնագլուխ որդի Աստուծո և թե՛

¹ Հմմտ. Աստուծո անունով անունները երեք գուխները:

² Հմմտ. Ս. Ներսես Շարիաթի, Ընդհ., 11, 18, 20:

³ Հմմտ. Աստուծո Գրքի 480. «Ի վերայ վիմի հաւատոյ շինեցեր զքո սուրբ եկեղեցի. զսա պահեա՛ ի խաղաղութեան»:

միանգամայն նորանով է միանում անդրանկաց հետ, Աստուծո հաղորդակցում և աշխարհը տիրապետում, վասնզի հավատքն է նորա գոյությունն ու փրկությունը: Ուստիև Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու փառաց վառքի ժամանակ՝ «Ամենայն մարդ յանձն իւր եկեղեցի էր, նոյն ինքն քահանայ. մարմինք իւրաքանչիւր սուրբ սեղան, եւ ոգիք նոցունց՝ պատարագ ընդունելի» (Եղիշե, է 97):

Հինգերորդ՝ Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին, հավատարիմ մնալով յուր էության գաղափարին, որ բացատրվեց ԻԹ գլխում, ոչ թե բաժանումն է մտցնում յուր պաշտոնյաների ու յուր ժողովրդի մեջ, այլ նա վարդապետում է, որ երկուքն էլ մեկ են, և միայն յուրաքանչյուրը պետք է յուրովսանն իրագործե յուր կոչումն Աստուծո արքայության իրականացման համար, մեկն՝ իբրև պաշտոնյա և մյուսն՝ իբրև եկեղեցու մի անհրաժեշտ անդամ յուր նույնպես աստվածատուր շնորհներով: Այս սկզբունքի իրական փաստը հավատքի հանդիսում է փայլում. «Մի սիրտ յօժարութեան ամենեցուն արանց եւ կանանց, ծերոց եւ տղայոց եւ ամենայն միաբանելոց ի Քրիստոս: Քանզի առհասարակ զմի զինուորութիւն զինուորեցան, եւ զմիական զրահս հաւատոց պատուիրանին Քրիստոսի, եւ միով գօտեաւ ճշմարտութեան պնդեցին զմէջս արք եւ կանայք» (Եղիշե, Գ 51)^{19*}:

Վեցերորդ՝ ճանաչելով յուր կոչումը՝ Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին ոչ թե աշխարհի և աշխարհայինի մեջ է գտնում յուր կոչման իրագործման վայելքն, այլ աստվածահաճո գոծունեության մեջ. նա ոչ թե աշխարհն ու աշխարհայինն է յուր նպատակ դնում, այլ աստվածայինն ու երկնավորը, որոնց պետք է աշխարհը ծառայե իբրև միջոց: Ուստիև նա ոչ թե աշխարհի տիրապետությամբ է գոհանում և ոչ էլ ուրիշների հայացումն է նպատակ դնում, ինչպես տեսնում ենք նորա առաքելական գոծունեությունից Վրաստանում, Աղվանից, Պարսից, Հյուսիսային և այլ հարևան երկրներում, այլ ցույց տալով յուր ամեն մի անդամին այն ճանապարհն, որով նա պետք է աստվածադիր տեր դառնա աշխարհի վրա և ամեն ինչ ծառայեցնե Աստուծո արքայության իրականացման: Վասնզի Եկեղեցին երկրավոր ու շահագիտական հաստատությունն չէ, այլ «Սոյն ինքն եւ երկին երկնի յերկրի յուսապայծառ կերպիւ հռչակի» (Ս. Գրիգոր Նարեկացի):

Վերջապես յոթներորդ` Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին յուր ժողովրդի համար միակ ճանապարհը դեպի Աստված և դեպի երանություն ճանաչում է, որ յուրմով է: Նորանով է թե՛ մուտքը Աստուծո արքայության մեջ, որ է ինքն իսկ, և թե՛ չավիզը դեպի կատարելություն, որ յուր մեջ է, ու թե՛ պսակումը ճշմարիտ ընթացքի կատարման վրա, որ յուրմով է երաշխավորված, իսկ ճանապարհի միակ լուսատուն ու լուսավորողն է Ս. Գիրքն, որ թե՛ կրթում է Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու զավակներին ու թե՛ աճեցնում ու զարգացնում Աստուծո շնորհաբաշխ ձեռքի տակ. «Որք իջին յարգանդ հոգեւոր ավարգեւօք ամենասուրբ Երրորդութեան, օրհնութեամբ եւ քահանայական խորհրդեամբք, եւ ծնանին Հոգևով ի Քրիստոս լուսաւորեալ», - ասում է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչն¹ (Հաճ., Բ 402): Ուստիև սկզբից ի վեր ճշմարիտ հայի սկզբունքն է. «Մի է մայր մեր եկեղեցի, որ երկնեաց զմեզ, եւ մի է Հայր մեր Ս. Հոգին, որ ծնաւ զմեզ»: Ղրոշմում է հայի ճակատին Սուրբն Հովսեփ: «Հայր մեր զսուրբ Աւետարանն գիտեմք եւ մայր` զառաքելական եկեղեցի կաթողիկէ»², - գոչեցին և հավատավառ Հայրերն առմիշտ:

¹ Հովհանն Երզնկացի պերճախոս վարդապետը, ողբալով յուր ժամանակի թշվառությունն ու հոգևորականների անհոգ, անուսումն և շահադիտական վիճակի պատճառով Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու անշքությունը, վերջում խոսք է դարձնում առ Աս. «Այլ ի մեծն եւ ի գլխատրական բարիսն երանելի եւ եւ յոյժ խնդալի. վասն զի ուղղափառ հաւատոյ յոյ ոչ նուազեցաւ. ի բարի սերմանս ցորենոյն որոմն ապականիչ ոչ խառնեցաւ, զաղբիւր յստակ անանդութեանցն քոց աղտաղտուկ ջուր օտարոտի ուսմանց ոչ պղտորեաց. ի ստուգութեան եւ ճշմարտութեան հացն քո կենդանական` մեռելական խմոր եւ հերձուած քացախութեան չարութեանն ոչ զանգեցաւ. յոսկի անբիծ հաւատոյն եւ յարծաթ լուսատեսիլ բանին պղինձ ժանտահոտ եւ կապար սեւաթիւր ոչ գտաւ. եւ այսոքիկ խնդրուածովք մեծ անհատակին Քրիստոսի սրբոյն Գրիգորի քեզ շնորհեցաւ, որ է գլուխ ամենայն բարեաց եւ հիմն կենաց յափտեանականաց»: Մտո ի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչն:

² Եղիշէ, 51, 70, 132. Հմմտ. Ընդհ., 5:

«Այս մայր հոգեւոր երկնատր լուսատր, քան թէ երկրատր շնչատր մարմնատր, զիս գգուեաց որդի, կաթն ոտեանց սորա արիւնն Քրիստոսի»: «Փեսայ հարսնութեան սորա Որդին Աստուծոյ կենդանարար, օրիորդք խնձոյից սորին Հայրապետացն գումարք»: «Արգանդ որովայնի սորա աւագանն կենդանարար. ի պար հարսանեաց սորա դասք առաքելոցն»: «Ծնանի եւ Աստուածս ոմանս եղական` պատկերս մաքուրս միոյն Աստուծոյ Քրիստոսի» (Ս. Գրիգոր Նարեկացի)^{20-21*}:

ԼԲ.

ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ա. Ամենայն մի հաստատութիւն պետք է ունենա մի նպատակ, դեպի որը ձգտելու կոչված է և որոշ գործերի ընթացքը, որոնք տանում են դեպի այդ նպատակը: Այս իրագործելու համար այդպիսի մի հաստատութիւնը պետք է ունենա բնականաբար որոշ կազմակերպութիւն որոշ կանոնների ու սկզբունքների համեմատ, հետևաբար՝ պաշտոնյաներ գործերի կանոնավոր ընթացքին ծառայելու համար և այդ գործերի ընթացքն ու պաշտոնյաների հավատարիմ ծառայութիւնը հսկող ու վարող իշխանութիւն¹: Մենք արդեն տեսանք, որ Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին ևս իբրև մի ճշմարիտ աստվածային հաստատութիւն ունի թե՛ յուր որոշ նպատակը, թե՛ որոշ կազմակերպութիւն, թե՛ որոշ սկզբունքներ ու կանոններ և թե՛ որոշ գործերի ընթացք, որոնց ամենքի մասին դեռ մասնավոր խոսելիքներ ունինք: Խոսքի կարգը մեզ բերում է դեպի եկեղեցու իշխանութիւն խնդիրը, իսկ պաշտոնյաներինը նյութ կդառնա Ձեռնադրութիւնն ս. խորհրդի բաժնին:

Եկեղեցու իշխանութիւնն նկատմամբ Քրիստոս մի կտրուկ և ամփոփ պատվեր տվա՛վ յուր առաքյալներին և միանգամընդմիջտ սահմանեց այդ խնդրի լուծումը: Նա յուր կենարար հարութիւնից հետո հանդիպեց Գալիլիայի լեռան վերա ժամադիր առաքյալներին և ասաց. «Տուաւ ինձ ամենայն իշխանութիւն յերկինս եւ յերկրի, որպէս առաքեաց զիս Հայր, եւ ես առաքեմ զձեզ: Գնացէ՛ք այսուհետեւ, աշակերտեցէ՛ք զամենայն հեթանոսս, մկրտեցէ՛ք զնոսա յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ: Ուսուցէ՛ք նոցա պահել զամենայն, որ ինչ պատուիրեցի ձեզ. եւ ահա ես եմ զամենայն աւուրս, մինչեւ ի կատարած աշխարհի»: (Մատթ., ԻԸ 18): Այս խոսքերով վերջացնում է նա-

¹ Բ Թեա., Գ 6, 14, 15. Ա Տիմ., Ա 10. Բ Տիմ., Գ 5. Բ Հովն., Ժ 11. Բ Կոր., ԺԶ 1. Է 17. Բ 9. Ա Կոր., Դ 21. Բ Կոր., Ժ 5-8. ԺԳ 10:

խագիր ավետարանիչը Տիրոջ բոլոր պատվերները: Քրիստոսի այդ աստվածային պատվիրանն ուրեմն ասում է վճռապես, որ նախ եկեղեցու իշխանությունն ինքն Քրիստոս է թե՛ երկնքում ու թե՛ երկրում. երկրորդ՝ Քրիստոս այդ յուր հայրատուր իշխանությամբ ուղարկում է յուր աշակերտներին ժողովրդի մեջ ու նոցա իշխանություն է տալիս աշակերտելու, մկրտելու ու յուր պատվերներն ուսուցանելու. և երրորդ՝ Քրիստոս յուր հավատացելոց հետ է ընդմիջտ մինչև աշխարհի կատարածը: Ուրեմն Քրիստոս իբրև եկեղեցու միակ իշխանն որոշում է յուր առաքյալների իշխանության սահմանն, որ է աշակերտել ու մկրտել և ուսուցանել միայն այն ամենն, ինչ որ ինքը պատվիրել է: Դեռևս յուր աշակերտներին ուսուցանելու ժամանակ Քրիստոս դեպքեր ունեցավ, որոնք անտես անել չէր կարելի: Քրիստոս նոցա հասկացրեց, որ երբեք չպետք է բարձր իշխանության ձգտեն իրար վերաբերմամբ, այլ պետք է մանկան պես անկեղծ, հեզ ու միամիտ, բայց խորազետ լինին առավել պատիվ ունենալու համար¹: Այս պատվերն անհրաժեշտ էր մանավանդ մի այնպիսի ժամանակ, երբ ընդհանրապես ժողովուրդը Հռովմայեցոց պետության իշխանության ներքո տրամադիր էր մարմնապես հասկանալու Քրիստոսի գալուստն ու փրկագործությունը: Մինչև անգամ Զեբեդյա որդիները՝ Հակովբոս ու Հովհաննեսը, կամեցան հառաջնություն ձեռք բերել Աստուծո արքայություն մեջ, բայց Քրիստոս դատապարտեց նոցա այդ ձգտումն՝ ասելով². «Գիտէք, զի իշխանք ազգաց տիրեն նոցա, եւ մեծամեծք իշխեն նոցա. Ոչ այնպէս իցէ եւ ի ձերում միջի, այլ որ կամիցի ի ձէնջ մեծ լինել, եղիցի ձեր պաշտօնեայ, եւ որ կամիցի ի ձէնջ առաջին լինել, եղիցի ձեր ծառայ: Որպէս Որդի Մարդոյ ոչ եկն պաշտօն առնուլ, այլ՝ պաշտել, եւ տալ զանձն իւր փրկանս փոխանակ բազմաց»:

Ակնհայտնի է, որ առաքյալները համաձայնությամբ ու հավասարությամբ պետք է գործեին և ուսուցանեին յուրյանց միակ գլխի, այն է՝ Քրիստոսի իշխանության ներքո: Բայց որովհետև Քրիստոս ասաց, որ մարդիկ պետք է լսեն յուր առաքյալներին՝

¹ Մարկ., Թ 32. Ղուկ., Թ 46:

² Մատթ., Ի 20-28. Մարկ., Ժ 35-45:

ինչպես յուրյան (Ղուկ., Ժ 16), ուստի հասկացրեց, որ բացարձակ իշխանություն, բացարձակ ուսուցիչ ու վարդապետը, տերն ու գլուխը միայն ինքն է՝ ասելով. «Դուք մի՛ զոք կոչէք վարդապետ, զի մի է ձեր ուսուցիչ, եւ ամենեքին դուք եղբարք էք: Եւ հայր մի կոչէք ձեզ յերկրի, զի ձեր մի է Հայր, որ յերկինս է, եւ մի կոչիցիք ուսուցիչք, զի ուսուցիչ ձեր Քրիստոս է» (Մատթ., ԻԳ 8-10): Քրիստոս, մերժելով որեւիցե գերիշխանություն, պատվիրեց յուր առաքյալներին, որ գործեն միասին սիրով ու հավասարությամբ միացած յուրյանց առաքող Տիրոջ հետ այնպես, ինչպես ինքն էլ գործում էր՝ միացած յուր առաքիչ Հոր հետ (Հովհ., ԺԴ 10. ԺԷ 22-26):

Առաքյալների թե՛ աշակերտելու ու մկրտելու և թե՛ ուսուցանելու գործունեությունն էլ ընդհանրապես երկու տեսակ էր՝ ըստ արձակման ու կապման պատվերին, այն է՝ դրական ու բացասական: Դրական գործունեությունը նոքա պետք է նախ եկեղեցիներ հաստատեին, որպեսզի փրկագործության շնորհները տարածեին հավատացելոց վրա: Նույնիսկ այդ առաջին քայլով նոքա հավատարիմ մնացին Քրիստոսի պատվերին՝ ճանաչելով, որ եկեղեցու հիմքն ու գլուխը միմիայն Քրիստոս է, ապա թե ոչ՝ մարդկային հաստատություն կդառնա: Ուստիև Պողոս առաքյալն ասում է. «Աստուծոյ գործակից եմք, Աստուծոյ արդիւնք էք, Աստուծոյ շինած էք: Ըստ շնորհացն Աստուծոյ, որ տուեալ են ինձ, իբրեւ իմաստուն ճարտարապետ հիմն եդի, բայց այլ է, որ շինեն. այլ իւրաքանչիւր ոք զգոյշ լիցի, թէ որպէ՞ս շինիցէ: Զի հիմն այլ ոք ոչ կարէ դնել, քան զեդեալն, որ է Յիսուս Քրիստոս» (Ա Կոր., Գ 9): Ուրիշ տեղ էլ ասում է նա. «Եւ նա է գլուխ մարմնոյ Եկեղեցւոյ, որ է սկիզբն անդրանիկ ի մեռելոց, զի եղիցի ինքն յամենայն յառաջացեալ» (Կող., Ա 18): Նա եփեսացիներին ևս գրում է, որ Աստված բոլոր իշխանությանց ու պետությանց վրա թե՛ այս աշխարհում և թե՛ հանդերձյալում «զամենայն ինչ հնազանդ արար ի ներքոյ ոտից նորա (Քրիստոսի), և զնա եղ գլուխ ի վերայ ամենայն իրիք եկեղեցւոյ, Որ է մարմին նորա, լրումն, որ զամենայն յամենայն լնու» (Ա 20-23): Հապա ևս ասում է. «Ապա այսուհետեւ ոչ էք օտարք եւ պանդուխտք, այլ քաղաքակիցք սրբոց եւ ընտանիք Աստուծոյ, Շինեալք ի վերայ հիման առաքելոց եւ

մարգարէից, որոյ է գլուխ անկեան Քրիստոս Յիսուս. յորում ամենայն շինուածն յօդեալ եւ պատշաճեալ, աճէ ի տաճար սուրբ Տէրամբ, Յորում եւ դուք ընդ նմին շինիք ի բնակութիւն Աստուծոյ Հոգևով» (Բ 19):

Ըստ այսմ՝ առաքյալները, ճանաչելով, որ Եկեղեցու վեմն ու գլուխը միմիայն Քրիստոս է, հիմնադրեցին այդ անշարժ վեմի վրա ճշմարիտ եկեղեցին, հաստատեցին նորա մեջ Աստուծո ու մարդու հարաբերությունը կամ աստվածպաշտությունն և, ձեռնադրելով եպիսկոպոսներ կամ տեսուչներ, քահանաներ ու սարկավագներ, հանձնեցին նոցա թե՛ պաշտամունքի կատարումը և թե՛ ժողովրդի հովվությունը: Այնուհետեւ եկեղեցին սկսավ հետզհետեւ զարգանալ Աստուծո խնամածութեան տակ և ամենայն տեղ հավատացյալները փրկություն ու դաստիարակություն էին գտնում Քրիստոսի իշխանութեան ներքո նորա պաշտոնյաների հոգատարութեամբ: Բոլորի կարգ ու կանոնը բղխեց հետզհետեւ Քրիստոսի Ավետարանից ու պատվիրաններից, և ամենքը ճանաչում էին յուրյանց իշխանութեան այն սահմանն, որ գծել էր Քրիստոս, և ավանդեցին առաքյալները: Այս բոլոր կարգերի և ուղղութեանց ձևակերպությունը կանոնավորում էին առաքյալներն՝ այնքան հավատարիմ մնալով Քրիստոսին ու նորա պատվիրաններին, որ մինչև անգամ յուրյանց երբեմնական մասնավոր կերպի կարգադրություններն, որքան էլ այդոնք բղխում լինեին Քրիստոսի ասածներից, որոշում էին Տիրոջ պատվերներից (Ա Կոր., է 12):

Գործունեութեան բացասական ուղղութեամբ առաքյալները պետք է պինդ պահեին Քրիստոսի եկեղեցին զանազան մոլորություններից ու հերձվածներից կամ աշխարհային ազդեցությունից: Այդոր համար նոքա նախ պետք է թե՛ իրար հետ և թե՛ յուրյանց միակ գլուխ Քրիստոսի հետ կատարյալ միություն պահեին գործով ու քարոզութեամբ: Ըստ որում և Քրիստոս պատվիրել էր նախապէս առանձին խրատել այդպիսիներին. «Ապա թէ ոչ լուիցէ քեզ, առ ընդ քեզ միւս եւս կամ երկուս, զի ի բերանոյ երկուց եւ երից վկայից հաստատեսցի ամենայն բան: Իսկ եթէ նոցա լուիցէ, ասասջիր յեկեղեցւոյ. ապա թէ եւ եկեղեցւոյն ոչ լուիցէ, եղիցի քեզ իբրեւ զհեթանոսն եւ զմաքսաւոր» (Մատթ., ԺԸ 16):

Այսպիսի մի իշխանություն տալիս է նոցա Քրիստոս միմիայն նոցա միաբանություն ու միություն հիման վրա, որին իբրև հիմնաքար կամ երաշխիք ծառայում է ժողովական միաձայնությունն, ուստիև անմիջապես հետո ասում է. «Եթէ երկու ի ձէնջ միաբանիցին յերկրի վասն ամենայն իրաց, զինչ եւ խնդրեսցեն՝ եղիցի ի Հօրէ իմմէ, որ յերկինս է: Զի ուր իցեն երկու կամ երեք ժողովեալ յանուն իմ, անդ եմ ես ի մէջ նոցա»:

Ուրեմն առաքյալները դրական գործունեություն մեջ ունեին արդեն իշխանության մի սահման, այն է՝ Քրիստոսի պատվիրաններն, իսկ բացասականի և նույնպես՝ դրական ու բացասականի ընդհարման, այսինքն՝ վիճելի խնդիրների մեջ դիմում էին յուրյանցից բարձր հեղինակության, այն է՝ հանուն Քրիստոսի ժողովյալ միաբանության: Այդպես էին անում առաքյալներն, ինչպես տեսնում ենք թե՛ Պողոսի գործունեությունից¹ և թե՛ առհասարակ առաքյալների սկզբնական վճիռներից²: Քարոզության մեջ նոցա անխախտելի սկզբունքն էր. «Այլ թէ մեք կամ հրեշտակ յերկնից աւետարանեսցէ ձեզ աւելի, քան զոր աւետարանեսցաքն ձեզ, նզովեալ լիցի: Որպէս յառաջագոյնն ասացաք, եւ արդ, դարձեալ ասեմ, եթէ ոք աւետարանեսցէ ձեզ աւելի, քան զոր առէքն, նզովեալ լիցի» (Գաղ. Ա, 8): Մինչդեռ վիճելի հարցերում հանուն Քրիստոսի միացած ժողովի մեջ գործում էր Ս. Հոգին և նորա լուծումն ու ելք տալիս, հետևաբար դարձյալ միշտ Քրիստոս էր նոցա պատվերներ տալիս ամենքին միասին և ոչ առանձին-առանձին (Մատթ., ԺԸ 19, 20):

Բ. Հռովմեական եկեղեցին շեղվում է Քրիստոսի այս վարդապետությունից և ձգտում է գերիշխանություն ձեռք բերել բոլոր քրիստոնյաների վրա՝ մինչև անգամ քաղաքական իրավունքներ և անսխալականություն վերագրելով Հռովմա քահանայապետին^{22*}: Հռովմեականք ասում են, որ Քրիստոս միմիայն յուր երկրային կենաց ժամանակ էր յուր եկեղեցու տեսանելի գլուխը, իսկ այժմ անտեսանելի գլուխ է, մինչդեռ երկրում դրել է յուրյան

¹ Ա, Կոր., Ե 4-5. Բ Կոր., Բ 6. Ա Տիմ., Ա 19, 20:

² Գործք, Ա 15. ԺԵ, ԻԱ 17-26:

տեղակալ Պետրոս առաքյալին՝ տալով նորան թե՛ յուր բոլոր իշխանությունն ու թե՛ անսխալականությունը: Նույն եկեղեցական վարչությունը մնալով՝ պետք է հասնի աշխարհի կատարածին, ուստիև Պետրոսին հաջորդող պետք է լիներ, որև եղավ և է Հռովմա քահանայապետը, վասնզի Պետրոսը 25 տարի եպիսկոպոս է եղել Հռովմում և այնտեղ մեռել: Այսպիսով, Հռովմա քահանայապետը կամ պապն (հայրիկ) է Քրիստոսի «անմիջական փոխանորդը», «Աստուծո մարմնացումն» աշխարհի վրա, կամ ինչպես Բելիարմինն է ասում՝ «փոխաստվածը» և «չիք չափ իշխանության նորա», և Ս. Հոգու բոլոր շնորհները կամ մարդկանց փրկությունը միմիայն նորանով է իջնում բոլոր հավատացելոց վրա^{23*}: Նա է տիեզերական եպիսկոպոս, և բոլոր եպիսկոպոսները նորա փոխանորդներն ու դեսպաններն են: Մինչև անգամ տիեզերական ժողովներն էլ առանց նորա հաստատության ոչինչ նշանակութուն չունին: Ուստի բոլորն էլ պետք է հավատան ի պապն, որ առանց նորա չիք փրկություն, և իսկապես միմիայն այդ է պահանջվում թե՛ հոգևորականից ու թե՛ աշխարհականից: Ամենայն բանում պապի խոսքը պետք է անցնի, նա է եկեղեցու էությունը, վասնզի եկեղեցին էլ «նորա ստրկուհին» է, Աստուծո արքայության բանալին էլ նորա ձեռքումն է, և նա միայն կարող է բանալ ու գոցել: Մի խոսքով, եկեղեցին կազմակերպված է ինչպես մի բուրգ, որի լայն տակը աշխարհականներն են, միջին մասը՝ «նվիրապետությունը» և ծայրը ինքն՝ Հռովմա քահանայապետն է, որ ծանրանում է բոլորի վրա և այլն, և այլն:

Սակայն մենք տեսանք արդեն, որ այս վարդապետությունը կատարելապես հակառակ է Քրիստոսի պատվիրանին: Ինքը Քրիստոս ասաց առաքյալներին. «Տուաւ ինձ ամենայն իշխանութիւն յերկիրս և յերկրի... և ահա առաքիկ ես ընդ ձեզ եմ զամենայն աւուրս մինչեւ ի կատարած աշխարհի», ուրեմն յուրն է բոլոր իշխանությունն, որև ոչ ոքի չէ տալիս և ինքն երբեք բացակա չպետք է լինի յուր եկեղեցուց: Ըստ այդմ և առաքյալները վարվեցան, ամեն ինչ ժողովով էին վճռում (Գործք, Ա. 24. 2 6), որոշումներ էին անում Ս. Հոգով միայն, որոնց հավատարիմ մնացին և եկեղեցական հայրերը դարեր շարունակ: Ուրեմն ոչ մի առաք-

յալ ինքնուրույն իշխանությունն չէ ունեցել հավատքի գործերում:

Չնայելով այս ակներև ճշմարտության՝ հռովմեականք ճգնում են հաստատել յուրյանց մոլորությունը՝ հիմնվելով հետևյալ կտորների վրա. «Դու ես Պետրոս (հայերենում այս անունը թարգմանված է վեմ), և ի վերայ այդը վիմի շինեցից զեկեղեցի իմ» (Մատթ., ԺԶ 18). «Եւ տաց քեզ փականս արքայութեան երկնից. եւ զոր միանգամ կապեսցես յերկրի, եղիցի կապեալ յերկինս եւ զոր արձակեսցես յերկրի, եղիցի արձակեալ յերկինս» (19): Նույնպես եւ Քրիստոսի հարցը. «Սիրես զիս առաւել, քան զգոսա». եւ հետո՝ «Արածեա՛ զոչխարս իմ (Հովհ., ԻԱ 15): Նաև՝ «Այլ ես աղաչեցից վասն քո, զի մի՛ պակասեսցեն հաւատք քո, եւ դու երբեմն դարձցիս եւ հաստատեսցես զեղբարս քո» (Ղուկ., ԻԲ 32): Վերջապես Քրիստոսի մի քանի գործերն, որոնք հիշվում են Գործք առ., Ա 15-26. Բ 14. Թ 32. Ժ ԺԵ 7-11: Այս բոլորից իբր թե հետևում է Պետրոսի գերիշխանությունն առաքյալների և քրիստոնեական եկեղեցու վրա^{24*}:

Նախ և առաջ մենք տեսանք, որ վեմն ու հիմը միմիայն Քրիստոս է, և եկեղեցին միմիայն նորա հավատքի վրա է հաստատվում^{25*}: Այդպես են հասկացել բոլոր եկեղեցական հայրերն, այնպես որ, հավատքով ամենայն մի սուրբ կարող է վեմ դառնալ եկեղեցու համար և ոչ թե միայն «երկոտասան առաքեալք են վէմք ճշմարտութեան, եւ հողմք եւ հեղեղք ոչ կարեն շարժել»¹: Այլև «Առ Պետրոս բանս ի Տեառնէ. առ ամենայն վերակացուս սուրբս ասացաւ, որք զճշմարտութիւնն իրաւ ունին», - ասում է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը (Հաճ., Ժէ 83): Ուրեմն եկեղեցին հաստատվում է ոչ թե մարդու, այլ այն հավատքի վրա, որ դավանում է Քրիստոսին ճշմարտապես Աստուծո Որդի, ինչպես և բնականաբար այդ հետևում է եկեղեցու գաղափարից, և ոչ թե Քրիս-

¹ Այսպես է հասկանում և Ս. Սահակը լուր կանոններում^{26*}: Տե՛ս և Եղիշէ, Ծառք, 296, 328. Փարպ., 144. Ընդհ., 2, 3, 16. Կանոն համ. առաքելոց. «Հազարապետք աստուածային խորհրդոցն եւ բացողք արքայութեան երկնից: Առաքեալք Աստուծոյ, Սինք հաւատոյ Կաթողիկէ Եկեղեցոյ»: «Աշխարհակիր բանին բազկաց եղեալ հիմունք արքայն Սիովնի... հարազատ վեմք հաւատոյ Պետրոս եւ Յովհաննէս: ...Թագաւորք երկրի, իշխանք աշխարհի... Յակովբ Ալիւեան, Յուդայ Յակովբեան»: Կան. երկրոս. առաքելոց^{27*}:

տոս ինքն է յուր եկեղեցով հաստատվում մի առաքյալի վրա: «Արդարեւ իսկ վէմ է ճշմարիտ դաւանութիւն հաւատոցն», - ասում է և Եղիշեն¹: Այդ են ասում և բոլոր առաքյալներն ու մինչև անգամ դատապարտում են այն մարդկանց, որոնք ուզում էին մարդու վրա հաստատել եկեղեցին ու նոցա անունով կոչել²: Ուստիև առաքյալները միմիայն Քրիստոսին են հիմն կոչում, ինչպես տեսանք. «Հիմն այլ ոք ոչ կարէ դնել, քան զեդեալն, որ է Քրիստոս»: Ճշմարիտ է, առաքյալներն ավետարանիչ են, և նոցա նահատակությամբ հիմնվում է եկեղեցին ««ի վերայ հիմանց առաքելոց եւ մարգարէից» (Եփ., Բ 20), ըստ որում «Եւ պարիսպ քաղաքին ունէր հիմունս երկոտասան, եւ ի նոսա երկոտասան անուանք երկոտասան առաքելոց գառինն» (Հայտ., ԻԱ 14), սակայն դոցա ևս Քրիստոս է յուր հավատքի վրա հաստատում. «Շինեցից զեկեղեցի իմ», - ասում է նա և ոչ թե՛ «շինեսցես»:

Մյուս վկայության մեջ հիշված է բանալին, այսինքն՝ ոչ թե մի նյութական իր, այլ մեղքեր թողնել կամ կապելը: Քրիստոս այս խոստացավ թե՛ Պետրոսին ու թե՛ այլոց («տաց») և հետո տվավ ամենքին՝ ասելով. «Ձոր կապիցէք յերկրի, եղիցի կապեալ յերկինս» (Մատթ., ԺԸ 18), և հարուստից հետո դարձյալ ամենքին՝ վերջնականապես³ (Հովհ., Ի 22): Իսկ արքայության դուռն յուր իսկ Քրիստոսինն է, որ ունի «գփականս մահու եւ դժոխոց» (Հայտ., Ա 18) ու կապելու և արձակելու իրավունքը տալիս է ամենայն պաշտոնյայի, ինչպես ասում է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը. «Առաքեալք եւ մարգարէք եւ քահանայք. սոքա առին

¹ Մատթ., 348. Հմմտ. Ծարակ., ձեռագ. Ս. Էջմիածին, էջ 480, 716:

² Ա, Կոր., Ա 12. «Եւ արդ ասեմ իսկ. եթէ իրաքանչիւր ոք ի ձեզ ասէ. Ես Պողոսեան եմ, եւ միւսն՝ եթէ Ես Ապողոսեան, եւ միւսն՝ եթէ Ես Կեփայեան, եւ միւսն՝ եթէ Ես Քրիստոսեան: Իսկ արդ բաժանեա՞լ ինչ իցէ Քրիստոս. մի՞թէ Պողոսի խաչ ելեալ իցէ վասն ձեր, կամ յանուն Պողոսի՞ մկրտեցարոք»: Հմմտ. Ս. Հակովբ Մծբնա, (Զգոն) էջ 6-11. «Ամենայն հաւատոց մերոց հիմն հաստատուն եւ ճշմարիտ՝ է ինքն Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս, եւ ի վերայ այսր վիմի հաստատեալ եմ հաւատք, եւ ի վերայ հաւատոյն շինուածն՝ մինչեւ ի կատարած իւր, բայց հիմն նա ինքն է ի սկզբանէ շինուածոյ ամենայնի»:

³ «Ասէ ցնոսա դարձեալ, Ողջոյն ընդ ձեզ, որպէս առաքեաց զիս Հայր իմ, եւ ես առաքեմ զձեզ: Եւ զայս իբրեւ ասաց. փչեաց ի նոսա եւ ասէ. Առէք Հոգի Սուրբ. Եթէ ունեք թողուցուք զմեզ, թողեալ լիցի անցա, եթէ զուրուք ունիցիք՝ կալեալ լիցի»: Տե՛ս և Ագաթ., 268. Մեկն. Մատթ., 387. Նարեկ. Ներբող առաք., Ծնորհալի, Չափաբեր. 402-403, 404, 433 և այլն:

իշխանութիւն ի Տեառնէ եւ եղեն ճշմարտութեան վերակացուք: Եւ զոր կապիցեն յերկրի, եղիցին կապեալ յերկինս. եւ զոր արձակիցեն յերկրի, եղիցի արձակեալ յերկինս: Սոյնպէս եւ ամենայն սրբոց տուաւն շնորհքս այս ի Փրկչէն»^{28*}:

Քրիստոսի երիցս «արածեա՛» ասելն էլ ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ՝ վերահաստատութիւն Պետրոսի յուր առաքելութեան մեջ, որ ընկել էր երիցս ուրացմամբ հակառակ յուր խոստմանց¹: Այս անգամ երբ Քրիստոս հարցնում է՝ «Սիրե՞ս զիս», Պետրոսն այլևս չէ պարծենում և խոնարհութեամբ Քրիստոսի ամենագիտութիւնն է հիշում. նա արդեն փորձվել է: Վերջապես Քրիստոս մարգարեացավ, որ առաքյալները գայթակղվելու էին, և մինչև անգամ ասաց Պետրոսին. «Սիմո՛ն, Սիմո՛ն, ահա սատանայ խնդրեաց զձեզ խարբալել իբրև զցորեան»: Նորա գայթակղութիւնը ծանր կլիներ և իբրև վատ օրինակ, ուստիև Քրիստոս ասում է. «Այլ ես աղաչեցի վասն քո, զի մի պակասեցեն հաւատք քո», և ինչպես որ նորա գայթակղութիւնը վատ օրինակ կլիներ, այնպես էլ աղոթում է, որ հետո դառնա ու հավատարմութեան օրինակ լինի. «Եւ դու երբեմն դարձցիս և հաստատեցես զեղբարս քո» (Ղուկ., ԻԲ 32): Պարզ է, որ այստեղ ոչ մի իշխանութեան նպաստավոր խոսք չկա²:

Այսպես և առաքյալների սկզբնական գործունեութեան մեջ ոչ մի հառաջնութիւն անգամ չէ տրված Պետրոսին: Նոքա բոլոր գործերը ժողովով են վարում ու վճռում, ընտրութիւնը միասին են անում (Գործք, Ա 15-26), վեճի լուծումը նոցանից են խնդրում (ԺԵ 2), խորհրդից հետո Հակովբոսի կարծիքն են ընդունում, վճռի մասին էլ ասվում է. «Հաճոյ թուեցաւ առաքելոցն եւ երիցանցն ամենայն եկեղեցեաւն», «Հաճոյ թուեցաւ Հոգւոյն Սրբոյ». և այլն (Գործք, ԺԵ 22, 28): Եվ մենք տեսնում ենք, որ Պետրոսն

¹ Մատթ., ԻԶ 33. Մարկ., ԺԴ 31. «Պատասխանի ետ եւ ասէ ցնա. թէպէտ եւ ամենեքեան գայթակղեցին ի քէն, սակայն եւ ոչ գայթակղեցայց: Ասէ ցնա Յիսուս. «Ամէն ասեմ քեզ, զի յայսմ գիշերի, մինչեւ հաւու խօսեալ իցէ, երիցս ուրացիս զիս»: Ասէ ցնա Պետրոս. «Թէ եւ մեռանել հասանիցէ ընդ քեզ, զքեզ ոչ ուրացայց». Առջնայն ասեցաւ աշակերտքն ասէին»: Հմմտ. 69-75. Մարկ., ԺԴ, 66-72. Ղուկ., ԻԲ 56-62. Հովհ., ԺԸ 25-27:

² Տե՛ս և Մխիթար Ակնոսցի, «Պատասխանիք յաղագս համապատուութեան ժԻ առաքելոց», Երուսաղեմ, 1860. մանավանդ էջ 57: «Դրախտ», 481-519:

ինքն էլ միտք չէ ունեցել առաջնակարգ տեղ բռնելու, նա երեց-ներին «երիցակից» է կոչում (Ա Պետ., Ե 1), Պողոսին՝ «սիրելի եղբայր» (Բ Պետ., Դ 15), Քրիստոսին՝ միայն «վեմ» (Գործք, Դ 10, Ա Պետր., Բ 2-10) և «հովվապետ» (Ա Պետ., Ե 4): Նույնպես և Պողոսը տեսանելի գլուխ չէ ճանաչում (Եփ., Դ 11. Ա Կոր., ԺԲ 27), Քրիստոսին է միակ գլուխ անվանում (Եփ., Ա 22. Դ 15. Ե 23. Կող., Ա 18), եկեղեցու սյուներ է կոչում ոչ թե լոկ Պետրոսին, այլ Հակովբին, Պետրոսին ու Հովհաննեսին (Գաղ., Բ 9. Գործք, Զ 2-6): Հաճախ Պետրոսը հնազանդում էր առաքյալներին, ըստ որում՝ սոքա ուղարկեցին նորան Սամարիա՝ մկրտության համար (Գործք, Ը 14-17), մերժում էին նորա կարծիք (ԺԱ), և մինչև անգամ նորա կեղծավորությունը հանդիմանում (Գաղ., Բ 11):

Բայց եթե մինչև անգամ Պետրոսը կարծեցյալ գլխավորություն ունեցած լիներ, այդ էլ մի ապացույց չէ Հռովմա քահանայապետի գերիշխանության: Պետրոսը չէր կարող 25 տարի եպիսկոպոսություն անել Հռովմում, զի այդ հրամայված չէր առաքյալներին: Նոքա իբրև առաքյալներ քարոզիչներ էին, և եթե եպիսկոպոսությունը լիներ նոցա տնօրինված նպատակը, Պետրոսը եպիսկոպոսություն կաներ հրեաների մեջ, ուր ուղարկված էր ժողովով (Գաղ., Բ 7) մանավանդ, որ Երուսաղեմն ավելի նշանավոր տեղ էր, ուստիև ի պատիվ աստվածակոխ տեղյաց միայն Հակովբոսը եպիսկոպոս կարգվեց (հմմտ. Եղիշե, 341): Սակայն ոչ մի առաքյալ մի տեղի համար չէր, այլ ամբողջ աշխարհի համար: Եթե Պետրոսը Հռովմում եպիսկոպոս եղած լիներ, Պողոսը առ Հռովմայեցիս գրած թղթում կողջուններ նորան կամ թե ինքն իսկ չէր գնալ այնտեղ եկեղեցի կազմակերպելու (Հռովմ., ԺԵ 20), կամ թուղթ էլ չէր գրիլ և եթե գրեր, ինքը կդառնար նորան գլխավոր, ինչպես երևում է այդ թղթի իշխանական ոճից^{29*}: Սակայն նոքա ոչ մի տեղ եպիսկոպոս չդարձան, այլ նշանակում էին եպիսկոպոսներ իբրև Քրիստոսի առաքյալներ: Ուրեմն Հռովմա քահանայապետները չեն կարող առաքյալի եպիսկոպոսական հաջորդները լինել: Հռովմա եպիսկոպոսները չեն կարող գլխավորություն ունենալ և Ա. դարում, վասնզի այդ ժամանակ Հովհաննեսն ու Սիմեոն Կանանացին դեռևս կենդանի էին: Հռովմա եպիսկոպոսներն էլ միշտ հիշել են, որ Երուսաղեմի եպիսկոպոսն է նախապատիվ:

Միմիայն Բ. դարից եղել են հառաջնություն ձգտումներ Հռովմեական պետության եպիսկոպոսների մեջ, սակայն այդ ևս դատապարտվել է թե՛ Հռովմա եպիսկոպոսների և թե՛ այլոց կողմից: Իսկ եթե լուկ հիմնադրությունամբ հառաջնություն ձեռք բերվեր, Անտիոքն ևս կարող էր առաջինը դառնալ իբրև Պետրոսի գործունեության վայր, և Երուսաղեմն՝ իբրև աստվածակոխ մայր եկեղեցի՝ Քրիստոսի անզուգական գերեզմանով (Գործք, Բ 38-41. Ժ, ԺԵ 7):

Այս ամենից հետո արդեն պարզ է, թե հռովմեականք ինչպիսի մոլորությունց մեջ են ընկնում, այլև ինչպիսի՞ հակասությունների մեջ են խարխափում: Նոքա չեն ձեռնադրում յուրյանց հաջորդին, օծումն էլ չունին, այլ ծիրանավորներն են ընտրում մեկին քահանայապետ. արդ՝ եթե ընտրությունը տալիս է նորան քահանայապետական շնորհներ, ուրեմն այդ մի խորհուրդ է, և ուրեմն ընտրական ժողովը բարձր է նորանից, մինչդեռ պապերն այդ ժխտում են, սակայն ընտրողներն էլ չունին նորա շնորհները, հապա որտեղի՞ց են տալիս նորան այդոնք և ի՞նչ միջոցով: Եվ եթե տալիս են այդ շնորհներն, ուրեմն կարող են և հետ առնել, դատել ու պատժել իբրև ստորադրյալի: Ահա թե ինչպիսի հակավետարանական, հակառաքելական և հակասական մոլորությունց մեջ են ընկնում հռովմեական վարդապետները: Սակայն այդ ամենի վերա դեռ ավելացնում են առավել ևս մեծ մոլորություն, որ նախընթաց մոլորությունց հետևաբանությունն է, այն է՝ պապական անսխալականությունը, մի դավանանք, որ ինքնըստինքյան հակասություն է¹: Հռովմա նախնի քահանայապետները շատ են փափազել այդպիսի անսխալականություն ու տիեզերական ուսուցչություն վերագրել ինքյանց, սակայն կա՛մ չեն կարողացել և կա՛մ բուռն հերքման են պատահել եկեղեցական հայրերի կողմից: Նոքա ձգտում էին դորան, վասնզի պապական գլխավորությունը կարող էին միմիայն այդպիսի կամայական իրավունքով հաստատել. ըստ որում եթե Հռովմա քահանայապետը Քրիստոսի փոխանորդն է, փոխաստված է, պետք է, որ անսխալական էլ լի-

¹ Տե՛ս Հանոսի (Դեոլիագեր) «Յաղագս պապիճ եւ ժողովոյ նորա». Թարգմ., Գաբրիել եպ. Այվազյանց. Ս. Էջմիածին, 1871^{30*}:

նի: Ուստիև Պիոս Թ. վերջապես սիրտ արավ ու 1870-ին Վատիկանյան ժողովով յուր երևակայյալ անսխալականությունը դավանանք հրատարակեց յուր եկեղեցու կոյր կամ կեղծավոր հավատացյալների մեջ, չնայելով «հին կաթոլիկ» հռչակավոր եպիսկոպոսների և աստվածաբանների բողոքին^{31*}: Նա անսխալական է *ex cathedra*, այսինքն՝ «Երբ Հռովմա քահանայապետը խոսում է յուր գահից, այն է՝ երբ կատարելով յուր պաշտոնն իբրև հովիվ և ուսուցիչ բոլոր քրիստոնյաների, որոշում է, որ եկեղեցին պետք է այսինչ վարդապետությունն ունենա հավատքի ու բարոյականության վերաբերմամբ, այն ժամանակ նա ունի անսխալականություն, որ շնորհել է Փրկիչն յուր եկեղեցուն»: Բայց մի՞թե նա կարող է տիեզերական ուսուցիչ լինել և նոր որոշումներ տալ հավատքի ու բարոյականության նկատմամբ, նա, որ մի եպիսկոպոս է և ուրիշ ոչինչ, իսկ այդպիսի իրավունքը միմիայն Քրիստոսին էր, ուստիև առաքյալներն ևս կատարում էին միմիայն Քրիստոսի կամքը: Նոքա ոչ թե ինքյանք էին որոշումներ տալիս, այլ դժվար խնդիրներում ժողով էին անում, վասնզի քրիստոնեական եկեղեցու ժողովն էր անսխալականություն ստացել Քրիստոսից Ս. Հոգով, և միմիայն Քրիստոսին հավատարիմ եկեղեցին է անսխալական և ոչ թե մի որևիցե անհատ: Քրիստոս էլ ոչինչ պակաս չէ թողել, որ մի եպիսկոպոս լրացնե հավատացյալների փրկության համար, մի եպիսկոպոս, որ իբրև մարդ՝ չի կարող աստվածային կատարելություն ունենալ ո՛չ իբրև անհատ և ո՛չ ի պաշտոնե (Ժող., է 21. Ա. Հովհ., Ա 5. Մատթ., Ե 48): Առաքյալն էլ ասում է. «Քանզի բազում ինչ յանցանեմք ամենեքեան» (Հակ., Գ 2). ըստ որում՝ «եթէ ասիցեմք, եթէ մեղս ինչ մեք ոչ ունիմք, զանձինս խաբեմք, եւ ճշմարտութիւն ի մեզ ոչ գոյ» (Ա. Հովհ., Ա 8): Այս մի ճշմարտություն է, որ հաստատվում է նույնիսկ Հռովմա պապերի պատմությամբ, վասնզի շատ են ոչ միայն շատ սխալական, այլև հավատքի ու բարոյականության մեջ ծանրապես մեղանչած պապեր, ինչպես՝ Աղեքսանդր Զ, Բորճյան կամ Լևոն ԺԲ, այլև Լիբերիոս, Հոնորիոս և այլն¹, որոնց մին-

¹ Հռովմա Գրիգորիոս Մեծը գրում է. «Ով որ սրտի հպարտությամբ ինքյան ընդհանրական եպիսկոպոս է կոչում կամ ուզում է, որ այլ յուրյան այդպես անվանեն. նա Նեոի կարապետն է»: Գիրք Զ, Թուղթ 30. տե՛ս և Բայոնիոս. Տարեգիր. 827-ի, 912, 955:

չև անգամ բանադրել են հաջորդ պապերը^{32*}: Սակայն Հռովմա քահանայապետների համար նշանակություն չունին ո՛չ յուրյանց մոլորություններն ու ո՛չ հակասությունները. բավական է, որ աստվածային պատվով ճոխացած անսահման իրավունքներ են վայելում՝ յուրյանց հաճույքներն հառաջ տանելու և սխալված ժամանակ յուրյանց սխալն իբրև անձնական ծածկելու:

Այս դեռ բավական չէ. Հռովմեական քահանայապետներն յուրյանց մարմնավոր ուժը գորացնելու համար արգելեցին ՓԱ դարից յուրյանց բոլոր հոգևորականներին ամուսնանալու, որով ձեռք բերին ընտանեկան հոգսերից ազատ բազմաթիվ արբանյակներ ու հլու զինվորներ: Այդպիսով նոքա խլեցին հոգևորականներից այն ազատությունն, որ ունեին առաքյալներն անգամ, որոնցից ոմանք ամուսնացած էին, գործրինակ՝ Պետրոսն ու Փիլիպպոս սարկավազը¹, և արատավոր կյանքը նոցա մեջ ընդհանրացրին: Ձգտելով մարմնավոր իշխանությունն՝ պապերը եպիսկոպոսներից, քահանաներից ու սարկավազներից կազմեցին և յուրյանց դրան շքախումբը՝ անվանելով նոցա ծիրանավորներ (կարդինալ) կամ «իշխանք եկեղեցւոյ», որոնք, հակառակ ձեռնադրություն սկզբունքին, բարձր են մինչև անգամ պատրիարքներից: Այլև նոքա մեծ զարկ տվին եզվիթական միաբանությունից, որոնք հետզհետե դարձան Հռովմեական եկեղեցու վարիչները և յուրյանց բարդ ու տարօրինակ, առաձգական ու խաբեական վարդապետություն բռնացան հռովմեականաց խղճի ու գործունեություն վրա^{33*}: Վերջապես կղերը դարձնելով բուն եկեղեցի, իսկ ժողովուրդը՝ նորա ողորմություն կարոտ մի կցվածք՝ միջին դարերից Հռովմա քահանայապետները վերացրին նաև ժողովրդի ընտրական իրավունքը՝ սկսելով քահանայապետի ընտրությունից՝ Հռովմում պաշտոն ունեցող ծիրանավորների ժողովին (կոնկլավ) վերապահելով այդ:

Բայց ինչպես որ Հռովմեական եկեղեցին աշխարհական բռնակալություն է դարձնում եկեղեցու իշխանությունն և ոչ մի աշխարհական իշխանություն չէ ճանաչում յուրյանից դուրս, այն-

¹ Մատթ., Ը 14. ԺԹ 11. Գործք, ԻԱ, 8-9. Ա Տիմ., Գ 2, 2, 12. Նեոկես, Ա Կան., Նիկիո ժող., Գ կան. ^{34*}:

պես էլ բողոքականք, ոչնչացնելով հոգևոր իշխանությունը, կատարելապես ենթարկում են աշխարհական ընթացքին ու հլու ստրուկ դարձնում յուրյանց մարմնավոր իշխանության: Երկուքն էլ աշխարհական ձգտումներ են, որոնք, ինչպես բազմիցս տեսանք, դատապարտելի են ոչ միայն իբրև հակառակ առաքելական կարգին, այլև Քրիստոսի ակնհայտնի պատվերին, թե՛ «Տուք զկայսրն կայսեր եւ զԱստուծոյն՝ Աստուծոյ»¹: Եվ Պողոս առաքյալն ասում է յուր հավատացյալ ժողովրդին ու եկեղեցուն². «Արդ որպէս ընկալարուք զՔրիստոս Յիսուս զՏէր, նովին եւ գնասջիք, արմատացեալք եւ շինեալք ի նա եւ հաստատեալք ի հաւատս որպէս ուսարուքն, առաւելեալք ի նմին գոհութեամբ: Զգոյշ լերուք, մի՛ ոք իցէ, որ զձեզ կողոպտիցէ ճարտարամտութեամբ եւ սնտոի խաբէութեամբ, որք ըստ մարդկան աւանդութեան եւ ըստ տարերց աշխարհիս, եւ ոչ ըստ Յիսուսի Քրիստոսի. Զի ի նմա բնակէ ամենայն լրումն Աստուածութեանն մարմնապէս: Եւ էք դուք նովաւ լցեալք, որ է գլուխ ամենայն իշխանութեան եւ պետութեան...»:

Ուրեմն ինչպես Քրիստոս բերավ Աստուծո արքայությունն աշխարհիս վրա, այնպես էլ այդ արքայությունը պետք է հառաջադիմե Քրիստոսի վարդապետությամբ և նորա առաքյալների հիմնադրած ու կազմակերպած եկեղեցով: Եվ ինչպես որ Քրիստոս եղավ յուր եկեղեցու հիմքն ու գլուխն և եկեղեցին դարձրեց յուր մարմինն³, այնպես էլ այդ եկեղեցին պետք է, յուր գլխից անբաժան մնալով, հավիտյան հարատևի և յուր կատարման հասնի: Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին, ճանաչելով, որ Քրիստոս է եկեղեցու հիմքը, վեմը, մարմինը, գլուխը և իսկական իշխանությունը⁴, կամ Քրիստոս է Ա. և Ֆ., պահում է յուր առաքելադիր կազմակերպությունն, աստվածաշտովությունը, կանոնա-

¹ Մատթ., ԻԲ 21. Մարկ., ԺԲ 17. Ղուկ., Ի 25. Գործք, Դ 19:

² Կող., Բ 6-10. Գաղ., Ե 10:

³ Եփես., Ա 22, 23. Դ 12. Ա Կոր., ԺԲ 27-31:

⁴ «Այսօր ուրախացեալ ցնձան երկնից բազմութիւնքն ի Գաւակատիս Ա. Եկեղեցոյ, քանզի շնորհեցաւ մեզ քահանայապետ յաիտենից. ի լուսաւորեալ գլխաթուղիկէ Ա. Եկեղեցի. փառք գալստեան քո, Տէր: Այսօր սիւն լուսոյ ճովանի եղել մեզ ի բարձանց, քանզի թագաւորն երկնաւոր եկաւորի ի սուրբ Եկեղեցի, եւ զօրք փրէշտակաց ծաւալեալ սօճեն ընդ մարդկան »: Ծարակ., Կան., Վերացմ. Ա. Խաչին, 497:

դրությունն և առհասարակ վարդապետությունն ու յուր ս. Կարգը: Նա քարոզում է, որ ինչպես յուրաքանչյուր եկեղեցու բարձրագույն իշխանությունը նորա պաշտոնյաների ու հավատացյալ անդամների լրման ժողովի մեջն է, որ կոչվում է ազգային ընդհանրական ժողով, այնպես և քրիստոնեական բոլոր եկեղեցիների երկրավոր իրավական իշխանությունը գտնվում է Քրիստոսի անունով հավաքված բոլոր քրիստոնյաների օրինավոր, սիրալիր ու քրիստոսասեր ժողովի ձեռքում՝ համաձայն Քրիստոսի պատվիրանաց (Մատթ., ԺԸ 15-17. Ա Կոր., Ե 4-5): Իսկ յուրաքանչյուր ազգի եկեղեցու մշտական կառավարչությունը կամ իշխանությունը հանձնված է, ինչպես տեսանք, առաքյալների հաջորդներին և սոցա ստորադրյալ պաշտոնյաներին: «Ըստ որում եւ զնահապետսն մարգարէքն փոխանակեցին, եւ զմարգարէսն դասք՝ առաքելոց եւ աւետարանչացն, եւ զնոսա հետեւողք նոցին՝ Հայրապետք իւրաքանչիւր տոհմի եւ աթոռոց եւ Վարդապետք եկեղեցւոյ, որք են՝ ըստ առաքելոյ «ի հաստատութիւն սրբոց, ի գործ պաշտաման, ի շինուած մարմնոյն Քրիստոսին»: Յորոց է եւ մերն Հայր Լուսաւորիչն Հայաստանեայց Գրիգորիոս. եւ որք ի նմանէ ըստ հոգւոյ եւ մարմնոյ ծնունդք յառաջ եկեալ ժառանգք եւ աթոռակալք...»¹:

¹ Ներսէս Ծնորհալի, Ընդհանր., 413, 417:

«Յայտնի են օրէնք եւ հաստատեալ են ի ձեռն օրինադրին Մովսիսի եւ այլոց մարգարէից, իսկ կանոնականք ի ձեռն առաքելոց տուան, եւ ետուն իշխանութիւն վարդապետաց Եկեղեցւոյ, զի ակնադրիւրն իցեն Մովսէս եւ մարգարէքն, եւ Առաքեալքն սնկողք զմարդիկ առողջ հասակով հաւատոյ» (Ս. Եղիշէ, Ծառք, էջ 357):

Լ Գ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՅՑ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵՎ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ոսկեղենիկ դարի մեր սուրբ Հայրերը և հրեշտականման նահատակները, պատրաստվելով Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու համար յուրյանց արյունը թափելու, փառավորում էին Աստուծուն, որ առաքինության այդ մեծասքանչ հանդեսն յուրյանց էր վիճակեցնում, և ասում էին. «Գոհանամք զքէն, Աստուած, որ ի շնորհէ քարոզութեան սուրբ առաքելոցն բազումս ծնար առաքեալս եւ ի շնորհէ ճգնազգեցիկ մարտիրոսացն անթիւս ծնար նահատակս, որպէս առաքեալն եւ խոստովանողն Տէրն Գրիգորիոս՝ արարողն ուղիղ գործոց եւ ուսուցիչն յստակ եւ անհեղգ վարդապետութեան, նախանձեցուցեալ զամենեսեան ի բարի նախանձս՝ ծնաւ վարդապետս եւ անթիւ նահատակ...»¹:

Այս հրաշագեպ և հայրենաշունչ աղոթքի մեջ գեղեցկապես որոշված է Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու հիմնադրության և կազմակերպության խորհուրդը: Քրիստոս հիմնեց յուր Եկեղեցին Երուսաղեմում և պատվիրեց առաքյալներին տարածել Ավետարանը բոլոր աշխարհում՝ տալով նոցա մի հիմնական պատվեր նոցա ապագա հաջողության համար: Ըստ այդ պատվերին՝ նոքա պետք է հաստատ ու հավատարիմ մնային Քրիստոսին, ինչպես ուրը՝ որթի վրա. «Ոչ եթէ դուք ընտրեցէք զիս, այլ ես ընտրեցի զձեզ եւ եզի զձեզ, զի դուք երթայցէք եւ պտղաբերք լինիցիք, եւ

---

¹ Փարպ., 270. հմմտ. Շար. Ս. Ղևոնդյանց, էջ 574. «Որ յառաջագոյն սահմանեցեր գիրկութիւն Հայաստանեայց՝ շնորհելով մեզ հրաւիրակ գերանելին գտորք Գրիգոր, օրհնեմք զքեզ ընդ զօրս անմարմնականացն Հայր Ամենակալ: Որ անորին դաւանութեամբն խաչակից քեզ ընտրեցեր զդասս քաճանայիցն, շնորհաբաշխ օծութեամբ կարգեալ հովիւս եւ վարդապետս, գովեմք զքեզ ընդ զօրս անմարմնականացն Որդիդ Միածին: Որ մաքրութեամբ արագանին եւ փրկական հաղորդութեամբ՝ զգինուորեալսն անուանոյ քո՝ պայծառացեալ արեամբն իրեանց յաղթող մարտիւ պսակեցեր, բարեբանեմք զքեզ ընդ զօրս անմարմնականացն՝ Հոգիդ ճշմարիտ»:

պտուղն ձեր կայցէ, եւ զոր ինչ խնդրիցէք ի Հօրէ իմմէ յանուն իմ, տացէ ձեզ» (Հովհ., ԺԵ, 16): Քրիստոս որթն է, առաքյալները՝ ուռը, ըստ որում և Քրիստոսի եկեղեցին հիմնադրվում և պտղաբեր է լինում որթի վրա ուռի աճումով ու ծաղկումով¹:

Եկեղեցու հաստատման մի այլ նմանությունն է շինությունը: Քրիստոս կոչում է ինքյան վեմ, իսկ առաքյալները իմաստուն շինողներ ու հիմքեր են²: Ամուր վեմի վրա հաստատվում են այդ հիմքերը, և նոցա գլուխն է դարձյալ Քրիստոս, վասնզի այն է կատարյալ վեմ ու հիմք, որ էապես և ինքն է գլուխն ու կատարումը: «Ապա այսուհետեւ ոչ էք օտարք եւ պանդուխտք, այլ քաղաքակիցք սրբոց եւ ընտանիք Աստուծոյ, շինեալք ի վերայ հիման առաքելոց եւ մարգարէից, որոյ է գլուխ անկեան Քրիստոս Յիսուս, յորում ամենայն շինուածն յօդեալ եւ պատշաճեալ, աճէ ի տաճար սուրբ Տերամբ, Յորում եւ դուք ընդ նմին շինիք ի բնակութիւն Աստուծոյ Հոգւով»³: Ուրեմն հաստատուն վեմի վրա և ամենախնամ գլխի ներքոյ առաքյալները հիմնադրում են Քրիստոսի ս. Եկեղեցին ու կազմակերպում՝ ինքյանք իսկ հիմք դառնալով յուրյանց աստվածային շինության⁴: Եվ ինչպես որ

¹ «Ես եմ որթն ճշմարիտ, եւ Հայր իմ մշակ է: Ամենայն ուռ, որ չիւ է եւ ոչ բերէ պտուղ՝ կտրէ գնա. եւ ամենայն, որ բերէ պտուղ՝ սրբէ գնա, զի առաւել եւս պտղաբեր լիցի: Դուք արդէն իսկ սուրբ էք վասն բանին, որ խօսեցայ ընդ ձեզ: Կացէք յիս եւ եւ՝ ի ձեզ. որպէս ուռն ոչ կարէ պտուղ բերել յանձն է իւրմէ, եթէ ոչ իցէ հաստատեալ յորթն, նոյնպէս եւ դուք՝ եթէ ոչ յիս հաստատեալ իցէք: Ես եմ որթն եւ դուք՝ ուռ, որ հաստատեալ է յիս եւ եւ՝ ի նա, նա բերէ պտուղ յոյժ, զի առանց իմ ոչինչ կարէք առնել: Եթէ որ ոչ է հաստատեալ յիս, ել նա արտաքս իբրեւ զուռն եւ ցամաքեցաւ, եւ ժողովեմ գնա եւ ի հուր արկանեմ, եւ այրի: Եթէ կայցէք յիս եւ բանք իմ ի ձեզ կայցեմ, զոր ինչ կամիցիք՝ խնդրեալիք, եւ լինիցի ձեզ: Յայսմիկ փառաւորեցաւ Հայր իմ, զի պտուղ յոյժ բերիցէք եւ եղիչիք իմ աշակերտք: Որպէս սիրեաց զիս Հայր, եւ ես սիրեցի զձեզ. հաստատում կացէք ի սէր իմ: Եթէ պահիցէք զպատուիրանս իմ, կացչիք ի սէր իմ. որպէս ես զպատուիրանս Հօր իմոյ պահեցի եւ կամ ի սէր նորս»: (Հովհ., ԺԵ 1-10. հմմտ. ԾՃՃ., ԽԹ 11. Մամբրե Վերծ., Ծառք, 69):

² Մատթ., է 24-25. ԻՍ, 42-44. Մարկ., ԺԲ 10. Դուկ., Զ 48. Ի 17-18. Գործք, Գ 11. Ա Պետր., Բ 4-8. Ա Կոր., Գ 10. Ժ 4-11. «Այսուհետեւ ոչ այն ոք ինչ է, որ տնկեացն, եւ ոչ այն, որ զջուրն ետ, այլ որ աճեցոյցն Աստուած: Որ տնկեացն եւ որ զջուրն ետ՝ մի են, բայց իւրաքանչիւր ոք զիւր վարձս առնուցու ըստ իւրում զվաստակոց. Զի Աստուծոյ գործակից եմք, Աստուծոյ արդիւնք էք, Աստուծոյ շինած էք: Ըստ շնորհացն Աստուծոյ, որ տուեալ են ինձ, իբրեւ իմաստուն ճարտարապետ հիմնեցի, բայց այլ է, որ շինեմ, այլ իւրաքանչիւր ոք զգոյշ լիցի, թէ որպէս շինիցի: Զի հիմն այլ ոք ոչ կարէ դնել, քան զեղեալն, որ է Յիսուս Քրիստոս»:

³ Եփես., Բ 19-22. Բ Կոր., Զ 16:

⁴ Ա. Եղիշեն գեղեցկապես ասում է հրեաներին. «Բայց բարօք ասէր (Քրիստոս), թէ քակեցէք, քանզի ի սկզբանէ քակել եւ եթ զիտէք եւ ոչ շինել. Ահա քակեցէք զազգս

աստվածային վեմի վրա դրված հիմքն ու կառուցված եկեղեցին կոչվում է տաճար կամ շինվածք, այնպես էլ նույն գլխի ներքո կազմակերպված եկեղեցին կոչվում է մարմին¹:

Պարզ է, որ առաքյալները հիմքեր պետք է դառնային Քրիստոսի եկեղեցու համար և շինողներ պետք է լինեին այդ եկեղեցին «յօդելու ու պատշաճելու» համար. այդպես և Քրիստոսի գործիչ անդամները պետք է լինեին նոքա, որպեսզի բոլոր հավատացյալներին միացնելով մի հոգով՝ Քրիստոսի մարմինը շինեին «յայր կատարեալ ի չափ հասակի կատարմանն Քրիստոսի»: Երբ մի առաքյալ կատարում էր յուր պարտքը, շինում էր հաստատուն վեմի վրա և կազմակերպում Քրիստոսի ճշմարիտ եկեղեցին ու կազմում նորա կենդանի մարմինն, այնուհետև ապահովվում էր և վստահանում էր ասել. «Ձի մի՛ յայսմ հետէ իցեմք տղայք խռովեալք եւ տատանեալք յամենայն հողմոց վարդապետութեան խաբէութեամբ մարդկան, խորամանկութեամբ ի խաբէութիւն մոլորութեան: Այլ ճշմարտեալք սիրով՝ աճեցուցուք ի նա զամենայն, որ է գլուխ Քրիստոս: Ուստի ամենայն մարմինն յօդեալ եւ պատշաճեալ ամենայն խաղալեօք տարբերութեան, ըստ ազգեցութեան չափով ըստ իւրաքանչիւր մասին զաճումն մարմնոյ գործէ ի շինած անձին իւրոյ սիրով» (Եփ., Դ 10):

Եվ ինչպես որ շինությունը բնակարան էր դառնում Աստուծո և աստվածային գործերի ու հաղորդակցության, շնորհագործության և բարգավաճման, այնպես էլ մարմինն ուներ յուր վարիչ ու գործիչ անդամներն՝ ըստ նմանության աչքի, ականջի, ձեռքի, ոտքի և այլն, որոնց բոլորի կենդանացուցիչն է Ս. Հոգին: Ըստ որում «Եւ նա (Քրիստոս) ետ զոմանս առաքեալս, զոմանս մարգարէս, զոմանս աւետարանիչս², զոմանս հովիւս եւ վարդապետս. ի հաստատութիւն սրբոց, ի գործ պաշտաման, ի շինուած մարմնոյն Քրիստոսի»:

արդարոցն, եւ ես այլ արդարս շինեցից ի միջի ձերում... անարգեցէք դուք զվեմն, որ էր գլուխ անկեան, եւ ես այլ երկոտասան վեմս կանգնեցի յաշխարհի ձերում, զի շինեցից զձեզ ի վերայ անշարժ հիմանն՝ եւ ոչ կամեցարուք»: Մատթ., էջ 257:

¹ Հոովմ., ԺԲ 4-8. Ա. Կոր., Զ 15, 19. Ժ 17. ԺԲ 12. Եփես., Ե 30. Կող., Ա 18-24. Եփես., Ա 22, Բ 20. Ա. Պետր., Բ 4-10. Ա. Տիմ., Գ 15:

² Եփես., Դ 10. Հաճ., Ի 328-352. Ընդհ., 16:

Արդ՝ Երուսաղեմից առաքվեցան առաքյալները դեպի աշխարհի զանազան կողմերը՝ նախապես արևելյան երկրներում հաստատելով յուրյանց աստվածային իջևանները: Նոքա ամեն տեղից սերտ հարաբերություն էին պահում Երուսաղեմի՝ իբրև Մայր Եկեղեցու հետ թե՛ յուրյանց տուրքերով¹, թե՛ հաճախակի այցելություններ և թե՛ խորհրդակցական կամ ընդհանուր կառավարչական գործունեություններ²: Հիմնադրելով ու կազմակերպելով եկեղեցիները՝ նոքա հաստատում էին եպիսկոպոսական աթոռներ, շարունակ այցելելով կամ բանակցություններ վերահսկում էին և վերջապես նահատակվելով՝ ինքյանք իսկ հիմք էին դառնում յուրյանց առաքելական աթոռին և իբրև պտղաբեր ուռ՝ սնուցանում էին յուրյանց հիմնված եկեղեցու ճյուղերը: Բնականաբար և բոլոր ճյուղավորությունները ստանում էին յուրյանց սնունդն յուրաքանչյուր առաքյալի նախահաստատ եկեղեցուց՝ իբրև վիճակներ հիմքից և որթաբողբոջ ուռից: Այսպիսով և «հեթանոսք, որք ընկղմեալ էին ի գործս մեղաց իւրեանց, ելին յանդնդոց ծովումեղաց ի ձեռն երկոտասան առաքելոց, որ են վէմք ճշմարտութեան, եւ հողմք եւ հեղեղք գնոսա ոչ կարեն շարժել» (Եղիշե):

Հայաստանին ևս վիճակվեցան գլխավորապես չորս առաքյալներ, որոնցից Հուդա Հակովբյանը նահատակվել է Ուրմիայում, Սիմոն Կանանացին՝ Պարսկաստանում, մինչդեռ երկուքը բուն Հայաստանում են քարոզել, եկեղեցի հաստատել ու նահատակվել. այն է՝ Ս. Թադեոսն՝ Արտազում և Ս. Բարդուղիմեոսը՝ Տարոնում^{35-36*}: Երկուքի հիմնած եկեղեցիներն ևս դարձան առաջնակարգ աթոռներ, ըստ որում և Տարոնի եկեղեցին ևս Մայր Եկեղեցի է կոչվում Հայոց համար (Բյուզանդ. III ԺԴ)^{37-38*}: Նոցանից հետո նոցա հաջորդությունը սաստիկ հալածանքների դիմացավ խուլ անկյուններում³, և երբ Գ դարի վերջերում Տրդատը Ս. Գրի-

¹ Գործք, ԺԱ, 28. Գաղ., Բ 10 և այլն. Հոովմ., ԺԵ 25-28. Ա, Կոր., ԺԶ 1-4. Բ Կոր., Թ 1. Ը 10...:

² Գործք, ԺԸ, ԺԵ Գաղ., Բ 1-10...

Մամբրե Վերծանողը, ճանելով Հոգեգալստյան հրաշքն, ասում է. «Զհիմնադրութիւն եկեղեցւոյ ի նոյն Սիոն սկզբնատրեցին: Յաղագս այսպիսի նորագործ հրաշքից հրամայէ մարգարէն՝ նախքան զամենեցուն Սիոնի խնդալ»:

³ Տե՛ս Ագաթ., էջ 85-87. Սամուել Անեցի, էջ 280-283. Եվսեբիոս, Եկ. պատմություն, VI, ԽԶ^{39*}, Եղիշե, էջ 45: Յոթանասուններից և առաքելոց աշակերտներից էլ եկող, եկեղեցիներ հիմնող են եղել, ինչպես Ս. Եղիշե, Ս. Եվստաթեսու և այլք:

գոր Լուսավորչի քարոզությամբ ընդունեց և յուր ամբողջ ազգի մեջ հաստատեց քրիստոնեությունը, Հայ ազգը առաջին քրիստոնյա ազգը դարձավ, և Ս. Գրիգորը, գնալով Կեսարիա, Հայոց Ս. Թադեոս առաքյալի աթոռից ձեռնադրություն ստացավ: Այնուհետև Հայաստանյայց առաքելական ս. Եկեղեցին յուր վերջնական հաստատությունն ու կազմակերպությունը ստացավ առաքյալների հիման վրա Ս. Գրիգոր Լուսավորչի ճգնությամբ¹. Նորանից ծնվեցան բազմաթիվ ս. Հայրեր ու նահատակներ՝ «որք հաւատովքն իւրեանց եղեն սիւնք հաստատութեան յաղթողք Եկեղեցւոյ» (Եղիշե):

Բայց Քրիստոս մի հրաշալի տեսիլում երևաց Գրիգոր Լուսավորչին, «արագաթև արծվի» պես իջավ Վաղարշապատ, ոսկի ուռամբ բաղխեց, դղրդեցրեց երկիրը և բացված երկնքի տակ ու լուսավորող աղբյուրի վրա Կաթողիկե Նախեկեղեցին հաստատեց (Բյուզանդ, 32), այն է՝ Ս. Էջմիածինը, որ «ժողով է գամենայն ժողովս ի միաբանութիւն հաւատոց ի ներքոյ թեւոց իւրոց»^{40*}: Այդտեղ հաստատեց Քրիստոս և մեծ քահանայապետությունն ի մեջ ժողովրդոցն, օրինակ «Քրիստոսի պատկերին մարմնանալոյն քահանայութեանն օծութեան աստուածորդւոյն»²: Այդտեղ հայերը, վերածնվելով իբրև լուսամիտ որդիք, պետք է վայելեն բացված երկնքի քրիստոսատուր շնորհները, և «երկիրս իբրև զերկինս լինելոց է, խառնուրդք հրեշտակաց եւ մարդկան ըստ քրիստոսեան վճռին ու յայտնութեան»³: «Զի ի Սիոնէ ելցեն

¹ «Մի՞թէ փոքր էր պատարագն, յորոյ հոտոյ լցան երկինք եւ երկիր, եւ կենդանացան զարմք եւ զաւակք տանս Հայկազանց՝ Արշակունեաց Պահլաւկաց: Մի՞թէ փոքր էր պարծանք որդւոց առ այնպիսի հայր, եթէ զշաւիղս նորս գնայցեն: Մի՞թէ թոյլ ետ այլում՝ հօր վեհագոյն գտանել, քան զհինքն, մի՞թէ սակաւ եւ դուզնաքայ չարչարանօք եղեալ հայր, եւ բազմութիւն որդւոց էած ի փառս...: Գրիգորիոս Լուսաւորիչ Հայոց, վասն զի այլոց ուրոք ազգի առաջնորդի ոչ կայ անունն Լուսաւորչի...»: Վարդան վարդ., Ծառ. (Սուխ., Ե 60, 78):

² Ագաթ., ԾԲ. հմմտ. Փարպ., 78, 87, 116. և Ծախապ. ս. ժող. կանոնք^{41*}:

³ Տե՛ս և Սիմեոն Կաթողիկոսի ճառերը «Ի գովեստ Էջմիածնի և կաթողիկոսության» (գրչագիր). «Եկայք ուրեմն ո՛վ դուք, որք նստիքդ ի խաւարի, ի Լուսաւորիչս Գրիգորիոս, զի լուսատու լիցի ձեզ: Եկեցցեն եւ աղքատքն հոգւով եւ մարմնով ի հարուստ եւ յամենատատ զանձապահս Գրիգորիոս, զի ընկալցին զլուսութիւն անուսագելիս: Եկեցցեն եւ նոքս, որք ցանկան անուշահոտ ծաղկանց ի գեղեցկահոտ վարդս Գրիգորիոս, զի լցցին Հոգւով անմահականաւ: Եկեցցեն եւ հեռացեալքն ի յԱստուծոյ ի յօղաւորիչս Գրիգորիոս, զի սա բեւեռեսցէ ի սէրն եւ յերկիրն Աստուծոյ: Դիմեսցին ի սա եւ ի արբասնեալ որունս ոտիցն սորս այնքիկ, որք խախտեալք են ի ճշմարիտ հաւատոյն,

օրէնք, եւ բան Տեառն՝ յերուսաղեմէ» (Միք., Դ 2). նույնը եղավ և Հայոց մեջ¹:

Այսպիսով, Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին ու նորա քահանայապետութիւնը հիմնադրվեց Ս. Թադեոս ու Ս. Բարդուղիմեոս առաքյալների նահատակութեամբ և հաստատվեց Միաձնի իջմամբ: Եվ երբ Հայրապետական Աթոռը Ս. Գրիգոր երկրորդ Լուսավորչի հաջորդաց քաղաքական աննպաստ դրութեան պատճառով շրջեց Հայաստանը մե՛կ դեպի Ս. Թադեոս առաքյալի և մե՛կ դեպի Ս. Բարդուղիմեոսի վկայարանը, յուր արժանի ղերքը պահեց Սսուժ և Աղթամարում և Փոքր Կաթողիկոսներ թողեց իբրև տեղակալ համատարած Հայրապետական Աթոռին, մինչ բնականաբար Միաձնի հաստատած Աթոռը գերազահ և նախամեծար ղերք ստացավ արժանապես²:

Արդ՝ Հայոց առաքյալների հաջորդութիւնը Հայաստանում ամփոփվեց Ս. Գրիգոր Լուսավորչի մեջ, և Միաձինն էլ, իջնելով, նորան պատվիրեց. «Զգոյշ լեր աւանդիդ, որ քեզ հաւատացաւ ի Տեառնէ Յիսուսէ Քրիստոսէ»³: Ուստիև նորա սուրբ Աթոռի վրա է

զի սա հաստատէ վերստին ի վէմն հաւատոյ Քրիստոս»: Խոսելով և Ս. Լուսավորչի տեպիլի վրա՝ համեմատում է Քրիստոսի այդ իջումը նորա առաջին գալստյան հետ և նկատում. «Արդ զինչ էս քան զայս մեծ ողորմութիւն է յատկապէս բարերարութիւն, զոր արար Աստուած յատկօրէն մեզ՝ ազգիս Հայոց»: «Յարփիահրաշ լուսոյն յայնմանէ յօրինեցաւ եւ կազմեցաւ ամենագեղեցիկ խորանս հրաշալի, գմայրս հաւատոյ, գտեղիս պարծանաց, եւ զամենագով տաճարս զայս ասեմ՝ զՍուրբ Էջմիածին, զսա ասեմ, որոյ ամուսն է սքանչելի, ձեւն է անհամեմատ եւ ամենահին անմնան ի բոլորի աշխարհի»:

¹ Հմմտ. Սիմեոն Կաթողիկոս. անդ. «Զի՞նչ էլիք տեսանել ի յերկիրս յայս, եւ կամ զի՞նչ կամիք իմանալ գմայրս մեր Ս. Էջմիածին. տո՞ւն իմն մարդկան ձեռագործ. ո՛չ եւ կամ զհասարակ եկեղեցի իմն ի մարդկային ճարտարութեան եւ ի յերկրային միջոյ կազմեցեալ. ոչ. եւ կամ զինչ էլիք տեսանել եւ իմանալ ի դաշտս Վաղարշապատու. զգեղեցիկ իմն շինուած, եւ կամ զնկարակերտ իմն ազնիւ՝ ըստ մարմնականի եւ ըստ երեւելոյ տեսութեան միայն. ոչ, ահաւասիկ՝ որք այսպիսիք են, յաշխարհէ են, յաշխարհէ հնարակերտեցեալ եւ աշխարհականօք պննացեալ, վասնորոյ եւ մարմնականօք առ բերութեամբ վարեցեալ եւ ըստ մարմնականի տեսութեան գովեցեալ: Այլ զի՞նչ էլիք տեսանել եւ իմանալ զհոգեւոր եւ զաստուածային իմն կերտուած, եւ կամ զխորհրդաւոր երկին իմն ի յերկրի երեւեալ. այր, ասեմ ձեզ, առաւել էս, քան զերկին...: Էջմիածին՝ տաճար փոքրագոյն՝ քան զերկինս մեծագոյն: - Էջմիածին՝ զարդ եկեղեցեաց, պարծանք Հայաստանեայց, արեզակն պայծառագոյն եւ լուսաւորող տանս Արամեան: Էջմիածին՝ ծնող հոգեւոր, մայր շնորհասուն, համալսարան իմաստութեան, վարժարան գիտանոց եւ միւթ քարոզողացն»:

² Տե՛ս և իմ Հայաստանյայց Եկեղ. Ս. Կարգը, 1897, էջ 122, հմմտ. Մխիթ. Սկնուացի, անդ. 67. Միք. Ասորի, Պատմ., էջ 32. Ստեփ. Ուրպ., Ողբ ի Ս. Կաթողիկէ, Թիֆ., 1885, Թովմ. Մեծօփեցու Հիշատարականը, Թիֆլիս, 1892:

³ Ագաթ., էջ 439, 145:

Հաստատված Ամենայն Հայոց Հայրապետությունն, որի իշխանությունը շնորհաց և իրավանց լրումն է ամբողջ Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցում, և որի իշխանությունն արտահայտվում է Ս. Գրիգոր Լուսավորչի ս. Աջով, ըստ այնմ, թե՛ «Աւաղիկ Աջն Աստուածութեան շնորհացն ի ձեռն քահանայապետութեան Հասանելոց է, յորոյ ձեռն բղխեսցէ աղբիւրն մկրտութեան, թողութիւն քաւութեան բազում մեղաւորաց»¹:

Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու իշխանությունը հոգևոր սուրբ կարգ է և մերժում է որևիցե «նվիրապետություն», որ բովանդակում է յուր մեջ մարմնավոր կամ աշխարհային իշխանության նմանություն և սկզբունք: Ըստ որում՝ այդ ս. Կարգին ստորադրվում է յուրաքանչյուր հավատացող հայ ազատապես և ինքնաձանաչության համոզմունքով՝ առանց ենթարկվելու որևիցե արտաքին հանգամանքների: Հայոց Եկեղեցու իշխանությունն ևս նույն քրիստոսական հոգևոր սկզբունքով է հովվում յուրյան հավատացած հոտը, և սույն հոգևոր շրջանում ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը կատարյալ Տեր է²: Սակայն նա ևս յուր գործունեությունն և իշխանության մեջ սահմանափակվում է առաքելական քարոզությանը և Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու լրմամբ, այն է՝ Ազգային Եկեղեցական ժողովով (Ընդհ., 201, 220), այդպիսի ժողովների կանոնադրություններով և Ս. Գրիգոր Լուսավորչի³ ու

¹ Տեխիլ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի, անդ. 438. հմմտ. Փարպ., 160, 179-180, 387, 539. «Գրիգորիոս, արթուն կամ հսկող յաւագանէ կոչեցեալ անուամբ, արթնագոյն եւ սիրով եւ հովուական բանիք, անդադար գիտեալորս ուղղելով բարբառ, ի բացեալ հեռի պահէր զանմարմին գազանն: Քանզի քաջ հովուիցն՝ քաջ եւ ճշմարիտ զոյ աշակերտ. ուղղէ այժմ աղօթիք առ Քրիստոս, եւ զայժմու ուսմանց սխալմունս՝ ձայնի եւ գաւազանաւ, երբեմն կոչելով քաղցր ձայնի եւ երբեմն սաստելով, գերկոսեան ի Հոգւոյն բանից»: Հովհ. Սարկ. վարդ., Ծառ., 35:

Ս. Գրիգոր «մարգարէիցն է համապատի եւ առաքելոցն զուգահաւասար եւ աստուածագգեաց հարցն արբոց համանման: Վասնորոյ հայր կոչենք, զի ծնաւ զմեզ բանին ճշմարտութեան եւ սնոյց անհամեմատ գթութեամբ առատութեան իւրոյ, եւ անեցոյց ուղղափառ հաւատոյն դասանութեամբ. զի որպէս մի է Հայրն մեր եւ զամենայն բարիս յանձն իւր տպաւորեաց, այսպէս մի է եւ միակրօն ազգն Հայոց, եւ ամենայն գերազանց պարգեօք մեծարեալ եղեն»: Հովհ. Սկևռացի, Ծառ ի Ս. Գրիգոր Լուսավորչին, Էջ 101-102:

² Տե՛ս և Ս. Գր. Տաթ., Հարց., պրակ. Ե, Թ, Ժ. 537, 546:

³ «Որ եղև ծնող մեր՝ ըստ Աւետարանին եւ եբաց մեզ գրուոն լուսոյ ճշմարիտ աստուածագիտութեան, որ ի նորին ճգնողական աղօթիքն անարատ եւ ուղիղ մնաց հաւատս մեր. եւ ոչ ուստեք յաղթեաց բռնութիւն հերձուածողացն, ոչ Հայրապետ կարաց դնել նորաձեւ կարգ ինչ, ոչ թագաւոր, եւ ոչ այլ ումեք լուսաբ օտար ձայնից: Սակաւ է

մեր Եկեղեցում տոնվող սրբագուժար Հայրապետների ու վարդապետների ուսուցմամբ ու կարգադրություններով, որոնք ամփոփված են մեր ծիսարաններում և առհասարակ մեր եկեղեցական գրքերում, կանոնագրքում և վարդապետական գրվածներում: Ինչպիսի իշխանություն ևս լինի Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցում, նա չի կարող յուր գործունեությամբ նոր վարդապետություն քարոզել¹ կամ նոր հիմք դնել նոր ընթացքի համար, այլ նա պետք է ամենայն ինչ շինե «ի վերայ հիման առաքելոց եւ մարգարէից»՝ ըստ մեր անզուգական նախնայց պարզ ու վճիտ հաստատության, որ միշտ նոր է ու նոր կմնա²: Ուստիև նոցա

հաստատվում է մեր փոքր փարափսի, սակայն ի գալյոց անկող մնացեալ, ըստ երանելոյն աստուածաբանի: Զի մեք, զոր ինչ լուսք եւ ուսաք ի մեր Լուսաւորչէն, զնոյն պահեցաք եւ պահեսք հաստատուն եւ ուղղափառ հաստով, եւ այր զտրամբ ելանելով եւ յանձանց ինչ ոչ յաւելաք...»: Ստ. Սյունեցի, «Թուղթ առ պատրիարքն Անտիոքայ»^{42*}:

«Սուրբն Գրիգորիոս Լուսաւորիչն մեր ոչինչ թողեալ թերի յօգտակար խրատուցն, զոր ոչ եցոյց մեզ, որով մարթ եմք ապրել ի տանջանաց, եւ կենաց անվախճանից ժառանգաւոր լինել: Արդ եւ մեզ, եղբարք, պարտ է զնա ընդունել ընդ առաքեալսն եւ պատուել ընդ մարգարէսն եւ անձուկ սրտի սիրել ընդ մարտիրոսն, եւ ունկնդիր լինել իբրեւ աշակերտք վարդապետի, եւ ոչ աւելի ինչ, քան զհրամայեալսն ի անանէ իմանալ ի կորուստ անձանց եւ այլոց բազմաց, զի բանք մորա կենդանի են, եւ այսօր, որ կամիցին սիրով լսել եւ հաստով ընդունել, եւ բազում շահս գտանել ի բանից մորա: Քանզի եւ ՏԵՐն մեր յաղագս սիրոյ մորա մինչեւ ցայսօր եւ ցլախտեանս խնամել ի վերայ մեր, եւ անդրդուելի պահեաց աղօթիք մորա զՀայաստան աշխարհս ի դառն հերձուածոց հերետիկոսացն»: Գրիգոր Սարկավագապետ, Ըստ (Սուփ. Դ 156):

¹ Ամենայն հալոց Կաթողիկոսը նախքան օծումը երդվում է հանդիսապես. «Ապաւինեալ յօգնականութիւն շնորհաց Բարձրելոյն՝ խոստանամ եւ ուխտեմ առաջի Ս. Սեղանոյս եւ աստուածընկալ Ս. Նշանացս յանձն առնուլ զպաշտօնս զայս եպիսկոպոսապետութեան Հայաստանեայցս Եկեղեցոյ եւ բոլորապատու գործմամբ ընծայել զանձն իմ յանվթար կատարումն աստուածադիր օրինաց եւ Կաթողիկոսական պարտոց եւ առաջնորդել ազգիս Հայոց՝ ըստ ուղղափառ վարդապետութեան քրիստոսական կրօնից՝ ըստ մերոյս Եկեղեցոյ դասանութեան եւ ըստ Հայրապետական կարգաց եւ կանոնաց Աստուածպաշտութեան անստերիւր եւ անխտոր ընթանալով յամենայնի ընդ լուսաշաւիղ հետս զնացից արժանաժառանգ Յաջորդաց սրբոց առաքելոցն Թաղէոսի եւ Բարդուղիմէոսի եւ Ս. Հօրն մերոյ Գրիգորի երկրորդ Լուսաւորչի զգուշաւոր պահպանութեամբ իրաւանց Մայր Աթոռոյս Հայաստանեայցս» (Մաշտոց)^{43*}: Տե՛ս և մանրամասն վկայություններ Ս. Հայրապետների ու վարդապետների գրվածներից իմ աշխատության մեջ «Հայաստանյայց Եկ. Սուրբ Կարգը», Էջ 21-70: Հմմտ. և առաքելական ԺԹ կանոնը. «Կարգեցին առաքեալք եւ ետին հաստատութեամբ թէ չէ իշխանութիւն քահանայապետի կամ երիցու եւ ո՛ր իցէ առաջնորդ եկեղեցոյ առանց իրոց պաշտօնակցացն առնել զիրս ինչ յեկեղեցոյք, բայց կամօք եւ միաբանութեամբ ամենեցուն արասցեն, զոր ինչ կամինն, զի մի լիցի տրսմութիւն եւ հերձուածք ի միջի իրեանց»^{44*}: Ուստիև տարին երեք անգամ մեր Ս. Հայրապետները ժողով էին անում Եկեղեցու վիճակին լավ ծանոթանալու համար:

² «Եկեղեցիք ոչ են պարզեք թագաւորաց եւ ոչ արուեստ ճարտարութեանց, եւ ոչ զիւտք իմաստնոց, եւ ոչ արար քաջութեան զինուորաց, եւ ոչ պատիր խաբէութիւնք դի-

սուրբ սկզբունքն է եղել. «Յուցանեմք զմեզ Քրիստոսի մի մարմինն եւ մի հոգի, յիշելով զսուրբ զառաքեալսն՝ զքարոզքն սուրբ Եկեղեցւոյ, որոց էր սիրտ մի եւ ոգի մի»¹: (Ղ. Փարպ., Պատմ., էջ 133):

ւաց, նաեւ բնաւ իսկ ամենեւին զինչ եւ ասացես յերկրատրացն, կա՛մ ի վեհից, կա՛մ ի վատթարաց, բնաւ ուրեք եկեղեցի ի նոցանէ ոչ գտցի: Այլ շնորհք են մեծին Աստուծոյ...: Հիմունք նորա եղեալ են ի վերայ հաստատուն վիմի, ո՛չ ներքինք շարժել կարեն եւ ո՛չ վերինք դողունցուցանել: Եւ գոր երկինք եւ երկիր ոչ դողացուցանէ, մի՛ ոք ի մարդկանէ խրոխտացի յաղթել նմա»: Սուրբ Հայրերը, Եղիշէ, էջ 36, 79:

¹ Ի քոյղ գերակայ կայանս ի վեր նկատեալ բարձրահայեաց բանականացս, տեսանեմք ի մէջ բազմաճոյլ հրեղինակերպ դասուց յոքնագան լուսով առ լցեալ, զհանդիսահրաշ եւ զմեծ նահատակն արեւելեան, զլուսերանգ եւ զգուարթարար աստղն աշխարհալոյս զԳրիգորիս գերագանց փառօք փայլեալ յաւետ, քան զբնաւս. գորոյ զքաղցրահայեաց լուսով շուրջ փարիմք յօր յիշատակի Սրբոյն» Հովհ. վ. Սկևռացի, անդ. էջ 86: Հմմտ. Մաշտոցի թուղթը, Հովհ. Կաթողիկոս, Պատմ., 83-87:

Լ Գ.

ՓՐԿՈՒԹՅԱՆ ՅՈՒՐԱՅՈՒՄԸ

Քրիստոս յուր անզուգական զոհով քավեց մարդկության մեղքերը և յուր փառավոր հարուժյամբ կյանք շնորհեց յուր հավատացելոց: Սակայն մարդիկ էլ չեն կարող վայելել այդ շնորհներն, եթե չկարողանան ընդունակ դառնալ դոցա. Քրիստոս տալիս է ընդունողին, իսկ մարդ պետք է կարողանա ընդունել այդ շնորհներն ու յուրացնել:

Փրկությունը յուրացնելու համար մարդ պետք է ունենա գործունյա հավատք, այսինքն՝ պետք է ուրախությամբ և ամենայն մտքով, սրտով և հոլով ընդունի, սիրե ու նվիրվի Քրիստոսին. «Վասն զի առանց հաւատոց ամենայն ինչ անվաւեր եւ որպէս աւազաչէն տունն է եւ ոչ առնու հաստատութիւն, զի հաւատն հիմն է ամենայն բարեգործութեան»¹: Բայց որովհետև այդպիսի անձնվիրությունը պետք է կատարյալ համոզմունքով զորացած լինի, ուստի պետք է ձեռք բերել կենդանի հավատքի պայծառություն ու հաստատություն: Եվ ահա ինչպես որ Քրիստոս ժողովեց յուր հավատացելոց յուր խոսքի ուժով, նախ ուսուցեց և ապա փրկագործեց, այդպես էլ մարդ հավատք ձեռք բերելու և փրկության հասնելու համար պետք է լսի, ըմբռնի և յուր մտածողության նյութ շինե Քրիստոսի Ավետարանը: Այդ է պատճառն, որ Քրիստոս հրամայեց յուր աշակերտներին քարոզել Ավետարանը բոլոր մարդկանց, ըստ որում՝ «հաւատք ի լսելոյ են, եւ լուր՝ ի Բանէն Քրիստոսի» (Հռովմ., Ժ 17). մանավանդ որ մարդկանց մեջ ընդհանրապես տարբերություն չկա Աստուծո առաջ, այլ «զուգահաւասար ամենեքեան ծննդեամբ մտանեն յերկիր, եւ մահուամբ ելանեն ի սմանէ», - ասում է Ս. Ներսես Շնորհալին (Ընդհ., 95):

¹ Մեկն. Ժամ., 392. Հովն., ԺԳ 21-24:

Սակայն «որպէս է տեսանել ի բնութեանսն մերում, հին ախտքն բնութեանն մեղացն ոչ տայր թոյլ վաղվաղակի եկամուտ նորոյ կենացս ի ներքս անկանել» (Եղիշե, 213): Ուստիև ինչպես որ փրկութիւնը տված է պատմականապես, մարդ ևս պետք է պատմութեան նույն ճանապարհով մոտենա նորան, այսինքն՝ բնական և ազատակամ զարգացմամբ: Այս ընթացքով անհատը ձգտում է մի բարձր գորութեան զգայարանք դառնալ, նորա պես գորանալ և յուր փրկութիւնը ձեռք բերել¹: Մի կողմից մարդն է կռվում աշխարհի հակառակ ներգործութեան դեմ, ելնում է խավարից և հոգու աղքատութեամբ, քաղց ու ծարավով (Մատթ., Ե 6) դեպի աստվածային շնորհը փափագում, իսկ մյուս կողմից Աստուծո յորմածութիւնը գլխում է նորա վրա ու յուր շնորհները պարգևում: Մարդը լսում է Աստուծո ձայնն և ոչ թե փակում է յուր սրտի ճանապարհն Աստուծո առաջ, այլ բաց է անում, պատրաստում և ուղղում, ըստ այնմ, թե՛ «Մերձեցարուք առ Աստուած եւ մերձեցցի առ ձեզ»: Եվ որովհետև երբեք մարդ չի կարող կատարելապես ընդունակ դառնալ աստվածային շնորհաց և արժանի, ուստի Աստված յորմածաբար, ըստ յուր իմաստութեան, ընտրում է բավարար ընդունակին և արժանացնում յուր շնորհաց²:

Երբ արդեն մի անգամ ելնում ենք անկյալ վիճակից ու մտնում շնորհաց տակ, այնուհետև Ս. Հոգին աջակցում է մեզ մեր նոր կյանքի մեջ գործունյա լինելու համար: Այդ նոր գործունեութեան մեջ մենք աշխատում ենք ոչ իբրև ստրուկներ, այլ իբրև Աստուծո ազատ որդիք ու Քրիստոսի բարեկամներ³, որպեսզի վերջնականապես արժանի հանդիսանանք հաղթական երանութեան: Այսպիսով, մարդու փրկութիւնն երեք աստիճան ունի. մեկ՝ որ նախքան շնորհաց տակ մտնելը ամեն կերպ չարչարվում է ապականութեան մեջ, ուղղում է ելնել, բայց ինքն «անձամբ անձին» չէ կարողանում: Երկրորդ՝ որ ձգտելով դեպի Աստուծո յորմութիւնը, ստանում է նորա շնորհներն և Ս. Հոգու աջակցութեան նվիրվում: Եվ երրորդ՝ որ ազատապես ծառայում է յուր

¹ Հովհ., Գ 6. Փիլ., Ա 6. Բ 12:

² Մատթ., Գ 3. Եբր., Գ 15. Հակ., Դ 8:

³ Հովհ., Ա 12. Հռովմ., Ը 14-16. Հովհ., ԺԵ 15:

կոչման իրագործման Ս. Հոգու շնորհով, բայց աշխարհային խոչընդոտների դեմ կռվում է և միմիայն հանդերձյալ կյանքում հասնում յուր կոչման հաղթանակին:

Այս երեք աստիճանում հավատացյալը մի բնական զարգացումն ունի, այնպես որ՝ [հույսը] ո՛չ կարող է միմիայն յուր ուժերի վրա դնել ու նպատակի հասնել և ո՛չ էլ առանց աշխատանքի Աստուծո շնորհները վայելել: Այլ տեղ կա, երբ նա պետք է սպասե հունձի հասնելուն (Մարկ., Դ 27), բայց հասած հունձը ջանքի է կարոտ Աստուծո գործին օգտակար դառնալու համար, ուստիև Քրիստոս պատվիրում է. «Ձանացարուք մտանել ընդ նեղ դուռն», և «խնդրեցէք, եւ տացի ձեզ, հայցեցէք եւ գտջիք, բաղխեցէք, եւ բացցի ձեզ»¹:

Տեղ էլ կա, որ պետք է փորձություններից զգուշանանք, ըստ այնմ, թե «Արթուն կացէք եւ աղօթս արարէք, զի մի անկանիցիք ի փորձութիւն»: Իսկ այս ամենն իրագործած կլինինք այն ժամանակ, երբ կաշխատենք ամեն ջանքով, բայցև մեր հույսն Աստուծո ողորմության վրա կդնենք², ոչ թե մեր անկատար ջանքի ու կամքի, այլ Աստուծո առատ գթության համեմատ կուզենանք ստանալ: Քրիստոնեական բնավորության իսկական հավասարակշռությունն այս է, որ պսակվում է: Իսկ այս հավասարակշռությունը խանգարվում է այն ժամանակ, երբ մարդ կա՛մ աշխատանքն է աչքից ձգում և կա՛մ Աստուծո ողորմության հույսն ու հավատքը: Միմիայն նվիրվել սեփական ուժերին և Աստուծուն մոռանալ՝ նույնքան անհամապատասխան է մարդկային կոչման, որքան հեռանալ աշխատանքից ու լուկ ճգնության անձնատուր լինել: Սակայն նկատելի է, որ այդպիսի ծայրահեղություն մշտապես տեղ էլ կարող. ըստ որում, աստվածանվեր մարդու կյանքում ևս մերթ աստվածային աշխատանքի ընթացքն է գերիշխում, մերթ աստվածային շնորհաց նվիրվիլը. այդպես էին Հովհաննես ու Պողոս առաքյալները³, այդպես էին և Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու հռչակավոր գործիչները՝ Ս. Գրիգոր Լուսավո-

¹ Ղուկ., ԺԳ 24. ԺԱ 9. Մատթ., Է 7:

² Մատթ., ԻԶ 41. Փիլ., Բ 12: Հռովմ., Թ 16. Հակ., Դ 3:

³ Մարկ., Ժ 37. Ղուկ., Թ 24. Գաղ., Ա 17, 18. Գործք, Թ 26, 27:

րիչ¹, Ս. Սահակ, Ս. Եղիշե, Ս. Տրդատ, և այլք, որոնք, երբեմն ճգնական կյանքի նվիրվելով, գորանում էին և առավել մեծ ուժով ու ոգևորությամբ գործում աստվածային անդաստանի մեջ կամ ներգործում ժողովրդի վրա յուրյանց վերջնական անձնագոհությամբ: Մի խոսքով՝ «Որոց կամքն շարժին զգայութեամբքն ի բարի կամ ի չար, զնոյն և հատուցումն ընդունիցին» (Հաճախ., Ե 355):

Այսպիսով, մարդու կամքը հիմնական դեր է կատարում նորա փրկութեան գործում՝ թե՛ նախքան փրկութեանն և թե՛ փրկութեան ընթացքում²: Սակայն փրկութեանը նույնիսկ Աստուծո պատկեր-մարդու կոչումն է, և ճշմարիտ ազատութեանը միմիայն փրկութեան մեջ է. ուստիև Աստուծո տնօրինութեանն է բոլոր մարդկանց փրկութեանն³, որ իրագործվում է ազատապես, այսինքն՝ մարդու կամավոր հավատքով միայն: Կոչված են ամենքը, միայն թե ընտրվում են ընդունակներն ու հավատացողներն, որոնք և Աստուծո շնորհով աճում են և դառնում են այն, ինչ որ Աստված հարմար և համեմատ է համարում նոցա կարողութեան ու ձիրքին՝ բնական զարգացմամբ⁴: Քրիստոս կանչում է մեզքով բեռնվածներին, որոնք յուրյանց վիճակից ելնելու աշխատանքով հոգնել են (Մատթ., ԺԱ 28). ով կկամենա, կդառնա ու կփրկվի, իսկ չզարձողը դատապարտվում է յուր վիճակում⁵, քանի որ յուր կոչումը չէ իրագործում, չէ դառնում այն, ինչ որ ստեղծված է լինելու և արձագանք չէ տալիս Աստուծո օգնութեան ձայնին

¹ Պատմությունն ասում է, որ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը, Հայաստան լուսավորելուց և 430-ից ավելի եպիսկոպոսներ կարգելով յուր դարձրած երկրներում հավասարապես, գնաց Գլակա վանքը, սակայն այնտեղ թույլ չտվին՝ ասելով. «Երթ, գնա յայլ խորագոյն անապատ, զի մի առաւել փառատրեցիս ի մարդկանէ»: Նա ելավ գնաց Սեպուհ լիստը, ճգնեց ու երբեմն-երբեմն իջավ՝ յուր եկեղեցին վերադիտելու և Ս. Արիստակեսին առաջնորդելու համար: Հայոց դարձից 17 տարի հետո քրիստոնէությունը ընդունեցին և հույները, իսկ երբ Նիկիո ժողովը եղավ, Ս. Գրիգորը ուղարկեց Ս. Արիստակեսին և յուր հորաքեռորդի Ս. Հակոբը Մծբնա հայրապետին այնտեղ: «Եւ դարձեալ անդրէն Ս. Արիստակէս, բերեալ ընդ իր զառմամս դասանութեան հաստոյս մերոյ: Զոր ընկալաւ Լուսաւորչին մեր Ս. Գրիգոր մեծաւ ուրախութեամբ եւ կնքեաց իւրովն բանի ալսպէս. «Իսկ մեք փառատրեցուք...»: Եւ լետ այնորիկ այլ ոչ երեւեցաւ մարդկան: Այլ շրջէր մեծաւ ճգնութեամբ ի լերինն Դարանաղեաց, կեցեալ ի փորուածս դիոյ միոյ»^{45*}:

² Հաճ., Ի 490, 495:
³ Հովհ., Գ 16. Ա Տիմ., Բ 4:
⁴ Մատթ., ԺԳ 3-9. Մարկ., Դ 26-28. Հովսեփ., Թ 21:
⁵ Մարկ., ԺԶ 16. Ղուկ., ԺԴ 17. Հովհ., Ե 40. Մատթ., ԻԳ 37. Գործք., Թ 5, 6:

դեպի լույս դիմելու համար: Այդպիսիք դեռևս պետք է ապակա-
նության մեջ յուրյանց կատարյալ ընթացքն անցնեն, որոնք և
բացասականապես ևս Աստուծո նախախնամության ծառայելով՝
ի վերջո դարձի ճգնաժամը կունենան¹:

Ինչպես անհատն, այնպես էլ ամբողջ ազգը կարող է յուր
պատմական կյանքով ու բնական վիճակով ու ճիրքով ավելի
շուտ ընդունակ դառնալ շնորհաց, Աստուծո ձայնին արձագանք
տալ և Ս. Հոգու զգայարանքը լինել: Այդպիսի ազգն անշուշտ
յուր հոգևոր հարստություններով և պատմական կյանքի բարե-
հաջող ընթացքով առանձնապես վայելել է աստվածային նա-
խախնամությունն և ուրեմն բնականապես դիմել է դեպի փրկու-
թյուն: Մինչդեռ ուրիշները զուրկ են այդ բոլոր հանգամանքնե-
րից յուրյանց լոկ աշխարհային ձգտմանց պատճառով²: Այդպի-
սիք ևս դեռ կարոտ կլինին ժամանակի, որ հասունանան՝ աշխար-
հայինի մեջ կատարելագործվելով, ունենան յուրյանց ժամանակի
լրումն և ապա ջոկվեն, ընտրվին աշխարհի ընթացքից և Աստու-
ծո ժողովուրդը դառնան³: Մինչև որ մի ազգ յուր բնական ըն-
թացքով չգա ու չհասունանա, նա չի կարող գորավոր լինել աստ-
վածային նոր կյանքի համար, ուստիև չի կարող փրկության մեջ
թևակոխել, նա դեռ գտնվում է Աստուծո ընդհանուր նախախնա-
մության ներքո, կամ այն նախապատրաստությունն է անցնում,
որ կարևոր էր մինչև Քրիստոսի գալն իսկ: Ոչ մի ժողովուրդ չի
կարող Քրիստոսին ընդունել, մինչև որ նա այդ նախապատ-
րաստությունը չանցնի և այնքան չհասունանա, մինչև որ կարո-
ղանա յուր լեզվով լսել Աստուծո խոսքը, յուր լեզվով պաշտել նո-
րան և յուր հոգով ու սրտով նվիրվել նորան ու նորա գործը կա-
տարել, այսինքն՝ խմոր լինել ճշմարտության աճման և մյուս ժո-
ղովուրդների փրկության համար: Իսկ այդպիսի ժամանակ ունի
ամեն մի ժողովուրդ. բավական է, որ մի ժողովուրդ պատմական
ազգ է դառնում, նորա ժամանակը լրացած է⁴, և նա քրիստոնյա է
դառնում ու յուր հատուկ դերը կամ կոչումը կատարել սկսում

¹ Հովմ., Թ 22. Ժ, ԺԱ:

² Հովմ., Զ 44. ԺԴ 6. Գործք, ԺԶ 6, 7:

³ Հո., Է 15-23. Ղուկ., ԺԵ, Հո., ԺԱ, 32. Գործք, ԺԶ 9. Մատթ., Ի 1-16:

⁴ Մարկ., ԺԲ 34. Գործք, Բ 39:

Աստուծո արքայութեան մեջ անհատների փրկութեան համար: Ընտրյալ ազգն աշխատում է յուր ամեն մի անդամի լուսավորութեան համար, մանավանդ որ աշխարհից անարգվածը բարձր է՝ ըստ Աստուծո¹: Եվ այդ աստվածային իմաստութեանն անհասանելի է, վասնզի նա է միայն քննում մարդկանց սրտերը և գնահատում է նոցա, որոնք հալածվում են աշխարհից՝ ճշմարտութեան և Աստուծո անվան համար², և որոնք ձգտում են տալ «զկայսերն՝ կայսեր եւ զԱստուծոյն՝ Աստուծոյ»³, կամենալով Աստուծո հաճո լինել և ոչ մարդկանց⁴. «Վա՛յ ձեզ», - ասում է Քրիստոս, - «յորժամ բարի ասիցեն զձէնջ ամենայն մարդիկ, զի այդպէս առնէին սուտ մարգարէիցն հարքն նոցա» (Ղուկ., 26):

Հետևաբար և նա, որ յուր ձիրքով, ըստ յուր կյանքին և աստվածային շնորհաց ավելի շուտով է Աստուծո ընտրյալը դառնում, լինի նա անհատ թե ազգ, առավել պարտիք էլ է ստանում Աստուծո գործ կատարելու նաև այլոց փրկութեան համար՝ ըստ չափու կարողութեան և Աստուծո շնորհաց վայելման⁵: Ամեն մի այդպիսի ընտրյալ պետք է լույս լինի լեռան վրա և աղ՝ ամեն մի անկյունում (Մատթ., Ե 13-16), վասնզի ժամանակի լրմամբ և հանգամանաց բերմամբ նորա մեջ է աստվածային լույսը ցուանում ինչպես մի գոգավոր ապակու մեջ, և նորա մեջ աստվածային աղը ազդու մնում՝ ինչպես հովանու տակ. բնավորութեան գործոն հոսանքները նորա մեջ են բարեհաջող կերպով բաղադրվել: Սակայն ամենայն ոք, փրկութեան մեջ մտնելով, կարող է այդպիսին լինել յուր շրջանում⁶ և պարտավոր է յուր պարտքը կատարել, որպեսզի առաջինը դարձած լինելով ժամանակի մեջ՝

¹ Մատթ., ԻԱ 31. Ա Կոր., Ա 27:

² Հն., ԺԱ 33. Մատթ., Ե 11:

³ Մատթ., ԻԲ 21. Գործք., Ե 29. Ա Թեա., Բ 4: «Եկեղեցւոյ սիրիչք, առաքելոցն որոյք, Քրիստոսի արեանն գինք, մի ծառայեցուցանէք զոգիս ձեր երկիրոյի մարդկան. տուք զկայսերն կայսեր եւ զԱստուծոյն՝ Աստուծոյ: Յեկեղեցիս օրհնեցէք զԱստուած, եւ զՏէր յաղբերացն Իսրայէլի: Ահա սիրեցէք զեկեղեցիս, եւ սիրեցայք յեկեղեցւոյ, զթագաւորս քաղցրացոյց Եկեղեցի, զգազանս ընդէլացոյց, զգալլս՝ գառինս արար, զձեզ պալծաւացոյց, զթշմամիս ճշմարտութեան ամաչեցոյց»: Ս. Հովհան Մանդակունի, առ Փարսպ., 551:

⁴ Հն., Ը 8. ԺԲ 1. ԺԵ 3. Գաղ., Ա 10. Փարսպ., 139, 149, 230, 551, 552:

⁵ Գաղ., Ա 15. Հն., Թ 20:

⁶ Մատթ., ԻԵ 15. Բ Պետ., Ա 10:

վերստին վերջինը չդառնա: Նա պետք է գործունյա հավատքով յուր քրիստոնեական կյանքը պսակե, որ արժանանա հանդերձյալ հաղթական փառաց՝ անցնելով յուր փրկության երրորդ աստիճանի ընթացքը:

Ուրեմն արձագանք տալ Աստուծո կոչման ձայնին, զորանալ Ս. Հոգով, հարատեւել նորա շնորհաց տակ և կենդանի հավատքի գործունեությամբ ընթանալ կյանքի ընթացքն. ահա՛ այս է այն ուղիղ ճանապարհն, որ տանում է մեզ Քրիստոսով դեպի նորա փառաց ժառանգումը¹: «Արդարեւ՝ որ հաստատեալ է ի սէրն Քրիստոսի եւ պահէ զպատուիրանս նորա, նա հանապազ հոգայ վասն աշխարհի խաղաղութեան եւ վասն Ս. Եկեղեցւոյ հաստատութեան, եւ վասն անձին եւ ընկերաց փրկութեան. եւ զնոյն հանապազ խնդրէ ի Քրիստոսէ: Վասն զի որ սիրէ զԱստուած, նման նմին զամենայն մարդոյ կամի զկեալն»²:

Հռովմեական եկեղեցին, ընդունելով, որ նախամարդն յուր մեղանշումով միմիայն զրկվել է «գերբնական շնորհաց ձիրքից» և այդով միմիայն խանգարվել է մարմնի և հոգու հարաբերությունը, փրկության յուրացման նկատմամբ ևս հետևողություն է պահում՝ ըստ Պեղազյան մոլորություն: Նորա ասելով՝ անկյալ մարդուն մնում է նախ՝ ջնջել մեղքն Աստուծո առաջ կամ զնել, և երկրորդ՝ վերստին ստանալ այդ ձիրքն, որ վերականգնվի առաջվա վիճակը: Ըստ նորա վարդապետության՝ այդ երկուքն էլ կատարեց Քրիստոս, ուստի և մարդկանց մնում է յուրացնել Քրիստոսի վաստակներն ու ս. խորհուրդներով օգտվել գերբնական շնորհքից: Այս ամեն մարդ կարող է կատարել՝ ինքնուրույնաբար բարի գործեր գործելով, որոնցից հառաջ է գալիս և հավատք, և այսպիսով ձեռք կբերվի կորցրած շնորհքը, կամ մարդ վերստին արժանի կդառնա յուր առաջվա դրություն: Սակայն մարդ, կատարելով Աստուծո պատվիրանները, կարժանանա այդպիսի փրկության և միևնույն ժամանակ կարող է ավելի շատ բարիքներ էլ գործել պահքով, աղոթքով, ողորմությամբ և այլն (առհասարակ ըստ կղերականաց որոշման) ավելի, քան պահանջ-

¹ Մատթ., է 2, ԻԵ 35. Հռ., Բ 6. Բ Կոր., Ե 10. Հակ., Բ 20. Ընդհանր. 47:

² Մեկնություն ժամագրոց, էջ 343:

վում է, և այդ կլինի ավելացուկ վաստակ (*opera supererogationis*): Այդպիսի գործողք բարձր կատարելություն սուրբ են ու երանելի են, որոնց ավելորդ, այսինքն՝ Աստուծո և յուր համար անկարևոր վաստակներից կազմվում է «եկեղեցական գանձարան վաստակոց» (*thesaurus meritorum*), որոնցից Հռովմա քահանայապետը կարող է բաժին հանել մեղավոր մարդկանց, ուստիև ծախում է թողություն թղթեր: Մարդու այդ գործերի վերաբերմամբ էլ եզրվիթական բարոյաբանությունն է առաջնորդում, որ նշանավոր է մանավանդ հինգ մոլորություններով, որոնք են. 1. Չափով ու կշռով հաշվարարությունը, զորօրինակ, թե որքա՞ն, տարին քանի՞ անգամ, որտե՞ղ և ինչպե՞ս պետք է սիրել Աստուծուն, կամ այս ու այն բարություն անել և այլն: 2. Ապաշխարություն անկարող մեղքերի տեսություն, որով ներելի են համարում որոշ մեղքեր և անապաշխարելի, զորօրինակ, ծուլություն, շատակեղություն, 25 կոպ. չափ գողություն և այլն: 3. Երկդիմություն ու երկմտություն խաբեություն ներելիություն, այսինքն՝ որ կարելի է սուտ չասել, բայց երկմտությամբ ու երկդիմությամբ խոսել և այլն: 4. «Նպատակն արդարացնում է միջոցը», այսինքն՝ բարի նպատակի համար ամենայն չար միջոց ներելի է: Եվ 5. ճշմարտանմանություն օրենք, որով ամեն մի հանցանքի մեջ սովեստորեն մի ճշմարտություն որոնելով՝ արդարացնում են մեղավորին:

Այս ամենի համեմատ Հռովմեական եկեղեցին ԺԲ. դարից սկսած ունի և մի տեսակ երկրավոր դատաստան, որում սրբեր ու երանելիներ է սահմանում յուր վաստակավորների խմբից ու պաշտելի դարձնում (*canonisation*): Տե՛ս և Մխիթար Տաշրացի, անդ. էջ 23: Ըստ այսմ՝ շատ հին վախճանվածներից առաջարկվում է սրբացնել և Հռովմա քահանայապետը, հանդիսավոր կերպով և առաջարկվածի դեմ «սատանայի փաստաբանի» առարկությունը լսելուց հետո, հառաջ բերված նորա արտակարգ հրաշքների և առաքինությանց հիման վրա սուրբ է անվանում և ամբողջ եկեղեցում պաշտելի հայտարարում: Սրբացման արժանանալու առաջին աստիճանն է «երանացումը», որով կանոնվում է, թե առաջարկվածը պաշտելի է ոչ թե ամբողջ եկեղեցում, այլ մի կողմում ու զավառում: Զարմանալի է միայն, որ «երանելի» կա-

նոնվածը հետո նորից առաջարկվում է սրբացման համար, երբ հառաջ են բերում նորա կյանքից նորանոր սքանչելիքների տեղեկությունն այն քահանայապետին, որ առաջ միայն երանելիություն է արժանացնում:

Ուրեմն մարդ ինքն է փրկություն վաստակում յուր գործերով. մարդ ինքը վերացնում է յուր և Աստուծո միջի գրեթե իրավաբանական հաշիվները. մարդ մինչև անգամ ավելի գործեր կարող է կատարել, քան Աստված կարողանում է պահանջել, կամ թե մարդ կարող է կատարյալ դառնալ և փոքր էլ ավելի արժանիքներ գանձել այլոց համար. վերջապես մարդ կարող է կատարյալ դառնալ, և մեղավորն ոչ թե Քրիստոսով է փրկվում, այլ ուրիշի ավելորդ վաստակով և մանավանդ Հռովմա քահանայապետի կշռադատությունամբ ու հրամանով: Այս հիմամբ Հռովմեական եկեղեցին մոլորություն մեջ զառածում է՝ վարդապետելով, որ յուր պաշտոնյաները կղեր, այսինքն՝ ժառանգավորներ են, իսկ ժողովուրդը՝ մի տեսակ կցվածք, եկվոր ողորմելիներ, որոնք նոցա փշրանքներին են կարոտ ևեթ: Հռովմա քահանայապետը, դնելով յուր գլխին ականազարդ եռակի խոյր, որի վերև ամրացրած է մի ոսկի երկրագունդ, քարոզում է, թե յուրն է իրավունքը երկնքում՝ մարդկանց սուրբ կոչելու, յուրն է իրավունքն և քավարանում՝ նորա տանջանքներից թողություն թղթերով ազատելու, և յուրն է իրավունքը երկրի վրա, որ արտահայտում է բանադրանքով. ինքն արեգակն է, և յուրյանից են լույս ստանում նույնիսկ թագավորներն, որոնք լուսին են: Եկեղեցին կղերն է և Քրիստոսի՝ իբրև թե հաստատած, երկու սրերը (Ղուկ., ԻԲ 38) ներկայացնում են եկեղեցու ու պետական իշխանությունը. եկեղեցին հոգևորն է գործադրում, իսկ մարմնավորը եկեղեցու համար է հիրարկվում:

Բողոքականք էլ, որոնք միշտ առաջնորդվել են Հռովմեական եկեղեցուն հակառակ սկզբունքով, բոլորովին ընդհակառակն են վարդապետում (թերևս հենվելով Օգոստինոսի մի թյուր կարծիքի վրա): Նոքա ասում են՝ մարդ անընդունակ է աստվածային շնորհաց գործակցելու, այլ Աստուծուց մխիթարվում է և արդար հրապարակվում, երբ նա լսում է Աստուծո խոսքն և ընդունում է Ս. Հոգուն: Նորոգված քրիստոնյան, անկարող լինելով գործակցել Աստուծո յուր փրկություն համար, պետք է շնորհակալություն և

Հնազանդության զգացմունքով բարի գործե, միայն թե այդ գործերն ոչ մի նշանակութիւն չունին նորա փրկության համար, ըստ որում՝ այդոնք չեն հիշվելու հավիտենական փրկության մեջ մտնելու համար: Հավիտենական կյանքն ոչ թե բարեգործությամբ է տրվում, այլ՝ միմիայն հավատքով:

Ըստ այսմ՝ բողոքականք, մերժելով Հռովմեական եկեղեցու արտաքին դարձրած փրկագործութիւնը, ճգտում են կատարելապես ներքին դարձնել, սակայն չկարողանալով ճշմարտության մեջ մնալ, ընկնում են հակառակ ծայրահեղության մեջ: Այս ուսմունքը հակասությանց մեջ է ընկնում, որ ասում է, թե մարդ չի կարող յուր փրկության համար գործակցել Աստուծուն, բայց և ասում է, թե պետք է հավատքով միանա Աստուծո հետ, որ փրկվի. քրիստոնյան պետք է բարի գործե, բայց և այնպես նորա գործերը նշանակութիւն չունին նորա փրկության համար: Թերի է այս ուսմունքը, վասնզի դարձնում է հավատքը մի մտավոր ուշադրութիւն առանց զգացմունքի ու կամքի, այնպես որ, բավական է քրիստոնյային մտածել Քրիստոսի վրա, ու կփրկվի նա: Ուրեմն փրկութիւնն էլ ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ մի անձնական գիտակցութիւն, թե ինքը փրկվել է, մի համոզմունք և ուրիշ ոչինչ, թե ինքը փրկվել է՝ ըստ գնոստիկյան սկզբանց: Այնուհետև մարդուն ընդարձակ ասպարեզ է մնում ինքնաստվածացման և ինքնագոհության, այսինքն՝ հակառակ Հռովմեական եկեղեցուն՝ առանց կարոտելու ո՛չ եկեղեցու, ո՛չ հոգեւորականության և ո՛չ ս. խորհուրդներին անգամ: Այլև որովհետև մարդու համակրութիւնից կամ ուշադրութիւնից է միայն կախված նորա փրկութիւնը, հետեւաբար նա կարող է մի դյուրին մտադրությամբ գրավել փրկութիւնն ինչպես մի գաղափար կամ մի գիտնական տեսութիւն: Ուրեմն դարձյալ հակասութիւններ, մարդ ոչինչ է, բայց և այնպես նորա փրկութիւնը յուր մի ինքնահաճ ուշադրութիւնից է կախված. նորա փրկութիւնը կատարվում է, միտք դարձնելով Աստուծո վրա, բայց և նա չի կարող գործակցել Աստուծո. նա դառնում է մի մեքենա փրկագործության տակ, բայց և ինքն գիտե՝ փրկված է թե ոչ և այլն, և այլն: Այդ ամենը ծագում է նորանից, որ բողոքականաց քարոզած հավատքը իսկապես մեռյալ է, բղխում է միմիայն մտքից և ոչ թե մարդու հոգու բոլոր կարո-

ղություններից կամ լրումից: Սակայն չէ՞ որ առաքյալն ասում է. «Դու հաւատա՞ս, զի մի է Աստուած, բարեոք առնես. եւ դեւք հաւատան եւ սարսեն» (Հակ., Բ 19, 24. Մատթ., է 21. Հռ., Բ 6, 13), որոնց սակայն փրկությունն չկա: Այսպիսով, Հռովմեական եկեղեցին աստվածացնում է յուր քահանայապետին և մարդու փրկությունը նորանից կախյալ դրության մեջ դնում, իսկ բողոքական եկեղեցին անհատին է աստվածացնում և ամենայն ինչ նորան ենթարկում: Այնտեղ չկա հավասարություն, և կղերը յուր հոտի տերն է և ոչ պաշտոնյան, իսկ այստեղ չկա սիրո միություն և առաջնորդություն, և ժողովուրդը ցրվում է ամենուրեք ու գահավիժվում: Այնտեղ խաբվում է հավատացյալն՝ յուր փրկությունը եռապետից ստացած համարելով, այստեղ զառանցում է ինքնախաբության մեջ անհատը՝ երեւկայելով, որ յուր ինքնահնար «հավատքով» կամ տեսական մտածողությամբ փրկված է անընկճելի:

Յվինգլի ու Կալվինն էլ, ընդունելով բողոքական այն սկզբունքը, թե մարդը մեղանշումով բոլորովին ընկավ ու զրկվեց ոչ միայն բարի գործելու կարողությունից, այլև կամեցողությունից, սկսան քարոզել ճշգրիտ հետևողականությամբ հակառակ լուծերաններին՝ հետևյալը. մարդ անընդունակ է բարեգործության, նա կարող է միմիայն հավատքով փրկվել, իսկ այդ հավատքն Աստուծո տուրքն է, շնորհն է և ոչ թե մարդու կամքովն է: Եվ որովհետև փրկվում են ոչ բոլոր մարդիկ, այլ միայն նոքա, ում որ ընտրում է Աստված, ուստի մարդու փրկությունը նախասահմանված է: Աստուծո համար չկա ոչ մի սահմանափակություն, և նորա կամքը թագավորում է ամենայն գործում և ամեն մարդու վրա, ըստ որում՝ մարդու կամքը ոչինչ է նորա առաջ: Եվ որովհետև նա այդ կամքի հետ ունի և ամենազիտություն, հետևաբար նա ի հավիտենից գիտեր ամեն լինելիք և թե ո՞վ պետք է փրկվի և ո՞վ ոչ: Ուրեմն Աստված նախասահմանել է մեկին կորուստ, մյուսին՝ փրկություն. մեկին տալիս է յուր շնորհը, մյուսին՝ անեծք, և երկուքն էլ չեն կարող ընդգրիմանալ Աստուծո կամքին, այլ, ուզեն չուզեն, պետք է այդպես լինին: Ամեն մարդ ծնվում է ճակատագրով կա՛մ իբրև չար, կա՛մ իբրև բարի՝ ըստ Աստուծո կամքին: Հավատացյալը կարող է խաղաղ ու հանգիստ լինել, լավ

գիտենալով, որ ինքն անպատճառ փրկություն է ստանալու: Մի խոսքով այս տեսությունը ո՛չ այլ ինչ է, եթե ոչ՝ հին հեթանոսական մոլորությունն ա՛յն տարբերությամբ, որ այնտեղ բարին Աստուծուց էին համարում, իսկ չարը՝ անհրաժեշտապես դեհից:

Այս ակներև աղանդավորությամբ անարգվում է թե՛ Աստուծո սրբությունն, արդարությունն և ամենաբարությունն, և թե՛ մարդ այլևս չէ ճանաչում բարոյապես ազատ՝ ըստ պատկերին Աստուծո ստեղծված: Աստված դառնում է մարդու չարությանց պատճառ, և այս տեսությունից նոքա չեն քաշվում, հիմնվելով յուրյանց այն մոլորության վրա, թե Աստված դուրս է յուր ստեղծած օրենքներից իսկ, չարի պատճառ լինելով՝ նա ոչինչ չի անում, այլ մեղադրվում է չարագործ մարդն, որ օրինագանց է գտնվում: Այս արդեն մի այլանդակություն է, քանի որ Աստուծո մասին պնդում է, որ նա յուր բարոյական օրենքներից դուրս է, մեկի համար ամենաբարի է, մյուսի համար՝ զարհուրելի, մեկն աշխարհ է գալիս հաճության, մյուսը՝ տանջանքի համար միմիայն այն պատճառով, որ Աստված այդպես է կամենում: Այսպիսով, այս հիշեցնում է մեզ հեթանոսների ճակատագիրն ու նոցա անարդար աստվածը, որ ըստ յուր քմաց՝ ում ուզում է, բարիք է անում, ում ուզում է՝ չարիք՝ կատարյալ կամայականությամբ: Ուրեմն և մարդիկ այլևս ոչ մի մտածողություն չպետք է ունենան յուրյանց վրա և Աստուծուց էլ չպետք է երկյուղ անեն, քանի որ լինելու են այն, ինչ որ նախասահմանված է, և չունի ոչ մի բարոյական ազատ կամք և կոչումն ու կոչման ձգտումն, որոնք պարզ ու որոշ բացատրված են Ս. Գրքում հակառակ այդ աղանդին^{46*}:

Ս. Գիրքը հիմնովին տապալում է այդ հակաքրիստոնեական կամ հեթանոսական աղանդը: Մարդ ինքն է պատասխանատու յուր գործերի համար, ուստիև Աստուծո դատաստանը պետք է լինի, նորա շնորհն ամենքի համար է, և փրկվելու կամքը մարդունն է¹: Այդ աղանդավորները հիմնվում են Հռ., Թ 11-13, 15, 18 տողերի վրա, որոնք իսկապես այդպես առանձին կտրած վերցրած էլ չեն այդ կարծիքին օժանդակում, վասնզի լավ կարդալով՝

¹ Մատթ., ԻԵ 34-36, 41-43. Տիտ., Բ 11-12. Ել., ԿԶ 4. Գործք, Է 51. Եբր., Դ 11:

կտեսնենք, որ առաքյալն երբեք այդպիսի միտք չէ հաստատում: Առաքյալն առհասարակ խոսում է մարդու կոչման և ընտրության մասին (Եփ., Ա 4), որ կախված է Աստուծո շնորհից ու ողորմածությունից (Բ Տիմ., Ա 9) և ոչ թե Մովսիսի օրենքները կատարելուց, ինչպես քարոզում էին քրիստոնյա դարձած հրեաներն, որոնք ուզում էին աստվածային փրկություն շնորհը միմիայն ինքյանք սեփականել: Առաքյալը սոցա հակառակ քարոզում է, որ Աստված ամենքին է կանչում դեպի փրկություն, նա ազատ է և կարող է տալ յուր շնորհն՝ ում կամենա, ինչպես տվավ Հակովբին, Մովսիսին և այլոց, բայց զրկեց Եսավին և Փարավոնին, որոնք ինքյանք ընկան իսկապես Աստուծո ողորմություն տեսությունից, մինչդեռ Աստված Հայր է ամենքի և կամենում է փրկել բոլորին, որոնց և կանչում է դեպի փրկություն¹: Ուրեմն նա յուր ողորմությամբ է կանչում մարդկանց, որոնք առանց այդ շնորհաց պետք է կորչեին, և եթե մեկին փրկություն է շնորհում ու մյուսին՝ կորուստ նույնիսկ ծննդից, այդ ևս նա անում է՝ ըստ յուր կանխագիտություն, պատժելով արդարությունը նոցա, որոնք չեն լսում Աստուծո ձայնին և հակառակում են նորա բարերար կամքին՝ առանց օգտվելու նորա երկայնամտությունից (Հռ., Թ 14-22): Առաքյալն ուրեմն շեշտում է Աստուծո նախագիտությունը, նախատեսությունը և ոչ թե նախասահմանումը, ըստ որում, Աստված ամեն մեկի ծննդից գիտե, թե արդյո՞ք փրկվելու է, թե՞ կորչելու, և ոչ թե սահմանել է, որ անպատճառ այդպես լինի: Մարդու ազատ կամքը, Աստուծո արդարագատությունն ու սրբությունն ոչ մի կերպ չեն կարող հաշտվել նախասահմանման մոլորություն հետ և այս ակներև երևում է աշխարհի բազմաթիվ փորձերից: «Բայց մարդիկ յիմար ի չպատահեալն չհային, բայց եթէ զմինն պատահել տեսանիցեն՝ զայն առեալ վերացուցանեն եւ ի լսելիս ամենեցուն ակնարկեն», - ասում է Ս. Հովհան Մանդակունին: Եվ եթե զանազան պատահմունքների թյուր ու թերի վիճակագրությամբ կարելի լինի նախասահմանություն հաստատել, հապա հեթանոսամիտ հներն ևս իրավացի են, որ չորեքշաբթին և ուրբաթը չար օր էին համարում,

¹ Մատթ., 9. Հռ., 9. 29-30. Ը 29. Թ 24. Ա Տիմ., Բ 4:

դյուլթերին հավատում էին, սատանայի իշխանությունը ճանաչում, չարի մշտականության հավատում և այլն^{47*}: Սակայն Ս. Հովհան Մանգակունին ասում է ի դեպ. «Ո՞չ ապաքէն ամենայն աւուրքն Տեառն են, եւ ի յաւուրս ամենայն զոր բարի գործեմք՝ մերով յօժարութեամբ եւ կամաւն Աստուծոյ, եւ զոր չարն գործեմք՝ մերով չարութեամբ եւ ներելով Աստուծոյ, եւ բարւոյն Աստուած է կատարիչ, եւ չարին մեք եմք իշխան»^{48*}: Ուստիւ մերժելով նախասահմանությունը կամ ճակատագիրը՝ Ս. Հայրը յորդորում է. «Եւ արդ հայեսցուք ի պատուիրանս Աստուծոյ, եւ զգրեալս ի նմա արասցուք. եւ մի՛ մոլորեսցուք իբրեւ զհեթանոսն ի բախտ եւ ի ճակատագիր եւ ի հրամանս: Զի զինչ եւ հրամանքդ տարածին ընդ ամենայն երկիր, եւ բանդագուշեալք խօսին սուտ, եթէ մարդ ընդ հրամանս վարի եւ գործէ: Եթէ այդպէս է, եւ ընդ հրամանաւ գործէ մարդ, ապա յայտ է՝ եթէ եւ դատի ոչ վասն մեղացն, զի զհրամանս նորա կատարեմք: Ապա եւ պսակիմք ոչ վասն արդարութեան, զի ոչ եթէ մեր կամաւ գործեմք զբարին, այլ նորա հարկաւ ակամայ: Ապա եւ թագաւորք ոչ պարտին զգողն եւ զպոռնիկն եւ զսպանողն տանջել, զի ոչ իւրով կամաւ գործէ զայն, այլ զհրամանս կատարէ»^{49*}:

Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին մերժելով մերժում է այդ մոլորությունք և վարդապետում է, որ մարդը մեղանչումով ընկավ ապականացու կյանքի մեջ և անկարող դարձավ ինքնուրույնությամբ փրկություն ձեռք բերել: Նա ինչպես որ Քրիստոսի փրկագործությունք պետք է վերստին մոտենա Աստուծո, այնպես էլ Աստուծո ողորմությունք ստանում է Աստուծո Ավետարանն, որով պետք է դիմե դեպի աստվածային շնորհ: Ուստիւ նա պետք է զգա յուր ինքնուրույնությունք փրկվելու անկարողությունն, ապաշխարի և փրկություն հայցե հավատքով, հուսով ու սիրով: Հավատքով նա պետք է նվիրվի Քրիստոսին ու նորա Ավետարանին իբրև ճշմարիտ Աստուծո մարդացյալ Որդուն ու նորա ձայնին: Հուսով պետք է ընդունի, որ Քրիստոս ամենակարող է և յուր խաչով մեզ հավիտենական փրկություն ու կյանք է պարգևելու ի կատարումն յուր բոլոր խոստմանց, և որ նա կտա մեզ Ս. Հոգու զորավոր օգնությունն և կտանե դեպի ճշմարտության հաղթանակ: Վերջապես սիրով, այսինքն՝ ամենայն էությունք,

մտքով, զգացմունքով ու կամքով մարդ պետք է միանա Քրիստոսի հետ և մտածի նորա ճշմարտությունները, զգա ու գործե յուր աստվածահաճո կենցաղում¹: Ուրեմն ճշմարիտ քրիստոնյան պետք է կենդանի հավատքով վառվի, հուսով ամրանա ու սիրով բարեզարդվի Ս. Հոգու շնորհաց տակ և իբրև Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու հավատարիմ որդի հառաջադիմե յուր կենցաղավարությամբ: Եվ եթե հավատացյալն յուր հավատքով, սիրով ու հուսով վառված անձնագոհ նահատակ է դառնում՝ յուր Եկեղեցուն հավատարիմ մնալով՝ Քրիստոսի անվան համար, այդպիսին և՛ սուրբ է, և՛ տոնելի է գինվորյալ եկեղեցում, վասնզի երանական վիճակում է Անդրանկաց եկեղեցում: Նա պետք է հավատք ունենա, բայց ոչ մեռյալ հավատք, այլ նա պետք է հավատաբուրդի գործերով կենդանի լինի²: Եվ այն ժամանակ նա կփրկվի կամ փրկությունը կյուրացնե Քրիստոսի ամենողորմ շնորհով, այն շնորհված վաստակով, որ մեր բոլոր հավատքից և առաքինություններից գերիվերո է: Քրիստոսի տվածը շնորհ է, վասնզի մենք չենք կարող ո՛չ արժանապես հավատալ և ո՛չ արժանապես բարեգործ լինել. նորա շնորհը ստանում ենք մեր ձգտման և ընդունակության համեմատ՝ ըստ Աստուծո իմաստուն տնօրինության: Քրիստոս մեր ճշմարիտ կամքի իրագործման օգնական է և մեր տկարության մեջ յուր տված Ս. Հոգով, ըստ որում և կատարյալ փրկության կհասնենք հանդերձյալով նորա շնորհով: Ուստիև Քրիստոս պատվիրում է՝ ձգտել կատարյալ Հորը նմանելու (Մատթ., Ե 48), այնպես որ երբեք չենք կարող հասնել մեր նպատակին, և ուրեմն ոչ ոք էլ չի կարող ավելի վաստակներ ունենալ, ինչպես խոստովանում է նույնիսկ Պողոս առաքյալի պես հավատքի ախոյանը³: Ծճմարիտ քրիստոնյայի փրկության յուրա-

¹ «Սէր եւ ի հնումն եւս քարոզէր, այլ ի նորումս Քրիստոս եւ զսիրելիս եւս հրամայէ սիրել, եւ զթշնամիս եւս սիրել, եւ զանձն եւս դնել ի վերայ սիրոյ սիրելոյն. եւ նա զանձն իւր եղ ի վերայ թշնամեաց եւ սիրելեաց, զի զպատուիրանն սիրոյ ոչ բանիք միայն, այլ եւ արդեամբք ի մեզ հաստատեսցէ: Վասնորոյ եւ մեք զԱստուած սրտի սիրեսցուք եւ զպատուիրանս նորա երկիւղի պահեսցուք, զի այս է սիրելն զԱստուած, եթէ զպատուիրանս նորա սրտի պահեսցուք. եւ պատուիրանք նորա այս են՝ զի ճշմարտի սիրեսցուք զմիմեանս. եւ ամենայն, որ ճշմարտի սիրէ զեղբայր իւր, նա պահէ զպատուիրանս նորա»: Ս. Հովհ. Մանգ.:

² Ա. Տիմ., Դ 3. 2 18. Բ Կոր., Թ 8. Ե 10. Կող., Ա 10. Գաղ., 2 10. Տիտ., Գ 1. Հակ., Բ:

³ Փիլ., Գ 8-14. Գաղ., Բ 2. Բ Կոր., ԺԲ 8. Ա Կոր., Թ 24. Հռ., Թ 16:

ցումն արտահայտում է Պողոս առաքյալի կյանքի նշանաբանով. «Ուշ եղեալ ընթանամ ի կէտ կոչման Աստուծոյ ի Քրիստոս Յիսուս»¹: Ընթանում է և հույս ունի, որ կհասնի, սակայն այդ ևս Աստուծո զիտենալիքն է և նորա ողորմածությունիցն է կախված. այդ պետք է թելադրե մեզ մեր հավատքը²: Երբեք չպետք է մոռանանք Քրիստոսի պատվերն, որ վերջնական կնիք է Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու ուղիղ վարդապետության. «Նոյնպէս եւ դուք յորժամ առնիցէք զամենայն հրամայեալսն ձեզ, ասասջիք, թէ ծառայք անպիտան եմք, զոր պարտէաքն առնել՝ արարաք»³: Սակայն մենք պետք է մեր կարողացածն անենք, վասնզի «Թողուլ զմեզս աւագանաւն՝ Աստուծոյ միայն է, իսկ պահել զմկրտութեան շնորհն՝ այն մերոյ փութոյս է»⁴:

Նույն սկզբունքը պահում է Հայաստանյայցս Եկեղեցին նաև յուր հավատացյալներից սրբեր ճանաչելու դեպքում: Ամենքի քրիստոնեական բարեպաշտությունը երևում է հավատքից, սակայն ամենքին չի վիճակվում հավատքի պտուղը գերազույն օրինակով ցույց տալու: Ուստի սուրբ են ճանաչվում միմիայն նոքա, որոնք յուրյանց հավատքի գերազույն օրինակ են և ցույց, այն է՝ Քրիստոսի վկաներն և նորա Եկեղեցու համար անձնագոհությամբ դեպի մահ զնացողները: Այդպիսի անձինք այլևս պետք չունին առանձին քննադատության ենթարկվելու և ապա սրբոց կարգը դասվելու, այլ զոցա մահը հավատքի համար կամ կենդանի մահանվեր գործունեությունը Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու համար ակներև և անհերքելի ապացույց է, որ նոքա սրբվում են յուրյանց որևիցե մարդկային մեղքից և Քրիստոսի խաչակից ճա-

¹ Փիլ., Գ 14. Բ Տիմ., Դ 7:

² «Զի որպէս ինքն Աստուած ոչ է ընդ հրամանաւ ծառայ, այլ ազատ եւ զինչ կամարար անին, որպէս եւ զմարդն ըստ իրում անանութեան ստեղծ տէր եւ ազատ եւ անձն-իշխան եւ զինչ կամարար բարոյ եւ չարի: Եւ կամակար սնօք եթէ բարիս գործեմք, արքայութիւն խոստացաւ, եթէ չար՝ դժոխս: Կարող եւ կատարիչ Աստուած բարոյ, եւ ընդմահ մեղատորի ոչ կամի, բայց զանձնիշխանութիւն ի մէջ ոչ բառնայ, քանզի սա է իսկ՝ եթէ կամեսցիք եւ լուիջիք ինձ»: Հովն. Մանդկունի, 206:

³ Ղուկ., ԺԷ 10. Ընդ. 11, 18-23: Երբ Ս. Արիստակեսը գնաց Նիկիա, «տեսին գնա գծոծ կերպարանով ազգն Յունաց եւ այսպն առնելով անարգեցին գնա ի լուր սրբոյն՝ ասելով. «Եկաք տեսէք զառաջնորդս Հայոց, որ արժանէ մահակալ մշակի»: Զայն իբրեւ լուա Ս. Արիստակէս, ասաց. «Իրաւ էք, զի արժան եմ մշակի, բայց՝ Տեսոն Աստուծոյ Ամենակալի»: Հմմտ. Մեկն. Ժամ., էջ 197-200:

⁴ Գրիգոր Արշարունի, անդ, էջ 13. Տե՛ս և Գրիգոր Սարկ. (Սոփեքք, Դ) 141-155:

նաչվում Աստուծո առաջ: Այդ գեղեցկապես բացատրում է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչն յուր վարդապետության մեջ, երբ հաճախ յուր խոսքերը դարձնում է Տրդատի նահատակած օրիորդների վրա: Սուրբ են դոքա, վասնզի յուրյանց հավատքի գերագույն զոհի օրինակով հաճելի են դառնում Աստուծո և սրբվում որևիցե մեղքերից: Սուրբ են դոքա, վասնզի դոցա նահատակության գործը լուրջ մարդկային ուժերով անկարելի է, սակայն նոքա յուրյանց հավատքով ստանում են աստվածային գործության շնորհը և դեպի մեծ գործը դիմագրավում^{50*}: Իսկ մի անձն, որի մեջ այդպիսի աստվածային շնորհ է փայլում Քրիստոսի անվան վկայելու համար, անշուշտ սուրբ է Աստուծո առաջ¹, սուրբ կկոչվի և ամբողջ Եկեղեցում իբրև նույն Եկեղեցու կենդանության պտուղ: Բավական է միայն թերթել Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու պատմությունն Ա. դարից, այսինքն՝ Ս. Թադեոս ու Բարդուղիմեոսից ու նոցա նահատակակիցներից սկսած մինչև մեր օրերն, և մենք կունենանք մի հաստատուն ապացույց, որ սրբությունն ոչ թե մարդկային քննադատությամբ ու վճռով է տրվում մարդկանց, այլ աստվածային գործով է հռչակվում մարդու մեջ առանց որևիցե մարդկային օժանդակության կարոտելու: Ամբողջ Եկեղեցու լրումը իբրև մի մարմին ու հոգի միանգամից սկսում է ճանաչել այդպիսի սուրբին յուր Անդրանկաց ընկերակից, իսկ Եկեղեցու իշխանությունը միայն օրինական հայտարար է դառնում այդ միաձայնություն:

Այս նկատմամբ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի որդի Սուրբն Վրթանես ասում է յուր ժամանակի հավատագրի քաջերին. «Մխիթարեցարուք ի Քրիստոս, վասն զի մանաւանդ որք մեռանն, նոքա յաղագս աշխարհի եւ եկեղեցեաց եւ աստուածագործ օրինացն տուչութեան, զի մի գերեալ քանդեսցի աշխարհս, եւ սուրբ եկեղեցիքն անօրինեսցին եւ կամ մարտիրոսք անարգեսցին, եւ կամ սուրբ սպասքն ի ձեռս պղծոցն եւ անօրինացն անկցին, եւ սուրբ Ուխտն այլայլեսցի, եւ որդիք մկրտութեան գերութեամբ անկցին ի պէսպէս պղծութիւնս անօրէնութեան կարգաց պաշտամանց: Եւ

¹ Սաղմ., Իս. 4. ԿԷ 36. ԾԺԵ 15. «Պատուական է առաջի Տեառն մահ սրբոց իրոց». Փիլ., Ա 20-23. Ա Կոր., ԺԵ 30-32. Բ Կոր., Դ 10-12. ԺԱ 23. ԺԲ 9-12:

եթէ աշխարհս ունիցին արդեօ՞ք թշնամիքն, եւ զիւրեանց զանօրէն, զանկրօն, զանաստուած կրօնից զօրէնս աստ արդեօ՞ք հաստատէին, որ զոր խնդրեմքս. քա՛լ եւ լիցի: Իսկ մեր բարեպաշտութեան նահատակք ի վերայ այսորիկ ճգնեալ պատերազմաւ, զչար պահեալ հեռացուցեալ հալածեալ յաշխարհէ՝ մեռան, զի մի յայսպիսի աստուածապաշտ եւ աստուածասէր աշխարհ անօրէնութիւն մտեալ չարի կամացն ի ծառայութիւն արկցէ, եւ զբազում ոգիս ջերմեռանդն սիրով բնութեանն ի միմեանց քակտել քայքայեսցէ: Իսկ սոքա մինչդեռ կենդանի էին, արդար վաստակօք ի վերայ այսորիկ վաստակեցան եւ ի մահուն իւրեանց միամտութեանն հաստատութեանն զանձինս փոխանակ տալով ընդ ճշմարտութեանն Տեառն, մատուցին ի վերայ եկեղեցեաց, եւ ի վերայ մարտիրոսաց, եւ ի վերայ Ուխտին սրբութեան օրինացն, եւ ի վերայ կարգաց հաւատոցն, եւ ի վերայ ուխտին քահանայութեան, եւ ի վերայ անթիւ նոր Քրիստոս մկրտելոցն, ի վերայ բանակի Տեառն աշխարհիս: Որք այնմ ամենայնի փոխանակ զանձինս իւրեանց ոչ խնայեցին, ընդ վկայս Քրիստոսի է նոցա համար պատուոյ: Արդ՝ մի՛ լացցուք զնոսա, այլ պատուեսցուք ընդ ճշմարտութեանն, առ նահատակսն դիցուք ընդ աշխարհ օրէնս յաւիտեանս յաւիտենից, զի ամենայն ոք զսոցա յիշատակ քաջութեան իբրեւ Քրիստոսի նահատակաց անխափան կատարեսցէ: Եւ մեք տօնս արասցուք, եւ ուրախ լիցուք, զի Աստուած այսօրիւք հաճեսցի ընդ մեզ, յայսմհետէ խաղաղութիւն շնորհեսցէ»¹:

¹ Փալատոս Բյուզանդ, Պատմ., III, ԺԱ:

ԼԵ.

ՎԵՐԱԾՆՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒ ՆՈՐ ԿՅԱՆՔ

Քրիստոսի փրկութիւնը շնորհվում է յուրաքանչյուր հավատացյալին Եկեղեցու սուրբ խորհուրդների միջոցով, իսկ այդ փրկութեան իրականացումը լինում է մի նոր ընթացքով, որ կոչվում է՝ վերածնութիւն ու նոր կյանք: Նախքան ս. խորհուրդների մասին խոսելը հարկ է մի համառոտ ակնարկով ճանաչել, թե ինչպե՞ս կամ ինչպիսի՞ր աստիճաններով է կատարվում վերածնութիւնն ու նոր կյանքի կարողութիւնը:

Վերածնութիւն կոչվում է այն նորոգ ծնունդն, որով անհատը կտրվում է ազամային ժառանգականութիւնից և ապա աստվածային շնորհաց և ճշմարիտ ազատութեան հարստութեամբ մի նոր անձն դառնում, ըստ որում, վերածնյալը ոչ թե Ազամի որդին ու ու պատկերն է լինում, այլ ճշմարիտ Աստվածամարդ Քրիստոսի եղբայրն ու պատկերը¹: Վերածնութեամբ ոչ թե մարդու բնութիւնը փոխակերպվում է էպպես, ոչ թե նորա «եսը» էպպես ուրիշ «ես» է դառնում, այլ նորա այլակերպված բնութիւնը ստանում է վերստին յուր աստվածազիր իսկութիւնն, ու նորա «եսը» դառնում է իսկական ինքնագիտակցութիւն, որով նա աստվածային շնորհաց մի ազատ զգայարանքն է դառնում աշխարհի տերը լինելու համար: Այնուհետև նա կտրվում է մեղանշական ուղղութիւնից, սուրբ կյանքի ուղղութիւն է ստանում և թեև իբր աշխարհում ապրող աշխարհի մեղքի ազդեցութիւնից զերծ չէ մնում, սակայն կարողանում է հաղթող լինել յուր նոր ուղղութեամբ: Այնուհետև նորա կյանքի վեմը Քրիստոս է², զորութիւնը Ս. Հոգին է, ճանապարհը քրիստոնեական սրբութիւնն է, կատարելատիպն է Աստված, գործարանն է Հոգին, իսկ զգայա-

¹ Հովն., Գ 5. Բ Կոր., Ե 17. Հակ., Ա 18. Հանախ., Բ 396. Մամբրե Վերծ., էջ 66. Եղիշէ, Ծառք, էջ 202:

² «Ինչ յուսալ ի մարդ եւ կամ պարծել մարդով՝ քաւ լիցի, բայց միայն ի խաչն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի», - ասում է Վահագն Մամիկոնյանն իսկ (Փարս., 464):

րանն է հավատքը: Ըստ որում՝ «Հաստատութիւնն ուղիղ հաւատոց բովանդակիչ է սուրբ սիրոյն եւ յուսոյն անսասանելի կալ», - ասում է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը (Հաճ., ԺԱ 154):

Վերածնութեան ընթացքի մեջ տարբերվում են չորս աստիճաններ՝ դարձ, գղջումն, քավութիւնն և գորացումն^{51*}: Դարձն է մարդու կյանքի ուղղութեան այն ընդհատումը, որով նա կտրում է յուր ծառայական կապանքներն աշխարհի բռնութիւնից: Այդ էր պահանջում և Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը կռապաշտ հայերից. «Եթէ ոչ խլեւջիք ի ձէնջ գանդեանն սովորութիւնն, ոչ կարէք ընդունել գսերմնն, որ ի ձեզ պտուղ տայցէ զօգտութեան» (Ագաթ., 298): Շատ անգամ մարդ նախապատրաստութեամբ լրացած՝ մոտիկ է լինում դարձի, սակայն քաջութիւնն չէ ունենում դառնալու կամ թե հետաձգում է յուր վճռական քայլը (Ղուկ., ԺԳ 3, 6-9): Բայց դառնալով դեռևս նա չէ կարողանում պահպանել յուր անձն յուր ազատութեան մեջ. նա դեռևս պետք է օգնութեան դիմէ Քրիստոսի շնորհներին, որի քաղցն ու ծարավը զգալով՝ նա ոգևորվում է Քրիստոսի փրկութեան հուսով և գղջմամբ ցավում է յուր անցյալ կյանքի կորստական հարվածների վրա. նա տրտմում է ու սգում կորցրած աշխատանքների և օրերի վրա, նա զգում է, որ ինքն աղքատ է հոգևոր առաքինութիւններից և զզվում է յուր անցյալից (Բ Կոր., է 9): Ապա նա զգում է մի մխիթարութիւնն՝ տեսնելով Քրիստոսի փրկութեան շնորհաց փառքն ու պայծառութիւնն, որոնց լուսավոր շողերն արդեն սկսում են շողալ նորա խավար հոգու լուսամուտներից դեպի ներս: Ուրեմն գղջում է մի ներքին տխրական զգացումն, որով մարդ ցնցվում ու զարհուրում է՝ տեսնելով այն մեծ հակասութիւնն ու պառակտումը, որ կա յուր առաջվա կամքի ծառայական ուղղութեան և նոր ճանապարհի պայծառ կատարելատիպի մեջ: Նորա հոգու մեջ պատկերանում է Հին Ադամը՝ աշխարհի տիղմի մեջ շաղախված, իսկ նորա դիմացը հանդիսապես նոր Ադամը՝ փառաց լույսով ճառագայթված: Երկու հակատիպութիւններ, որոնց մեջ հեղհեղվում է անհատն և ձգտում «հինը թօթափել և նորը զգենուլ»: Նա զգում է, որ այդ յուր ուժից վեր է, սկսում է ապաշխարել (գղջմամբ սգալ անցյալի վրա)՝ մխիթարութեան սպասելով յուր

Փրկչից: Հարկավ այս դարձն ու զղջումն ամեն անհատի մեջ տարբեր կարգով, ուժով ու ճգնաժամով է լինում¹:

Ինչպես որ դարձն ու զղջումը մարդու որոշ նախապատրաստությունների լրանալուց և հոգեբանական որոշ վիճակից հետո է լինում (Գործք, Թ 5), այնպես էլ զղջումից հետո մարդու փրկագործությունն որոշ կարգ ունի: Նա դարձնում է յուր սիրտը դեպի Փրկչի կոչի ձայնն և հավատալով, որ նա է մարդկության ու յուր Փրկիչն և Աստուծո հետ հաշտեցնողը, հայցում է արդարություն, այսինքն՝ որ Աստված արդար համարի և որդիացնե²: «Ուր հաւատք են, անդ եւ Աստուած, եւ ուր Աստուած է, ամենայն ոք անդ է», - ասում է Ս. Եղիշեն: Հավատացողին մոտենում է Քրիստոս և օգնություն մխիթարություն ձեռք մեկնում: Ապա դարձողը մկրտվելով՝ յուր հնությունը մեռնում է և վերածնվում է իբրև նոր մարդ. նա քավություն է ստանում յուր մեղքերի և նոր արարած դառնում: Քավություն է ուրեմն մարդու այն նոր ընթացքի սկզբնավորումը, որով նա ազատվում է ապականացու վիճակից և նոր կյանքի շեմի վրա դրվում: Սակայն հին կյանքի կապերից կտրվելով՝ մարդ կարոտ է հզոր գորացման, որ կարողանա նոր կյանքի մեջ աճել, զարգանալ ու ճշմարտության զինվոր լինել: Դորա համար նա պետք է մտնի մտերիմ հաղորդակցություն մեջ Քրիստոսի հետ, որ այլևս ոչ թե ինքն ապրի, այլ Քրիստոս՝ յուր մեջ և միություն հաստատե յուր հետ (Գաղ., Բ 20): Ահա այստեղ Ս. Հոգին աջակցում է նորան, քավում, մաքրում է և Քրիստոսի հետ սերտ միություն մեջ դնելով՝ կյանքի նոր սկզբունք վարսում նորա մեջ (Եբր., Ժ 22. Կող., Բ 13): Այդ մեծ փոփոխությամբ սկսվում է նոր կյանք գորացած ընթացքով, որ այլևս ոչ թե աշխարհին ծառայել է, այլ աշխարհի ծառայացումն է և ենթարկումն է աստվածահաճո կենցաղի և մարդկային ճշմարիտ կոչման իրականացման ներքո: Հետևաբար գորացումն է աստվածային այն ներգործությունն և աջակցությունը, որով ազատապես նվիրված դարձողը կարող է հանդիսանում ճշմարիտ կյանքի ճանապարհով ընթանալու դեպի հաղթության պսակը:

¹ Տե՛ս գործրհմակ Ղուկ., Է 37: Ժ 39. Եղիշեն, 333:

² Հո., Գ 28. Ե 1. Ը 15. Եբր., Ժ 22. Գաղ., Բ 20:

Այս հոգեւոր կեանք է, «վասն զի ամենայն, որ մերձենայ ճշմարիտ հաւատով ի Ս. Հոգին, ընդ նմին եւ հոգիացաւ», - ասում է Ս. Եղիշեն (343): Այսպիսին մեռնում է մեղքի համար և կենդանանում է արդարութեան համար (Հաճ., Բ 410):

Հավատացողն, սկսելով յուր նոր կյանքը, ճշմարիտ հարաբերութեան մեջ է մտնում Աստուծո հետ և ճշմարիտ դիրք բռնում աշխարհում. նորա հավատքը դառնում է այն գիտակցական զգայարանքն, որով նա սերտ միութիւն է հաստատում Աստուծո հետ, և Աստված այդ հավատքի վրա է հաստատում նորա ապագա երանութիւնը (Հո., Ը 1): Եվ այդ հավատքից ճառագայթվելով՝ բղխում են նորա կյանքի բոլոր հանգամանքները, ինչպես այդ արտահայտվում է նախարարների մի խոսքի մեջ. «Մեր գործ եւ աշխատութիւն չէ վասն երկրաւոր ինչ վայելից, եւ ոչ վասն կնոջ եւ որդւոյ... բայց խորհուրդ է հաւատոյս մերոյ մեծ եւ պատուական» (Փարպ., 450): Հավատացողը նորոգւած է աճում, նոր բնավորութիւն է դառնում, միշտ անզգա դառնալով դեպի մեղքն ու մտածելով հոգւորը, վասնզի այժմ հավատքով նա ընդունում է Ս. Հոգու շնորհներն և այդ շնորհաց տակ զարգանում նոր կյանքի համար դեպի կատարելութիւն¹: Նորա կյանքի նշանաբանն է սրբութիւն և միւսնույն ժամանակ աստվածային գործունեութիւն աշխարհի վրա: Նորա բնական ձիրքերը Ս. Հոգու շնորհով ազնվանում են ու պայծառանում, մտքերը լուսավորվում են, կամքն արիանում, սրտի հարստութիւնները բացվում են և միաժամանակ հետզհետե վերանում են եսապաշտութիւնն ու թմբբութիւնը: Ս. Հոգին շարունակ զարթեցնում է նորա հոգու ուժերն, որոնք և աճում են ու ծավալվում մարդու ազատ աշխատութեամբ: Որքան առավել են այդ շնորհներն, այնքան և անհրաժեշտ են մարդու աշխատութիւնն ու գործունեութիւնն, որ կարողանա շնորհաց համեմատ վառել և յուր ձիրքերը², իսկ այդ գործունեութիւնն, որ բղխում է յուրաքանչյուր հավատացյալի հավատքից, փայլում է ընդհանրութեան մեջ, այսինքն՝ սիրով (Ա Կոր., ԺԳ): Եսականորեն միմիայն յուր համար առանձնական

¹ Բ Կոր., Զ 16. Հո., Ը 15-10. Զ 4:

² Տե՛ս Ա Տիմ., Դ 14-16:

կյանք անցուցանողը ոչ ա՛յլ ինչ է, եթե ոչ եկեղեցու կամ ժողովրդի հիվանդ անդամը¹. Ճշմարիտ հավատացողի նոր կյանքի նշանաբանն է հասնել «ի մի միաբանութիւն հաւատոց եւ գիտութիւն Որդւոյն Աստուծոյ, յայր կատարեալ ի չափ հասակի կատարմանն Քրիստոսի» (Եփ., Դ 13): Այս բոլոր ընթացքը կատարվում է Աստուծո խոսքով և Եկեղեցու ս. խորհուրդների միջոցով, իսկ մարդու կողմից՝ աղոթքով և անձնվեր աշխատանքով. «Որպէս անդամօք կանգնի հասակ, այսպէս բարի գործովք կանգնի հաւատք, եւ հաւատով ստուգի յոյս, եւ յուսովն՝ հանդէսք»²:

Բայց ոչ բոլոր վերածնյալներն են հավասարապես Ս. Հոգու գործարան ու գործակից դառնում. ամեն մեկը նոր արարած է և նոր մարդ մի նոր կենսունակությամբ, սակայն ամենքի մեջ էլ տարբերություններ կան՝ ըստ յուրաքանչյուրի բնական ձիրքին և կարողության, ընդունակության ու զարգացման: Ընդհանրապես խոսելով՝ ոմանք Ս. Հոգու առանձին զինվորներն են դառնում և աստվածային գործի քաջ ախոյաններ ու նահատակներ, իբրև «ընտրության անոթներ», «մշակներ այգուն ճշմարտության»³. ոմանք անձնվեր գործիչներ են դառնում և աստվածային կյանքի ընթացք տալիս որոշ համայնքի, շրջանի կամ հասարակության մեջ, իսկ ոմանք անձնապես հավատարմությամբ կենդանի պահպանողներ ու պահողներ են լինում Եկեղեցու աստվածային կարգերի, սրբազան ավանդության և կրոնական կյանքի հառաջադիմության: Սակայն որովհետև մարդ սխալական է, ուստի ճշմարիտ քրիստոնյան յուր կյանքի մեջ շարունակ աշխատում է սրբվել Աստուծո շնորհով, ուղղվել և կատարելագործվել դեպի կատարյալ գործունեություն ու կյանք: Նա շարունակ դիմում է Աստուծո խոսքի զարթուցիչ ազդեցության տակ և նոր ի նորո ստանում է Ս. Հոգու գորացուցիչ ու կազդուրիչ շնորհները (ապաշխարություն ու հաղորդություն), որոնցով պինդ մնում է Քրիստոսի արարած և Ս. Հոգու տաճար: Իսկ եթե վերածնյալը

¹ «Որ գեղբայր իր տեսանէ եւ տրտում կայ, յաղթեալ է ի կեղծաորութենէ, որ աւանձինն անտի եւ զուարթ կայ, գեղեալ է ի սատանայէ»: Եզմիկ:

² Հաճ., Զ 362. Ընդհ., 33:

³ Գործք, Թ 15. Ագաթ., 368. «Ճշմարիտ մշակաց գործ այն է՝ զպիտանի արդիւնսն զշայեկանսն ի շտեմարանսն ժողովեացիս եւ զփուշն զդժնիկն տալ ճարակ հրոյ»:

դուրս է գալիս կամ դուրս է մնում և կամ անհոգ է լինում դեպի աստվածային այդ շնորհագործության կարգն և ինքն ինքյան նվիրվում ու յուր վրա դնում յուր խաբուսիկ հույսը, այն ժամանակ նա կա՛մ թմբրության մեջ է ընկնում ու թառամում և կա՛մ մի առանձին մոլորության է մատնվում ի կորուստ:

Մոլորությունն ստանում է դրական կամ բացասական ընթացք կրոնի վերաբերմամբ, ուստի և կարող ենք կրոնամոլություն անվանել: Կրոնամոլության վտանգը լինում է ամենայն մարդու մեջ, երբ զարթուցման ճգնաժամի մեջ է ընկնում, ըստ որում, նա զարթնելով կարող է ազատապես կա՛մ յուր ուժերի վրա հուսալ և կա՛մ նվիրվել Ս. Հոգու առաջնորդության, այսինքն՝ կա՛մ լույսն ընտրել և Աստուծով նորա մեջ շրջել և կա՛մ խավարում խարխափել (Եղիշե, 330): Այդպիսին եթե չէ ձգտում վառել յուր ճրագը՝ շարունակ շնորհաց յուղ ձեռք բերելով, եթե ծուլանում է և շնորհաց ժամանակն անցկացնում և եթե ինքն է վերստին ուզում յուր ուժերով յուր կյանքը բարվոքել առանց Աստուծո, ընկնում է կրոնամոլության մեջ: Հետևաբար կրոնամոլությունն է այն բացասական կամ դրական կատաղությունն, որի մեջ մարդ յուր անձնական համոզմունքներով, հայացքներով ու կարողությամբ է վերաբերվում դեպի կրոնը: Դրական կրոնամոլը կարծում է, թե ինքն է Աստուծո ուղարկվածն և ամբարտավանությամբ սկսում է յուր մտքի գործությամբ Աստուծուն ու նորա կարգերն ու պատվերները փոխարինել իբրև մի նոր «մարգարե»: Նա սկսում է արհամարհել եղած կարգերն և օրենքներն և անձամբ հեղինակություն դառնալ յուր նեղ մտքի հիման վրա: Այդպիսիները ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ կրոնական խորին մտածողությանց և մարդկային հայացքների շփոթության ու ցնորքի անոթներ (զորօրինակ՝ հնից՝ հրեաները, նորից՝ Ամերիկայի աղանդները՝ ինչպես մոնթանականք և այլք): Դոքա յուրյանց գլուխները կորցնում են և ո՛չ ճանապարհ ու ո՛չ նպատակ են ճանաչում¹, ըստ այնմ, թե «առ ուսումս մոլորութիւն ի խելս մտացն անկանի եւ ցնորեցուցանէ

¹ Յուր ժամանակի մոլորյալ թոնդրակեցիներիցն ասում է Գրիգոր Մագիստրոսը. «Գիտեմք, եղկելիք, զի ոչ գամեծսն ինչ համարիք եւ ոչ զօրհնութիւնսն, զայդ քաջ գիտեմք, որ ոչ ընդունիք եւ ոչ զայլ ոք, վասն զի ի մեզ ոչ էք»^{52*}:

որպէս զկատարին, եւ անծանօթս առնէ ի ճշմարտութենէն» (Հաճ., Դ 20):

Իսկ բացասական կրոնամոլն է այն զարթնած, բայց շնորհաց տակ չմտած ու չդաստիարակված մարդն, որ յուր կյանքի բոլոր խորհուրդն ու փրկությունը լոկ մարդկային ուժից է սպասում և ըստ ամենայնի աստվածային ճանապարհի արհամարհելն հառաջադիմության դրոշակ ճանաչում¹: Նա իբրև միանգամ վերածնված՝ երբեք բացարձակապես չէ ընկնում վերստին ազամային վիճակը, այլ խորտակվում է քրիստոնեական հավատքով ու կյանքով, ընկճվելով աշխարհային ազդեցության տակ կամավորապես, վասնզի իսկապես վերածնված ու Ս. Հոգու բնակարան դարձածը չի կարող վճռաբար մեղքի ճանապարհն ընտրել և այն կամենալ՝ հակառակ յուր կոչման գիտակցության²: «Կառավար բարուցն բարութեանց աստուածսիրութիւնն է եւ եղբայրսիրութիւնն, իսկ չարեացն՝ անաստուածութիւնն եւ անձնասիրութիւնն է կառավար», - ասում է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը (Հաճ., Ե 394): Շնորհաց տակ մտած ու Ս. Հոգուն նվիրվածը շարունակ ջանք ու ճիգով ձգտում է օրըստօրե հառաջադիմել առաքինական հանդիսի ասպարիզում, միշտ արթնություն պահել և զգուշանալ փորձությունից (Ա. Կոր., Թ 27), լավ գիտենալով, որ ճշմարիտ հավատքը հեղհեղուկ կյանքի փորձանքներում է երևում, և կատարելապես հավատացած լինելով, որ եթե ինքը կամենա, երբեք Աստուծո շնորհից անտես չի լինիլ (Հռ., Ը 38): Մինչդեռ թեթևամիտ ու փոփոխամիտ (Մատթ., ԺԳ 5, 7), կամ թե ձեթը պակաս (ԻԵ 3) հավատացողները կամ վերածնյալները, փոքր-ինչ հավատքով, հոստով ու սիրով վառվելով, ձեթ չեն ունենում շարունակ վառ մնալու կամ հող չեն ունենում պողպեթության համար, ուստիև

¹ Հմմտ. Զգոն, էջ 183. «Ոչ նախանձի խաւար ընդ աղջամուղջ, եւ ոչ թշնամութիւն նախանձի ընդ խոռվութիւն, եւ ոչ նախանձ ձաղէ զհակասակութիւն, եւ ոչ դառնութիւն աստ զլեղի, այլ չարք նախանձի ընդ բարիս, եւ ամբարիշտք ընդ արդարս. եւ բարձունք հպարտանան ի վերայ խոնարհաց, եւ սուտք արհամարհեն զճշմարիտս, եւ անմիտք անգոսնեն զհմաստունս: Եւ առ որում ստուգութիւն ոչ գտանի, ոչ կամի բնաւ եթէ գոցիմ ուրեք ստուգութիւն: Եւ որ զբարձրութիւն զգեցեալ է, խոնարհն անա որպէս սպանող թուի: Որոյ ձեռք իր յանօրէնութիւն պատրաստեալ են, ոչ կամի զմարդ արդար: Եւ որոյ ստուգութիւն լի է բերան իւր, ստուգութիւն ասելի եւ զազիր է յաչս նորա»:

² «Քրիստոս ետ մեզ օրէնս ի հոգիս մեր գրեալ, եւ Հոգովն Սրբով գրեաց զմեզ յորդեգրութեան փառս»: Գր. Արշարունի, անդ 128: Ա, Հովն., Գ 9. Ե 18:

ընդհատվում են նոր կյանքի զարգացումից ու հնության մեջ թավալում վերստին՝ չկարողանալով լուսավորության դռնով մտնել իբրև հիմար կույսեր: Այդպիսիք անշուշտ կրկին պատժի մեջ են ընկնում (Եբր., 2 4): Առավել ևս վատթար ընթացք են բռնում նոքա, որոնք, հույս դնելով լուկ մարդկային ուժերի վրա, արհամարհում են արդեն ճաշակած շնորհների գործությունը, որին անտեղյակ չեն, և սկսում չարակամությամբ մինչև անգամ Ս. Հոգուն հակառակ գործել և սատանայի արբանյակը դառնալ: Դոցա համար է Քրիստոսի զգուշացուցիչ խոսքը. «Եւ որ ոք ասիցէ բան զՈրդւոյ Մարդոյ՝ թողցի նմա. բայց որ զՀոգւոյն Սրբոյ ասիցէ՝ մի թողցի նմա, մի յայսմ աշխարհի եւ մի ի հանդերձելումն»¹: Քրիստոս այս ասում էր կեղծ Փարիսեցոց, որոնք նորա աստվածութունն ուրանում էին, այլև Ս. Հոգու հրաշագործությունը ժխտում. նոցա խղճմտանքն ըստ մարգարեությունց իսկ վկայում էր Ս. Հոգու աստվածային ներգործության մասին, սակայն թանձրացնում էին յուրյանց սիրտն ու բացահայտ խոսքերով արհամարհում էին աստվածային գործը: Այդ ապացույց է, որ այդպիսի մարդը կատարելապես Աստուծո դեմ է և աստվածային կյանքն է ապաշնորհությամբ արհամարհում, ուստիև նորա՝ իբրև կամովին չհավատացողի մեղքը աններելի է²: Աններելի մեղք է նաև այն մարդկանց մեղքը, որոնք, միանգամ Քրիստոսին ընդունած և Ս. Հոգու շնորհը ստացած լինելով, վերստին ուրանում են և սատանայական ճանապարհ բռնում հակառակ Աստուծո, հակառակ Ս. Հոգու և հակառակ Եկեղեցու ու նորա բոլոր կարգերին, որոնց մեջ գործում է Ս. Հոգին յուր ճշմարտությամբ ու շնորհներով: Ուստիև առաքյալը դոցա մասին ասում է. «Զի կամակար մտօք եթէ յանցանիցեմք յետ ընդունելութեան գիտութեան ճշմարտութեանն, այնուհետեւ ոչ եւս պիտոյ է վասն մե-

¹ Մատթ., ԺԲ 32. Մարկ., Գ 29. Դով., ԺԲ 10.: Հմմտ. Ընդհ., 109. «Որ զհաւատն անարգէ, ոչ զմարդ անարգէ, այլ զԱստուած, զի հաւատ ամենայն աստուածապաշտի Աստուած է. եւ որ զմկրտութիւնն եւ զմկրտիչ քառանգն անարգէ՝ առ Հոգին Սուրբ է անարգութիւնն այն, զի նովա ծնանին մկրտեալքն աւագանան, եւ որ զհոգի Մարդոյ եւ զերես անարգէ, նոյն առ Աստուած վերանայ հպիրտութիւնն, զի հոգին յԱստուծոյ է փշումն, եւ երեսն պատկեր է Աստուծոյ, նոյն եւ բերանն ընդունող է մարմնոյ եւ արեան Քրիստոսի»:

² Տե՛ս Ա Տիմ., Ա 13. Եղիշե, 344-345:

ղաց պատարագ: Այլ ահեղ ակնկալութիւնն դատաստանին, եւ նախանձ հրոյն, որ ուտիցէ զհակառակորդն»¹: Վասնզի այդպիսիք ոչ միայն անձանց են կորուստ նյութում, այլև այլոց ըստ յուրյանց կարողության ու դիրքին վնասաբեր ու վտանգավոր լինելով (Ընդհ., 100)²: Նոքա ոչ թե մի դրական գաղափարով են մերժում Քրիստոսին ու նորա ս. Եկեղեցու շնորհներն, այլ նոքա ժխտում են մինչև անգամ Աստուծո գոյությունը, վասնզի փախչում են աստվածային լույսից, որ կարողանան յուրյանց չարությունները գործել խավարի մեջ և ինքնարդարացմամբ: «Եւ այս իսկ է դատաստան, զի լոյս եկն յաշխարհ եւ սիրեցին մարդիկ զխաւար առաւել, քան զլոյս, զի էին գործք իւրեանց չարութեան: Զի ամենայն, որ զչար գործէ, ատեայ զլոյս, եւ ոչ գայ առ լոյսն, զի մի՛ յանդիմանեսցին գործք նորա» (Հովհ., Գ 19): Ըստ որում և Վահան Մամիկոնյանն էր ասում այդպիսիներին. «Որ ոք խոստովանի զճշմարտութիւնն, փրկի ի գեհենէն. եւ որ ոք սայթաքեալ մոլորի յուղղորդ ճանապարհէն, զանգիւտ կորուստն կորչի: Եւ որք խորհիք զմարմնոյ երկիւղ, եւ ծառայել, ցանկայք մոլորութեան բարբանջմանցն, բնակեցէք ի խաւարի՝ չեղեալք արժանի հայել յարդարութեան արեգակն Քրիստոս» (Փարպ., 386-387)³:

¹ Եբր., Ժ 26-30. Ա Հովհ., Ե 16:

² Այդպիսիներից Էին զգուշանում և մեր Հայրապետները. «Մեք՝ որպէս ընկալաքն երկրպագութեամբ պատուել զսուրբ Երրորդութիւն՝ առանց թերահաւատութեան ունիմք եւ կալցուք մինչեւ յաւիտեան, խորշելով յամենայն եղբօրէ, որ յայսմ ստահակ իցէ»: Աբրահամ Կաթողիկոս, առ Կաղանկ. Պատմ., 222:

³ «Աստուածայաշտութեան օրինակքն լերկուց կարգաց հրամանի հաստատեալ են, այսոքիկ ի հրամանակար ի կամակարգ բանից աստուածութեան եւ ի գործոց բարութեան, այլ ոչ կամակար հրամանքն առանց գործոց բարութեան ընդունելի են առաջի Աստուծոյ, եւ ոչ որ առանց գործոց բարութեան հրամանակարքն գործին՝ ընդունելի են Աստուծոյ: Զի զի՞նչ օգուտ է գիտել զվարդապետութիւն աստուածութեանն ուղղութեամբ, եւ գործել չարաչար: Եւ զի՞նչ օգուտ է դարձեալ զգաստութեամբ շրջիլ բարոք, եւ հպիռլել ամբարշտութեամբ»: Կոչ., Ընծ., 57:

ԼԶ.

ԱՍՏՈՒԾՈՒ ԽՈՍՔՆ ՈՒ ՍՈՒՐԲ ԳԻՐՔԸ

Փրկությունը տարածվում է քարոզությամբ և յուրացնվում է ճանաչողությամբ, իսկ ճանաչողությունը զարգացնում է մարդու հոգու մեջ գիտակցական հավատք, որով նա մոտենում է այն փրկարար խորհուրդներին, որոնք տանում են հավատացողին դեպի Քրիստոսի հաղորդակցությունն ու Ս. Հոգու տաճար դարձնում: Ուրեմն նախ պետք է քարոզը լինի, որ հավատքն էլ նորան հետևի: Բայց քարոզն էլ պետք է Աստուծո խոսքից բխի, վասնզի Աստուծո շնորհաց խորհուրդները միմիայն Աստված կարող է ամենահավատարիմ, ամենավստահելի և ամենահավատալի կերպով տալ. ինչ որ Աստված չէ տալիս ու լուկ մարդկային է, այն չի կարող մեր հոգու փրկության ծառայել: Եվ քանի որ առաքյալները հրաման էին ստացել քարոզելու, պարզ է, որ Աստված յուր խոսքը կտար նոցա, անմիջապես յուր աստվածային լուսով կլուսավորեր նոցա միտքն ու սիրտը այնպես, որ նոքա յուրյանց քարոզության մեջ ազատ կլինեին սխալներից և փրկության ճշմարիտ ճանաչողություն կտային ամենքին: Առաքյալներն արդեն նույնիսկ Քրիստոսից ստացել էին քարոզության կենդանի հիմունքներ, նոքա ստացել էին կենդանի սերմեր, որոնք պետք է հետզհետե աճեին ու պտուղներ տային, սակայն նոքա այն ժամանակ միայն կարող էին կենդանարար վարդապետության պտուղներ տալ, երբ Քրիստոսի ուղարկած ճշմարտության Ս. Հոգու հովանու տակ զարգանային: Առաքյալները պահում էին Քրիստոսի աննման խոսքերը յուրյանց հոգու մեջ, սակայն դեռևս չէին հասցրել կատարյալ գիտակցության և ինքնուրույն գործադրության: Նոքա պետք է յուրացնեին այդ ամենն և իբրև լուսո շողեր արձակեին, իսկ այդ այն ժամանակ կլինեին, երբ Ս. Հոգին աճեցներ այդ ամենն և պայծառացներ արդյունավորության համար: Առաքյալները դեռ այնքան պատրաստ չէին եղել, որ Քրիստոս ամեն ինչ ասեր նոցա, ուստիև հայտնեց. «Եւս բա-

զուժմ ինչ ունիմ ասել ձեզ, այլ ոչ կարէք հանդարտել այժմիկ: Յորժամ եկեսցէ նա՝ Հոգին ճշմարտութեան, առաջնորդեսցէ ձեզ ամենայն ճշմարտութեամբ. զի ոչ եթէ յանձնէ ինչ խօսիցի, այլ զոր լսիցէ՝ խօսիցի, եւ զգալոցն պատմեսցէ ձեզ: Նա զիս փառաւորեսցէ, զի յիմմէ անտի առնուցու եւ պատմեսցէ ձեզ» (Հովհ., ԺԶ 22): Նոքա միմիայն Ս. Հոգու հովանու տակ պետք է հասկանային Քրիստոսի ասածներն ու վերստին հիշելն¹ այնպես, որ նոցա բոլոր քարոզածները նույնիսկ Քրիստոսի քարոզածները լինելն, նույնիսկ իբրև Քրիստոսի ասածներն ընդունելն, որպես Քրիստոս էլ ասում է նոցա. «Որ ձեզ լսէ, ինձ լսէ, եւ որ զձեզ անարգէ, զիս անարգէ...» (Ղուկ., Ժ 16): Այս խոսքի գիտակցութիւնը պինդ պահում էին առաքյալները՝ զանազանութիւնն որոշելով մինչև անգամ յուրյանց և Քրիստոսի հատուկ խոսքերի մեջ (Ա Կոր., է 6):

Որքան էլ հրաշքներ գործեց Աստուծո խոսքն առաքելոց՝ կենդանի քարոզութեան մեջ, այնով հանդերձ զանազան եկեղեցիների շահերը պահանջեցին բացակայող առաքյալներից խրատել հեռուստ յուրյանց հավատացող համայնքները և հիշեցնել նոցա բազմիցս ասվածները: Թեև գրվածքը չէր կարող երբեք կենդանի քարոզի տեղը տալ, սակայն և այնպես առաքյալները բարվոք համարեցին թղթերով նորոգել հավատացյալների մեջ յուրյանց քարոզութեան հիմնական կետերը կամ այն ամենը, ինչ որ հետաձգել մինչև յուրյանց այցելութիւնն անհնար էր կամ վտանգավոր: Այդ թղթերը ժամանակի ընթացքում շատացան և ապա, ամփոփվելով Հին Կտակարանի ժողովածվի հետ, պահպանվեցան եկեղեցում իբրև Աստուծո Նոր Ուխտի հիմնական վարդապետութեան հարազատ արձանագրութիւններ:

Եվ ահա ինչպես որ Ս. Հոգին դարեր շարունակ տվել է մեզ Աստուծո խոսքը, Աստուծո նախապատրաստական հայտնութիւնը մարգարեների բերանով², միևնույն Ս. Հոգին տվավ մեզ Աստուծո կատարյալ հայտնութիւնը, Աստուծո խոսքն, Աստուծո

¹ Հովհ., ԺԿ 16, 26. ԺԵ 26. Ա Թեա., Բ 13. Բ Պետ., Ա 19. Բ Տիմ., Գ 15:

² Ելք, Գ 12. Ես., ԾԵ 10, 11. Բ Թագ., ԻԳ 2. Եր., ԻԳ 29. Եբր., Դ 12. Բ Տիմ., Գ 15. Հովհ., Ե 39. Ս 35. Մարկ., Է 13. Մատթ., Ե 18. «Հոգին Սուրբ ոչ խօսի լեզուս, այլ կենդանութիւն տալ իմաստութեամբ խօսիլ եւ ասել զնոյն»: Կոչ. Ընծ., 306:

Ավետարանը¹ Ս. առաքյալների միջոցով: Ուստիև Պողոս առաքյալը գրում է յուր աշակերտին. «Ի մանկութենէ զգիրս սուրբս գիտես, որ կարող են իմաստուն առնել զքեզ ի փրկութիւն ի ձեռն հաւատոցն, որ ի Քրիստոս Յիսուս: Ամենայն գիրք աստուածաշունչք եւ օգտակարք ի վարդապետութիւն են եւ ի յանդիմանութիւն եւ յուղղութիւն եւ ի խրատ արդարութեան. Զի կատարեալ իցէ մարդն Աստուծոյ յամենայն գործս բարութեան հաստատեալ» (Բ Տիմ., Գ 15): Այն, ինչ որ մարդ յուր մարմնավոր աչքով տեսնել չի կարող և ականջով լսել չի կարող, այն, որ աստվածային գաղտնյաց է վերաբերում և աստվածային սրբութեան շրջանին է պատկանում, այդ է, որ տվել են մեզ հեղինակները Ս. Հոգով ու միշտ շեշտել են, թե՛ «մեք զմիտս Քրիստոսի ունիմք» (Ա Կոր., Բ 16): Նոքա տվել են մեզ այն, որին ամբողջ մարդկությունը կարող է և Աստվածանից սպասել: «Այլ մեք ոչ եթէ զհոգի աշխարհիս առաք, այլ զՀոգին, որ յԱստուծոյ, զի ծանիցուք զայն, որ յԱստուծոյն շնորհեցաւ մեզ: Եւ զոր խօսիմքս՝ ոչ եթէ մարդեղէն ուսմամբ ճարտարութեամբ բանից, այլ վարդապետութեամբ Հոգւոյն, ընդ հոգեւորս զհոգեւորսն համեմատեմք», - ասում է Ս. Պողոս (Ա Կոր., Բ 13): Արդարեւ՝ չնայելով առաքյալների այն շրջանին, որից նոքա դուրս են եկել, նոքա կատարյալ վստահութեամբ քարոզում են Աստուծո խոսքը, ոչ մի դեպքում չեն տարակուսում և չեն դատում, վասնզի գիտեն, որ Ս. Հոգին է յուրյանց մեջ խոսում, որպես խոստացել էր Քրիստոս, «ոչ եթէ դուք իցէք, որ խօսիցիքն, այլ Հոգին Հօր ձերոյ, որ խօսիցի ի ձեզ»²: Այս է, որ դավանում ենք Հավատամքում. «Հաւատամք եւ ի Ս. Հոգին... որ խօսեցաւ յօրէնս եւ ի մարգարէս եւ յաւետարանս, որ էջն ի Յորդանան, քարոզեաց զառաքեալն...»:

Բայց Ս. Հոգու այս խոսելը մի մեքենայական թելադրություն չպետք է հասկանալ՝ ըստ մոլորութեան Հռովմեական եկեղեցու, ինչպես և հին բողոքականաց, որ Ս. Գրքի բառերը, տառերն ու մինչև անգամ կետերն ու ստորակետները Ս. Հոգու թելադրած և

¹ «Բազում մասամբք եւ բազում օրինակօք կանխա խօսեցաւ Աստուած ընդ հարսն մեր մարգարէիւ: Ի վախճան ատուրցա այսոցիկ խօսեցաւ ընդ մեզ Որդույն, զոր եղ ժառանգ ամենայնի, որով գլխախտեանս արար» (Եբր., Ա 1): Հմմտ. Հարց., 353:

² Մատթ., Ժ 20. Հովն., ԺԶ. Բ Պետր., Ա 21. Ա Թեա., Բ 13. Եբր., Գ 7:

Հեղինակների ձեռքով մեքենայապես գրված են համարում^{53*}: Մենք արդեն տեսանք, որ առաքյալները նույնիսկ հատկապես յուրյանց ասածները տարբերում են Քրիստոսի հրամաններից, այլև կենսական զանազան պարագայք, որոնք Աստուծո փրկության հայտնության չեն վերաբերում, չեն կարող Ս. Հոգու թելադրությունը լինել: Նույնպես և Հեղինակների խոսքի ձևը, ոճերի տարբերությունը, բնավորության հատուկ արտահայտությունն և այլն բոլորովին զանազան են և նոր ապացույց այդ մոլորության դեմ: Աստուծո հայտնությունը նորա համար չէ, որ ոչնչացնե մարդու անհատականությունը:

Հոովմեական եկեղեցու հակառակ բողոքականք Ս. Հոգու այդ խոսելը մի մասնավոր ներշնչումն են համարում՝ ասելով, թե Ս. Հոգով է այն, ինչ որ հարկավոր է անհատի երանության: Սակայն Ս. Գրքում շատ բան կա, որ անհատը չէ կարգում, բայց յուր հավատքով երանելի է, կամ ավելի է ասված, քան թե անհատին անհրաժեշտ է: Ուրեմն հավատացյալը չի կարող չափ լինել Ս. Գրքի արժանիքը որոշելու համար, իսկ եթե այդպես լինի, Ս. Գիրքը կենթարկվի անհատի քմահաճության, ինչպես այդ սովորական է բողոքականների մեջ, և ոչ թե անհատը կենթարկվի Ս. Գրքին: Առհասարակ նկատված է, որ արևմտյան՝ թե՛ Հոովմեական և թե՛ Օրթոդոքս եկեղեցիները շեշտում են այն, թե Ս. Գիրքը Աստուծո խոսքն է, իսկ բողոքականք՝ այն, թե Ս. Գիրքը բովանդակում է Աստուծո խոսքը: Մինչդեռ Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին պնդում է, որ Ս. Գիրքը Աստուծո խոսքն է և բովանդակում է Աստուծո խոսքը՝ ճանաչելով թե՛ նորա միությունը և թե՛ տարբերությունները՝ ըստ Քրիստոսի աստվածամարդկային բնության միության (Ա Կոր., է 6): Ս. Գիրքն ուրեմն Քրիստոսի եկեղեցու վարդապետության հիմնական արձանագրությունն է կամ Ս. Հոգու ներշնչմամբ աստվածային հայտնության հավատարիմ ճշմարտախոսություն է՝ ըստ Ս. Գրոց և առաքելական մտաց:

Բայց Հոովմեական եկեղեցին, ավելի ևս առաջ գնալով, շեղվում է քրիստոնեական փրկության սկզբունքից ևս, ըստ որում, ժ.Գ. դարից սկսած նախ՝ արգելեց Ս. Գիրքը կենդանի լեզվի թարգմանել (Տուլուզյան ժողովով), երկրորդ՝ Վուլգատա կոչված լատին թարգմանությունն իբրև թարգմանություն համարեց

միակ բառացի ներշնչվածը (ԺՁ. դար, Տրիդ. ժող.), երրորդ՝ նորա միջի գրքերը կանոնական ճանաչեց^{54*} և վերջապես աշխարհականներին արգելեց Ս. Գրք կարգալ առանց առանձին թույլտվության: Հռովմեական եկեղեցին ժողովրդի վրա հոգևորականների բռնությունը պինդ պահելու նպատակով վնասակար է համարում Ս. Գրքի ընթերցանությունն և միայն վստահելի մարդկանց է առանձին թույլտվություն անում, այնպես Պիոս Թ. նախկին քահանայապետը մի չարիք է համարում Բիբլիական ընկերություններն, որոնք մինչև այժմ մոտ 400 լեզվով Ս. Գրք են տարածել^{55*}:

Ավելորդ է մի առ մի խոսել այս ակներև մոլորությանց վրա: Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին, դատապարտելով կույր հավատքը և քաջալերելով գիտակցական ճշմարտասիրությունն, անհրաժեշտ է համարում հավատացյալների համար Ս. Գրքի ընթերցանությունն և ուսումնասիրությունն՝ ըստ Քրիստոսի և նորա ս. առաքյալների պատվերին²: Ս. Գրքը գրված է Եկեղեցու ղեկավարության համար ի փրկություն յուրաքանչյուր հավատացյալի³: Եվ որովհետև ընթերցողի համար սկզբունք է «որ ընթեռնուն՝ ի միտ առցէ» (Մատթ., ԻԴ 15), Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին միշտ հարցնող է յուր հավատացյալ անդամից՝ «գիտիցե՞ս արդեօք զոր ընթեռնուսդ», և լսելով՝ «Զիա՞րդ կարիցեմ, եթէ ոք ոչ առաջնորդեսցէ ինձ» (Գործք, Ը 30), առաջնորդում է նորան և բացատրում՝ ըստ առաքյալների և Ս. Հայրերի ճշմարիտ սկզբունքներին, քանի որ Աստուծո խոսքի քարոզությանը պետք է լինի փրկություն, լույս ու հառաջադիմություն՝ ըստ Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու հիմնադրության աստվածային հրամանին ևս: Այդպես որոշեց Ս. Գրիգոր Լուսավորչի առաջնորդողը. «Զբազում ժամանակս անեցուցանէ քարոզութիւն, եւ ծնանին նոր ծնունդ նորոգութեան, եւ բազմացուցանէ մկրտութիւն»: «Զի բժշկեսցին հարուածեալքն, եւ քարոզութեանն յաջողուած յառաջագէմ լիցի

¹ «Իսկ մեր երանելի վարդապետքն՝ զամենայն զԿոստանդուպոլս Եկեղեցույ երիցս եւ չորիցս ուսուցեալ մեզ ի սկզբանէ մինչեւ ի կատարած գրոցն՝ համարս պահանջէին ի մէնջ գնոյնս, եւ իրելս գԴաւթի սաղմոսն՝ պաշտել մեզ հարկատրէին» (Փարսպ., էջ 606-605):

² Հովհ., Ե 39. Ա Պետ., Գ 15. Հռ., ԺԲ 2. Կող., Ա 9. Բ Տիմ., Գ 13-17. Ա Թես., Ե 21:

³ Ղուկ., Ա 3. Մատթ., Բ 5. Գ 4, 6, 7. Մարկ., Թ 11 և այլն:

Հանապազորդութեամբ օրրստօրէ Հասանել ամենեցուն ի չափ կատարման հասակի հաւատոցն Քրիստոսի» (Ագաթ., 438):

Ուրեմն, ըստ Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցուն, ամենայն մարդ պետք է կարդա Ս. Գիրքն, որ անհատնում աղբյուր է մխիթարութեան ու քաջալերութեան, զորացման ու դաստիարակութեան, ամեն դրութեան ու հարաբերութեան մեջ կյանքի մի ուղիղ շավիղ է, երջանկութեան ուղեցույց է և դաստիարակ է ամենայն ժամանակի ու հասակի համար: Նա մեր հոգուն բոլորովին ընտանի է, բայցև որքան կարդում ենք, վերջնականապես չենք կարողանում նորա բոլոր մտքերի խորութիւնը թափանցել, որքան հարստանում ենք աստվածային խորին մտքերով, էլի մեծամեծ հարստութիւններ ենք գտնում նորա մեջ և եթե սրտանց նվիրվում ենք նորան, մեր հոգևոր ամայութիւնը վերացնում ենք նորանով¹: Նորա միջից ամեն դարում բղխում է աստվածային նորանոր իմաստութիւն ու ճանաչողութիւն: Նորա իմաստութիւնն ու ճանաչողութիւնը քրիստոնեական ճշմարիտ կյանքի ամենապտղաբեր հարստութիւններ են եղել, և քրիստոնեական եկեղեցին յուր բոլոր բարեզարդութեամբ կառուցվել է նորա սկզբանց վրա, որոնցից երբեք չպետք է շեղվի:

Առաքյալների աշակերտների՝ ինչպես Կղեմես Հռովմայեցու, Իգնատիոս Անտիոքացու, Պողիկարպոս Զմյուռնիացու և այլոց գրվածներն էլ մեծ տարբերութիւն ունին առաքյալների թղթերից: Եվ որպեսզի մարդիկ լավ տեսնեն Ս. Գրքի աստվածային աննման ծագումն ու հավիտենական ճշմարտութիւնը, պետք է շարունակ մտախոհ լինին նորա մանրամասնութեանց, քննեն ու գննեն ըստ առաքելական մտաց և կտեսնեն, որ այդ ժողովածու գրվածքի մեջ Աստուծո հայտնութիւնը կատարյալ միութեամբ, ներդաշնակութեամբ ու ճշմարտութեամբ ընթանում է սկզբից մինչև վերջն և ամենայն ազգի, տեղի ու ժամանակի հավատացյալներին տանում դեպի կատարումն աստվածային իմաստու-

¹ «Բաշ միտ դիր, աղաչեմ, յորժամ յաստուածային գիրս մխեսցիս ընթեռնուլ եւ իմանալ զգօրութիւն բանիցն, գիր մի ձայնաւոր մի անցցէ զմտօք քոյովք, ամենայն շարագրածքն յղի եւ երկնաւոր իմաստութեամբն եւ ծնանին զբանս հոգեւորս իմաստուն մտաց, առ վատաւունս ամլանան եւ առ քաջունակսն յիշատակաց բազմորդի լինին, այնպէս եւ ի յետիսն իրաքանչիւր միտք, որոց առողջ եւ քիմք ականջացն, ըստ այնմ եւ իմաստաւք մտացն անուշանան»: Մամբրե վերծ., 30:

Թյան ամենափայլուն հառաջադիմությունը զարգացմամբ: Ս. Գիրքն է մեր հավատքի, առաքինություն և աստվածահաճո կյանքի ուսուցիչը. նա է մեր մտքի, սրտի ու կամքի դաստիարակն, որի մի խելահաս հասարակ ընթերցանությունն անգամ ցույց է տալիս յուր վեհությունն ու աստվածային բարձրությունը: Ըստ որում, նորա աստվածայնությունը նկատում ենք ոչ միայն ուրիշ գրվածքների համեմատությամբ, այլև յուր ներքին ուժով՝ ըստ առաքյալի ասության. «Քանզի կենդանի է բանն Աստուծոյ եւ ազդող եւ հատու, քան զամենայն սուր երկսայրի, եւ անցանէ մինչեւ զորոշումն շնչոյ եւ ոգւոյ եւ յօգից եւ ուղղոյ, եւ քննիչ է մտաց եւ խորհրդոց սրտից»: Նորա մեջ է Աստուծո զորությունը, բայց ոչ թե լոկ խոսքն է զորավոր, «Ձի ոչ եթէ բանիւք է արքայութիւնն Աստուծոյ, այլ զօրութեամբ»¹: Վասն որո և սկզբից ի վեր Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու ժամասացության և ամեն կարգի մի մեծ մասը Ս. Գրքի ընթերցանությունն է կազմում²: Ըստ այսմ և իրավամբ կոչվում է այդ Ս. Գիրքն «աստվածաշունչ», որով և պարզապես որոշվում է առհասարակ Ս. Գրքի նպատակը յուրաքանչյուրիս համար: Կամ ինչպես Ս. Գրիգոր Նարեկացին է ասում. «Արդ՝ որպէս որք ի մօրէ կաթանցն եւ ի սննդենէ նորա օտարանանն եւ զմահ կրեն, նոյնպէս եւ որք՝ յեկեղեցւոյ եւ ի նո-

¹ Եբր., Գ 12. Ա Կոր., Գ 20. Բ 4. Ա 21. Բ 1. Ագաթ., 36, 70: «Ձի չիք ինչ ողորմելի, քան որոց սպառնալ իցէ սէր Գրոց Սրբոց եւ բաղձանք վերածնութեան աստուածային պատուիրանաց: Աստուածասիրութիւն ի գրոց ծնանի ի մարդս»: Մեկ. Ժամ.:

² Ժամագրոց մեկնության հեղինակը, դասապարտելով յուր ժամանակի տգետ քահանաներին, որոնք ժամասացությունը կարճելու համար դուրս էին ձգում քնթերցվածքները, բացատրում է Ս. Գրքի մեծ գնահատությունն և ասում է. «Ձի եթէ ի մարմնատր իրս իմաստնոցն խրատք զօրանան, քանիսն ի հոգեւորսն խօսեցեալքն յԱստուծոյ: Եւ եթէ պղծոցն բանք եւ ի աստանալէ հնչեցեալ երգքն իբրեւ զքաղցկեղ ճարագ գտանեն եւ զերեն զմիտս զգաստից ի կորուստ. Ապա որչա՞փ Հոգւոյն Սրբոյ ազդեալ բանքն ի հնազանդութիւն Քրիստոսի գերեն զունկն դրածն ոգիս: ...Եւ եթէ մարդկայինքն ոչ միայն առ մարդիկ, այլ եւ առ անասունս կարողանան, որպէս ասեն գիրք եւ զհեղուցութիւն զեզին եւ զձիոյ եւ զիշոյ եւ զշան ի փոյթ յորդորէ, ապա զմարդ, որ անասնագոյն հանդիպի որպէս զեզն եւ անմտագոյն որպէս զէշ ... չկարէ՞ քրիստոսատուր խրատն դարձուցանել զնա ի չարէն ի բարին: Այլ եւ օրհնութիւն միտոնի խաչի եւ Եկեղեցւոյ, քահանայական ձեռնադրութիւն եւ օծումն թագաւորական, եւ քրիստոսական պատարագին բաշխումն, գրովք սրբովք մեզ կատարեալ լինին: Նա ե՛ր հաւատ, ե՛ր մկրտութիւն քրիստոնէութեան, ե՛ր օրհնատուր ամուսնութիւն, ե՛ր մահ, ե՛ր կեանք, ե՛ր անտի կեանցն ծանօթութիւն, արքայութեանն երկնից տեղեկութիւն եւ աստուածգիտութիւն, ե՛ր սկիզբն եւ կատարած, ի գրոց սրբոց ի մեզ իմանին: Եւ չիք ինչ հոգեւոր գործառնութիւն կամ բարեկարգութիւն թէ առանց գրոց լինիցի»: Հմմտ. եւ Ս. Հովհան Մանդակունու ճառը, 204. «Եւ արդ պարտ է զպատուիրանս զգրեալս - ոչ յաւելուլ եւ ոչ հատանել»:

րա ստեանցն եւ ի հոգեւոր կերակրոցն ի գրոց, որ է ստինք Եկեղեցւոյ, օտարանան եւ ոչ փափաքմամբ եւ բաղձանօք մտանեն ի նա՝ եւ կերակրին ի նմա գրովք, ոչ կարեն կեալ, այլ մեռանին զանմահ մահն»¹: Հետեւաբար յուրաքանչյուր հայի համար մի սկզբունք պետք է լինի այն, որ Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու հիմքումն է գրոշմված. «Գիրք են մեր վարդապետք, եւ ի ձեռն նոցա զյաւիտենից գոյսն ընկալցուք, եւ նոքոք վարեսցուք յաշխարհի»²:

¹ Մեկնություն Երգ Երգոցի, Զ 8:

² Հաճախ., ԺԲ 233. Ա 220. Եղիշե, 333: Հմմտ. Կոչումն Ընծայության, 13. «Պարսպետ՝ զանձն քո գրովք սրբովք, զի պատրաստեսց քեզ սեղան հոգեւոր՝ Տէրն»:

ԼԷ.

ՔԱՐՈՋՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՍՐԲԱԶԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆ

Քրիստոսի սուրբ առաքյալները հրաման ստացան Տիրոջ շնորհով քարոզելու և եկեղեցիներ հաստատելու ու կազմակերպելու: «Ապա ուրեմն հալատք ի լսելոյ են, եւ լուր՝ ի բանէն Քրիստոսի» (Հռ., Ժ 17): Կենդանի քարոզութեամբ պետք է նոքա վկայեին Քրիստոսի մասին, Աստուծո պատվիրաններն և Ավետարանը հայտնեին նոցա հավատքը հաստատելու համար, Տիրոջ եկեղեցին հիմնադրեին և սերտ կապերի մեջ դնեին Քրիստոսի հետ: Քրիստոսի այդ հրամանն ոչ միայն փրկութիւնը տարածելու, այլև փրկյալներին յուրյանց հավատքի մեջ խրատելու և ամրացնելու համար էր (Հովհ., Ը 31. Մարկ., ԺԶ 15): Եվ որովհետև կենդանի քարոզը միշտ պետք է եկեղեցում անպակաս լիներ, ուստիև առաքյալների միջոցով նույնիսկ Տերը կարգում է ավետարանիչներ, հովիվներ ու վարդապետներ, որ նոքա թե՛ աստվածաշտույթները կատարեն և թե՛ հավատացյալներին ամրացնեն, Քրիստոսի մարմինը կառուցանեն և ամենքին հասցնեն միաբան աստվածգիտութեան կատարելութեան (Եփ., Դ 11-16): Այսպիսով, Աստուծո խոսքի կամ նորա պաշտոնյաների քարոզութեան ու ճշմարիտ գործառնութեան մեջ գործում է նույնիսկ Քրիստոս (Մարկ., ԺԶ 20): Նա միշտ և ամենայն ժամանակ ներկա է Եկեղեցում Ս. Հոգով, ըստ յուր խոստման, որպես տեսանք, ըստ որում, Աստուծո խոսքի կենդանի քարոզը Ս. Հոգու նույն ուժով և Քրիստոսի ներկայութեան նույն ներգործութեամբ ազդում է հավատացյալների վրա և նոցա մեջ հաստատում Քրիստոսին: Այդ քարոզութեամբ Աստուծո սպասավորը նորա «Բանին սպասավորն» է (Ղուկ., Ա 2) և Ս. Հոգու շնորհով Քրիստոսի խոսքն է ներշնչում հավատացյալի սրտի մեջ՝ մտախոհ լինելու և ճշմարտութիւն ընդունելու համար (Ա Կոր., ԺԴ 29): Ուստիև «Բանք աստուածայինք՝ եթէ արբեցես զնա յոգիս ծարաւեալս, ոչ երբէք առ լցցիս ծանրութեամբ, այլ թեթեւացեալ անդէն ի նոյն փափազիցիս»^{56*}, - ասում է մեղրածորան քարոզիչ Ս. Եղիշեն:

Ահա ուրեմն ինչպես Քրիստոս շնորհք ու ճշմարտություն տվավ յուր առաքյալներին (Հովհ., Ա 14, 17) փրկություն տարածելու համար, այնպես և ինքն է նոցա ճանապարհը, ճշմարտությունն ու կյանքը (ԺԴ 6) և ով էլ ճշմարտությունից է, կլսի նորա ձայնն ու կհետևի նորան (ԺԸ 37): Ինքը Քրիստոս գրավոր ոչինչ չտվավ, այլ քարոզեց Ավետարանը բերանացի (Մատթ., Դ 23), բայց պահանջում էր, որ Հին Կտակարանը լավ կարգան յուրյան հասկանալու համար: Բերանացի էր քարոզում, վասնզի կամենում էր կենդանի խոսքով ազդել ժողովրդի վրա, քանի որ ճշմարտությունն ու կյանքն անբաժանելի են, մինչդեռ գրվածքն ո՛չ կենդանություն ունի և ո՛չ էլ ընթերցողին հանում է եսականությունից դեպի ընկերական կյանք: Ուստիև Քրիստոս, որ հայտնող ու հայտնվող Աստված է, բնականաբար պետք է ճշմարտությունն յուր ամենազոր խոսքով քարոզեր, ըստ որում և այդ խոսքի ուժը ներշնչեց յուր առաքյալների մեջ, որոնք և նույնը կատարում էին գիտակցությունով¹, մանավանդ որ նախ հալածանաց մեջ անհրաժեշտ էր ուժգին գործունեություն և ոչ թե մեռյալ գիր առանց կենդանի ապացույցի, և երկրորդ՝ պետք էր Հին Կտակարանը բացատրել, հասկացնել, նույնպես և յուրաքանչյուրի միտքն առանձնապես պարզել ու լուսավորել ճշմարտությունով:

Ինչպես որ կենդանի ներգործությունը պետք է ճշմարտությունը մտներ հավատացողի մեջ, այնպես էլ կենդանի կերպով էին տրվում շնորհներն, որպես տեսնում ենք աստվածապաշտության տեսանելի կարգերի օրինադրության մեջ²: Ուստիև սպասավորներին պատվիրվում է զգույշ լինել շնորհաբաշխության ժամանակ (Մատթ., Է 6): Առաքյալք, իրականացնելով քրիստոնեական կյանքն ու ճշմարտությունը Եկեղեցու մեջ, որտեղ ամենայն ինչ համայնքի առաջ քարոզվում և կատարվում էր անմիջապես առաքյալներից սովորած պաշտոնյաների միջոցով, ուստի

¹ Մատթ., ԻԸ 19. Մարկ., ԺԶ 15. Հովհ., ԺԶ 12. Ղուկ., ԻԴ 48. Գործք, Ա 8. Հն., Ժ 14. Եփ., Դ 7-14. Եբր., Բ 1-4:

² Ա Կոր., ԺԱ 23, 2. ԺԴ 33. ԺԵ 1-3. Բ Թես., Բ 15. Գ 6. Հն., ԺԶ 17. Փիլ., Ա 17. Կող., Բ 7:

մշտապես մասնակցողների համար կարիք չկար գրավորի¹: Առաքյալները պարտավորում էին² յուրյանց ստորագրյալներին պահպանել յուրյանց ավանդածները, իսկ հեռվից, որպես տեսանք, լրացնում էին յուրյանց ասածները կամ հիշեցնում գրով և ոչ թե մի ամփոփ քարոզություն են տալիս. այնպես որ Քրիստոսի կյանքի գլխավոր դեպքերն անգամ նոքա չչտապեցին գրի առնել, այլ միայն շատ ուշ և, ի դեպ, և Պողոս առաքյալն էլ ոչ թե մի գրվածքից, այլ կենդանի խոսքով լսեց շատ մանրամասնություններ³: Այդպես և Ղուկասն ու Մարկոսը գլխավորապես առաքյալների ավանդածը գրեցին:

Այսպիսով, առաքյալները եկեղեցիներ էին հիմնադրում ոչ թե գրավորապես, այլ կենդանի քարոզությամբ և կենդանի քարոզությամբ ավանդեցին յուրյանց նշանակած եպիսկոպոսներին ու քահանաներին այն ամենն, ինչ որ պետք էր գիտենալ եկեղեցու կանոնավոր ընթացքի, բարեգարգության, աստվածալազտության, քահանայական գործունեության, կանոնական սկզբունքների և այլ սուլյնպիսի եկեղեցական գործերի համար: Հետևաբար սրբազան ավանդություն են կոչվում առաքելական այն բոլոր հրահանգներն ու կարգերն, որոնք սկզբից հաջորդաբար մինչև մեր օրերը տրվել են եկեղեցու պաշտոնյաներին հատկապես Եկեղեցու տարածման, կարգավորության, բարեգարգության և կառավարության համար:

Առաքյալների ավանդածներից կարող էին լինել այնպիսիք, որոնք զանազան առիթներով գրելու հարկավոր լինեին ու հիշվեին նոցա թղթերի մեջ (Հովհ., ԻԱ 25), սակայն նույնիսկ նոցա գրվածները, որպիսիք միմիայն մի քանի առաքյալներից են մնացել, ավանդությամբ են պահվել, ամենայն հարազատությամբ պահպանվել, տարածվել ու մեզ հասել, և մենք, նախքան դոցա կարդալն, առաքելական դարերի վկայություններից գիտենք, որ այդոնք առաքյալների գրածներն են ու մնացել են ա-

¹ Տե՛ս և Հուստին., Ջատագ., Ա 66:

² Բ Տիմ., Ա 13, 14. Ա Տիմ., Ջ 20. Տիտ., Ա 9. Բ 1, 15. Գ 8:

³ Բ Հովհ., 12. Գ Հովհ., 13. Հով., ԻԱ 25. Գործք., Ա 3. Ա Կոր., ԺԱ 23. «Բայց ե տալլ բազում, զոր արար Յիսուս, զոր եթէ գրեալ էր մի ըստ միոջէ, կարծես, թէ եւ ոչ աշխարհս բաւական էր տանել զգիրսըն, որ թէ գրեալ էին»: (Հովհ., ԻԱ 25):

մենայն հարազատությամբ: Այդ գրվածներն էլ կոչվում են կանոնական, այսինքն՝ եկեղեցու համար չափ, պարտավորիչ վարդապետություն, որպես և եղել են առանց կասկածի բոլոր քրիստոնեական եկեղեցիների մեջ առաջին դարերում և որոնք սկզբնապես թարգմանվեցան հայերենի («քսանևերկու հայտնիք»^{57*} և [Ն]որ Կտակը, Խորեն., Պատմ. III, ԾԳ.)¹ ու կարգացվում են Հայոց եկեղեցում:

Երկրորդ՝ Ս. Գրքի շատ տեղեր, մեզնից հեռավոր ժամանակների վերաբերելով, մեզ անհասկանալի են լինում, ըստ որում, դարձյալ հին ավանդությունները Ս. Գրքի հետ զուգընթացաբար մեկնում են կամ տեղեկություն են տալիս այն հասկացողության մասին, որ յուր ժամանակին եղել է, և մենք էլ պետք է ունենանք համաձայն առաքյալների ու նոցա աշակերտների քարոզության:

Երրորդ՝ Ս. Գրքից ամփոփած այն Հավատամքն, որ պարտավորիչ է յուրաքանչյուր քրիստոնյայի համար, որպեսզի մի եկեղեցու անդամն ու շնորհաց վայելողը ճանաչվի, նույնպես ավանդությամբ է կազմվել ու մեզ հասել:

Չորրորդ՝ աստվածպաշտական կամ փրկարար արարողության այն կարգերի հրամաններն, որոնք հարևանցիորեն հիշվում են Ս. Գրքում, դարձյալ Սրբազան ավանդությամբ ենք իմանում, թե ինչպե՞ս և ի՞նչ կանոնով պետք է կատարվեն հավատացյալների փրկության համար:

¹ Այդոնք են՝ Ծննդոց, Ելից, Ղևտացոց, Թվոց, Բ Օրինաց, Հետուա, Դատավորաց, Հոութ, Ա-Դ Թագավորաց, Ա-Բ Մնացորդաց, Եսթեր, Եզր (Բ), Նեեմի, Եսայի, Երեմիա և Ողբ, Դանիել, Եզեկիել, ԺԲ մանր մարգարեք, Հովբ, Սաղմոս, Առակք, Ժողովող, Երգ Երգոց, որոնք և ճիշված են Սիոն կաթողիկոսի կանոնաց մեջ իբրև պաշտելիք: Հմմտ. Կոչ. Ընծայության, 82-84:

Երկրորդականում են կոչվում տեղ-տեղ և երբեմն-երբեմն կանոնական չհամարվածներ, բայց այժմ Ս. Գրքի ժողովածուի մեջ եղածներն, որոնք են՝ Բարուք, Հուդիթ, Իմաստություն Սողոմոնի, Ա-Բ Մակաբայեցոց, որոնցից ունինք և ընթերցվածքներ մեր Եկեղեցում կանոնականաց չարքում:

Պարականոն են, այսինքն՝ կանոնից դուրս, բայց կարդալու համար օգտակար են Տովբիթ, Իմաստություն Սիրաքա, Գ Մակաբայեցոց և Ա եւ Գ Եզր.:

Նոր Կտակից երկրորդականում են Եբրայեցիների, Հակովբու, Բ Պետր., Հով. Բ ու Գ և Հովայի թղթերը, բայց մեզ մոտ՝ կանոնականի հավասար: Պարականոն են Հայտնությունը, Հանգիստ Հովհաննու, Գ Կոր. և Թուղթ Կորնթացոց առ Պողոս^{58*}:

Տարականոն են, այսինքն՝ կանոնից դուրս ու խոտելի են Կտակ 12 Նախապետաց, Պատմություն Հովսեփա և Ասանթիմ, մահ 16 մարգարեից, Մանկություն Հիսուսի, տոմ Մարիամու և այլն:

Վերջապես հինգերորդ՝ Ս. Գրքի հեղինակներն ակնարկելով զգուշացնում են ծանոթ ընթերցողներին այն մոլորեցուցիչներին ու մոլորությունները, որոնք այն ժամանակներում իսկ վտանգավոր էին եկեղեցու բարեկարգության և հավատացյալների փրկության: Այդոնց մասին ևս ավանդությունն է մեզ մանրամասն տեղեկություններ տալիս:

Արդ՝ թե որքա՛ն մեծ տեղ է բռնում սրբազան ավանդությունը քրիստոնեական եկեղեցու մեջ, երևում է առաքյալների խոսքերից ևս. այսպես Ս. Պողոսն ասում է. «Գովեմ զձեզ, զի զամենայն ինչ զիմ յիշէք եւ որպէս աւանդեցի ձեզ, զաւանդութիւնսն ունիցիք» (Ա Կոր., ԺԱ 2): «Այսուհետեւ եղբարք, հաստատուն կացէք եւ պինդ կալարուք զաւանդութիւնսն, զոր ուսարուք, եթէ բանիւ եւ եթէ թղթով մերով» (Բ Թես., Բ 14. Գ 6): «Ով Տիմոթէէ, պահեա՛ զաւանդն խոտորեալ ի պղծոց եւ ի նորա ձայն բանից» (Ա Տիմ., 2 20): «Ձոր լուար յինէն բազում վկայիւք, զայն աւանդեսցես հաւատարիմ մարդոց, որք բաւական են եւ զայլս ուսուցանել» (Բ Տիմ., Ա 13. Բ 2)¹:

Հետևաբար սրբազան ավանդությունն առնում է յուր սկիզբն առաքյալներից թե՛ ըստ յուր էության և թե՛ ըստ յուր զարգացման. սուրբ ավանդարանն է Եկեղեցին, որտեղ հավատացյալը գտնում է այն ամեն կարգերն, որոնք նորան դաստիարակում ու տանում են դեպի փրկություն^{59*}: Սակայն քրիստոնեական եկեղեցին ընդհանրապես ավանդապահ է մեզ՝ հայերիս համար միմիայն մինչև եկեղեցիների բաժանումը Քաղկեդոնի ժողովով, այն է՝ մինչև Ե. դարի առաջին կեսը, իսկ այնուհետև մեզ համար ավանդատու է միմիայն Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին՝ թե՛ առանձնապես և թե՛ հների գրվածները սեփականորեն Ս. Հոգու ճշմարիտ հասողությամբ մեզ հասցնելով:

Սրբազան ավանդության մեջ կարող ենք զանազանել հետևյալ տեսակները.

1. Դավանական. թե ի՞նչ դավանանք, ինչպե՞ս և ի՞նչ ձևով ու ո՞ճով պետք է հայր խոստովանի Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու

¹ Տե՛ս և Ա, Հովն., 12. Բ Հովն., Ա 12. Գ Հովն., Ա 13-14. Բ Պետր., Ա 15. Հուր., Ա 17. Հովն., Ի 30. ԻԱ, 25:

Հավատարիմ զավակը լինելու համար: Դավանական ավանդու-
թյունը գտնվում են Հավատո Տանգանականներում, Ժամագրքում,
Ծիսարաններում, Հայոց Ս. Հայրերի գրվածներում և այլն և
նյութ են դավանաբանություն^{60*}:

2. Շնորհաբաշխական, որով ստանում ենք փրկարար շնորհներ,
ինչպես՝ ձեռնադրություն, առհասարակ յոթը ս. խորհուրդների
կատարումը, որոշ եկեղեցական ոգի, հավատքի միություն սեր և
այլն: Այս սրբազան ավանդությունը գտնվում է հատկապես
յոթը խորհուրդների ծիսարանների (ձեռնադրության մաշտոց,
խորհրդատետր և այլն) և նոցա մեկնությունց մեջ: Այս և (5)
աստվածապաշտական ավանդությունները կազմում են կարգ
աստվածապաշտության կամ պաշտոնաբանություն նյութը^{61*}:

3. Վարդապետական, որով իմանում ենք Հայաստանյայց Ս. Ե-
կեղեցու բարոյական ու դավանական ուսմունքները: Աղբյուրներ
են Հայոց Եկեղեցու բոլոր եկեղեցական մատյանները: Այս ավան-
դությունը մտնում է դավանաբանության և բարոյաբանության
ուսումնասիրության մեջ:

4. Վարչական կամ կրոնական. այն բոլոր կարգերն ու կանոն-
ները, որոնցով կառավարվում են Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին և
որոշվում են հոգևորականաց և աշխարհականաց պարտավորու-
թյունք և իրավունքները: Հատուկ աղբյուրներ են Հայոց Եկեղե-
ցու կանոնագիրքը, ծիսարանները, վանական կարգերը, ս.
գրվածքները, կոնդակները, վարդապետական հաջորդություն,
կարգապահություն և այլն. բնականաբար այստեղ հիմնական
տեղ են բռնում Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու ժողովների, Ս. Հայ-
րերի ու նոցա հեղինակությունը հաստատած կանոնները: Այս
նյութով զբաղվում է եկեղեցական իրավաբանությունը^{62*}:

5. Աստվածապաշտական, որ ցույց է տալիս, թե ինչպե՞ս պետք
է աղոթել, եկեղեցում կանգնել, բուրվառ տալ և այլն: Ուղեցույց
են ծիսարանները, Ժամագիրք, ճաշոց, հայամավուրք, շարական,
տոնացույց և այլն, նույնպես և գործնական պաշտամունքն ազ-
գայնություն պահած եկեղեցիներում և Հայոց առանձնացած՝
մանավանդ Ս. Էջմիածնի վանքում:

6. Պարագայական սրբազան ավանդություն, որով իմանում
ենք Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու ճարտարապետությունն, անոթ-

ները, արդ ու զարդը, զգեստները և այլ պարագայք. աղբյուրներ են բոլոր եկեղեցական գրքերը, գրչագրների միջի պատկերները, հին եկեղեցիների շինությունները, ավերակները, քանդակները, արձանագրություններ և այլ հնություններ, անոթներ, զգեստներ և այլ իրեր^{63*}: Այս ամենը ընդհանրապես նյութ է պաշտոնաբանության, իսկ հատկապես՝ եկեղեցական հնախոսության:

Վերջապես՝ 7. Պատմական, որով ծանոթանում ենք քրիստոնեական հին կյանքի և եկեղեցու հաղթական ու պատերազմական հանդիսին և նորա մեջ փայլած նահատակների ու քաջերի սխրագործությանց: Աղբյուրներ են Հին հիշատակներ, Հայսմավուրք, արձանագրություններ, գրչագրների հուշագրությունք և այլն, որոնցով զբաղվում է եկեղեցական պատմությունը: Ընդհանրապես վերոհիշյալ գրավոր աղբյուրներով հատկապես զբաղվում է եկեղեցական մատենագրությունն, ինչպես և Ս. Գրքի վերաբերյալ ավանդության մասին կարևոր տեղեկություն տալիս է Ուսումն Ս. Գրոց:

Պետք է նկատի ունենանք, որ իբրև աղբյուր առաջնակարգ տեղ են բռնում այն Ս. Հայրերի գրվածներն, որոնք տոնում և հիշատակվում են¹ Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցում և յուրյանց գրվածոց մեջ հավաքել և արձանագրել են թե՛ առաքյալներից ու թե՛ հաջորդաբար նոցա աշակերտներից լսած ու սովորածները: Դոցա հետևելիս պետք է գերադասություն ու նախակարգություն տալ միշտ մեր Դ. և Ե., ապա այդ դարերին մոտիկ ժամանակների գրվածներին հաջորդաբար մինչև ի ԺԴ. դար:

Հոովմեական եկեղեցին յուր ավանդությունը բարձր է դասում Ս. Գրքից իրապես և հավատքի աղբյուր համարում, որ և Ս. Գրքի հետ ըստ յուր քմաց է ձևակերպում՝ հոգևորականներին

¹ Հին քրիստոնեական հայրերից վարդապետ են ճանաչվում մեր Ս. Հայրերի մեջ հետևյալները. Դիոնիսիոս Արիպագացի և ընկերը Հոեթեոս վարդապետ, որոնք առաքելական հայրեր են, Սեդեկաստրոս († 314), Մեծն Աթանաս Աղեքսանդրացի († 389), Բարսեղ Կեսարացի († 379), Գրիգոր Նյուսացի († 394), Կյուրեղ Երուսաղեմացի (Դ դարի սկզբում), Եփրեմ Խուրի († 380), Գրիգոր Սքանչելագործ († 270), Գրիգոր Աստվածաբան († 389), Եպիփան Կիպրացի (Դ դար), Հովհան Ոսկեբերան († 407), Կյուրեղ Աղեքսանդրացի († 444), Հակոբ Մծբնա (Դ դար): Տե՛ս և Մաշտոց ձեռնարկ. 34: «Եւ որպէս չորք են անտարանիչքն վեմապատիք յառաքեալսն, այսպէս եւ չորք են գերափառք յերկոտասան վարդապետսն, Աթանաս եւ Կիրեղ, Բարսեղ եւ Գրիգոր Աստուածաբան»: Հայսմավորք^{64*}:

ճանաչելով ավանդույթյան բերանացի աղբյուր: Այսօր հետ պապական վճիռները նույնպես հավատքի աղբյուր է ճանաչում Ս. Գրքին հավասար, ուստիև թե՛ կանոնական ու երկրորդականոն գրքերը խառնում է իրար հետ, թե՛ կամավոր փոփոխություններ է մտցնում թե՛ հին եկեղեցու երեք տիեզերական ժողովների կանոնաց մեջ և թե՛ Ս. Հայրերի գրվածներում: Ե. դարից մինչև Թ. դարը Հունաց եկեղեցու հետ միաբան լինելով հանդերձ՝ նա դրժում է նաև այդ ժամանակի ընդհանուր ավանդույթյանց միության, փոփոխում է այդոնք յուր նպատակի համեմատ և հակառակ նոցա ընդունած յոթը ընդհանրական կոչվող ժողովների թվին 19 հատ «տիեզերական» ժողով է ճանաչում: Այլև թույլատրելով ժողովրդին կարգալ ավանդույթյան գրվածները՝ սահմանափակում է այդ թույլատրությունը միայն սեփական վկայաբանությունաց մեջ և տարածում է այն միտքը, թե փրկության համար անհրաժեշտ է կուրորեն խոնարհվել հռովմեական հոգևորականություն:

Բողոքական եկեղեցին էլ, ձգտելով ընթանալ հռովմեական եկեղեցու դեմ և տեսնելով, որ նա յուր հեղինակությունը պահում է ավանդույթյամբ ու մանավանդ բերանացի ավանդույթյան ուժով և արգելելով Ս. Գրքի ընթերցանությունը, մերժեց որևիցե ավանդություն ու միակ աղբյուր ճանաչեց Ս. Գիրքը՝ կամենալով զգալի հարված տալ հռովմեական քահանայապետներին:

Սակայն Ս. Գիրքն էլ պահվել է ավանդաբար քրիստոնեական եկեղեցում և մեկնվում է ավանդական սկզբունքներով ու եղանակով, ուստիև բողոքական այդ ձգտումը պատճառ եղավ զանազան անձնահատուկությանց, որով վարվում էին Ս. Գրքի հետ՝ ըստ քմաց կամ սոսկ բանական քմահաճո դատողությունմբ հասկանալով ու մեկնելով: Երբ բանապաշտական այս ուղղությունն ամրացավ նոցա մեջ, նոքա սկսան այնուհետև Ս. Գրքի այս գրվածներն ընդունել, որոնք համաձայն էին յուրյանց բողոքական ձգտմանց, այնպես որ անձնականն առաջին տեղը բռնեց և հետզհետե կազմվեց սեփական ավանդություն յուրյանց համար, որ ոչ թե սուրբ ավանդություն է, այլ մարդկային է: Բողոքական եկեղեցին, կտրվելով սրբազան ավանդությունից, ժխտում է նաև ձեռնադրության ավանդական կարգն և այսպիսով հեռանում է

առաքյալների ճանապարհից և ընկնում բազմաթիվ հակասութ-
թյանց մեջ: Միայն Անգլիո Նպիսկոպոսական Բարձր եկեղեցին
ձգտում է հավատարիմ մնալ առաքելականության: Կարող ենք
նաև տարբերել Լութերականներին, վասնզի սոքա սկզբունքով
ընդունում են այն ավանդություններն, որոնք Ս. Գրքին հակա-
ռակ չեն, նույնպես և Վերանորոգվածներին, որոնք մերժում են
Ս. Գրքում բառացի չգտնվող ամենայն մի ավանդություն:

Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին, մերժելով երկու հակառակորդ ե-
կեղեցիների ծայրահեղությունք, հավատարիմ է մնում առաքյալ-
ների պատվերներին, տալով ս. ավանդության յուր արժանավոր
տեղը ըստ ամենայնի: Նա սրբազան ավանդությունը բարձր չէ
դասում Ս. Գրքից, այլ նորանից օգտվում է Ս. Գրքին հավատա-
րիմ մնալու համար առաքելական լայն պողոտայի վրա և երկու-
քով հաստատ է մնում իբրև առաքելական ճշմարիտ եկեղեցի:
Նորա անչեղլի սկզբունքն է՝ երբեք չընդունել այնպիսի ավան-
դություն, որ հակասում լինի Ս. Գրքի վարդապետության, ըստ ո-
րում, Ս. Գրքի հարազատության ու ճշմարիտ հասողության օգ-
նականն է սրբազան ավանդությունը և սրբազան ավանդության
ճշմարիտ հաստատիչն է Սուրբ Գիրքը: Ուստիև Ս. Ներսես Շնոր-
հալին, հաստատելով յուր փառավոր Եկեղեցու ավանդության
ճշմարտությունը, գեղեցկապես ասում է. «Աւանդութիւն Եկեղեց-
ւոյ մերոյ, զոր ունիմք, ի վկայութենէ Աստուածաշունչ Գրոց
հաստատեալ են» (Ընդհ., 222. տե՛ս և Հարց., 93):

ԼԸ.

ՄԱՐԴՈՒ ԽՈՍՔՆ ԱՌԱՏՎԱԾ ԿԱՄ ԱՂՈԹՔ

Ս. Գրքով ու նորա քարոզությամբ Աստված խոսում է մեզ հետ, հայտնում է մեզ յուր ս. կամքը, մեր երջանկության համար արած տնօրինությունն և հրավիրում է մեզ կատարել յուր պատվիրանները, մտնել յուր պատրաստած երջանկության մեջ և մեր փրկությունը որոնել յուր ճշմարիտ հաղորդակցությամբ: Մեր հաղորդակցությունը լիակատար չէր լինիլ Աստուծո հետ, եթե մենք ևս մեր կողմից հանապազ չխոսեինք նորա հետ և մեր սիրտը չբանայինք նորա առաջ ու մեր աղաչանքը չհայտնեինք. ահա աղոթքն է մեր խոսքը դեպի Աստված, որով մենք բարձրանում ենք հոգով դեպի նորան և հաղորդակցում նորան^{65*}:

Աղոթքով մենք ելնում ենք մեր Աստուծո առաջ, պատասխանում ենք նորա խոսքին, միանում ենք մեր կամքով Աստուծո կամքի հետ և հայտնում ենք, որ մենք պատրաստ ենք և փափագում ենք ընդունելու Աստուծո շնորհները: Հարկավ գորավոր է այն աղոթքն, որ անվում է մարդկության փրկող և նորա հատուկյուն իրագործող ու նորան երջանկացնող Աստվածորդու անունով և շնորհատու Ս. Հոգով (Հովհ., ԺԶ): Մենք աղոթում ենք Քրիստոսի անունով, իսկ այդ նշանակում է աղոթել ոչ թե մեր անունով, ոչ թե մեր վաստակի, մեր ուժի և առաքինության գորությամբ ու երաշխավորությամբ, այլ Քրիստոսի փրկագործության հիման վրա, նորա տված իրավունքով ու կարողությամբ, Քրիստոսի շնորհաց տակ պայծառացած կամ պարզերես եղած: Մենք իբրև Քրիստոսի մի անդամը պետք է աղոթենք, որ մեր աղոթքը Քրիստոսի աղոթքը համարվի: Աղոթողի սկզբունքն է՝ «ոչ առ արդարութեանց մերոց արկանեմք զգուլթս մեր առաջի քո, այլ վասն բազում գթութեան քոյ, Տէր» (Դան., Թ 18): Բայց այսպիսի մի աղոթք անելը մարդկային աշխարհասեր ձգտումներից չի բխել, ուստիև Ս. Հոգին օգնում է մեզ և սովորեցնում է աղոթել

(Հռ., Ը 15). նա միանում է մեզ հետ և մեր ձայնը միացնում յուրի հետ և կամ ինչպես Պողոս առաքյալն է ասում. «Նոյնպէս եւ Հոգին ի թիկունս հասանէ տկարութեան մերում, զի զոր կամքն յաղօթս, որպէս արժան իցէ ոչ գիտեմք, այլ ինքնին Հոգին բարեխօս լինի ի հեծութիւնս անմռունչս»: Պարզ է, ուրեմն, որ Աստված կլսի անպատճառ Յուր Որդու անվամբ ու վաստակով զորացած աղոթքը, որի վրա յուր շնորհն է տարածում Ս. Հոգին, ըստ որում, երաշխավորութիւն տալիս է մեզ նույնիսկ Քրիստոս, որ ասում է. «Եւ զոր ինչ խնդրիցէք յանուն իմ, արարից զայն. զի փառաւորեսցի Հայր յՈրդի» (Հովհ., ԺԴ 13). և կամ «Ամէն, ամէն ասեմ ձեզ, զի զոր ինչ խնդրիցէք ի Հօրէ իմմէ յանուն իմ, տացէ ձեզ» (ԺԶ 23):

Սակայն ամենայն աղոթքի հիմքը պետք է լինի հավատքը. մարդու ամբողջ էութիւնը պետք է միանա Աստուծո կամքի հետ, որ նորա սրտից ճշմարիտ աղոթք բղխի: Աղոթքը, լինի նա փառաբանութիւն թե խնդրվածք, թե բարեխոսութիւն, թե գոհաբանութիւն^{66*}, միշտ պետք է Աստուծո կամքի հետ միացած սրտից բղխի, և այն ժամանակ այդ աղոթքը հրաշքներ կգործե, ինչպես ասում է Քրիստոս. «Ամէն ասեմ ձեզ, որ ոք ասիցէ լերինս այսմիկ, բարձիր եւ անկիր ի ծով, եւ ոչ երկմտիցէ ի սրտի իւրում, այլ հաւատայցէ, թէ զոր ասէն՝ լինի, եղիցի նմա, զոր ինչ եւ ասիցէ: Վասն այսորիկ ասեմ ձեզ. Զամենայն ինչ, վասն որոյ աղօթս արարեալ խնդրիցէք եւ հաւատայցէք, թէ առնուցուք, եղիցի ձեզ»: Այս է պատճառն, որ դեռ աղոթքը, մարդու բերանից չելած, Աստված լսում է նորան, վասնզի նայում է նորա սրտին (Ես., ԿԵ 24) և ոչ թե լոկ խոսքին, իսկ խոսքն, ինչպես ասացինք, ճշմարիտ հոգևոր կյանքի գործունեութեան արտահայտութիւնն է, որի չլինելը վկայութիւն է հոգու խավարման:

Աղոթողի կատարելատիպն է ինքն Քրիստոս, որ աղոթում էր ամեն գործի սկզբում ու վերջում (Ղուկ., Զ 12, 13), երբեք չէր թողնում աղոթքը՝ նաև մեծ գործերի մեջ զբաղվելով (Ղուկ., Ե 15, 16). նա յուր մկրտութեան ժամանակ իսկ աղոթեց, ու նորա վրա իջավ Ս. Հոգին (Գ 21, 22). այլև նա աղոթեց ու պայծառակերպեց (Թ 28, 29), ըստ որում, աղոթքը պայծառացնում է ոչ միայն մարդու արտաքինն, այլև ներքինը. (Ելք, ԼԴ 29, 30):

Քրիստոս պատվիրեց և յուր աշակերտներին արթուն կենալ և աղոթել, որ չընկնեն փորձության մեջ. նոքա ննջեցին ու չաղոթեցին, ուստի և փորձության մեջ ընկան: Իսկ Քրիստոս աշխարհի ամենամեծ փորձության առաջ աղոթեց և յուր հաղթական վճիռը գոչեց դեպի խավարի իշխանությունը. «Այս է ձեր ժամ եւ իշխանութիւն խաւարի» (Մատթ., ԻԲ 53): Նա աղոթեց և խաչի վրա՝ մինչև անգամ յուր խաչողների համար: Նորա ճշմարիտ աղոթքից մեզ օրինակ է «Հայր մերը», որ ամփոփում է յուր մեջ ուղիղ սրտի դիմումների սկզբունքները կարճ ու գեղեցիկ:

Աղոթքը չէ լսվում Աստուծո կողմից միայն այն ժամանակ, երբ հավատքով և արդարասիրությամբ չենք խնդրում, անիրավաբար և միայն «ես»-ի համար ենք աղոթում, չենք հավատում, թե կստանանք, մեր հույսը չենք դնում Աստուծո վրա, այլ երկմտում ենք, իսկ «որ երկմիտն է, նման է հողմակոծեալ եւ տատանեալ ալեաց ծովու. Մի՛ ականալցի մարդն այն առնուլ ինչ յԱստուծոյ. Զի այր երկմիտ առանց հաստատութեան է յամենայն ճանապարհս իւր»: (Հակ., Ա 6): Ամեն անգամ, որ մարդ աղոթում է և չէ ստանում յուր խնդրածը, պետք է լավ հիշե առաքյալի խոսքը, թե՛ «խնդրէք եւ ոչ առնուք, վասն զի չարաչար խնդրէք, զի անդէն ի ցանկութիւնս ձեր մաշեալիք» (Դ 3): Սակայն Աստված երբեմն էլ հետաձգում է կատարումը ուրիշ լավագույն նպատակի համար, զորօրինակ մեզ ամրացնելու, փորձելու, մեր հավատքը զորացնելու և այլ այդպիսի մեզ անհայտ նպատակով, և կամ շատ անգամ էլ իսկույն կատարում է ավելի գեղեցիկ կերպով, քան մենք ուզեցել ենք, միայն թե մեր կարճատես աչքը այդ չէ տեսնում, այլ յուր ուզածն է միայն կամենում տեսնել: Եվ երբ մենք չենք ստանում մեր խնդրածը, պետք է քավենք մեր մեղքերը և աշխատենք արդար խնդիրներով աղոթել Աստուծո. այն ժամանակ մենք կստանանք մեր խնդրածը: Եվ որովհետև ոչ մի մարդ չի կարող բոլորովին անարատ մնալ կյանքի փորձանքների մեջ, ուստի և աղոթքը պետք է մեր հոգին տանե միշտ դեպի Աստված, խոսեցնե նորա հետ, սրբել տա մեզ մեր առօրյա հանցանքներից ու մեղքերից և ճշմարիտ ճանապարհի վրա պահե ու պահպանե: Միայն այն մարդը գիտությամբ չէ ուզում աղոթել՝ գոնե ճաշի նստելով և տոներին եկեղեցի գնալով, որ կատա-

րելապես շաղախված է մեղքերի մեջ, աչքերը չէ բարձրացնում և ասում էլ է, թե աղոթքով ոչինչ չէ ստացվում¹: Մինչդեռ ճշմարիտ աղոթքը մի հովանի է մարդու բարեկեցության և մեղքից զգուշանալու համար, ըստ որում և այսպես միայն կարող է մարդ ըստ ամենայնի հառաջադիմել: «Աղոթք են, որ բարձրացուցանեն զմարդիկ առ Աստուած, եւ խոնարհեցուցանեն զԱստուած առ մարդիկ», - ասում է Ս. Ներսես Շնորհալին (Ընդհ., 307):

Աղոթողի համար էլ սկզբունք պետք է լինի՝ ըստ Քրիստոսի խոսքին. «Զի ոչ եթէ լեզու, որ ընդ օղն բախտին, առանց մտացն զհետ երթալոյ՝ օգուտ ինչ գործէ, զի սրտագէտն Աստուած ի սիրտն եւ ի միտսն եւ ոչ ի բերանն հայի: Վասնորոյ արթուն մտօք եւ անզբաղ խորհրդով եւ կատարելիմաստ հոգով զաղօթան հատուցուք Աստուծոյ, զի զմեզ եւ զայլս օգտեցուցուք, եւ մեք յայլոցն աղօթից՝ շահեալ լիցուք»²: Ուրեմն ոչ միայն սրտով պետք է հավատանք առանց խոստովանության և ոչ բերանացի աղոթենք առանց հավատքի՝ «Զի սրտիւք հաւատայք յարդարութիւն եւ բերանով խոստովանիք ի փրկութիւն» (Հռ., Ժ 10), ըստ որում, «Եւ մեք, հետեւեալ Աստուածաշունչ գրոց, պահեսցուք անբիծ զհաւատս սրտից, եւ մաքուր՝ զխոստովանութիւն շրթանց»³:

Վերջապես աղոթքով հեռանում ենք առ ժամանակ աշխարհի մրրկածուփ զբաղմունքից, սուզվում ենք մեր հոգով ներքին սրբության մեջ, այնտեղ հանգստանում ենք և նորոգվում հոգևոր ճշմարտությամբ, մենք, թողնելով անցական աշխարհը, աղոթքով մտնում ենք բարձրագույն աշխարհն ու նորա հովով գորանում: Այդ է, որ ասում է Քրիստոս. «Այլ դու յորժամ կայցես յաղօթս, մոռտ ի սենեակ քո եւ փակեա՛ զդուրս քո...» (Մատթ., Զ 6): Եվ եթե լավ դիտենք, կտեսնենք, որ ինչպես անհրաժեշտ է մարմնավոր կյանքի ջանասիրությունն, անհրաժեշտ է

¹ «Զքեզ ինքնին սատանայացուցանես եւ ի սատանայէ ասրել աղաչես: Դու կամօք դիւաճարիս եւ խնդրես փրկիլ ի դիւաց»: «Ի ներքոյ ծուռ խոնարհեցուցեալ յաղօթսն, եւ միտքն արտաքոյ բազում բանդագուշանօք յածեալ շրջին»: Ս. Հովհ. Մանդ., 43, 44: Տե՛ս և Զգոն, էջ 62, 73, 75. «Արքութիւն սրտի է աղօթք առաւել, քան զամենայն աղօթս, որ ի ձայն բարբառոյ ոք կացցէ. եւ լոռութիւն խառնեալ ի միտս յստակացեալս առաւել է, քան թէ ոք բարձրաձայն աղաղակիցէ»: (Օրինակ աղոթից):

² Ս. Գրիգոր Նարեկացի, Աղոթք, 65:

³ Թովմա Արծրունի, Պատմ., 165, 163:

և այդ հոգևոր գործունեությունը: Աշխատանք և աղոթք՝ ահա՛ այն երկու հիմնաքարերն, որոնց վրա հաստատվում է մարդու ճշմարիտ կյանքը: Ո՛չ աղոթք առանց աշխատանքի և ո՛չ աշխատանք առանց աղոթքի, այլ աշխատանք և աղոթք, լինել Աստուծո հետ և Աստուծո մշակը՝ այս է քրիստոնյայի հիմնական սկզբունքը¹: Այս ընթացքի մեջ բացվում է հավատացողի հոգու տեսողությունն, և նա գորանում է ու ճանաչում ու նկատում Աստուծո բարյաց հրաշքներն, ապա առավել և առավել հավատքով աշխատում ու յուր խնդիրն առ Աստված ուղղում²:

Արդ՝ քանի որ աղոթքով միանում ենք Աստուծո հետ, մեր կամքը միացնում ենք նորա կամքի հետ և մեր հոգու զգայարանքով-հավատքով ստանում ենք նորա գորացուցիչ օգնությունն ու կյանքի աշխատանաց մեջ հաջողություն գտնում, պարզ է, որ ճշմարիտ աղոթքը կարող է միմիայն սուրբ սրտով և անկեղծավոր հավատքով կատարվի: Հետևաբար ճշմարիտ հավատացողի աղոթելու նախապատրաստությունը կամ աղոթքի առաջին քայլը ապաշխարական աղոթքն է, որով մենք զղջական տրամադրությունամբ դիմում ենք դեպի Աստված, նորա օգնականությունը խնդրում մեր քավություն համար և աստվածատուր միջոցներ ձեռք առնում Աստուծո տաճարը և բնակարանը դառնալու նպատակով: Այդ վիճակում մենք դեռևս չենք համարձակվում մեր կենսական պիտույքների մասին խոսել Աստուծո առաջ, մեր անձնական խնդրվածքները արկանել նորա առաջ, այլ մենք նայում ենք կարոտ աչքով միմիայն նորա գթություն և ողորմածություն վրա, համոզված լինելով, որ մեզ դեռևս անհրաժեշտ է քավել մեր մեղքերը՝ Քրիստոսով որդիական համարձակություն ձեռք բերե-

¹ «Հնազանդեա՛ սիրով, աղօթեա՛ յուսով, աշխատեա՛ հուստով եւ պայծառասցիս յերկնային հարսանիսն» (Եզգիկ)^{67*}: «Ունիս ձեռս, ունիս ոտս, ունիս արուեստ. գործեա՛, վարձեա՛, սպասարեա՛ եւ ուտեա: Յոլով հնարք եմ մարմնոյդ դարմանոյդ, եթէ կամիս վաստակել: Զի եթէ մրջիսն չնչիս ինչ գեռուն է, զինքն կարէ կերակրել, եւ մեղոյսն զնշխարս իրեանց կերակուր թագաւորաց ընձեռեն, որք ո՛չ ձեռս եւ ո՛չ գործիս արուեստից ունին ստացեալ, իսկ քեզ ետ Աստուած ձեռս եւ գործս, եւ միտս ամենահնարս, ամեղութեամբ հասասարեա՛ զանուղ կեցցաղոյս»: Մանդ., էջ 69:

² «Հուստով խնդրեցուք, եւ տացի մեզ կերակուր, իսկ արդ՝ Աշխատե՛ք, ոչ, այլ Աշխատե՛ք թերահուստից պիտոյ է, եւ առ զչարսն դարձուցանելոյ յուղղութիւն, այլ մեզ, զիտէ Տէր զպիտոյսն մեր եւ զօգտակարսն, եւ ըստ այնմ պատրաստէ զինչ եւ պիտոյ է մեզ»: Ս. Ներսէս Մեծն, Բյուզանդ, 78. Տե՛ս և Հովհ. Մանդ., 39:

լու համար: Այդ է պատճառը, որ օրվա առաջին աղոթքի մեջ եկեղեցում նախապես ասում ենք. «Տէ՛ր, եթէ գշրթունս իմ բանաս, բերան իմ երգեսցէ զօրհնութիւնս քո» (Ժամագիրք): Այսինքն՝ իբրև աղամորդի զգալով մեր մեղանշական վիճակը՝ նախ համարձակություն ենք խնդրում և, ապա հիշելով Քրիստոսի փրկագործության շնորհների առատությունը մեզ վրա, սկսում ենք մեր աստվածաշտական աղոթքը^{68*}:

Ձգտելով, ուրեմն, նախ և հառաջ մեր մեղքի քավության՝ կամենում ենք մեզ ընդունարան շինել Ս. Հոգու և կամ ընդունակ դարձնել այն շնորհաց, որ պետք է խնդրենք Աստուծուց մեր կյանքի հաջողության ու բարելավության համար, վասնզի գիտենք, որ ո՛չ Ս. Հոգին և ո՛չ աստվածային որևիցե շնորհք չի կարող իջնել մեղավոր հոգու վրա և չի կարող բեղմնավորվիլ թանձրացած սրտում ու նորա խոպանացած անդաստանում: Ուստիև գիմելով դեպի Աստուծո տունը՝ բռնում ենք ապաշխարական ճանապարհը, որի խորհրդականն (տե՛ս ստորև գլ. ԽԳ.) անցնելուց հետո ճաշակում ենք Քրիստոսի սրբարար մարմինն և արյունն և ապա համարձակություն ստացած՝ մեր որդիական աղոթքն անում: Այդ որդիական աղոթքի ու խնդրվածքների մեջ արդեն որքան ի սրտէ է եղել մեր զղջումն և ապաշխարությունը, որքան հավատքով և համոզմունքով է եղել մեր քավությունը, այնքան էլ զորավոր է լինում մեր աղոթքը և ապահով ենք լինում, թե մեր խնդրվածը կատանանք Աստուծուց: Ծշմարիտ աղոթքը միություն է Աստուծո հետ, որքան սերտ է այդ միությունը, այնքան շուտափույթ է մեր խնդրվածքի կատարումը. և այդ միությունն այնքան սերտ է, որքան հաջողում ենք սրբվիլ և անկեղծ լինել Աստուծո առաջ: Սրբվեցանք թե չէ, եղբայրանում եք Քրիստոսին, եղբայրացանք թե չէ, որդիանում ենք Աստուծո, որդիացանք թե չէ, միանում ենք մեր կամքով, սրտով ու մտքերով նորա հետ. միացանք թե չէ, ամեն մի աղոթք Աստուծո կամքով կլինի և կկատա-

¹ «Տեսանե՞ս, զի մեծ հաւատոյ պէտք եմ մեզ եւ յաղօթս եւ զգուշաւոր խնդրուածոց եւ միամտութեան սրտի, զի մի հողմն երկմտութեան ի ներքս անկեալ, զնաւ հաւատոյն խախտիցէ, եւ փոխանակ պարգեւի, դատապարտութիւն կրիցէ երկմիտ խնդրողն վասն իրոյ թերութեան: Այլ որք զղեակ հաւատոյն պիտի ունիցիմ, ոչ երբէք սասանիմ, այլ լսեմ ի Տեսուէ, թէ՛ ըստ հաւատոց քոց եղիցի քեզ»: Մեկն. Ժամ., էջ 184:

րվի¹: Եվ մեր աղոթքի հաստատությունն է Քրիստոս, որ ամենայն ճշմարիտ խնդրվածք, մարդկաբար կամենալով ու խնդրելով յուր Հորից, աստվածաբար կատարում էր: Նորա աստվածամարդկության ճշմարիտ միությունից է բխում նորա կամքի անշեղի կատարումը, հետևաբար և եթե մենք էլ կարողանանք հոգով միանալ Աստուծո հետ մեր հավատքի միջոցով, անշուշտ ամեն խնդիր կիրագործվի:

Այս ամենը գեղեցկապես ամփոփում է Ս. Հովհան Մանդակունին՝ պատվիրելով յուր որդիներին. «Զձեզ աղաչեմ զՉոկս հաստատնոցդ դեռ եւս եւ անգայթիցդ, մի նմանեցուցանէք զաղօթս ձեր Փարիսեցւոյն. թէպէտ եւ բիւր բարեաց զանձինս գտանիցէք եղեալ պատճառ, այլ ասացէք, եթէ «ծառայք անպիտանք եմք». եւ մի առանց իւղ բառնալոյ՝ ընդ անմիտ կուսանսն ճանապարհորդիցէք ի հարսանիսն, գուցէ փակ իցէ դուռնն, եւ մնայցէք ամօթալից արտաքոյ» (Փարպ., 556)²:

¹ «Որք միամիտ մտօք եւ անճեմ գաւառով աղօթեմ առ Աստուած եւ խնդրեմ զբարին, ընդունեմ զխնդիրս ամենայն, որպէս ընկալան հարքն մեր առաջինք»: «Զի յորժամ անճերկ հաւատով յամենայն սրտէ աղօթես առ Աստուած, ընդունիս մեղաց թողութիւն եւ յանցանաց քսութիւն, ընդունիս զերկնից զարքայութիւնն եւ զանբաւ բարութիւնսն...: Այս է զօրութիւն ճշմարիտ աղօթից, որ կամին մերձեցալ առ Աստուած, այս է պատարագ բանաւոր անարիւն, զի իւրաքանչիւր ուրուք աղօթքն եմ պատարագ Աստուծոյ»: Ս. Հովհ. Մանդ., 39, 40-41:

² «Եւ Տէրն հրամայէ չիմիլ շատախօս յաղօթելն: Եւ այս ոչ թէ զբազում աղօթելն արգելու, քանզի եւ ինքն զգիշերն ի գլուխ հանէր յաղօթսն Աստուծոյ մեզ ի խրատ: Եւ դարձեալ, թէ՛ «յամենայն ժամ աղօթս արարէք», այլ զի զվայրապարն եւ զմարմնատրն եւ զանցատր խնդիրն արգելցէ, որ լեզուան է միայն առանց մտաց»: Ս. Գրիգոր Նարեկացի, Աղոթելու եղանակի խրատ, Մեկն. Ժամ., 408-420.

«Բայց զաղօթսն մի վայրապար բանիւք եւ եթ ճառեցուք՝ զօրէն զանգակաց լոկ հնչումն տալով, կամ հանգոյն կապկաց զսովորականն միշտ ի բերան առեալ պապաջելով: Այլ՝ հոգով եւ մտօք ըստ հաճոյիցն Աստուծոյ պատրաստեցուք զմեզ ի ժամ աղօթիցն: Զի որ մարմնով ի տեղի աղօթից լիցի՝ եւ մտօք արտաքս յածի զօրէն անկապ անամոյ, ոչ թէ միայն վարձս ոչ առցէ յաղօթիցն, այլ եւ դատապարտի եւս վասն անզոյլ աղօթիցն»: Մեկն. Ժամ., 114:

ԼԹ.

ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՍՈՒՐԲ ԽՈՐՀՈՒՐԳՆԵՐԸ

«Խորհուրդ է ծածկելոց իրաց հայտնությունն»,¹ այսինքն՝ այն, որ ծածկված է մեր մարմնավոր տեսությունից, ներկայանում է մեզ իրական արտահայտությամբ: Նույնիսկ դավանանքի և աստվածաշտության մեջ, ինչպես Ս. Երրորդության, մարդեղության, հոգու միավորության մարմնի հետ, աղոթքի և այլ սույնպիսի հավատալյաց ու կարգերի մեջ խորհուրդ ենք նկատում, որ ոչ թե կատարելապես տեսանելի և ըմբռնելի է մեզ համար, այլ բացատրվում, լուսաբանվում է մեր մտքի առաջ իբրև հավատքի մի խորհուրդ, որին հավատքով կարող ենք հասու լինել: Սակայն Եկեղեցու ս. խորհուրդ կոչում ենք Եկեղեցու վարդապետության այն արարողական մասը և աստվածաշտության այն կատարյալ արարողությունն, որով իրապես յուրաքանչյուր ոք նախ Քրիստոսի և եկեղեցու իսկական և միակից անդամն է ճանաչվում ու զինքը խոստովանում, և երկրորդ՝ իրականապես թե՛ իբրև անհատ և թե՛ իբրև համայնքի մի անդամ մտնում է Քրիստոսի ամենամտերիմ և էական հաղորդակցության մեջ և այդ կենսական հաղորդակցության մեջ մնում, ամրանում և շնորհներ վայելում (Ա. Կոր., է 17):

Եկեղեցական կամ աստվածաշտական արարողություն կոչվում է Եկեղեցու այն աստվածաշտական գործողությունը, որի մեջ կա հարակից մի ներքին և արտաքին, տեսանելի և անտեսանելի, հոգևոր ու մարմնավոր կողմ: Իսկ մեր Եկեղեցու արարողության գերագույն կատարելությունը իրականանում է ս. խորհրդի մեջ: Ըստ այսմ՝ ս. խորհուրդների արարողական մասը մենք տեսնում ենք մեր աչքերով, միայն չենք տեսնում, թե ինչպե՞ս այդ տեսանելի արարողությունները Ս. Հոգու անտեսանելի շնորհաց միջոց են դառնում և մեզ վրա ներգործում: Ուրեմն աստվածա-

¹ Ս. Գրիգոր Տաթևացի, Ամր. քարոզ., 199, Ա, Կոր., Դ 1:

դիր *ս. խորհուրդների մի առանձնահատկությունն այն է, որ Ս. Հոգու անտեսանելի և աննյութական շնորհներն ու պարգևները, ծածկվելով տեսանելի և նյութական տարրերի մեջ, ընդունվում են այդպես մեր արտաքին զգայարանքներով, որպեսզի ոչ միայն հավատքով, այլև զգայությունամբ համոզված լինինք, որ ընդունում ենք աստվածային շնորհներ և Աստուծո հետ մտերմական հարաբերության մեջ մտնում¹:*

Հասկանալի է, որ *ս. խորհուրդները* չեն կարող նշան կամ նշանակներ կոչվիլ (*simbole*), վասնզի նշանակը, ինչպես բառն էլ ցույց է տալիս, մի գաղափարի նշան է կամ պատկեր է, որով մենք հեռավոր և անտեսանելի բան կամ գաղափարը ներկայացնում, հիշեցնում ենք նյութական տեսանելի իրով կամ գործողությունամբ. այնպես որ, այդ գաղափարի և այդ նշանի մեջ իրական և էական միությունն չէ լինում: Իսկ *ս. խորհուրդի մեջ նյութականի և տեսանելի արարողության հետ սերտ կապված են անզգալի և անտեսանելի շնորհները և դոքա իրարից բաժան չեն բաշխվում, այնպես որ ս. խորհուրդի տեսանելի նյութով և արարողությունամբ հավատացյալները ստանում են իրապես աստվածային փրկարար շնորհներ ու ներգործություն^{69*}:*

Աղոթքով և առհասարակ աստվածապաշտությունամբ ևս մենք մտնում ենք մի սերտ հարաբերության մեջ Աստուծո հետ, սակայն այն հարաբերությունը միմիայն ներքին է և անտեսանելի, մինչդեռ *ս. խորհուրդով Քրիստոս իրապես և տեսանելի կերպով հարաբերության մեջ է մտնում մեզ հետ, օգնում է, մեր հավատքը զարթեցնում է, մեզ զորացնում, քաջալերում է և ճշմարտության ճանապարհում հառաջ մղում: Այդպիսով Քրիստոս էական և կենսական հաղորդություն է հաստատում մեզ հետ իբրև մեր հոգու և մարմնի փրկիչ: Ս. խորհուրդը մեր կոչման իրագործման հաստատությունն է, մեր այն կոչման հաստատությունն է, որ է մեր վերջնական միությունն Աստուծո հետ աշխարհի կատարածի ժամանակ: Ս. խորհուրդը քրիստոնեական հավատքի և վարդապետության ամենակատարյալ արտահայտությունն է և իրակա-*

¹ Ա. Կոր., ԺԳ. 2. Դ. 1. Հմմտ. Ա. Տիմ., Գ. 16. Հո., ԺԴ. 24. Եփես., Ա. 9. Գ. 3-9. Կող., Դ. 3. Ա. Պետր., Ա. 12:

նությունն, այնպես որ Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին յուր ս. խորհուրդներով ներկայացնում է յուր ամբողջ էությունն ու ճշմարտությունը: Ուստիև Քրիստոս ս. խորհուրդների կատարումը հանձնել է յուր Եկեղեցուն հատկապես նվիրված ու ձեռնադրված պաշտոնյաների. (Մատթ., ԻԸ 18-20. Ղուկ., ԻԲ 19. Եփ., Դ 11):

Հայտ է, որ ով ընդունում է ս. խորհուրդները հավատքով ու երկյուղածությամբ, նա ստանում է աստվածային օրհնություն ու շնորհ, մինչդեռ ով որ անհավասարությամբ է վերաբերվում և ս. խորհուրդները լուրջ արարողություն ու նշանակ է համարում, նա հայհոյում է Ս. Հոգուն և ուրեմն ոչ թե օրհնություն ու փրկություն է ստանում, այլ՝ դատապարտություն և անեծք: Խորհրդավոր արարողություններ ունեցել է և հին Իսրայելը, սակայն դոքա լուրջ մարգարեական են գալոցի նկատմամբ, այսինքն՝ նախատիպ ու մարգարեություն են եղել Քրիստոսադիր արարողությանց. մինչդեռ քրիստոնեական խորհուրդների արարողություններն այլևս ապագայի նախատիպ չեն, այլ բովանդակում են խորհուրդն ու շնորհը նույնիսկ յուրյանց մեջ իբրև մարգարեությանց իսկական կատարումն և իբրև Աստուծո պարգևած անմիջական շնորհաց հաստատություն: Ս. Հոգին շնորհագործում ու զորացնում է առավել նորան, ով յուր անձը նվիրում է նորա առաջնորդության և ոչ թե յուր սիրտը թանձրացնում է նորա ներգործության դեմ և Ս. Հոգու պատժապարտ հայհոյիչը դառնում: Ուրեմն Քրիստոսի փրկությունը ս. խորհուրդներով վայելելու համար պետք է մտքով ու սրտով լսել նորա խոսքերը, հոգով ու սրտով, կատարյալ վստահությամբ ու երկյուղածությամբ նվիրվել նորան ու նորա բնակարանը դառնալ. այն ժամանակ ս. խորհուրդները մեզ համար օրհնություն կլինին, առատապես կվայելենք նոցա շնորհներն, և Ս. Հոգին կլինի մեր փրկության և երանելի հաջողության ճշմարիտ առաջնորդը: Ս. Հոգին չէ շնորհաբաշխում դեպի փրկության բարյաց բազմակողմանի վայելումը նույնպես այն անձանց, որոնք հավատքից զուրկ են և հավատքի թարմությունից ցամաքած: «Որպէս դժուարագոյն է կեալ ջրայնոց ի ցամաքի, եւ ցամաքայնոց՝ ի ջուր, առաւել եւս դժուարագոյն է առանց հաւատոյ ընդունել զպարգեւս Հոգւոյն Սրբոյ», - ասում է Ս. Եղիշեն (314): Հավատքն է մեզ ընդունա-

րան դարձնում վերին շնորհաց, հավատքն է թարմացնում մեր հոգին դեպի Ս. Հոգու նորոգող կենսագործությունն և հավատքն է երկնայինն առ մեզ բերում և մեզ Ս. Հոգով դեպի երկինք ձգել տալիս¹: Հավատքը մեր հոգու զգայարանքն է²: Իսկ եթե հավատքն ևս կենդանի չէ, այսինքն կյանքի մեջ գործունյա չէ, այդ կրկնակի դատապարտություն կբերե Ս. Հոգու շնորհներն անարժանությունումը շնորհագործողին, այլև՝ ընդունողին: Աստուծո փրկարար շնորհները ընդունելու և վայելելու համար պետք է ճշմարտության գործարան լինելու պատրաստությունն ունենալ: «Արբ գայն բաժակ Յուզա Սկարովտացի եւ այրեցաւ, զի ազագուն էր ծառն նորա: Արբին գայս առաքեալքն եւ դալարեցան եւ լցին անոյշ պտղովքն զերկիրն ամենայն. տարածեցաւ հոտ ծաղկանց նոցա ընդ տիեզերս: Սովոր է այս բաժակ այրել զաղտեղիսն եւ պահել զսրբեցեալսն...», - ասում է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը (Ագաթ., ԿԶ ԿԷ): Ս. Եղիշեն, բազմափորձ կյանքի օրինակները վերահիշելով, ասում է. «Առանց հաւատոց անհնարին է զՍուրբ Հոգին ընդունել:... Եւ եթէ ժպրհեսցի ոք եւ կամեսցի առանց հաւատոյ մերձենալ ի զօրութիւն Հոգւոյն, եթէ քահանայիցէ՝ իբրեւ զԿայեափայն պատառի եւ հերձու. եւ եթէ յաշխարհէ՝ իբրեւ զԱնանիա եւ զՍափիրա»³: Այսպիսի ուխտադրուժ հոգևորականների համար կանոնված է «Հրեղէն սրով» հատանել եկեղեցու սպասավորությունից (Ընդհ., 38, 62):

Այս բոլորից պարզ երևում է, որ ս. խորհուրդները փրկարար ներգործություն չեն ունենում անարժան և անհավատների վրա, ինչպես մոլորությունում կարծում է Հռովմեական եկեղեցին, որ *ex opere operata* կամ *opus operatum* (նյութական գործողություն) կոչված վարդապետությունը դավանում է՝ ըստ Այբերտ Մեծին, Թովմա Աքվինացուն և այլոց, որ իբր թե ս. խորհուրդը մի խողո-

¹ «Ապա եթե ոչ հաւատացես, զիա՞րդ արդեօք լիճիցի թողութիւն եւ բժշկութիւն, եւ կամ մեք զիա՞րդ արդեօք իշխիցեսք յանդիմանել կամ համարձակել եւ խնդրել, եւ կամ առնել աղօթս վասն այնոցիկ, որք բնաւ իսկ ոչ ճանաչէին զՏէր, զի բարկութիւնք Տեսոն վախճանէ զայնոսիկ, որք ոչ ուղղութեամբ զՏէր խոստովանին, եւ կամ որ ոչն մարթիցէք խնդրել զնա, որք ոչ հաւատաք զիտութեան պատուիրանաց նորա, եւ ոչ ի միտ առնով զօրէնս նորա». Ս. Ներսէս Մեծն առ Բյուզանդ., 73:

² «Հաւատով ճշմարտութեան է, որով վերանան արդարքն ի ծանրութեան աշխարհիս կենաց ի թեթեւութիւն երկնից բնակութեան»: Ս. Սահակ առ Փարպ., էջ 88:

³ Եղիշե, էջ 313. տե՛ս և էջ 261, 108-109, 314, 315. Ընդհ., 7, 66, 421. Հաճ., ԺԵ 28-35:

վակ է, որով քրիստոնյան ստանում է հակառակ յուր արժանյաց ու հավատքին ամեն բարիքներ. բավական է միայն, որ նա որոշ աղոթք կամ խոսքերն ասե և առհասարակ արտաքին որոշ կարգերը կատարե: Սակայն այս մեքենայական և նյութապաշտական տեսությունն է, որ բոլորովին իբրև կոապաշտական սկզբունք խորթ է քրիստոնեական հոգևոր և ազատ փրկագործության: Աստուծո շնորհաց տնօրինությունները բռնակալական չեն, այլ՝ ազատության. Աստուծո շնորհը տրվում է միմիայն նորան, ով որ ազատ կամքով հավատում և ձգտում է այդ վայելել. մարդ պետք է կամենա ու ձգտի, որ ստանա: Քրիստոս ինքն իսկ ասում է. «Որ հաւատայ եւ մկրտեսցի, կեցցէ, եւ որ ոչն հաւատայ, դատապարտեսցի» (Մարկ., ԺԶ 16): Եվ առաքյալն ասում է. «Այսուհետեւ որ ուտիցէ զհացս, կամ ըմպիցէ զբաժակս Տեառն անարժանութեամբ, պարտական եղիցի մարմնոյ եւ արեան Տեառն: Փորձեսցէ մարդ զանձն իւր, եւ ապա ի հացէ անտի կերիցէ եւ ի բաժակէն արբցէ: Զի որ ուտէ եւ ըմպէ անարժանութեամբ, դատաստան անձին իւրում ուտէ եւ ըմպէ, զի ոչ խտրէ զմարմին Տեառն» (Ա Կոր., ԺԱ 27): Քրիստոսի այս ճշմարիտ վարդապետությունն անաղարտ կպահպի միմիայն այն եկեղեցում, որտեղ ազատությունն ու շնորհը Աստուծո տնօրինության հիմքերն են ճանաչվում և ոչ թե բռնությունն ու աշխարհակալության ձգտումները:

Բողոքականությունն էլ, բնականաբար, հակառակ ընթանալով Հռովմեականների նյութական տեսության, վարդապետում է, թե ս. խորհուրդները մի եկեղեցու պատկանելիության պայմաններն են և հիշեցուցիչ նշաններ, ինչպես դավանում է Յվինգլին, կամ ըստ Կալվինի՝ իբր թե անտեսանելի շնորհաց տեսանելի երաշխիքն են, որով հոգևորապես և ոչ իրապես միանում է հավատացողը Քրիստոսի հետ, ինչպես որ կարելի է համարում նաև աղոթքով նույն հաղորդակցությունը ձեռք բերել: Լութերն էլ երաշխիք է համարում, միայն թե նորանով հաղորդակցությունն իրական է ճանաչում և Քրիստոսին մարմնապես ներկա է համարում հաղորդության ամեն մի մասնի մեջ և ոչ թե՝ մարմնավոր աչքից ծածկվածի իրական արտահայտություն: Այսպես թե այնպես բողոքականությունը պտտում է ս. խորհուրդները նշանակ դարձնելու սկզբունքի շուրջը, քանի որ նա ս. խորհուրդները համարում

է համոզմունքով չթուլանալու և անձի փրկության և Աստուծո ռոզորմության հուսով ուրախանալու միջոց: Այս մեծ մոլորությունն է և կատարելապես հակառակ է Ս. Գրքին, որ ասում է, թե մկրտության ջուրը Ս. Հոգու ազդամամբ մաքրում է մարդու մեղքերն ու վերածնում, օծումը նորոգում է նոր կյանքի համար, ձեռնադրությունը տալիս է առանձին շնորհագործական շնորհ, Քրիստոսի մարմինն ու արյունը հաղորդակից են անում Քրիստոսի հետ և արժանացնում հավիտենական կյանքի և այլն¹: Նոքա հակասության մեջ էլ են ընկնում՝ ասելով, որ առանց հավատքի ս. խորհուրդը նշանակություն չունի, մինչդեռ եթե ս. խորհուրդը լոկ նշանակ է, պետք է նորա ներգործությունը կախված չլինի ընդունողի հավատքից, մանավանդ որ նոքա մկրտում են մանուկներին, որոնք հավատք չունին: Ուրեմն բողոքականք հիմնականապես ընկնում են Հռովմեականության ստվերի մեջ: Եվ եթե ս. խորհուրդները լոկ նշանակներ են, հապա ինչո՞ւ Պողոս առաքյալը դատապարտում է անարժանությամբ վայելողներին:

Բողոքականք մերժում են նաև ս. խորհուրդների հինգը, որոնք նոցա վարդապետության մուլար սկզբանց չեն համապատասխանում և ասում են, թե Ս. Գրքում յոթը խորհուրդ չէ թված: Բայց չէ՞ որ երկու էլ չէ ասված. բավական է, որ այդոնք հիշվում են Ս. Գրքում և եկեղեցական հայրերի գրվածներում, քրիստոնեական առաքելական եկեղեցին էլ պահել է ավանդաբար մինչև օրս և շնորհագործում է հավատարմությամբ: Կամ մի՞թե հակասությունն չէ դրոշմել նախքան հաղորդություն տալը, բայց դրոշմը խորհուրդ չհամարել, մեղքն ու մեղքի գղջումը քրիստոնեության առաջին պայման դավանելը, բայց ապաշխարությունը խորհուրդ չճանաչել. անշուշտ այսպիսի հակասությունք անտես անել չի լինիլ: Սակայն հարկ չկա այս հակասական մոլորության վրա երկար խոսել, քանի որ բողոքականների համար եկեղեցին անտեսանելի է, և նորա «նշանակները» կարող է յուրաքանչյուր հավատացյալ կատարել հակառակ Պողոս առաքյալի խոսքին իսկ². «Այսպէս համարեսցին զմեզ մարդիկ, իբրեւ զպաշտօնեայս Քրիստոսի»:

¹ Հովհ., Գ 5. Զ 54. Գործք, Ը 17. Ա Տիմ., Դ 14. Բ Տիմ., Ա 6. Ա Կոր., ԺԱ 29 և այլն:

² Ա Կոր., Դ 1. Բ Կոր., Ե 18-21. Մատթ., Ժ Դուկ., Թ:

տոսի եւ հազարապետս խորհրդոցն Աստուծոյ»: Եթե բողոքականք գործ ունեցած չլինեին Հռովմեական ծայրահեղութեանց հետ, բնավ չէին ընկնիլ հակառակ ծայրը: Եթե նոքա ծանոթացած լինեին առաքելական եկեղեցիների կարգերին, կտեսնեին, որ եկեղեցու ամբողջ կարգը, ամբողջ աստվածապաշտութիւնն իսկ խորհուրդ է, առավել ևս խորհուրդ են այն կարգերն, որոնց միջոցով կատարվում է աստվածային շնորհաբաշխութիւնը: Մինչդեռ այս ամենը մերժելը լոկ միայն անհատական գրգռմանց արդյունք է և կրոնական հեղափոխութեան ժամանակի Հռովմեականաց ու նոցա հակառակորդների փոխադարձ հարձակմանց ու թշնամանաց պատահական ծնունդ: Բողոքականութեան մեջ այդ ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ հար և նման նորեն երևան եկած Կորիս, Դաթան, Աբիրոն և համախոհք, որոնք, հպարտացած աստվածային շնորհներով, վտարանջեցին Մովսիսի և Ահարոնի դեմ ու գոչեցին. «Շատ լիցի ձեզ, զի ամենայն ժողովուրդն եւ ամենեքեան սուրբք են, եւ Տէր ի միջի նոցա. եւ արդ ընդէ՞ր ճոխացեալ էք ի վերայ ժողովրդեանդ Տեառն». սակայն հրո կերակուր դարձան հրապարակապես¹:

Հայաստանյայց Եկեղեցու ս. խորհուրդները յոթն են² մկրտութիւն, դրոշմ, ապաշխարութիւն, հաղորդութիւն, պսակ ամուսնութեան, կարգ հիվանդաց և կարգ ձեռնադրութեան, և այս յոթը թիվը պահում են բոլոր հին եկեղեցիներն՝ ըստ առաքելական ավանդութեան: Սոցանից յուրաքանչյուրն ունի յուր առանձին էական նշանակութիւնն՝ ըստ յուր գլխավոր խորհրդին: Մկրտութիւնը խորհուրդ է «նոր մտելոցն յեկեղեցի» կամ ծննդյան, դրոշմը՝ «պատերազմողացն ընդդէմ թշնամւոյն սատանայի» կամ զարգացման, հաղորդութիւնը՝ «վերստին զօրացելոցն ի պատերազմի» կամ սննդյան, ապաշխարութիւնը՝ «վերստին կանգնելոցն, որք անկանին մեղօք և վերստին կանգնին ապաշխարութեան գործովք», կամ բժշկման, կարգ հիվանդաց՝ «ելելոցն ի կենցաղոյս և զերծանելոցն ի պատերազմէ» կամ ամոքման, ձեռնադրութիւնը՝ «սպասաւորելոցն այսմ խորհրդոց» և պսակը՝

¹ Թիվք. ԺՁ. Բմմտ. Ել., ԻԴ 1, 6-11. ԺԹ 3-6. ԼԳ 16. ԼԴ 10-16. Թիվք. ԺԲ 1-2:

² Տե՛ս Ծարական, էջ 386:

«նոր զինուորս ի ներս մուծանելոյ», որոնցով ամփոփվում է մարդկային կյանքի խորհուրդը¹:

Սոցանից առաջին վեցը քահանայական պաշտոնին են պատկանում, իսկ ձեռնադրությունը՝ եպիսկոպոսական: Անկրկնելի են մկրտությունը, դրոշմը և ձեռնադրությունն իբրև Ս. Հոգու անզեղծանելի ներգործության այնպիսի փրկարար կնիք, որ միանգամընդմիջտ սրբում, զինում ու շնորհագործում է²:

Մկրտությունը, դրոշմը, ապաշխարությունը և հաղորդությունը ամեն մի հավատացյալի համար անհրաժեշտ խորհուրդներ են, իսկ ձեռնադրությունը՝ արժանավորապես Աստուծո սպասվոր լինել կամեցողների և հիվանդների համար³:

Վերջապես սուրբ ու սրբարար են այս խորհուրդները, սուրբ է և այդոնց թիվը, ըստ որում, Աստուծո ամենաբարությունը տեսանելի արդյունքները յոթն օրում են կատարվել, նորա բոլոր կարգադրությունները իսրայելացոց մեջ յոթը թվով են հիմնվել, և յոթը թիվը պարփակում է յուր մեջ թե՛ աշխարհի չորս կողմերն և թե՛ Ս. Երրորդությունն, որ տիրում է և սրբում աշխարհի բոլոր ծայրերը^{70*}:

¹ Ս. Գրիգոր Տաթ., Հարց., էջ 587: Տե՛ս և Ս. Հովհ. Իմաստասեր, 8. «Թեպետ եւ Հոգին մի է, եւ առհաստէայ Հոգւոյն իւղն նոյն է, սակայն բազմազգի մերում, ըստ փրկութեանն, բազմօրինակ եւ խորհուրդ փրկութեանն հրաշագործի. ըստ նմին եւ տեղիքն որոշին ի միմեանց, որովք փրկեալն լինիմք եւ անուանք՝ տեղեացն: Ապա եւ աղօթքն եւ գործառնութիւնն ոչ ամենայն զմիոյ մատուցանէ մեզ փրկութեան պարզեւ եւ ոչ մին զամենեցուն, եւ ոչ անանայէս միմեանց օգտամատոյց մեզ լինելով. այլ երախայութեանն օծումն զհրաւիրականն ունի դրոշմ. եւ աւագանին օծումնն՝ զըստ Հոգւոյն մեզ յարմարէ վերստին ծնունդ, իսկ որ զկնի մկրտութեանն է օծումն՝ զորդեգրութեանն Աստուծոյ ի մեզ կոչէ շնորհ: Դարձեալ սեղանն կերակրէ զմեզ եւ ոչ ծնանի, աւագանն ծնանի, այլ ոչ կերակրէ. խաչն մարտնչի ընդ մեր առ թշնամիսն եւ ոչ ծնանի, եւ ոչ կերակրէ ի հիւանդութեանն՝ զառողջութեանն ունիմք կարօտութիւն, ոչ եւս զայլոցն: Սոցա սպաքէն եւ աղօթքն եւ քարոզութիւնն եւ օծումնքն՝ բաժանաբար ըստ իւրաքանչիւրոցն վալելէ լինել խորհրդոյ»:

² Հն., ԺԱ 29. Զ 9. Եղիշէ, Հիշ. մեռելոց: Նարեկ, ԼԲ. ՀԵ. Ամար., քար., ԼԲ:

³ Եկեղեցու ս. խորհուրդներին և հավատացյալների փրկության կատարման ու վերջին վիճակին են վերաբերում Հավատամքի վերջին մասի խոսքերը: (Տե՛ս վերը, էջ 18):

Խ.

ԽՈՐՀՐԴԱԿԱՏԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ. ՕՐՀՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՕԾՈՒՄՆ

Նախընթաց բացատրություններից երևաց, որ մարդու երանությունը հաստատվում է Աստուծո հաղորդակցությունից վրա, իսկ այդ հաղորդակցությունն իրականանում է քրիստոնեական աստվածաշտույթի մեջ: Տեսանք նույնպես, որ այդ աստվածաշտույթը կատարվում է երկուստեք փոխադարձ հարաբերությամբ, այսինքն՝ Աստուծո կողմից հայտնությամբ ու շնորհաբաշխությամբ, իսկ մարդու կողմից՝ աղոթքով և աստվածահաճո գործունեությամբ: Արդ՝ քանի որ Քրիստոսի փրկագործությունից հետո նորա հավատացյալը նույնիսկ յուր ծննդյան օրից մտնում է յուր կյանքի բոլոր հանգամանքներով Աստուծո շնորհաց տակ, հետևաբար և նորա կյանքի յուրաքանչյուր մի նշանավոր կամ աչքի ընկնող դեպք պետք է աստվածաշտական շնորհաբեր կարգով սկզբնավորվի: Այն եկեղեցական կարգն, որով մենք մեր կյանքի յուրաքանչյուր նոր ու նշանավոր քայլափոխի սկզբին դիմում ենք, Աստուծո հովանու տակ հավատքով ու հուսով զինված, և աղոթքով խնդրում ենք Աստուծո ամենաուստ շնորհները, կոչվում է օրհնություն:

Ինչպես որ անբաժան է մարդուց Աստուծո գաղափարն, այնպես էլ անբաժան է նորանից օրհնության գաղափարը: Թե՛ կյանքի ընթացքում և թե՛ մահվան մահճում խնդրել Աստուծո շնորհները յուր հաջորդների կամ որդիների վրա, այդ սովորական էր ոչ միայն նահապետների, այլև յուրաքանչյուր հավատացողի համար: Խնդրել Աստուծո շնորհները նաև այն ամեն իրի, տեղի և հաստատության վրա, որտեղից մարդիկ միմիայն Աստուծո ողորմածություն կարող են մշտապես բարիքներ ստանալ, նույնպես սովորական էր Հին Ուխտի ժողովրդի մեջ: Սակայն հավատացյալի աստվածաշտույթը, հաստատված լինելով մարդու և Աստուծո ճշմարիտ հաղորդակցության վրա, չի կարող լուր մարդ-

կային կարգադրութեամբ գոյանալ, վասնզի այն աղոթքն է Աստուծոն լսելի, որ հաճելի է նորան, այսինքն՝ նորա պատվիրաններին համաձայն է: Ուստիև ինչպես որ աստվածապաշտութիւնը ճշմարիտ և ապահով լինելու համար պետք է աստվածադիր էութիւն ունենա և աստվածադիր հիմքեր, սկզբունքներ և նպատակ բովանդակե, այդպես էլ այն օրհնութիւնն է ճշմարիտ և ապահով, որ կատարվում է Աստուծո պաշտոնյայի միջոցով և աստվածադիր կարգով: Այդ է պատճառն, որ Աստված յուր Հին Ուխտի պաշտոնյաներին պատվիրում է ոչ միայն օրհնութիւն կատարել, այլև տալիս է այն հիմնական կարգն, որով պետք է օրհնեին հանուն Աստուծո¹: Քաջ գիտենալով այս ճշմարտութիւնը՝ յուրաքանչյուր հավատացյալ թե՛ Հին ու թե՛ Նոր Ուխտում դիմում էր աստվածահաճո մարդկանց և մանավանդ Աստուծո պաշտոնյաներից էր օրհնութիւն խնդրում: Փրկված հավատացյալները դիմում էին ոչ միայն առ Քրիստոս օրհնվելու համար, այլև առ նորա առաքյալները: Ըստ որում և այս սկզբունքն ընդհանրացնելով՝ Պողոս առաքյալը, և պատմելով Աբրահամի օրհնվիլը Մելքիսեդեկից, ասում է. «Զի առանց ամենայն հակառակութեան նուազն ի լաւէ անտի օրհնեսցի» (Եբր., է 7): Այլև հասկանալով, որ Աստուծո արարածների մեջ ամենայն ինչ բարի է և պետք է Աստուծո պատվիրանաց համեմատ վայելի, հորդորում է չխորչել այդպիսի վայելքներից ու կարգերից, որոնք և սրբվում են «Բանին Աստուծոյ եւ աղօթիւք» (Ա Տիմ., Դ 5): Վասնզի օրհնվող մարդը ստանում է Ս. Հոգու այն շնորհներն, որոնք յուր որոշ գործունեութեան համար անհրաժեշտ են², իսկ եթե իր, գործ ու հաստատութիւնն է, շնորհաբեր է դառնում մարդու համար:

Որովհետև օրհնութեան հետեանքն է Աստուծո կողմից բարիքների բաշխումը, իսկ մարդու կողմից՝ զորավոր ընդունակութիւնը, ուստիև օրհնութեան կատարման սկզբունքները բխում են Աստուծո խոսքից և մարդու աղոթքի պահանջներից: Այդ սկզբունքներն են. նախ՝ որ ամենայն օրհնութիւն պետք է անպատճառ կատարվի հանուն Աստուծո, և աղոթքները պետք է

¹ Թվոց, Զ 22. Բ օր. ԺԸ 5. ԻԱ 5:

² Հմմտ. Ա Թագ., Ժ 1, 9, 10. ԺԶ 13:

ուղղվին առ Ս. Երրորդությունը Քրիստոսի շնորհած համարձակությամբ:

Երկրորդ՝ պետք է կատարվին այն բոլոր պայմաններն, որոնց համեմատ միայն կարող է գորավոր լինել աղոթքը, այսինքն՝ հավատք, հույս ու սեր պետք է վառվի նախապես շնորհներ խնդրողի մեջ, ըստ որում, խնդրողը պետք է պատրաստվի Աստուծո պատվիրանաց համեմատ պահքով, ապաշխարությամբ և հսկմամբ:

Երրորդ՝ խնդրողի մեջ հավատք ու հույս վառելու համար պետք է կարգացվին Ս. Գրքից այն ընթերցվածները, որոնք հարմար ու պատշաճ են խնդրված հատուկ շնորհաբաշխության:

Չորրորդ՝ օրհնությունը պետք է կատարվի միաբանական աստվածաշտույթյան կարգով (տե՛ս վարը գլ. ԽԸ) և եկեղեցու շնորհաբաշխող պաշտոնյայի միջոցով:

Հինգերորդ՝ օրհնության կարգակատարությունը պետք է արտահայտություն լինի ճշմարիտ հավատքի, հուսո և սիրո:

Ուստիև վեցերորդ՝ օրհնության իմանալի խորհուրդը հավատացյալների հոգու մեջ զգալապես հաստատելու համար պետք է յուրաքանչյուր խնդրվող շնորհաց համեմատ առաքելական այն զգալի կարգ ու միջոցներն ևս գործադրվին, որոնք աստվածային շնորհաբաշխության ցույցեր և ավանդիչներ են հանդիսացել:

Այս վեց սկզբունքներով որոշվում է Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու յուրաքանչյուր օրհնության կարգի վարդապետական էությունը:

Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու աստվածաշտույթյունն ունի օրհնության կարգեր յուր հավատացյալի կյանքի յուրաքանչյուր աչքի ընկնող և նշանավոր դեպքի համար, որոնք և գտնվում են Մաշտոցում և որոնց գլխավորներն են ս. խորհուրդների արարողությունները: Այդ կարգերը ճշտիվ համապատասխանում են վերոհիշյալ վեց սկզբունքներին, ըստ որում և յուրաքանչյուր միախորհուրդ օրհնություն և կամ, եթե կատարելի շնորհաբաշխությունը բարդ է, նորա բաղկացուցիչ յուրաքանչյուր տարր օրհնությունը իրագործվում է նախ՝ նախապատրաստական սաղմոսերգությամբ, ապա՝ Ս. Գրքից պատշաճավոր ընթերցվածներով, երրորդ՝ լիահույս բարեխնդրության երգերով, չորրորդ՝ ո-

րոշ շնորհաց համար պաշտոնյայի աղոթքով և վեցերորդ՝ զգալի ավանդիչներին շնորհաբաշխական գործադրություններով: Այս բոլոր մասերը յուրաքանչյուր կարգին ու խորհրդին հատուկ ձևակերպություն են ստանում, մինչդեռ շնորհաբաշխության միջոցները մասամբ ընդհանուր են բոլոր կարգերի մեջ: Այդ միջոցներն են՝ նախ Աստուծո շնորհաց բուն ավանդիչներն, այն է՝ Ս. Ավետարանն ու Ս. Խաչը և շնորհաբաշխ ձեռքը, և ապա զգալի նյութեր՝ գինի, ջուր, բաղարջ ու ձեթ:

Ս. Ավետարանն ավանդիչ է այն շնորհաց, որոնք բղխում են Աստուծո խոսքի բարձր գորությունից (տե՛ս գլ. ԼԶ). Ս. Խաչը պարգևում է Քրիստոսի խաչելության խորհրդի շնորհները (տե՛ս ԻԳ և ԻԴ). Եկեղեցու պաշտոնյայի ձեռքը Ս. Հոգու շնորհաց ավանդիչ է՝ ըստ առաքելական հաջորդականության (տե՛ս գլ. ԽԷ): Վերջապես մարդկային երկրավոր կյանքի ամենաանհրաժեշտ նյութեր՝ գինին իբրև գորացուցիչ, բաղարջն իբրև սնդագատու, ջուրն իբրև մաքրող և ձեթն իբրև փտությունից պահող ու լուսավորող նյութեր էապես համապատասխանում են երկրավոր շնորհաց խորհուրդներին և ըստ այնմ մարմնապես ազդում¹: Ընդամին գինին ու բաղարջը, խորհրդավորապես դառնալով Քրիստոսի մարմինն ու արյունը, սնուցանում են մեզ, ջուրն ի խորհուրդ Քրիստոսի կողից բղխած ջրին ծառայում է մկրտության խորհրդի փրկագործության, իսկ ձեթը Ս. Հոգու կենդանարար շնորհաց իջման խորհուրդն ունի:

Այս բոլոր շնորհավանդները, նյութեղեն և մարդկային ձեռագործ լինելով, յուրյանց էություն նախատպի և բնատպի գորությունն ունենալու համար կարոտում են դարձյալ օրհնության, ըստ որում, Ս. Գիրքն օրհնվելով Աստուծո խոսքի գորավոր շնորհաց ավանդիչն է դառնում, ս. խաչը, նյութ և պատժական ձև լինելով, օրհնվում և Քրիստոսի խաչելության փրկարար շնորհատուն է լինում, Եկեղեցու պաշտոնյան, ձեռնադրությամբ օրհնվելով, Աստուծո պաշտոնի մեջ շնորհագործելու իշխանությունն ու գորությունն է ստանում. ջուրը, գինին և բաղարջը, յուրաքան-

¹ «Գինի ուրախ առճէ, իւղ՝ զուարթ, եւ րաց րաստատէ զսիրտ մարդոյ». Սաղմ., ԾԳ. 15. Առակ., ԻԷ՝ 9. Ժող., Ժ՝ 19:

չյուրը յուր խորհրդակատարութեան ընթացքում օրհնվելով, դառնում է Քրիստոսի կողից բղխած ջուրը, արյունն ու վերջապես մարմինը^{71*}: Սակայն բոլոր օրհնութեանց մեջ հիմնական և էական նշանակութիւն ունի Ս. Հոգու շնորհաբաշխութիւնն, որի հատուկ և զգալի պարգևումը օծմամբ է լինում ս. մյուռոնով: Ուրեմն ս. մյուռոնով օծումը ամեն մի օրհնութեան հիմքը կամ էութիւնն է դառնում զգալապես, հետեւաբար և հարկ է հառաջանում ի վերջո այդ մասին խոսելու:

Ս. Հոգու շնորհաբաշխական օծման զգալի տարրն է մյուռոնը կամ այդ հունարեն բառի հայերեն նշանակութեամբ՝ «անուշահոտ յուղը», ինչպես անվանվում էր Ե. դարում: Յուղը կամ ձեթն է ընտրված այդ նպատակի համար, վասնզի կակղեցուցիչ է, զվարթարար, պարարտացուցիչ, վիրաբույժ¹, փտելուց պահպանող ու լուսավորող, իսկ այդ զգալի հատկութիւններով համապատասխան է և հայտարար Ս. Հոգու իմանալի շնորհաց բազմակողմանի ներգործութեանց: Յուղը հին Ուխտում, և առանձնապես պատրաստվելով, ծառայում էր իբրև Ս. Հոգու շնորհաբաշխութեան միջոց թե՛ պաշտոնյաների, թե՛ թագավորների ու մարգարեների օծման² և թե՛ մինչև անգամ տաճարի անոթները սրբելու համար, ըստ որում և կոչվում էր «յուղ լուսո», «յուղ օծութեան» և «սուրբ յուղ»: Եվ ինչպես որ Քրիստոսի փրկչական գործունեութեան տնօրինութիւնը, Ս. Հոգու իջմամբ արտահայտվելով, օծումն է կոչվում³, այդպես և Աստուծո արքայութեան մեջ մտնելու լուսավառ հավատքի անհրաժեշտութիւնն յուղ ունենալու նմանութեամբ է բացատրվում. «Զի ձէթ գիշերոյ է լուծիչ», - ասում է Մամբրե Վերծանողը^{72*} (Մատթ., Ի Դ 3):

Ս. Մյուռոնը կամ անուշահոտ յուղը⁴ Ս. Հոգու շնորհաբաշխու-

¹ Եւ., Ա 6. Ղուկ., Ժ 34:

² Տե՛ս գլուխ ԽԷ:

³ Ղուկ., Դ 18-21. Եբր., Ա 9:

⁴ Ագաթ., ԾԺԸ «իդ օծութեան» է կոչված: Տե՛ս և Կորյուն, որ Ս. Սահակա մահը պատմելով՝ ասում է, թե այդ եղև «ի կատարել ամսեանն Նաւասարդի, որպէս եւ զօր ծննդեան երանելոյն յիշէին, յերկրորդ ժամու ատուրն, ի պաշտաման անուշահոտ իւղոյն»...^{73*}: Հմնտ. և Առա կանոնը. «Եւ յամենայն տեղեաց մերոց իշխանութեան, յամենայն ամի զկնի արբոյ զատկին՝ զիդ մկրտութեան քարկատրութեամբ բերցեն առ մեզ քահանայք եւ աստի ի մեզնէ ընկալցին օրհնութիւն իւղոյն»^{74*}: Տե՛ս և Սիոն

թյան օժման խորհրդի համեմատ ունի յուր հանդիսավոր օրհնության կարգը Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցում: Նորա նյութն է ձիթենու յուղը, որ ըստ կենաց ծառի պտղի նախատպին՝ Ս. Հոգով կենդանացուցիչ պետք է լինի «բարվո և չարի գիտության» ծառի պտղի վայելքով ընկած մարդու համար: Մեկ փայտի պտուղն ապականացուցիչ է դարձել, մյուս փայտինը Քրիստոսի խաչով շնորհված փրկության օժանելիքն է դառնում: Սակայն քանի որ Ս. Հոգու շնորհները բազմաշող են, իսկ շուշմայի կամ կնջթի ձեթը¹ նույնքան հատկություններ չունի և չէ համապատասխանում հոգևոր հարստությանց ծաղկման և անուշահոտության, այդ ևս լրացնելու համար նորա հետ խառնում են գինի, ձիթենու յուղ, 40 ընտիր ծաղիկների հյութերը, որպիսիք են բալասան տեսակներ՝ սմբուլ, գաֆրան, երիցուկ, նունուֆար, նարնջի ծաղիկ, մրտի, մուշկ, նարդոս, մատուտակ և այլն^{75*}:

Մյուռոնը օրհնում է մեծամեծ նախապատրաստություններից հետո պատարագիչ Կաթողիկոսն իբրև Ս. Հոգու շնորհաց ծավալողը՝ տասներկու եպիսկոպոսներով, 12 սարկավագներով և 12 բուրվառով ու քշոցով՝ ըստ Ս. Հոգու հիմնադրական շնորհաբախտության ավանդող տասներկու առաքելոց: Օրհնությունը կատարվում է լրապես՝ ըստ վերոհիշյալ սկզբանց պատշաճավոր սաղմոսերգությամբ, ընթերցվածներով, շարականներով և աղոթքներով: Մյուռոնի օրհնության հիմքը արտահայտում է Ս. Հայրապետն՝ ասելով. «Սոյն իւղ սրբութեան, զոր կարգեցեր իմաստութեամբ քով, Յիսուս, օժանէ եւ մարգարէս, յօրինէ եւ առաքեալս, յարդարէ եւ վարդապետս, զմեղանչական բնութեանս ծնունդ՝ վերստին ծնեալ որդիս կացուցանէ Աստուծոյ...»: Իսկ օրհնության կատարումը խնդրվում է այսպես. «Տէր ողորմութեան եւ Հայր լուսոյ, յորմէ ամենայն տուրք բարիք, եւ ամենայն պարգեւք կատարեալք եղեալ է, շնորհեա՛ մեզ անարժան ծառայիցս քոց զշնորհս քո ի սպասաւորել մեծի եւ կենարար խորհրդոյս քո,

Կաթողիկոսի Պարտավ գումարած ժողովի կանոնը. «Եպիսկոպոսունք մի իշխեսցեն մեռոն օրհնել եւ կամ յաւելուած առնել եւ տալ քահանայից, այլ ամ յամէ ի հայրապետանոցէն առցեն՝ ըստ կանոնական հրամանի Ս. Հարցն»^{76*}:

¹ Շուշմայի ձեթը գործադրվում է և՛ հնացած ու պղծված մյուռոնը լուծելու համար, և՛ երբեմն օրհնվելով տրվում էր հետը խառնելու նպատակով:

առաքեա զամենազօր հոգիդ քո յառաջադրեալ միւռոնս այս եւ արա զսա յօծումն թագաւորական, շնորհք հոգեւոր, կեանք կենաց մերոց, պահապան եւ սրբարար հոգւոյ եւ մարմնոյ, իւղ ցնծութեան, որ առաջնորդեցաւ մեզ յօրինացն եւ պայծառացաւ ի նոր Ուխտսդ: Այո՛, Տէր Ամենակալ, իջցէ ի սա շնորհք երկրպագելի եւ Ս. Հոգւոյդ, զի լիցի սա զգեստ անապական, կնիք կատարելութեան...»^{77*}:

Եվ որովհետև Ս. Հոգու շնորհաց պարգևումը տնօրինվում է Հոգեգալստից սկսած՝ ավանդվելով առաքյալների միջոցով, ուստիև օրհնության միջոցին խառնվում է թե՛ հին մյուռոնով, թե՛ կենաց փայտով ու թե՛ Ս. Լուսավորչի Աջով, վասնզի հին մյուռոնն ավանդաբար Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու հոգեգալստյան շնորհն է մեզ հասցրել, կենաց փայտն ընկած մարդու կենդանացուցիչ ծառն է նոր դրախտում, իսկ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի Աջը Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու բարեկարգության շնորհաբաշխ ձեռքն է: Ահա այսպես է օրհնվում այն ս. մյուռոնն, որի օծմամբ է լինում Ս. Հոգու շնորհաբաշխությունն¹ և կամ Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու փրկագործական ու սրբագործական կարգերի իմանալի խորհուրդների զգալի ներգործությունն և իրագործումը: Ս. մյուռոնի օծմամբ է հաստատվում Եկեղեցու պաշտոնյան և Ս. Հոգու ձեռնադրական շնորհները ստանում, նորանով է մկրտվողը Ս. Հոգու որդեգիրը դառնում և նորանով է Աստուծո վերաբերյալ ամենայն տեղ (Եկեղեցի) և իր (անոթ, խաչ, Ս. Գիրք և այլն) Ս. Հոգու շնորհաց տակ մտնում և յուր սկզբնատպի զորության ավանդիչը դառնում²: Սակայն ո-

¹ «Որպես խաար՝ ի լուսոյ, եւ ցա՛ յառողջութենէ, գիշեր՝ ի տուճեանէ եւ մահ՝ ի կենաց, այսպէս եւ ի սոյն իրէ տիրապարգեւէ՝ ամենայն չարին երեսոյթ մերժին՝ խափանին եւ բնաին ամփոփին: Քանզի որպէս ճանճք զազիրք եւ փոքր զեռունք, սարդից եւ ունկնամտից՝ իբր ի դեղոց մահու՝ յայս ցիւթոյ սպառեալ պակասին, սոյնպէս լրութեամբ շնորհի օրհնութեան սոյն իւղ զօրացեալ՝ եւ զայսս վանէ, եւ զմորհակս չարեաց ջրէ, եւ զվճիոս մահու պատատէ»: Ս. Գր. Նարեկ., Աղօթք վասն սրբալոյս իւղոյն մեռոնի:

² «Միտոնն ունի գխորհուրդ զօրութեան Հոգւոյն Սրբոյ, եւ եթէ բանն մարմնացեալ էակիցն Հօր եւ Հոգւոյն՝ անկարօտն յամենայնի, որ իւր իսկ էր Հոգին որպէս եւ Հօր, ոչ անպատշաճ համարեցաւ կամ փոքրկութեան ինչ կարծիս գիշումն Հոգւոյ իւրոյ ի անանութիւն աղանւոյ ի վերայ ինքեան ի Յորդանան, այլ եւ նովիմբ Հոգւով վարէր յանապատ եւ ասէր դարձեալ, թէ «Հոգւով Աստուծոյ հանեմ եւ գրեալ», երկրորդէր ընթեռնուվն եւ զգրեալսն յԵսայեայ ի դիմաց նորին, եթէ «Հոգի Տեառն ի վերայ իմ, վասն»

րովհետև արարածական աշխարհն անկման մեջ է Ադամով և, վերստին բարձրանալով, մեզ դրախտային ծառայութիւնն է անում նոր Ադամով-Քրիստոսով, ուստիև այդ արարածական աշխարհից ամեն մի ձեռագործ կամ իր այն ժամանակ է միայն աստվածաշտության մեջ Աստուծո առաջ անխոտելի և մեզ համար Աստուծո վերաբերյալ սպաս դառնում, երբ նախապես լվացվում է ջրով ու գինով «օծումն սրբով մեռնաւ, որ է օրհնութիւնն օրհնութեանց, է լիութիւնն շնորհաց ի Հոգւոյն Արբոյ»՝ ըստ Քրիստոսի փրկագործական պարգևին:

որոյ եւ օծ իսկ զիս». որքա՞ն ի դէպ է եւ մեզ զլոկն Գիւթն, զոր առնենք ի Գիւթականացս՝ օծանել խորհրդեամբն Գորա, զի զնոյն Հոգւոյ առցէ զօրութիւնն»: Ս. Ներսէս Շնորհալի, Ընդհ., էջ 376:

ԽԱ.

Ա. ՄԿՐՏՈՒԹՅՈՒՆ

Մկրտությունն է այն սրբարար խորհուրդն, որ սրբում է մեզ մարդկային նախնական մեղքից, վերստին ծնունդ է տալիս Ս. Հոգու շնորհած նորոգ կյանքով և Քրիստոսի Եկեղեցու մեջ ընդունում: Մկրտությամբ ուրեմն Քրիստոս փրկում է մեզ և նորոգում, կամ ինչպես առաքյալն է ասում՝ «ապրեցոյց զմեզ ի ձեռն աւազանին միւսանգամ ծննդեանն եւ նորոգութեամբ Հոգւոյն Սրբոյ» (Տիտ., Գ 5): Մարդն էլ պետք է նախ ծնվի «ի ջրոյ և ի Հոգւոյ», Աստուծո տաճար դառնա, ընդունվի Քրիստոսի մահվան՝ ըստ որում և կյանքի հաղորդակցութեան մեջ, կցորդ լինի նորա չարչարանաց, Աստուծո որդի, ժառանգ ու Քրիստոսի ժառանգակից դառնա, որպեսզի մտնի հավիտենական կյանքի ժառանգութեան մեջ¹: Այս մի նոր ծնունդ է, որով ծնողական մարմնից ծնված մարմինը ծնվում է Հոգուց և աստվածային ներգործութեամբ ելնում է ջրից կամ վերածնութեան ավազանից, մի նոր մարդ դառնում և Աստուծո փրկագործական նոր Ուխտի մեջ մտնում:

Մարդ, ծնվելով Ադամի ցեղից, ստանում է Ադամի պատկերն իբրև հին մարդ, բայց և ծնվելով վերստին ջրից ու Հոգուց՝ ստանում է Քրիստոսի պատկերն իբրև նոր մարդ և այնուհետև հնությունը վայր թոթափած՝ նորոգապես պտղաբեր լինում և ազատ կյանքով ապրել սկսում. «Այսպէս ծնանին որդիք Աստուծոյ», - ասում է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը²: Այս նորոգ կյանքի կոչումն է, որ նոր արարածը կամ էապես վերածնյալը զարգանա և հասնի «յայր կատարեալ ի չափ հասակի կատարմանն Քրիստոսի», որպեսզի տիրե հին մարդու վրա, սրբագործե, դեն ձգե «զմարդն հին, զապականեալն ցանկութեամբք խաբէութեանն. Եւ նորոգել

¹ Հովն., Գ 5. Հովմ., Զ 3, 4. Մատթ., ԻԸ 18-20. Մարկ., ԺԶ 16. Հն., Ը 17:

² Հաճախ., Բ 423:

Հոգևովն մտաց» ու փոխուել նոր մարդու՝ «ըստ պատկերի Արարչին իւրոյ»: Ապա նա դառնում է նոր արարած Հոգով ու բնությամբ և իսկական աստվածաշտույթյան ու զարգացման սկիզբն առնում՝ Քրիստոսի հետ ճշմարիտ հաղորդակցության մեջ մտնելով (Եփես., Դ. Կող., Գ):

Մկրտության զգայական տարր կամ նյութ ընտրված է ջուրը, վասնզի նորա բնական ներգործությունն ամենից լավ համապատասխանում է մկրտության շնորհի գերբնական ներգործության, ըստ որում, ջուրը ոչ միայն մաքրող լվացող է այս աշխարհում, այլև պտղաբերող կենդանացնող է¹ և ուրեմն աստվածային սրբարար ու կենդանարար շնորհները համապատասխան կերպով կարողենակվին նորա մեջ: Հասկանալի է, որ այդ ջուրը չէ մարդու մեղքը լվացողն, այլ՝ Աստուծո բանը և ամենասուրբ Երրորդություն հավատքն, որի երեք անձանց յուրաքանչյուրի անունով առանձին երեսային մեկ անգամ՝ ուրեմն ընդամենը երեք անգամ, ընկղմում են ջրի մեջ՝ ըստ Քրիստոսի պատվերին և սովորեցրածին²: Երեսան մկրտվելով Քրիստոսի հետ թաղվում է ավազանի գերեզմանի մեջ, սրբվում և հարություն առնելով՝ ստանում է նոր կյանք Քրիստոսի հարությունից³: Վասնզի ինքն Քրիստոս, յուր ծննդյան օրը մկրտվելով Հորդանանում, խորտակեց սատանային⁴ և ջրհեղեղյան մարդակորույս ջուրը մարդակեցույց և վերածնող դարձրեց, ինչպես և նույն ջուրը ամեն անգամ սրբարար է դառնում յուրաքանչյուր մկրտվողի համար Ս. Հոգով⁵:

¹ ԾԱՆՈՒ. Ա, 2, 20. Բ 5. Հովք, ԺԴ 9. Բ Պետր., Գ 5:

² Եփ., Ե 26. Մատթ., ԻԸ 19. Գործք, ԺԶ 3. ԺԵ 1-30. Գաղ., Բ 3. Ղուկ., Բ 21. Մատթ., Գ 13-15. Հովհ., Գ 22. Դ 1-2:

³ Հո., Ե 10. Զ 3-5. Կող., Բ 12. Գաղ., Գ 27. Եբր., Ժ 22. Ա Պետր., Գ 21. Գործք, ԻԲ 16. Բ 38. Սաղմ., Ծ 7: Ս. Հովհ., Իմաստ., 12, 86. Եղիշե, 83, 213:

⁴ Հովհ. Իմաստ., 12. Ծարակյան, 409. Եղիշե, 208, 344. Ագաթ., 238-239:

⁵ «Մի՛ ի լոկ ջուր եւ դատարկ ճայիցես յաւագան անդր, այլ ջուրջ զջրովն եւ շնորհօքն խառնի Հոգին Սուրբ կեանանի: Քանզի կրկին է մարդն՝ յոգուլ եւ ի շնչոյ կարգեալ. վասն պարտիկ եւ սրբողն պիտի, զի որ անմարմին է՝ անմարմնովն, եւ որ մարմնատուր է՝ մարմնովն: Արդ ջուրն սրբէ զմարմինն, եւ ոգին դրոշմէ զճոգին, զի ցողեալք ի սիրտս եւ լուսցեալք զմարմինն ջրով սրբով, մատչիլ եւ յանդիման լինիլ առաջի Աստուծոյ սեծութեան աստուածութեան կարասցուք: Արդ՝ յորժամ իջանես ի ջուր անդր, մի իբրեւ ի թեթեւ եւ ի դատարկ ջուր ինչ ճայիցես. այլ ի զօրութեան Հոգուլ անտի՛ փրկութեանն սպասեսչիր, զի առանց երկուցն անհնար է քեզ կատարեալ լինել»: Ս. Կյուրեղ, Կոչ. Ընծայ., 42:

Արդ՝ «Որ հաւատայ եւ մկրտիցի, կեցցէ. եւ որ ոչն հաւատայ, դատապարտեսցի», - ասում է Քրիստոս (Մարկ., ԺԶ 15), հետեւաբար մկրտությամբ է մարդ ստանում Քրիստոսի կյանքի, չարչարանաց, մահվան և հարության միջոցով յուր փրկությունը, սակայն առանց հավատքի մկրտությունն էլ չի օգնիլ: Մկրտվողը պետք է շարունակ զորանա հավատքով, որպեսզի կարողանա ավելի և ավելի վայելել Աստուծո շնորհները: Բավական է, որ մարդ նախ հեռանա սատանայի իշխանությունից՝ աշխարհասիրությունից, ապա հավատքով փրկության գիտություն ունենա, ձգտում ու տենչանք և անձկություն զգա դեպի փրկություն, այն ժամանակ մկրտությունը շնորհաբեր ու երջանկացուցիչ կլինի նորա համար¹: Եվ այսպես՝ նախքան մկրտությունը պետք է հավատքի արթնություն վառվի մկրտվողի մեջ, իսկ հետո, երկնավոր բարիքի բաշխվելով, հավատքը գործնական կենդանություն կստանա այդ շնորհաց ներգործության ներքո: Ըստ այսմ՝ Ս. Հոգին զարթեցնում է նորածին մանկան միամիտ հոգու մեջ տրամադրություն դեպի փրկություն, քրիստոնյա և ուսյալ կնքահայրն էլ երաշխավորում է նորա հավատքի ապագա դաստիարակությունն, և մանուկն էլ մկրտվում է յուր ծնողաց հավատքով²: Ծնողաց կամքն անշուշտ նորածնի կամքն էլ է. ինչպես որ մանկան մարմնավոր կյանքը ծննդից առաջ մի է մոր մարմնավոր կյանքի հետ և ծննդով ինքնուրույն է դառնում, այնպես էլ մանկան հոգևոր կյանքը ծննդից հետո մի է ծնողաց հոգևոր կյանքի հետ այնքան ժամանակ, մինչև որ նորա հոգևոր կյանքն ինքնուրույն հասունության կհասնի և պարզ ինքնագիտակցություն ձեռք կբերե: Հավատքի ճանաչողությունն ու փրկության գիտակցությունը պահանջվում է չափահաս ու հասունացած մկրտվածից, որպեսզի նա ձգտի և միանա յուր Փրկչի հետ, իսկ մանուկից այդ չէ պահանջվում, այլ քանի որ մկրտությունը նոր գիտակցության հիմնադրություն է, նոր ստեղծագործություն է և նոր անձի սկզբնավորումն է, մանուկը մկրտվում է ծնողաց հավատքով, նորա կամքի տեղը բռնում է ծնողաց կամքն, և ուրեմն նոցա վրա է ընկնում նաև հավատքի բոլոր պա-

¹ Տե՛ս Ասխորդ հիդումը (խմբ.):

² Հմմտ., Ս. Հովհ. Իմաստ., Ծառք, էջ 9:

Հանձները: Այսպիսով, այդ պահանջները պետք է մանկան վերաբերմամբ լցուցանեն նախ ծնողները, հապա՝ կնքահայրն, և հետո այդ ամենի հոգատարն է ինքն Եկեղեցին: Առանց այդ բոլոր պահանջները կատարելու մանուկը չի կարող փրկվիլ, թեև մկրտությունը գարթնում է նա, և նորա մեջ մի հավատք ու ձգտումն է շարժվում դեպի յուր Փրկիչը, Ս. Հոգու շնորհագործությունն ու դեպի լուսամիտ կյանք: Ճշմարիտ վերածնությունը կատարելապես իրագործվում է հավատքի բոլոր պահանջների կատարմամբ, որով մարդ մտնում է Քրիստոսի հետ մի սերտ հարաբերություն մեջ, դիտե, որ Եկեղեցու փրկիչ Քրիստոսը նաև յուր Փրկիչն է, արթուն կյանք է վարում և այլևս չէ ընկնում հոգևոր քնի ու թմրություն մեջ (Ա Պետ., Գ 21): Իսկ եթե այդ պահանջները չեն իրագործվում, մկրտվածն ընկնում է հոգևոր քնի մեջ, թմբրում է, և երբ այդ թմբրությունը շուտով չէ վերացնվում, սուզվում է իսկական մահվան անդունդում: Բայց Քրիստոս առանձին սիրով կանչեց մանուկներին դեպի ինքն՝ իսկապես նոցանը համարելով Աստուծո արքայությունը (Մատթ., ԺԹ 14. Մարկ., Ժ 14. Ղուկ., ԺԸ 16): Ուստիև Եկեղեցին նույնիսկ ծննդյան սկզբից հոգում է յուր անդամ կազմողների համար, որպեսզի ճշմարիտ աստվածպաշտություն ու կյանքի հիմքը դնե և ոչ թե կոխան ճանապարհում սերմնսերմանողի նմանի (Մատթ., ԺԳ 4), ցրվելով յուր հավատացյալների որդիներին կամ գրկելով նոցա լուսավոր նոր կյանքի սկզբնավորումից:

Հասկանալի է, որ երբ չափահաս մարդը կամենա քրիստոնեություն ընդունել և մկրտվել Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցում, նա պետք է նախապես լավ դաստիարակվի, կրթվի, ճշմարիտ հավատքով մկրտվի ու գորանա Ս. Հոգով: Այդպիսի կրթվողները կոչվում են «երախայ», այսինքն՝ անչափահաս՝ ըստ Ս. Հոգու որդեգրության, դեռահաս, դեռ չհասած որդեգրական շնորհաց: Նոքա ընդունվում էին եկեղեցում, հոգևորականների մոտ դաստիարակվում, լսում էին քարոզ, միայն թե հաղորդության ժամանակ դուրս էին գալիս, երբ սարկավազն ազդարարում էր. «Մի՛ ոք յերախայից, մի՛ ոք ի թերահաւատից, եւ մի՛ ոք յապաշխարողաց եւ յանմաքրից մերձեսցի յաստուածային խորհուրդ»¹: Օրինավոր

¹ Ա Կոր., Ժ 1-12. Ժամագիրք:

կրթութիւնից հետո՝ հրաժարվիլ սատանայից և խոստովանել էին տալիս Եկեղեցու հավատալիքները, հերքում հեթանոսական մոլորութիւններն և ապա մկրտելով՝ ս. պատարագի ևս արժանացնում: Ըստ այսմ՝ քանի որ հավատքը հիմնական տեղ է բռնում մկրտութեան մեջ, անկարելի է մկրտել անդարձ հեթանոսին կամ անհավատ ծնողաց որդիներին¹: Առաքյալք ևս մկրտում էին ամբողջ ընտանիքը միայն այն ժամանակ, երբ ծնողներն ու չափահաս անդամները դաստիարակված էին լինում քրիստոնեական վարդապետութեամբ²: Այդպես էին վարվում մանուկների հետ նաև առաքելական հայրերը, ինչպես վկայում են Զմյուռնայի եպիսկոպոս Պողիկարպոսն († 156)^{78*} ու Որիգինեսը († 254): Իսկ եթե հեթանոս ծնողների երեխաներին մկրտեն, կդատապարտվին թե՛ մկրտվածներն ու թե՛ մկրտվողները³, վասնզի այդպիսի վարմունքով ցույց տված կլինին հավատքի գաղջութիւն և անզգա վերաբերմունք դեպի աստվածային մեծ սրբութիւնը: Բացառութիւն են կազմում միմիայն այն երեխայք, որոնք ընկեցիկ են կամ ծնողներից զրկված. այդպիսիք Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու որբախնամ հաստատութեան սեփականութիւն են կազմում և մկրտվում են՝ քրիստոնյա կնքահոր խնամատարութեան հանձնվելով⁴:

Կնքահայրն էլ, ինչպես բառն իսկ ցույց է տալիս, կարող է միմիայն տղամարդը լինել, որպեսզի ճշտիվ համապատասխանի այդ ս. խորհուրդի էութեան: Եթե կինը ստանձներ այդ դերն և կնքամայր դառնար, հակասութիւն հառաջ կբերեր, վասնզի կնքամայրը կամ մայրը միմիայն Եկեղեցին է, որ վերստին ծնում է մանկան ի ժառանգութիւն և որդեգրութիւն երկնավոր Հոր. մինչդեռ կնքահայրն ոչ թե մայրական դերի խորհուրդն է ներկայաց-

¹ Ընդհանր., 81, 311-314. Ս. Հովհ. Իմաստ., 6:

² Գործք, Ժ 24. ԺՁ 15-33. ԺԸ 8. Ա. Կոր., Ա 16:

³ Մատթ., է 6. Ընդհանր., 81. «Ասեմք եւ լաղագս զծնունդս այլազգեացն մկրտելոյ, որ սովորութեամբ բերի ի ճիւղ ժամանակաց, եւ է ընդդէմ հրամանին Քրիստոսի, որպէս ասաց՝ «Ոչ տալ զսրբութիւն շահաց...»:

⁴ Ս. Գրիգոր Տաթևացի, Հարց., էջ 591. Որբանոցներ, անկեղանոցներ և այլ սուլճալիսի բարեգործական հաստատությունները կարգի դրավ Հայաստանում Ս. Ներսէս Մեծն՝ հանձնելով այդոց հոգատարությունը վանական միաբանությանը: Նույն կարգերը մնացին և հետևյալ դարերում, ինչպես ցույց են տալիս Դվնա և Պարտավի Ս. ժողովների կանոնները^{79*}:

նում, այլ հայրական, այսինքն՝ Ավետարանի, հանձն առնելով ուսուցանել մանկան ս. Ավետարանի ճանապարհով: Այդպես և տղամարդն է սովորաբար վկայության գործում ընդունվում¹: Ուստիև ինչպես որ Քրիստոսի մկրտության միջոցին Տիրամոր կամ առհասարակ կանանց ներկայությունն չէ հիշվում, այդպես էլ նոքա սովորաբար բացակայում են ի նշան և ի հուշ, որ ներկայացուցիչ են և սպասավոր են մարմնավոր ծննդյան, ըստ յուրյանց բնական կարգին, և ոչ վերածնության²: Նոցա բացակայությամբ մանուկը չէ հիշեցնում մկրտության ս. խորհուրդի կատարման ժամանակ հին Ադամի ժառանգավորած ախտավոր մարմնական ծնունդը, այլ ամենքի մեջ ներշնչում է նոր Ադամի հոգևոր և անախտ ծնունդը, որով մկրտվողը վերածնվում, նորոգվում է՝ նոր կյանքի համար լուսազարդվելով: Ուրեմն մարմնավոր ծնողն ուղարկում է յուր մանկան արքայության ընտանիքի մորը և վերստին ստանում է այդ հոգևոր ծնողից յուր լուսազարդ սանիկին:

Մկրտությունը պետք է, որ նախապատրաստությամբ լինի: Քրիստոսի իսկական մկրտության նախապատրաստող եղավ Հովհաննես Մկրտիչն, որ օրինական լվացողությամբ ապաշխարել էր տալիս և Աստուծո արքայության ճանապարհ բաց անում նոցա սրտերի մեջ, որպեսզի պատրաստ լինեին ընդունելու Քրիստոսի փրկությունն ու Հոգով Սրբով մկրտվելու³: Ժողովուրդն էլ դիմում էր դեպի այդ ապաշխարական մկրտությունը, ըստ որում՝ թլփատությամբ ևս, հիշում էր միշտ Աբրահամի հետ դրած աստվածային Հին Ուխտը, որոշվում էր հեթանոս անհավատներից և սպասում Օծյալի փրկագործության: Նույն կարգով պետք է նախապատրաստվի և չմկրտվածը, կամ, եթե մանուկ է, նորա ծնողը, որպեսզի ուղիղ և անսայթաք լինի նորա ընթացքը դեպի սրբություն և վերածնություն: Ջերմեռանդ հավատքով վերաբեր-

¹ Ս. Գրիգոր Տաթևացի, Հարց., 591:

² Տե՛ս Բուճ Մաշտոց, էջ 233. «Բանգի կանայք՝ ախտաւոր եւ մարմնակաճ ծննդեան սպասաւոր եմ եւ ձեռնաւոր, ի հոգեւոր եւ յանախտ ծնունդ մի հուպ լիցիմ»: - «Մկրտութիւն առնել երկիրաճութեամբ, եւ կանայք ի ժամ մկրտութեան մերձ առ քահանայսն մի՛ իշխեսցին կալ, որպէս սովորեցին ոմանք առնել յանդգնաբար եւ մկրտել ընդ նոսա, այլ ի տեղոյ իրեանց աղօթեսցին»: Ս. Սահակ, Կանոնք^{80*}:

³ Մարկ., Ա. 4. է. 4-8. Եբր., Թ. 9-10. Ս. Ներսէս Ծնորհալի, Մեկն., Մատթ., 52:

մունքը պահանջ է թե՛ մկրտվողի և թե՛ մկրտողի վրա, որոնք պետք է միշտ հիշեն Ս. Հոր խոսքը. «Նա թէ եւ ոչ Հոգին Սուրբ մկրտիցի ընդ մկրտեալսն, ոչ մկրտութիւնն կատարեալ ասի, այլ լուսցումն ջրոյ»՝ կարոտ իսկական մկրտության (Ս. Եղիշե, 314): Այդ է պատճառն, որ քահանան պարտավոր է անսվաղ կատարել մկրտությունն և ապա պատարագ մատուցանել սրբությամբ¹: Այսինքն՝ ոչ միայն մկրտվողն, այլև մկրտող պաշտոնյան պարտավոր է բարեպաշտության զգացմունքներով և ջերմեռանդ հավատքով զինված մտնել այն խորհրդակատարության մեջ, որով պայմանավորված է մարդու ամբողջ աճումը, զարգացումն, հառաջադիմությունն ու լուսավոր կյանքը:

Ահա այսպիսի խորհրդավորությամբ է կատարվում այս ս. խորհուրդը, և որովհետև ճշմարիտ մկրտությունը, իրագործվելով հանուն Հոր և Որդվո և Հոգվոյն Սրբո, միանգամընդմիշտ սրբում է մեկ սկզբնական մեղքը, միանգամընդմիշտ վերածնում է, մի անգամ է իրականացնում ճշմարիտ հաշտությունն ի մահն Քրիստոսի և ի հարությունն, և դրոշմով մի անգամ է տրվում անքակտելի կնիքը մկրտվողի հոգու վրա², հասկանալի է, որ այդպիսի մկրտվածը չի կարող կրկին անգամ մկրտվիլ: Կրկնել մկրտությունը նշանակում է մի այլ Երրորդություն դավանել. ըստ որում և մի այլ Քրիստոս, փրկչական մի այլ մահ, կրկնակի վերածնություն և մի այլ Ս. Հոգու, իսկ այսպես դավանելը հերձվածողություն է: «Մի Տէր, մի հաւատք, մի մկրտութիւն», - ասում է ս. առաքյալը (Եփ., Դ 5), այնպես որ Հոր և Որդու և Ս. Հոգու ճշմարիտ անունով և առաքելական կարգով մկրտվածը համարվում է մկրտված ամեն մի քրիստոնեական և ճշմարիտ առաքելական Եկեղեցու համար: «Քանզի անհնար է մի անգամ մկրտելոցն, որ ճաշակեցին յերկնաւոր պարգեւացն, եւ հաղորդք եղեն Հոգւոյն Սրբոյ, եւ զգեղեցիկ Բանին Աստուծոյ ճաշակս ճաշակեցին, եւ զգորութիւնս հանդերձելոյ աշխարհին, եւ կործանես-

¹ Աղոթագր., 80-81. Ս. Հայրը հրամայում է երկյուղածությամբ կատարել մկրտությունն և ապա ասում է. «Եւ մի ոք ի քահանայից յետ քաց ուտելոյ իշխեսցէ առնել մկրտութիւնն առողջից մանկանց, բայց եթէ յերկիւղէ մահու, այլ նախ կատարեսցէ զմկրտութեանն գործ, եւ ապա մատուցէ զպատարագն սուրբ, յորմէ եւ զմկրտեալն հաղորդեսցուցէ»:

² Ս. Գրիգոր Տաթևացի, Հարց., 590:

ցին, միևս անգամ նորոգել յապաշխարութիւն եւ վերստին ի խաչ հանել անձանց զՈրդին Աստուծոյ, եւ դարձեալ խայտառակել», - գրում է Ս. Պողոս առաքյալը¹: Մկրտութեան փրկական հաստատութեան և անջնջելի իրագործութեան տեսանելի հայտարարն է Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցում ս. Ավագանի անշարժութիւնը²:

Սակայն Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին վերստին մկրտում է այն աղանդավորների մկրտածներին (արիոսյան, մակեդոնյան, նեստորական, սաբելյան և այլն), որոնք չունին Ս. Երրորդութեան ճշմարիտ դավանութիւնն և ուրեմն ճշմարիտ հավատքով ու հավատամքով չեն մկրտում հանուն Հոր և Որդւոյ և Հոգւոյն Սրբոյ, և կամ թե որեւիցե կերպով ելնում են առաքելական եկեղեցու կարգից՝ էպպես ու խորհրդավորապես խախտելով այդ ս. խորհուրդի կատարումը^{81*}: Այսպես, օրինակ, կայացած է այն մկրտութիւնն, որ կատարվել է մասնավոր աշխարհական մարդու կամ մինչև անգամ սարկավագի և ոչ թե քահանայական ձեռնադրութիւն ստացած հոգևորականի ձեռքով, ինչպես գիտենք թե՛ առաքյալների կարգից, որ Փիլիպպոս սարկավագի քարոզութեամբ մկրտվածների փրկութիւնը իրագործված է համարվում, և թե՛ Ս. Նունեսի պատմութիւնից^{82*}, որ Ս. Գրիգոր Լուսավորչից քահանաներ խնդրեց Վրաց վերածնութեան համար³: Ըստ որում և եթե մեկը վերահաս մահվան ճգնաժամին հավատքով փափագում է մկրտվել, նա ոչ թե կարող է աշխարհականի ձեռքով հասնել յուր փափագին, այլ մկրտված ու փրկված է համարվում յուր հավատքով⁴, ինչպես և փրկութեան արժանացել են Քրիստոսի

¹ Եբր., 2 4-6. Հռովմ., 2 3. Գաղ., 9 27:

² Ս. Հովհան Իմաստասեր, Ծառք, էջ 5, 6, 7. «Հարկ է հաւանութեամբ եւ հաւատովք հետեւել զկնի բոլոր քրիստոսականացս եւ սեղան եւ աւագան քարեղէն անշարժաբար յամենայն եկեղեցիս արձանացուցանել». - «Չի եւ պատշաճագոյն իսկ առ յարմարութիւն խորհրդոյն՝ զմիւթս զայս տեսանեն եղեալ, որպէս թէ զանյողողող եւ զանշարժահիմն փրկութեան մերոյ իրողութիւն՝ կարծրագոյն եւ դժոխաշարժելի գործարանաւ տնօրինել»:

³ Գործք, Ը 12-18. «Եւ սարկաւագունք մկրտութիւն մի իշխեսցեն առնել, ապա եթէ արասցեն՝ լուծեալ լիցին ի սարկաւագութենէն հանդերձ պատուհասիս, զի ոչ է սարկաւագն քահանայ, այլ՝ սպասատր քահանայիս»^{83*}: Ս. Սահակ:

⁴ «Եթէ դիպեսցի երախայի հիւանդանայ, եւ քահանայն հետի իցէ, եւ ընթանան ընտանիքն առ քահանայն ի կոչել, անդէն ուր դիպաս, քահանայն սկսցի զկարգ մկրտութեան յանուն երախայիս, եւ եթէ դէպ լիցի երախայիս մեռանել, յորժամ եկեսցէ քահանայն եւ կնքեսցէ սուրբ Աշտուան զգլովսն եւ թաղեսցէ ընդ Քրիստոսի մկրտեալսն,

փրկագործության հուսով վախճանված նահապետներն ու սրբերը Հին Ուխտում: Եվ քանի որ մկրտության խորհրդի իրականացման համար նախ անհրաժեշտ է հավատք և երկրորդ՝ սրբազնագործ արարողությունն, ակներև է, որ չի իրագործվել առանց հավատքի, լոկ սրբազան արարողությամբ և կամ հավատքով, բայց կեղծ արարողությամբ, այլ վերահաս մահվան արգելքը լիազորություն է տալիս հավատքի փրկարարության:

Մկրտության ս. խորհուրդը սկզբից մինչև վերջ գեղեցկապես պատկերանում է յուր աստիճանական ընթացքով և հիմքերով Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու արարողության մեջ: Նախ՝ երեխայի կողմից ասվում են Եկեղեցու դրան առաջ հինգ հատված սաղմոսներ՝ ըստ հինգ զգայարանաց, որոնցով խնդրվում է Աստուծո ողորմությունն, առաջնորդությունն ու լուսավորությունը դարձող և ի Տեր հուսացողի վրա: Դորա հետևանքն է լինում, որ սպիտակ ու կարմիր նարոտը ոլորվում է՝ «միաւորեալ ի մի ի խորհուրդ կենարար արեան եւ ջրոյն, որ ել ի տիգերախոց կողէն Քրիստոսի»: մկրտվողը պսակի հուսով մտնում է Քրիստոսի հովանավորության ճանապարհը և երբեակ աղոթքից հետո ասում է «Հրաժարիմքը»: Այս առաջին մասով երեխան երես է դարձնում մեղանչական աշխարհից ու կյանքից:

Երկրորդ մասում մկրտվողը դառնում է «ի լույս աստվածգիտության», խոստովանում է «Հավատամքը», լսում է Ավետարանն ու Հայոց դավանանքը, քահանայի աղոթքով խնդրվում է հավասարել ճշմարիտ երկրպագուների հետ և ուրախության սաղմոսներով մտնում է եկեղեցի ու շարականով դիմում դեպի ավագանը:

Երրորդ մասում կատարվում է բուն մկրտությունը, ըստ որում, օրհնվում է ջուրը, որ Ս. Հոգով դառնա «ի սրբութիւն հոգեւոր իմաստութեան, ի նահատակութիւն եւ ի յաղթութիւն հակառակամարտին, ի զօրութիւն պատուիրանապահութեան առաքինի գործոց, եւ յամենակատար հրահանգս եւ ի կրթութիւնս աստուածապաշտութեան: Որպէս զի լուսաւորեալ մտօք եւ առաքինա-

այդ կանոն ի վերայ ականային դիպեցի»: Կանոն Սիոն կաթողիկոսի^{84*}: Հմմտ. և Կոչումն Ընծ. «Եթէ որ ոչ ընկալցի զմկրտութիւնն, փրկութիւն ոչ գոյ անոս, բայց միայն մարտիրոսացն, որք եւ առանց ջուրց առնուն զքաւութիւն»^{85*}:

սէր վարուք կեցցէ յայսմ աշխարհիս ի փրկութիւն անձին իւրոյ, ի պատիւ եւ ի փառս ամենասուրբ Երրորդութեան: Եւ արժանի լիցի հասանիլ վիճակի ժառանգութեան սրբոցն ի լոյս»: Այս օրհնութեան կարգը սաղմոսներով, ընթերցվածներով, աղոթքով ու ս. մյուռոնով կատարելուց հետո, քահանան մկրտում է երեխային: Այս լինում է չորրորդ մասն, որով մանուկը ստանում է վերածնութեան շնորհները Ս. Հոգով. «Որք ի Քրիստոս մկրտեցարուք, զՔրիստոս զգեցեալ էք, որ ի Հայր լուսաւորեցայք, Ս. Հոգին բերկրեսցի ի ձեզ»¹: Եվ այս կարգից հետո կատարվում է դրոշմի ս. խորհուրդի արարողությունը²:

Բայց որովհետեւ քրիստոնյայի զավակն այլևս ոչ թե, ըստ Ադամի կարգին, անեծքով է ծնվում, այլ ըստ նոր Ադամին՝ ավետիքով և ուրախութեամբ իբրև Աստուծո և յուր եկեղեցուն ընծա, ուստիև աստվածային օրհնութեան ուրախությունը ծննդյան օրին է սկսվում, երբ քահանան գնում է տունը, «խորհուրդ մեծ» երգում՝ ըստ հրեշտակաց, Քրիստոսի Ծննդյան Ավետարանը կարդում և Ս. Կուլյսի ողջույնը տալիս ծննդականին. «Ուրախ լեր, բերկրեա՛լը, Տէր ընդ քեզ, օրհնեալ ես դու ի կանայս, եւ օրհնեալ է պտուղ որովայնի քո»³:

Եվ ինչպես որ մկրտությունից ութ օր հետո քահանան գնում է, նարտը վերցնում և, լողացնելով մանկանը, վերահաստատում նորա վերածնությունն ու սրբությունն ու ավետում, թե՛ «Արդարացար, սրբեցար, զօրացիր յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ», այնպես էլ քառասուն օր լրանալուց հետո մայրը գալիս է եկեղեցի, նորան նվիրում յուր մանկան և աղոթքով ստանում է աստվածային «շնորհաց ու գորություն» հովանու տակ: Այս կար-

¹ Տե՛ս և Ս. Հովն. Իմաստ., էջ 9. Ս. Հովն. Մանդակունի, 122:

² «Մկրտութիւնս որ ծուրութեամբ մի իշխեսցէ առնել, որպէս լսեսք, այլ երկիւղիւ եւ զգուշութեամբ, բուրուսոք եւ ճրագովք, եւ առագաստեալ վարագուրօք, որպէս վայել է, լուսաորութեամբ ս. Ասագանին: Եւ առագանն կանգնեսցի յեկեղեցոյն կամ ի տան պաշտամանն, թէ քարեղէն իցէ, թէ զինչ եւ իցէ, երկիւղածութեամբ արժանի եւ բաւականութեամբ գործոյն, լուսաորութեան լայնութեամբ եւ խորութեամբ, զի բաւականաբար ծածկեսցէ ջուրն զհասակ մանկանցն, որ մկրտիցին: Եւ ի տունս շինականացն քահանայք մկրտութիւն մի՛ իշխեսցեն առնել, բայց վասն երկիւղի մահու, թէ վտանգ ինչ իցէ»: Ներսէս Բ, Կանոն Դվնա Ս. Ժողովին, որ 551 թվին^{86*}:

³ Մաշտոց, ձեռագ., 323. Ղուկ., Բ 8-21. Ա. 39-56: Տե՛ս և ստորև գլ. ԽԲ: Ամբողջ ժողովորդ մկրտելու հրահանգը տե՛ս Ընդհանր., էջ 311-314:

գով մայրը մոռանում է մարմնավոր ցավով ծնունդը և ընդունում սրբված, Աստուծո ճշմարիտ երկրպագու և «աստվածգիտության լույսը զգեցած» մանկան, որ կոչվում է նոր ճանապարհ ընթանալ Քրիստոսի շավղով (Ղուկ., Բ 22-39): Մի խոսքով, թե՛ մկրտության և թե՛ նորա հարակից կարգերի խորհուրդն ու էությունը ցույց է տալիս, որ մանուկը ծնվում է Քրիստոսի ծննդյան խորհուրդով, սրբվում է Քրիստոսով և աճում, զորանում է Քրիստոսի հետ, որպեսզի նորա խաչը կրե յուր վրա եկեղեցու հառաջագրմության համար:

Հռովմեական եկեղեցին տարբերվում է առաքելական կարգից այս խորհուրդի թե՛ գործողությանը ու թե՛ բանաձևով: Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու մկրտության բանաձևն է. «(Այս անուն) ծառայա Աստուծոյ եկեալ յերախայութենէ ի մկրտութիւն, մկրտի յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ, զնեալ արեամբն Քրիստոսի ի ծառայութենէ մեղաց, ընդունի զորդեգրութիւն Հօրն երկնաւորի, լինել ժառանգակից Քրիստոսի եւ տաճար Հոգւոյն Սրբոյ», որի մեջ հական է՝ «Մկրտի յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ»: Այս հական մասը մնացել է առաքյալների ժամանակից, սակայն Հռովմեական եկեղեցին, ուժ տալով յուր կղերի նշանակության և իշխանության, այս ևս փոփոխել է մուրաբար, ձևակերպելով այսպես. «Ես մկրտեմ (զայս անուն) յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ. Ամէն»: Այսպիսով, նա թե՛ առաքելական կարգն է խանգարում և թե՛ մկրտողի անձին ավելի առաջնակարգ նշանակություն է տալիս, քան թե Քրիստոսին ի վնաս քրիստոնեական եկեղեցու առաքելական միության և հոգևոր նշանակության^{87*}: Իսկ այդպիսի մարդկային ձգտումն է, որ դատապարտում է Պողոս առաքյալը, քանի որ Քրիստոս է ևեթ մկրտության իսկական կատարողը քահանայի ձեռքով¹:

Հռովմեական եկեղեցին մկրտությունն էլ այլապես է կատարում, ոչ թե երիցս ընկղմելով, այսինքն՝ մկրտելով ջրի մեջ, այլ միայն ջուր սրսկելով երեսայի վրա, ինչպես երբեմն անում էին հին դարերում հիվանդներին: Նեոկեսարիայի ժողովը Գ. դարում այդ մի արգելված ու դատապարտելի գործ է համարում՝ մերժե-

¹ Ա. Կոր., Ա 10-17. Ս. Գրիգորի Տաթ., Հարց., 588:

լով այդպես մկրտվածներին հոգևոր աստիճանից (Կանոն ԺԲ.)^{88*}: Մինչդեռ Հռովմեական եկեղեցին ԺԳ դարում մտցրեց այդպիսի մոլար սովորությունն, ինչպես վկայում է նույնիսկ Թովմա Աքվինացին: Այդպիսով նա չարաչար սխալվում է, զի եղծում է երեքօրյա թաղման խորհուրդի արարողությունը, որին ենթարկվում է մանուկը զգալապես և ելնելով, ուրեմն, Քրիստոսի հետ հարույնություն առնում նոր կյանքի համար:

Բողոքականներն էլ եթե ընդունում են մկրտության ս. խորհուրդ լինելը, սակայն ուսուցանում են Հռովմեական եկեղեցուն հակառակ, որ իբր թե մկրտությունն ոչ թե Քրիստոսի հավատացյալին վերջնականապես սրբում է նախնական և անձնական մեղքերից, այլ միայն նշանակ է այդ մեղքերի ներման, ըստ որում, այդպիսով մարդ նորա հարաբերության մեջ է մտնում Աստուծո հետ: Ուրեմն մկրտությամբ մարդ դառնում է Աստուծո որդի, հույս է ստանում հավիտենական կյանքի և աստվածային շնորհաց, որոնք և ստանում է անտեսանելի և արտաքին որևիցե պայմանից անկախ կերպով: Այս վարդապետությունն ակներև հակասություն է, վասնզի եթե Աստված մկրտությամբ չէ սրբում մարդու մեղքերը, այլևս ինչո՞ւ է սահմանել այդ և կամ ինչո՞ւ չէ սրբում. մի՞թե չի կարող կամ չէ կամենում և կամ ինչո՞ւ ներում է մկրտվածի մեղքերը, երբ նա իսկապես մեղավոր է: Եվ քանի որ Քրիստոս երկրորդ Ադամն է, չէ՞ որ նորանով նոր կյանք և արդարություն է պարգևում մարդուն մկրտությամբ: Այլև Քրիստոս սուրբ է, չէ՞ որ սուրբ է և նորա մարմինը՝ եկեղեցին կամ հավատացյալը, չէ՞ որ նա փրկեց Ադամի մեղանշումով ընկած մարդուն և մկրտությամբ բարձրացնում է, իսկ եթե մարդը մնում է նույն վիճակում, և Քրիստոս յուր արդարությամբ միմիայն ծածկում է նորա մեղքը, այլևս այդ ինչ փրկություն է կամ նորոգություն, երբ մարդ դեռևս մեղաց մեջ թավալվում է: Ակնհայտնի այս հին մոլորությունն, որ Որիգենեսի աշակերտ Պրոկղը և ուրիշ հերետիկոսք հնարեցին, բոլորովին հակասական է ու դատապարտելի, ըստ որում, հակառակ է նաև Ավետարանի վարդապետության, որ ասում է, թե մկրտությամբ մարդ ստանում է նոր կյանք, սրբվում է մեղքերից և նորոգվում նոր Ադամով (Հովհ., Գ 4-6. Գործք, Բ 38. Ա Կոր., Զ 11 և այլն):

Բայց Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին, ճանաչելով Քրիստոսի փրկագործության էությունն, որ ճշմարտապես իրագործվում է յուրաքանչյուր մկրտվողի վրա այս ս. խորհրդով, յուր խորհրդակատարութեամբ ևս շատ անգամ է հիշում այս սկզբունքի հաստատութիւնը հակառակ վերոհիշյալ ծայրահեղութեանց: Նա ամփոփում է մկրտվողի խնդրածը այսպես. «Հաւատք, յոյս, սէր եւ մկրտութիւն. Մկրտիլ եւ արդարանալ. սրբիլ ի մեղաց, ազատիլ ի դիւաց եւ ծառայել Աստուծոյ»: Մկրտողն էլ խնդրում է աղոթքի մեջ. «Մերկեա՛ ի սմանէ զհնութիւն մեղաց եւ նորոգեա՛ ի կեանս նորս եւ լցո՛՛ գորութեամբ Հոգւոյդ Սրբոյ ի նորոգութիւն փառաց Քրիստոսի քո»: Եվ ապա մկրտելով և հանձնելով կնքահորը՝ հայտարարում է. «Որք ի Քրիստոս մկրտեցայք, զՔրիստոս զգեցեալ էք, ալէլուիա: Որք ի Հայր լուսաւորեցայք, Սուրբ Հոգին բերկրեսցի ի ձեզ, ալէլուիա»: Այս ամենն արտահայտում է այն մեծ իրողութիւնն, որ կատարվում է նորոգ հավատացյալի վրանա, ըստ նախընթացին, մեռնում է յուր հին մարդով Քրիստոսի հետ և իբրև նոր մարդ հարութիւն առնում Քրիստոսով, որպեսզի դարձյալ Քրիստոսով ու Քրիստոսի հետ նոր կյանքի մեջ նորոգապես հարատևի^{89-90*}:

ԽԲ.

Բ. ԴՐՈՇՄ

Ս. Հոգու միանալով՝ մկրտվածը զորանում է դեպի նոր կյանք, գինվում է մեղքի իշխանությունը խորտակելու համար և ամրապնդվում քրիստոնեական ճշմարիտ վարքով աստվածային հաղորդակցության մեջ: Իսկ Ս. Հոգին իջնում է մարդու մեջ դրոշմի ս. խորհուրդով և այնուհետև առաջնորդում է նորան հավատքի միջոցով, ինչպես ասում է առաքյալը. «Ձայս գրեցի ձեզ, զի մի՛ ոք զձեզ մոլորեցուցանիցէ, եւ դուք օծուիլինն, զոր ընկալարուք ի նմանէ, բնակեսցէ ի ձեզ. եւ չէ ինչ պիտոյ, եթէ ոք զձեզ ուսուսցէ, այլ որպէս զի նորա օծուիլինն ուսուցանիցէ զձեզ վասն ամենայնի» (Ա. Հովհ., Բ 26): Այսպես և Պողոս առաքյալն է գրում. «Որով եւ դուք իբրեւ լուարուք զբանն ճշմարտութեան, զԱւետարանն փրկութեան ձերոյ, որով հաւատացեալ կնքեցայք Հոգւոյն Սրբոյ աւետեաց, որ է առհաւատչեայ ժառանգութեան մերոյ ի փրկութիւն նուաճութեան, ի գովեստ փառաց նորա» (Եփես., Ա 13):

Դրոշմը պարզապես Ս. Հոգու որդեգրութեան կնիքն է և հավատացյալի հոգեգալուստը, ուստի և դրոշմել բառի տեղ սովորաբար գործ է ածվում «կնքել», ինչպես հիշվում է նաև առաքյալի խոսքերի մեջ: Ս. Հոգու ներգործությունը կամ դրոշմի ս. խորհուրդը գեղեցկապես նմանեցրած է հրո հատկության, որով տարբերվում է Քրիստոսի մկրտությունը ապաշխարական մկրտությունից¹: Հոլըրը առհասարակ մաքրող ու փորձող է, ըստ որում, այրում է ժանգը և մաքրում, իսկ եթե այրվողի մեջ որևիցե իսկություն կամ գտություն չկա, ոչնչացնում է և նորան²: Հետևաբար Ս. Հո-

¹ Մատթ., Գ 11, Ղուկ., Գ 16, Գործք, Բ 3:

² Տե՛ս Ա Կոր., Գ 14. «Ձի թիսն այլ ոք ոչ կարէ դնել, քան զեղեւիւն, որ է Յիսուս Քրիստոս: Եթէ ոք շինէ ի վերայ թիսն այսորիկ ոսկի, արծաթ, ակամս պատուականս, փայտ, խոտ, եղէգն, իրաքանչիւր գործն յայտնելոց է. զի օրն ընտրեացէ, զի հրով յայտնելոց է. եւ զիրաքանչիւր գործն զիարդ եւ իցէ, թորն փորձեացէ»:

գու ներգործութեան այդ համեմատութիւնը շատ արտահայտիչ է: Նա փորձում է յուր հրային նմանողական գորութեամբ յուր ներգործութեան ենթարկվածին «իբրեւ զոսկի ընտիր, զի խոտանն տոչորեսցի», «զի գտեալ ընտիր կացուցէ զմարդկային բնութիւնն», - ասում է Ս. Եղիշեն (212). և մաքրելով իսպառ՝ ապա տալիս է յուր մեծամեծ շնորհները վերածնյալին յուր նորաստեղծ ու նորոգ կյանքի համար: Այնուհետև նորածնյալը մտնում է Ս. Հոգու հովանու տակ յուր ածման ու հավատավոր զարգացման ընթացքում և վայելում է նորա բարիքները՝ ոտք դնելով Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու գինվորյալ որդիների հաղթական հանդիսարանը:

Ս. Հոգու շնորհաց կնիքը տրվում է Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցում ս. մյուռոնով. ձեթը և օծութեան յուղը առհասարակ թանկագին միջոց էր բժշկութեան, մանավանդ վերքերի ու բեկումների համար, այլև նշանակ էր արթնութեան, լուսո ու կենդանութեան և ընդհանրապես իբրև զորացուցիչ և մաքուր նյութ՝ եփվում էր սուրբ օծութեան համար¹: Ուստիև եփված անուշահոտ, մաքուր մյուռոնը ամենահատուկ նյութն է Ս. Հոգու խորհրդավոր իջման և բարերար ու սրբարար, շնորհագործող ու բարեզարդ ներգործութեան: Նա է մեզ հաստատում, կապում Քրիստոսի հետ, նորանով ենք ստանում Ս. Հոգու մեր մեջ բնակվելու առհավատչյան և «զՀոգին Սուրբ ի մեզ ձգեմք ի Քրիստոս միանալովն»²: Ըստ որում և առաքյալն ասում է. «Այլ որ հաստատեացն զմեզ ձեօք հանդերձ ի Քրիստոս եւ օծ զմեզ, Աստուած է, որ եւ կնքեաց զմեզ եւ ետ զառհաւատչեայ Հոգւոյն ի սիրտ մեր» (Բ Կոր., Ա 21): Այսպիսով, ուրեմն պտղով մեղանչած և Աստուծուց օտարացած մարդը վերստին պտղի յուղով ընդունում է Ս. Հոգուն և միանում. մահացուցիչ կերակրով քաղցել ու նվաղել է նա, նորա պարարտութեամբ զորանում է, և վերջապես ապաշխարական մոխրատես կերպարանքը սորանով պայծառանում է և փրկու-

¹ Մատթ., ԻԵ 3, 4. Սաղմ., ԻԲ 5. Ել., Լ 25. Ա. Թագ., ԺԶ 1:

² Ս. Հովհ., Իմաստ., 7. Ընդհանր., 376: «Զի որպէս յիշումն լուսարանի ս. Աւագանին, լուսցմամբ մարմնոյն, զանձինն հաւատամք առնուլ արքութիւն, սուցպէս ի յօծումն յիղոյն պարարեալ լուսով՝ զՀոգւոյն զօրութիւն սովիմբ եւ ի սույն համարիմք ունել ամենայնիւ աներկմտելի»: Ս. Գրիգոր Նարեկ., անդ. ԴԳ:

թյան ուրախության մեջ մտնում¹: Վասն որո և շարականում երգվում է, որ Ս. Հոգին «գգուէ սիրով աղաւնակերպ, զմարդիկ ծնանի աստուածակերպ» (385): Հասկանալի է, որ դրոշմը պետք է անմիջապես մկրտությունից հետո տրվի, ինչպես անում էին և առաքյալները՝ ձեռք դնելով. այդպես էին անում նոքա և ընտանիքներ մկրտելիս, որոնց մեջ լինում էին և մանուկներ²:

Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցում դրոշմը դնում է քահանան, որ կնքում է ճակատը խաչով և ասում. «Իւղ անոյշ յանուն Յիսուսի Քրիստոսի հեղեալ ի վերայ քո, կնիք երկնաւոր պարգեւացն»³: Եվ այդ լրացնելու համար ինն անգամից կնքում է մանկան մարմնի վրա տասներկու տեղեր և մաղթում Աստուծո օրհնությունը⁴. այդ տեղերն են ճակատից հետո՝ աչքերը, ականջները, քիթը, բերանը, ձեռքերը, սիրտը, քամակն ու ոտները: Այդ տեղերը դրոշմվելով՝ մանուկն օրհնությամբ ստանում է մտքի արթնություն, աչքերի լուսավորություն դեպի փրկություն, ականջների լսելություն Աստուծո պատվիրանաց, հավիտենական կյանքի հոտառություն, բերանի պահպանություն, ձեռքի բարեգործություն, սրտի սրբություն և հոգու ուղղություն՝ ըստ Սաղմոսին (Մ), մեջքի ամրություն չարյաց դեմ և ոտքերի ուղիղ գնացք դեպի հավիտենական կյանք: Ապա հազցնում են նոր, սպիտակ հանդերձ, որ է հանդերձ փրկության և պատմուճան ուրախության, այսինքն՝ լուսավոր վարք, պայծառ հավատք և անմեղություն. կապում են նարոտը իբրև «արիւն և ջուր կողին Քրիստոսի»⁵, որ է «պսակ շնորհաց» և «զէն անվթար ընդդէմ հակառակամարտին», և երկու մոմ է հանձնում կնքահոր ձեռքը, որպեսզի լույսը լինի մանկան կյանքի առաջնորդը: Այնուհետև տանում են նորան սեղան, ուր և իբրև երկինքը ելնելուց և սրբությանց

¹ Ս. Գրիգոր Նարեկացի, անդ. էջ 497. Հաճախ., Թ 70-80:

² Ա Կոր., Ա 14-16. Գործք, ԺԹ 3-6. Ա Կոր., Ա 16. Գործք, Բ 38. ԺԶ 15, 35:

³ Հմմտ., Բ Կոր., Ա 21-22. Եփես., Ա 13-14. Դ 30:

«Իոյս այս փրկութեան լուսով կատարեալ, ճեղեալ ի մեզ, օժանէ զարտաքին խորանս, իսկ զներքին մարդս աներեւակ՝ ծածկապէս մտեալ անր կենդանաձմէ»: Ս. Գրիգոր Նարեկացի, ԴԳ:

⁴ «Եւ մի տրսմեցուցանէք զՀոգին Սուրբ Աստուծոյ, որով կնքեցարուք յաւորմ փրկութեան»: Եփես., Դ 30:

⁵ Տե՛ս և Ս. Գրիգոր Տաթ., Հարց., 594. Մաշտոց ձեռագ., 79:

երկրպագելուց հետո մանուկը հաղորդվում է Քրիստոսի կենդանարար մարմնին և արյան: Այդ կարգը վերջացնելուց և աղոթքներ ասելուց հետո համբուրում են նորոգ մկրտվածին, որով ընդունում են նորան եկեղեցու անդամակցության կամ եղբայրության մեջ:

Արդ՝ Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցում մկրտությունն ու դրոշմը կատարվում են միաժամանակ՝ ըստ Քրիստոսի օրինակին, որի մկրտվելուց անմիջապես հետո իջավ Նորա վրա Ս. Հոգին (Ղուկ., Գ 22): Այդ կարգի համեմատ էին վարվում նաև առաքյալները, որպեսզի զորանա նորադարձի մեջ Աստուծո գիտությունը, նորոգվի, Աստուծո որդեգիրը դառնա, փրկության ժառանգության առհավատչյա ստանա և իբրև եկեղեցու զինվոր զինվի չարության դեմ պատերազմելու¹: Ս. Գրիգոր Լուսավորիչն ևս Հայոց ազգը մկրտելիս, միաժամանակ թափեց օծության յուղը բոլորի վրա միանգամայն. «Եւ իւղն օծութեան, զոր արկանէր Գրիգորիս ի վերայ մարդկանն, չրջան առեալ ի մէջ գետոյն՝ շուրջ զմարդկաւն խաղայր» (Ագաթ., ՃԺԸ): Յուր քարոզության մեջ ամենքին հավատարմացնում է՝ ասելով, թե «որպէս էջ Հոգին Սուրբ ի վերայ փառակցին իւրոյ ի Յորդանան, նոյնպէս եւ ի վերայ ամենայն ուղղափառ հաւատով մկրտելոց իջցէ»:

Դրոշմն իբրև Ս. Հոգու շնորհաց հաղորդող խորհուրդի միջոց այնքան մեծ նշանակություն ունի, որ Ս. Գրիգոր Նարեկացին ասում է. «Զորօրինակ պատրոյգ թացեալ ի ճարպում, ոչ երեւցուցանէ նշոյլ ինչ՝ մինչեւ հուրը լուցեալ վառիցի, սոյնպէս եւ այս օծութիւն լուսոյ առ ի մեզ հեղեալ ի հանդերձեալսն ջահաւորի»^{91-92*}: Բայց ոչ միայն հանդերձյալի, այլև ներկայի նկատմամբ ասում է նա. «Իբր անօթ փայտեղէն մինչեւ օծեալ իցէ, դիւրաբար հերձի եւ անօգուտ եղեալ անպատուի, նոյնպէս եւ մարդ, ոչ իւղեալ սովաւ, հեշտեալ խորտակի, եւ մեկուսի եղեալ առ ի քէն՝ ոչ լուսաւորի»: Ուստիև այդ սրբազան հայրը, դարձնելով յուր

¹ Գործք, Բ 4. Ը 15-18. ԺԹ 6. Հն., ԺԵ 19. Եբր., Բ 14. Ա Կոր., ԺԲ 7. Բ Կոր., Ա 22. Հն., Է 6. Ը 15. Եփ., Ա 13-14. Գաղ., Ե 16. «Զի որ Հոգւովն Աստուծոյ վարիմ, անքա եմ որդիք Աստուծոյ: Զի ոչ ատէք զՀոգին ծառայութեան միասնագամ յերկիւղ, այլ ատէք զՀոգին որդեգրութեան, որով աղաղակեսք Աքբա՝ Հայր: Նոյն ինքն Հոգին վկայէ հոգւոյս մերում, եթէ եմք որդիք Աստուծոյ: - Եւ եթէ որդիք, ապա եւ ծառայագք. ծառայագք Աստուծոյ եւ ծառայակիցք Քրիստոսի...»: Հն., Ը 15:

Հավատաբուղիս խոսքն առ Փրկիչն, ասում է. «Մատն սա քո՝ Յիսուս, որով զհրաշալիսն գարմանագրես»^{93*}:

Մկրտության լրացուցիչ լինելով՝ դրոշմը անկրկնելի խորհուրդ է, սակայն եթե Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու ծոցն են մտնում այնպիսի աղանդավորներ, որոնք դրոշմի խորհուրդը չեն ընդունում, ստանում են դրոշմ և ընդունվում. նույնպես և նոքա, որոնք հառաջագույն մկրտվել են և հեռու մնացել Եկեղեցու ծոցից կամ ուրացել ու կամովին եկել ապաշխարանքի տակ մտել¹:

Հռովմեական եկեղեցին մեծապես մոլորվում է այս խորհուրդի կատարման մեջ: Նախ նա վերապահում է այս խորհուրդի կատարումը միմիայն եպիսկոպոսներին: Մենք գիտենք, որ սկզբում առաքյալները, ձեռք դնելով, տալիս էին Ս. Հոգու իջման դրոշմը, ուստիև մյուսոնի օրհնությունը քրիստոնեական եկեղեցում վերապահված էր միմիայն եպիսկոպոսին, ինչպես գիտենք ժողովական կանոններից (ինչպես 318 թվի Կարթագինների ժողովի Զ. կանոնը)^{94*}: Իսկ դրոշմի խորհուրդը կատարում էին նաև երեցները, որոնք միմիայն ձեռնադրություն իրավանց շնորհագործումը չէին ստանում և այս մասին հիշված է թե՛ առաքյալների կանոնների մեջ և թե՛ եկեղեցու ս. հայրերի գրվածքներում, ուստիև Հռովմեական եկեղեցին գրեթե միշտ քահանաներին էլ ի դեպ իրավունք է տվել դրոշմելու, ինչպես երբեմն անում է և այժմ:

Երկրորդ՝ Հռովմեական եպիսկոպոսները, դրոշմելով հանդերձ, ձեռք են դնում, մինչդեռ մենք գիտենք Դիոնիսիոս Արիսպագացու, Կիպրիանոսի և այլ եկեղեցական հայրերի ու մինչև անգամ Հռովմա քահանայապետների վկայություններից, որ առաքյալները ձեռք դնելու փոխարեն են կարգադրել մյուսոնով դրոշմելը, իսկ երկուքը միասին կատարել նշանակում է՝ մեկն ու մեկի նշանակությունը բավարար չհամարել, որ հակասություն է:

Երրորդ՝ Հռովմեականք միմիայն ճակատն են խաչաձև դրոշմում, մինչդեռ քրիստոնեական եկեղեցին սկզբից հիմք է դրել դրոշմելու այն բոլոր զգայարաններն, որոնք ընդունում են

¹ «Իսկ զայնոսիկ, որք յառաջագոյն մկրտեալք լինին, միայն զխոստովանութիւն ստեալ եւ ապաշխարութիւն երեալ եւ սուրբ միտոնան ճակատն դրոշմեցէք եւ զգայարանս, ասելով՝ «յանունն Հօր եւ Որդոյ եւ Հոգոյն Սրբոյ», եւ ապա յառնեցէք ի հօտն Բրիստոսի»: Ս. Ներսէս Ծնորհալի, Ընդհ., 314:

աստվածային լուսավորութիւնն ու հայտնութիւնն և առաքինական ասպարիզում գործիչ հանդիսանում: (Տե՛ս գործրինակ՝ Կ. Պոլսի ժողովի Զ. կանոնը)^{95*}: Այս մոլորութեամբ Հռովմեական եկեղեցին հակասում է յուր այն վարդապետութեան, որով պահանջում է արտաքին բարեգործութիւններ:

Չորրորդ՝ հռովմեականք մկրտութեան ս. խորհրդի պես այստեղ ևս ասել են տալիս դրոշմողին՝ «Կնքեմ զքեզ նշանաւ խաչի եւ դրոշմեմ զքեզ մեռնաւս փրկութեան, յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ, ամէն», որ սկսել են գործածել ժՅ. դարից, և այդ խոսքերը Ս. Գրքից չեն, ոչ մի կապ չունին ս. խորհուրդի հետ, բոլորովին հակառակ են առաքելական եկեղեցու ոգուն^{96*}:

Եվ հինգերորդ՝ հռովմեականք դրոշմը տալիս են մկրտութիւնից շատ տարիներ հետո մինչև 12-14 տարեկան հասակը, որ բոլորովին նորամուծութիւնն է՝ ըստ խոստովանութեան նույնիսկ հռովմեական աստվածաբանից ոմանց, և հակառակ առաքելական կարգին ու Ս. Հայրերի սովորութեան¹: Եթե այդպես են անում, որ երեխան հասկանա այդ խորհուրդը, այն ժամանակ պետք է մկրտութիւնն էլ մեծ հասակում կատարեն: Սակայն, այլապես չեն էլ կարող, մի մոլորութեան մեջ մնալով, գոնե մյուսից խուսափել և հակասութիւնը վերացնել, քանի որ մոլորաբար եպիսկոպոսին են վերագրում դրոշմի կատարման իրավունք, իսկ եպիսկոպոսը չի կարող շուտ հասնել յուր ամբողջ թեմի մանկանց մկրտութեան:

Բողոքականք, ուսուցանելով, որ իբր թե ս. խորհուրդները նշանակական երեւոյթներ են՝ լոկ մեր փրկված լինելու համոզմունքն ամրացնելու համար և թերևս հռովմեականաց եպիսկոպոսական հիշյալ պաշտոնը մերժելով, չեն ընդունում նաև դրոշմի ս. խորհուրդն և այդ ավելորդ են համարում մկրտութիւնից հետո: Ավելորդ կլինի դրոշմը, քանի որ կարծում են, թե մկրտութեամբ մարդ մտնում է Ս. Հոգու շնորհաց տակ և թե քրիստոնեական բարեպաշտական կյանքն, որի համար ուժ է տալիս դրոշմով Ս. Հոգին, վարում է մարդու մեջ նույն Ս. Հոգին՝ մկրտութեամբ բնակվելով նորա մեջ: Ուստիև բողոքականք դրոշմը դարձրին մի

¹ Գործք, Ը 14-17. ԺԹ 5-. Եփ., Դ 30:

բարեպաշտական արարողություն միայն, որ ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ հանդիսավոր քննություն պատանու հավատքի: Այս մոլորությունը պարզապես հակառակ է ոչ միայն քրիստոնեական եկեղեցու կարգին, այլև Ս. Գրքին¹, ըստ որում, առաքյալները, ձեռք դնելով և Ս. Հոգի տալով, ոչ թե արտակարգ շնորհներ էին տալիս նորադարձներին, ինչպես հիմնաբանում են բողոքականք, այլ Ս. Հոգու դրոշմը տալիս էին բոլոր մկրտվողներին², որոնց մասին ասված է. «Առնուհին Հոգի Սուրբ», մինչդեռ արտակարգ շնորհաց տւչության մասին ասվում է. «Եկն Հոգին Սուրբ ի վերայ նոցա, խօսէին լեզուս եւ մարգարէանային»³: Հետևաբար բողոքականների այս զարտուղությունը քրիստոնեական եկեղեցու կարգից ակնհայտնի հերետիկոսություն է:

Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին ոչ մի կերպ չէ շեղվում առաքելական ընթացքից այս խորհուրդի թե՛ կարգի և թե՛ կարգակատարի վերաբերմամբ, որպեսզի նորա էությունն ևս այսպես թե այնպես ծուռ արտահայտություն մեջ դրած չլինի: Սորա խորհրդակատարությունը քահանայական պաշտոն է, և քանի որ Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին յուր հովանու տակ է առնում յուր նորածին ու վերածնյալ հավատացյալին՝ նույնիսկ նորա ծննդյան օրից տունը օրհնելով, ուստիև դրոշմն էլ մկրտությունից անմիջապես հետո տալիս է՝ ըստ առաքելական օրինակին և ս. լուսավորչյան կարգին, որպեսզի մանկան նոր կյանքն ևս սրբությունմբ և Ս. Հոգով առաջնորդվի՝ ըստ ամենայնի: Մինչդեռ դրոշմը դարձնել եկեղեցու մեջ ընդունելություն և հավատքի քննության մի խորհուրդ կամ նշան, այդ ոչ այլ ինչ է ցույց տալիս, եթե ոչ այս, որ մայր-եկեղեցին պատասխանատու չէ յուր վերածնյալ որդու կրթությունը հոգալու համար: Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին, գիտենալով, որ յուր իսկ պարտքն է հոգալ մանկան կրթության համար, վերածնում և անմիջապես զինում է նորան Ս. Հոգով՝ մարդու հաստատությունը պայմանավորող 12 տեղերի

¹ Ա, Հովհ., Բ 20, 27. Բ Կոր., Ա 21, 22 և այլն:

² Գործք, Ը 17. ԺԹ 6. Եբր., Զ 2. Հովհ., ԺԴ 16-17. Հոովմ., Ը 9:

³ Գործք, ԺԹ 6. Ա Կոր., ԺԲ 7-11:

⁴ ՏԵՄ և Կոչումն Ընծ. 9. «Զգրասական Հոգույն սրբոյ ստացարոք ի ձեռն հաւատոցո, զի ընդունելի լինի մարթասջիք յօթեսանս յաիտենից: Մատիք ընկալարոք զհոգետր դրոշմն խորհրդական, զի ծանօթ մարթասջիք լինի Տեսոն հօտիդ»:

դրոշմամբ, որ մանուկը կարողանա ապահովապես կատարել յուր կենսական ընթացքը: Ընդունելով մանուկներին հավատացելոց խմբի մեջ իբրև հավասար անդամների՝ Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին ոչ մի խտրութիւն չէ դնում մեծ ու փոքրի մեջ: Ըստ որում և քահանան աղոթքի մեջ ասում է. «Սուրբ արա զսա, Տէր, ճշմարտութեամբ քով եւ լուսով շնորհաց Ս. Հոգւոյդ, զի եղիցի տաճար եւ բնակարան Աստուածութեանդ քո, եւ կարացցէ գնալ յամենայն ճանապարհս արդարութեան. եւ կալ համարձակութեամբ առաջի ահաւոր բեմի Միածնի քո Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի»:

Այս ս. խորհուրդի էութեան համեմատ և քահանան ավետում է մանկան ժառանգավորութեան կատարումն՝ ասելով հանդիսապես. «Խաղաղութիւն ընդ քեզ փրկեալդ Աստուծոյ: Խաղաղութիւն ընդ քեզ օծեալդ Աստուծոյ»: Վասն որո և խնդրում է Աստուծոց. «Զտղայս զայս սնո՛ եւ ած ի չափ հասակի կատարմանն»: Նա Աստուծո փրկյալն է և Աստուծո օծյալն է և հետեաբար եկեղեցու որդին է ու սանիկը՝ հեռու խավարից և լուսո բնակիչ, ազատ մեղքի ցավերից և զավակ երկնավոր բերկրանաց, «տաճար Աստուծոյ կենդանւոյ» և ինքն իսկ նորաչեն եկեղեցի: Այդ պատճառով ինչպես որ մարմնավոր ծնողը մարմնավոր փառքով յուր մանկան հանձնում է Եկեղեցու կենդանացման, այնպես էլ Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին հոգևոր փառքով և սրբութեան բերկրանքի երգերով և ավետիքով բերում հանձնում է բնական սնուցանող մոր պահպանութեան: Վասնզի մանուկն էլ պետք է ճանաչէ յուր մարմնավոր ծնողին, որ յուր մարմնապես կերակրողն է, և հոգևոր ծնողին, որ յուր հոգեպես սնուցանողն է ընդմիջտ և ըստ ամենայնի: Բայց մարմնապես կերակրող մորը հայտնվում է մանկան հանձնելիս, թե՛ «Որ միանգամ յայսպիսի մանկուտոյ ընկալցի յանուն իմ, զիս ընդունի: Եւ որ զիս ընդունի, ոչ զիս ընդունի, այլ զայն, որ առաքեացն զիս» (Մարկ., Թ 36): Մարմնավոր ծնողն ուրեմն այնուհետև պետք է հոգա յուր մանկան համար ոչ միայն իբրև ծնող և ծնողական պարտավորութեամբ կերակուր մատակարարելով, այլ մանավանդ պետք է իբրև Եկեղեցու հանձնակատար, իբրև Քրիստոսի պարտապան ուրախանա նորանով, ճանաչէ նորա մեծութիւնն Աստուծո առաջ և ձեռքով եկածը չխնայէ նորա կրթութեան և աճման համար:

Մարմնավոր ծնողը պետք է գիտենա, որ այդ ժամից հետո յուր մանկան երաշխավորն ու հոգաբարձուն Քրիստոս է, նա պետք է գիտենա, որ ինքը պատասխանատու է Քրիստոսի առաջ յուր ամեն մի վերաբերմունքի համար, ըստ որում և պետք է հավատաքով, հուսով ու սիրով բերկրի մանկան զարգացման վրա¹:

Այսպիսի խորհրդավոր կարգով է քահանան հանձնում մանկան յուր մորը և, «Պահպանիչ» ասելով, ամենատես աչքի խնամքին թողնում^{97*}:

¹ «Տեսչիր եւ զգոյշ լինիջիր. գուցէ ըստ օրինակին Սիմովնի (Գործք, Ա, 13)՝ մատչիցիս դու ի մկրտութիւն այսր երկնտութեամբ, եւ սիրտ քո ոչ խնորիցէ զճշմարտութիւն. մեր ուխտելս է եւ քո՝ զգուշանայ. եթէ հաստատուն կաս ի հաւատս, երանելի ես. եթէ զրկեցար ի հաւատոց անտի, ընկեա՛ զթերահաւատութիւնդ քո եւ յայսմհետէ եւ ողջ լեր: Զի ի ժամանակի մկրտութեան յորժամ մատչիցիս եւ ի ձեռն երիցանցն կամ սարկաւագացն, զի յամենայնի եմ շնորհքն, ի գիւղս եւ ի քաղաքս, ի տգէտս եւ ի գիտունս, եւ ի ծառայս եւ յազատս, քանզի ոչ եթէ մարդկանէ եմ շնորհքն, այլ յԱստուծոյ ի ձեռն մարդկան տուեալ. դու մատչիս առ այն, որ մկրտիմ. մատիր դու մի՛ յերես հայեցեալ, որ երեւին քեզ վասն Հոգւոյն Սրբոյ, վասնորոյ այս ամենայն ասացաւ, զի եւ սա պատրաստեալ է դորշմել զոգիս քո եւ տալ քեզ կնի՛ք, յորմէ դողան դեք առհասարակ: Երկնաւոր իմն եւ աստուածեղէն է պարգեւս, որպէս եւ գերեալ է, յոր եւ հաւատացէք եւ դորշմեցարոք յոգին անտեսաց ի սուրբն, որ զչափ առնու գողոյն ձերոյ եւ ոչ արկանէ զմարգարիտն առաջի խոզաց: Եթէ թերահաւատ ես, այժմ մարդիկ մկրտեն զքեզ. Հոգին Սուրբ ոչ մկրտէ զքեզ, ապա թէ հաւատքով մատիցես, մարդիկ մատակարարեն զայս, որ երեւիս, այլ Հոգին Սուրբ տայ զայն, որ ոչն երեւի»: Կոչ. Ընծ., 347:

ԽԳ.

Գ. ԱՊԱՇԽԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ս. Հոգին տանում է մարդկանց դեպի Քրիստոս Աստուծո խոսքի և ս. խորհուրդների միջոցով, որպեսզի մեղավորը թողություն ստանա յուր մեղքերի համար ու, նորոգ կյանք առնելով, դիմե դեպի երանություն: Ուրեմն Ս. Հոգու առաջին գործն է, որ ձգում է մեղավորին փրկության ճանապարհի մեջ և ապա առաջնորդում դեպի իսկական փրկություն: Այդ փրկության ճանապարհն, որով մարդ հեռանում է յուր մեղքերից, զգվում է նոցանից, լալիս է նոցա վրա, թողություն հայցում Քրիստոսից և նորոգ կյանք խնդրում, կոչվում է ապաշխարություն, այսինքն՝ ապաշխարումն անցյալ մեղաց վրա:

Ս. Հոգին ամենայն մարդու կանչում է Աստուծո ս. խոսքով, հայտնում է Աստուծո փրկարար տնօրինությունն ու հորդորում է հաշտվել Աստուծո հետ և հաղորդակից լինել Աստուծո երանական արքայության¹: Այդ կոչումից հետո մնում է, որ մարդ ինքը բանա յուր հոգու տեսողությունն ու լսողությունն և սիրով ընդունի Ս. Հոգուն յուր մեջ: Մեղավորն, այդպիսի մի տենչ ու ձգտումն ունենալով, լույս է ստանում յուր մտքերի համար, և տեսնելով յուր մեղքերը, սկսում է թափ տալ յուրյանից մեղք գործելու ախորժակը: Իսկական դարձը լինում է այն ժամանակ, երբ մարդ նախ՝ ապաշխարում է և ապա՝ դիմում դեպի Աստված և հավատքով զորանում:

Ապաշխարությունը զղջման հետևանքն է. ապաշխարությամբ մենք խնդրում ենք Ս. Հոգու օգնությունն, որով տեսնում ենք մեր մեղավորությունն ու առաքինական անզորությունն և ապա Աստուծո արդարությունն ու սրբությունը, այնուհետև ողբում ենք առաջինների վրա ու դիմում դեպի երկրորդը: Ուրեմն ճշմարիտ ապաշխարողը պետք է ճանաչի ու խոստովանի յուր մեղքե-

¹ Մատթ., ԻԲ 1-14. ԺԱ, 28-30. Ղուկ., ԺԴ 16-. Բ Կոր., Ե 19, 20:

րը, որ դոքա անարժան ու դատապարտելի ապստամբությունն են Աստուծո ղեմ, սրտանց հեռանա դոցանից ոչ միայն իբրև չար հետևանք բերողներից, այլ գլխավորապես իբրև զգվելի և ինքնըստինքյան քստմենելի արարքներից և հետո միայն կատարյալ սիրով և անձկությամբ շնորհ ու թողություն աղաչե Աստուծուց¹: Այսպիսով, մեղավորը նախ պատրաստվում է և ապա աղաչանքով անցնում հավատքի շրջանն ու զորանում: Հայտ է, որ ապաշխարողն ու հավատքով զորացողը վճռում է այլևս երբեք չդառնալ այդ մեղքերի մեջ, ապա թե ոչ՝ նշանակությունն չի ունենալ յուր ապաշխարիլն ու փրկության չի հասցնիլ: Բռնադատված զղջումն և ապաշխարությունն անօգուտ է բոլորովին, իսկական զղջումը մարդու ներքին համոզմունքից պետք է բղխի և ապաշխարության մեջ փայլի: Իսկ եթե մարդ բռնադատվելով կամ ցույցի համար ապաշխարի, այդ միայն մի աննպատակ ձևականությունն կլինի: Ուստիև Աստված Հովել մարգարեի բերանով ասում է. «Դարձարուք առ իս յամենայն սրտէ ձերմէ, պահօք եւ լալով եւ կոծելով: Պատառեցէք զսիրտ ձեր եւ մի զհանդերձս. եւ դարձարուք առ Տէր Աստուած ձեր» (Բ 12):

Երբ մարդկանց ղեմ հանցանք ենք գործում, դատավորի առաջ արդարանում ենք՝ միմիայն փոխարենը տուժելով, իսկ Աստուծո առաջ այդպես չէ. մենք ոչ մի բանով, ոչ մի գործով չենք կարող մեր արածի փոխարենը նորա առաջ անել և արդարանալ: Ինչ էլ անենք, այդ ամենը չի կարող մի մեծ գործ նկատվիլ Աստուծո առաջ, այլ զորանով միմիայն մեր կամքն ու տրամադրությունն է չափվում և միայն ըստ մեր կամքին ու հավատքին է Աստված մեզ ներումն ու շնորհ անում: Ուստիև Քրիստոս ասում է. «Դուք յորժամ առնիցէք զամենայն հրամայեալսն ձեզ, ասասջիք, թէ ծառայք անպիտան եմք, զոր պարտէաքն առնել՝ արարաք» (Ղուկ., Ժէ 10): Մենք միայն մեր պարտքը պետք է ձգտենք կատարել և հավատքով խնդրենք, որ Քրիստոս յուր պատարագով մեր մեղաց թողության հատուցումը լինի: Խոստովանելով մեր մեղքերն և ապաշխարելով՝ զգում ենք մեր ինքնարդարացման անզորությունն ու մեր անկումը և մեր հույսերը դնում ենք

¹ Սաղմ., Ծ 5, 6, 11. Եր., Գ 13. Բ Կոր., Է 10. Գործք, ԺԶ 30:

Քրիստոսի վրա, որպեսզի նա մեզ վերստին ընդունի իբրև մուրյալ անառակ որդու ու գորացնե նորոգ կյանքի շնորհներով: Այստեղից հետևում է, որ մեղավորը՝

Նախ՝ պետք է սրտանց զղջա, զզվի յուր մեղքերից և վճռի վերստին չընկնել դոցա մեջ:

Երկրորդ՝ պետք է դիմե առ Աստված, խնդրե նորանից թողություն յուր անարժանության և շնորհ և օգնություն հայցե ճշմարիտ կյանք վարելու համար:

Եվ երրորդ՝ պետք է ձգտի օրըստօրե մաքրվիլ մեղքի հետքերից, ուղղե յուր մարմինն ըստ աստվածային պատվիրանաց, լսի Աստուծո բոլոր խոսքերը, շարունակ զարդարե յուր կենցաղը աստվածային առաքինություններով ու գործերով և այդպես միանա Քրիստոսի հետ, յուրացնե նորա շնորհած փրկությունն և ապրի նորանով¹:

Ապաշխարության հիմնական սկզբունքն է մեղանշականության խոստովանությունը: Եթե, ինչպես ասացինք, մեղավորը չխոստովանե, հանձն չառնե, չճանաչե ու չգիտակցե, որ ինքը մեղավոր է, նա զղջացած չէ և չի կարող թողություն ստանալ: Մինչև անգամ Հին Ուխտում, որտեղ Քրիստոսի իսկական քավության ստվերն էր միայն, խոստովանությունը պարտավորիչ էր, որով միայն մեղավորները կարող էին զոհաբերել և թողություն ստանալ քահանայից²: Սակայն քանի որ մարդկության փրկությունը միմիայն Քրիստոսով է, թողությունն ևս կարող էր լինել հավատացողի համար միմիայն հանուն Քրիստոսի: Բայց որպեսզի հավատացողները ոչ միայն Աստուծո առաջ առանձնակի բանան յուրյանց սիրտն, այլև յուրյանց սիրտը թեթևացնելու և ուղղելու համար երկնավոր միջնորդ, աղոթող, ուսուցանող, մեղքի ճանաչողությունը զարթեցնող ու ճշմարիտ ապաշխարության ճանապարհ ևս ցույց տվող ունենան: Քրիստոս նշանակեց

¹ Հոովմ., Բ 5. Եր., ԼԱ 19. Հովբ, ԽԲ 6. Մատթ., Է 13-14. Գաղ., Ե 24. Կող., Ա 24. Եփես., Գ 20-24:

«Ապաշխարութիւն է սոգտանելն զիճքն եւ հրաժարել ի վնասակարացն եւ ի չար ցանկութեանցն. եւ փոխանակ միոյ-միոյ չարեացն զարդարութիւնն ընդդէմ դմել, զի խափանեացէ զմեղսն. եւ զարդարութիւնն անեցուցէ սուրբ սիրով եւ արտասուալից աղօթիք», - ասում է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը. Հաճախ., ԺԹ 282:

²Ղևտ., Ե 4-10. ԻԲ 18-21. Հովբ, ԼԱ 33-34. Մատթ., Գ 6. Մարկ., Ա 5. Ղուկ., Գ 10-14:

նաև պաշտոնյաներ յուր համբառնալուց առաջ՝ ասելով յուր առաքյալներին. «Ամէն, ամէն ասեմ ձեզ, զոր կապիցէք յերկրի, եղիցի կապեալ յերկինս, եւ զոր արձակիցէք յերկրի, եղիցի արձակեալ յերկինս»: «Փչեաց ի նոսա եւ ասէ. Առէք Հոգի Սուրբ, եթէ ումեք թողուցուք զմեղս, թողեալ լիցի նոցա, եթէ զուրուք ունիցիք, կալեալ լիցի»¹: Ուրեմն ինքն Քրիստոս, իսկական միջնորդ ու Փրկիչ լինելով մարդկութեան, պաշտոնյաներ նշանակեց, որ դոքա հանուն յուր թողութիւն տան դարձյալ հանուն յուր Աստուծո շնորհը խնդրողներին: Հաշտութեան այս պաշտոնը ոչ միայն մի հասարակ խոստովանահայրութիւն է, այլև ապաշխարութեան քարոզչութիւն, ուսուցումն և առաջնորդութիւն դեպի ճշմարիտ կյանք ու հաշտութիւն Քրիստոսով Աստուծո հետ²: Այս հոգևոր բժշկութիւն է, որ չի կարող իրագործվիլ, եթե մեղավորը մտերմութիւն չունենա յուր հոգևոր Հոր հետ և նորանից դեղ ու դարման չխնդրե, ինչպես լինում էր առաքյալների ժամանակ (Գործք, ԺԹ 18):

Խոստովանութիւնը լինում է առանձնական, որ կատարյալ մտերմութիւն պահպանվի, և մեղավորը կարողանա յուր սիրտը բանալ Քրիստոսի պաշտոնյայի առաջ, իսկ երբ մեղավորի հանցանքը հրապարակական չափազանց ծանրակշիռ դեպք էր լինում, այն ժամանակ քրիստոնեական եկեղեցում հրապարակապես և՛ ապաշխարութիւն, և՛ խոստովանութիւն էր պահանջվում՝ ըստ Քրիստոսի վարդապետութեան³: Այդ հրապարակական խոստովանութեան մինչև այժմ էլ մի գեղեցիկ օրինակն է Հայոց Եկեղեցում, որ քահանան նախքան պատարագ մատուցանելը թողութիւն է խնդրում ամենքից, որ ոչ ոքի հետ քեն ու խեթ չունենա՝ ըստ Քրիստոսի պատվիրանին⁴, ըստ որում՝ շեշտում է. «Խոստովանիմ առաջի Աստուծոյ... եւ առաջի ձեր հարք եւ եղբարք, զամենայն մեղս, զորս գործեալ եմ...»: Այս մի սքանչելի կարգ է, որով Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու անդամները իրար հետ հավա-

¹ Մատթ., ԺԸ 18. Հովհ., Ի 22-23:

² Գաղ., Զ 1. Բ Կոր., Ե 18-20. Ա Տիմ., Գ 14. Հակ., Ե 15:

³ Մատթ., ԺԸ 17. Ա Կոր., Ե 4-5. Ընդհ., 44:

⁴ Հմմտ., Հովհ., Մանգակունցի, Մատթ, էջ 168:

սարվում, միանում են Աստուծո առաջ արդարություն գտնելու նկատմամբ:

Ապաշխարողները չեն կարող նախքան թողությունը հանգստություն գտնելը պատարագի հաղորդության մերձենալ ու խաղաղություն խնդրել, վասնզի ինչպես տեսանք, նախ զղջումն և ապաշխարություն պետք է լինի և ապա առաքինության ճանապարհով հաղորդության արժանանալը: Ուստիև նախքան հաղորդության բաշխումը սարկավազը երգում է սեղանից. «Մի ոք յերախայից, մի՛ ոք ի թերահաւատից եւ մի՛ ոք յապաշխարողաց եւ յանմաքրից մերձեսցի յաստուածային խորհուրդս»¹. «Եւ որք ոչ էք կարողք հաղորդիլ աստուածային խորհրդոյս, առ դրունս ելէք եւ աղօթեցէք»: Ապաշխարողները կարող էին լսել ժամերգություն, քարոզ, աղոթել Աստուծո, բայց ոչ հաղորդվիլ Քրիստոսի կենարար մարմնի և արյան, վասնզի Քրիստոս չի բնակվիլ մեղավոր սրտի ու հոգու մեջ մինչև նորա զղջալ ու դառնալը: Մեղավորը գտնվում է ոչ թե Աստուծո հաղորդակցության ու նորա կենդանացուցիչ շնորհաց վայելման մեջ, այլ Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու դաստիարակության ու հովվության ներքո: Ուստիև նա լսում է միմիայն Աստուծո խոսքն ու քարոզը՝ հետզհետե ուղղվելու ու կրթվելու համար և աղոթելով Աստուծուն՝ յուր այդ ապաշխարական ձգտման մեջ գթություն և օգնություն է հայցում նորանից²:

Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին, հավատքի ու խղճի ազատության սկզբունքը, ըստ Ավետարանին, պինդ պահելով³, երբեք չէ դիմում յուր ուսուցչական գործում բռնի միջոցների և խույս է տալիս մարմնավոր ստիպմունքներից կամ պատժանման ապաշխարանքներ նշանակելուց. «Զի Աստուած զկամաւորն ընդունի յորդեգրութիւնս»⁴: Նա բռնադատության կատարելապես հակա-

¹ «Պատարագամատուց»:

² Հաճախ., ԺԹ տե՛ս Ա. Գրիգոր Տաթևացի, Հարց., 601-603:

³ «Զի ոչ էթէ յակամայ կամաց բռնադատէ զմեզ Աստուած գործել զբարին, այլ թողու յանձնիշխանութիւն կամաց մերոց»: Ա. Հովհ. Մանդ., էջ 117:

⁴ Եղիշե, Ծառք, 360-361. Հաճախ., ԺԹ՝ 249. «Զի որ կտակաւն եմ մեղք, պսիւնքն՝ ընդ կանոնօք, պնդցիկ ժամանակք որոշին եւ զատանին յեկեղեցոյ եւ ի ժողովրդեան եւ ի սեղանոյ, զի ըստ մեծի վնասուցն եւ մեծ ջանք եւ ապաշխարութիւնք պիտոյանան: Եւ որոց նուազ ունին սխալանսն, եւ բժշկութիւնս արտասօք սրբել: Իսկ որ ի խորութեան արտին է աղտ ապականեալ անդամօք, անդ վտակք արտասուաց եւ հոյր եւ ետացումն

ուակ է, վասնզի բռնադատված հավատքն ու առաքինությունն իբրև մի կեղծավորություն, որ միջոց է տալիս անարժանություններ վայելելու աստվածապարզե շնորհներն, առավել դատապարտելի է, քան նույնիսկ անհավատությունը: Դատաստանական գործի թուլությունը հին ժամանակ պատճառ եղավ, որ հոգևորականք հանձնառու եղան, ապաշխարական օրեր նշանակելով հանդերձ, երբեմն ծանր միջոցներ որոշել և այդպես ուղղել մեղավորներին ու չարագործներին, սակայն այժմ քանի որ կա օրինավոր դատաստան, որ տալիս է յուրաքանչյուրի արժանավոր հատուցումը, Եկեղեցին գործ ունի միմիայն հոգևորի հետ¹. ապաշխարել պահանջում է յուրաքանչյուրից, ճանապարհը ցույց է տալիս և, Աստուծո պատվիրաններն ուղեցույց դնելով նոցա առաջ, իրագործելը թողնում է յուրաքանչյուրի խղճին: Ընդարիտ հավատացողն ու Եկեղեցուց չզատվողը կատարելապես կհետևի այդ ամենայն առաքինությունաց, իսկ չհավատացողն, իբրև Քրիստոսի չհավատացող, արդեն իսկ դատապարտված է: Քրիստոսի առաջին քարոզն էր. «Ապաշխարեցէք, զի մերձեալ է արքայութիւն երկնից».
«Եթէ ոչ ապաշխարիցէք, ամենեքին նոյնպէս կորնչիցիք»². Ճշմարիտ քրիստոնյան էլ ձգտում է դեպի առաքինություն, սակայն միշտ յուր անցյալ սխալներն և անհաջողությունաց պատճառները քավելով և այնպես հառաջադիմելով: Սխալական է և մեղանշական է մարդ յուր գործունեություն մեջ, ըստ որում, նա միայն չէ հառաջադիմում, որ յուր սխալանքն ու մեղքերը չէ քավում, սրբվում օրըստօրե և գործունեություն հավատքով ու Ս. Հոգու շնորհներով: Ապաշխարության այս ս. խորհուրդն է, որ Ս. Հոգու ընդունակ է դարձնում մեր սիրտն ու նորանով դեպի նոր կյանք ու գործունեություն է գինավառում:

Սակայն Հայոց Եկեղեցին էլ չի կարող յուր սրբություն դեմ մեղանշել, ըստ որում յուր դաստիարակչության չհնազանդվողին

Ռոզոյ պիտոյանան, որ սրբէ եւ հալէ եւ ի բաց մերժէ: Եւ որ փոքր-իմչ սխալանս ունի ակամայ վրիպեալ, զղջանալ եւ յոգոց հանել եւ արտասուօք անդէն իսկ սրբել»:

Ապաշխարողների արձակման համար հատուկ օր ևս կա Առաքելական, այն է՝ Ավագ Հինգշաբթի. տե՛ս Տոնացույց, էջ 51, 53:

¹ Հմմտ., Բ Կոր., Դ 5. Սաղմ., Ծ 5. Մատթ., Թ 13. Հովհ., Զ 37. Մարկ., Բ 7:

² Հովհ., Գ 18. Հռ., ԺԳ 23. Մատթ., Դ 17. Մարկ., Ա 15. Ղուկ., ԺԳ, 3-5. տե՛ս և Գործք, Դ 19-20. ԺԷ 30. ԺԱ 18. Բ Կոր., Է 10:

չի կարող ընդունել յուր մեջ և աստվածային շնորհները մատակարարել նորան. այդ է հրամայում Քրիստոս. «Մի տայք զսրբութիւն շանց եւ մի՛ արկանէք զմարգարիտս ձեր առաջի խոզաց, զի մի առ ոտն կոխեսցեն գնոսա, եւ դարձեալ երգիծուցանիցեն զձեզ» (Մատթ., է 6). շուն է կոչում անսուրբ և անզգա, իսկ խոզ՝ կեղտոտ ու մարմնաբոյծ մարդկանց: Նմանապես հրամայում է ս. առաքյալը. «Բայց արդ գրեցի չխառնակել, եթէ ոք եղբայր անուանեալ կամ պոռնիկ իցէ, կամ կռապարիշտ, կամ ագաս, կամ բամբասող, կամ արբեցող, կամ յափշտակող, ընդ այնպիսուսն եւ հաց մի ուտել»: Այսինքն՝ այն հավատակից եղբայրն, որ անարգելով յուր հավատքը՝ վերստին ընկնում է հեթանոսական ախտերի մեջ, մերժվելով պետք է մերժվի Եկեղեցուց և նորա հավատարիմ անդամների բարեկամությունից, որպեսզի չզորանա չարության օրինակն ու փակվի հավատացյալների գայթակղության ճանապարհը¹: Թույլ տալ չարության հառաջ գնալ և անտարբեր աչքով նայել, երբ սրբությունն է անարգվում, և հավատքը ոտնակոխ լինում հրապարակով, վերջապես ազատ թողնել, որ սրբապիղծ մարդիկ առանց որևիցե սրբազգացության հավասար տեղ բռնեն սրբության առաջ ոչ ա՛յլ ինչ է նշանակում, եթե ոչ՝ կատարելապես անձամբ իսկ թերահավատ և անհավատ գտնվել ու դատապարտվել իբրև կեղծավոր ու ճշմարտության աննախանձախնդիր²: «Զի քրիստոնեայք նոքա են, որք զհրամանն Քրիստոսի պահեն եւ առնեն հանապազ»^{98*}, - ասում է Ս. Հովհան Մանդակունին:

Այսպիսի դեպքում եկեղեցու պաշտոնյան դիմում է յուր դաստիարակչական հնարներին. նա նախապես քարոզում է և հանդիմանում, ապա շխարհանքի ենթարկելով այդպիսի մարդուն և առժամանակ զրկելով հաղորդության ս. խորհուրդից, ըստ հրամա-

¹ Ա. Կոր., Ե 11. Բ Թեա., Գ 6. Ս. Հովհ. Մանդ., 149:

² Տե՛ս և էջ 154. «Սուրբք գտորբս խնդրեմ, եւ անօրէնք յանօրէնս յարիմ, զի ամենայն հաւ, ասէ, յերամս իւր իջանէ, եւ մարդ գնմանիս իւր խնդրէ»: Ս. Հովհ. Մանդակունի: «Որք ոչ ակն ունի փրկութեան, անխտիր անխնայ տայ զանձն իւր ի մեղանչել. իսկ ուր կայ յոյս ի բժշկութիւն, խնայէ զանձն իւր ի մեղանչել եւ թողոյ գնանապարհս մեղաց: - Զի եւ ասագակք, որոց հատեալ է գլոյսն, եւ ոչ ակն ունի շնորհիմ, յանդգնագոյն յօժարիմ ի կորուստ, այլ յորժամ յուսան ի թողութիւն անոր, յապաշխարութիւն դառնան»: Կոչումն Ընծայութեան, էջ 22:

նին. «Քանզի եւ ձեզ աններելի տանջանք են, եթէ զչարիս ուրուք գիտիցէք, եւ նա եկեալ յանդգնեսցի ի ս. մարմինն Քրիստոսի, եւ ակնածիցես ինչ խրատել, մերժել եւ յանդիմանել: Այլ վասն ծուլութեան եւ ակնառութեան զսուրբ մարմինն Քրիստոսի անօրինաց եւ անարժանից բաշխիցէք, եւ որպէս շանց եւ խոզից ընկենուցուք, եւ քանի՛ պատժոց եւ աններելի տանջանք մատնիցիք, որք մատնիչք եւ պարտականք տէրունական մարմնոյս եղերուք»^{99*}, - ասում է Ս. Հովհան Մանդակունին (169): Ուրեմն քահանայի պարտավորությունն է չձգել յուրյան հավատացած սրբությունն այդպիսի անուղղա անարգողի առաջ, այլ մերժել, հանդիմանել ու խրատել և դաստիարակել: Բայց երբ անարգողը չէ հնազանդվում և հայտնապես ելնում է հակառակ նորան և յուր Եկեղեցու հավատքն ու սրբությունը մերժում, այդպիսին արդեն նզովվում է, այսինքն՝ վերջնականապես կտրվում է Եկեղեցու անդամակցությունից՝ ըստ Քրիստոսի և առաքելական հրամանին. «Յառնէ հերձուածողէ յետ միանգամ եւ երկիցս խրատելոյ՝ հրաժարեսջիր. գիտասջիր, զի թիւրեալ է այնպիսին, եւ մեղանչէ անձամբ զանձն դատապարտես»: Ըստ որում, Քրիստոս պատվիրում է նախ՝ առանձին, երկու վկայով և ապա եկեղեցու առաջ յանդիմանել, և եթե չդառնա, հեռանալ նորանից ու «հեթանոս և մաքսավոր» համարել¹: Այդպես վարվում էին և առաքյալները², բանադրելով ու ղնելով այդպիսիներին Աստուծո ընդհանուր նախախնամության տակ կամ թե բացասական նախապատրաստության մեջ:

Նզովելով դոցա՝ Եկեղեցին նպատակ ունի՝ նախ այդ վերջին միջոցով ուղղելու մոլորվածին³, և երկրորդ՝ հավատացյալներին զգուշ և ազատ պահելու գայթակղությունից և վատ օրինակից: Այդպիսիները կոչվում են Քրիստոսի թշնամիք, որոնց համար ասում է Ս. Հովհան Մանդակունին. «Այնպիսին եթէ եղբայր իսկ իցէ եւ կամ քոյր, կամ որդի, կամ դուստր, նզովեսցի եւ մերժեսցի ի սիրոյն եւ ի խնամոյն եւ ի բարեկամութենէ, եւ ընդ այնպիսումն եւ հաց մի ուտեր», «զի չէ պարտ թշնամեաց Աստուծոյ

¹ Տիտ., Գ 10. Մատթ., ԺԸ 17. ԻԴ 50-51. Հարցմանց գիրք, 540:

² Ա Կոր., Գ 21. Ե 5-11. Բ Թեա., Գ 6. Ա Տիմ., Ա 20. Տե՛ս և վերը, գլուխ ԼԵ և ԼԹ:

³ Տե՛ս և Ղազար Փարպ., էջ 553-556:

բարեկամ լինել»։ Չէ՞ որ, - ավելացնում է սուրբ Հայրը, - կեղտոտ զգեստով մարդու հետ եթե չփվիք՝ կկեղտոտվիք, այդպիսիների հետ բարեկամութուն չենք անում, հապա ինչպե՞ս կարելի է հոգով անսուրբների հետ բարեկամութուն անել։ «Եւ արդ զայս ամենայն իմացեալ ի բաց եղիցուք ի բարեկամութենէ Հրէից եւ հեթանոսաց եւ հերձուածողաց...»¹ սահմանափակելով մեր հարաբերութունները հեռավորագույն սահմանի մեջ՝ ըստ ժամանակի հանգամանաց։

Շատ հաճախ է պատահում, որ մարդիկ, այս վերջին ուղղիչ խրատին ենթարկվելով,² կամ կյանքում և կամ մահճում զղջում են, և թողութուն ստանալով նույն քահանայից, արժանանում են քրիստոնեավայել թաղման, իսկ եթե համառելով ու հարատեւելով յուրյանց անհավատության և անվայելչության մեջ մեռնում են, գեթ բացասականապես զգաստացնում են ուրիշներին, ըստ որում և հավատքով պարկեշտացողները չեն գայթակղվում և տեսնում են, որ Աստուծո շնորհները միմիայն հավատքով և վայելուչ կյանքով կարելի է ընդունել³։

Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին, հավատարիմ մնալով յուր սրբության, վարվում է յուր որդիների հետ նաև իբրև որդեգորով ծնող, տալով յուր հանցավոր որդուն ամենայն թեթևութուն՝ միայն թե սրտանց զղջալու և ազատապես քրիստոնեական կյանք վարելու համար։ Նորա սկզբունքն է. «Եթէ իցեն մեզքն իբրև զճանճախարիթ անլուանալի սեւութեամբ՝ իբրև զճիւն սպիտակասցին եւ եթէ իցեն արեամբ չափ որպէս զներկած որդան ի գոյն

¹ Ծառք, էջ 147-155. Աս հորդորում է հեռանալ «ես առաւել յայնցանէ, որ յանպաշտ չարիսն իցեն զագրեալ եւ ընդ անօրէնս, ամենեւին ի բաց մեկնեցուք, զի չէ միաբանութիւն արդարոյն ընդ անօրիսին, զի թշնամի է արդարութիւն ընդ անօրիսութեան»։ - «Մեծ առաքիճութիւն է, որք անհատակին եւ մերժին յարհամարհողացն Աստուծոյ եւ լինին թշնամիք թշնամանողաց անրա, ընդ որոց կան հատուցմունք մեծամեծք եւ պարգեք զանազանք եւ պարտիք ընդ մերձատրս Աստուծոյ»։

² «Է՛ եւ ցասումն արդար, եւ բարկութիւն արդարութեան, յորժամ զվրէժս ինչ պատուիրանացն Աստուծոյ խնդրեցես իբրեւ զԱստուէլն եւ զՓենեհէզն (ԹՎոց ԻԵ 7), կամ վրէժխնդրութիւն եղբօրն զրկելոյ», - ասում է Ս. Հովհ. Մանդ., 106։

³ «Ժողովրդական ոք, որ յաղագս պէսպէս սխալանաց բանադրեալ լինի յեպիսկոպոսաց թէ մեռեալ մի թաղեսցէ զնա քահանայ եւ ոչ երախալ մկրտել։ Եւ թէ դէպ լինի երախալին այնպիսոյն մեռանելոյ, քահանայն մկրտեսցէ գերեխալն եւ թաղեսցէ զմեռեալն, եւ զայլ կապան բանին պնդութեամբ անլոյծ պահեսցէ»։ Կան. Սիոն կաթողիկոսի. Առկն կանոնին են եմթարկվում և օրինազանց, ուխտազանց և կախարդությամբ զբաղվող քահանաները^{100*}։ Տե՛ս և Ընդհանր., էջ 27, 315, 90, 316։

կարմրութեան անելանելի, իբրեւ զասր սրբեսցին»¹: Ուստիև մեր մեղրաշուրթն ս. հայրն հրամայում է². «Մի երկնչիր ի մեղաց բազմութենէ մտանել յապաշխարութիւն, միայն անկիր առ Աստուած, չէ դատաւոր, այլ բժիշկ, չէ դահիճ սպանող, այլ հայր գորովագին: Ընդ առաջ քո ելանէ որպէս անառակ որդւոյն, զպարանոցաւ քո անկանի, որ դարձարդ յապաշխարութիւն, յաչս առ բերան համբուրէ զքեզ հայրն երկնաւոր, զպատմուծան առաջինն անմեղութեան հրամայէ զգեցուցանել քեզ. կօշկաւն ի միւս անգամ թիւնիցն թշնամւոյն ամրացուցանէ զքեզ: Պատարագաւն ի մարմնոյ Որդւոյն Աստուծոյ կերակրիս. ընդ քեզ վայելեն ընտիր ծառայքն ի պատարագէն, եւ սուրբք ամենայն երգեն եւ պարեն ի դառնալ յանառակութենէդ քումմէ»:

Ոչ մի ծանրություն, ոչ մի դժվարություն, այլ միայն զղջալ, հավատքով զինվիլ և այդ հավատքի համաձայն կյանք վարել³: Ահա այս է պահանջում Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին յուր հավատացյալից, որ ազատապես կամենում է կրթվիլ նորա գրկում. և այն ժամանակ այդպիսի հավատացյալը կստանա նորանից ամենայն շնորհ ու բարիքներ լիառատ ու ճրիպպես՝ թե՛ այս և թե՛ հանդերձալ կյանքի բարեգարգության համար:

Հռովմեական եկեղեցին, ուժ տալով հոգևորականների ինքնուրույն ու շահագիտական իշխանության, ապաշխարությունը ծառայեցնում է այդ նպատակին: Այս խորհրդի երրորդ կողմն է նա «համարում հատուցումն թշնամանացն Աստուծոյ, որ ի մեղաց»:⁴ Հռովմեականաց կարծիքով ապաշխարանքն ոչ թե ուղղիչ և բարեգարգիչ միջոց է, որ նշանակում է քահանան դաստիարակչական նպատակով, այլ պատիժ է, որ մեղավորը դեռ պետք է կրե և բավականություն տա Աստուծո անպատված արդարության: Նոքա պահանջում են այս հատուցումը, ասելով, որ թեև Քրիստոս

¹ Եսայի, Ա 18. Նարեկ., 491. Ս. Հովհ. Մանդ., Ծառք, 27:

² Ս. Հովհ. Մանդ., էջ 28. հմմտ. Եղիշե, Ծառք, էջ 120. Հաճախ., ԺԹ, Դ 250:

³ «Մի՛ երէկ ճգնեալ եւ այսօր հեղօացեալ եւ կամ այսօր ջրըմպու եւ վաղիւն գինըմպու: Միսնգամ սգացեալ վասն մեղաց եւ դարձեալ խրախացեալ անհոգութեամբ: Ձի ոչ եթէ երկոքումբք ոտիւք կաղայցէ ոք եւ ոչ յայտ լիցի: Նաեւ ոչ միով ակամբ լերկիւն եւ միով լերկիր հայիլ ումեք հնարաւոր է: Եւ ոչ երկնաւոր եւ երկրաւոր սիրով հաճոյսնալ Աստուծոյ: Ձի որ երբեմն շինէ եւ երբեմն քակէ, ոչ կարէ յաւարտ հասանիլ: - Ձի լետ աստեացս վճարելոյ՝ դուռն ապաշխարութեան այլ ոչ գոյ»: Մեկն. Ժամ., 394:

փրկել է ամենքին հավիտենական պատժից, սակայն նա չէ ազատում ժամանակավոր պատիժներից, ինչպիսիք են՝ վիշտ, անհաջողություն, հիվանդություն ու մահ. ապաշխարութեամբ մեղավորները չեն ազատվում այդ ամենից, այլ միայն հավիտենական պատժից են թողություն ստանում, ըստ որում և որոշում են, որ ներողություն է «ներումն ժամանակաւոր պատժոց, որ յետ թողութեան մեղաց եւ յաւիտենական պատուհասի մնայ քաւելի»։ Իսկ հանդերձայնում մեղավորը տանջանք է կրում իբրև պատիժ «քավարանի» մեջ ու սրբվում։ Ուստի քահանան նշանակում է զանազան հատուցումներ, որոնք մեղավորը կարող է կա՛մ ինքը վճարել կա՛մ այլոց միջոցով կհատուցանե ու կյուրացնե Քրիստոսի ու նորա սուրբերի «ավելացուկ վաստակները»։ Այս հատուցումը կարելի է տալ թողութեան թղթերով (Ինդուլգենցիա)։ Հատուցումն չտվողները հանդերձայնում կընկնեն «քավարանի» մեջ ու կկրեն յուրյանց պատիժը։ Հռովմեականք այս մոլորությունը հիմնում են Հին Կտակարանի մի քանի անհամապատասխան օրինակների վրա, որոնք են՝ Ծննդ. Գ 17-18. Իմաստ., Ժ 1-21. Թվոց, Ի 11-12, 24. Բ Օրենք ԼԲ 49-51. Բ Թագ., ԺԲ 13-14. և Մատթ., Գ 7-8։

Սակայն Հռովմեական եկեղեցին ինքը շատ անգամ հատուցումն չէ նշանակում, զորօրինակ՝ նորադարձներին, և ընկնում է հակասություն մեջ, մինչդեռ պետք է թե՛ ամենքին, թե՛ ամենայն մեղքի համար և թե՛ յուրաքանչյուր մեղքի ճիշտ համեմատ հատուցումն նշանակեր։ Պատիժ տալիս էր միմիայն Հին Ուխտի օրենքն, իսկ Քրիստոս ծանր լուծ չգրավ մեղավորի վրա, այլ թողնում էր ամենայն հավատացողի մեղքն առանց պատժի, այդպես վարվեց նա ամեն ժամանակ, և ուրեմն Հռովմեականաց ապացույցները ոչ մի ուժ չունին Քրիստոսի առաջ։ Մինչև անգամ Հովհաննես Մկրտիչը ոչ թե ապաշխարական պատիժ էր նշանակում, այլ միայն բարի գործեր՝ իբրև արտահայտություն ճշմարիտ զղջման։ Ուստիև Քրիստոնեական եկեղեցին երբեք ապաշխարանքը հատուցումն չէ համարել, այլ միայն դաստիարակիչ և արդարություն վարժություն, ինչպես տեսնում ենք ժողովական կանոններից և ս. հայրերի գրվածներից, որոնք ապաշխարանքը միայն հաստատություն են համարում զղջման և զղջման են ա-

ուղնակարգ տեղ տալիս: Հին Ուխտում օրինաց տակ մեղավորին պատժում էին ծանրապես (Ել., ԾԳ 5), իսկ Քրիստոս, գալով աշխարհ, բոլոր մեղքերից ազատեց հավատացող մեղավորին ու փրկեց յուր սեփական չարչարանքով և արյամբ, ինչպես ասում է առաքյալը (Հռ., Գ 25. Եբբ., է 23-25): Ուրեմն հռովմեականք, ընկնելով հակավետարանական մոլորության մեջ, պետք է ընդունին նաև, որ կա՛մ Քրիստոսի չարչարանքն ու մահն է մեր փրկության համար անբավարար, և կա՛մ Աստված միևնույն մեղքի համար երկու անգամ է բավարարություն ստանում՝ մեկ Քրիստոսից ու մեկ էլ մեղավորից: Իսկ այս մի ծայրահեղ մոլորություն է:

Հատուցման մոլորությունից հռովմեականք հանել են և մի երկրորդ մոլորություն, այն է, որ Հռովմա քահանայապետը կարող է, այսպես ասած, թեթևացնել մեղավորի պատիժն յուր ներումով կամ բոլորովին թողնել՝ շնորհելով նորա հատուցման փոխարենը «յանսպառ գանձուց վաստակոց Քրիստոսի եւ սրբոց՝ աւանդելոց յեկեղեցւոջ», որի մասին խոսեցանք նախընթացում: Այդ նա կարող է անել, երբ մեղավորը կատարած լինի որոշ պահանջներ, ինչպես՝ կարգալով նշանակած ազոթքներ, եկեղեցական որոշ արարողությունց ներկա գտնվելով, որոշ օրեր հաղորդվելով, ուխտի գնալով որոշ սրբոց ու նոցա մասունքներին և այլն, և այլն: Այդ ժամանակ Հռովմա հայրապետը տալիս է թողության թուղթ, ըստ որում, այդպիսի թղթեր տալիս է թե՛ կենդանիների, թե՛ մեռելների և թե՛ ներկա ու ապագա մեղքերի համար, ըստ որում, և ոչ միայն փողով ծախում է այդ թղթերն, այլև յուր աթոռակալություն ու տարեդարձի տոներին յուր ապարանքի պատշգամբից շաղ է տալիս ժողովրդի վրա՝ իբրև ողորմություն և ազատաց՝: Եվ այս ամենն արդարացնում են հռովմեա-

¹ Հեթանոսամիտ կախարդները մարդկանց փրկության համար գրեթե եին տարածում իբրև «Աստուծո մատով» գրված. Ս. Հովհան Մանդակունին ամբարշտություն է անվանում «յետ Քրիստոսի գալստեանն գրել մեզ գիր մատամբ Աստուծոյ եւ տալ, զի եթէ այդ միս անգամ մեզ պետք էին յերկնից, ապա Քրիստոսի գալուստն թերի եւ անկատարումն էր: Ո՛չ այդպէս. այլ օրէնքն մեզ ի յերկրի ետուն հրամանս լիով ի ձեռն Մովսիսի եւ Յիսուսի, եւ յետ այսորիկ տանջանք եւ արքայութիւն: Բայց կրկին օրէնք մեզ երկնատուրք գրեալ մատամբն Աստուծոյ այլ ոչ առաքին: Բայց աստանայ զոմանս յաջ խտորեցուցանէ եւ զոմանս՝ յախեակ, եւ զախեակն ամենեքեան իմանամք, զի աստուածպաշտութեան կերպարանօք խոտորի: Եւ վասն այսորիկ առաք զպատուէրս զայս՝ եթէ «Մի խոտորեցիս ի գրեալս պատուիրանացս յաջ կամ յախեակ» (էջ 204):

կանք՝ հիմնվելով այն խոսքերի վրա, որոնք ասել է Քրիստոս յուր առաքյալներին ու հետո կատարել¹:

Մենք արդեն գիտենք, որ Քրիստոս իրավունք տվավ բոլոր առաքյալներին ու նոցա հաջորդներին՝ թողնել դարձողի և ապաշխարողի մեղքերը. գիտենք, որ այդ կատարվում է միմիայն Քրիստոսի չարչարանաց վաստակով, ու նորա սրբերը այլոց համար ավելորդ վաստակ չունին, այլ միայն բարեխոս են, ուստի և եկեղեցին չունի սուրբերի վաստակոց գանձարան: Հարկ չկա բացատրելու, որ քահանայապետներն իրավունք չունին մեռյալների մեղքերը թողնելու, ըստ որում, Քրիստոս ոչ մի այդպիսի իրավունք չէ տվել եկեղեցական պաշտոնյաներին, և մեղավորն, ինչպես տեսանք, թողուլթյուն կգտնե միմիայն զղջմամբ և Աստուծո նվիրվելով և ոչ քահանայապետի կամայականությամբ: Եվ այս կամայականությունը չպետք է խառնել այն ժամանակի դեպքերի հետ, երբ Պողոս առաքյալը (Բ Կոր., Բ 6-7), նորանից հետո և եկեղեցական հայրերը, տեսնելով մեղավորի ապաշխարանքի տակ ճնշվիլ զղջալը, վերցնում էին ապաշխարանքը և նորան արդեն ուղղության ճանապարհի վրա ճանաչում: Այստեղ մեղավորի զղջումն է դեր խաղում և ոչ թե ավելորդ վաստակն ու մեղսագինը, ըստ որում, երբեմն էլ ապաշխարանքը ծանրացնում էին, եթե մեղավորը թեթև ապաշխարանքով չէր ուղղվում: Ուրեմն Հռովմեական եկեղեցին ոչ միայն չարությամբ ձեռք բերած փողն Աստուծո առաջ ողորմություն է դարձնում, որ դատապարտվում է Հին Ուխտում անգամ (Բ Օր., ԻԳ 18. Մատթ., ԻԷ 6), ապաշխարողին էլ ոչ միայն այն հարուստի դրության մեջ է դնում, որի մասին ասված է, թե հարստության վրա վստահանալով՝ Աստուծո արքայության մեջ տեղ չեն գտնիլ (Մարկ., Ժ 23-24), այլև սիմոնական մոլորությամբ վաճառում է Ս. Հոգու շնորհ թողուլթյունը (Գործք, Ը 18-24. Հովհ., Ի 22-23): Մեղքի գինն ընդունել և վարձ դարձնել Քրիստոսի պատարագի հաշտության ամենասուկալի ոճրագործությունն է: Իսկ այս խաբեական գործը հառաջ տանելու համար հռովմեականք հնարել են այսպես կոչված՝ «առունկնճառ» (*confessio oris*) խոստովանություն, որով

¹ Մատթ., ԺԶ 19. ԺԸ 18. Հովհ., Ի 22-23. հմմտ. վերը, գլուխ ԼԲ:

քահանան իրավաբանական կարգով առանց անձին տեսնելու հատուցման կարգադրություններ է անում և յուր խցի մի փոքր ծակովը հայտնում դուրսը եկեղեցում նստած խոստովանողի դատաստանը:

Բողոքականք, մերժելով հռովմեականաց բռնակալական ոգին, ապաշխարություն ս. խորհուրդն ևս մերժեցին, թեև սկզբում տատամսում էին այդպես վարվելու և միմիայն թեթևացրին այդ: Այդ մոլորությունը ծագել է իսկապես վերոհիշյալ հակահոգևորական ուղղությունից, երբ նոքա, տրամադրվելով հակառակ փաստեր գտնելու, սխալ կարծիք կազմեցին, որ իբր թե առաքյալների ժամանակ այդ խորհուրդը չէ եղած: Սակայն այս ակներև մոլորությունը հերքվում է ոչ միայն Քրիստոսի վերոհիշյալ պատվերներով և օրինակով (Հովհ., Ի 21-23. Մարկ., Բ 7-11), այլև նույնիսկ առաքյալների գործածով, ըստ որում, Պողոս առաքյալը մի մեղավորի մատնում է սատանային «ի սատակումն մարմնոյ, զի ոգին ապրեսցի յաւուրն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի» (Ա Կոր., Ե 5): Մեղավորները գալիս էին, խոստովանում յուրյանց մեղքերը առաքյալների առաջ (Գործք, ԺԹ 14-20), ուստիև Հակովբոս առաքյալը հրամայում է ամենքին. «Խոստովան եղերուք միմեանց զմեղս, եւ աղօթս արարէք ի վերայ միմեանց, որպէս զի բժշկես՛ջիք, քանզի յոյժ զօրաւոր են աղօթք արդարոց յօգնականութիւն» (Ե 16):

Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին, հավատարիմ մնալով առաքելական կարգին, որով ապաշխարությունը հիմնական և առաջին քայլն է դեպի փրկություն, ոչ մի կերպ չէ շեղվում Ս. Գրքի գծած ճանապարհից: Ըստ որում, նորա հայրապետադիր սկզբունքն է. «Ճշմարիտ դարձն միայն եւ ուղիղ խոստովանութիւնն բաւական են ի փրկութիւն եւ յարգարութիւն»¹: Այդ դարձն ու խոստովանությունը պետք է կատարենք այստեղ՝ քանի կենդանի ենք ու մեր ձեռքերումն է մեր մեղանչական ձգտմանց գործիք և վառող մարմինը, և քանի որ դեռևս մեր մեղքը չէ բարդվել օրըստօրյա մեղանչումներով. «Զի զոր սակաւն համարիս, եւ ոչ փութաս ա-

¹ Ս. Հովհ. Մանդ., 17, 25:

պաշխարել, նովին կորուսանէ (սատանայ)»¹. և «Զի որ միով ինչ պատուիրանացն Աստուծոյ գլխիցէ, եղեւ ամենայն օրինացն պարտապան»²: Ըստ որում և ապաշխարելով կարող ենք քավել մեր մեղքերը Քրիստոսի ճշմարիտ քավարանում, այն է՝ մեր Եկեղեցում:

Բայց ասացինք, որ «ապաշխարութիւն է ստգտանելն զինքն եւ հրաժարել ի վնասակարացն եւ ի չար ցանկութեանցն: Եւ փոխանակ միոյ-միոյ չարեացն՝ զարդարութիւն ընդդէմ դնել, զի խափանեսցէ զմեղան»³: Ուրեմն ինչպե՞ս պետք է կատարվի այդ խորհուրդը:

Ապաշխարությունը պետք է բղխի մարդու հոգուց և երկու ճանապարհ բանա նորա համար՝ մեկ դեպի Աստված և մեկ դեպի յուր անձը՝ պահքով⁴: Ահա այն երկու ճանապարհներն⁵, որոնք միակ են և որոշված են նույնիսկ Քրիստոսից:

Աղոթքով մենք մեր սիրտը վերուղղում ենք դեպի Աստված, և նորա հայտնությամբ ու կամքի ուսումնասիրության նվիրվելով, նորա օգնությունն ու խնամքն ենք խնդրում աստվածավայելուչ կյանքի վերահաստատության համար: Այս մասին արդեն խոսել ենք նախընթացում: Իսկ պահքով, այսինքն՝ պահելով մեր անձը աշխարհային հրապուլյրներից, հրապուլրական գրգռուներից և չարահակում ընթացքից, քավում, պատրաստում ենք մեզ ընդունա-

¹ Ամդ., էջ 25, 114-117:

² «Զի գոր ինչ եւ է ի վերս մեղաց, եւ փոքր համարեսցի եւ ոչ ապաշխարեսցէ, այն եւն մեղք մահու չափ: - Այլ առաւել եւս մեղադրելի է, որ վասն ոչնչին գիրամանն Աստուծոյ արհամարհեաց: - Որ սակաւօք զպատուիրանս Աստուծոյ արհամարհէ, եղկելի է եւ թշուառական եւ արժանի բազում տանջանաց»: Ս. Հովհ. Մանդ., 115, 116:

³ Հանախ., ԺԹ՝ 282. Հովհ. Մանդ., 27. Մաշտոց:

⁴ Մատթ., ԺԷ՝ 20. Ղուկ., Բ՝ 37. Մարկ., Թ՝ 15, 28. Գործք., ԺԳ՝ 2. ԺԴ՝ 22. Բ՝ Կոր., Զ՝ 4-10. ԺԱ՝ 27. Կոչումն Ընծայ., էջ 47: «Այլ դու մի՛ տակաւին իժ կայցես. զի թէպէտ էիր եւ դու երբեմն ծնունդ իժից ծնեայ, բայց մերկացիր դու ի քէն զառաջին մեղանշականն զկեանացն զքծականութիւն: Զի ամենայն օձք ընդ մացառս եւ ընդ քարածերպս մտեալ՝ մերկանան զհնութիւնս իրեանց, եւ զհնութիւնն մեղութեամբն մերկացեալ, նորոգին ի մարմինս իրեանց: Այնպէս եկ մոտ եւ դու, ասէ ընդ մեղ դուռն եւ ընդ անձուկ ճանապարհն (Մատթ., է՝ 13): Ծնէտա՛ զանձն քո պահօք պնդութեան, մերկացիր զհին մարդկութիւնն գործովքն իրովք հանդերձ...»:

⁵ «Որք զբանաստեղծութիւնս գործել կամիցին, պարտ է յառաջ խոստովանութեամբ զփուշ մեղացն իւրել, եւ պահօք եւ աղօթիք զխոսանացեալսն եւ զխոտացեալսն կակղել վասն կոտորեանն եւ անընչութեանն եւ ողորմութեանն եւ մահու չափ չարչարանաց»: Ս. Հովհ. Մանդ., 47:

րան լինել Աստուծո օգնականությունը: Ըստ որում, «կարճեն զանճինս ի կերակրոց, զի զսրբութիւնն, զոր ի մտի եղին պահել դիւրաւ պահիցեն», - ասում է Եզնիկը (286): Պահքը սկսվում է նույնիսկ ուտելու, խմելու պահպանությունից, «զի որովայնք թանձրացեալք խորհուրդս սուրբս ոչ ծնանին, այլ պահել պատեն ընդ պատրուակաւ զգայութիւնս մարմնոյն: Եւ որք որովայնին ծառայեն, անհնար է լինել հաւատարիմ ծառայ Աստուծոյ»¹: Ուտիւ Ագամին հրամայված պահքը սկսվեց պողարգելութեամբ, որ պահելով նա կարող էր ցույց տալ յուր տիրական վերաբերմունքը դեպի աշխարհն ու նորա հրապույրը՝ նվիրվելով Աստուծուն ու նորա խոսքին: Եվ մենք տեսնում ենք, որ այդպես են պահում ոչ միայն Մովսեսը, Եղիան, Դանիելն և այլ մարգարեք և աստվածաշատներն², այլ նույն ինքն Քրիստոս (Մատթ., Դ 1-11). «Զի սուրբքն առաջինք, յորժամ կամէին մերձենալ առ Աստուած, յառաջ պահօքն մաքրէին, եւ ապա առ մաքուրն մերձենային եւ աստուածատեսք լինէին»^{101*}, - ասում է Ս. Հովհանն Մանդակունին:

Սակայն ուտելուց պահելը չէ միայն, որ պահք է. «Զի ոչ է արքայութիւն Աստուծոյ կերակուր եւ ըմպելի, այլ արդարութիւն եւ խաղաղութիւն, եւ խնդութիւն ի Հոգին Սուրբ»՝ ըստ առաքյալի ամփոփ արտահայտություն³: Պահք է և բերանի պահելը անվայելուչ խոսքերից, մտքի պահելը անհարմար մտածողությունից, ականջը՝ չարի լսողությունից, ոտքը՝ չար ընթացքից, թեև ուտել խմելը առաջին տեղն են բռնում, զի այդոնցով է զորանում մար-

¹ Ս. Հովհ. Մանդ., Ծառք, էջ 30:

² Հմմտ. Սաղմոս, ԼԴ 13. ԿԼ 11. Հովել, Ա 14. Բ 12-15. Դան., Թ 3 և այլն:

«Պահք սանձք է ստահակաց, որ անարգել են յանիրաւութիւնս: Զի որպէս ձիոյ սանձս ի բերանս դնի, եւ ամենայն մարմինն նուսճի եւ անսայ ի կամս երասանակալին առ հոգեւոր պատերազմն: Իսկ որոց միտքն վառեալ իցեն արդար եւ սուրբ խորհրդովք, զգայարանն կազմեալ պատուիրանապահութեամբն. եւ եթէ ոչ ունի զպահոցն պնդութիւն, յարձակել մարտին դիրաւ ըմբռնի»: «Զի զինի եւ արբեցութիւն ապականէն զկատարեալ արս իմաստունս, իսկ զանկատարս մարմնով եւ մտօք զի՞նչ պարտ է ասել. Զի որպէս հրով տոչորէ եւ վառէ զցանկութեան բոց, զի հուր զմարմինն միայն այրէ, իսկ միս եւ զինի զհոգիսն շարժմամբ ցանկութեան: Եթէ հուր առանց միտքոյ շիջանի, ապա եւ ցանկութիւն՝ ի պահոց: Ապա եթէ անարգել յուտել եւ յըմպել եւ ի զբօսանս իցէ մանկութիւնն, մի՛ ակն ունիցի ողջախոհանալ ի արբութիւնս, այլ ետացեալ ցանկութիւն որովայնամոլութեամբն՝ հեղու զհոսանս եւ այրէ՝ զորս գտանէ...» Հաճախ., Թ: Հմմտ. Ծահապիվանի ս. Ժողովի կանոնադրության վերջը^{102*}:

³ Հոովմ., ԺԴ. Ա Կոր., Ը, Ժ 11. Կող., Բ 16. Եբր., ԺԳ 9. հմմտ. Գործք, ԺԵ:

դու մարմնավոր ցանկությանց ու կրքերի հղփությունը: Բայց իհարկե այդ մի կողմն է, իսկ պահքի ամբողջությունը բոլոր զգայարանների պահպանությունն է. լոկ մեկն ու մեկի պահպանությունը չի կարող նպատակի հասցնել: «Զի այսպիսի պահքն ոչ սրբեն եւ արդարացուցանեն, այլ պղծեն եւ կորուսանեն: Բայց եթէ կերակրովք իսկ պարկեշտանայցէ, եւ այլով անդամօքն ոչ պահեսցէ, ի զուր եւ ընդ վայր ջանայ»: Այդպիսի պահողը կեղծավորում է, ուստիև պատժի է արժանի, «զի զամենագէտն Աստուած անգէտ համարեցաւ չարաչար կրօնիցն կեղծաւորութեամբ»¹:

Պահել բոլոր զգայարանքներն Աստուծո պատվիրանին հակառակ ընթացքից՝ այս դեռևս պահքի բացասական կողմն է, որով բացասականապես աշխատում ենք չորացնել մեր մեջ ամբարտավանությունը, նախանձը, բարկությունը, ծուլությունը, ագահությունը, որկրամոլությունն ու բղջախոհությունը: Մինչդեռ այս յոթը մեղքերը չի կարելի միմիայն բացասական ներգործություն մը ապաքինել և ամոքել: Անհրաժեշտ է նաև դրական ներգործություն՝ դնելով յուրաքանչյուր մեղքի յոթը առաքինություն զորացում, որով պետք է պարարտանա չորացրած մեղքերի ցանկությունից երաշտացած հոգին: Այդ առաքինություններն են՝ հավատք, հույս, սեր, արիություն, խոհեմություն, արդարություն ու ողջախոհություն: Եվ եթե ամփոփենք ս. հայրերի այս երկու դասակարգությունը, կտեսնենք, որ բացասականապես պետք է մեզ պահենք չարությունից մեր բոլոր զգայարանքներով

¹ Ս. Հովհ. Մանդ., 34. Տե՛ս և Հաճ., Թ՝ 191. «Պահք զծածկեալ հիւանդութիւնս, որ ի մարմնի, արտաքս հանէ. որպէս դեղ մաղձոյ, որ ընդ ճաշակելն իրում զմաղձն արտաքս փսխէ եւ զառողջութիւն տայ, սոյնպէս եւ զմեղսն պահք, զի ի նուազել կերակրոց եւ մարմինն հանդարտանայ եւ սրբի: Զի զմարմնոյ զհետ երթեալ՝ կորուստ անձին ստանայ, իսկ զհոգոյ զկեանս յախտեանականս ի Տէր»: «Ե՛ւ զչար, ե՛ւ զդառն շարժումս մտաց եւ զգայութեանց արգելոյ միշտ, որ է լրումն եւ կատարումն պահոց, որ հասուցանէ ի դրունս կեանց»: Հմմտ. Զգոճ, էջ 46, 51, 236: «Եթէ չիք արբութիւն սրտի, պահք չեն ընդունելի»: Հանապազ, սիրելի, պահք ի չարեաց, յորժամ ոք պահիցէ, առաւել են, քան զայն պահս, որք ի հացէ եւ ի ջրոյ պահեցին, եւ առաւել, քան զայն, որ խոնարհեցուցանէ զանձն իւր եւ կորացուցանէ զպարանոց իւր իբրեւ զանուր, եւ քան զքորձ զգեճոյ»...: «Արդ եթէ զամենայն դարմանս եւ զկերակուրս ուտիցէ մարդ, եւ արժանակշիռ կարգաւ առանց շուայտելոյ վայելեսցէ զարարածս Աստուծոյ, եւ արդար եւ կորովի հաւատով ընկալցի զպարգեսս նորս, չիք ինչ մեղք եւ լանցանք ի նմա: Եւ եթէ հող կերիցէ իբրեւ զօձ, եւ ի թիւնից անտի օձի զանգեալ կայցէ ի նմա, չիք ինչ շահ եւ օգուտ ի նմանէ: Վասն զի ամենայն արարածք Աստուծոյ բարի են. եւ չիք ինչ խտտան եւ անարգ ի նոսա եւ սրբին ի բանն Աստուծոյ ի ձեռն աղօթից»:

և դրականապես մտնենք բարի գործունեություն մեջ թե՛ առ մեր անձն ու թե՛ առ մեր ընկերը¹: Դեպի մեր անձն այն է, որ պետք է աշխատենք ցամաքեցնել չար հակումներն ու զորացնել բարին, իսկ առ այս պետք է աշխատենք տիրապես բարերար լինել և բարություն մշակ՝ ըստ չափ ու կարողության²: Հետևաբար և թե՛ բացասականապես ու թե՛ դրականապես կարող է պահք պահել յուրաքանչյուր ոք այնպես և այնքան, ինչպես և որքան անհրաժեշտ է յուր չար ցանկությունց ամոքման ու յուր առաքինությունց բարվոքման համար առանց ինքնախաբուծության և կեղծավորության³:

Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին չափով-կշռով պարտավորություններ չի կարող սահմանել յուրաքանչյուրի համար և ելնել առաքելական պողոտայից՝ ըստ Հռովմեական մոլորություն: Պահքի թե՛ դրական ու թե՛ բացասական կողմն այն ժամանակ կարե արդյունավոր լինել, եթե միայն ի սրտե լինի և ըստ կարողության չափին: Եվ որպեսզի յուրաքանչյուր հայ հիշե նաև յուր մեղաց ապաշխարությունն և առաքինական պատերազմը, դրված են պահքի օրեր և շաբաթներ ի հուշ և ի հիշատակ և ի օրինակ քրիստոնեական պահքի և առաքինությունց հանդեսների: Չարի թոթափելն և ճշմարտությունս սպառազինվելը անհրաժեշտ է երբեք չմոռանալ (Եփ., 2 10-19): Այս երկու կողմը գեղեցկապես արտահայտում է Ս. Հովհան Մանդակունին. «Այլ պարտ է մանա-

¹ «Մի ապաստան լիցուք միայն ի պահս եւ յաղօթս, ի կուսութիւնս եւ ի ճգնութիւնս: Այլ թէ կամիմք ողորմութիւն գտանել յԱստուծոյ, ստասցուք եւ մեք զողորմութիւն յամենայն ժամ: Եւ զի ողորմութիւն ի սիրոյ զայ յառաջ, եւ սէր Աստուած է ճշմարտապէս. եւ որ արտաքոյ ողորմութեան օտար է ի սիրոյ. եւ որ ի սիրոյ օտար գտանի, յայտ է, թէ ճեղի առնէ զանձն յԱստուծոյ: Ապա յիրաւի ոչ գտանէ այնպիսին ողորմութիւն յԱստուծոյ»: - Իսկ ողորմութիւն ոչ միայն ի գոյից է առնել եւ ի ստացուածոց, այլ եւ բանի վարդապետութեան խրատական հանճարով: Զի որչափ մեծ է ոգի, քան զմարմին, մեծ է եւ ողորմելն ոգոյ, քան զմարմնոյ: Եւ զիցն է շնորհէ Աստուած մարդոյ, զայն պահանջէ ի անանէ ի գործել»: Մեկնություն ժամ., էջ 381:

² «Որք ինչս բազումս ունին, ի նոցանէ ողորմութիւն բազում պահանջէ, եւ որոյ ինչքն սակաք են, ընդունելի են եւ ողորմութիւնք սակաք: Զի ոչ եթէ չափս ընչիցն, այլ ի կամս տալեացն նայի Աստուած. ընդունի ի մեծէն զմեծն իբրեւ զմեծ, ընդունի եւ ի սակաւէն զսակաւն իբրեւ զմեծ: Զի ողորմութիւնն ըստ գոյին է ընդունելի: Եւ արդ ի՞նչ գիտասցուք զանողորմն, թէ մարդ իցէ, քանզի աղբիւր ի ջրոյ անուանի աղբիւր, եւ ճրագ ի լուսոյ սահ ճրագ. նոյնպէս եւ մարդ յողորմութեանն ճանաչի, թէ մարդ իցէ»: Ս. Հովհան Մանդ., 48, 55, 76:

³ Անդ., էջ 36:

լանդ յաւուրս պահոցն, զոր յորովայնէդ արգելուս, աղքատաց ընձեռել զայն, զի դու քաղցիցես, եւ քաղցեալն յագեսցի, եւ մեղք քո քաւեսցի»: Անշուշտ աղքատաց հագեցնելը ոչ թե լոկ որովայնի համար է, այլ մանավանդ հոգեւոր է, այսինքն՝ այն ամենը, ինչ որ ծառայում է կարոտ ընկերի, ժողովրդի կամ Եկեղեցու բարեգարգութեան, լուսավորութեան ու հառաջադիմութեան: Իսկ եթե չքավոր ես, դորա համար Ս. Հովհան Մանդակունին գրում է. «Հան եւ դու պտուղ ի քոց անդամոց, քանզի յաչաց պտուղ է՝ կուրին յառաջնորդել եւ հանել ի դիւր. յոտից պտուղ է կաղին ցուպ մտանել, եւ զհարկ ոտիցն նորա հարկանել. ի ձեռաց պտուղ է անդամալուծին առաջնորդել եւ գօսացելոյն օգնել. ի լեզուէ պտուղ է գմոլորեալն ուսուցանել, գտարտամեալն սփոփել. ի լսելեաց պտուղ է լսել վաղվաղակի եղբօրն հրամանի եւ խոնարհութեամբ կամաց նորա հնազանդել: Արդ, զայս ամենայն ողորմութիւն առանց ոսկւոյ ամենեցուն մարդ է բաշխել եւ վարձս առաւել ընդունել, քան յընչիցն ողորմութենէն»^{103*}:

Ապաշխարելուց հետո հավատացյալը գալիս է խոստովանում յուր մեղքերը քահանային և ձրի թողութիւնն ստանում¹: Եթե խոստովանութիւնն անձնական կամ առանձնական մեղաց համար է, քահանան, ըստ կարեւորութեան, հարկավոր խրատներ է տալիս և Աստուծո պարգեւած իրավամբ, բայց հանուն Հիսուսի Քրիստոսի թողութիւնն շնորհում: Միայն թե այնուհետև քահանան դարձյալ ներշնչում է նորա մեջ. «Եւ դարձեալ տամ զքեզ ի խորհուրդս ս. Եկեղեցւոյ, զի զոր ինչ գործիցես բարիս, եղիցի քեզ ի բարեգործութիւն եւ ի փառս հանդերձեալ կենացն»: Այսպիսի մի վեհ խորհուրդ է պարունակում Ս. Գրիգոր Լուսավորչի արտասանած «Ողորմեսցին»²:

Բայց երբ մեղավորը հրապարակապես մեղանչել է և եղբայրներին գայթակղութիւն պատճառել, հրապարակապես ևս ապաշխարում է թե՛ ուղղվելու և թե՛ գայթակղութիւնը վերացնելով՝

¹ «Եւ քահանայք զապաշխարութիւն վաճառականութեամբ մի իշխեսցեն տայ, այլ դաստիարակութեամբ հոգասցին խրատել իբրեւ զկարեկիցս, զի ապրեսցին եւ հաս մի՛տցեն ի անցանէ մաքսատրարար, ձրի առնենք եւ ձրի տամք»: «Եթէ ոք ի քահանայից յայտնեսցէ երբէք զբանն ապաշխարութեան ապաշխարողացն, նգովիւք լուծցի եւ ամէն իրօք ջնջեսցի ի քահանայական ժառանգութեանէն»: Կանոն Դվնայ ժողովի^{104*}:

² Ժամագիրք, Մեկնություն ժամ., Ընդհանր., 22-23, 51, 140:

վերստին վերականգնելու յուր եղբայրական անդամակցությունը Եկեղեցում: Ապաշխարությունն այս կարգով դարձողը նախ սկսում է յուր դարձի խոստովանությունը նույնիսկ գավթից և յոթը սաղմոսով ներկայացնում է, թե ինչպիսի հոգևոր վիճակում է գտնվում (Սաղմ., ԽԱ, ԾՁ, ՀՁ, ՃԼԷ, ՃԻԲ, ԼԷ, ՃԻԱ): Ապա քահանան աղոթում է Աստուծո՝ սրբել նորան ու Ս. Հոգու տաճար դարձնել, ըստ որում և կարգում է Հին ու Նոր Ուխտից Աստուծո այն խոսքերն, որոնք հաստատում են դարձող մեղավորի մեղաց քավությունն ու ավետիքը¹: Հետո լսելով քավության երանությունը (Սաղմ. ԼԱ) և անառակ որդու առակով Աստուծո գթության ձայնը՝ մտնում է եկեղեցի, ըստ որում և քահանան խառնում է նորան «ի լուսեղէն երամս արդարոցն, եւ ջահագգեստեալ զձեզ՝ նորափետուր զարդարեսցէ»: Ապաշխարության այս երկրորդ մասը կատարվում է նախ՝ քահանայի՝ «Հրաժարիմքը» երիցս ասել և հետո՝ Հավատամքը դավանել տալով, ի վերջո կարգավում են Ս. Գրքից աստվածային թողություն խոսքերը, հնազանդության, խոնարհության և Աստուծո խնամածության սաղմոսներն և Աստուծո ուրախությունը դարձողի վրա: Ըստ որում և քահանան աղոթելով առ Աստված՝ ընդունել դարձողին յուր պահպանության տակ, հանդիսապես բարեմաղթում է նորա մարմնի զգայարանքներին և անդամներին դեպի բարի գործունեություն:

Ապաշխարության թողությունն ստանալուց հետո հավատացյալը դիմում է Քրիստոսի մեղսաքավիչ ու կենդանարար մարմնի և արյան հաղորդության, որով նա զինվում ու զինավառվում է ճշմարիտ պատերազմի ընթացքը վերսկսելու համար: Ըստ որում և թե՛ ապաշխարության, թե՛ հաղորդության և թե՛ առհասարակ ս. խորհուրդների կատարման համար բացարձակապես արգելվում է հոգևորականին վարձատրություն պահանջել, այնպես որ հաղորդադրամ ու խոստովանադրամ առնող քահանաների մասին Ս. Գրիգոր Տաթևացին ասում է, թե՛² «դատաստան ընդունելոց են անձանց իւրեանց ի մեծի ատենին Քրիստոսի»:

¹ Ես., Ա 16-21. Եզեկ., ԺԸ 20-24. Եփես., Զ 10:

² Գիրք Հարց., 684:

Այսպիսով, ապաշխարութեան բոլոր կարգի ուղղութիւնն է՝ նախ զղջումն հառաջ բերել մեղավորի մեջ. երկրորդ՝ թողութիւնն և քավութիւնն խնդրել Աստուծուց. երրորդ՝ քավութեան հավաստիք տալ դարձողին. չորրորդ՝ խոստումն ստանալ նորանից հեռու լինելու մեղքից և հավատարիմ լինելու Աստուծո եկեղեցուն և միաբանութեան. և վերջապես հինգերորդ՝ Աստուծո գինավառութիւնը բարեմաղթել նորան ի նոր գործունեութիւն. որ և լրանում է ս. հաղորդութեամբ և միաբան եղբայրների ուրախակցութեամբ հանդիսապես:

Ապաշխարողի զղջման արտահայտութիւնն է այն գեղեցիկ խոստովանութիւնն, որ հայտնի է «մեղայ» անունով և ներկայացնում է ամեն տեսակ մեղքերի գիտակցական զղջումն ու զգվանք այլևս չգործելու համար: Այդտեղ դարձողը նախ՝ 1. խոստովանում է, որ ինքը Աստուծո առաջ ըստ ամենայնի մեղավոր է, ապա՝ 2. թվում է յուր հոգևոր մեղքերը. 3. մտքի չար գործերը. 4. մարմնի չար հակումները. 5. լեզվի պատվիրանազանցութիւնք. 6. ձեռքի չարագործութիւնք. 7. յոթը մեղաց համեմատ մարմնավոր ձգտումները¹. 8. թվում է յոթը մահացու մեղքերը. 9. Ամփոփում է յուր վերաբերմունքը դեպի Աստուծո հրաժարելիք ու հանձնառական (բացասական ու դրական) պատվիրաններն և զգալով ի սիրտ և ի հոգի յուր անօգնականութիւնը՝ թողութիւնն է խնդրում Քրիստոսից յուր պաշտոնյայի միջոցով²:

¹ Ուսումնասիրության համար պետք է ի նկատի ունենալ՝ «վերամբարձ ոտնաճարութիւն» մարմնավոր ձգտումն դեպի հպարտություն ու փառասիրություն, «վայրաքարշ մեղկութիւն»՝ մարմնի թավալումն ձանձրության ու ծուլության մէջ, «լաջ եւ յահեակ խոտորել»՝ արծաթսիրության ու պոռնկության հմարների որոնումը, «առաջնոց մեղանշելն»՝ բարկանալ և ըստ այնմ հանդգնութեամբ վարվելը մեր առաջ պատահողների հետ, «վերջնոց չար նշանակ լինելն»՝ առաջնորդ և օրինակ դառնալն հետնորդներին ու հետևորդներին: Յոթը զգալարանքների թվումն են հեշտասիրության ու որկորի զգալությունք: «վեց կոչմունք առաքինութեանց վեցեկի շարժմամբ կորուսանեն զոգիս մարդկան. այսինքն է՝ խորամանկութիւն, տգիտութիւն, յանդգնութիւն, երկչոտութիւն, շոպարութիւն, բղջախոհութիւն եւ ժլատութիւն անողորմութեան: Զի այս վեցեքինս են պատճառ ամենայն չարեաց»: Հմմտ. Ս. Գր., Տաթևացու մի ճառը, բուն Մաշտոց, 340, Հարց., 560. Մեկն. Ժամ., 74, Ս. Աթանասի ու Եփրեմ Խորու խոստովանությունը, որի նմանութեամբ, բայց հակիրճ և առավել գեղեցիկ է մերը, Աղոթ. Եփրեմ Խորու, Երուսաղեմ, 1848, էջ 87:

² «Իսկ որ ի մահուանն զղջացին խոստովանութեամբ եւ արտասուօք, եւ լուսով հաղորդեալ զվերջին թոշակն, զնա եւ ես ըստ գրոց գովեցից, մանասանդ թէ եւ զգրկանսն եւ զյափշտակութիւնսն անդրէն ի կողոպտեալսն դարձուցանիցէ չորեքին հանգոյն Մաքսապետին Զաքէի, եւ զկէս ընչիցն աղքատաց բաշխեսցէ եւ յեկեղեցի, ասացցուք

Ահա ապաշխարութեան այս սուրբ խորհուրդը Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցում, ըստ ամենայնի, համապատասխանում է Ավետարանի սկզբանց և ուղղվում է ոչ միայն առ քաղություն և վերականգնումն մեղավորի, այլև առ հավաստիացումն, որ ճշմարիտ զղջացողը վերստին դառնում է Աստուծո որդին և Քրիստոսի սիրելի եղբայրն ու հանդերձյալի ժառանգակիցը:

ԽԳ.

Գ. ՀԱՂՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ

Հավատացողի ճշմարիտ միավորությունը Քրիստոսի հետ վերջնականապես իրագործվում է Քրիստոսի կենդանարար մարմնի և արյան հաղորդությամբ: Այդ պանծալի միավորության իրական հնարավորություն տալու համար էր, որ Քրիստոս սահմանեց Եկեղեցու այդ ս. խորհուրդը: Ըստ որում, հաղորդությունն է այն ս. խորհուրդն, որով հացի ու գինու տեսակի տակ իսկ և իսկ հաղորդվում ենք Քրիստոսի մարմնին և արյան՝ հիշելով Քրիստոսի փրկագործությունն ու գոհանալով մեր փրկության ու նորա աննման շնորհաց համար:

Աստված անչափ ավելի է սիրում յուր որդիներին, քան թե մայրը յուր մանկան (Ես., ԽԹ 15): Մենք տեսնում ենք, որ մայրը յուր մանկան աճումն և ամբողջունը զորացնելու համար կաթով սնունդ է տալիս նորան յուր մարմնից և արյունից: Առավել ևս Փրկիչը յուր հավատացյալներին՝ իբրև յուր Հոգուց ծնված մանուկների սնուցանում է յուր մարմնով և արյունով, որպեսզի նոքա ամենքն էլ հասնեն «յայր կատարեալ ի չափ հասակի կատարմանն Քրիստոսի» և միանան յուր հետ (Եփ., Դ 13): Այս է, որ ասում է առաքյալը. «Իբրև զարդի ծնեալ մանկունս խօսուն եւ անխարդախ կաթինն փափագիցէք, զի նովաւ աճիցէք ի փրկութիւն. Եթէ ճաշակիցէք, զի քաղցր է Տէր...» (Ա Պետր., Բ 2):

Մարդ, ընկնելով յուր բարձրությունից, ապականվեց և կարոտ էր աստվածային փրկագործության: Քրիստոս առավ մեր ապականված մարմինը և արյունը, ամեն կերպ մեզ նմանվեց, բայց սրբագործեց ու բարձրացրեց վերստին, ուստիև մենք պետք է նորան նմանելու և նորա հետ բարձրանալու համար ընդունենք նորա մարմինը և արյունը, որոնք նորա մահով հաղթանակել են, հարությունը պայծառացել ու փառավորվել և մասնակից եղել հավիտենական բարձրության աստվածային համբարձումով¹:

¹ Ա Կոր., ԺԱ 26. Ժ 17. Մատթ., ԻԶ 29:

Քրիստոսի տված այդ կենդանարար սնունդը գերբնական կերակուր է, որ մեր բնական գոյության նոր կյանք ու գորություն է պարգևում: Եվ որպեսզի մենք մեր զգայական բնությամբ կարողանանք ընդունել այդ գերբնական բարձր բարիքները և բնականորեն համոզվենք, թե վայելում ենք, Քրիստոս ողորմածությամբ տալիս է մեզ երկնավոր կյանքի գորությունը հացի ու գինու տեսակով^{105*}, որոնք երկնավոր կյանք սնուցանող ու կազդուրող գորության միջոցներ ու բարիքներն են. երկրավոր կյանքի սնունդի տեսակով ստանում ենք մենք երկնավոր կյանքի սնունդ Քրիստոսի ճշմարիտ հավատքի շնորհիվ: «Զի ամենայն, որք հաւատովք եւ երկիւղիւն մերձեանս ի Քրիստոս, Սուրբ Հոգւովն լուսաւորին, եւ օր ըստ օրէ գործովք առաքինութեամբ ի վեր ելանեն», - ասում է Ս. Հովհան Մանդակունին: Փրկչի այդ երկնավոր ու գերահրաշ պարգևների երկրավորապես ջամբելը յուր ստնդյա մանուկներին պատկերացրած է Ս. Ներսես Շնորհալու մի սիրուն ու գողտրիկ շարականի մեջ՝ պերճաճայն համեմատությամբ.

«Ընդ բաղարջին հաց անխմոր
Ետ գմարմինն իւր գերկնաւոր.
Զկուսածին անսերմնաւոր
Զանապական եւ զհոգեւոր.
Ընդ ոչխարին արեան ուխտին
Ետ մեզ գարին իւր Ուխտ կրկին.
Եւ եղեգան դառնազունին
Փոխան զվարս աստուածային:
Թագաւորն արարածոց
Զհացն կենաց ետ քաղցելոց.
Եւ զբաժակն ուրախարար,
Որք յԱդամայ տրտմեցելոց.
«Այս Նոր Ուխտ է իմոյ արեան
Փոխան Հնոյ Ուխտին արեանց.
Զոր յիշատակ իմ առնիցէք
Մինչեւ եկից ես միւս անգամ»:

Քրիստոս սահմանեց այս ս. խորհուրդը վերջին ընթրյաց ժամանակ, «յառաջնում ավուր բաղարջակերացն, յորժամ զգատիկ

զենուին»¹: Այդ տոներին բաղարջ պետք է ուտեին, ինչպես օրինադրված էր. «Ի սկսանել չորեքտասաներորդի աւուր ամսոյն առաջնոյ՝ յերեկորեայ բաղարջ ուտիցէք»², ի նշան եգիպտական ծառայութիւնից ազատվելուն և իբրև նախատիպ մեղանշական մարդկութեան փրկագործվելուն, որ պետք է կատարվեր Քրիստոսով³: Արդ՝ Քրիստոս առավ բաղարջը, օրհնեց, տվավ աշակերտներին և ասաց. «Առէք կերայք, այս է մարմին իմ»: Ապա առնելով անապակ գինու բաժակը՝ գոհացավ, տվավ աշակերտներին և ասաց. «Արբէք ի դմանէ ամենեքին, զի այդ է արիւն իմ նորոյ Ուխտի, որ ի վերայ բազմաց հեղանի ի թողութիւն մեղաց»⁴: Ըստ որում, բաղարջն և անապական գինին շնորհվեցան «ի խորհուրդ անապականութեան մարմնոյ եւ արեան Քրիստոսի»:

Այդ պատվերով Քրիստոս պարզապես հասկացրեց, որ յուր հավատացյալներն, միմիայն ճաշակելով յուր անմեղ և անապական մարմինն և արյունը, կարող կլինին հաղորդակից լինել յուր հետ ու միանալ, այնպես որ այդ հաղորդակցութեամբ ու միութեամբ նոքա կմեռնեն մեղաց համար և նորա մարմնի և արյան անմեղութիւնն ու անապականութիւնն ընդունելով՝ կմտնեն հավիտենական կյանքի երջանկութեան և առաքինութեան ճանապարհը: Քրիստոսի մարմնի անմեղութիւնը կարեւոր հավատացյալի մարմնի մեղանշականութիւնը: Իսկ արյան անապականութիւնը, թողութիւնն ու քավութիւնն պարգևելով, կարժանացնեն նորան աստվածատուր անապական կյանքին: Հետեւաբար ս. հաղորդութեամբ է քրիստոնեական ճշմարիտ փրկութեան իրականացումն յուրաքանչյուր անհատի մեջ, առանց որի քրիստոնյան Քրիստոսի հետ լինել չի կարող և փրկված չի լինիլ: Այսպիսով, կատարվում է նաև մարգարեութիւնն ու փոխանակ Իսրայելացոց մասնավոր ազատութեան զոհին՝ մարդկութեան փրկութեան

¹ Մատթ., ԻԶ 17. Մարկ., ԺԴ 12. Ղուկ., ԻԲ 19. Հովն., Զ 33. Ա Կոր., ԺԱ 29:

² Ելք., ԺԲ 18. Շար., 260. Ընդհանր., 177-184:

³ «Եւ ասաց՝ Այսպէս կերիցեն զնա՝ գօտի ընդ մէջ, կօշիկ յոտս, ցուպ ի ձեռիս: Յոյժ մեծամեծք են խորհուրդս այսոքիկ: Քանզի որ ուտէ ի Քրիստոսէ ի ճշմարիտ գառնէ, պնդէ զմէջ իր հաւատովք, եւ ազանի յոտս իր զտնայանս Աւետարանիս, եւ ունի ի ձեռիս իրում զտուերն հոգւոյ, որ նա ինքն է Բան Աստուծոյ»: Զգոն, 261:

⁴ Մատթ., ԻԶ 26-28. Մարկ., ԺԴ 22-25. Ղուկ., ԻԴ 30. Հարց., 547:

ճշմարիտ պատարագն է մատուցանվում հավատացյալի համար¹: Առաքյալներն ևս, այս լավ հասկանալով, հավատարմությամբ հետևում էին Քրիստոսի պատվիրանին՝ միշտ կատարելով այդ սուրբ հիշատակը և հաղորդվելով Քրիստոսի կենդանարար մարմնին և արյան²: Նոքա այնքան բարձր էին ճանաչում այդ վեհ և աստվածային խորհուրդի նշանակությունն, որ բացեիբաց արգելում են անարժանությամբ վայելել. «Այսուհետև որ ուտիցէ զհացս կամ ըմպիցէ զբաժակս Տեառն անարժանութեամբ, պարտական եղիցի մարմնոյ եւ արեան Տեառն: Փորձեսցէ մարդ զանձն իւր, եւ ապա ի հացէ անտի կերիցէ եւ ի բաժակէն արբցէ: Զի որ ուտէ եւ ըմպէ անարժանութեամբ, դատաստան անձին իւրում ուտէ եւ ըմպէ, զի ոչ խտրէ զմարմին Տեառն» (Ա. Կոր., ԺԱ 27):

Սուրբ առաքյալը ճշտիվ որոշում է, թե ո՞րն է արժանավորապես հաղորդվելու ճանապարհը, այն է՝ նախ՝ փորձել անձը, այսինքն՝ ունենալ հավատք դեպի Քրիստոսի փրկագործությունն ու փրկագործական տնօրինությունը, և երկրորդ՝ նախապես զղջալ և ապաշխարել մեղքերը, մտնել Աստուծո ճշմարիտ ճանապարհն³, և ապա համարձակություն ստանալ՝ մոտենալու առ քավիչ սրբությունը:

Առաջին պահանջն այս է, որ հաղորդվել կամեցողը լինի մկրտված, դավանի Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու հավատալիքն և հաստատապես ընդունի, որ մոտենում է առ Քրիստոսի մարմինն և արյունը. «Զի ոչ տեսանելոյն, այլ իմանալոյն է հաւատալն, զի տեսանի հաց եւ գինի, եւ իմանի մարմին եւ արիւն Որդւոյն Աստուծոյ եւ փրկական կոչի, վասն զի փրկեցաք նովալ եւ փրկեմք ի կեալ եւ ի մեռանիլ»⁴: Հարկավ, եթե մարդ չհավատա, այսինքն՝ չունենա ճշմարիտ հավատք թե՛ առ Քրիստոս և թե՛ առ նորա տնօրինությունն ու կեղծավորաբար մարդկանց մոտ բարեպաշտ երևալու համար մոտենա ու հաղորդվի, նա կդառնա ոչ թե Աստուծո պաշտող, այլ թշնամանող և անարգող, վասնզի

¹ Ել., Ա. 10. Ես., ԿԶ 20. ԿԱ 5. Ել., ԺԲ, ԺԳ. Եբր., Ժ 12, Ե:

² Ա. Կոր., ԺԱ 21. ԺԳ. Գործք, Բ 42, 46, 47. Ագաթ., էջ 400:

³ «Որ ի մարմինն Տեառն մերձենայ եւ թշնամութիւն ընդ ընկերին ունիցի, ոչ մարմին կենարար է մնա, այլ հոյր կիզանող, զի դատաստան անձին իրում ուտէ եւ ըմպէ»: Ս. Հովհան Մանդակունի, 105:

⁴ Մեկ. Ժամ., էջ 36:

Քրիստոսի մարմինն և արյունը չի կարող հաշտվիլ մարդու պղծության ու մեղքերի հետ: «Զի եթէ հոտ ինչ չարեաց հարկանէր՝ առ թագաւոր ոք չիշխէիր մերձենալ, եւ զերկնաւոր թագաւորն ի հոտեալ հոգիդ ընդունիս եւ ոչ մեծաւ ահիւ հիանաս...: Յորժամ մարդոյ, ասէ, մեղանչէ՝ առ Աստուած աղաչէ, իսկ որ Աստուծոյ մեղանչէ, զո՞ աղաչեսցէ. զի ոչ եթէ արեան մարդոյ եղեն պարտական, այլ եւ մարմնոյ եւ արեան Որդւոյ Աստուծոյ»^{106*}: Ուստիև ժամանակավորապես, այսինքն՝ մինչև դառնալը զրկվում են հաղորդությունից չմկրտվածները, թերահավատները, հավատացյալներին հանդեմաբար գայթակղեցնողները, խելագարները, հերձվածողներն և ապաշխարողները¹, որոնք և պետք է ելնեն եկեղեցուց, երբ սարկավազը հրամայում է՝ «Մի ոք յերախայից»^{107*} և այլն²: Այդպիսի անձինք դեռևս պետք է դիմեն ապաշխարության ս. խորհուրդին և մաքրվելով համարձակություն ստանան՝ կենդանարար մարմնին և արյան մոտենալու³:

Հետևաբար երկրորդ պահանջն էլ այն է, որ հաղորդվիլ փափագողը նախապես զղջա յուր մեղքերը, դիմի ապաշխարական միջոցների, աշխատի ճանաչել աստվածային ճշմարտության ճանապարհն և, ընթանալով այդ իսկ ճանապարհը, կարողություն ձեռք բերե ընդունելու յուր մեջ ճշմարտության առաջնորդող և զորացնող Փրկչին: Եվ որովհետև այս ս. խորհուրդին արժանանալու համար մենք խնդրում ենք Աստուծուց նախ՝ գթությամբ նայել մեր մեղանչականության վրա և երկրորդ՝ ողորմածությամբ սեղանակից անել մեզ յուր Որդու պատարագին, ուստի մենք էլ մեր աղոթքը զորավոր դարձնելու համար նախ՝ ցույց ենք տալիս մեր գթությունը դեպի մեր շրջապատողներն ու մա-

¹ Ա. Կոր., Ե 5. Եղիշե, 358, 361:

² Պատարագիչն ևս նախ յոր «Հաւատով հաւատամքն» է խոստովանում և ապա կենդանարար մարմնից և արյունից ճաշակում «ի կեանս» և «ի քաւութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց»: Այդպես և հաղորդվողների կողմից սարկավազն ասում է. «Հաւատամք ի Հայր Սուրբ Աստուած ճշմարիտ, հաւատամք յՈրդիոյ Սուրբ Աստուած ճշմարիտ, հաւատամք եւ ի Հոգիոյ Սուրբ Աստուած ճշմարիտ, խոստովանիմք եւ հաւատամք, զի դա է ճշմարիտ կենդանի եւ կենդանարար մարմին Տեսուն մերոյ եւ փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի, որ բառնայ գմեղս աշխարհի»:

³ Այդպես և երբ սարկավազը ձայնում է՝ «Զորունս, գորունս. ամենայն իմաստութեամբ եւ զգուշութեամբ. ի վեր ընծայեցուցէք գմիտս ձեր աստուածային երկիրդի»^{108*}. պետք է չթողնեն անհավատներին մերս գալու, ելումուտ չանեն, կամ թե այժմիկ՝ փակեն սրտերը մեղքերի առաջ և հոգով պանան առ Աստված:

նավանդ դեպի աղքատները, մեր արդար վաստակներից և հաջողություններից նոցա նպաստելով¹, և երկրորդ՝ սեղանակից ենք անում մեզ թե՛ կարոտյալներին և թե՛ Եկեղեցու սպասավորներին՝ ի հաճույս Աստուծո՞: «Այլ յորժամ առնիցես ընդունելութիւն, կոչեա՛ զաղքատս եւ զխեղս եւ զկաղս եւ զկոյրս. Եւ երանելի լինիցիս, զի ոչ ունին փոխարէն հատուցանելոյ քեզ, եւ հատուցի քեզ փոխարէն ի յարութեան արդարոց», - ասում է Քրիստոս: Ըստ որում և Ս. Հովհան Մանդակունին գրում է. «Զի որ զաղքատսն եւ զկարօտեալսն կերակրէ, զօտարսն եւ զհիւանդսն, ոչ զմարդ, այլ զՔրիստոս ընդունի, զՔրիստոս կերակրէ, զՔրիստոս զգեցուցանէ, զՔրիստոս սփոփէ, զՔրիստոս մխիթարէ, զՔրիստոս հանգուցանէ եւ Քրիստոսի սպասաւորէ, զի անսուտ է բանն տէրունական»^{109*}:

Ահա այս է պատճառն, որ մտադրելով ս. պատարագին արժանանալ, պահքով և աղոթքով ապաշխարում ենք մեր մեղքերը և այդ ընթացքում աշխատում ենք, ըստ կարողութեան, ողորմութիւն անել կարոտյալներին և մեր ընկերսիրութիւնը գործով իրականացնել: Իսկ երբ ս. Հաղորդութեան ենք արժանանում, նույն օրն էլ սեղան ենք պատրաստում չքավորների, աղքատների և Եկեղեցու սպասավորների համար, հարկավ, մեր ամենամոտիկ ազգականաց հետ միասին: Սխալ կերպարանափոխութիւն է իհարկե, երբ այդպիսի ժամահացին հրավիրում ենք կարող, կշտափոր և ապահովված բարեկամներին ու ծանոթներին. այդպիսի հրավերը ոչ մի նշանակութիւն չունի մեր ու մեր ննջեցելոց հոգու փրկութեան համար, զի փոխարենն արդեն այստեղ ստանում պրծնում ենք: «Եթէ կամիս զմեծամեծս քո պատուել՝ պատուեա՛. ունիս աւուրս երեք հարիւր վաթսուն եւ հինգ տալ մարմնոյդ, եւ զմի օր ի նոցանէ հոգւոյդ նուիրեա՛: Արդ, ահա զմի օրն չարկանես տալ հոգեւորացն եւ հոգւոյդ կոչունս»^{110*}: Կանչել կշտափորներին, ուտեցնել ու խմեցնել փոխարինաբար, կեղծավորելով, որ իբր թե այդ արվում է հոգու փրկութեան հա-

¹ «Մի խորհիր գլափշտակութիւն ժողովել եւ ապա առնել ողորմութիւնս վասն մեղաց թողութեան, զի ոչ երբէք հրով հոյր շիջանի, եւ ոչ վիրօք վերք բժշկիս, եւ ոչ մեղօք մեղք արբիս, եւ կամ աճօրէնութեամբ աճօրէնութիւնք քաւիս»: Ս. Հովհ. Մանդ., 64:

² Մատթ., ԻՅ 31-46. ԺԴ 12-24:

մար, ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ՝ Աստուծուն խաբել և գիտակցաբար ավելի ծանր մեղաց մեջ ընկնել, առավել պատվելով և աշառելով փոխահատույց բարեկամներին, քան թե աղքատներին կերակրելով¹: «Եւ քո քաւարան մեղաց՝ աղքատացն ժողովք ի ներքուստ ի վեր նային, եւ սեղանք նոցա դատարկ հոգւո՞ց հանիցեն. եւ ումանք ի նոցանէն արտաքս իսկ մնան իբրեւ զարհամարհեալս: Արդ՝ մի՛ ինչ այսպիսի կոչունս յաւուր պատարագին ընդունելութեան արասցես, յորոց ծախիցն անվարձ լինիցիս», - ասում է Ս. Հովհան Մանդակունին: «Այլ եթէ կամիցիս մեղաց քոց թողութիւն խնդրել, կոչեա՛ զորքս եւ զայրիս, զնեղեալս եւ զտառապեալս, զխեղս եւ զկոյրս եւ զկաղս, զկարօտեալսն եւ զգերիսն, եւ զամենայն քաղցեալս եւ զանմխիթարսն. զնոսա մխիթարեա՛, զնոսա սփոփեա՛, զնոսա կերակրեա՛, նոցա միայն սպասաւորեա՛, զնոքօք շրջեա՛, զնոսա յարմարեա՛ եւ քաղցր բանիւք պաշտեա՛, զի թողութիւն մեղաց եւ փրկութիւն տան քո եղիցի»^{11*}:

Մատա՞ղ ես անում, աղքատաց համար արա ի նշան, որ ինչպես Քրիստոս զոհվում պատարագվում է քո հոգևոր հագեցման համար, դու ևս զոհում ես քո ունեցվածքից աղքատաց մարմնավոր հագեցման համար: Ուրեմն ի՞նչ օգուտ քո զոհից կամ մատաղից, երբ առավելապես կուշտերն են կերակրվում, իսկ դու հոգով քաղցած և աղքատ ես ու դիմում ես դեպի Քրիստոսի ամենաողորմ պատարագի սեղանը²: Արդյո՞ք ընդունելի կլինի քո սեղանդ կամ մատաղդ: «Ոչ է բարւոք կոչ ընդունելի. ոչ ոք որումն ընդ ցորենոյն սերմանէ, եւ փուշ ընդ որթով տնկեն. եւ ոչ քեզ պարտէ սուտակասպասութիւն եւ սնափառութիւն ընդ խոնարհութիւն եւ ապաշխարութիւն մեղաց քոց խառնել, խափանիչք են միմեանց եւ ապականիչք. անհնար է քեզ միով աւամբ յեր-

¹ «Զգոյշ լեր յախտէն մարդահաճութեան եւ ի դիւէն սնափառութեան, զի մի՛ դարձուցանիցեն զբարիքն քո ի չար, եւ մի զլոյսն քո ի խաւար, զի լոյս, որ ի քեզ, ասի՝ խաւար իցէ, իսկ խաւարն որչափ եւս իցէ, զի եթէ ողորմութիւնդ քո չարիք եղեն, չարիքն որչափ եւս ինչ լինիցիս»: Ս. Հովհան Մանդակունի, 62:

² «Զի ինքն Տէրն սիրեաց զմեզ եւ առաքեաց զՀոգին ճշմարտութեան բնակելի ի մեզ: Զի իմանալի հոգիս մեր ընդ անիմանալի Հոգւոյն Աստուծոյ սիրով կապակցի. եւ որպէս նա սիրեաց զմեզ, նոյնպէս եւ ի մէնջ կամի սիրել զմիմեանս: Բայց արդ ամենայն, որ սիրէ, ճանաչի յԱստուծոյ, եւ ինքն ճանաչէ զԱստուած. եւ ամենայն, որ ոչ սիրէ գեղբայր իր ցաւակցաբար, օտար է յԱստուծոյ, եւ զշնորհս աստուածային ոչ կարէ ընդունել»: Ս. Հովհ. Մանդ., 214: Ընդհանր., 358-361:

կինս հայել եւ միովդ յերկիր եւ յայնմ աւուր միանգամայն մարմնաւորացն եւ հոգեւորացն հաճոյանալ»։ Ծառայել թե՛ մարմնավորին և թե՛ հոգեւորին միաժամանակ անկարելի է. լինել միանգամայն մեծատուն աշխարհի վայելքների ու փառքի մեջ և դեռ արժանանալ էլ Աստուծո արքայութեան ու փառքին անհնարին է, ըստ որում, ուղտը ավելի դյուրավ կանցնի ասեղի ծակով, քան թե մեծատունը կմտնի Աստուծո արքայութեանն յուր շալակած կամ գրկած հարստութեամբ հանդերձ¹: «Եւ տուն, յորմէ պտուղք օրհնութեան ոչ ելանեն յեկեղեցիս եւ ի քահանայս եւ ի սպասաւորս եկեղեցեաց, աստուածային օրհնութիւնն ոչ մտանէ ի տուն յայն, եւ ի վաստակս նոցա, եւ հանապազ ի նուազութեան լինի տունն այն»:

Ընկերսիրութեան և եղբայրսիրութեան մյուս կողմն էլ ննջեցելոց համար աղոթելն է և պատարագին նոցա հետ մոտենալը, վասնզի նոքա ևս աղոթակից են մեզ հանդերձյալում: Ուստի և երբ մեր հոգու փրկութեան ու կյանքի ճշմարիտ հաջողութեան համար մոտենում ենք մեզ համար մատուցված պատարագին, երբեք գերադասութիւն չենք տալիս մեր հոգու փրկութեան, այլ ընդհակառակն մեր բոլոր եղբայրների համար ևս, այնպես և ոչ միայն մեր, այլև բոլոր ննջեցելոց համար: Եվ այս պարզապես երևում է նույնիսկ պատարագի արարողութեան սկզբի մասից, որում թե՛ ներկա, թե՛ բացակա, թե՛ կենդանի և թե՛ ննջեցյալ սրբերն ու հոգիները, պաշտոնյայք ու միաբանք և ամենայն հավատացյալք հիշատակվում և աղոթակից են կոչվում, բայց ո՛չ բարեխոս, «զի պատարագն է դէմ յանդիման լինել Քրիստոսի եւ ոչ եմք կարօտ բարեխօսի»: Վասն որո և, ինչպես հիշվեցավ, յուրաքանչյուր տարեկիցին դիմում ենք սուրբ պատարագին ի հիշատակ և ի փրկութիւնն մեր ննջեցելոց, քանի որ ամբողջ տարվա հոգացողութիւններս մեզ են լինում նվիրված, մինչդեռ մենք միութիւնն ենք մեր եղբայրների հետ:

Ահա այսոնք են այն հիմքերն ու ընթացքն, որոնցով մենք կարող ենք արժանանալ կենդանարար մարմնին և արյան հաղորդութեան և ուրեմն բնակարան դառնալ Քրիստոսին՝ ապահով-

¹ Գիրք Հարց, 634:

վելով մեղանշական խոտորումներից: «Զի այգւոյ, որոյ ոչ է պարիսպ, գազանք ապականիչք եւ խոզք անտառի մտեալ ապականեն զնա. եւ որ ս. խորհրդով՝ ոչ պարսպին, բնակարան են դիւաց անձինք նոցա...: Զի քրիստոնէութիւն հաւատքն են եւ մկրտութիւն եւ վայելումն ս. խորհրդոյ, եւ որ յայսմանէ հետի է եւ թերի, թերի է ի քրիստոնէութենէ, զի ոչ Քրիստոս ի նմա բնակէ, եւ ոչ նա՝ ի Քրիստոս»: Վասն որո կ ս. Հայրապետն ասում է, որ ոչ թե միայն քառասունքը պահելով՝ պետք է հաղորդվիլ զատկին և պատճառել, թե անկարող ենք պատրաստ պահել անձը և հաղորդվիլ, այլ պետք է տարվա մեջ քանիցս հաղորդվիլ (ծննդին, զատկին, Ս. Խաչի տոնին) և աշխատել սուրբ կենալ: Ի՞նչ օգուտ է մի օր բռնկվիլ և ապա հիվանդանալ, մի օր սրից ազատվիլ, մյուս օրը նորան մատնվիլ, մի օր թագավորի հետ բազմել և մյուս օրը՝ դահճի, մի օր գտնել ակներ և մյուս օրը կորցնել, մի օր Քրիստոսին լինել սեղանակից և մյուս օրը՝ սատանային. «Զի յերկուստս կաղաս եւ յերկուս միտս տաղտապիս. կամ դիւաց լեր պաշտօնեայ եւ կամ Քրիստոսի խորհրդակից. մի օր օղի սպիտակացեալ երեւիս եւ մի օր այծի սեւաթոյր... այսօր՝ ընդ խոստովանողսն եւ վաղիւն՝ արտաքոյ ընդ ուրացողսն...»¹:

Բայց այս պարտավորութիւններից ազատ չէ նաև պատարագիչ քահանան. վերոհիշյալ պարտավորութիւնք ունի նա, սակայն իբրև Քրիստոսի շնորհաց պաշտոնյա առավել պարտիք ևս ունի: Նոքա նախ՝ պարտավոր են զղջալ յուրյանց մեղքերը, պահքով և աղոթքով մաքրվել և երկրորդ՝ թե՛ առանձին ու թե՛ բոլոր միաբանութեան առաջ խոստովանութեամբ թողութիւն ստանալ և ապա բարձրանալ սեղանը: Նա պարտավոր է գորանալ հավատքով և արիանալ առաքինի վարքով ամեն ժամանակ, երբ պատարագը մատուցանելու է պատրաստվում. ողորմութիւնը և առաքինական պահքը նորա պաշտոնին հառաջընթաց պետք է լինի: Ուստիև նույն ս. Հայրապետը հրամայում է. «Եւ դուք քահանայք եւ սպասաւորք՝ մատակարարք ս. խորհրդոյն, ահիւ մատերո՛ւք, երկիւղիւ պահեցէ՛ք, սրբութեամբ սպասաւորեցէ՛ք եւ զգուշութեամբ մատակարարեցէ՛ք. գանձ ունիք արքունի, մեծաւ

¹ Ս. Հովհ. Մանդ., 166-173:

երկրեղիւ զգուշացարուք պահպանութեանդ. քանզի եւ ձեզ աններելի տանջանք են, եթէ զչարիս ուրուք գիտիցէք, եւ նա եկեալ յանդգնեսցի ի ս. մարմինն Քրիստոսի, եւ ակնածիցես ինչ խրատել, մերժել եւ յանդիմանել»^{12*}:

Ուրեմն քահանան նախ՝ դատապարտվում է, եթե անարժանապես է մատուցանում պատարագը և երկրորդ՝ դատապարտվում է, եթե թերահավատությամբ մոլորվելով, մարմնավոր շահի համար ակնառություն ու երեսպաշտություն է անում և հայտնի մեղավորներին ու հրապարակական հանցավորներին ու պիղծերին հաղորդում է հակառակ Քրիստոսի պատվիրանին և ս. Հայրապետաց ու ժողովների հրամանին¹: Տալ սրբությունը «չներին ու խոզերին» ավելի դատապարտելի է և գերագույն անհավատության նշանակ: Այդպիսիներին պետք է քահանան դեռևս ապաշխարության կոչե, խրատե, ուղղե և հետո արժանացնե մեղսաքավիչ ս. խորհուրդին: Ապա թե ոչ՝ ինչպե՞ս կարող է քահանան հաղորդել նորան, որ դեռ հայտնապես կարոտ է ապաշխարության ու դարձի, և կեղծավորությամբ ու սրբապղծությամբ ասել. «Մարմին եւ արիւն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, եղիցի քեզ փրկութիւն եւ առաջնորդ յանվախճան կեանս. ամէն»:

Վերոհիշյալ բոլոր սկզբունքներն ու կարգերը գեղեցկապես ներկայանում են ս. պատարագի արարողության մեջ, որում նախքան պատարագի բուն արարողությունը խորհրդավորապես կատարվում է ամբողջ միաբանության թե՛ արժանացման ու թե՛ սիրո հաղորդակցության կարգը: Քահանայի զգեստավորության միջոցին հիշեցնվում է մաքրության անհրաժեշտությունը սաղմոսներով և 12 անգամ «տեր ողորմեա՛» կրկնել տալով: Ապա «Խորհուրդ խորին» գեղեցիկ շարականի մեջ ամփոփվում է Քրիստոսի փրկագործության խորհուրդը, հետո վերստին մաքրության սաղմոսն է ասվում (ԻԵ), և միայն այնուհետև ելնում է քահանան և, թողություն խնդրելով պաշտոնակիցներից ու եղբայրնե-

¹ «Արդ, հայեա՛ յամձն քո՝ քահանայդ, եւ ծանի՛ր զքեզ՝ զի՞նչ է վաստակ քո քահանայութեանդ, եւ զի՞նչ գործ ստացեալ ունիս: Ոչ հերկահար եւ ժողովրդեանդ, եւ ոչ արտունձ ու կամոդ, այլ յուսուցանել եւ ի խրատել կարգեցար, մերժել եւ յանդիմանել: Այս է գործ քահանայութեան եւ միշտ հարկ հանապազ, զի վասն այնորիկ այսպիսի պատուով պատուեցաւք եւ իշխեք ամենեցուն, զի գայսպիսիսն քննեցեք եւ յանդիմանեալ մերժեցեք»: Ս. Հովհ. Մանդ., 169:

րից, սեղան բարձրանում: Եվ մինչդեռ մի կողմից խոստովանվում է. «Խնդա՛ յոյժ, դուստր լուսոյ, Մայր Սուրբ Կաթողիկէ, մանկամբք քո Սիրոն. զարդարեալ պճնեա՛ հարսն պանծալի երկնանման լուսաճեմ խորան, զի օծեալն Աստուած էնն ՚ի յէջն անծախապէս ի քեզ միշտ պատարագի. Հօր ի հաշտութիւն մեզ ի քաւութիւն բաշխէ զմարմին եւ զարիւն իւր սուրբ...»: Մյուս կողմից հաճախ հիշվում է միաբանութեան ճշմարիտ հավատքի մեծ նշանակութիւնն Աստուծո առաջ, զորօրինակ, ննջեցելոց հիշատակի համար ասվում է. «Մանաւանդ զի հաւատով մատուցուք զպատարագս, հաշտեսցի Աստուածութիւնդ եւ հանգուցէ զհոգիս նոցա»¹:

Այս ս. խորհուրդի հրաշալի բարձրութիւնն է պատճառ, որ Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու ոչ միայն ամբողջ աստվածաշտութիւնն է պէս նորա արարողութեան մեջ ամփոփվում է, այլև ամբողջ եկեղեցին յուր հաղթապանծ անդրանիկներով, բոլոր պաշտոնյաներով և միաբաններով, սեռով ու հասարակ յուրյանց հանապազօրյա գոհաբանութիւններով, փառաբանութիւններով ու խնդրվածներով հանդիսապէս ներկայանում են այստեղ և երկրպագում ու երկնային սրբասացութեան երգակցում: Ս. Պատարագով երկինքն իջնում է երկրի վրա և մեզ յուր փառակցութեան մեջ գրավում, վասնզի Ս. Սեղանի վրա Քրիստոս թագավորաբար ու խորհրդավորապէս բազմում է՝ ինչպէս Գողգոթայի վրա, ըստ աստվածային հավիտենական և ոչ ժամանակավոր տնօրինութեան: Այնտեղ բազարջ նշխարն և անապակ գինին, քահանայի առ Հայրն առ Աստված աղոթելով և Քրիստոսի փրկագործական այս մեծ խորհուրդի տնօրինութիւնը պատմականապէս աղոթքի մեջ ամփոփելովը, դառնում են Քրիստոսի մարմինն և արյունը, ըստ այնմ, թե՛ «բաժակն օրհնութեան, զոր օրհնեմք, ոչ ապաքէն հաղորդութիւն է արեանն Քրիստոսի, հացն, զոր բեկանեմք, ոչ ապաքէն հաղորդութիւն է մարմնոյն Քրիստոսի»²: Խորհուրդի կատարման համար քահանան նախ աղոթում է. «Աւար-

¹ «Պատարագն կենդանեաց է սուսել, քան մեռելոց, որպէս բանք պատարագին ուսուցանեն: Եւ այն՝ յոյս եւ հաստ ունողաց է, եւ ոչ, որ դրամ տայ ինչ»: Ս. Գրիգոր Նարեկացի, Մեկն. Ժամ., 418:

² Ա. Կոր., Ժ 16. Հմմտ. Եղիշե, 204:

տե՛ս՝ զսա ի խորհրդականութիւն մարմնոյ եւ արեան Միածնի քո, դեղ թողութեան մեղաց պարգեւեա՛ ճաշակողացս զհացս զայս եւ զբաժակս»։ Ապա աղոթքի ընթացքում պատմում է խորհուրդի տնօրինութեան պատմութիւնն, ինչպես պատմված է Նոր Կտակարանում վերջին ընթրյաց Ավետարանում, ու հայտնում է Քրիստոսի խոսքերի էությունը. «Առէք կերէք, այս է մարմինն իմ, որ վասն ձեր եւ բազմաց բաշխի ի քաւութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց»։ և «Արբէք ի սմանէ ամենեքեան, այս է արիւն իմ Նորոյ Ուխտի, ու յաղագս ձեր եւ բազմաց հեղանի ի քաւութիւն մեղաց»։

Հետո քահանան աղաչում է Աստուծոց ուղարկել յուր մշտնջենակից Ս. Հոգուն «յառաջի եղեալ ընծայի» մեջ, երիցս աղոթում է մարմնի, երիցս արյան ու երիցս՝ մարմնի ու արյան համար միասին՝ ասելով. «Որով զհացս եւ զգինիս օրհնեալ, մարմին եւ արիւն ճշմարտապէս արասցես Տեառն մերոյ եւ Փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի՝ փոխարկելով Հոգևովդ քով Սրբով»։ Ըստ որում և Ս. Հոգու իջմամբ կատարվում է ս. խորհուրդը վերջնականապէս ու ճշմարտապէս։ Այնուհետև Քրիստոսի մարմինն և արյունն, ունենալով աստվածային զորութիւնն ու ներգործութիւնն, լինում են ամենքիս համար «յանդատապարտութիւն, ի քաւութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց» և սնունդ, հաղորդութիւն Քրիստոսի հետ և զորացումն դեպի աստվածաշնչական ճշմարիտ կյանք։ Եվ ինչպէս որ հաստատապէս այժմ Քրիստոսի հետ միանում ենք հաղորդութեամբ, սնվում ու գորանում, այնպէս էլ համոզված ենք, որ նորա հետ կլինինք և հանդերձալում։ Ըստ որում և այդ հավաստիութեան հայտարար է սեղանի անշարժ հաստատութիւնը ճշմարիտ վե՛մ Քրիստոսի վրա¹։

Հարկավ այս փոխարկումը ոչ թե տեսանելի է, այլ խորհրդավոր, ուստի և Ս. Հովհան Մանդակունին գրում է. «Այլ մի՛ իբրեւ ի լոկ հաց հայիցիս, եւ մի՛ իբրեւ զգինի համարիցիս եւ տեսանիցես, զի ոչ տեսանելի է ահաւորութիւն ս. խորհրդոյն, այլ իմանալի զօրութիւնս. քանզի ոչինչ տեսանելի աւանդեաց մեզ

¹ «Հաստատութիւն սեղանոյն ի վերայ սեանն, յօրինակ բեւեռապինդ գոյոյ Տեառն ի վերայ խաչին եւ բարձր, քան զբեմն ի վերայ սեղանն, այն է Աշխարհայեցողոյ Տեառն, զի զամենեւին զմեզ առ ինքն ձգեսցէ»։ Մաշտոց։ Ս. Հովհ. Իմաստ., էջ 5, 6, 7։

Քրիստոս ի խորհուրդ եւ ի մկրտութեան, այլ իմանալի...: Եւ մենք ճշմարիտ հաւատով զՔրիստոս իմանամք, ի վերայ սեղանւոյն, ի նա մերձենամք, զնա տեսանեմք, զնա շօշափեմք, զնա համբուրեմք, զնա առնուծք ի ներքս եւ ընդունիմք եւ լինիմք մարմին եւ անդամք եւ որդիք Աստուծոյ»^{13*}, և ինչպես տեսանք նաև ս. առաքյալի խոսքերից, նա «սրբութիւն սրբոց» է, ահաւոր է և անարժանությամբ վայելողին պատժող, անարժանությամբ մատուցանողին դատապարտող¹. Ըստ որում, պետք է միշտ հիշել ս. Հայրապետի խոսքը. «Յորժամ վկայութիւն մտացն սրբութեան քուժ ոչ վկայէ, յայտնի է, եթէ մերձենալն քո ի ս. խորհուրդն ոչ է ըստ կամացն Աստուծոյ...: Եւ եթէ միտք քո վկայեն քուժ սրբութեանդ, ըստ կամացն Աստուծոյ է մերձաւորութիւնդ: Ապա եթէ խղճիւ մերձենայցես, գիտեա՛, զի դատապարտեալ ելանես եւ անօրէն բան գամենայն անօրէնս»²:

Այսպիսով, յուրաքանչյուր հավատացող վայելում է այն պատարագի շնորհն, որով Քրիստոս խորհրդավորապես պատարագվում է իբրև «անարիւն զենումն» ս. սեղանի վրա յուր մարմնով և արյամբ, ինչպես արյունալի զենամբ պատարագվեց խաչի վրա: Այլև յուրաքանչյուր հավատացող մասնակցում է այն տերունական ընթրյաց, որին ներկա էին միայն Քրիստոսի անձնվեր առաքյալք: Վերջապես յուրաքանչյուր հավատացող ընդունում է այն ս. խորհուրդն, որով ինքը մեռնում է մեղքի համար, նոր կյանք ստանում, միանում Քրիստոսի հետ և հավիտենական կյանքի հարության լույս ընդունում: Այդ միությունը պինդ պահվում է Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցում, ըստ որում և քահանան բաշխում է թե՛ մարմինն ու թե՛ արյունն այն բոլոր հավատացելոց, որոնք, յուրյանց մեղքերը զղջալով և ապաշխարելով,

¹ Տե՛ս Պատարագամատուց և Ընդհանր., էջ 135:

² Ս. Հովհան Մանդակունի, էջ 166. տե՛ս և Հարց., 339: Հաղորդության խորհրդավոր բարձրությունը լավ որոշված է Ս. Ներսէս Շնորհալու թղթում. «Ձի թէ Մովսիսի ասացաւ յԱստուծոյ ոչ կոխել մեռեալ մորթովք գտելիւ, ուր երեւեցաւ հուր աստուածութեան, որքա՞ն մեզ արժան է լուծանել նախ զմեռելութիւն մեղաց ի մեզ, եւ ապա յԱստուածային մերձեցալ խորհուրդ, զի ոչ խօսել ընդ Աստուծոյ, ըստ Մովսիսի կալ մեր առաջի, եւ կամ տեսանել գլխոյն Աստուծոյ, այլ ձեռք օշափել զանշօշափելիւ, եւ շրթամբք համբուրել զւերն, եւ բերանով ճաշակել զկերակրիչն ամենայնի, եւ ի սիրտ ընդունել, եւ հոգով միանալ ընդ նոյն, եւ լինել Աստուած շնորհք ընդ Աստուծոյ միատրելովն»: Ընդհ., 74:

զորանում են հավատքով ու մոտենում Քրիստոսին: Այդ միութիւնի փառավոր հաստատութիւնն է, որ ըստ առաքյալի հրամանին՝ քահանան Քրիստոսի միութիւնի օրինակով կարող է միմիայն միանգամ մեկ նշխար և մեկ բաժակ պատարագել, որպէսզի ամենքս էլ միանանք ի մի Քրիստոս. «Զի մի հաց, մի մարմին եմք բազումքս, զի ամենեքին ի միոջէ հացէ անտի վայելեմք»: (Ա Կոր., Ժ 17):

Հաղորդութիւնի խորհուրդի կատարման ու վարդապետութիւնի մեջ Հռովմեական եկեղեցին չափազանց ջոկվում է մեզնից: Հռովմեականք ասում են, որ իբր թե հացն ու զինին փոխարկվում են Քրիստոսի մարմնի և արյան այն ժամանակ, երբ քահանան ասում է Քրիստոսի խոսքերն «առէք» և այլն, ուստիև առաքելական պատարագամատուցից բոլորովին դուրս են հանել Ս. Հոգու իջումը խնդրող աղոթքը: Այս տեսութիւնը զարգացավ դոցա մեջ գլխավորապէս ԺԴ և ԺԵ դարում և ոչ մի արդարացուցիչ հիմք չունի: Մենք գիտենք, որ Քրիստոս «առէք» ասելուց հետո պատվիրեց. «Զայս արասջիք առ իմոյ յիշատակի» (Ղուկ., ԻԲ 19. Ա Կոր., ԺԱ 24, 25), և ուրեմն պետք է պատարագը կատարվի Քրիստոսի նմանողութեամբ, իսկ մեզ հայտնի է, որ Քրիստոս, առնելով հացն ու զինին, նախ օրհնեց, հետո գոհացավ և ապա հրամայեց ճաշակել՝ տալով աշակերտներին: Այդպէս էլ ասում է Քրիստոնեական եկեղեցին առաքելական ժամանակներից սկսած, նախ՝ աղոթելով առ Հայրն Աստված^{114*}, ապա՝ տալով պատարագի կարգի պատմութիւնն, հետո՝ աղաչելով Ս. Հոգու իջումն և հետո՝ միայն ժողովուրդի փրկութիւնի նվիրելով: Այդպէս են թե՛ բոլոր հին պատարագամատուցները և թե՛ եկեղեցական հայրերի՝ Կյուրեղ Երուսաղեմացու, Բարսեղ Մեծի, Ոսկեբերանի և այլոց բազմաց վկայութիւնները^{115*}:

Երկրորդ՝ Հռովմեական եկեղեցին ԺԲ դարից փոքր առ փոքր սկսավ և ԺԵ դարում Կոնստանցի, Բագելի ու Տրիդենտյան ժողովներով վերջնականապէս կարգ դարձնելով՝ հակառակ է ընթանում Ավետարանին, երբ միմիայն մարմնիցն է հաղորդում ժողովրդականներին, այդ նոցա բավական համարելով, իսկ արյունը վերապահում է միմիայն հոգեւորականներին: Այս մոլորութիւնն ակներև է, վասնզի Քրիստոս, ինչպէս տեսանք, ոչ թե միմիայն

մարմին տվավ, այլև արյունը և պատվիրեց երկուքն էլ վայելել, այլև վերջնականապես ասաց. «Եթէ ոչ կերիցէք զմարմին Որդւոյ Մարդոյ եւ արբջիք զարիւն նորա, ոչ ունիք կեանս յանձինս: Որ ուտէ զմարմին իմ եւ ըմպէ զարիւն իմ, ունի զկեանսն յաւիտենականս, եւ ես յարուցից զնա յաւուրն յետնում: Զի մարմին իմ ճշմարիտ կերակուր է, եւ արիւն իմ ճշմարիտ ըմպելի: Որ ուտէ զմարմին իմ եւ ըմպէ զարիւն իմ, նա յիս բնակեսցի, եւ ես՝ ի նմա» (Հովհ., Զ 53-57. Ա Կոր., Ժ 15, 21. ԺԱ 23): Այս խոսքերի մեջ բազմիցս կրկնվում է նույն պատվերը հակառակ հռովմեական մոլորութեան: Նույնն են հաստատում ոչ միայն եկեղեցական ս. Հայրերն, այլև՝ հռովմեական քահանայապետները Ե դարում՝ Լեոն ու Գելասիոս. մինչդեռ հռովմեականք յուրյանց մոլորութեան իբրև ապացույց չունին և ոչ մի վկայութիւն կամ հիմք, բացի անձնական բացատրութիւններից, թե՛ տաք երկիրներում հիվանդները գինուց զզվում են և այլն¹:

Երրորդ՝ հռովմեականք չարաչար մոլորվում են՝ զրկելով հաղորդութիւնից երեխաներին և թողնելով այդ նոցա գիտակցական հասակին: Այս մոլորութիւնը մտավ այդ եկեղեցու մեջ ԺԲ դարից և եթե նոքա կամենում են միմիայն գիտակցական հավատք ունեցողին հաղորդել, պարտավոր են նույնպես միմիայն այդպիսիներին մկրտել և ոչ թե նաև մարդկանց: Եվ եթե մանուկները, ըստ Ավետարանին (Ղուկ., ԺԸ 15), արժանի են մկրտութեան, անշուշտ արժանի են նաև Քրիստոսի մարմնի և արյան հաղորդութեան, առանց որին նոքա «ոչ ունին կեանս յանձինս»: Զարմանալի է, որ հռովմեականք յուրյանց մոլորութիւնը ծայրահեղութեան են հասցնում, արհամարհելով Քրիստոսի պարզ և ակնհայտի պատվերն անգամ՝ «Արբեք ի սմանէ ամենեքին» (Մատթ., ԻԶ 27. տե՛ս և Փարպ., 210):

Չորրորդ՝ հռովմեական եկեղեցին, Հունաց հետ համամիտ, թերևս երկու բնութեան վարդապետութեան ազդեցութեան տակ սկսավ հաղորդութեան մեջ մի քանի կաթիլ գաղջ ջուր խառնել, իսկ հույները մինչև իսկ բաղարջի տեղ խմորուն հաց գործածել:

¹ Հմմտ. Հարց., 599. «Յայտնապէս զարիւնն ոչ տայք եւ ծածկապէս՝ զմարմինն, զի յօրհնեալ մարմնոյն ոչ տայք, այլ սոսկ հաց, որ մի բեմն»: Տե՛ս և Հակովբ պատրիարք, Ըրագ ճշմարտութեան, Կ. Պոլիս, 1756:

Սակայն Քրիստոս վերջին ընթրյաց միջոցին ասաց՝ «արիւն իմ նորոյ ուխտի» և «ոչ արբից է բերոյ որթոյ, մինչեւ արբից զդա ընդ ձեզ նոր յարքայութեան Հօր իմոյ» (Մատթ., ԻԶ 29. Մարկ., ԺԴ 25. Ղուկ., ԻԲ 18): Եվ այս խոսքերը պարզ ցույց են տալիս, որ անապակ գինին է կարող նյութ լինել Քրիստոսի անապական արյան: Իսկ նորա կողմից բղխած վտակը, արյան ու ջրի բաժանվելով, արվեց մեզ մեկն իբրև նյութ հաղորդության և մյուսն, որ նշանակ էր նորա մահվան, իբրև նյութ մկրտության (Հու., Զ 3): Այդպես են ասում և եկեղեցական հին Հայրերը, ինչպես Եփրեմ Խուրի, Գրիգոր Նյուսացին^{116*}, այլև Հովհան Ոսկեբերանն, որ գրում է. «Ի յերկուց աղբերացն, որ ելին ի կողիցն Տեառն, շինեցաւ եկեղեցի, քանզի ջրովն ծնանիմք վերստին աւագանաւն, եւ արեամբն սնանիմք՝ ճաշակելով զնա»^{117*}: Այդպես և երգում է Ս. Ներսես Շնորհալին.

«Կրկնավտակ կողին աղբերբք
Եկեղեցի իւր հաստատի.
Ջրովն մաքրի, զարիւնն ըմպէ,
ՋՈրդի ընդ Հօր փառաւորէ»¹:

Այսպես և խմորուն հացը Ս. Գրքում պիղծ է կոչված և մեղքի նշան է համարվում², իսկ բաղարջ մաքուր հացը, որ ուտում էին Հին Ուխտում իբրև նախատիպ Քրիստոսի սուրբ մարմնին, և դրվում էր հառաջավորաց սեղանի վրա «յօրինակ մարմնոյն Քրիստոսի», հարմար է «կուսածին եւ անախտական մարմնոյն»³:

¹ Հմմտ. Մեկն. Ավետ., Մատթ., Ծար., 268, 272. Հարց., 341. Գրիգոր Արշար., էջ 10. «Ի Կողսն խոցեցաւ եւ եհան մեզ անտի ջուր փրկութեան ի լուսցումն սրբութեան ապաշխարութեան՝ յաղագս կենաց մերոց. եւ ինքն վասն մեզ հաց եղեւ եւ զարիւնն իւր ըմպել ետ մեզ, զի զմարմինն ի մարմինն յատնեսցէ եւ արիւնն՝ յարիւնն, զի զաստուածութիւնն յողիս մեր միացուցեալ, զմեզ ընդ ս. Հոգւոյն, եւ ի վախճանի զմեզ բնակիցս աստուածութեանն արասցէ»: Ս. Ներսէս Մեծն (Առ Բյուզ., 78): «Ելեալ անտի ջուր ի լուսցումն Աւագանին սրբոյ, եւ արիւնն բաժակ Նորոյ ուխտի. զի ջրովն սրբեցուք զանձինս ի մեղաց, եւ արեամբն չարչարակից լիցուք մահու յաշի անոր»: Եղիշէ, 285. Տե՛ս և Դրախտ ցանկալի, 336-378. Պողոս Տարոնեցի, անդ. էջ 183-212:

² Մատթ., ԺԶ 6, 11. Մարկ., Ը 15. Ղուկ., ԺԳ 21. Ա Կոր., Ե 7, 8. Ա Թագ., ԻԱ 4. Եղիշէ, 245:

³ Ընդհանր., 133, 177-183. «Օրինադրէ ամենեցուն, որք լեզգիպտական անհաւատութենէն ելանիցեն եւ ի վերին աշխարհն անտեսաց ճանապարհորդեցին, խմոր մեղաց ո՛չ բառնալ ընդ ինքեանս, այլ կերակրիլ անապական եւ աստուածային հացին՝ զգալեան եւ իմանալեան, այսինքն՝ մարմնովն Աստուծոյ, եւ բանին, որ ելանէ ի բերանոյ անոր»:

Եվ հինգերորդ՝ շատ նշխարով և մի օրում մի քանի անգամ են պատարագում հակառակ Քրիստոսի միության օրինակին: Այդպես և հաճախ պատարագն ոչ թե միաբանական աղոթքով է մատուցանվում, այլ մի եկեղեցում մի քանի քահանայք լռիկ պատարագում են, որ հակառակ է Քրիստոսի պատարագի խորհուրդին¹:

Բողոքականք ևս, հակառակ ընթանալով հռովմեականաց այն վարդապետության, որով ս. խորհուրդը առանց մարդու հավատքին նյութականապես ներգործող է ներկայանում, ուսուցանում է մոլորաբար, որ թեև հաղորդությունը խորհուրդ է և հիշեցնում է մեզ Գողգոթայի պատարագը, միայն թե չունի նույն պատարագի նշանակությունը, և բաղարջն ու գինին չեն դառնում Քրիստոսի մարմինն ու արյունը: Այլ իբր թե հաղորդության մեջ հացն ու գինին մնում են նույն էապես ու խորհրդավորապես, սակայն Քրիստոս աներևութապես ներկա է լինում յուր մարմնով «հացի մեջ, հացի հետ ու հացի տակ»՝ ըստ Լուծերի: Ուրեմն հաց, ըստ նոցա, տեսանելի նշանակ է, որով Քրիստոս հաղորդակցում է յուր հավատացելոց հետ: Սակայն ինչպիսի՞ նշանակ կլինի, երբ Քրիստոս ներկա է նորա մեջ, կամ Քրիստոս ինչպե՞ս կարող է մարդկային բնությամբ էապես բողոքականաց բոլոր հաղորդությունաց մեջ ներկա լինել: Եվ մի՞թե այդ հակառակ չէ Ավետարանին², քանի որ բոլորովին խառնում է ու ծիծաղելի դարձնում Քրիստոսի մարդեղության խորհուրդը, մանավանդ որ հաղորդությունն էլ ավելորդ է դառնում, վասնզի ուրեմն ամենայն բողոքական հաց ուտելիս ու գինի խմելիս, ըստ այդմ, հաղորդվում է Քրիստոսի մարմնին և արյան: Հետևաբար և հաղորդությունն ոչ միայն պատարագ չէ, այլև Գողգոթայի հետ կապ չունի, մեռնողներին հաղորդելու պետք չկա և մինչև անգամ չպետք է երկրպագել հաղորդության կամ թե պետք է հացն ու գինին միշտ երկրպագել, որոնք անբաժան են Քրիստոսից՝ ըստ այդ մոլորության:

Այլ եւ գմանանայն, որ օրինակ էր կենացս հացի՝ ըստ Պողոսի, անխմոր եւ ոչ խմորեալ ուտէիմ յանապատիմ»: Տե՛ս և Դրախտ. անդ., Պող., Տար., անդ:

¹ Մեր մէջ մի եկեղեցում սեղանների քանիոնությունը լոկ ճոխությամբ համար է, որի դեմ բողոքում է Ներ. Լամբ.: Մեկն., էջ 108:

² Մատթ., ԻԸ 5-7 Մարկ., ԺԷ՛ 6-7. Հովհ., Ի 17-19. Գործք, Ա 11. Գ 21:

Բայց նոցանից ավելի առաջ գնացին վերանորոգված բողոքականք և սկսան ուսուցանել (Յվինգլի ու Կալվին), որ Քրիստոս ներկա չէ հաղորդության մեջ, այլ հավատացողները և ոչ անհավատները, ուտելով հացն ու ճաշակելով գինին, հոգևորապես սնվում են Քրիստոսի մարմնից և արյունից, իսկ այդոնք նշանակներ են և միայն հիշեցնում են մեզ Քրիստոսի պատարագը: Այս եզրակացության եկան այդ երկու աղանդավորները յուրյանց վիճաբանությունից հետո:

Այս հերետիկոսության դեմ բավական է, եթե հիշենք Քրիստոսի այն խոսքերն, որոնք գայթակղեցնում էին հրեաներին. նա ասաց. «Ես եմ հացն կենաց, որ յերկնից իջեալ: Եթէ ոք ուտիցէ ի հացէ յայսմանէ, կեցցէ ի յաւիտեան. եւ հացն, զոր ես տաց, մարմին իմ է, զոր ես տաց վասն կենաց աշխարհի»: Հրեայք վիճեցին, թե ինչպե՞ս կարելի է, որ Քրիստոս տա յուր մարմինն ուտելու, սակայն նա հաստատեց յուր ասածը¹. «Ամէն, ամէն ասեմ ձեզ. եթէ ոչ կերիջիք զմարմին Որդւոյ Մարդոյ եւ արբջիք զարիւն նորա, ոչ ունիք կեանս յանձինս: Որ ուտէ զմարմին իմ եւ ըմպէ զարիւն իմ, ունի զկեանսն յաւիտեանականս, եւ ես յարուցից զնա յաւուրն յետնում: Զի մարմին իմ ճշմարիտ կերակուր է, եւ արիւն իմ ճշմարիտ ըմպելի է: Որ ուտէ զմարմին իմ եւ ըմպէ զարիւն իմ, նա յիս բնակեսցէ, եւ ես ՚ի նմա: Որպէս առաքեաց զիս կենդանին Հայր, եւ ես կենդանի եմ վասն Հօր. եւ որ ուտէն զիս, եւ նա կեցցէ վասն իմ: Այս է հացն, որ յերկնից իջեալ. ոչ որպէս կերան հարքն ձեր զմանանայն եւ մեռան. որ ուտէ զհացս զայս՝ կեցցէ յաւիտեան»: Այս խոսքերի համար աշակերտները գայթակղվելով հեռացան, և Քրիստոս հարցրեց 12 առաքյալներից, թե արդյո՞ք նոքա էլ են ուզում գնալ, բայց նոքա չուզեցան հեռանալ: Եվ վերջին ընթրիքին սահմանեց Քրիստոս, որ հավատացյալք միշտ հաղորդվին յուր մարմնին և արյան, ինչպես տեսանք: Ուստիև առաքյալը պատվիրում է անարժանությամբ չճաշակել, վասնզի անարժանությամբ ճաշակելը դատապարտություն է անձին (Ա Կոր., Ժ 16-21. ԺԱ 23-29): Թող ուրեմն նա դատապարտե դոցա. «Բաժակն օրհնութեան, զոր օրհնեմք, ո՞չ ապաքէն հաղորդու-

¹ Հովհ., Զ 48-59:

*Թիւն է արեանն Քրիստոսի. հացն, զոր բեկանեմք, ո՞չ ապաքէն
հաղորդութիւն է մարմնոյն Քրիստոսի...: Այլ զոր զոհենն հեթա-
նոսք, դիւաց եւ ոչ Աստուծոյ զոհեն, ոչ կամիմ զձեզ հաղորդս
դիւաց լինել, քանզի ոչ կարէք զբաժակն Տեառն ըմպել եւ զբա-
ժակն դիւաց. եւ ոչ կարէք ի սեղանոյ Տեառն վայելել եւ ի սեղա-
նոյ դիւաց»: «Այսուհետեւ որ ուտիցէ զհացս կամ ըմպիցէ զբա-
ժակս Տեառն անարժանութեամբ, պարտական եղիցի մարմնոյ եւ
արեան Տեառն»:*

ԽԵ.

Ե. ՊՍԱԿ ԱՄՈՒՍՆՈՒԹՅԱՆ

Պ սակը Եկեղեցու այն ս. խորհուրդն է, որով երկու հեռավոր անձնավորություններ՝ այր ու կին, ստանում են աստվածային օրհնություն, խորհրդավորապես միանում են իրար հետ, մի մարմին են դառնում և, մշտական կենակցության ուխտի մեջ մտնելով, ըստ Քրիստոսի և յուր Եկեղեցու միությունակին, նվիրվում են միասին Աստուծո արքայության հառաջագիմության համար աշխատելուն և նորա բաղկացուցիչ ընտանիքը կազմելուն¹: Ուստիև պսակված ամուսնությունն ամենասերտ դաշնն է, ամենասերտ կապն է, ամենասերտ ուխտն է, որ կարող են առհասարակ երկու մարդ ունենալ իրար հետ: Ո՛չ ազգականությունն ու ո՛չ բարեկամությունը չեն կարող երբեք այդ աստիճանի մտերմություն ներշնչել մի դաշնակցության կամ ուխտի մեջ: Մարդկային ոչ մի դաշն չի կարող տղամարդին կամ կնոջը այնքան նեցուկ ու խրախույս լինել առաքինական հանդիսի և աստվածային արքայության ընտանիք կազմելու գործի մեջ, որքան այն ամուսնությունն, որ Եկեղեցու այդ ս. խորհուրդով մտնում է Աստուծո օրհնության վայելքների ու նորա արքայության անդամակցության մեջ: Աստուծո արքայության մշտական ընտանիքը լինելու համար անհրաժեշտ է, որ Աստված ճանաչե ամուսնացողներին յուր արքայության ընտանիք և առատապես պարգևե նոցա յուր շնորհներն, ապա թե ոչ՝ ամուսնությունը կդառնա լոկ աշխարհային մի պատահար և անցական գործ, չի ծառայիլ առաքինության ու վեհության, տեական նպատակներ չի ունենալ, մարմնականը կտիրապետե, և մարմնապես առավել ուժեղը յուր քմահաճույքներին կծառայեցնե ամուսնությունն ու յուր հավասարին կամ կողակցին: Ուստի Քրիստոս առանձնապես

¹ Ծն., Բ 18, 24. Թ 1. Եփ., Ե 23. Ծն. Ա 28. Եփ., 2 4. Ա Տիմ., Դ 1-5: Գործունյա զույգի պղպիսի մի օրինակ են Ակյուղա և Պրիսկիղա ամուսնացեալը: Գործք, ԺԸ 2-26. Հն., ԺԶ 3. Ա Կոր. ԺԶ 19. Բ Տիմ., Դ 19:

չեչտում է աստվածային տնօրինութեան այս ս. խորհուրդն՝ ասելով. «Թողցէ այր զհայր եւ զմայր եւ երթիցէ զհետ կնոջ իւրոյ, եւ եղիցին երկոքեան ի մարմին մի: Ապա ուրեմն ոչ են երկու, այլ՝ մի մարմին, արդ՝ զոր Աստուած զուգեաց, մարդ մի մեկնեացէ» (Մատթ., ԺԹ 5-6): Ուրեմն յուրաքանչյուր տղամարդ, բաժանվելով յուր ծնողներից, յուր ազգային ընտանիքից, առնում է մի այլ կին, նորա հետ մի մարմին է դառնում Աստուծո ս. խորհուրդով և օրհնութեամբ ու, հակառակ մարդկային բոլոր չար հակումներին և անասնական չարակամութեանց, մի նոր ընտանիք է դառնում երկնավոր արքայութեան մեջ (Ա Տիմ., Դ 1-8. Եբր., ԺԳ 4):

Աստված, ստեղծելով Ադամին և Եվային, սահմանեց ամուսնութեան միութիւնը և ապա «օրհնեաց զնոսա Աստուած եւ ասէ՝ «Աճեցէք եւ բազմացարուք»¹: Եվ քանի որ Աստուծո ամբողջ ստեղծագործութեան կատարումը մարդով եղավ, ամենայն ինչ մարդու համար ստեղծվեց, մարդը դարձավ ամեն արարածների տերն ու նպատակը, և Աստուծո Միածին Որդին մարդու համար եկավ աշխարհ, պարզ է, որ այր ու կին ևս Աստուծո օրհնութեամբ պետք է ընտանիք դառնան և, Աստուծո արքայութեան տարր կազմելով, ծառայեն նորա զարգացման երկրի վրա: Թերի կլիներ քրիստոնեական եկեղեցու աստվածային շնորհաբաշխութեան շրջանը, եթե անհատին վերածնելուց հետո ամեն շնորհներ տար մարդկանց հոգով սրտով հառաջադիմելու աստվածային ճանապարհի վրա ու նորա արքայութեանը մտնելու, իսկ նույն այդ արքայութեան անդամներ ընծայող դաշնակիցներին սրբութեամբ, աստվածային օրհնութեամբ ու ս. խորհրդով չդարձնէր Աստուծո արքայութեան ընտանիքն և կամ սիրո միութիւնը: (Հովհ., Բ 1-11): Աստված սեր է, և մեր երանութիւնը իրագործվում է սիրով Աստուծո հետ միանալով, հետևաբար չկա սեր, չկա երանական միութիւնն այնտեղ, որտեղ չկա Աստուծո օրհնութիւնը: Իսկ միութիւնն, որ սիրո և ճշմարտութեան միութիւնն է, չի կարող Աստուծո արքայութեան իրականացման տարր կազմել այս աշխարհում, չի կարող Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու հիմնական պատկերը դառնալ: Ինչ անհատ խորթ է Աստուծուց կամ Քրիս-

¹ ԾԱՌ., Բ 22-24. Մատթ., ԺԹ 13-15:

տոսի հետ միացած չէ ու Քրիստոսի մարմինը չէ, նա կտրված է Եկեղեցուց, նա կանգնած է առանձնակի իբրև եսապաշտ, որ դեռ կարոտ է Աստուծո ընդհանուր նախախնամության դաստիարակության: Ըստ այսմ՝ ինչպես որ Քրիստոս վերջնականապես ճշտեց ու սրբագործեց այն բոլոր ճանապարհներն, որոնցով պետք է մտնենք Աստուծո արքայությունն, այնպես էլ հաստատուն, սուրբ և աստվածադիր հիմունքների և սկզբունքների վրա հաստատեց այն ուխտն, որտեղից պետք է Աստուծո արքայության համար երկյուղած ու ճշմարտասեր հավատացյալք, առաքինի և աշխատասեր անձինք, Աստուծո որդիներ ելնեն. և կամ թե, որ պետք է ներկայացնե Եկեղեցու տարր կազմող պատկերը՝ սիրո արտաքին իրականացումը: Այնպես որ, ամուսնության մեջ մարմնականը չպետք է նպատակ լինի, այլ՝ հոգևորը, սիրո իրականացումը, ինչպես որ առաքյալն է ասում. «Որ ունիցին կանայս, որպէս թէ չունիցին» (Ա Կոր., է 29):

Վաս նորո և Ս. Պողոս առաքյալը, խոսելով ամուսինների ճշմարիտ սիրո վրա, շեշտում է ամուսնական կապակցության մեծ նշանակությունն՝ ասելով. «Խորհուրդս այս մեծ է, բայց ես ասեմ ի Քրիստոս եւ յեկեղեցի» (Եփ., Ե 32), այսինքն նման է և փոքրիկ պատկեր է այն սերտ միություն, որ կա երկնավոր փեսա Քրիստոսի և երկրավոր հարսն եկեղեցու մեջ: Ըստ որում և այս մարմնավոր հարսանիքս է խորհուրդ հոգևոր հարսանյացն և «միավորութեան Հոգևոյս առ Աստուած, որպէս ասէ առաքեալն», - գրում է Ս. Գրիգոր Տաթևացին¹: Այդ է պատճառն, որ բարձր առաքինության ձգտող հոգևորականը նվիրվում է Քրիստոսին և կուսակրոն կյանքով կապվում Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու հետ², վասնզի, ինչպես ասացինք, ընտանիքը սիրո իրականացումն է, որով Աստուծո արքայության համար սպասավորվում է կա՛մ որդիք պարգևելով, կա՛մ սիրահորդոր գործունեությամբ և կա՛մ այդ կրկին արդյունքով: Այնպես որ, երբ մեկ հավատացյալ կարողանում է գերազույն առաքինության նվիրվել, և Քրիստոսի եկեղեցու հետ միացած կամ Քրիստոսի հետ կապված եկեղեցու

¹ Ամր. քարոզ., էջ 199. Ս. Գրիգոր Նարեկ., Մեկն. Երգոց Երգույն^{118*}:

² Մատթ., ԺԹ 11-12. Ա. Կոր., է 8. տե՛ս և վարը՝ գլ. ԽՁ:

փեսա դառնալով, գործել Աստուծո արքայության համար, նորան պետք է ամուսնությունը: Ուստիև Քրիստոս ասում է. «Բայց ոչ ամենեքեան բաւական են այդմ բանի, այլ որոց տուեալ է»¹: Կուսակրոնների գոյությունը Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցում թե՛ իրականացումն է Քրիստոսի պատվերին, առանց որի կզրկվեր նա բարձր առաքինության ճանապարհից և քրիստոնեական բարձր գաղափարն անիրագործելի կդարձներ, և թե՛ մյուս կողմից կուսակրոնությունը մի տեսանելի հարացույց է, որ ընտանիքը Աստուծո արքայության արտաքին տարր կազմող պատկերն է և սիրո արտաքին իրականացումը: Մինչդեռ ամուսնացած հոգևորականաց գոյությունը Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցում ակներև ապացույց է, որ ամուսնությունն ոչ թե խոտելի է, այլ ընդհակառակն՝ աստվածային մի կարգավորություն է և Աստուծո առաջ հաճելի:

Այսպիսով, Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին թե՛ օրհնությամբ և թե՛ օրինակով հաստատում է սիրո արտաքին իրականացումը կամ ընտանիքը, որ ներկայացնում է յուր մեջ մարդկային սիրո ամենասերտ կապակցությունը: Սակայն ընտանիքը միմիայն յուր գոյությամբ չէ ծառայում սիրո նպատակին, այլև յուր գործունեությամբ: Ինչպես որ Եկեղեցին ընտանիքով է պատկերացնում սիրո արտաքին իրականացումը, այնպես էլ ընտանիքի միջոցով է ընդարձակվում սիրո շրջանը: Ըստ այսմ՝ ընտանիքը թե՛ սիրո արտաքին իրականացումն է և թե՛ իրականացուցիչը: Իբրև սիրո իրականացուցիչ՝ ընտանիքը թե՛ սիրո կապերն է բազմացնում և ընդարձակում և թե՛ ինքը սիրո վարժարան է դառնում՝ բնականապես սովորեցնելով մարդկանց և գործնականապես վարժեցնելով սիրո զգացմանց համեմատ գործունեության մեջ: Այդպիսի վարժությունը սկսվում է նախ՝ երկու ամուսինների, ապա՝ ծնողաց ու որդիների, հետո՝ եղբայրների ու քույրերի, այնուհետև ամուսինների և ազգականների, ընտանիքի և ազգականների մեջ և այլն, և այլն, այնքան ընդարձակությամբ, որքան նպաստում են հանգամանքների ու հարաբերությանց բարդությունները²:

¹ Մատթ., ԺԹ 11. Ա, Կոր., Է 1, 26, 28. Կող., Բ 18. Ա, Տիմ., Դ 2-3:

² Ղուկ., ԺԴ 12. ԻԱ 16. Հո., Թ 3:

Ըստ որում ոչ մի տեսական բացատրություն չի կարող այնպես պարզել ու հաստատել սիրո որպիսությունը մարդկանց հոգում մեջ, որքան ընտանեկան սիրո օրինակն ու վարժությունը: «Սիրեսցես զընկեր քո իբրեւ զանձն քո»՝ իսկապես ընտանիքի մեջ է յուր կատարումը ստանում և ապա ճյուղավորվում դեպի դուրս:

Քանի որ ընտանիքն այսքան մեծ դեր ու մեծ նշանակություն ունի Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցում, պետք է անշուշտ Աստուծո պատվիրանաց համաձայն հիմնադրվի ու յուր կենսունակությունն ստանա, որպեսզի կարողանա արժանանալ կամ վայելել աստվածազիր ս. պսակի օրհնությունը: Այս սկզբունքն արտահայտված է նախամարդու ստեղծագործության մեջ. Աստված ստեղծեց կնոջը՝ արտահայտելով յուր կամքը՝ «արասցուք դմա օգնական ըստ դմա» (Ծննդ., Բ 18): Այդ ըմբռնեց և Ադամը, երբ ասաց. «Այս այժմիկ ոսկր յոսկերաց իմոց եւ մարմին ի մարմնոյ իմմէ»: Այս նմանությունը մի հիմնական սկզբունք էր, որից հետո Աստված օրհնեց նոցա՝ ասելով. «Աճեցէք եւ բազմացարուք եւ լցէք զերկիր եւ տիրեցէք դմա», այսինքն՝ պատվիրեց «քրտամբ աշխատել»¹ և գավակներով աճել ու տիրել²:

Աստուծո որոշած հիմնական սկզբունքն, այսինքն՝ նմանությունը, կարող է լինել մարմնավոր և հոգևոր, որոնցից բղխում են բնականաբար երկու կարգի պայմաններ. նախ՝ մարմնավոր կանոնավորություն՝ 1. առողջություն. 2. հասություն ու 3. չափահասություն, իսկ երկրորդ՝ հոգեկան կյանքի համեմատություն՝ 1. միահավատություն. 2. ամուրիություն ու 3. փոխադարձ սերտ սեր:

Մարմնավոր կանոնավորությունը անհրաժեշտ է ամուսնական կապակցություն համար և ինքնըստինքյան հասկանալի է, վասնզի առողջությունը պետք է այնքան նպաստավոր լինի, որ արգելք չդառնա կենակցության, ինչպես լինում է անբուժելի ցավերի ժամանակ, որպիսիք են բարակացավ, խելագարություն և այլն: Չափահասությունը նույնպես մի անհրաժեշտ պայման է, որ և զուգադեպ պետք է լինի երկու ամուսինների մեջ, ըստ ո-

¹ ԾԱՆԳ., Գ 16, 17. Բ 15. Ա 26-28. Բ ԹԵԱ., Գ 10:

² ԾԱՆԳ., Ա 28. Թ 1, 7

րում, կինը պետք է չափահաս լինի (17 տարեկան), և տղամարդը՝ առավել տարիներով (20-25)^{119*}: Իսկ հասությունն մի անհրաժեշտ պայմանն է թե՛ բժշկական առողջապահական, այսինքն՝ մարմնապես ու հոգեպես առողջ սերունդ ունենալու, և թե՛ սիրո ու բարոյականության գաղափարի հաստատության տեսակետից, ինչպես ասացինք վերև: Այս որոշված է Ս. Գրքում նույնիսկ ստեղծագործության ժամանակից՝ «Թողցէ այր զհայր իւր եւ զմայր իւր, եւ երթիցէ զհետ կնոջ իւրոյ, եւ եղիցին երկուքն ի մարմին մի»: Մովսեսն էլ սահմանում է այս սկզբունքը գրեթե մինչև հինգերորդ աստիճանը¹: Նույն սկզբունքը հաստատված է և Նոր Ուխտի սրբագործմամբ²: Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցում հասությունը սահմանված է բնական ազգակցության մեջ յոթը պորտի շրջանում, այսինքն՝ կարող են ամուսնանալ երկու գծի ծոռնը առնի կամ մի գոյգի առնը կոռնի հետ թեև բժշկական տեսակետից սոքա ևս չեն կարող ամուսնական վերստին կապակցության և ուրեմն որդեծնության համար բարենպաստ ու բարեհաջող համարվիլ: Որքան տարրորջ ընտանիքներից են ամուսնացողները, այնքան ավելի հուսալի է, որ միանման և միահար հիվանդություններ չեն հանդիպիլ իրար: Մյուս կողմից՝ որքան հեռու ընտանիքներից են ամուսնացողները, այնքան նոր բարեկամներով առավել ևս ապահովվելու հնարավորություն են գտնում: Եվ ինչպես բնական ազգակցությունը, նույնպես և հոգևորը մեծ նշանակություն ունի, ուստի խնամությունը թուլլատրվում է ազատապես նույն աստիճանաց մեջ, ավագանի ծննդյամբ արգելվում են վեց աստիճանով, իսկ որդեգրությամբ՝ չորսով: Ներելի հանգամանաց մեջ կանոնադրական բացառու-

¹ ԾԱՆՈՒ., Բ 24. «Մարդ ոք մարդ առ ամենայն ընտանութիւն մարմնոյ իւր մի՛ մերձեցի». Ղևտ., ԺԸ 6-25. Բ Օր., ԻԲ 30. ԻԷ 21:

² Մատթ., ԺԹ 5. Մարկ., Զ 18. Ա Կոր., Ե 1: «Պատուեր արարէք անցա, զի տղայոց կանայս մի խօսեսցի՛ն, եւ մի կատարելոցն՝ առանց զիրեարս տեսանելոյ միմեանց հաճութեամբ: Եւ դուք քահանայք, տղայոց ամենեւին իսկ պսակ մի օրհնէք մինչեւ ի կատարումն հասակի: Իսկ կատարելոցն, որոց զմիմեանս ոչ իցէ տեսեալ ի հաճոյս իւրեանց, պսակ մի իշխէք դնել առանց քննութեան եւ ցնոսին ինքեանց հարցանելոյ, գուցէ բռնադատութեամբ ծնողացն ակամայ հաւանեալ իցեն. եւ զայսպիսի հարսանիս մի իշխէք յանձն առնուլ, զի մինչեւ ցայսօր յայդպիսի անկարգութենէ բազում վնասք գնացին յաշխարհի հոգեւոր եւ մարմնատր»: Ս. Սահակ^{120*}:

թյուններ անելը, ապաշխարանք նշանակելով, Հայրապետական իրավունք է ու բարեհայեցողության առարկա:

Երկրորդ կարգի մեջ, հոգեբանական տեսակետից դատելով, անտարակույս անհրաժեշտ է փոխադարձ սեր, որպեսզի ամուսինները գրավվեն դեպի իրար և ոչ թե խորշեն ու միմիայն կենդանական կյանքի համար համբերատար լինին դեպի իրար առանց հարատևության: Իսկ այդպիսի սիրո հիմքն է նախ միահավատությունը, զի հավատքից է բխում¹ մարդու հոգեկան աշխարհի բուրյունը կյանք ու հայեցողությունը, և երկրորդ՝ անփորձ կուսական քնքշությունը, որ կարող է նորապես հակվիլ, տրամադրվիլ ու կապակցվիլ սիրո նոր պահանջների կողակցության մեջ. և անխզելի միություն դառնալ յուր կողակցի հետ: Այսպիսի կանոնավոր կապակցությամբ միայն կարող են պսակվողները լինել՝ «Մի մարմին, միաւորեալ հոգևով հեզութեան, սիրել զմիմեանս պարկեշտ վարուք, ամբիժ հոգով, առանց ամօթոյ, առանց լկտութեան պատրաստ լինել ի գործս բարիս», «սուրբ եւ անարատ միաշունչ եւ միախորհուրդ», վասնզի ինչպես երկու ամուսիններն են հոգով ու մարմնով առանձնապես, այնպես է լինում և նոցա կապակցություն ու նոցա կազմած ընտանիքը: Ինչպես նոցա հոգեկան կյանքն է, այնպես արտահայտվում է և նոցա սիրո կապն և ամբողջ ամուսնական կենակցությունը: Միայն այդպիսի պսակվողները կարող են ծառայել Աստուծո ղրած ամուսնական նպատակին, ըստ որում և միայն այդպիսիների վրա Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին կարող է պսակ դնել և ուրախությամբ երգել. «Ուրախ լեր, բերկրեա՛, հարսնացեալ Ս. Եկեղեցի, պայծառացո՛ զմանկունս քո յօրհնաբանութիւն ծագողին զչող լուսոյ ի քեզ, Մայր Եկեղեցի»:

Սույն այս բոլոր սկզբունքները թե՛ սաղմոսներով, թե՛ երգերով, թե՛ ընթերցվածներով, թե՛ աղոթքներով ու թե՛ տեսանելի արարողությամբ արտահայտվում ու ներշնչվում է այն հավատաց-

¹ «Եւ ոչ եթէ առ մեօք միայն, որ Քրիստոսի անունի բարձեալ բերեմք հաւատովքս, այլ գոր ինչ միանգամ իրք աշխարհի պաշտին, եւ որ ինչ արտաքս, քան գեկեղեցին, սակայն հաւատովք կարգին: Հաւատովք եւ օրէնք ամուսնութեան գօտարացեալն ի հաւանութիւն միաբանութեան կարգեն: Մարդ օտար յօտարէ առ ամուսնութեանն հաւասարութեան լինի տէր բերդից, գանձից եւ գերդաստանաց»: Կոչ. Ընծ., 87:

յալները մեջ, որոնք կա՛մ պսակվելիս, կա՛մ ներկա գտնվելով՝ մասնակցում են պսակի այս վե՛հ խորհուրդին: Սակայն մարդու հոգևոր աշխարհի որպիսությունից ու նորա հայեցողությունից է կախված, թե նա ինչպիսի՞ աչքով կնայե յուր կյանքի այդ մեծ քայլի վրա և ինչպիսի՞ սրտով կմտնի այդ վսեմ կապակցության մեջ, արդյո՞ք սուրբ և անկեղծավոր հավատքով, հոգով և զգացմունքով, թե՞ կեղծավորությամբ ու լկտությամբ: Ինչպես այդ քայլը կլինի, այնպես կորոշվի և նորա ապագան, և ինչպես մարդու հոգեկան աշխարհն է, այնպես կներկայանա նորան և ամուսնության նշանակությունը: «Ամենայն ինչ սուրբ է սրբոց, բայց պղծոցն եւ անհաւատից ոչինչ է սուրբ, այլ պղծեալ են միտք եւ խորհուրդք նոցա: Խոստանան գիտել զԱստուած, եւ գործովք իւրեանց ուրանան. պիղծք եւ անհաւանք եւ յամենայն գործս բարեաց անպիտանք» (Տիտ., Ա 15):

Այժմ հարց է առաջ գալիս այրիների կրկնամուսնության ու պսակի անլուծանելիության վրա:

Պսակի ս. խորհուրդի էությունն ու թե ամուսինների մի մարմին լինելը պարզապես ցույց են տալիս, որ պսակը մի անգամ է կատարվում, և ամուսնությունը մի անգամ է կայանում: Պսակվելիս ամուսինները խոստանում են իրար պատկանել ցմահ, ըստ որում, ս. Ավետարանի պատվերով տղամարդը խոստանում է սիրել յուր կնոջը յուր անձի պես, որ նշանակում է, թե ամենայն ինչ պատրաստ լինել զոհելու նորա համար իբրև ճշմարիտ սրտակից և իբրև մի մարմին նորա հետ¹: Սակայն նույնիսկ ստեղծագործության պատմությունը ցույց է տալիս, որ կնոջ հետ ստեղծվելովը գերադասություն է ստանում տղամարդը, այնպես որ առաջինը պետք է փայլի յուր պարկեշտությամբ ու համեստությամբ, իսկ երկրորդը՝ յուր տղամարդությամբ ու հոգատարությամբ: Կնոջ ու տղամարդու բնական խառնվածքն ու դիրքն անհրաժեշտապես որոշում են այս երկու տեսակ հարաբերության որպիսությունն, ըստ որում և կինը պսակվելու ժամանակ խոսք է տալիս հնազանդ լինելու տղամարդին ու երկնչելու կամ ակնածելու նորանից: Իսկ այս հնազանդությունն ու երկյուղը ոչ թե

¹ Ա. Կոր., ԺԱ 7. Է 33. Ա. Պետր., Գ 7. Կող., Գ 19:

ստրկական է, այլ այն վերաբերմունքն, որ սովորաբար ուրախությամբ ունենում ենք դեպի անձնագոհություններ մեզ սիրող և մեզ համար ապրող ու շնչող ընկերը կամ մտերիմը: Նա, որ սիրում է, չի կարող բռնակալ լինել, իսկ նա, որ սիրվում է, չի կարող չպատել, չհնազանդվել յուր անձնվեր սիրող կողակցին: Որքան էլ բարձր լինի տղամարդը, նա, երգվելով Աստուծո և ժողովրդի առաջ՝ սիրել յուր կողակցին, չի կարող որևիցե կերպով արհամարհել նորան կամ բռնանալ նորա վրա. «Այլ թէ իցէ եւս իմաստուն, չէ պարտ զօգնականն իւր արհամարհել... զի իմաստունք իմաստնոց լսեն եւ խոնարհք խոնարհաց հնազանդին: Զի որք ուղղապէս մտաց աչօք նայիցին ի պատուիրանս Աստուծոյ, եւ հոգեւոր վարիւք զքաղցրութիւն սրտին ստացեալ ունին ազատաբարոյ բարուցն հանդարտութեամբ, չէ պարտ արհամարհել զայսպիսի աղերսաբանութիւնս, քանզի երանելին Պօղոս ասէ. «Արք իմաստութեամբ բնակեսցին ընդ կանայս, իբրեւ տկար անօթոյ արասցեն պատիւ կանանց»: Այսպես է գրում Ս. Հովհան Մանդակունին, որ Մաշտոցի այս մասի հեղինակն է^{121*}: Հետեւաբար բռնություն և ստրկություն չկա ամուսինների մեջ, այլ կատարյալ սեր և հավասարություն, անձնվիրություն ու հնազանդություն, միություն ու միասրտություն, որով ուխտում են ցմահ իրար պատկանել: Պօղոս առաքյալը, առանձնապէս շեշտելով տղամարդի ու կնոջ հավասարությունը, մեծ ուշադրություն է դարձնում այս հարաբերության վրա՝ ասելով. «Հնազանդ լերուք միմեանց երկիւղին Քրիստոսի: Կանայք իւրեանց արանց հնազանդ լիցին իբրեւ Տեառն. Զի այր գլուխ կնոջ, որպէս եւ Քրիստոս գլուխ է եկեղեցւոյ, եւ ինքն է Փրկիչ մարմնոյ: Այլ որպէս եկեղեցին հնազանդ լինի Քրիստոսի, նոյնպէս եւ կանայք իւրեանց արանց՝ յամենայնի: Արք՝ սիրեցէք զկանայս ձեր, որպէս եւ Քրիստոս սիրեաց զեկեղեցի, եւ զանձն իւր մատնեաց վասն նորա. Զի զնա սրբեսցէ սրբութեամբ աւազանին բանիւ. Զի կացուսցէ ինքն իւր յանդիման փառաւոր զեկեղեցի...: Նոյնպէս եւ պարտին արք սիրել զիւրեանց կանայս իբրեւ զիւրեանց մարմինս, որ սիրէ զկին իւր, զանձն իւր սիրէ. Զի ոչ ոք երբէք ատեայ զանձն իւր, այլ սնուցանէ եւ դարմանէ զնա, որպէս եւ Քրիստոս՝ զեկեղեցի. Զի անդամք եմք մարմնոյ նորա, ի մարմնոյ նորա եւ յոսկերաց նո-

րա: Վասն այսորիկ թողցէ այր զհայր եւ զմայր իւր, եւ երթիցէ զհետ կնոջ իւրոյ, եղիցին երկոքին ի մարմին մի: Խորհուրդս այս մեծ է, բայց ես ասեմ ի Քրիստոս եւ յեկեղեցի: Այլ եւ դուք նոյնպէս մի ըստ միոջէ, զի իւրաքանչիւր ոք զիւր կին այնպէս սիրեսցէ իբրեւ զիւր անձն, եւ կին երկնչիցի յառնէ իւրմէ» (Եփ., Ե 21):

Ս. առաքյալի խոսքերն, որոնք մենք դիտմամբ ամբողջապէս առաջ բերինք, պարզ ցույց են տալիս, թե որքան սերտ է ամուսինների միութիւնն և որքան սիրալիր և անձնվիրական: Ինչպէս Քրիստոս վերաբերվում է առ յուր եկեղեցին, այնպէս պետք է վարվի և տղամարդը յուր կնոջ հետ. և ինչպէս եկեղեցին վերաբերվում է առ Քրիստոս, այնպէս էլ պետք է վարվի կինն յուր ամուսնու հետ: Ուստի և ինչպէս որ եկեղեցին ու Քրիստոս անբաժանելի են իրարից, այնպէս էլ ցմահ կապված են իրար հետ այր ու կին, ըստ որում և թե՛ Քրիստոս ու թե՛ առաքյալները¹ բացերբաց մերժում են պսակի լուծումը, իսկ իրարից հեռացող ամուսիններին իրավունք չեն տալիս վերստին ամուսնանալու: Այս այնքան դժվար թվաց Քրիստոսի աշակերտներին, որ իսկույն արտահայտեցին ու պատասխան ստացան. «Ասեն ցնա աշակերտքն իւր. եթէ այդպէս ինչ վնաս իցէ անդ այր եւ անդ կին, լաւ է չամուսնանալ. Եւ նա ասէ. Ոչ ամենեքեան բաւական են այդմ բանի, այլ՝ որոց տուեալ է»: Այս խոսքերով Քրիստոս վերջնականապէս կապեց որևիցէ ուրիշ ելք: Թողնել ամուսնուն և ուրիշին առնել ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ շնութիւն, վասնզի միանգամ իրականացած միութիւնը խախտել անկարելի է:

Բայց չէ՞ որ մեկի մեռնելով՝ մնում է մի ամուսինը միայնակ: Այս դեպքում ևս հետևորեն արգելվում է կենդանի մնացածի կրկնամուսնութիւնը, և ճշմարիտ՝ միանգամ սիրածը և հոգով ու մարմնով միացածը, եթե ճշմարտապէս և ազնվությամբ է մտել այդ կապի մեջ, չի կարող մի նոր միութիւն մեջ մտնել, վասնզի սուրբ սերն անչիջանելի է: Այդ պատճառով և Ս. Պողոս առաքյալը պարզապէս հայտարարում է, որ այրին պետք է մնա սրբությամբ (Ա Կոր., է 18-40): Սակայն որովհետև «լաւ է ամուսնա-

¹ Մատթ., Ե 28-32. ԺԹ 3-11. Հմմտ. Բ Օր., ԻԲ 13-21. ԻԴ 1-3. Երեմ., Գ 8. Ես., Ծ 1. Մարկ., Ժ 2-12. Ղուկ., ԺԶ 18. Ա Կոր., Է 10-27. Հռ., Է 3:

նալ, քան զՋեռնուլ»¹, ուստի Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին, ըստ առաքյալի որոշման, ներելով թույլատրում է երկրորդ ամուսնութիւնը՝ թողնելով ամուսնացող այրիների վրա յուրյանց սիրադրուժ նոր կյանքի մեղանչական հիմքի քաղութիւնը: Այդ պսակի համար կա և մի առանձին կարգ, որում այս սկզբունքներն առաքյալի ասածին համեմատ որոշվում են²: Ըստ որում, այրին միմիայն այրու հետ կարող է ամուսնանալ և ոչ կույսի հետ: Իսկ երրորդ ու չորրորդ ամուսնութիւնն, որ այժմ միջին դարերից սկսյալ թույլատրվում է՝ իբրև երիցս մեղանչումն՝ բացառութիւնց բացառութիւն է, այնպես որ, Ս. Գրիգոր Տաթևացին կրկնամուսնութիւնը ներումն է կոչում և ոչ օրենք, բայց հինգերորդը՝ պոռնկութիւնն³:

Քանի որ մեկի մահով մյուսը ազատվում է ամուսնական կապից ու նորեն ամուսնանում, բնական է, որ կարող են լինել այնպիսի դեպքեր, որոնք նման են մահվամբ լուծվելուն: Այդպիսի մի դեպք հիշվում է Ս. Պողոսի մի թղթում, այն է՝ երբ հեթանոս ամուսինը թողնում, հեռանում է քրիստոնեութիւնն ընդունած ամուսնուց (Ա Կոր., է 12), և առաքյալը թույլատրում է քրիստոնյա ամուսնուն այսպիսի հանգամանքներում ազատ թողնելու հեթանոս կողակցին: Քրիստոնյան առավել ևս պարտավորվում է մահվան չափ հեռու լինել անբարոյական ու փուչ կողակցից՝ ըստ Քրիստոսի և ըստ առաքելոց պատվերին⁴: Ուրեմն կա և մի հոգևոր մահ, որով դարձյալ կենդանի ամուսինը ազատվում է՝ ըստ բնական մահվան սկզբունքին, որով ներողմտաբար թույլատրվում է կենդանի ամուսնու կրկնամուսնութիւնը:

¹ «Որ միակիցքն իցեմ՝ զերկկանայսն մի՛ բամբասեալ խոտիցեմ, զի լաւ լաւ է սրբութիւնն եւ սքանչելի, բայց առանց մեղադրութեան է եւ երկրորդ հարսանիքն, զի մի՛ պոռնկեսցի տկարագոյնն: Լաւ լաւ էր մոցա, սսէ առաքեալն, եթէ կացցեմ մնասցեմ իբրեւ զիս, ապա թէ ոչ հանդարտեմ, արանց լիմիցիմ, զի լաւ է ամուսնանալ, քան զշեռնուլ»: Կոչ. Ընծ., 76:

² Ա Կոր., է 9, 39. Հո., է 2-3. Մաշտոց ձեռագ., 184-185. Սեբեոս, 131, 132:

³ Ա, Հովհ. Իմաստ., 11. Հարց., 613:

⁴ Մատթ., է 29-30. ԺԸ 17. Ա Կոր., է 9-11. Ա 9-16. Եբր., ԺԳ, 4. Մովսիսական օրենքով շնացող կինը կամ տղամարդը, մայրամ ամուսնությունը պոռնկացած աղջիկը քարկոծվում է. Թիվք, է 12-31. Ղևտ., Ի 10. Բ Օր., ԻԲ 13-22. Եզեկ., ԺԶ 38, 40. ԻԳ 43. Ծճճ., ԼԸ 24. Հմմտ. Բ Օր., ԻԴ 1-3: Ամուսինը կարող էր արձակել այն կնոջ, որին առնելով՝ գտնում էր նորա մեջ «իրս անարգութեան». Բ Օր., ԻԴ 1-3. Երեմ., Գ 8. Ես., Ծ 1: Ընդհանրապես արձակման սկզբունքը մերժվում էր. Բ Օր., ԻԲ 19, 29. Մաղ., Բ 15:

Ահա վերոհիշյալ հիմանց վրա Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին ունի կանոնադրած երկու կարգի սկզբունքներով լուծումն շնորհազուրկ ամուսնությունց: Առաջին կարգի են վերաբերում այն պսակներն, որոնք իսկապես կայացած չեն անվավերության պատճառով: Այդպիսի պատճառներ են. 1. չհասություն. 2. անբուժելի տկարություն կամ անկարողություն. 3. բռնություն մեկ կայացածը. 4. պոռնկություն պսակից առաջ¹. 5. մարմնավոր անզուգադիպություն. 6. օտարահավատություն²: Սույնպիսի ամուսնությունք լուծվում են և, կարող ամուսիններն ապաշխարելով նոր թույլտվություն են ստանում օրինավոր ամուսնություն մեջ մտնելու:

Երկրորդ կարգին են պատկանում այն ամուսնությունք, որում մեկը մահացած է բնականապես կամ բարոյապես. այդոնք են. 1. Ուխտավորության ու կրոնավորության նվիրվելով՝ երկուքն էլ կրոնավորվում են. 2. Երբ մեկն անհավատ է, այսինքն՝ մերժում է Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու հավատքը. 3. Խելագարություն, այսահարություն և անբուժելի անկարողություն. 4. Անբուժելի գոգություն և նույնպիսի հիվանդությունք. 5. Անդարձ անջատումն կամ աքսոր. 6. Կորստական պոռնկություն և մահ³:

Ահա վերոհիշյալ հանգամանքներում Հոգևոր իշխանության բարձր ժողովները կամ Վեհափառ Հայրապետի ստորադրյալ առյաններն ու պաշտոնյայք, քննելով դեպքի բոլոր պարագայք լրջորեն, օրինավորապես ու պատշաճավոր անձնավորությանց կամ հաստատությանց հաստատուն երաշխավորությամբ, առաջարկում են Նորին Օծույթյան ի տնօրինություն, որ և կոնգակով

¹ Տե՛ս Բ Կոր., Զ 14. և ԺԴ Կան., Ներսես Բ-ի, ԺԱ Կան. Սիրնի^{122*}, Հովհան Մանդ., 152-153. Ուխտանես, II, 80, 86, 136. Մովս. Կաղանկ., II, ԽԷ Հովհ. Իմաստ., ԻԹ, ԼԲ Ընդհանր., 81-82:

² Ոմանք Քրիստոսի «ամենայն, որ արձակեսցէ զկին իր՝ եւ ոչ վասն պոռնկութեան, եւ առնիցէ այլ՝ շնայ...» (Մատթ., ԺԹ), հասկանում են պսակից առաջ պղծությունը: Սակայն հմմտ. Եզնիկ, էջ 37:

³ Տե՛ս և Ս. Գրիգոր Տաթևացի, Հարց., 610, 401. Մեկնություն Մատթ., գրչագիր: «Կրկին է շաղկապ պսակին եւ կրկին է մահն, որ պատասխանի տայ անցին...: Իսկ եւ մահն կրկին է, հոգետր եւ մարմնատր: Հոգետր մահուամբ արձակի հոգետր շաղկապն, այն է՝ յորժամ մարդն մեռանի աշխարհի՝ մտանելով ի կրօնատրություն: Եւ մարմնատր շաղկապն արձակի եւ քակի մարմնատր մահուամբն, վասնորոյ ոչ է պարտ բաժանել զօրինատր պսակն, որքան կենդանի իցեն»: Ըստ որում և Տաթևացին թվում է հիշյալ կետերը: Տե՛ս իմ «Պսակի ս. խորհուրդը», 66-74. Օրթոդոքս եկեղեցին ճանաչում է միայն չորս պատճառներ՝ աքսոր, անկարողություն, շնություն և կրոնավորություն:

հիշատակում է բոլոր հիմքերն և ըստ այնմ կարգադրում: Հոգևոր իշխանության առաջնորդող գաղափարն այն է, որ պսակը իբրև սուրբ խորհուրդ՝ յուր հիմքերն ու պայմաններն ունի. այդ հիմքերն ու պայմաններն այնպիսի սկզբունքներ են, որոնք կազմում են Ս. Գրքի վարդապետության հիմունքները և ուրեմն առանց դոցա չի կարող ամուսնական կյանք կայանալ, իսկ առանց այդ ս. խորհուրդի իրականացման ոչ ոք չի կարող, ամուսնական կյանք վարելով, Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու անդամը լինել: Քրիստոսի վարդապետությունը պահանջում է երկու ամուսինների մարմնավոր ու հոգևոր զուգադիպություն ըստ յուրյանց անկեղծ ընտրություն, որպեսզի նոքա Աստուծո առաջ իբրև մի միություն ճանաչվին և կապվին: Ամուսնություն կապը իրոք չի կայանում, եթե այդ վեհ սկզբանց դեմ մեղանչված է և ուրեմն ամուսնությունը կարող է այն ժամանակ միայն խախտվիլ, նախ՝ երբ հիշյալ պայմաններն անտես են առնված, և երկրորդ՝ երբ տեղի ունենա մի ամուսնի բնական մահը և կամ աստվածային սուրբ ճշմարտության և Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու համար ընդարմանալը: Ըստ որում, ինչպես որ բնական մահով միմիայն մի ամուսինն է կրկնամուսնություն թույլտվություն ստանում, այնպես էլ՝ բարոյական մահով. վասնզի նա, որ դրժել է Աստուծո, նորա սրբություն ու բոլոր հավատացյալների առաջ տված խոստումը, չի կարող մի նոր վստահություն ու հավատք գտնել ո՛չ եկեղեցու մեջ և ո՛չ որեիցե հավատացյալից: «Որպէս քահանային օծումն ի Հոգւոյն ոչ բաժանի յաւիտեան, եւ պսակին օրհնութիւնն, որ ի մարմինն է, ոչ բաժանի մինչ ի մահ ի մարմնոյն: Եւ եթէ մինն է պատճառ, որ եւ իցէ թէ՛ այրն եւ թէ՛ կինն, առանց ամուսնութեան մնասցէ, եւ միւսն զուգեսցի այլոց, որ չէ պատճառ»¹: Երբեք չպետք է մտահան անել այն, որ երկու ամուսնացողները Աստուծո և ժողովուրդի առաջ ուխտում են և իրար ազնիվ ու հավատաբուղիս խոսք տալիս ցմահ միասին ապրելու, իրար սիրելու և գործակից ու կենակից լինելու՝ չընկճվելով ոչ մի նեղության և հիվանդության տակ: Նոքա հանձն են առնում, որ այրը սիրալիր տեր է, իսկ կինը՝ սիրող հնազանդ, սակայն եր-

¹ Ս. Գրիգոր Տաթևացի, Հարց., 401:

կուքն էլ, միություն լինելով, իրար հավասար են իբրև մի մարմին, մի միտք, մի կամք ունեցող ամուլներ¹: Նոքա ընդունում են, որ միայն մահը կարող է բաժանել նոցա. ըստ որում, բնական մահը ճանաչվում է ինքնըստինքյան՝ անջատելով մեկի մարմնավոր կյանքը մյուսից, իսկ հոգևոր մահը ճանաչվում է Աստուծո առաջ Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու ընդհանրական Հայրապետի վճռով:

Ուրեմն երբ մի զույգ, գիտենալով այս ամենը, հավատքով ու ճշմարտությամբ գալիս է, մտնում Աստուծո օրհնության տակ և Պսակի ս. խորհուրդով նոր կյանք սկսում, անշուշտ այդ նոր կյանքի ընթացքում ևս պետք է հնազանդվի միմիայն այն սկզբանց, որոնք բղխում են Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու վարդապետությունից: Ուրիշ պայմաններ մտածել կամ անձնական քմահաճույքով կամենալ ուխտագանց լինել, նույն է, թե արհամարհել եկեղեցին և այն հավատքն, որով ամուսնացողը օրհնության է փափագել: Մինչև անգամ ամուսնության համար կնոջ հետ գծովիլն արգելվում է, և Ս. Հովհան Մանգակունին գրում է. «Այլ թէ վասն չբաւորութեան ոք որդւոյ առնիցէ ատելութիւն ընդ ամուսնոյ իւրոյ, չար է առաջի Աստուծոյ: Զի՞նչ օգուտ է որդիս խնդրել, եւ զոգիս կորուսանել անիրաւ ատելութեամբն: Զի ոչ եթէ որդւոց խնդիր է առաջի Աստուծոյ, այլ անարատ ոգւոց»²:

Հռովմեական եկեղեցին մոլար ընթացք է բռնում, վասնզի պսակը ս. խորհուրդ համարելով հանդերձ՝ նախադասում է կուսությունը ամուսնական կյանքից և խոտելի դարձնում հոգևորականաց համար: Այս մի դառն հակասություն է, վասնզի այն, որ խոտելի է եկեղեցականաց համար, չի կարող և ս. խորհուրդ լինել կամ ս. խորհուրդով իրականանալ: Այս մի թյուր հասկացողություն է Քրիստոսի վարդապետության, ըստ որում ոչ թե կուսությունն է ինքնըստինքյան բարձր առաքինություն ճանաչվում, այլ կուսությամբ ամենայն աշխարհային հոգսերը թողնել և Քրիստոսի հետևից գնալով՝ Աստուծո արքայության համար աշխատելը, ուստիև ո՛չ Քրիստոս և ո՛չ էլ առաքյալները չեն մեր-

¹ Եփ., Ե 21-33. Կող., Գ 18. Եբր., ԺԳ 4. Ա Պետր., Գ 1:

² Ճառ վասն կնաթողաց., 138-141. տե՛ս և Բուն Մաշտոց, 229-233:

ժողովում նաև ամուսնացած գործողներին, որոնք նույնպես նվիրվում էին եկեղեցական ծառայության:

Երկրորդ՝ Հռովմեական եկեղեցին մոլորվում է, երբ ամուսնությունն ըստ ամենայնի անլուծելի է ճանաչում՝ իբր հետևանք այն մոլորություն, որով ուսուցանում է, թե խորհուրդը կատարվում է հավատացյալի վրա նորա հավատքից և արժանիքից անկախ: Չլուծելով ամուսնությունը՝ նա ժխտում է հոգևոր մահվան կարելիությունը հակառակ Քրիստոսի վարդապետության, քաջալերում է պիղծ կենակցությունը և վերջապես արդար ամուսնուն ստրկացնում է մեղավորին: Նա նպաստում է այս երեք մոլորությունաց առավել ևս այն թյուր վարդապետությամբ, որով բաժանում է այդպես գծոված ամուսիններին «սեղանով և անկողնով» իրարից և ստիպում այդպես բաժանված ապրելու: Մինչդեռ, ինչպես տեսանք, թե՛ Քրիստոսի վարդապետությունը, թե՛ առաքյալների քարոզությունը ճանաչում է որոշ հանգամանքների մեջ մի ամուսնի բարոյական մահն և հետևաբար արդար ամուսնի կրկնամուսնություն գիշողությունը¹: Արդար ամուսինը կարող է հատվիլ միմիայն այնպիսի ամուսնի հետ, որ մեղանչել ու զղջում է յուր մեղքը և ոչ թե՛ բարոյական մահի մատնվելով ընկածի հետ:

Այս մոլար ընթացքը բավարար առիթ էր, որ դեմը բողոքողները մերժեցին Պսակի ս. խորհուրդն և ամուսնությունը լոկ մարմնավոր, եկեղեցու հետ կապ չունեցող իրողություն ճանաչեցին, կարծելով, թե այդպես վերջնական հարված կտան Հռովմեական անկանոնությանց: Սակայն դորա հետևանքը եղավ ընտանեկան կյանքի անկումն թե՛ բարոյական ու թե՛ կրոնական տեսակետից: Ըստ որում, այդպիսի վարդապետությամբ նախ ընտանիքը դառնում է եկեղեցու լույսից դուրս շրջան. երկրորդ՝ հակասության վրա է հաստատվում, վասնզի ընտանիքը, ծնող լինելով եկեղեցու անդամների, ինքը ս. խորհուրդով չէ հիմնվում, մինչդեռ յուր ծնունդը ս. խորհուրդի վայելող է դառնում. երրորդ՝ սիրո գործնական իրականացումը վերանում է, ուստիև հասությունը մոտիկ ազգականների մեջ անգամ սովորական է դառնում, որ ավերում

¹ Տե՛ս և նեոկես. Բ Կարթագինեի ԾժԵ. Բարսեղ Կես., Թ, ԻԱ, ԼԹ, ԽԸ և այլ ժողովոց կանոնները^{123*}:

է ընտանեկան սրբութիւնը. չորրորդ՝ բողոքական եկեղեցին, լոկ մարմնական համարելով ամուսնութիւնը, ժխտում է մարդու հոգևոր նշանակութիւնն և առավելութիւնը հակառակ Ս. Գրքի վարդապետութեան, ըստ որում, մարդ, «տաճար Աստուծոյ կենդանւոյ» լինելով, սիրո ամենասերտ կապի մեջ սոսկ մարմնական է դառնում այդ եկեղեցում: Եվ վերջապես հինգերորդ՝ այդ եկեղեցին բացերբաց հակառակ է ընթանում Ս. Գրքի վարդապետութեան, որ ամուսնական սիրո միութիւնը նույնացնում է Քրիստոսի և յուր եկեղեցու միութեան ու նորան համեմատ արժանիքը պարզաբանում¹:

Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին ո՛չ լոկ արտաքին է համարում ամուսնութիւնն, ո՛չ մասամբ խոտելի, բայցև սուրբ խորհուրդ, և ո՛չ էլ հեռացնում է յուրյանից իբրև միայն մարմնավոր դաշնակցութիւն, այլ ճանաչում է թե՛ մարմնավոր և թե՛ հոգևոր միութիւն ու սիրո իրականացումն, որ Աստուծո հաճելի մի կարգ է ժողովուրդի և նույնիսկ Եկեղեցու սպասավորների մեջ: Ինչպես որ չկա նորա մեջ լոկ մարմնավոր ձգտումների հարացույց, այնպես էլ նա յուր լուսո շրջանում չէ ճանաչում այնպիսի կյանք, որ սոսկ մարմնավոր լինի, և միևնույն ժամանակ գործոն դառնալով Աստուծո արքայութեան իրականացման, յուր ս. խորհրդակատարութեամբ չհիմնվի և աճելով զարգանա: Այն, որի արդյունքն ու գործունեութիւնը Աստուծո արքայութեան համար են, յուր հիմքն ու բարգավաճումն էլ պետք է Աստուծո արքայութեան մեջ և Աստուծո օրհնութեամբ ստանա: Ուստիև ընտանիքն էլ իբրև այդպիսի մի նշանավոր գործոն, փառավոր խորհրդակատարութեամբ է ստանում յուր օրհնութիւնը:

Պսակը կատարվում է Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցում նորա հավատացյալների վրա և նորա քահանայի, եպիսկոպոսի ու Կաթողիկոսի ձեռքով առավոտվանից մինչև կեսօր, բայց ոչ լույս տերունական տոներին, պահք ու մեծ պահքին և զատկից հետո մինչև Հոգեգալուստ, վասնզի պահքի օրերը աղոթքի և հոգևոր կարգերով մխիթարվելու կամ թե ապաշխարելու օրեր են, այ-

¹ Ա. Կոր., Զ 19. Գ 16, 17. Է 37. Եփ., Ե 22-32. Ա. Թեա., Դ 2. Հմմտ. Մատթ., Թ 15. ԻԵ 1-10. Ղուկ., Ե 34. Մարկ., Բ 19. Հովհ., Գ 29. Հայտ., ԻԲ 17 և այլն:

սինքն՝ «սգոյ եւ տրտմութեան է եւ խորհուրդ չարչարանաց Տեառն եւ ոչ գինարբութեան եւ ուրախութեան հարսանեաց»։ Իսկ հինունքը և տերունական տոները ներկայացնում են երկնավոր փեսայի և հարսն եկեղեցու հարսանյաց օրերը հանդերձյալում, որում միանում են հավատացյալները հրեշտակների հետ։ Ուստիև այդ օրերում, քանի որ հանդերձյալ կյանքը երկրավոր ամուսնութիւնն չունի, արգելված է «զմարմնականս զայս կատարել հարսանիս, որ է ախտաւոր և ծննդական», և ուրեմն անհնար է երկնավոր հարսանյաց օրերի շնորհը տարածել երկրավորի վրա¹։ Քահանայի պարտավորութիւնն է նախ՝ քննել, որ ամուսնացողները ըստ ամենայնի համապատասխան են Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու սկզբանց, և ապա՝ կանոնավորապես պսակ կատարել^{124*}։

¹ Ս. Ներսէս Շնորհալի, Ընդհ., 85-87. Ս. Հովհ. Իմաստ., Կան., Գ, Դ, Ե:

ԽԶ.

Զ. ԿԱՐԳ ՀԻՎԱՆԴԱՑ

Ե կեղեցին յուր փրկարար խորհուրդներն և աստվածպաշտության շնորհները գործադրում և բաշխում է ոչ միայն յուր սուրբ գավիթը ոտք դնող հավատացյալներին, այլև նոցա, որոնք մարմնավոր անկումով մահճի են ծառայում և չեն կարողանում անձամբ դիմել դեպի աստվածային սրբարար, ըստ որում, և փարատող և ապաքինող պարգևները: Այն ս. խորհուրդն, որով եկեղեցին աստվածային շնորհներ է մատակարարում յուր հիվանդ հավատացյալների ապաքինության ու կազդուրման համար, կոչվում է կարգ հիվանդաց: Քանի որ Աստված այցելում է ամենքին, մխիթարում է յուր օգնության դիմողներին և թողություն է տալիս սրտով զղջացողին, պարզ է, որ այս կարգի հիմնական նպատակն է հորդորել հիվանդին՝ զղջալու յուր մեղքերն ու դեպի Աստված դարձնել նորա հոգին, որպեսզի նա լցվի հավատքով, հուսով ու սիրով, գորանա քահանայի աղոթքով և օրհնությամբ և Ս. Հոգուն ընդունելով՝ հոգեպես նորոգվի ու նոր հոգի առնե:

Քրիստոս ինքն հաստատեց այս ս. խորհուրդը, ըստ որում, հիվանդներից միմիայն հավատք էր պահանջվում և յուր աստվածային ազդեցությամբ, խոսքով կամ ձեռք դնելով, բժշկում նոցա¹: Այդպես էլ նորա պատվերի համաձայն կատարում էին առաքյալները՝ հետևելով Տիրոջ օրինակին²: Քրիստոսի խոսքերն ու բժշկությունները ցույց են տալիս, որ առհասարակ հիվանդությունը՝ լինի նա մարմնավոր թե հոգևոր, հառաջանում է մեր մեղքերից, Աստուծո պատվիրանաց հակառակ ապրելուց, որի հետևանքները արձագանք են գտնում՝ մինչև անգամ ժառանգաբար ավանդվելով որդևոց որդի: Աստուծո կամքն է, որ մարդիկ

¹ Մատթ., Ը 8, 13. ԺԴ 35. Թ 28. Ղուկ., Դ 41. Մարկ., Ե 34. Զ 5. Ժ 52:

² Մատթ., Ժ 1. Մարկ., Զ 13. ԺԶ 18. Գործք, ԻԸ 8. Թ 12. Հակ., Ե 14:

ճանաչեն յուր պատվիրանները և բավականաչափ հասողություն ձեռք բերեն վայելչապես ապրելու աշխարհի հանգամանքների մեջ: Այդպես ապրելու ձգտողին աջակից է ինքն Աստված, ըստ որում, մեր կենդանությունը և բարեհաջողությունը Աստուծուց ստանալով, անշուշտ կենսունակ կլինինք միմիայն այն ժամանակ, երբ սրբությամբ կապրենք, և Աստված մեզ հետ կլինի: Այդպիսի խելահաս մարդը հիվանդության ծանր դեպքերի ու նեղությունների մեջ չի ընկնիլ. և ո՞վ չգիտե, որ մարդկային բոլոր նեղությունները ծագում են աստվածային ճանապարհից շեղվելուց և զանազան սխալներից: «Կարգեաց Աստուած զաշխարհս որպէս դպրոց, զի ուսցին արարածք զխնամս Արարչին յառնելն եւ ի կազմելն, եւ միշտ նախախնամութեամբ նորա դարմանեալք, որ երեւին եւ որ ոչն երեւին», - ասում է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը^{125*}: Ուրեմն մենք պետք է, աստվածային լուսով լուսավորված, սովորենք՝ ըստ Աստուծո ապրելու, առողջապահիկ ու մեր կյանքն Աստուծո պատվիրանաց համեմատ վարելու միջոցներ գտնել, և այն ժամանակ մեր հոգու առողջությունն յուր ճառագայթները կսփռե նաև մեր մարմնի վրա. «Մարդ հնարագէտ է ի խնամակալութենէ Արարչին առ ի պէտս իւրոյ փրկութեան եւ վայելելոյ ի բարութիւնսն անձնիշխան կամօք», - ասում է նույն Ս. Հայրը: Որքան քրիստոնեական լուսով բարեկարգվել ու բարվոքվել են քրիստոնյա երկիրները, այնքան առավել կրճատվել են հիվանդությանց տարածումն ու բարդությունն, և այնքան ավելի դյուրացել են բժշկության միջոցները քրիստոնեական անձնագոհությամբ վառված գիտնականների հետազոտություններով ու գյուտերով: Այլև որքան էլ ազգերի անկումով ժանտախտն ու ժանտամահը իբրև սոսկալի պատիժներ հարվածել են Աստուծո լույսից խորթացած երկիրներում, այնքան ևս քրիստոնյա ազգերի հոգեպես բարձրանալովը փակվել է այդոնց մուտքը լուսավորված աշխարհում, և օգնության հզոր ձեռքեր են կարկառվել դեպի տառապյալներն ու զոհվողները: Հասկանալի է, որ Աստուծո պատվիրանի դեմ մեղանչողի կենսական հավասարակշռության խանգարմունքը տեղի է ունենում այն ժամանակ, երբ մարդ յուր անձն ընդունակ է դարձնում Աստուծո կենդանարար շնորհներին, յուր մտքերով խավարվում, սրտով թանձրանում,

կամքով մոլորվում և այդպես յուր կյանքի ուղիղ ու հաջող ճանապարհը կորցնում դեպի կորուստ: Այդպիսի մարդը կարողութիւնն չէ ունենում հանգստութեամբ ուղիղ դատելու, հառաջը եկած հանգամանքները կշռադատելու և ըստ այնմ նպատակահարմար միջոցներ ընտրելով՝ յուր կյանքի աշխատանքը ձեռնարկելու: Եվ ուրեմն վերստին այդ խանգարմունքը վերացնելու և մարդու մտքի, զգացմունքի ու կամքի համերաշխ գործունեութիւնը կենդանացնելու միակ ճանապարհն է՝ հոգեպես ամրացնել հիվանդին և կապել Աստուծո շնորհաց հետ, որպեսզի նա լուսավորվի ու գորանա:

Հոգևոր այս վերակենդանացման համար պետք է հիվանդին նախ զղջալ տալ յուր մեղքերն, որոնք նորան բաժանել են Աստուծուց. երկրորդ՝ Աստուծո շնորհաց ընդունելութեան զգայարանքը՝ հավատքը, զարթեցնել և սիրով ու հուսով վառել, որ նա դյուրալուր և դյուրազգաց դառնա դեպի Աստուծո լուսավորումն ու ձայնը. և երրորդ՝ պետք է Աստուծո ողորմութիւնն ու օգնութիւնը խնդրել, որ առատապես հեղելով յուր շնորհները հիվանդի հոգու վրա՝ հզորապես ազդե նորա ապաքինութեան ու կենսունակութեան համար: Ահա այս ամենը իրագործելու ամենազոր միջոցներն են՝ ապաշխարութիւն, հաղորդութիւն և աղոթք, որոնք յուրյանց կարգով լիապես կարող են փարատել հավատացող հիվանդի մեղքերն ու ցավերը, զորացնել հավատքով, ընդունակ դարձնել աստվածային շնորհաց և սպառազինել Ս. Հոգով:

Բայց հիվանդի հավատքը զարթեցնելու և սիրով ու հուսով վառելու համար հարկավոր են նաև այնպիսի միջոցներ, որոնք, համապատասխան ներգործութիւնն ունենալով նորա արտաքին զգայարանքների վրա, զուգընթացաբար կենդանացնեն նորա հոգու մեջ ճշմարիտ հավատքի աճման ու զարգացման բոլոր սերմերն ու բողբոջները և առատ պտուղները: Այդպես ազդում էին հիվանդի վրա առաքյալների թաշկինակները (Գործք, ԺԹ 12), Եղիսե մարգարեի ոսկորները (Դ Թագ., ԻԳ 21), այլև յուզը¹ (կամ ձեթը, բալասանը, ռետինը), որ վիրաբույժ և ամոքող ազդեցութիւնն է ունենում (Սաղմ., ԻԲ 5), հաճախ ծառայում էր իբրև մի

¹ Ես., Ա 6. Մարկ., Զ 13. Ղուկ., Ժ 34. Եր., Ը 22. ԽՁ 11. ԾԱ 8:

միջոց հիվանդի հոգու վրա ազդելու համար: Վերջապես Նոր Ուխտում գործադրվող հզորագույն միջոցներն են շնորհաբաշխ ձեռքը, Ս. Խաչը և Ս. Գիրքը դնելը հիվանդի վրա, որոնցից սուրբ ձեռքն ու Ս. Խաչը Ս. Հոգու շնորհագործության ավանդիչ միջոցներն են, իսկ Ս. Գիրքը որպես աստվածային փրկարար հայտնության բովանդակող՝ ունի յուր համապատասխան ներգործությունը: Մինչդեռ մյուս միջոցները ներգործում են միայն անուղղակի. այսպես, յուզը ներգործական միջոց է դառնում աղոթքի գործությունը, վասնզի հավատացյալը, միանգամ արդեն դրոշմի խորհուրդով Ս. Հոգու վերածնող ու կենդանարար շնորհն ստացած լինելով, այլևս պետք չունի այդ շնորհաց իջման կրկնություն, և ուրեմն յուզը չի կարող նորից այն դերը կատարել, ինչ որ կատարել է ս. մկրտության միջոցին: Սուրբ նահատակի ոսկորներն էլ ներգործում են մարդու վրա այն աստվածային գործությունը, որ հրաշապես երևացել է նորա մեջ և աստվածային ճշմարտության հաղթանակը հանդես բերել. և որովհետև այն ս. նահատակը յուր հավատքով է կարողացել աստվածային գործության հանդիսակիրը դառնալ, բնականաբար նորա ոսկորներն ևս, այդ ս. անձի կյանքի հիշեցուցիչը լինելով, կարող են հիվանդի մեջ նույնպիսի հավատք գարթեցնել: Հետևաբար անուղղակի միջոցներից ևս նույնիսկ սրբոց ոսկորները գերադաս են յուզից: Այդ է պատճառն, որ Հակովբոս առաքյալն էլ, հիշելով յուզի գործածությունը, որ երբեմն գործադրում էին հիվանդների ամոքման համար ըստ հրեաների՝ մարմինը օժելու ու կաշին քնքշացնելու՝ առօրյա սովորության, միանգամայն նկատում է. «Եւ աղօթքն հաւատովք փրկեսցեն զաշխատեալն, յարուսցէ զնա Տէր. ու եթէ մեղս ինչ իցէ գործեալ, թողցի նմա: Խոստովան եղերուք միմեանց զմեղս եւ աղօթս արարէք ի վերայ միմեանց, որպէս զի բժշկեսձիք. քանզի յոյժ զօրաւոր են աղօթք արդարոց յօգնականութիւն» (Հակ., Ե 15): Եվ այս թուղթը մեկնող Սարգիս Շնորհալին ասում է առ այդ. «Ոչ իւղն տայր առողջութիւն հիւանդին, այլ՝ անունն Տեառն»¹:

¹ Մեկն. Կաթող., տե՛ս և Մեկն. Ժամ., էջ 172:

Քրիստոս, յուրաքանչյուր հիվանդի հոգու վրա ներգործելու հարմարագույն միջոց ընտրելով, հաճախ գործադրում էր նաև կողմնակի պարագաներ, ինչպես մինչև անգամ թուքն ու ցեխը և զգեստի քղանցքը¹, սակայն մշտապես նորա բժշկության հատուկ միջոցներն էին ուղղակի խոսքն ու սուրբ ձեռքը², որոնք հատուկ ավանդուղներ են Աստուծո շնորհաց և զորության: Յուր առաքյալներին ևս Քրիստոս, ուղարկելով քարոզելու և բժշկելու, ոչ թե մի որևիցե ուրիշ միջոց է հիշեցնում նոցա, այլ ուղղակի տվավ նոցա «իշխանութիւն ու զօրութիւն», որ յուր անվամբ ու ձեռք դնելով բժշկեն³: Ըստ որում և առաքյալներն, յուրյանց Տիրոջ օրինակին ու հրամանին հետևելով, ընդհանրապես այդ հատուկ միջոցներն էին գործադրում, իսկ յուզն, որ ինչպես ասացինք, հրեա ժողովուրդի կյանքում տոթից, ճանապարհ գնալուց և անմաքրությունից վնասված կաշուն քնքշություն տալու համար էին գործածում⁴, չափազանց բացառիկ դեպքերում է հիշատակվում⁵ և չէ ընդհանրանում:

Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու մեջ այդ ս. խորհուրդը կատարվում է՝ ըստ Քրիստոսի օրինակին ու պատվերին և առաքելական կարգով: Կարգակատարությունն ևս կոչվում է «Կանոն գիշերային ժամու աղոթից», որ արտահայտում է հիվանդի վիճակը և այդ ս. խորհուրդի էությունը: Ամբողջ կարգը կատարվում է սաղմոսներգությամբ, աղոթքներով և Ավետարանի ընթերցումով, որոնց ընթացքում նախապես խնդրվում է Աստուծուց առաքել յուր «լույսն ու ճշմարտությունը» հիվանդին առաջնորդելու համար և ասվում է «Ողորմեա՛ ինձ, Աստված» ապաշխարական հրաշալի սաղմոսն՝ այն ևս խորհուրդի էության կարգում յոթն անգամ, այսինքն՝ յոթը մահացու մեղքերի փոխադիպությամբ: Հիվանդը, միմիայն խոստովանելով ու զղջալով յուր մեղքերն ու

¹ Մարկ., է 33. Ը 23. Հովն., Թ 6. Ղուկ., Ը 44, 46:

² Մարկ., Զ 5. է 32. Ղուկ., Գ 41. Զ 19. Թ 43. ԺԳ 4. ԻԲ 51. Հովն., Ե 11 և այլն:

³ Մատթ., Ժ 1, 8. Ղուկ., Թ 1. Մարկ., ԺԶ 18:

⁴ Հոսիթ., Գ 3. Հուդիթ, Ժ 3. Եսթ., Բ 12. Եզեկ., ԺԶ 9. Գ Թագ., Ժ 10. Ես., Ծ է 3. Ամովս., Զ 6. և այլն. ըստ որում և այդ յուղերը երբեմն հոտ խառնելով էին պատրաստում յուղագործներն ու ստրկուհիք. Ել., Լ 35. Նեեմի, Գ 8. Ա Թագ., Ը 13. թանկագինն էր անողյանը. Երգ., Ա 2. Մարկ., ԺԳ 3:

⁵ Մարկ., Զ 13 Գործք, Գ 7. Դ 30. Թ 12, 17, 34, 40-41. ԻԸ 7-8 և այլն:

Հավատքով, հուսով ու սիրով զորանալով, դիմում է քահանայի աղոթքի ուժին, որ խնդրում է Աստուծուց՝ նայել հիվանդին «զի փրկեալ ի մեղաց, եղիցի արդարացեալ ի քեզ, զգեցեալ զՏէր մեր Յիսուս Քրիստոս»։ Արդարացած հիվանդը, զգենլով Քրիստոսին և Ս. Հոգու տաճարը դառնալով, նորոգվում է «ի նորոգութիւն մտաց», պատրաստում է յուր մարմինը «պատարագ կենդանի, սուրբ, հաճոյ Աստուծոյ»¹, և քանի որ արդեն «օծութիւն ունի առ ի սրբոյն»², նորոգվում է և մտնում երջանկութեան մեջ՝ ըստ այնմ, թե՛ «Երանի, ում թողութիւն եղեւ մեղաց, եւ ծածկեցան ամենայն յանցանք նորա»³։ Այդպիսով Քրիստոս, որ բարի հովիվ է և խնդրող մոլորյալ ոչխարի», հովանավորում է յուր հիվանդին և քահանայական աղոթքով, ընդնմին և Ս. Ավետարանի և օժված՝ շնորհագործ ձեռքի դնելով, առնում է յուր խնամքի տակ։ Խորհուրդի այդ էական կատարումը արտահայտվում է այսպես. «Եւ արդ, ես՝ ծառայս քո տկարս եւ անարժանս, դնեմ զձեռն իմ ի վերայ հիւանդիս այսորիկ, եւ կարգամ զահեղ աստուածութիւն քո, եւ խնդրեմ յառատ բարերարութենէդ քումմէ։ Առաքեա՛ զամենակարող զօրութիւն քո եւ բժշկեա՛ զախտս, զհիւանդութիւնս ծառայիս քո այսորիկ՝ նշանաւ ամենայաղթ խաչի քո, որով բարձեր զտկարութիւն ազգի մարդկան, եւ դատապարտեցեր զթշնամին կենաց եւ փրկութեան մերոյ»։ Ըստ որում և հիվանդին հավատքի մեջ հոգեպես կրթելու համար կարգացվում է բժշկութեան Ավետարանը։

Քրիստոսի խոսքերն ևս երաշխավորում են մեզ⁴, որ հիվանդը, ըստ յուր հավատքի զօրութեան և ըստ յուր մարմնավոր ու հոգևոր հավասարակշռութեան, կարող է ապաքինել ու նորոգապես մտնել վերստին քրիստոնեական կյանքի մեջ։ Բայց եթե հիվանդը, հակառակ հանգամանքներում լինելով, մահվան վիճակվի, այն ժամանակ նա մինչև այդ վերահաս հրաժեշտի վայրկյանը կամոքվի ու կզորանա հոգով յուր մեղքերը զղջալու և, Փրկչի շնորհը խնդրելով, արիաբար առ նա դիմելու։ Իսկ այս խորհուրդի

¹ Հոովմ., ԺԲ 1. Մաշտ. ձեռ. 277:

² Ա. Հովհ., Բ 20, 27. Մաշտ., 286:

³ Սաղմ., ԼԱ 1. Մաշտ. 287:

⁴ Մատթ., ԺԷ 17-20. Թ 22-29. ԺԷ 19 և այլն:

Համար կա առանձին կարգ, որ լրացումն է վերոհիշյալին և կոչվում է՝ «Կանոն Հաղորդ տալոյ», որում քահանան խոստովանեցնում է հիվանդին մեղքերն ու ճշմարիտ հավատքն և աղոթելով Աստուծո՝ արժանացնել նորան «յետին թոշակի շնորհաց», տալիս է Քրիստոսի մարմինն և արյունը «ի քաւություն մեղաց եւ ի բժշկութիւն մարմնոյ»: Ապա և շրջապատողաց ու հիվանդի մեջ սիրո հաշտություն հաստատելով՝ քահանան արժանացնում է նորա վերջին կամքն ևս (կտակ), բարեգործական ուղղություն տալիս այդ կամքին և հիվանդի աչքերն ուղղում դեպի հավիտենական կյանքի քաղցրությունը: Հետեաբար բժշկության և բոլորի գնալիք ճանապարհը ձգելու համար ուրույն-ուրույն կարգեր ունինք, ըստ որում, մինչդեռ «Հաղորդ տալու» կարգում վերջին թոշակն է շեշտվում, հիվանդաց կարգի նպատակն էլ սաղմոսներից հետո անմիջապես նախքան բուն խորհուրդի կատարումը որոշվում է այսպես. «Եւ եւս վասն հիւանդիս, որ յուսացեալ է կոչել զանուն Տեառն Աստուծոյ եւ զգօրութիւն նորա ի յօգնութիւն եւ ի բժշկութիւն հոգւոյ եւ մարմնոյ իւրոյ, որպէս զի ապրեսցի եւ կեցցէ եւ վերստին նորոգեսցի քահանայական աղօթիւք ձերովք եւ կարողութեամբն Աստուծոյ. զՏէր աղաչեսցուք»: Նույն նպատակը հայտնապես պարզվում է և հիվանդաց կարգի հատուկ ձևակերպությանց մեջ, որպիսիք են «Կանոն դժվարածին հղի կնոջ» և «Վասն այսահարաց և լուսնոտից»:

Հռովմեական եկեղեցին յուր մարմնասիրական ուղղության համեմատ գրեթե առավել մեծ նշանակություն է տալիս այս խորհուրդին, քան թե ս. Հաղորդության հիվանդի համար: Հակառակ Նոր Կտակարանի բոլոր վկայությանց, որոնք մի առ մի հիշեցինք վերը, նա այս խորհուրդը ոչ թե բժշկության և ապաքինության խորհուրդ է համարում, այլ «վերջին օծման», որ և կատարում է մեռնող չափահաս հավատացյալի վրա օծմամբ աչքերի, ականջների, ձեռքերի, քթի, բերանի, ազդրների ու ոտերի՝ «վասն մահացու հիւանդաց»^{125ա*}: Նորա այս ծանր մոլորությունը ժԲ. դարից հին չէ, ոչ մի ապացուցություն չունի Ս. Գրքից և միևնույն ժամանակ վերացնում է ս. Հաղորդության խորհուրդի բացառիկ նշանակությունն, որով միայն կարող է հավատացյալը սրբվել և առ Աստված դիմել մահվան մահճից, ինչպես կանոնված է Նիկիո

ս. Ժողովի ԺԳ. կանոնով^{126*}: Հիվանդաց կարգին այսպիսի գերադաս նշանակություն տալով՝ Հռովմեական եկեղեցին օգտվում է հիվանդների նեղ վիճակից և յուր կղերի միջոցով հարուստ վախճանվածներից շահ կորցում: Ալբերտ Մեծն ու Թովմա Աքվինացին ասում են, որ իբր թե մկրտության և ապաշխարության ներգործությունից դուրս է մնում հակումն դեպի չարը, որ արգելք է մեռնողի փրկության, իսկ այդ միայն օժամբ է ոչնչանում: Իսկ եթե հիվանդը հանկարծ լավանում է, պարտավորվում է բոբիկ ման չգալ և ամուսնությունից հեռու մնալ:

Երկրորդ՝ Հռովմեական եկեղեցին այս խորհուրդի մեջ էական նշանակություն է տալիս ոչ թե աղոթքին, այլ յուզին, որ և պետք է եպիսկոպոսն օրհնե և քահանայի գործադրության հանձնե: Բայց մենք տեսանք, որ նախ՝ Նոր Կտակարանում յուզի գործածությունը կապված էր լուկ հրեա ժողովուրդի առօրյա սովորության հետ և շատ անգամ հազվադեպ է հիշվում, և երկրորդ՝ ոչ մի տեղ ասված չէ, որ այդ յուզը եպիսկոպոսի օրհնության կարողություն ունենա. վասնզի այդ յուզը երկրորդական նշանակություն ունի և երբեք չի կարող այն նշանակությունն ու հիմքը ստանալ, ինչ որ ունի Ս. Հոգու շնորհաբաշխության միջոց-յուզը դրոշմի մեջ: Այդպես և Օրթոդոքս եկեղեցին էական նշանակություն է տալիս յուզին, սակայն յուզի օրհնությունը վերապահում է քահանային և այս խորհուրդը վերջին օժումն չէ համարում:

Յուզի նշանակությունը բարձրացնելով՝ մարմնավոր բժշկության համար ևս այնքան բազմացրել է նա նյութական միջոցները, որ հիվանդներն առավել գերադասում են մեծամեծ զոհաբերությանմբ ճանապարհորդել, դիմել դոցա երևակայալ փրկարարության, քան թե բժիշկների խորհրդածության: Այդպես են զանազան սրբերի զգեստներ, սուրբ տեղերից վարդարաններ, ամեն ժամանակ և ամենուրեք գտնվող անհայտ սրբերի ոսկորներ, մեքենայական կրկնություն որոշ աղոթքների և այլն, որոնք յուրյանց հատուկ էությունմբ փրկարար են քարոզվում ժողովուրդի մեջ: Այս մոլար ուսմունքը պատճառ եղավ, որ Եվրոպայի հռչակավոր բժիշկները հնարեցին «ներչնչման» տեսությունն, որ ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ մի հոգևոր ազդումն հիվանդի վրա և համո-

զուգում, թե ինքը կբժշկվի այսպես կամ այնպես: Հիվանդն էլ, եթե ենթարկվում է բժշկի այդ ազդման և հավատում, բժշկվում է: Բայց որովհետև բժիշկներն անձամբ չեն կարողանում ներշնչել այդպիսի հավատք, հաճախ ուղարկում են դարձյալ այն վայրերն, որտեղ ժողովուրդին շահագործում է կղերը: Ուրեմն դարձյալ ժողովուրդի հավատքն է դեր խաղում և դժբախտաբար՝ հեթանոսական ուղղութիւնն ստանալով:

Այս մարմնավոր ուղղութիւնը բավական էր, որ էլի բողոքական հեղափոխականներից հակառակության հանդիպեր և հիվանդաց կարգը ուղղակի լոկ սովորութիւնն համարվեր ու մերժվեր: Նոցա կարծիքով բավական է միայն հավատք հիվանդի համար, իսկ այս խորհուրդը ավելորդ է: Իսկ Նոր Կտակարանի՝ գլխավորապես Հակովբոսի խոսքերը, որքան էլ այդ բողոքականք ուզում են սխալ բացատրութեամբ նպաստավոր դարձնել յուրյանց մոլորութեան համար, չեն կարողանում: Նոր Կտակարանի պատվերը ոչ մի սովորական բժշկութեան չէ վերաբերում, վասնզի այդ բժշկութիւնն առաքելոց աղոթքով և ձեռք դնելով էր կատարվում և ոչ յուրի գորութեամբ, ոչ ուղղակի ներգործութիւնն էր, վասնզի պահանջվում էր հիվանդների մեղաց գղջումն ու հավատք. նույնպես և բժշկութիւնը չէին կատարում առանձին շնորհով օժտված անձինք (Ա Կոր., ԺԵ 7-11), այլ քահանայք, չէին կատարում մի որևիցէ լոկ տեսանելի միջոցով, և առանց քահանայական խոստովանութեան չէր իրականանում, զի այդ մի ս. խորհուրդ էր: Ուրեմն Հռովմեական ու Բողոքական եկեղեցիները շեշտակի իրար հակառակ ծայրահեղութեանց մեջ են ընկնում, մեկը՝ ուժ տալով մարմնավոր միջոցներին ու նոցա մեծ նշանակութիւն վերագրելով, իսկ մյուսը՝ մերժելով այդ մարմնավոր միջոցների հետ միասին նաև քրիստոնեական աղոթքի, հիվանդի հոգու քավութեան և քահանայի շնորհաբաշխ ձեռքի նշանակութիւնը նորա բժշկութեան համար:

Քրիստոսի օրինակին և առաքելական շավղին հավատարիմ մնալով՝ Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին զերծ է երկու այդ ծայրահեղ մոլորութիւններից: Թե՛ Նոր Կտակարանից ու թե՛ այս կարգի խորհրդակատարութիւնից բերված վկայութիւններն արդեն ակներև ցույց են տալիս, որ այս խորհուրդն ոչ թե մեռնողների

վրա է կատարվում, որոնց համար կա «Հաղորդ տալոյ» կարգն, այլ ծանր հիվանդների բժշկութեան համար է. երկրորդ՝ խորհուրդի կատարման հիմքը հիվանդի զղջումն է ու հավատքը. երրորդ՝ այս ս. խորհուրդը իրականանում է քահանայի ազդեցով, պատշաճավոր ընթերցվածքով և ձեռք, խաչ ու Ավետարան հիվանդի վրա դնելով. և չորրորդ՝ բժշկողն աստվածային գորութեանն է և կարողութեանը, իսկ տեսանելի միջոցներից միմիայն այնոնք են ընդունվում, որոնք հիշեցինք, և որոնք Աստուծո շնորհաբաշխութեան հատուկ միջոցներ են ընդհանրապես¹:

Երկրորդական ու նշանակութեան չունեցող միջոցներից փոքրիշատե ներվել է յուզի՝ իբրև հրեական կյանքի սովորութեան և առաքելոց տեսած ու չարհամարհած նյութ: Ուստիև Հայոց Հայրապետները երբեմն-երբեմն թուլատրել են քահանաներին օրհնել յուզը, ինչպես լինում է ոտնալվայի երեկոյին ոտներ օծելու համար, և այդ արել են նոքա, երբ հեթանոսական մոլորութեանց դեմ կռվելով՝ հարկ են համարել վնասակար միջոցների տեղ այդ դնել և ժողովրդի հրեական ու հեթանոսական սովորութեանները հետզհետե վերացնել: Այսպես Ս. Հովհան Մանդակունին, մաքառելով գիր անելու, հարցուկների, բախտի ու ճակատագրի, օրերի խտրութեանց, դյուլթերի, հմաների, թովիչների, կախարհների, ձկների ու սողունների ոսկորներից կազմված ծրարներին ու բժժանքներին հավատալու դեմ, ասում է. «Ինքեանք մոլորեալքն են, թողեալ զշնորհսն Աստուծոյ, զաղօթսն եւ զիւղն օժման, զոր պատուիրանք հրամայեցին հիւանդին, եւ զպահս եւ զաղօթս ցաւածին, եւ ինքեանք յուռութս եւ ի գիր զառածին»: «Արդ ահա զշնորհսն Աստուծոյ եւ զգօրութիւն ս. խաչին լուծանես, եւ զպահս եւ զաղօթս, զոր պատուիրանք հրամայեն, եւ մուծանես զգիր պահապան, եւ զուռութս դիւթացն, որ ոչ թէ ի պատուիրանաց Աստուծոյ, այլ զգաղտնի նետս սատանայի ի ձեռն դիւթացն»: Ս. Հայրապետը լավագույն է համարում աղոթքն ու պահքը և մերժում է հեթանոսական ժժմունքներն ու մինչև անգամ «պահապան գրերը»:

¹ Տե՛ս և Ս. Գրիգոր Նարեկացի, Աղոթք վասն բժշկութեան, Մաշտոց 823:

Արդ՝ Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին, ոչ մի նյութի ինքնըստ-ինքյան փրկարար նշանակություն չտալով, այստեղ ևս կատարելապես հետևորեն է վարվում՝ մերժելով այն ամենն, ինչ որ Աստուծո շնորհաբաշխության հատուկ ու մշտական միջոց է յուր բոլոր աստվածաշատության մեջ, և ավանդիչ չլինելով Աստուծո շնորհաց ու գորություն՝ կարող է յուր էություն հետ կապել ժողովուրդի հավատքը: Այդպես և գործածություն մեջ է դնում յուզը, որ ո՛չ Քրիստոս է գործադրել կամ պատվիրել գործադրելու, և ո՛չ առաքյալներն են անհրաժեշտ միջոց դարձրել: Մերժելով յուզի գործածությունը՝ էն թույլ տալիս, որ մեղքերի զղջումը, Ս. Ավետարանով կրթվիլը, հավատքի գորացումը, աստվածային մշտական շնորհաբաշխության ձեռքը և աղոթքի գորությունը նյութի փոխարինվի, և հիվանդները չմոռանան խոստովանությունը՝ «յայն ապաւինեալ, թէ ի վերջին օրն օծանիմք ձիթովք բալասամինաւ եւ արդարանամք»: Ըստ այսմ՝ հիվանդը պետք է համոզվի, որ «պիտանի է խոստովանիլ, քան օծանիլ»¹: Ուստիև որոշապես գծված է այս ս. խորհուրդի կատարման էությունը Մաշտոցի մեջ. «Յայնժամ կէսք ի քահանայից կալով յաջմէ հիւանդին, եւ կէսք՝ ի ձախմէ, եւ աւագերէցն եկեալ դնէ զԱւետարանն ի վերայ գլխոյ հիւանդին եւ ասէ զաղօթս»...: Ուրիշ որևիցե պարագա է հիշվում այս կարգի մեջ:

Այս ս. խորհուրդի պաշտոնը պատկանում է քահանայական աստիճանին, նպատակն էլ ցույց է տալիս, որ կրկնելի է:

¹ Ս. Գր. Տաթ., Հարց., էջ 604. տե՛ս և Ռիպխտ, 379-390:

ԽԷ.

Է. Ձ Ե Ռ Ն Ա Դ Ր Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն

Ա. Ժողովուրդին ապաշխարություն քարոզելու, Քրիստոսով փրկություն շնորհելու ու նոր կյանք պարգևելու և Ս. Հոգով նորան այդ նոր կյանքի մեջ առաջնորդելու համար անհրաժեշտ են այդ բոլոր տալիք շնորհները լրապես ստացած ու Ս. Հոգով առանձնապես սպառազինված ընտրյալ պաշտոնյաներ: Այդպիսի պաշտոնյաները կարող կլինին ծառայել յուրյանց կոչման միմիայն այն ժամանակ, երբ նախ հնարավորություն ունենան ստանալու Աստուծուց այն բոլոր շնորհներն, որոնք կամ որոնցից պետք է բաշխեն հավատացյալներին. և երկրորդ՝ պետք է միջոց ունենան որոշ կարգով ավանդելու յուրյանց ունեցածը: Ստանալ Աստուծո շնորհները լոկ մարդահնար կարգով անկարելի է, վասնզի շնորհ տվողն Աստված է, և շնորհաց էությունն Աստված միայն գիտե, և ուրեմն նա միայն կարող է էապես յուր շնորհաց էության համապատասխան կարգ սահմանել: Ավանդել Աստուծո շնորհները դարձյալ լոկ մարդահնար կերպով անկարելի է, վասնզի թե՛ նաև այս դեպքում շնորհաց էության համեմատ կարգը միմիայն Աստված կարող է որոշել ու թե՛ էապես միմիայն աստվածային կարգով ավանդածը կարող է ընդունող հավատացյալի համար հավաստիություն ունենալ: Ահա այն ս. խորհուրդն, որով Աստուծո ընծայված և հավատքով կոչվածը Ս. Հոգու շնորհաբաշխության պաշտոնյա է դառնում, ձեռնադրության կամ քահանայության ս. կարգն է (Հաճ., ԺԱ 755):

Ինչպես որ Աստուծո արքայության հաստատությունը սկսվեց Հին Ուխտով և կատարումն ստացավ Նորումը, այնպես և այս աստվածադիր քահանայությունն իբրև նախատիպ սահմանվեց Մովսես մարգարեի միջոցով և իսկական հաստատության հասավ Քրիստոսով: Հին Ուխտում քահանայապետը Աստուծո հայտնության և Սրբություն Սրբոցի անմիջական պաշտոնյան էր, քահանան ստորադրյալ էր և սպասավորում էր Սրբության մեջ, և ստորին սպասավորներն էին ղեկավար: Թե՛ քահանայապետ ու թե՛

քահանա անունները բովանդակում են քահանա բառի իմաստն, որ է Աստուծո առաջ կանգնող սպասավոր^{127*}, ըստ որում, թե՛ քահանայապետն ու թե՛ քահանան, յուրաքանչյուրը յուր պաշտոնի համեմատ, Աստուծո և մարդկանց միջնորդ էր, որ զոհաբերում, աղոթում ու քավում էր մարդկանց մեղքերը Աստուծո առաջ և մյուս կողմից ուսուցանում էր և Աստուծո կամքը հայտնում ժողովուրդին: Աստուծո այդ սպասավորները կոչվում էին որոշ կարգով և որոշ կարգակատարությամբ նվիրվում էին Աստուծո տան պաշտոնին ու ծառայում էին Երուսաղեմում տաճարի մեջ¹:

Նոր Ուխտում ևս այդ նախատիպն իրագործվեց առաքելոց ու նոցա կարգած պաշտոնյաների հաջորդությամբ, ըստ որում, Քրիստոս, ինքն իսկական քահանայապետ ու հաշտեցուցիչը լինելով Աստուծո և մարդու մեջ, ընտրեց առաքյալներ յուր եկեղեցու հաստատության և սպասավորության գործի համար և առաջնորդ տվավ նոցա Ս. Հոգուն յուր համբարձումից հետո Հոգեգալստյան տոնին: Հունձը շատացավ և առաքյալներն ևս նորանոր պաշտոնյաներ սպառազինեցին, որպեսզի ամենուրեք քարոզվի Ավետարանը, և տարածվի Աստուծո արքայությունը. «Հրաման առին առաքելն զսուրբսն կարգել ի սպասաւորութիւն եկեղեցւոյ Աստուծոյ, զի հաղորդ լիցի հրեշտակաց՝ սպասաւոր Քրիստոսի պատարագին»²: Ըստ այսմ՝ առաքելական եկեղեցիները ունին քահանայապետներ առաքյալների փոխարեն, այլև եպիսկոպոսներ, քահանաներ ու սարկավագներ, որոնք սկիզբն առին այն ժամանակից, երբ առաքյալք, ընտրելով յուրյանց հասուն ու հավատազոր աշակերտներից, ձեռնադրում էին³ հիշյալ պաշտոնների համար: Նոքա, հաստատելով ձեռնադրության ս. Կարգն ու ձեռնադրության իրավունք տալով յուրյանց հաջորդներին, այնպես տնօրինեցին, որ եկեղեցու ընդարձակվելուն և զգացված կարևորության չափով ընտրյալ պաշտոնյաներ ևս ձեռնադրվին ամենուրեք: Այսպիսով, ոչ թե միայն Երուսաղեմն է դառնում երկրպագության տեղ, այլ ամբողջ տիեզերքը (Հովհ., Դ 20), որ-

¹ Ել., ԻԸ 40-41. Լ 30. Խ 15. Ղևտ., Ը 12. Է 36. Ժ 7. Թիվք, Գ 3:

² Հաճ., ԺԱ 49. Ըճդհ., 417, 413. Ղուկ., Զ 13. Գործք, Ի, 28. Եփ., Դ 11. Ա Պետ., Ե 1 Հայտն., Ե 8-11:

³ Գործք, Զ 6. ԺԴ 22. Եփ., Դ 11. Ա Տիմ., Դ 14. Բ Տիմ., Ա 6-14:

տեղ հիշվում է Աստուծո Միածին Որդու անունն, ու մատուցանվում է անգեյն պատարագը: Ոչ թե միմիայն Ահարոնյան ցեղն է սպասավորում Աստուծո փրկագործության ս. խորհուրդին, այլ քանի որ իսկական քահանայապետն է Քրիստոս՝ «ըստ կարգին Մելքիսեղեկի», որ թե՛ պատարագում է ու թե՛ պատարագվում (Եբր., Ե), այժմ ամեն մի ճշմարիտ հավատացող, նվիրվելով նորան և նորա առաքելական հաջորդությամբ ձեռնադրական շնորհն ընդունելով, կարող է լինել Աստուծո այդ ս. Ուխտի սպասավորը: Փոխվեց քահանայությունը, փոխվեց և սրբագործության օրենքն՝ ըստ նախատպին իսկականի իրագործվելով (Եբր., է 12). եղավ «երկինք նոր և երկիր» (Ես., ԿԶ), ըստ մարգարեության և Ս. Հոգով նոր քահանաներ են հաստատվում փրկական ճշմարիտ սպասավորության համար: Այժմ և ոչ թե միմիայն ընտրյալ ժողովուրդն է վայելում Աստուծո արքայության շնորհները, այլ յուրաքանչյուր հավատացյալ մտնում է այդ արքայության մեջ, վայելում է եկեղեցու ս. խորհուրդների փրկարար շնորհները Աստուծո շնորհագործած պաշտոնյաների միջոցով, սակայն յուր հավատքի կատարյալ համարձակությամբ: Այլև այժմ ոչ թե միմիայն մի ընտրյալ ցեղի է վերապահվում Աստուծո պաշտոնն ու սպասավորությունը, ինչպես էր Հին Ուխտում Ղևու ցեղը, այլ յուրաքանչյուր հավատացյալ անձնապես ոչնչով չէ տարբերվում հոգևորականից և ինքն ևս կարող է, կոչումն զգալով, մտնել աստվածային տան հատուկ սպասավորության գործի մեջ (Ա Պետ., Բ 8-10):

Բ. Ձեռնադրության ս. Կարգի խորհուրդի կատարումը իրագործվում է նախ՝ նվիրյալի ընտրությամբ ու նորա արժանյաց վկայությամբ յուր և եկեղեցու կողմից. երկրորդ՝ աղոթքով առ Աստված. երրորդ՝ ընթերցանությամբ պատշաճավոր կտորների Ս. Գրքից. չորրորդ՝ ձեռք դնելով. հինգերորդ՝ օծմամբ. վեցերորդ՝ պաշտոնի հայտարար իրը (սկիզ, բանալի, գավազան և այլն) հանձնելով նվիրյալին, և յոթերորդ՝ նվիրյալի դավանական խոստովանությամբ ու պարտյաց հանձնառությամբ: Այս յոթը կետերի մեջ ս. խորհուրդի բունը կազմում են աղոթքն ու ձեռք դնելը, իսկ մնացած կետերը դոցա պարագայքն են, կամ թե շնորհաբաշ-

խուլթյան արտահայտությունը, ինչպես օժուժը քահանայական աստիճանից ի վեր: Ըստ որում, բուն հոգևոր պաշտոնի առաջին աստիճանը իսկապես դպրուկությունն է, որ նույնպես ձեռք դնելով է լինում, մինչդեռ բուն հոգևոր կարգը սարկավագությունն է, որում ս. խորհուրդի կատարման արտահայտությունն ըստ վերադաս աստիճանավորությունց է կատարվում, որ է այս.

«Աստուածային եւ երկնային շնորհ, որ միշտ լնու զպէտս սրբոյ սպասաւորութեան առաքելական Եկեղեցւոյ, կոչէ (զայս անուն) ի դպրութենէ ի սարկաւագութիւն՝ ըստ վկայութեան անձին իւրոյ եւ ամենայն ժողովրդեանս»: Եվ անմիջապես հետո.

«Ես դնեմ ձեռս ի վերայ սորա. դուք ամենեքեան աղօթս արարէք, զի արժանի լիցի սա զաստիճան սարկաւագութեան անարատ պաշտել առաջի սրբոյ սեղանոյս Աստուծոյ»:

Ձեռք դնելն այն արտաքին միջոցն է, որով առաքելական հաջորդականությունը ավանդվում է նվիրյալին Աստուծո շնորհը: Այդ կար նաև հին Ուխտում¹ իբրև ստվերական նախատիպ: Նոր Ուխտում առհասարակ աստվածային շնորհաց ավանդման եղանակն է ձեռք դնելը, որ գործ էր անում նաև Քրիստոս, իսկ առաքյալները՝ մկրտության միջոցին Ս. Հոգի ավանդելու համար: Սակայն ձեռնադրությունը մի անհրաժեշտ միջոց էր, որով առաքյալներն ընտրյալ ընծայացուներին ավանդում էին այն շնորհն, որ պահանջվում էր Աստուծո պաշտոնյա դառնալու համար: Նոքա թե՛ ձեռնադրությամբ ավանդում էին և թե՛ պատվիրեցին յուրյանց հաջորդներին այդպես անել²: Այդ արտաքին միջոցով ընծայացուն ստանում էր Ս. Հոգու շնորհն յուր նոր պաշտոնի համար³: Ուրեմն ձեռք դնելով և աղոթելով՝ ավանդվում է նվիրյալին այն շնորհն, որ խնդրվում էր Աստուծուց, և որ ստացել էր ձեռնադրողն առաքելական հաջորդությամբ ավանդաբար: Իսկ Ս. Հոգու իջման բուն արտահայտությունը օժուժը լինելով՝ քահանայական աստիճանից սկսած ձեռնադրության իրագործման իբրև լրումն ս. մյուսոնի օժամբ է կատարվում պաշտոնի բարձրության համեմատ: Կաթողիկոսն էլ, որ շնորհաց լրումն ունի իբրև

¹ ԾԱՆՈՒ, ԽԷ 14. Թիվք., ԻԷ 23. Բ Օր., Լ Գ 9:

² Գործք, 2 6. ԺԳ 3. ԺԳ 23. Ա Տիմ., Դ 14. Ե 22. Բ Տիմ., Ա 6:

³ Գործք, 2 10. ճմմտ. Ը 29. ԺԳ 2. Եփ., Գ 2. Ա Տիմ., Դ 14. Բ Տիմ., Ա 6:

առաքելական փոխանորդ, ստանում է գազաթի իսկական օծումը 12 առաքելոց համեմատ 12 եպիսկոպոսների ձեռքով «ճառագայթակերպ խաչի» ձևով, վասնզի, ըստ Ահարոնյան օծման օրինակին,¹ Ս. Հոգու շնորհաց զեղումը թափվում է առաքյալների հաջորդի գլխին և ճառագայթվում խաչակիր հավատացյալների վրա:

Ինչպես որ առաջին դարերում կային առաքյալներ, տեսուչ կամ եպիսկոպոսներ ու երեցներ, այլև սարկավազներ և ստորին սպասավորներ, այնպես էլ Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին ունի առաքելական փոխանորդներ, եպիսկոպոսներ, քահանաներ ու սարկավազներ յուրյանց երկրորդական ստորադաս աստիճանավորություններով և սպասավորներով: Ստորադաս բարձր աստիճանավորություններն են մասնավոր կաթողիկոսք (Սսո և Աղթամար), պատրիարքներ կամ Հայրապետական փոխանորդներ (Երուսաղեմի ու Կ. Պոլսի) և արքեպիսկոպոսներ, որոնք բոլորն ևս ընդհանրական Կաթողիկոսի առաքելական շնորհաց մասնավոր ճյուղավորություններն են: Ընդհանրական Հայրապետն ունի Ս. Հոգու պարգևելի բոլոր շնորհներն, որոնք և նա բաշխում է յուր ձեռնադրությամբ կամ օրհնության Կոնդակով յուր ստորադրյալ պաշտոնյաներին: Բոլորի իրավունքներն ու պարտիքներն ևս սահմանվում են ըստ շնորհաց², հիշվում են ձեռնադրության աղոթքների կամ թե Կոնդակի մեջ, և ուրեմն ոչ ոք չի կարող յուր եկեղեցական իշխանության սեփականություն դարձնել այնպիսի իրավունքներ, որոնք պատահաբար ձեռք են բերվում քաղաքական հանգամանքների մեջ: Եկեղեցականները ստորադրվում են իրար և գործադրում են յուրյանց իշխանությունը միմիայն՝ ըստ շնորհաց պարգևին, ըստ Ավետարանի վարդապետության և ըստ Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու կանոնական սկզբանց: «Զի ոչ եթէ տիրեմք ձեզ հաւատովքս, այլ գործակից եմք շնորհացդ ձերոց, քանզի հաւատովք հաստատեալ կայք», - ասում է Պողոս առաքյալն յուր հավատացյալներին (Բ Կոր., Ա 23): «Պարտ է նորոց հովուացս հեզութեամբ եւ հանդարտութեամբ հովուել

¹ Ել., ԻԹ 4-9, 29. Ղևտ., Դ 3, 5, 16. Զ 13, 15. Ը 12. Սաղմ., ԾԻԲ:

² «Քառասնայք գահապիրութեամբ մի՛ հակառակեսցին ընդ միմեանս, զի գոր շնորհն Աստուծոյ ընտրեաց նախ ի քառասնայութիւնն, այն է նախաթոռ յեկեղեցոյ»: Կան. Դվնա, 551 ժող.^{128*}:

զժողովուրդս որպէս հովիւք զհօտս, եւ ոչ ճոխութեամբ եւ սաստկութեամբ ըստ աշխարհի իշխանաց», - ասում է Ս. Ներսես Շնորհալին, այնպէս որ, նույնիսկ առ հանցավորները պետք է, ըստ շնորհաց, «զսաստն ի կիր արկանել»¹: Եվ որովհետեւ հոգեւորականը ձեռնադրութեամբ միմիայն այդքան է ստանում, որքան հիշվում է ձեռնադրութեան միջոցին, բնականաբար այս սկզբունքից շեղվողն եղծվում է յուր իշխանութիւնից իբրև ելնող ս. Հոգու այն շնորհներից ու ներգործութիւնից, որոնց ենթակա է նա միմիայն արժանապէս: Այդպիսի հոգեւորականը դատապարտվում է՝ ըստ Քրիստոսի վարդապետութեան² և մերժվում է յուրաքանչյուր հավատացյալից:

Բոլոր ձեռնադրվողների համար երաշխավոր է Կաթողիկոսը, որի ընդհանուր պարտավորութիւնն է անխախտ պահել Հայաստանյայց ս. Եկեղեցու վարդապետական, դավանական ու վարչական ավանդական հարազատութիւնը, վասն որոնք և նա ընտրվում է ամբողջ Եկեղեցու լրումից և օծվում է տասներկու եպիսկոպոսներից, այն է՝ իբրև առաքելոց լրումից և եկեղեցու ներկայացուցիչներից: Նա հանդիսապէս ուխտում է հավատարիմ մնալ Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու առաքելական ու հայրապետական կարգաց և իրավանց: Այնուհետև թե՛ մյուսոնի, այն է՝ Ս. Հոգու շնորհաց ավանդական միջոցի, և թե՛ եպիսկոպոսների ձեռնադրութիւնն ինքն է կատարում և ստորադրյալ բոլոր պաշտոնյաների շնորհագործութիւնը ճյուղավորում: Ուստիև նա կոչվում է նույնպէս Եպիսկոպոսապետ, Քահանայապետ, Ընդհանրական Հայրապետ ու ծայրագույն Պատրիարք: Նա յուր պաշտոնյաների միջոցով զարկ է տալիս Հայաստանյայց ս. Եկեղեցու քարոզչական, դաստիարակչական և ուսուցչական հառաջադիմութեան և պահպանում է մոլորութիւններից ու գեղծումներից^{129*}:

Ինչպէս Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն ամբողջ Եկեղեցու գլուխն է և պատասխանատու է Աստուծո և Հայաստանյայց Եկեղեցու Ս. Հայրերի ու նորա ավանդական հաստատութեան առաջ, այնպէս էլ վիճակավոր առաջնորդը գլուխ է յուր վիճակի ու պա-

¹ Ընդհ., 62-63. Տե՛ս և Եղիշե, 143. Հարց., Պրակ., Զ, էջ 538:

² Մատթ., Ի 20-28. Մարկ., Ժ 35-45. տե՛ս և վերջ. Գլ. ԼԲ, ԼԳ և իմ «Հայաստանյայց Եկ. Ս. Կարգը», Ս. Էջմիածին, 1897:

տասխանատու է թե՛ դոցա և թե՛ Կաթողիկոսի առաջ, նույնպես և քահանան գլուխ է յուր համայնքի և պատասխանատու է թե՛ Աստուծո, Հայաստանյայց Եկեղեցու Ս. Հայրերի ու նորա ավանդական հաստատության և թե՛ յուր եպիսկոպոսի ու Կաթողիկոսի առաջ: Բոլորի իրավունքներն ու պարտիքներն էլ հաստատված են առաքելական վարդապետության հիմունքների վրա¹, որոշված են առաքելական կանոնադրությամբ ու ձեռնադրության կարգով և սահմանված են Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու Ս. Հայրերի հնավանդ առաքելական ու ժողովական կանոններով: Եվ ինչպես որ կաթողիկոսը ձեռնադրում է հոգևորականներ առհասարակ բոլոր վիճակների համար, այնպես էլ առաջնորդը՝ քահանաներ, սարկավազներ ու սպասավորներ է ձեռնադրում՝ ըստ ընտրության պատշաճավոր համայնքի և ըստ Հայրապետական տրամադրության: Ընդամին՝ յուրաքանչյուր հոգևորականի իրավունքն ու պարտիքը հաստատվում է մի սկզբունքի, մի հիմունքի վրա, այն է, որ նորա իշխանությունը սահմանվում է ձեռնադրության միջոցին, և նա պատասխանատու է բոլոր վերադաս հոգևորականաց առաջ, այլև այն ամենքի առաջ, որոնց առաջ պատասխանատու են նույնիսկ այդ վերադաս հոգևորականք:

Ձեռնադրության ս. կարգում կա օրհնության և ապա բուն ձեռնադրական աստիճան. օրհնության աստիճանը սկսվում է Եկեղեցու սպասավորական ամենաստորին դիրքից, ըստ որում, օրհնվում են նախ՝ սաղմոսերգու և ավելածու, հետո՝ [Ա.] դռնապան, որ է ս. կարգի առաջին աստիճանը. Բ. ընթերցող. Գ. երգմենեցուցիչ և Դ. ջահընկալ: Իսկ բուն ձեռնադրությունը սկսվում է Ե. դպրությունից կամ կիսասարկավազությունից, որ և տրվում է եպիսկոպոսի ձեռնադրությամբ: Այս աստիճանին հետևում են՝ Զ. սարկավազություն և Է. քահանայություն: Սակայն Հայաստանյայց Եկեղեցու ս. կարգի իրական դասակարգությունն է. Ա. Կաթողիկոս ամենայն Հայոց, Բ. Փոքր կաթողիկոսք, Գ. Արքեպիսկոպոսք (պատրիարք), Դ. Եպիսկոպոսք, Ե. Վարդապետք՝ մասնավոր ու ծայրագույն իշխանություն, որ ուսումնական աստի-

¹ Տիտ., Ա. 7-9. Եբր., ԺԳ. 17. Ա. Տիմ., Գ. 1-5. Դ. 11-16. Ե. Բ. Հովն., 1. Գ. Հովն., 1. Ա. Պետր., Ե. 1-2. Գործք, Ի 17-28:

ճան է և տրվում է առանձին ձեռնադրույթյամբ, Ձ. Աբեղայք ու քահանայք, է. Սարկավազք, Ը. Դպիրք, Թ. Սպասավորք: Սոքա ամենքն էլ վերոհիշյալ աստիճանական կարգով են ձեռնադրվում և աստիճան առ աստիճան բարձրանում կա՛մ միանգամայն (ինչպես Մեծն Ներսես և Ջաքարիա կաթողիկոսը), կա՛մ հետզհետե ժամանակի ընթացքում արժանանալով:

Պ. Քանի որ ձեռնադրվողը պետք է ունենա որոշ պատրաստություն և ընդունակություն Ս. Հոգու շնորհներով սպառազինվելու համար, պարզ է, որ այդ շնորհաց համեմատ էլ յուրաքանչյուրը պետք է համապատասխան կատարելության պայմանների հակառակ չլինի: Կատարելության այդ պայմաններն են.

1. Մարմնի ու չափահասության կատարելություն, որպեսզի թե՛ յուր հոգևոր կատարելությունը ցոլացնե նաև արտաքուստ՝ ժողովուրդին վրա ոչ միայն լսողությամբ, այլև տեսողությամբ ազդելու համար, և թե՛ այրական հաստատամտություն ունենա յուր գործունեության մեջ, մանավանդ որ մարմնական թերություններն ու տղայական փոփոխամտությունը ծաղրական կդարձնեն լրջության ու ճշմարտության պաշտոնյային (Բ Տիմ., Դ 9): Այդ սկզբունքը կար Հին Ուխտի նախապատրաստական եկեղեցում, առավել ևս պահելի է Նոր Ուխտի իսկական եկեղեցում (ՂԼտ., ԻԱ 17-23): Նույնպես և ազատ տղամարդը կարող է քահանա դառնալ, վասնզի «այրն է տիրական» և ոչ կինը և ծառան կամ ճորտն ու ստրուկը¹: Այդպես և ընծայացուն պետք է լինի օրինավոր ու բարոյական կյանքի ժառանգ, որպեսզի նորա մարմնավոր ու չափահասության կատարելությունն, ըստ ժառանգականության օրինաց ևս, հավաստի լինի ժողովուրդի համար:

2. Մտավոր ու բարոյական պատրաստություն, վասնզի առանց ժամանակի պատշաճավոր գիտության, առանց աստվածաբանական ուսման և առանց վայելուչ կյանքի տրամադրության ոչ ոք չի կարող ընդունարան լինել Ս. Հոգու շնորհաց, ինչպես տեսանք նախընթացում, և ոչ էլ կարող է այդ շնորհաց համեմատ գործիչ լինել, ուստիև գիտություն ու վարք առանձնապես պահանջում է Ս. Գիրքը և դատապարտում է տգիտությունն ու չար

¹ Ս. Գր. Տաթ., Հարց., 589:

վարքը¹: «Մնանիցիս բանիւք հաւատոց եւ բարւոք վարդապետութեամբն, գորոյ զհետն իսկ եղեր». «օրինակ լինիջիր հաւատացելոց բանիւք, սիրով, հաւատովք, սրբութեամբ», - հրամայում է յուր ձեռնադրածին Պողոս առաքյալը: Ուստիև հրաման տալիս Տիմոթեոսին. «Ձեռս վազվազակի իւրուք վերայ մի դնիցես եւ մի կցորդ լինիցիս մեղաց օտարաց. զանձն քո սուրբ պահեսջիր» (Ա Տիմ., Ե 22): Այդպես և Մաշտոցում որոշված է. «Աստուածային իշխանութիւնն ի վերայ անարժանիցն ոչ հանգչի»: Չէ՞ որ Քրիստոս էլ ամբողջ երեք տարի սովորեցրեց յուր աշակերտներին և ապա Ս. Հոգի տվավ: Մաշտոցում գեղեցկապես պատվիրվում է եպիսկոպոսին. «Ձի թէ տգէտ իցէ, ոչ ձեռնադրեսցէ զնա, զի տգիտութիւնն անբանից է, եւ անբանն ոչ լինի քահանայ: Վասնորոյ ասէ մարգարէն. «Շրթունք քահանային զգուշասցին գիտութեան, զի բերան Տեառն ամենակալի է»²: Արդ, գոր ինչ ի բերանոյ ամենակալին ասացեալ է, պարտ է գիտել քահանային, եւ ապա բերան նորա կոչիլ»³: Այս են պահանջում Ս. Թադեոս առաքյալից սկսած Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու բոլոր առաքելական ու ժողովական կանոնները⁴. այս է ասում և Ս. Սահակը՝ խստությամբ դատապարտելով տգետ հոգևորականներին^{130*}: Այսպես և Ս. Հովհան Մանգակունին խստիվ արգելում է կաշառքով ձեռնադրել տգետներին և շնորհավաճառ լինել Սիմոնականության մեջ նզովվելով⁵: Ուստիև ձեռնադրության միջոցում եպիսկոպոսը հարց-

¹ Ա Տիմ., Դ 13-16. Բ Տիմ., Բ, Դ. Տիմ., Ա 7-11:

² Մաղ., Բ 7:

³ Բուն Մաշտոց, 251-254, 277-279. Ս. Գր. Տաթ., Վարդան վարդապետի և Առաքել վարդապետի հորդորները: Հմմտ. Ընդհ., 79:

⁴ Տե՛ս, գործիմակ, Նիկիո ժողովի կանոնները, որոնք հաստատեց Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը. «Վասն այնցիկ, որ մատաղօրեայքն իցեն եւ մտօք խակք, ուսմամբ՝ տխմարք, կարգաց՝ տգէտք, օրինաց՝ անտեղեակք, խօսիք յահուր, գնացիք՝ սայթաք եւ զինեմոլք, վաղվաղակի ոչ մերձեցուցանել զնոսա ի սարկաւագութիւն կամ եղեւ ս. ժողովոյն: Այլ եթէ օտարաշխարհիկ ոք իցէ՝ յայլոյ վիճակէ, ոչ սնուցեալ քո եւ ոչ ուսուցեալ, զպնայիսիմ յօծումն մի մերձեցուցեն, ըստ առաքելոյն, որ ասէ, եթէ՝ «ձեռս վաղվաղակի յորոք վերայ մի՛ դնիցես եւ մի՛ կցորդ լինիցիս մեղաց օտարաց»^{131*}:

⁵ «Արդ եւ զայս, ըստ իմում գիտելոյ, ասեմ, թէ որ զմանուկ տգէտ զտխմար, որ ոչ կարէ կարդալ զԱւետարանն ի բեմի ի յոր ժողովրդոցն, եւ զբոլոր ուսումն կարգի քահանայութեան ոչ է ուսեալ, զպատիժ քահանայանալոյ նորա նա կրէ, որ ձեռնադրեացն գնա, զի զհասնոցն եւ զուսելոցն զմեղացն զհամարս անձինք իրեանց տան: Այլ օրէն է առաւել զգիտումն եւ զհասակաւ կատարեալն արժանացուցանել այսմ շնորհի, որ կարող եմ ապրեցուցանել զանձինս եւ առաջնորդել ժողովրդեանն: Վասնորոյ մեծիմ Պօղո-

նուժ է ոչ միայն հավատքի, վարքի, առաքինական ճգնումների և անձնվիրություն մասին, այլև հարց է տալիս. «Ունի՞ զուսումն քահանայութեան լիով եւ զգիտութիւն աստուածային օրինաց: Զի որ ոչ ունի զգիտութիւն Ս. Գրոց, նաեւ ոչ զգօրութիւնն Աստուծոյ, որ ի նմա՝ ըստ Աւետարանին, մի գուցէ յանցանիցէ»: Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին բարձրացնում է ուսման վարկը մանավանդ այնով, որ ուսման աստիճան էլ ունի, և նորան մեծ նշանակություն է տալիս, այդ է վարդապետությունը, որի մասնավորությունը չորս աստիճան է, իսկ ծայրագունությունը՝ տասնուչորս, և այս աստիճանը քարոզչական անկողար իշխանություն ունի, և այդ ծայրագույն իշխանություն ունեցող հոգևորականն է կոչվում վարդապետ¹: Եվ հոգևոր ուսման (բնագիտական, դավանաբանական, պատմական, աստվածաշատական և գործնական) ընթացքի որոշ ծրագիր ևս կար «ըստ կարգի ժամանակին», որ ճշտիվ պահպանվում էր այդ վարդապետաց մեջ²: Սակայն ինչ

սի ձայնարձակ բարբառովն զբողոք բարձեալ ասէր Տիմոթեայ, թէ՛ «Ձեռս յորոք վերայ վաղվադակի մի՛ դնիցես եւ մի՛ լիցիս կցորդ մեղաց օտարաց». եւ դարձեալ. «Մի՛ մատաղատունկ, զի մի՛ հպարտացեալ ի դատաստան աստանայի անկանիցի»: «Այլ զի պարտ է, ասէ, քահանային անարատ լինել որպէս Աստուծոյ տնտեսի, վերակացու լինել հաւատարիմ բանին վարդապետութեան: Արդ, զորօրինակ, Պօղոս զԲրիտոս դնէ միջնորդ Աստուծոյ եւ մարդկան եւ երաշխատոր եւ փրկանս ամենայն աշխարհի, արդ ո՞չ սպաքէն նոյնօրինակ եւ քահանային օրէն է ամենայն անարատութեամբ լինել առաջնորդ եւ փրկանք քաւութեան մեղաց ժողովրդեան Աստուծոյ: Արդ, եթէ վասն մեծիմ Մովսիսի ասէ զիր, եթէ հեզ եւ խոնարհ եւ հանդարտ էր, քան զամենայն մարդիկ ուսեալ եւ զամենայն իմաստութիւն Եգիպտացոց, զի թէ հեզն եւ հանդարտն եւ իմաստունն եւ անարատն ի բծոյ՝ հաւատարիմ պատգամատորն Աստուծոյ եւ մտերիմ տեսուչ ժողովրդեանն ոչ կարաց ի մեղաց ողջ պահել զժողովուրդն եւ ապրեցուցանել զնոսա ի հարուածոցն Աստուծոյ, եւ ժառանգեցուցանել նոցա զպարգեսական երկիրն, իսկ քահանայք տգէտք եւ արատատորք զհա՞րդ կարեն ապրեցուցանել զժողովուրդն ի մեղաց, որք եւ զանձինս անգամ չկարեն պահել ի մեղաց, թող թէ ժողովրդեանն Աստուծոյ լինել առաջնորդ եւ երաշխատոր տանել յարքայութիւնն Աստուծոյ: Քանզի գրեալ է եւ պատուիրեալ, թէ մի յաջ խտորիցիս եւ մի յահեակ: Վասնորոյ պատուիրեմ առաջնորդաց Եկեղեցւոյ զգուշանալ ի ձեռնադրութենէ տգիտաց, եւ մի կաշատօք արծաթոյ զոք յառաջ մատուցանել յեպիսկոպոսութիւն, կամ յերիցութիւն, եւ կամ ի սարկաւազութիւն, կամ յայլ աստիճան, որպէս ի ս. Աւետարանին Փրկիչն ասէ առ սուրբ աշակերտսն, թէ՛ «Զրի առիք եւ ձրի տուք»: Կանոնագիրք^{132*}:

¹ Տե՛ս վարդապետաց ցանկը ս. Մեսրոպից սկսած. Մաշտոց ձեռն. վերջում. բուն Մաշտ., 335-337. Դրախտ, էջ 621-649. և իմ գրվածները. Հայաստանյայց Եկ. Ս. Կարգը և Աստվածաբան. գիտությունք, գլ. 29:

² Տե՛ս բուն Մաշտ., 337-342, Ս. Գր. Տաթ. կազմածը: Ե դարի հոգևորականաց մասին էլ ասված է, որ սովորեցան «զուսումնականն զհամարողականն, զբնաբանականն, զերկրաչափականն, զերաժշտականն, զաստղաբաշխականն, զքերականն եւ զքերթողականն, զգործնականն եւ զտեսական իմաստասիրութիւն եւ զմասունս նոցա, որք

էլ որ լինի ծրագիրը, էական է նորա սկզբունքն, այն է, որ ընծայացուն ունենա յուր կոչման, պաշտոնի և հովվական ասպարիզում պահանջվող գիտությունը՝ «ուսումն քահանայութեան լիով, եւ գիտութիւն աստուածային օրինաց», բնականաբար, ըստ ժամանակի աստվածաբանական գիտության հառաջադիմության Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցում անշեղապես^{133*}: Այս լավ հասկանալով՝ մեր Ս. Հայրապետները գրեթե ամենայն դարում շեշտել են նույն ծրագիրը ընդհանուր որոշմամբ և երբեք ժամանակի հետ հակասության մեջ չեն ընկել: Բայց և չեն թողել, որ լոկ արտաքին գիտություններին նվիրված միակողմանի մարդիկ եկեղեցու այդ սրբության մեջ մտնեն, և ոչ էլ քաջալերել են արտաքին գիտությանց տգիտությունն, որքան կարելի է եղել ժողովուրդի միջոցների հանգամանքներում:

3. Աստվածային կոչումը, ըստ որում, «ոչ թէ որ գանձն իւր ընծայեցուցանէ, նա է ընտրեալ, այլ զոր Տէրն ընծայեցուցանէ»¹, այնպես որ Աստված ինքը պետք է շարժե մարդուն դեպի այդ ս. գործը, և մարդը պետք է հավատքով զգա մի ներքին մղումն դեպի Աստվածային սպասավորություն և ոչ թե լոկ հացի խնդրի կամ դիրքի ու պատվի, կամ աշխարհային որևիցե ձգտմամբ ու նպատակով դիմի դեպի այդ պաշտոնը²: «Արդ հայեա՛ յանձն քո քահանայդ, եւ ծանիր զքեզ, զինչ է վաստակ քո քահանայութեանդ, եւ զի՞նչ գործ ստացեալ ունիս: Ոչ հերկահար ես ժողովրդեանդ, եւ ոչ արտունձ եւ կասող, այլ յուսուցանել եւ ի խրատել կարգեցար, մերժել եւ յանդիմանել: Այս է գործ քահանայութեան, եւ միշտ հարկ հանապազ»..., - գրում է Ս. Հ. Մանդակունին^{134*}: Ահա այս նպատակով ոգևորված պետք է կոչում զգա ըն-

եճ թոյով երկոտասան»: Ուսումն առնելով՝ նորա եկան ժողովուրդի պաշտոնյա դարձան՝ «ունելով ընդ ինքեանս բեռինս շահաւէտս եւ արդիւնարարս, մարգարիտս գեղեցիկս եւ ականս պատուականս, զբախխոհականս, զատենականս, զկացրոականս, եւ զաստուածաբանականս՝ զարդարելով զերկս աշխատողացն ու գտյնս իմաստասիրութեան պանծալիս արմատացուցանելով եւ ծանօթ առնելով բազմաց զգիտութիւն»: Պատմություն և Մահակա և Մեսրոպա (Սուխ., Բ):

¹ Բ Կոր., Ժ 18. Եբր., Ե 4:

² Ս. Հովհան Մանդակունին, օրինակ բերելով ս. Նահատակներին, որոնք յորչանց հոտի համար ամենայն ինչ զոհեցին, հորդորում է՝ «ամենայն քահանայից եւ վարդապետաց պարտ է հանապազ ի սոյն վաստակել. եւ մանաւանդ որ ինքնակամ կամօք ստացաւ զվերականութիւն, զոր գովելի է՝ թէ ոչ ի պատճառս ինչ կեանաց անձինն իմացաւ, եւ զօրացաւ ի Հոգւոյն մտանել ի գործ մշակութեան վասն բազմաց փրկութեան»:

ծայացուն: Այս պատճառով և նախքան ձեռնադրութիւնը հարցնում է եպիսկոպոսը, արդյո՞ք կամավորապես է հանձն առնում Քրիստոսի լուծը և արդյո՞ք թողել է աշխարհային հոգսերն, ընտանիք ու սովորական կյանքը. «Զի ոչ կարէք, ասէ, երկուց տերանց ծառայել. զի որ ոչ թողու զայս ամենայն, եւ ոչ առնու զխաչ իւր եւ զայ զկնի իմ, չէ ինձ արժանի»:

Կոչման գեղեցիկ օրինակներ է տալիս ինքն Քրիստոս. «Ասէ ոմն ցնա. Եկից զկնի քո յոր վայր եւ երթիցես: Ասէ ցնա Յիսուս. Աղուէսուց որջք գոն, եւ թռչնոց երկնից դադարք, եւ Որդւոյ Մարդոյ ոչ գոյ, ուր դիցէ զգլուխ: Ասէ զմիւս եւս: Եկ զկնի իմ: Եւ նա ասէ՝ Տէր, հրաման տուր ինձ երթալ նախ թաղել զհայր իմ: Ասէ ցնա Յիսուս՝ թող զմեռեալսն թաղել զմեռեալս իւրեանց, եւ դու երթ պատմեա՛ զարքայութիւն Աստուծոյ: Ասէ եւ այլ ոմն. Եկից զկնի քո, Տէր, բայց նախ հրաման տուր ինձ հրաժարել ի տանէ իմմէ: Ասէ ցնա Յիսուս. Ոչ ոք արկանէ ձեռն զմաճով եւ հայրիցի հետս, եթէ յաջողեալ իցէ արքայութեան Աստուծոյ»¹: Մեկն ուզում է կոչվիլ, բայց հառաջիկա դժվարութեանց պատճառով հետ է մղվում²: Վերջինն էլ չէ կարողանում լիովին նվիրվել աստվածային պաշտոնին, այլ հետ է նայում դեպի աշխարհայինը³. մինչդեռ միայն երկրորդն է իսկապես կոչվում, որ Քրիստոսի աշակերտն է և արիութիւն ունի ամեն ինչ Քրիստոսի համար թողնելու⁴:

4. Երբ կոչումը ճշմարիտ է և սրտանց, այն ժամանակ Աստված կհաջողեցնէ ժողովուրդի ինքնաբերաբար ընտրութիւնը՝ նոցանից բարի վկայութիւն և սիրահոգար խնդիր հառաջացնելով հոգուտ ընծայացվին: Այս անհրաժեշտ է, վասնզի քահանայի պաշտոնը հիմնվում է ժողովուրդի և քահանայի փոխադարձ հարաբերութեան ու սերտ կապի վրա, հետեւաբար հակումն ու հոգարութիւնը պետք է երկուստեք լինի, որ քահանան գիտենա, թե ինքն այդ հոտի հովիվն է, և այդ հոտը ճանաչե յուր հովիվին իբրև նորա խոնարհ ու հավատարիմ հոտը: Հոտն ու հովիվը իրար

¹ Ղուկ., Թ 57-62. Մատթ., Ը 19-22:

² Տե՛ս և Մատթ., ԻԶ, 33, 35. Ժ 23:

³ Հմմտ. Մատթ., Ե 3. Հովհ., Զ 66:

⁴ Հմմտ. Մատթ., Դ 19. Ղուկ., Ժ, ԺԴ 26. Մատթ., Ժ 37. ԺԲ 48. Բ Օր., ԼԳ 9:

հետ «խուժ և դուժ» չպետք է լինին և այդ իսկ պատճառով Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին գերադասել է ընտրական սկզբունքը, վասնզի որին ընտրում ես, նորա իրավանց ևս պարտական ես: Հովիվը, լինելով յուր հոտի միջից, մի ընտանիք է կազմում նորա հետ՝ իբրև հայր յուր ազատական որդիների հետ սիրալիր ուխտի մեջ մտնելով: Վասն որո և ձեռնադրության սկզբունքն իսկ խնդրվում է ձեռնադրվողից, «խնդրէ ի քէն մայրս մեր Ս. Եկեղեցի, զի ձեռնադրեսցես (զայս անուն) սարկաւազս, զոր ընծայէ քեզ յաստիճան քահանայութեան»: Խնդրում է եկեղեցին, այսինքն՝ ոչ թե լոկ ժողովուրդն և ոչ էլ միմիայն հոգևորականությունն, այլ եկեղեցին, որ ինչպես տեսանք նախընթացքում, կազմվում է այդ երկուքի միությունից: Հետևաբար ժողովուրդը ընտրում է կամ պետք է ընտրե այնպիսի ընծայացու, որ Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու վարդապետության, կարգերին ու կանոններին համապատասխանի, իսկ այդպիսի ընտրյալը անպատճառ ընտրյալ է նաև հոգևորականության համար և չի կարող մերժվիլ: Այն ընծայացուն, որ այսպես չէ ընտրվում, յուր կյանքի ամենամեծ քայլը մեղքով է անում և չի կարող անպատիժ մնալ:

5. Դիմելով դեպի ձեռնադրություն՝ նա պետք է հանձնառու լինի և պատրաստ՝ հոգով, սրտով ուսումնասիրել ու տոկալ միշտ Ս. առաքյալների, հայրապետների և առհասարակ Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու վարդապետության, կանոնների, ավանդության և այլ կարգերի մեջ՝ երբեք չչեղվելով այդ ամենից: Նա պետք է այդ ամենը սիրե և հավատքով բարձր դասե յուր կյանքի բոլոր նպատակներից, որպեսզի կարողանա ունենալ այն, ինչ որ կամ որից պետք է բաժին հանե յուր հավատացյալներին, յուր հոտին և յուր հետևողներին: Ուստիև ձեռնադրության միջոցին պահանջվում է ընծայացվից ուղիղ դավանություն հավատո, մերժումն 159 հերձվածողաց ու հերետիկոսաց և խոստումն ըստ ամենայնի հնազանդվել Ս. առաքյալների, Ս. հայրապետների և Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու վարդապետության և ավանդության: Եվ այս այնքան էական է, որ հոգևորականին ոչ մի պակասության համար իրավունք չէ տրվում ժողովրդականներին դատել ու դատապարտել, մինչդեռ անհավատ կամ հերետիկոս հոգևորականի վրա ամենայն ոք իրավունք է ստանում յուր քարը ձգելու: Ըստ

որում և Ս. Հովհան Մանդակունին, արգելելով ուրիշի մեղքը, մանավանդ հոգևորականի մեղքը քննելու, ասում է. «Բայց եթէ ի հաւատս ինչ անպիտան իցէ, եւ թիւրս ինչ ուսուցանիցէ, փախիր ի նմանէ, մի՛ մերձենար եւ մի՛ ճաշակեր եւ մի՛ հաղորդիր ընդ նմա եւ մի՛ հուպ լինիր, զի որ ի նմա հաւատս թերին է, եւ թիւրս ինչ ուսուցանիցէ, եթէ Պօղոս իսկ իցէ, կամ հրեշտակ, մի հաղորդիցիս (Գաղ., Ա 8), զի չէ առանց պատժոց անխտիր հաղորդիլն: Զի վասն հաւատոց՝ քո է քննել եւ վասն վարուց Աստուծոյ է դատել^{135*}: Եւ եթէ ի հաւատս առողջ իցէ քահանայն, հնազանդ եւ եթ լեր նմա, վասն վարուց մի ինչ հայհոյեր»: Եվ այս պարզ է, վասնզի քահանայի պաշտոնը հավատքով է տրվում, իսկ մեղքը կապված է նորա պաշտոնի հետ, այլ վերաբերում է նորա սխալական մահկանացու անձին, և պատասխանատու է նա Աստուծո առաջ: Վասն որո և Մաշտոցի կանոնը հրամայում է ձեռնադրողին՝ նախքան ձեռնադրելը պահանջել ընծայացվից մոլորությանց նզովումն և ճշմարիտ դավանության խոստովանումն. «Քանզի իջանէ Հոգին Սուրբ Աստուած բաշխողն շնորհաց՝ յայնպիսի սեղանն սրբութեան եւ ի դաւանողսն ուղղափառութեան, եւ հանգչի յօժեալն յայն, որ ճանաչէ զօտարն եւ զընտանին»:

6. Հոգով հավատքի մեջ տոգորելով՝ ձեռնադրվողը պետք է նվիրված լինի աստվածային գործունեության՝ թե՛ խոսքով ու թե՛ գործով: Նա պետք է, առաքելական ոգով վառված, Ս. Գրքով և Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու վարդապետությամբ և ավանդությամբ առաջնորդվի յուր ամեն ընթացքում և անխոնջ ջանասիրությամբ գործե հավատացյալների մեջ Աստուծո արքայությունը հաստատելու համար: Նորա սկզբունքը պետք է լինի. «Արդ, եթէ ուտիցէք, եթէ ըմպիցէք, եթէ զինչ եւ առնիցէք, դամենայն ինչ ի փառս Աստուծոյ արասջիք: Առանց դայթակղութիւն դնելոյ Հրէից եւ հեթանոսաց լինիջիք եւ եկեղեցւոյն Աստուծոյ: Որպէս եւ ես ամենեւին ամենեցուն հաճոյ լինիմ, ոչ խնդրեմ զանձին օգուտ, այլ զբազմաց, զի ապրեսցին»: Ըստ որում և ձեռնադրվողը խոստանում է՝ «առանց ձանձրանալոյ յամենայն

¹ «Արտաքոյ իրաւանց է եւ անտէղի բոլորովին, ոչ ըստ արժանի իշխանութեանն զնալ կոչմանն կամ պղերգաբերիլ եւ թերաժող առ դնիլ, յոր հաւատացաւ հոգաբարձութիւն նմա»: Սարկավագ վարդապետ, Հաղագս քահանայութեան, 10:

զգաստութեամբ կալ ի պաշտօնն Աստուծոյ եւ ոչ փոխանակել զգործն Աստուծոյ ընդ մարմնաւոր գործոց», և ուխտել «յանձին զհետ երթալ ընթացիցն Քրիստոսի, յաղքատութիւն, ի քաղց, ի ծարաւ, ի վիշտս, ի հալածանս, ի նախատինս, ի չարչարանս վասն Քրիստոսի»: Այս պահանջն անհրաժեշտ է, վասնզի քահանայական պաշտօնի էութիւնը նույնիսկ այս է, որ ընծայացուն ուխտում է գերադասել աստվածային պաշտօնը, աստվածային գործը և յուր հոտի հոգատարութիւնն ամեն անձնական, ընտանեկան, ազգակցական և շահադիտական գործերից և զբաղմունքներից, և ոչ թե նվիրվելով այդ ուխտին՝ վերստին գառածել աշխարհասիրութեան մեջ կրկնակի պատժի արժանանալով՝ մեկ իբրև մեղանշող, մեկ իբրև ուխտագանց և մեկ իբրև առավել վնասակար այդ վարմունքով ու գայթակղեցնող:

7. Սույն այս պայմանների վրա հաստատված ընծայացուն կարող է հավատքով դիմել և Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու եպիսկոպոսական ձրի ձեռնադրութեամբ ընդունել Ս. Հոգուն, զինվիլ նորանով, մտնել պատերազմի դաշտը և հաղթաբար հարատեւել հավատքի գործունեութեան ու ճշմարտութեան այգու մշակութեան մեջ: Միմիայն հիշյալ բոլոր պայմաններին համապատասխանողը կարող է հուսալ, որ Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու առաքելական ավանդական ձեռնադրութեամբ կատանա Ս. Հոգի, կգորանա նորա շնորհներով և լուսավորութիւն կծավալէ հավատացյալների մեջ: Միմիայն այդպէս ձեռնադրվողը հաստատապէս համոզված կլինի ու կհավատա, որ յուր մեջ Ս. Հոգին է գործում, առաջնորդում ու զինավառում: Նա, որ ոչ թե արժանապէս, այլ սիմոնականութեամբ է ուզում ապրուստի պաշտօն դարձնել այդ սուրբ կոչումը (Գործք, Ը 18-23), չի հասնիլ և ոչ մի նպատակի, վասնզի շնորհը դրամով չէ ստացվում, այլ՝ հավատքով: Յուր այդպիսի ձեռնադրյալին էր ասում Պողոս առաքյալը. «Վասնորոյ յիշեցուցանեմ քեզ արծարծել զշնորհսն Աստուծոյ, որ են ի քեզ ի ձեռնադրութենէ իմմէ: Զի ոչ ետ մեզ Աստուած հոգի վհատութեան, այլ զօրութեան եւ սիրոյ եւ զգաստութեան: Մի այսուհետեւ ամօթ համարիցիս զվկայութիւն Տեառն մերոյ...: Ունիցիս օրինակ ողջմտութեան բանիցն, զորս յինէն լուար, հաւատովք եւ սիրով, որ ի Քրիստոս Յիսուս»: «Զգոյշ կացէք անձանց

եւ ամենայն հօտիդ, յորում եղ զձեզ Հոգին Սուրբ տեսուչս հովուել զժողովուրդ Տեառն, զոր ապրեցոյց արեամբ իւրով»¹: Հետեւաբար Աստուծո ճշմարիտ պաշտոնյան լինելու համար ամենամեծ պայմանն այն է, որ ընծայվողը ամուր հավատքով և հաստատամիտ համոզմունքով վստահ լինի այն շնորհաց աստվածայնութեան վրա, որոնք ինքն է ստացել, կամ հայտնապես գիտենա, որ յուր հավատավոր գործունեութեան մեջ ինքն՝ Ս. Հոգին է գործում: Առանց այս հավատքին ու լուսավոր համոզմունքին ընծայվածը չի կարող կատարել յուր տված խոստումները և ամեն մի քայլափոխում աշխարհասիրութեան վտանգի մեջ կլինի ու չի կարող ճշմարիտ մշակ ու գործիչ լինել Աստուծո արքայութեան համար: Ամենավնասակար հոգևորականը նա է, որ մտնում է այդ կոչման մեջ և ընդունում ձեռնադրութունն առանց հավատալու, որ այդ կոչումն աստվածային է, և ձեռնադրութունը տալիս է նվիրյալին Ս. Հոգու շնորհները լիովին: Նվիրյալին է ասում Ս. Հովհան Մանգակունին. «Պողոսն ասում է. «Նմանողներ եղէք ինձ, ինչպէս եւ ես՝ Քրիստոսին»: Ահա դու նույն ինքը Պողոսն ես, որ քարոզում ես, և նույն ժողովուրդն է, որ ուսուցանում ես: Եվ ահա նա էլ մարդ էր քեզ նման, Կիլիկիա գավառից Տարսոն անունով քաղաքից. և քեզանից ավելի բան չունեւ, բացի միայն հոժարութուն և այն վաստակն, որով Ս. Հոգու շնորհներն ընդունեց: Քո առաջ ևս արգելք չկա, միայն թե հոժարես ու վաստակես և Ս. Հոգու շնորհներն ստանաս» (84): Ըստ որում,

¹ Բ ՏԻՄ., Ա 6-14. Գործք, Ի 18-35. Հաճախ., Ե 70-200:

«Արդ դուք յիշեցէք գառաջնորդն կենաց եւ փրկութեան ձերոյ, եւ գնտաւ ածէք զանտանելի չարչարանս աստուածագութ չօրն եւ հոգւոց Լուսաւորչիւն եւ ճգնաւոր նախաւկին Քրիստոսի Սրբոյն Գրիգորի...: Արդ հալեցարոք լեյս գնացից նորա, թէ որպէս եկաց յաշխարհի եւ կամ որպիսիք էին ելք գնացից նորա, զի այն է դուռն ոչխարաց հովութեանն, ընդ որ նա եմուտ. չարչարանք ստացաւ իր ժողովորդ, քերանք ոսկերաց մարմնոյն եւ կողիցն հոսման արեան շինեաց զայս Եկեղեցի Աստուծոյ, որպէս եւ Տէրն իրով կողակալակ արեամբն զազգ եւ զաշխարհ ամենայն. հրոյ տոչորմամբ խորովեցաւ ի վերայ իրոց գեղեցիկ գառանցն, անհնարին տանջանք կայր ի կախաղանի եւ աղօթէր վասն իր հաւատացեալ հօտին. ի գուր խաւարին եւ ի մէջ չարութեան օձից կայր գամն երկոտասան, յաղագս ի գուր մեղացն եւ ի հարուածս օձին եւ ի մէջ թիւնայի ախտից մեր ընկղմելոյն: Այս է դուռն հոգեւորական հովութեանն, եւ որ ոչ մտանէ ընդ այս դուռն, գող է եւ ասագակ. այս է օրինակ, որով սեպհական լինի ժառանգութիւնն եւ ոչ ազգակցութիւն արեանն, որով տիրեն Քրիստոսի հօտին, այս են զինք գառանց Քրիստոսի եւ ոչ բազմութիւն արծաթոյ, զի խոտեցիւն այնքիկ, որք ընտրեալ են արծաթով»: Հովհան վ. Երզնկացի, 158:

Հավատքով և արժանապես ձեռնադրվողը դառնում է Ս. Հոգու ճշմարիտ սպառազենն ու քաջ պաշտոնյան ու գործիչը:

Սակայն շնորհաբաշխության համար նշանակություն չունի քահանայի արժանիքը, եթե շնորհք ստացող հավատացյալը հավատքով է մոտենում դեպի ս. խորհուրդները: Աստուծո շնորհը նաև անարժան քահանայի շնորհագործությունը իջնում է հավատացյալի վրա, ուստիև հարգվում է ոչ թե քահանայի անձնավորությունն, այլ նորա պաշտոնը. «Վասն զի ամէն ոք, որ պատուում է քահանային, Աստծուն է փառաւորում ու պատուում, եւ որ արհամարհում է, Աստծուն է թշնամանում»¹: Ուստիև ոչ մի մարդ չի կարող կապտել հոգևորականի ձեռնադրությունն ու վերստին նորան աշխարհական դարձնել²: Հոգևոր իշխանությունն ևս միմիայն ապաշխարանքի է ենթարկում, իսկ վերջնականապես զրկում է ձեռնադրության շնորհից միմիայն այն ժամանակ, երբ հոգևորականն արհամարհում է Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու վարդապետությունն ու կարգերը և ուրեմն նորա համար մահանում է ամեն մի հավատացյալի առաջ³:

¹ «Զքահանայս քո մեծարեսչիր եւ զիշխանս ժողովրդեան քո մի՛ արհամարհիցես: Զի թէպէտ եւ յանպիտանեաց ոք իցէ քահանայն, այլ Աստուած տեսանէ, զի վասն նորա եւ զանարգան մեծարես, զի սրբոյն վասն սրբութեանն ակնածես: Իսկ վասն Աստուծոյ պատիւ պնէ, որ զանարգան մեծարիցես, այլ չէ անարգ, զի հրեշտակ Տեսան Ամենակալի է քահանայս: Եւ եթէ արհամարհես, յԱստուած մեղանչես, որ ետ զձեռնադրութիւն նորա, եւ նովա ինքն կատարէ զխորհուրդն եւ զմկրտութիւնն. թէպէտ եւ նոքա չիցեն արժանի ահեղ խորհրդոյն մերձաւորութեան, այլ վասն փրկութեան ժողովրդեանն չարգելու զձնորհն Հոգւոյն Սրբոյ: Զի եթէ իշովն եւ Բաղասաման դիտովն խօսեցաւ վասն փրկութեան ժողովրդեանն (Թիվք, ԻԲ), որչա՞փ եւս առաւել անարժան քահանայիւն ինքն գործէ զամենայն վասն մերոյ փրկութեան: Եւ դու եթէ սրբութեամբ հաղորդիս ի ս. խորհրդոյն, քահանային պղծութիւն զքեզ ոչ վնասէ. նոյնպէս եւ որ պղծութեամբ մերձեանայցէ, քահանայի սրբութիւնն ոչ օգնէ: Ապա եթէ համարիցիս, եթէ ի ձեռն արատաւոր ինչ քահանայի շնորհք Հոգւոյն ոչ իջանեն ի պատարագն, եւ ոչ Աստուած ինչ նովա գործէ, ի միտ առ՝ զի բառնաւ զկարգս Եկեղեցւոյ եւ զանուն քոյոյ քրիստոնէութեանը»: Ս. Հովն. Մանդ., 92. հմմտ. Հովն., Ը 7:

² Փարպ. Պատմ., 208, 348: Հմմտ. Մաշտոցի թուղթը առ Հովն. Կ. Պատմ., էջ 83-87:

³ Կարգաւորման կանոններ ունինք սկզբից ի վեր. Նիկիոս ս. ժողովը կարգաւորած է անում կաշառքով և անարժանապես ձեռնադրվածին, ինչպէս և սրբություն ու եկեղեցական կարգերը չպահող անզեղջ հոգևորականին^{136*}: Նույնանման հրաման են տալիս և՛ Ս. Սահակը, և՛ Ծախապիվանի և հետևյալ դարերի գրեթէ բոլոր ժողովները^{137*}: Մինչև անգամ ուրիշ եկեղեցու հարած հայ հոգևորականի համար որոշված է Դվնա 607 ժողովով. «Որ ոչ են հաղորդ ընդ մեզ հաւատով, եւ օտար ի միաբանութեանէս յայսմանէ, եւ ի պատճառս ինչ պիտոյից հասանիցին առ մեզ եպիսկոպոսք և կամ քահանայք, մի՛ ոք իշխեսցէ հաղորդել կամ պատուել քահանայական պատուով, այլ որպէս զմի յաշխարհականաց ընկալցին վանատութեամբ եւ այլ կարգօք»: Տե՛ս և Եղիշե, 43. «Զեռն եղբօր

Ռ. Ինչպես որ բուն ձեռնադրությունն սկսվում է դարության կամ կիսասարկավագության աստիճանից, այնպես էլ աշխարհից հեռու մնալն յուր ունեցած վիճակով, նույնպես և ըստ ամենայնի Աստուծո նվիրվելը սկսվում է այդ աստիճանից, վասնզի բուն այդ ձեռնադրությամբ են նոքա սկսում Ս. Հոգու սպառազեն պաշտոնյան դառնալ: «Եթէ ոք գայ առ իս, եւ ոչ ատեայ զհայր եւ զմայր եւ զորդիս եւ զեղբայրս եւ զքորս, նաեւ զանձն եւս իւր, ոչ կարէ իմ աշակերտ լինել: Զի որ ոչ բառնայ զխաչ իւր եւ գայ զկնի իմ, ոչ կարէ իմ աշակերտ լինել»¹: Հետեաբար յուրաքանչյուր ոք ինչպես մտնում է այդ ս. կոչման մեջ, այնպես էլ պետք է միմիայն յուր կոչումը ճանաչե և ոչ թե նորից հետ նայե աշխարհի վրա: Ուստիև ամուսնացած հոգևորականը չի կարող կնոջ մահից հետո նորեն նայել աշխարհի վրա և կրկին ամուսնանալ²: Այլև ամուսնության ս. Ուխտը հաստատում է մի անգամ ամուսնանալու և հավասարության սկզբունքի վրա, ըստ որում և ամուսնացած հոգևորականն յուր ամուսնական կյանքով ևս օրինակելի պետք է լինի ժողովուրդի մեջ: Այդպես և նա չի կարող այրու հետ ամուսնացած լինել, որ նույնիսկ Հին Ուխտում արգելված էր³: «Եւ եթէ երէցն մեռցի, կինն առն չիշխէ լինել, եւ ոչ երէցն կին առնել»^{138*}, - հրամայում է Շահապիվանի ս. ժողովը⁴: Ամուսնական միության և այր ու կնոջ հավասարության, այլև քրիստոնեական ճշմարիտ սիրո իրականացման հաստատությունը

հարազատի ի մերձատր իւր լիցի, որ անցեալ իցէ ըստ ուխտ պատուիրանիս Աստուծոյ. եւ մի խնայեսցէ հայր յորդի, եւ մի՛ ակն առնուցու որդի իօր պատուոյն: Կին կոուեսցի ընդ առն ամուսնոյ, եւ ծառայ դարձցի ընդդէմ տեառն իւրոյ: Օրէնք աստուածային կացցեն թագատր ի վերայ ամենայնի, եւ ի ամէն օրինաց ընկալցիս յանցատրք զպատիժս դատապարտութեան»^{139*}:

¹ Ղուկ., ԺԴ 26-35:

² Ա. Կոր., Թ 3-6. Է 9. Ա. Տիմ., Գ 1-13. Ե 9. Տիտ., Ա 5-8:

³ «Կին պոռնիկ եւ պղծեալ մի առնուցուն, եւ զկին հանեալ յառնէ իւրմէ մի՛ առնուցուն. զի սուրբ Է (քահանայ) Տեառն Աստուծոյ իւրում». Եւ քահանայ մեծ «կին կոյս յագգէ իւրմէ առնուցու. Զայրի ու զհանեալ եւ զպոռնիկ մի առնուցու, այլ կոյս յագգէ իւրմէ առնուցու կին»: Ղևտ., ԻԱ 7, 13.

⁴ Իսկ զպոռնկորդիս, եւ որ յերրորդացն են՝ անցիս հաւասար մինչեւ յերրորդ ծնունդ, ըստ առաջին կանոնացն, հետի կացցեն ի կարգէն եւ ի շնորհացն, զի պարկեշտ եւ սուրբ եւ աներկեան եղիցի ուխտ պաշտօնէից Աստուծոյ^{140*}: «Երկկանայք երէց եղբարք ընդ զինուորս՝ որոշեալ ամենեւին լեկեղեցականացն եւ ի մասնէ եկեղեցւոյն, վասն զի եղեն մարմնասէրք»: Ս. Սահակ, տե՛ս և Կան. ԺԳ. Թադեոս առաքյալի, Ա. Հովհ. Մանդ., էջ 218-219:

միմիայն մի անգամ ամուսնանալով է և ոչ թե կրկնամուսնությամբ, կամ բազմակնությունով, ինչպես տեսանք: Իսկ այսպիսի ուխտի իրականացումը պետք է միշտ լինի եկեղեցում կանոնական կարգով, ապա թե ոչ՝ Եկեղեցին, ուսուցանելով մի ճշմարտություն և օրինակները չունենալով, թերի կլինի յուր կատարման ընթացքում, ըստ որում և երկու անգամ ամուսնացածը չէ ընդունվում հոգևոր կոչման մեջ:

Բայց Քրիստոսի խոսքերից տեսնում ենք, որ կա մի կատարյալ առաքինություն ևս, այն է՝ ամենայն ինչ թողնել միմիայն Աստուծո արքայությունը տարածելու համար¹: Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին, Աստուծո արքայության իրականացումն լինելով, պետք է այդ բարձր առաքինության իրականացումն ևս ունենա կանոնական հաստատուն կարգով, ուստիև բացի ամուսնացած հոգևորականներից, ունի նաև կուսակրոն հոգևորականներ, որոնք յուրյանց սակավության պատճառով կարող են կոչվիլ ժողովուրդի միջից: Այս առաքինական կոչումը թե՛ այրիացած հոգևորականների ու թե՛ ամուրիների համար էլ հնարավոր է և կարգ է²: Կուսակրոն հոգևորականք, որոնց բարձր աստիճաններն են՝ վարդապետ ու եպիսկոպոս և լրումն է Կաթողիկոսը, ընծայվում են Քրիստոսին իբրև այն կոչվածները, որ թողնում են ամենայն ինչ, կրում են Քրիստոսի խաչն և առանց հետ նայելու՝ ժողովուրդի անձնվեր հովիվներ ու քարոզիչներ և Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու շահերի անձնագոհ հոգացողներ են դառնում³: Այդ մասին ամփոփ բացատրություն է տալիս և Եզնիկը⁴: Այսպիսի

¹ Մատթ., ԺԹ 11-12. Ա Կոր., Է 1, 8, 25. Հաճ., Ժ 246, 264. Եբր., ԺԱ 37. ԺԲ 1. Ընդհ., 24-25, 29, 35:

² Կող., Բ 20-23. Ա Կոր., Է 32-34. Ա Տիմ., Դ 3. Հայտն., ԺԴ 4. Ընդհանր., էջ 91:

³ Ա Կոր., Է 32. Հակ., Ա 26, 27:

⁴ «Նաեւ կուսանք Ս. Եկեղեցոյ ոչ վասն պնորիկ պահեն զկուսութիւն, եթէ զամուսնութիւնն՝ տուեալ յԱստուծոյ, պղծութիւն համարիցիմ, որպէս Մարկիոն եւ Մանի եւ Մծղնէայքն, զի եթէ յայն միտս ուխտաւորք էին, ապա եւ կուսութիւնն չէր խանգարի կուսութեան, այլ վասն առաւել սիրելոյ զԱստուած, ի բարոք արարածոց Աստուծոյ հրաժարեն, զի նմանեալք հրեշտակաց Աստուծոյ, ուր ո՛չ արուս է եւ ո՛չ էգ, ցուցանիցեն եւ յերկրի գնոյն առաքինութիւն. ըստ այնմ, թէ են ներքինիք, որ զանձինս իրեանց արարին ներքինիս վասն արքայութեանն երկնից, լինել ի յարութեանն հաւասար հրեշտակաց: Եւ առաքեալն՝ այր հաւատարիմ, կոչէ զկուսանսն, բայց հայեցեալ ի բնութիւնն՝ չիշխէ յայտ հրաման տալ, այլ ակնարկելով յօժարեցուցանէ. որպէս եւ Տէրն ակնարկէ, այլ ոչ ստիպէ»^{141*}: Տե՛ս և Եղիշէ, 40, 149:

կարգի հիմքը, սկսվելով առաքյալներից, Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցում ևս որոշ կանոնավորությունն ստացավ Ս. Գրիգոր Լուսավորչով, որ քահանայապետական աթոռ բարձրանալիս թողեց յուր կնոջ Մարիամին՝ վանքում կրոնավորվելու, իսկ յուր որդիներից Ս. Արիստակեսն աբեղայացավ, մինչդեռ Ս. Վրթանեսն ամուսնացավ, քահանայացավ և հետո կաթողիկոսություն չհասնելով՝ հոր օրինակին հետևեց: Այդպես արին առհասարակ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի որդիք ու թոռները¹:

Ակնհայտնի է, որ ոչ թե լուկ կուսակրոնությունն է ինքնըստինքյան բարձր առաքինություն, ինչպես մոլորաբար ուսուցանում է Հռովմեական Եկեղեցին, այլ այդ անձնագոհությունն բարձր աստիճանն է, որով պետք է փայլի Աստուծո արքայության կատարելապես նվիրվածը²: Եվ այդ կոչման մշտական հարացույցն է կուսակրոնների միաբանությունը, որոնք, անձնական ոչինչ չունենալով և աշխարհային ամենայն հոգսերից հեռանալով, հոգով, սրտով միանում են, մի ընտանիք կազմում և նվիրվում ժողովուրդին քարոզելու, ամեն կերպ օգնելու, աղքատներին ու խեղերին խնամելու և պատսպարելու վսեմ գործին³: Եվ որ կուսակրոնությունն ոչ թե ինքնըստինքյան է առաքինություն, այլ միայն բարձր անձնագոհության և անձնվիրություն միջոց է, այդ հայտնապես երևում է, երբ տեսնում ենք, թե ինչպես Ս. Ներսես 2040-ի [է] հասցնում վանքերի թիվը հիշյալ նպատակով, և կամ եղած ճգնավորական վանքերն անգամ յուրյանց

¹ Տե՛ս մանավանդ Փավստոս Բյուզ., IV, ԺԳ Եղիշե, էջ 35. Փարպ., էջ 34, 72-74. Նիկ. ժողովի Գ. կանոն և այլն^{142*}:

² Հմմտ. Ա Տիմ., Դ 1-3. Գանգրայի ժողովի Ժ կանոնը^{143*}:

³ «Եթե ոք ի հաւատս կացցէ կամ միայնակեաց կամի լինել, զկուսութիւն եւ զսրբութիւն պահել, եւ կենացն յսիրտեցից հասանել, ընդ ընկերս կացցէ՝ ընդ ճշմարիտս եւ ընդ միաբանակեացս եւ ի միմեանց շահեսցին սիրովն Քրիստոսի...: Մի՛ լիցի սովորութիւն միայն լինել. ապա զիա՞րդ կարեն գիտել զկարգ եւ զպալման հաւատոց, եւ կամ զլանցուածս ի միտ առնուլ, կամ զհնազանդութիւնն կամ զսէր առ ընկերս ցուցանել. այնպէս եւ զազանք եւ ի լերինս, եթէ ոք ոչ մերձեանայ, խաղաղ կան: Այլ հաւատք կատարեալ եւ ճշմարիտ այս են. հնազանդութիւն առ ընկերս եւ սէր առ միմեանս եւ առ Քրիստոս՝ ի մէջ մարդկան լինել օրինակ եւ տիպ նախանկար, զի շահեալ ի միմեանց եւ նախանձեալ ի գործս բարիս, զի տեսցեն եւ փառատրեսցեն զԱստուած յերկինս. եւ զանարգ եւ զգայթոտ եղբայրն ի ձեռն հոգեւոր խրատու ի պատուիրանս հանել բերան Աստուծոյ կոչեսցի»: Կան. Ծախապ. ս. ժողովի^{144*}:

նպատակը քարոզելն էին ճանաչում¹, մինչդեռ կանանց վանքեր գրեթե բնավ չենք տեսնում և Հռովմեական պետությունն այդպիսի վանքերի բազմությունը ոչ մի ազդեցություն չէ անում Հայոց կյանքի վերա: Այլև Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին երբեք չընդունեց կուսակրոն աշխարհականներ, որի դեմ թյուր քարոզություն էլ կար², և կուսակրոնության վեղարն այդպիսի հոգևորականության հատուկ զգեստ դարձրեց:

Ե. Չնայելով որ հոգևորականներն աստիճանների տարբերություններ ունին, այնով հանդերձ բոլորի պարտիքն էլ ընդհանրապես մեկ է: Հոգևորականի պարտիքը տարածվում է նորա վարքի, գործի ու խոսքի վրա:

Վարքով հոգևորականը պետք է յուր կենցաղավարությունը ընթացքում թե՛ անձնապես, թե՛ ընտանիքի, թե՛ եկեղեցու և թե՛ ժողովուրդի մեջ հավատարմությամբ հետևի Աստուծո պատվիրաններին: Նա միշտ պետք է գիտենա, որ եթե յուր վարքով հանցավորվում է և չէ գղջում, ապաշխարում ու խոստովանում յուր մեղքերը նախքան յուր պաշտոնը կատարելը³, կրկին և եռակի մեղք է գործում, մեկ՝ յուր հոգու վերաբերմամբ, մեկ՝ աղոթքով անխելի դառնալով Աստուծուն, և մեկ էլ՝ գայթակղեցնելով յուր ժողովրդականներին: Ըստ որում և Քրիստոս ասում է. «Եւ որ

¹ Ս. Սահակը, հիշելով վանական միաբանությանը ընդհանրականությունն, ասում է. «Ջոր եւ երիցս երանեալ՝ քաջ անհատակն Քրիստոսի սուրբն Գրիգորիոս կատարեաց, շնորհելով մնա ի Հոգւոյն Սրբոյ զօգուտ մատակարարութեանն, քանզի բազմապատիկ օգտի է առիթ եւ սին հաստատութեան ճշմարտութեան ուխտի մանկանց, զի փայտիչէ եւ թեւակոյէ ի հրահանգս հոգետրս... վասն այտորիկ իսկ եւ դիպողագոյն եղաւ անուն վանք, զի անտրտում որոց պիտոյ իցէ տայցեն, եւ ոչ միայն առ օտարս է օգուտ անցալ յաճախեալ, այլ առաւել եւս գեղջն, որում շինեցաւ. քանզի օրէն է անցա սփոփել զհիւանդս եւ մխիթարել զսուտրս: Եւ որք ամուսնութեան են պարապեալ քահանայք, բազում անգամ պատաղին ի մշակութիւն եւ կանանց իրեանց հնարին լինել հաճոյ, որպէս առաքելականն իսկ ճշմարտէ բան»¹⁴⁵:

² Ներս. Լամբ., Մեկն., էջ 45-53: Տե՛ս և Մեկն., Ժամ., 74. «Խոտորումն է եւ պարծիլն կուսութեամբ եւ խոտել զամուսնութիւն»: Հմմտ. և Իգնատիոս Աստվածագոյաց, Թուղթք, 30:

³ Տե՛ս և Բուն Մաշտոց, էջ 341. «Եւ արդ ո՞վ ոք միգապատեալ բազում յանցանօք եւ խաւարագգեաց վարիք անօրէնութեան զայլս լուսաորել ժպրհիցի, եւ կամ հիւանդացեալն մեղօք զայլս առողջացուցանել մարթասցէ, մեծ յանդգնութիւն է ծանրացելոցն ի մեղաց ժտել զայլս թեթեւացուցանել, եւ անկելոցն ի մտաց՝ ակործել այլոցն լինելով վարդապետ, եւ կամ զիա՞րդ մոլեալն անօրէնութեամբ առաջնորդել այլոց բաւիցէ»: Ս. Հովհ. Մանդակունի, էջ 79:

ոք գայթակղեցուցէ զմի ի փոքրկանցս յայսցանէ յիս հաւատացելոց, լաւ է նմա եթէ կախիցի երկան իշոյ ընդ պարանոց նորա եւ ընկղմիցի ի խորս ծովու» (Մատթ., ԺԸ 6). այսինքն՝ ավելի լավ է, որ այդպիսին յուր վզից կապե երկանաքարը և գլորվի ծովի հատակը, որպեսզի անհետ լինի և յուր մարմնով անգամ գայթակղուի յուն չպատճառե: Իսկ գայթակղեցնելն այնքան ծանր հանցանք է, որ Պողոս առաքյալն ասում է. «Վասնորոյ եթէ կերակուր գայթակղեցուցանէ զեղբայրն իմ, ոչ կերայց միս յաւիտեան, զի մի զեղբայրն իմ գայթակղեցուցից»¹: Հետևաբար հոգևորականը պետք է նախ հեռու պահէ զինքն այն ամեն շեղումներից, որոնք նույնիսկ աշխարհականների մեջ դատապարտելի է, և ավելի ևս պետք է առաքինութեան ձգտի: «Եւ զոր բանիւք ոք ուսուցանէ, նախ գործովք պարտ է կատարել. զի չէ ինչ շահաւոր բան առանց գործոց. «Սկսաւ Յիսուս առնել, եւ ապա ուսուցանել». եւ «Որ արասցէ ինքն եւ ուսուցցէ այլոց, նա մեծ կոչեսցի յարքայութեանն երկնից»: Ի միտ առ, զի ճրագունք ի լուցելոյ ճրագէ լուսաւորին եւ ոչ ի խաւարելոցն. եւ ժողովուրդք ի ձեռն սրբոցն սրբին եւ ոչ յաղտեղացելոցն մեղօք. զի քահանայն իբրեւ ակն ի մարմնի է ի մէջ ժողովրդոց», - գրում է ոսկեգրիչ ս. հայրը²:

Գործով էլ հոգևորականը պետք է նախ յուր պաշտոնը ճշմարտութեամբ և սրտավորութեամբ կատարե եկեղեցում՝ ըստ սահմանված կարգերին, և երկրորդ՝ իբրև հովիվ սիրով և անձնագոհութեամբ աշխատի յուր հոտի ու նորա յուրաքանչյուր անդամի համար: Հոգևորականն, յուր պաշտոնը կատարելով, պետք է անշահասեր լինի, այսինքն՝ երբեք շնորհագործութեան համար վարձ չպահանջե, զի շնորհը ձրի է՝ ըստ այնմ, թե՛ «ձրի առիք եւ ձրի տուէք»: Իսկ ժողովուրդը նվերներով է ընդունում այդ շնորհները, այսինքն՝ ըստ կարողութեան մաս հանելով Աստուծո պաշտոնյայի և եկեղեցու պահպանութեան համար, վասնզի «Ո ո՞ք երբէք զինուորիցի իւրովք թոշակօք. ո՞ք տնկիցէ այգի, եւ ի պտղոյ նորա ոչ ուտիցէ, ո՞ք արածիցէ խաշն եւ ի կաթանէ խաշինն ոչ ուտիցէ», - ասում է Պողոս առաքյալը³:

¹ Ա. Կոր., Ը 13. տե՛ս և Ծնորհ., Ընդհ., 78-79:

² Մատթ. 82. հմմտ. Մատթ., Ե 19. Գործք. Ա 1. Մատթ., Զ 22:

³ Ա. Կոր., Թ 7: Հմմտ. Ընդհ., 68, 81. Ս. Սահակա կանոնները^{146*} և այլն:

Երկրորդ՝ հոգևորականը պետք է իբրև քաջ հովիվ գնա յուր մոլորյալ ու կորչող ոչխարի հետևից, նորա համար հոգա, ամեն կերպ միջոցներ գտնելով, և երբեք յուր վերջին ոչխարն անգամ գայլերին չմատնե: Նա պարտավոր է վարձկան չլինել, այլ՝ անձնագոհ քաջ հովիվ, անուն-անուն ճանաչել յուր ամեն մի հավատացյալին ու յուր ձայնը քաղցր ու ծանոթ դարձնել նորան դեպի ճշմարտության ճանապարհը, դեպի փրկություն, ինչպես որոշում է Քրիստոս¹:

Երրորդ՝ հոգևորականը պետք է ամեն կերպ յուրաքանչյուր անհատի և ընտանիքի բարեկամն ու մտերիմը լինի՝ նորան կարեկից, խորհրդատու, օգնական, խրատող և նեղ օրում նեցուկ դառնալու համար: Նա չպետք է միմիայն պաշտոն կատարելու համար հանդիպի յուր ծուխերը, այլ նաև նոցա կարեկցելու, մխիթարելու և կարևոր օգնություն հասցնելու համար. ըստ որում, յուր հօտի կարողների միջոցներով պետք է օժանդակե անկարողներին ամենայն ժամանակ: «Պարտ է մեզ, որ կարողս եմք՝ զտկարութիւն տկարացն բառնալ, եւ մի՛ անձանց եւ եթ հաճոյ լինել. Այլ իւրաքանչիւր ոք ի մէնջ ընկերին հաճոյ լիցի ի բարիս վասն շինութեան», - ասում է Ս. առաքյալը²: Իսկ այս իրագործել տվողը, իրագործելու ճանապարհ ցույց տվող և հարմարեցնող, պատշաճողն է քահանան:

Վերջապես խոսքով՝ հոգևորականը պետք է ամենայն ժամանակ Աստուծո բարբառը վայելչապես լսելի անե յուր հօտի ականջում³, նորա լեզուն պետք է քարոզության ծառայե թե՛ եկեղեցում, թե՛ տանը, թե՛ ամեն մի հանդիպած տեղում՝ առիթ առնելով ճշմարտության ձայնը անխափան հնչեցնելու ամենքի սրտում, որպեսզի միշտ զգուշանան: Ըստ որում և երբեք չպետք է տատամսի՝ հանդիմանելու առանձին, խրատելու և կարևոր դեպքում նույնիսկ շատերի ներկայությամբ, եթե այդ է պահանջում անհատի առանձնահատկությունը: «Այլ զգոյշ կաց, միշտ բողո-

¹ Տե՛ս, գործիմակ, Փարպ., 59-61. Խորեմացի. III, ԿԳ. Ընդհանր., 88. Ա, Կոր., 2 1: Տե՛ս և մանրամասնորեն Եզեկ., ԼԳ և Հովն., Ժ:

² Հոովմ., ԺԵ, 1: «Եւ արդ ամենայն, որ ունի զվերականգնութիւն քահանայութեան, պարտ է քան մեծ եւ վաստակ անհանգիստ ցուցանել վասն հօտին փրկութեան»: Հովն. Մանդ., 81:

³ Տե՛ս և Ընդհանր., 45:

քէ՛, աղաղակէ անդադար, քննէ եւ լսէ ամէն ինչ, փութով կանչէ ու խրատէ ոմա՛նց սաստով, ոմա՛նց աղերսանքով, ոմա՛նց փափագելի արքայութեան երանութեամբ յորդորէ՛, ոմա՛նց հիացրու հանդերձեալ չար տանջանքների երկիւղով, ոմա՛նց խրատէ եկեղեցու մէջ, որ ուրիշները սովորեն, ոմա՛նց առանձին յանդիմանէ, որ չլինի, թէ ուրիշներից ամաչելով՝ ուրանան իւրեանց մեղքերը եւ ձեր յանդիմանութիւնն արհամարհեն»^{147*} : Ահա այսպիսի հրահանգ է տալիս սուրբ Հայրապետը և հետո ասում է. «Դէտ ես, աղաղակեա՛, տեսուչ ես, յանձանձեա՛, առաջնորդ ես, յեկեղեցի հետեւեա՛. հովիւ ես, յուղիղ հաւատս արածեա՛, բժիշկ ես, զվէրս մեղացն բժշկեա՛, նաւապետ ես, զնաւ՛դ գերծո՛ յալէկոծութենէ: Աւանդ ստացար եւ համար ունիս տալ, թէ եւ սուղ ինչ հեղգայեցես»^{148*} :

Բնականաբար հոգևորականը ոչ միայն իբրև Աստուծո պաշտոնյա պետք է յուր դիրքին համեմատ պարտիքը կատարե, ոչ միայն իբրև ժողովուրդի բարօրութեան հոգացողութեան ստանձնող պետք է պարգերես դառնա յուր պատասխանատվութեան մեջ, այլև ձեռնադրութեամբ անհամար քանքարներ ստանալով՝ պետք է հարյուրապատիկ և հազարապատիկ արդյունավորե՝ ըստ Տիրոջ առակին (Մատթ., ԻԵ 15-28): Նախ պետք է գիտենա, որ եթե հավատացյալը պարտական է հարյուր դահեկան, ինքը պարտական է բյուր քանքար Աստուծո առաջ (Մատթ., ԺԸ 24), ինքը պետք է արդյունավորե և Աստուծո վճարե, որ ժողովուրդն էլ արդյունավորելով յուրյան վճարե իբրև Աստուծո պաշտոնյայի: Իսկ դորա համար հոգևորականը պետք է յուր կարգակիցների մեջ ևս ճշմարիտ և օրինակելի եղբայր լինի և ոչ թե կովարար, հայհոյող, անհաշտ ու հափշտակող¹: Պարտաճանաչութեան առ Աստված,

¹ Ս. Ներսէս Ծնորհալիւն, ճիշելով, որ քահանաները, մանավանդ տգետ ու վայրենաբարո պաշտոնյաները, շահասիրությամբ ու փառասիրությամբ, նախանձով և ատելությամբ ամեն տեսակ խոտվելոցներ են հարուցանում իրար մէջ, գրում է. «Իսկ եթէ ոք ի քահանայից խոտվելոց ընդ ընկերի սիրէ զատելութիւն, քան զւեր եւ զխոտվելութիւն, քան զխաղաղութիւն, եւ ո՛չ լուծանէ զտրտմութեան պատճառն, եւ հաշտեսցի ընդ եղբոր իրում՝ ի խոնարհել միոյն եւ ի խոնարհել զհաշտութիւն, մի իշխեսցէ քահանայագործութիւն առնել, որչափ զդեմ տրտմութեան եւ բարկութեան յինքն բնակեցուցանէ. զի զի՞նչ հաղորդութիւն է լուսոյ ընդ խաւարի, - ասէ առաքեալն, - կամ Բրիտանի ընդ Բելիարայ: Քանզի գրեալ է, թէ՛՝ որպէս որ զւերն ունի, զԱստուած յինքն բնակեցուցանէ, զի Աստուած սեր է. նոյնպէս՝ եւ որ զատելութիւն ունիցի, զաստանայ յանձն

առ ընկեր, առ հոտն և առ սեփական անձը՝ ահա՛ հոգևորականի կյանքի նշանաբանը: Լինել մի կողմից Աստուծո ռդդի, սրբության պաշտոնյա ու եկեղեցու զինվոր, և մյուս կողմից՝ ճշմարիտ հովիվ յուր հոտի, սրտագորով հայր և ամեն մի հայի եղբայր - ահա հոգևորականի կոչումը¹:

Զ. Բացի վերոհիշյալ երեք ընդհանուր պարտավորություններից յուրաքանչյուր հոգևորական, ըստ յուր աստիճանին, ունի նաև մասնավոր իշխանություն, որից բխում են մասնավոր պարտիքներ և իրավունքներ, վասնզի պարտավորությունը միևնույն ժամանակ և իրավասություն է: Ընդհանրական Հայրապետի իշխանությունն է.

1. Որ ինքն է Հայաստանյայց ս. Եկեղեցու առաքելահաջորդ միակ ընդհանրական գլուխը և հոգևոր տերը, որպես և հիշվում է ամենայն եկեղեցում:

2. Պահպանել Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու ավանդական անարատությունը թե՛ դավանական, թե՛ բարոյական, թե՛ կանոնական մասում և թե՛ յուր ծայրագույն իշխանությունն ու հեղինակությունը:

3. Եպիսկոպոսներ ձեռնադրել և հոգևորականաց ձեռնադրությունը կարգադրել՝ ըստ Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու վարդապետության:

4. Մյուսոն օրհնել ու բաշխել:

5. Եպիսկոպոսներին ու վարդապետներին խրատել ու պատժել, նույնպես և պարգևատրել կամ ավագություն տալ:

իւր դարմանէ, զի կերակուր է նորա ստելութիւնն, որպէս եւ ամենայն գործք չարեաց»^{149*}:

¹ «Եթէ հիմն եւ գլուխն հաստատուն, ապա եւ միջինքն ոչ ի վերայ աւագոյ. կատարար արբեալ՝ կառքն ընդ որպէս ընթանան. նստարար ի քուն՝ նստն երագ ծովածուփ. խաշնարած յոյլ, խաշինքն զվնասու խոտ ճարակեն: Զի եթէ առաջնորդք օրինացն հաստատուն եւ ճշմարիտ, ապա եւ կարգեալքն ընդ նոքօք առաւելապէս ոչ սայթաքեալք, եւ եթէ խարիսխն՝ անշարժ, շինուածն՝ ոչ գետալէժ, եթէ հովին՝ քաջ, հօտն՝ ոչ գազանակուր, եթէ դէտն՝ զգոյշ եւ արթուն, ապա զօրքն՝ ի խաղաղութեան եւ ոչ խողխողեալ: Քանզի դուք՝ վարդապետք, դէտք ժողովրդեանն, օրինակ էք աշխարհի, ընդ ձեզ հայեցեալ՝ զուսումն ձեր յառաջ բերեն, ապա զգոյշ»: Ծախապիվանի ս. ժողով Ե. դարի Ս. Հայրերի^{150*}:

6. Ուխտագանգ եկեղեցականներին կարգալուծ անել ու բանադրել, նույնպես և համայնքներ նգովել կամ ներել:
7. Ազգային եկեղեցական ընդհանուր ժողով գումարել:
8. Կարևոր դեպքերում եկեղեցականներին տեղափոխել:
9. Վանքերում կարգադրություններ անել:
10. Փոքր կաթողիկոսներին ու պատրիարքներին իրավատրական, խրատական, զգուշացուցիչ, գոհություն, հորդորանաց, օրհնություն և պարգևատրական կոնդակներ ուղարկել, նույնպես և առհասարակ բոլոր հոտին:
11. Նոր վիճակներ հաստատել, նույնպես և առաջնորդներ նշանակել և արձակել:
12. Վերադիտել ու հսկել բոլոր եպիսկոպոսներին և առհասարակ հոգևորականներին Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու հավատարմություն ու նախանձախնդրություն նկատմամբ:
13. Ծանրակշիռ բողոքների համար տնօրինություններ անել:
14. Եկեղեցական կարգերի ու կարգապահություն հրահանգներ տալ:
15. Ժողովներ ու խորհուրդներ կազմել արտակարգ հարցերի համար:
16. Այցելել վիճակները կամ նվիրակներ ու պատվիրակներ ուղարկել դիտելու կամ քննելու և կամ վարդապետ քարոզիչներ առաքել բոլոր վիճակները:
17. Բաշխումներ, ներումներ, առանձնաշնորհումներ, նույնպես և օրինական բացառություններ անել՝ ըստ Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու ոգուն:
18. Վարդապետական (դավանական, բարոյական, պաշտական և այլ) վճիռներ տալ:
19. Կրոնական գրքեր թույլատրել, արգելել կամ հերքել ու ջատագովել տալ Հայաստանյայց ս. Եկեղեցու ճշմարտության ձայնը հնչեցնելու համար:
20. Դպրոցական ու կրոնուսուցչական վերահսկողություն, տնօրինություններ ու կարևոր կանոնական կարգադրություններ անել:
21. Վերադիտել Հայոց ժողովուրդի կրոնական-բարոյական կյանքը և միջոցներ ձեռք առնել ճշմարիտ կենցաղի զարգացման

համար ընդհանրապես՝ մասնավոր տեղեկություններ և ստանալով իբրև բարձրագույն խոստովանահայր:

22. Վարձատրել ու քաջալերել Հայոց Եկեղեցու ջատագովներին ու հավատարիմներին ու հետ մղել վնասակարներին:

23. Քարոզչական առաքելություն հաստատել հեթանոսաց մեջ:

24. Արտաքին ու ներքին հաղորդակցություն ունենալ կառավարությունց, եկեղեցիների ու հաստատությունց հետ Հայոց Եկեղեցու շահերի պաշտպանության ու բարեգարգության համար:

25. Պսակի օրինագանցությունց ու լուծմանց վճիռներ տալ Ս. Սիրնոզի և Կ. Պոլսի կրոնական ժողովի քննություններից հետո:

26. Վճիռներ տալ այն խնդիրների վրա, որոնք որևիցե կերպով կապ ունին Հայոց Եկեղեցու դավանական, բարոյական, պաշտական և մանավանդ յոթը ս. խորհուրդների ու կանոնների հետ:

27. Պայծառացնել Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու միությունը, սրբությունը, ընդհանրականությունն և առաքելականությունը հայտարարող բոլոր նշանները:

28. Բարձր պահել հավատքի նշանակությունը Հայաստանյայց Սբ. Եկեղեցու համար ամեն մի անցական պատվից ու հարստությունից:

Վիճակավոր Առաջնորդի իշխանությունն է.

1. Հիշվել յուր վիճակի եկեղեցու մեհափառ Հայրապետի անունից հետո և աթոռ նստել և գավազան բռնել իբրև վիճակի տեր:

2. Ձեռնադրել յուր վիճակի համար քահանաներ ու հոգևոր սպասավորներ՝ ըստ Հայոց Եկեղեցու կանոններին ու կարգերին:

3. Կանոնավորել յուր վիճակի եկեղեցիների դրությունը:

4. Պահպանել ու պահել տալ Աստուծո պատվիրաններն ու Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու վարդապետությունը, կարգերը, պաշտամունքն ու կանոնները:

5. Այցելու լինել ժողովուրդի կարոտ և անօգնականներին, օգնել հայրաբար, տարին երիցս շրջել վիճակը, հովվել, խնամել ու

խրատել յուր հոտը՝ ըստ Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու վարդապետութեան ու կանոնաց:

6. Հնազանդութիւնն արծարծել ժողովուրդի մեջ յուր Հայրապետի ներքո և հավատարմութիւնն առ Հայաստանյայց առաքելական ս. Եկեղեցին:

7. Պատարագ մատուցանել և ազոթել ժողովուրդի համար:

8. Օրհնել ու սրբել «ձեռամբ և բութիւ» այն ամենն, ինչ որ հակառակ է Հայոց Ս. Եկեղեցու վարդապետութեան¹:

9. Դիտել, վիճակավոր խոստովանահայրութեամբ տեղեկանալ, խրատել, պատժել օրինազանցներին և ուխտազանցներին:

10. Պահպանել ժողովուրդը գայթակղեցուցիչներից և օձտողներից, հատանել մեռյալ անդամներին և քաջալերել հավատարիմ մշակներին:

11. Ժողովուրդի նվիրաբերութիւնը և եկեղեցական արդյունքները սրբութեամբ ծառայեցնել Հայոց Եկեղեցու համար՝ հսկելով և վիճակի վանքերի բարեկարգութեան վրա:

12. Խստիվ հսկել վիճակի ժողովրդական կյանքի ու կրօնական կրթութեան վրա թե՛ դպրոցներում և թե՛ ամենուրեք՝ զարգացնելով եկեղեցասիրութիւնը և առաջ վարելով ճշմարտութիւնն ու լույսը:

Վերջապէս քահանայի իշխանութիւնն է.

1. Հավատով ու երկյուղածութեամբ կատարել յուր եկեղեցական պաշտօնը, բնավ չչեղվելով Հայաստանյայց ս. Եկեղեցու կարգերից:

2. Գործով կատարել և խոսքով ուսուցանել ս. Ավետարանն ու Հայաստանյայց ս. Եկեղեցու վարդապետութիւնը:

3. Կապել և արձակել իբրև խոստովանահայր՝ ձգտելով ամենքին ուղղել դեպի ճշմարտութիւն:

4. Բժշկել հոգեպէս ու մարմնապէս քարոզութեամբ և օրհնութեամբ:

5. Մկրտել ու դրոշմել և պսակել:

¹ «Եպիսկոպոսունք մի իշխեսցեն քորեպիսկոպոսաց կամ քահանայից սեղան տալ, հաստատել կամ եկեղեցի օրհնել»: Կանոն Սիրնի^{151*}:

6. Ս. Պատարագը մատուցանել հավատքով, երկյուղածությամբ և ջերմեռանդությամբ:

7. Այցելու և օգնական հայր լինել յուրաքանչյուր ծխականի և օրինակով ու քարոզով մխիթարել և առաջնորդել ամենքին թե՛ ընտանիքներում, թե՛ դուրսը, թե՛ հաստատությանց մեջ և թե՛ հիվանդանոցներում ու բանտում:

Ահա այսոնք են¹ ընդհանրական Հայրապետի, վիճակավոր եպիսկոպոսի և ծխատեր քահանայի իրավասությունք, որոնք բոլորն էլ ի միասին ամփոփվում են առաջնի իշխանության մեջ և ճյուղավորվում են մյուսների վրա: Եվ ինչպես որ եպիսկոպոսական աստիճանի վրա կաթողիկոսական կոնդակով կամ թե վարդապետական ձեռնադրությամբ կարող են ավելանալ ուրիշ այլևայլ իրավասությունք, ըստ ավագության կամ ուսման, նույնպես և քահանայի (կամ արեղայի) իշխանության վրա կարող են ձեռնադրությամբ կամ հայրապետական շնորհաբաշխությամբ բարեզարդվիլ ավագության, մասնավոր իրավանց և ուսումնական շնորհների աստիճաններ (քահանային՝ մագիստրոսություն, իսկ արեղային՝ վարդապետություն), յուրաքանչյուր աստիճան յուր գերադաս կարգի սպասավորն է, ինչպես և բոլորին սպասավոր է քահանայագործական պաշտոնի համար սարկավագը, որ յուր մեջ ամփոփում է ստորին սպասավորների աստիճանն ու գլխավորությունը և թերևս ունի յուր ավագությունը սարկավագապետության մեջ, որպիսիք էին Ս. Սահակի Երեմիա և Ս. Ներսիսի Մուրիկ սարկավագապետները:

Է. Հռովմեական եկեղեցին տոգորված նվիրապետական ոգով,
Դ դարից ձգտում էր վերացնել յուր բոլոր կղերի ամուսնու-

¹ Հովհաննէս սարկավագ վարդապետը ամփոփում է հոգևորականի պաշտոնները հետևյալ անունների մեջ. «Բժիշկ, հրեշտակ, քաւիչ, վարդապետ, դաստիարակ, հայր դպեակ, աւետարանիչ, հովիւ, գօրագլուխ, մարգիշ, լոյս, քարոզ, տնկագործ մշակ, գլուխ յետ գլխոյն, առաջնորդ, տեսուչ, հրաւիրակ, լուսնող, որսորդ, տաճարապետ, հարսնածու, հաւատարիմ ծառայ, պահապան, գանձակալ, կերակրիչ, մատոռակ, զգեցուցանող, նուիրիչ, միջնորդ դատաւոր, հազարապետ, տնօրէն, հանդիսապետ, որոշիչ, կամք Աստուծոյ, պաշտօնէայ, դէտ, ժառանգաւոր, կատարիչ, խորհրդածու եւ այլ, մի անգամ որովք ի ձեռն որոց խորհուրդ աստուածպաշտութեանն լնու եւ եկեղեցի Քրիստոսի գեղեցկապէս եւ քաջօրէն կարօք մատակարարի եւ ամբողջ մնայ»^{152*}:

թյունն և կուսակրոնությունն հաստատել նորա մեջ, որ և վերջնականապես հրատարակեց Գրիգոր է¹ ԺԱ դարում, թեև այդ նորությունը հազիվ ընդհանրացավ 3-4 դար հեղափոխելուց հետո: Այս հակավետարանական ընթացքով հռովմեականք արհամարհում են ամուսնությունը, եկեղեցականին անպատշաճ դարձնելով, և միևնույն ժամանակ ամուսնացած մարդուն կատարելապես արգելք է լինում եկեղեցուն ծառայել: Հայտնի է, որ Պետրոս առաքյալն ու Փիլիպպոս սարկավազն անգամ ամուսնացած էին (Մատթ., Ը 14. Գործք., ԻԱ 8-9). տեսանք, որ թե՛ Քրիստոս և թե՛ Պողոս առաքյալը չեն պահանջում, որ ամենքն էլ կուսական կյանքով նվիրվին եկեղեցական գործին, և մինչև անգամ վերջինս ասում է, թե քահանան ու սարկավազը պետք է «մի կնոջ այր» լինին (Ա Տիմ., Գ 2, 4, 12): Կուսակրոնությունը Աստուծո գործին նվիրվելը բարձր առաքինություն էր և ոչ թե պարտավորիչ, ըստ որում, ամուսնացած քահանային էլ թույլատրվում էր այդ նպատակով համաձայնվել յուր ամուսնու հետ ու վանք մտնել՝ ըստ առաքելական կանոնին: Հանցանք էր թողնել կնոջը սակայն, եթե նա չէր համաձայնվում: Երբ Եգիպտոսի եպիսկոպոս Պափնուցիոսը հարց բարձրացրեց Նիկիոս. ժողովում կուսակրոնության մասին, ժողովը վճռեց չպարտավորեցնել բոլոր հոգևորականներին կուսակրոն լինելու²:

Արդ՝ կուսակրոնության նվիրվող այդքան հոգևորական գտնել բոլորովին անհնարին է և հետևաբար հոգևոր պաշտոնյայի կյանքը անհրաժեշտապես մատնվում է մեղանշականության: Բայցև այնպես Հռովմեական եկեղեցին չէ խորշում այդ վտանգից, վասնզի պապական աշխարհային ձգտումները պսակվում են նույնիսկ այդ կերպով, որ յուր կուսակրոն կղերով ձեռք է բերել ընտանեկան ազգային և հասարակական կապերից ազատ, հավատարիմ ու հլու հպատակների մի ահագին բանակ, որոնցով

¹ Գրիգոր Է-ը պոռնկություն է անվանում ամուսնությունը: Սակայն Հռովմեականաց Ս. Թովմաս Աքվինացին անգամ ԺԳ դարում անտում է, որ պետք է թույլատրել քահանայի ամուսնությունը, վասնզի ժողովուրդի մեջ դոցա հարաբերությունը պահանջում է այդ:

² Տե՛ս Նեոկեսարիոս Ա. և Նիկիոս Գ. կանոնը ^{153*}:

Հռովմեական քահանայապետը հաջողապես վարում է յուր քաղաքականությունը:

Երկրորդ՝ Հռովմեական եկեղեցին շփոթում է ձեռնադրական շնորհաբաշխությունը և կամայականորեն ստորադրում է ըստ շնորհաց մեծին յուրյանից փոքրի ներքո: Հռովմա քահանայապետը, կամենալով թագավորական շքախումբ կազմել, ստեղծել է ծիրանավորների (կարդինալ) մի խումբ, որոնք կոչվում են «իշխանք եկեղեցւոյ» և բարձր են նույնիսկ արքեպիսկոպոսներից, թեև ինքյանք եպիսկոպոսական, քահանայական և սարկավագի աստիճաններ միայն ունին: Եպիսկոպոս կարդինալը, քահանա կարդինալը ավելի մեծ են, քան արքեպիսկոպոսները, քան պատրիարքները և պապից հետո երկրորդն են, հետևաբար նոցա ստացած ձեռնադրությունը ոչ մի նշանակություն չունի և կամ իսկապես և էապես հատուկ իշխանություն չէ տալիս ձեռնադրվողին: Ձեռնադրության ս. խորհուրդն անգամ ծառայեցնում են պապական փառասիրության:

Այս բռնակալական և շնորհաբաշխության կամայական ընթացք տվող ձգտման հակառակ՝ բնական էր, որ Լուծերը մյուս ծայրահեղության դիմեր: Այդպես և արավ. ինքն էլ, լոկ քահանայական ձեռնադրություն ստացած լինելով և ուրեմն անկարող լինելով առաքելական հաջորդության ձեռնադրություն ընձեռել յուր նորաչեն եկեղեցու սպասավորների համար, մերժեց մինչև անգամ ձեռնադրության կարևորությունը: Այսպիսով, բողոքական եկեղեցու սպասավորները աշխարհական դիրք ստացան և կոչվում են լոկ հրապարակական մի կարգադրությամբ, նոքա ոչնչով չեն տարբերվում աշխարհականներից, այլ միայն պաշտոն ունին ուսուցանելու, մկրտելու ու հաղորդելու, ինչպես յուրաքանչյուր հավատացյալ իսկ: Սակայն այս պարզապես հակառակ է ոչ միայն Պողոս առաքյալի խոսքերին, որ ձեռնադրությամբ է տրվում քահանայական շնորհը (Ա Տիմ., Դ 14. Բ Տիմ., Ա 6), ինչպես տեսանք և վերը, այլև Գործք առաքելոցում հայտնապես պատմված է, թե ինչպես առաքյալները երեցներ էին ձեռնադրում Փոքր Ասիո եկեղեցիների համար և թե ինչպես յոթը սարկավագներ ձեռնադրեցին, որոնց ընտրեց ժողովուրդը, և որոնք լի էին «Հոգւով Սրբով եւ իմաստութեամբ» (ԺԴ 23. Զ 3-6. Թ 28):

Այս ամենը, ինչպես վերն էլ տեսանք, ցույց են տալիս, որ բողոքականք թե՛ հակառակ են ընթանում առաքելոց կարգերին ու վարդապետության և թե՛ վերացնելով շնորհաբաշխական ավանդական կարգը, չքացնում են եկեղեցու կոչումն անգամ և յուրաքանչյուր անհատի կամայական ինքնագլխություն տալիս: Այստեղից էլ ծագում է եկեղեցու անտեսանելիության մոլորությունը և անհատների ինքնափրկումը: Հռովմեական եկեղեցու աշխարհային բռնապետության տեղ թագավորում է բողոքականաց մեջ աշխարհային եսականություն ու կամայական հավասարություն:

Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին, խորշելով բռնակալական և աշխարհային ոգուց, ազատ է այդ ծայրահեղություններից, նա ճանաչում է թե՛ առաքելական ձեռնադրության բարձր նշանակությունը, թե՛ շնորհաբաշխական հատուկ կարգը, թե՛ յուր եկեղեցականների պաշտոնական դիրքը՝ ըստ ավանդական շնորհաց և աստիճանական կարգն՝ ըստ առաքյալների որոշմանց և թե՛ կատարյալ միություն ու հավասարություն պահելով յուր հոտի մեջ, միմիայն շնորհաց առավելությամբ է տարբերում յուր պաշտոնյաներին յուր ժողովրդականներից: Ինչ որ չունի ոք, չի կարող և ավանդել. հոգևորականը ստանում է ձեռնադրությամբ այն աստվածային շնորհներն, որոնց իշխանությամբ պարգևում են և յուրյանց հավատացյալներին աստվածային փրկարար շնորհներ:

Ը. Ձեռնադրության ս. խորհուրդն անկրկնելի է (Եբր., Զ 2) և կատարվում է Կաթողիկոսի ու եպիսկոպոսի ձեռքով ու ս. մյուռոնով կամ թե օրհնությամբ՝ ըստ յուրաքանչյուր աստիճանի կարգին: Քանի որ Կաթողիկոսիցն է իջնում ձեռնադրության շնորհաբաշխությունը բոլոր եկեղեցականների վրա, բնականաբար ամենայն աստիճան կարող է ստացվիլ նորա ձեռքով, սակայն սովորաբար Կաթողիկոսը ձեռնադրում է միմիայն եպիսկոպոսներին և կարևոր դեպքում (վարդապետ եպիսկոպոսի չեղած ժամանակ) նաև ծայրագույն վարդապետությունն ինքն է տալիս: Մինչդեռ եպիսկոպոսը շնորհաբաշխության սկզբունքի համեմատ կարող է ձեռնադրել միմիայն նոցա, որոնց տալիք աստիճաններն ունի և ինքն լրիվ, այսինքն՝ քահանայից սկսած դեպի ցածր բոլոր սպասավորներին: Ուրեմն և նա չի կարող ուսման աստիճան

տալ վարդապետին, եթե ինքն ևս ծայրագունությունն չունի, այլ միայն պարզ եպիսկոպոս է (տե՛ս. Մաշտոց ձեռն.):

Վախճանված քահանաների թաղման կարգի մեջ կատարվում է նաև նոցա ճակատի և աջ ձեռքի օծումն ս. մյուռոնով, որպեսզի աստվածային զորությամբ զինվին նոցա ոսկորները և հանդերձյալ կյանքում նոքա հաղթական դաճը բազմեն ճշմարիտ հովվաց շարքում իբրև սրբության պաշտոնյայք և Քրիստոսի պաշտոնակիցք (Տե՛ս Քահանայաթաղ, 69, 70): Ս. Գրիգոր Տաթևացին ևս ասում է. «Օծանեմք զնոսա որպէս զըմբիշս, զի ի հանդէս մտցէ ընդ այս չարութեան օղոյղ»^{154*}, և այդ օծումը լրումն է առաջին օծման և նշանակում է, թե նույն օծության հանդիսի մեջ ճգնել է, խաչակից է եղել Քրիստոսին և կատարման վախճան ընդունել, կամ ուրիշ խոսքով՝ քահանա էր և քահանա մնում է, և Ս. Հոգին միշտ նորա հետ է: Թաղման ամբողջ կարգն էլ այս սկզբունքի արտահայտությունն է պարունակում, ըստ որում և նորա աղոթքների մեջ ամփոփ խնդրվում է Աստուծոց՝ կատարումն տալ այն ամենին, ինչ որ կազմում է քահանայի պաշտոնի ու ճշմարիտ գործունեության էությունն յուր եկեղեցու բարգավաճման ու բարեզարդության համար:

Ձեռնադրության կանոնների դեմ մեղանչելուց են հառաջ գալիս եկեղեցական կարգերի և հոգևորական դասի զեղծվիլն ու անկումը, ինչպես պատահել է նույնիսկ Ե. դարի վերջում: Անկման մեջ բնական է եղել խելահաս հայրերի ողբն ու հառաչանքը: Մի այդպիսի վհատեցուցիչ պատկեր է ներկայացնում մեզ Հովհաննես սարկավազ վարդապետը՝ նկարագրելով այն վիճակը, որ գումարումն է կեղծ փարիսեցիության և սագուկեցիության, այսինքն՝ մի ժամանակ, երբ հոգևորականը ոչ թե արտաքուստ բարեպաշտ է և ներքուստ մեղավոր հանդիսանում, այլ ուղղակի ներքուստ և արտաքուստ այլանդակված ի վնաս անձին, եկեղեցուն և ժողովուրդին: Հառաջ բերենք մի կտոր.

«Զի թէ ի մարմնական իրս եւ յարտաքին ատեանս հրաժարեցուցեալ է առնուլ կաշառս, քանիօն եւս յեկեղեցոյ եւ մանա-

լանդ ի ժառանգաւորաց պարտ իցէ խոտեալ եւ յամպարչտութեան գրիլ մասին: Յոթոր խրատ տայր մեծի մարգարէին Մովսիսի կացուցանել ի վերայ ժողովրդեանն արս իմաստունս արդարակորովս, որ ատիցեն գկաշառս՝ գիտելով, զի կաշառ կուրացուցանէ զաչս համարձակահայեացս. եւ սոքա ի տան Աստուծոյ կանգնեն կուռս, որպէս զի մի Աստուծոյ, այլ մամոնայի ծառայելոց են, եւ զպարգեւան Աստուծոյ, որում ոչ եւս են արժանի, ընչիւք ստացեն եւ ստացուցեն, ընդ որում եւ կորնչելոց են: Անխրատ եւ ռամիկ ժողովրդեանն՝ ոստիկանաց արդարոց եւ կաշառատեցաց իրաւունք եւ պէտք եղեն կալ ի գլուխ եւ դատել, իսկ ի վերայ մանկանց եւ եղբարց Քրիստոսի՝ հատուք ոմանք եւ գողակիցք գողոց, զի զայսն լուռ եղէց: Կացին առ մեօք շահապք եւ պարետք, խուզակք եւ հետաքրքիրք պատճառաց եւ իրաց դանգաշահութեան, ծառայք արտօրէն եւ խակամիտ կենցաղոյ, արտաքսեալք ի տանէն, ըստ անարժանութեան անազատոյ եւ վայելման, որք զուղտս կլանեն եւ զմժղուկս ոչ սիրեն քամել. զարտաքին ոչ սրբեն զսկաւառակին եւ բաժակի, եւ ներքինն լի է հոտով նեխութեան եւ զարշեցուցիչ ախտիւ եւ դժուարալուացաւ. սպիտակութիւն բռոյ ոչ ի վերայ փայլակէ բնաւ, եւ զխորագոյնն եկուլ մահ. դանդիռն եւ խաւարն ի ներքոյ շրջի, եւ բուրումն՝ ժահահոտ ապականութեան. լոյս գիտութեան բացամերժեալ է յերեսաց անգիտութեան խաւարի. ատեն գտիւ եւ ոչ շրջին ի նմա, զի աճումն սննդեան եւ յանկումն կատարածի տիոց՝ գիշերի արուեստագործեցաւ: Մի տրտմեսցին սուրբք եւ լուսաւորք յեկեղեցւոջ եւ ուղղապէս համառօտիչք բանին վարդապետութեան՝ զայսուսիկ լսել, որք եւ գեղեցիկ կարգօք պայծառացուցանեն զնա եւ հովուեն իմաստութեամբ Հոգւոյն Սրբոյ. այլ զգուշասցին մանաւանդ ամենայն զօրութեամբ ի դարանակալութենէ ոսոխին մերոյ, որ շրջի գոչելով եւ կլանել խնդրէ զորս ոչն գտանէ արթուն»¹:

¹ Հաղ. քաճ. 19-20. հմմտ. Ս. Մովս. Խոր., Ողբ և Բ, ՂԲ. Սոփերք, Բ. Պատ. գարգ. Ս. Ներս. Ծնորհ., Ընդ. թուղթք և այլն և իմ՝ Միջին դարերի աղմուկները. «Արարատ», 1893^{155*}:

ԽԸ.

ՄԻԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՍՏՎԱԾՊԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՅՈՒՐ ՊԱՐԱԳԱՅՔ

Մարդ ժողովուրդի մի անդամ է, նա ստեղծված է ոչ թե միայնություն, այլ ընկերություն համար. բացարձակ միայնությունն անտանելի ու խորթ է մարդուն: Սերը, ընկերությունը նորա կյանքի հիմնաքարն է, որի ամենագորեղ տեսակն է այն սերն ու հաղորդակցությունն, որ նախապես հաստատվում է մարդու և Աստուծո մեջ և ապա սփռվում դեպի ընկերական կյանքը^{156*}: Քրիստոս էլ ոչ թե մի անհատի, այլ ամբողջ մարդկության փրկության համար եկավ աշխարհ և նա յուրաքանչյուր մարդուց պահանջում է ոչ միայն հավատք ու հույս, այլև սիրո առաքինություն, ըստ որում, և մարդ Քրիստոսին ճշմարտապես հավատում է միայն այն ժամանակ, երբ սիրով լցված դեպի յուր ընկերը՝ յուր գործունեությունը ծառայում է ժողովուրդի առաքինության բարգավաճման և ամրություն: Աստուծո, այլև մարդկանց առաջ ատելի է եսապաշտությունը, վասնզի այդ ծայրահեղ աստիճան է ամբարտավանություն, այսինքն՝ ինքնաբարձրացման, որ տանում է դեպի ինքնաստվածացումն, իսկ այդ այն մեղքն է, որով ընկան ոչ միայն առաջին մարդիկը, այլև՝ հրեշտակներ: Ուստիև Քրիստոս բազմիցս հրամայում է. «Զայս պատուիրեմ, զի սիրեսձիք զմիմեանս» (Հովհ., ԺԳ, ԺԵ և այլն): Պողոս առաքյալն ևս սեր չունեցող և մինչև անգամ հրեշտակային բարբառով օժտված մարդուն նմանեցնում է պղնձի, որ հնչում է, և ծնծղայի, որ դողանջում է (Ա. Կոր., ԺԳ):

Ամբողջ Ավետարանի քարոզության առանցքն այն հավատքն է, որ զարդարված է սիրով, այն գործն ու կյանքն է, որ հիմնված է սիրո վրա, և այն ձայնն ու խոսքն է, որ բղխում է սիրուց: Առանց սիրո ո՛չ մարդու կյանքն է աստվածահաճո, ո՛չ հառաջադիմությունն է դեպի Աստված և ո՛չ աղոթքն ու աղաչանքն է Աստուծո լսելի: Այդ պատճառով և Քրիստոս, թեև շեշտում է միշտ

Հավատքը, սակայն չէ ճանաչում անսեր Հավատք, չէ ճանաչում մեռյալ Հավատք առանց սիրո շողերի և հատկապես ասում է. «Ուր իցեն երկու կամ երեք ժողովեալ յանուն իմ, անդ եմ ես ի մէջ նոցա» (Մատթ., ԺԸ 20): «Եթէ երկու ի ձէնջ միաբանիցեն յերկրի վասն ամենայն իրաց, զինչ եւ խնդրեսցեն, եղիցի նոցա ի Հօրէ իմմէ, որ յերկինս է»: Ուրեմն Հավատացյալ միաբանութեան խոսքի և աղոթքի ուժը ավելի և ավելի զորեղ է Աստուծո առաջ, և նույնիսկ Հավատացյալ մարդուն համար եկեղեցու կամ Հավատացյալ բազմութեան ձայնը վերջնական կշիռ ունի, և այդ ձայնի մերժողը համարվում է «հեթանոս եւ մաքսաւոր»¹: Այս հիման վրա և կազմված է ժողովրդական առածը՝ «ձայն բազմաց - ձայն Աստուծոյ», այսինքն՝ «ձայն բազմաց հաւատացելոց»: Եվ ահա տերունական աննման աղոթքն էլ, որ իբրև ճշմարիտ աղոթքի նմուշ տրված է Տիրոջից, ոչ թե մի անհատի, այլ ժողովուրդի կողմից է ասվում և ժողովուրդի կամ միաբանութեան դերանուն «մենք»-ը այդ փոքրիկ աղոթքի մեջ ութ անգամ կրկնվում է՝ աղոթողի մտքերն ու զգացմունքները սիրո վրա հաստատելու և նորա ձայնը Աստուծո առաջ որդիական կամ եղբայրական ձայն դարձնելու համար: Պարզ է, որ ճշմարիտ և աստվածահաճո աղոթքը այն մարդու աղոթքն է, որ ոչ թե միայն ինքն է ուզում Աստուծո որդիութեան շնորհները վայելել, այլ աղոթում է եղբայրութեան կողմից և յուր եղբայրների համար ևս հավասարապես: Այդպես և Պողոս առաքյալը հրամայում է «Միաբանութեամբ ի մի բերան փառաւոր առնիցէք զԱստուծո եւ զՀայր Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի» (Հռ., ԺԵ 6):

Ս. Գիրքը բազմաթիվ փաստեր է տալիս այդ անխուսափելի ճշմարտութեան հաստատութեան համար: Այդպես արավ Հավատացյալների հայր Աբրահամը, բարեխոսելով նույնիսկ ընկած սոդոմացիների համար (Ծն., ԺԸ), և Աստված իսկ ասում է նորան. «Եթէ գտցի ի Սոդոմ յիսուն (նոյն իսկ տասն) արդար ի քաղաքի անդ, թողացուցից ամենայն տեղեացն վասն նոցա»: Այդպես էին աղոթում իսրայելացիք ազգային նեղութեանց մեջ: Այդպես արավ Եզեկիա թագավորն և լսելի արավ յուր աղոթքն Աստուծո:

¹ Մատթ., ԺԸ 15-17. Ա. Կոր., Ե 4:

Այդպես արավ և Հովբն յուր որդիների համար: Յուր ժողովուրդի համար աղոթում էր և Պողոս առաքյալը: Այդպես և ժողովուրդը աղոթում էր՝ Պետրոս առաքյալի ազատությունը խնդրելով: Յուր չարչարող և սպանող թշնամիների մեղքերի թողություն էր խնդրում և քարկոծվող Ս. Ստեփաննոս նախավկան¹: Այդպես միաբանական ժողովով ընդունեցին Քրիստոսի առաքյալները Ս. Հոգուն և միշտ այդպիսի եկեղեցական ժողովով էին աղոթում առ Աստված²:

Ուստիև ինչպես որ Քրիստոս պատվիրեց յուր հավատացյալներին. «Սիրեցէք զթշնամիս ձեր, օրհնեցէք զանիծիչս ձեր, բարի արարէք ատելեաց ձերոց եւ աղօթս արարէք ի վերայ այնոցիկ, որ լլկենն զձեզ եւ հալածեն», այդպես և առաքյալը պատվիրում է ճշմարիտ միությամբ ու սիրով աղոթել թե՛ իրար համար, թե՛ յուր համար և թե՛ «վասն ամենայն սրբոց», «վասն ամենայն մարդկան»՝ լավ գիտենալով, որ ամենքն էլ հավասար եղբայրներ են, և Աստուծո առաջ ակնառություն չկա³: Իսկ այս պատվերը կատարյալ հուսով վառում է մեզ, երբ տեսնում ենք, որ Քրիստոս ոչ միայն Իսրայելացոց, այլև հեթանոսներից մեկի խնդրանք օգնում էր մյուսին, ինչպես միամոր վրա գլխալով, հարույց նորա որդուն (Ղուկ., է 13), Մարիամի ու Մարթայի աղաչանք հարույց Ղազարոսին, հարյուրապետի խնդրանք բժշկեց նորա ծառային⁴ և այլն, և այլն:

Բ. Բայց հավատացյալի սերն եկեղեցու ամբողջ լրման հետ պետք է լինի, և քանի որ հավատացյալ ննջեցյալների հոգիները, որոնք կենդանի են Աստուծո առաջ (Մատթ., ԻԲ 32), նույնպես սպասում են հանդերձյալ հատուցման և Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու անդամները, հոգևոր հառաջագիմության մեջ լինելով, անընդհատ կապ ունին բուն հոգևոր կյանքի հետ, պարզ է, որ մի

¹ ԲՄԱց., Լ 18. Հովբ, Ա 5. Եփ., Գ 14. Գործք, ԺԲ 5. Է 59:

² Գործք, Բ, Գ 1. Ե 25. Հռ., ԺՁ 4. Ա Կոր., ԺՁ 19. Կող., Դ 15. Ա Կոր., ԺԳ 8. Գաղ., Զ 10. Ա Տիմ., Ե 8. Ա Հովհ., Գ 18. ԲՄԱկ., ԺԲ 43-46:

³ Մատթ., Ե 44. Ղուկ., Զ 28. Բ Կոր., Ա 11. Թ 14. ԺԴ 9. Եփ., Ա 16. Զ 8, 18. Հակ., Ե 14-16. Ա Տիմ., Բ 1-2. Բ Տիմ., Ա 3. Հռ., ԺԵ 30. Ա Թեա., Ե 25. Բ Թեա., Գ 1. Կող., Դ 3, 12. Եբր., ԺԳ 18. Փիլիմ., 22 և այլն:

⁴ Մատթ., Ը 5-13. Ղուկ., Է 2. Ե 20:

անխախտելի միությունն կա նոցա ու մեր մեջ: Եկեղեցին չի կարող կտրվել, զատվել յուր հաղթող անձնագոհ անդամներից, անդրանկաց եկեղեցուց, ապա թե ոչ անկատար և առանց սիրո ու հուսո կլինի նորա հաղթական ընթացքը, և նորա միությունը լոկ մարմնավոր միություն կդառնա առանց հոգևոր միության¹: Իսկ այդ հոգևոր միության ապացույցն է նորա այն սերտ կապը, որ ունի յուր անդրանկաց եկեղեցու հետ²: Բայց միությունն էլ չի կարող առանց հարաբերության կամ հաղորդակցության լինել. միությունն պահում ենք Աստուծո հետ՝ աղոթելով նորան ու լսելով նորա խոսքը. այդպես էլ մեր սրբերի և առհասարակ մեր անջատված անդամների հետ միությունն ենք պահում՝ աղոթելով նոցա համար և շահելով նոցա աղոթքը մեզ համար³: Ինչ որ անում ենք մեր բարեպաշտութամբ մեզ համար, նույնն ևս ճշմարիտ սիրով անում ենք նոցա հոգու համար. աղոթք, հոգեհանգիստ, պատարագ, ողորմություն, բարեգործություն և այլն անելով նոցա հիշատակին՝ մենք կատարում ենք մեր քրիստոնեական եղբայր-սիրության ճշմարիտ պարտականությունը⁴: Մենք չենք կարող աղոթել միայն վճռապես աստվածուրացների^{156ա*}, Ս. Հոգուն հայհոյողների և այլ սուտանուն քրիստոնյաների համար, վասնզի ճշմարիտ հավատացյալը դոցա հետ ոչ մի կապ չունի և մեր աղոթքը միմիայն հավատացյալի թեթև հանցանաց համար է լսելի լինում. հավատքն է էական, և ուրեմն չի կարելի անհավատի համար հանուն Հիսուսի Քրիստոսի աղոթել⁵:

¹ Ս. Վրթանես առ Բյուզ., էջ 24. Ծար., 605-648:

² Եբր., ԺԲ 23. Եփ., Ա 10, 20-23. Ե 30. Գ 9, 10. Ա Թես., Ե 16-25. Հոովմ., ԺԴ 9:

³ Տե՛ս Հավատամք Գ 5. և Բ երրորդ մասը:

⁴ Տե՛ս և Եղիշե, 358-361: «Միտ դիր, ո՛վ սիրելի, զի եթե գիտութիւն եւ անգիտութիւն յաղագս հոգւոյ անջեցելոցն ասիցեն, չիք ինչ բնաւ այնպէս այնմար, քան զոչ հանգուցեալքն, այլ Աստուած ընդունիչ է պատարագացն եւ կատարիչ ուխտից. լսէ աղօթից կենդանեաց եւ թեթեացուցանէ հոգւոյն մեռելոյն յուսով անջեցելոյն: Ուսուցանեն մեզ եւ զայս Ս. Գիրքն, որպէս Եղիսէոս՝ ոչ մանկան լսելով, այլ մօրն աղաչանաց, կենդանացոյց զմանուկն եւ աւանդեաց մօրն: Եւ Տէր Աստուած մեր գթալ ասի յայրի կիսն եւ յարուցանել զմիասօր Որդին: Այլ առաքելոցն՝ զայրեացն արտասուս եւ հատաչանս յարուցին զՏաքիթայն եւ աւանդեցին անցա: Արդ եթէ կենդանեացն աղօթիք ի մեռելութենէ ի կենդանութիւն գիտէ ածել աստուածային զօրութիւն կարի յոյժ եւ մեղաց թողութիւն հաւատացուք առնուլ յուսով անջեցելոցն, որք ի կենդանեաց յաղագս անցա խնդրեցեն»: Աքրահամ եպիսկոպոս Մանիկոնեցի, Թուղթ^{157*}:

⁵ Բ Պետր., Բ 22. Եբր., Զ 6. Տիտ., Ա 16. Հո., Բ 20. Բ Տիմ., Զ 1. Ա Հովհ., Ե 16. Ա Կոր., Զ 1, 6. Հաճախ., ԺԳ:

Ինչպես որ մենք աղոթում ենք մեր անջատված եղբայրների համար, այնպես էլ նոցա հոգիքը կարող են մեզ համար աղոթել, և եթե Աստված հանգուցելոց հոգիների ձայնը կամ նոցա համար կենդանյաց աղոթքը չլսեր, այդ բանից կհետևեր հոգիների ատելի վիճակը Աստուծո առաջ, որ անկարելի է: Աստված ինքն ասում է, որ մարդիկ աղոթել տան սուրբերին յուրյանց համար, և լսում է նոցա աղոթքը, ինչպես լսեց արդար Հաբելի ձայնն, որի մասին Պողոս առաքյալն ասում է, թե «տակալին խօսի»¹. Երեմիայի բերանով ևս Աստված ասում է, որ Մովսեսն ու Սամուելը բարեխոսում էին յուր առաջ, և կա դեպք, երբ նոցա չի լսիլ: Հովբի բարեկամներն էլ հիշեցնում են Հովբին, թե նորա ձայնը չեն լսիլ սուրբերը իբրև ամբարշտի ձայն: Նաև Մովսես մարգարեն Աստուծո շնորհն է խնդրում ի սեր Աբրահամի, Իսահակի և Հակոբի, ինչպես և Սողոմոնն, Աստուծո աղաչելով, լսել է տալիս յուր ձայնը Դավիթ մարգարեի անվամբ, այլև ինքն աղոթում էր յուր հոր հոգու համար²: Ըստ այսմ և Քրիստոս ոչ միայն միջնորդությունն է հիշում, որ մենք վայելում ենք, այլև Մովսիսի խոսելը, որ բացատրում է նաև առակով³: Եվ որովհետև աղոթք կամ բարեխոսություն անում են և հրեշտակներն, ուստի Քրիստոս ասում է. «Այնպէս ասեմ ձեզ, ուրախութիւն եղիցի առաջի հրեշտակաց Աստուծոյ՝ ի վերայ միոյ մեղաւորի, որ ապաշխարիցէ»⁴: Յուր ուրախական աղոթքով միանում է մեզ հետ հաղթական եկեղեցին, որ չի կարող Աստուծո առաջ հաճելի լինել, եթե յուր հավատքի և հուսո հետ վառված չպահե նաև աստվածային ճշմարիտ սեր դեպի յուր երկրավոր անդամակիցները: Եվ ինչպես որ մեր բարեպաշտությամբ, աղոթակցությամբ և հավատքի կենդանությամբ նոքա ուրախանում են, այնպես էլ ճշմարիտ հավատացյալի հոգուն են ուրախությամբ հանդիպում: «Եւ սուրբ եւ արդար հոգեացն ընդ առաջ զան հրեշտակք եւ սրբոցն հոգիքն եւ տանին առաջի Աստուծոյ սաղմոսիւք եւ օրհնութեամբ եւ երգօք հոգեւո-

¹ Հովբ., ԽԲ 8-9. ԾԱՆԹ., Ի 7. Դ 10. Եբր., ԺԱ 4. ԺԲ 24:

² Եր., ԺԵ 1-19. Հովբ., Ե 1. Բ Օր., Թ 27. Բ ՄՆԱԳ., Զ. տե՛ս և Բ ՄԱԿ., ԺԲ 43-46. Տովբ., Դ 17, 18. Ա ԹԱԳ., ԼԱ 13. Բ ԹԱԳ., Ա 12. Գ 35:

³ Հովբ., Ե 45. Ղուկ., ԺԳ 6-9. ԺԶ 27-31. Մատթ., ԺԼ 10. Ղուկ., ԺԵ 10. ԴԱՆ., Ժ 11. Տովբ., ԺԲ 12. ԶԱԲ., Ա 12. ՀԱՅՄ., Ե 8. Ը 3. Զ 9. ԺԲ 10:

⁴ Մատթ., ԺԼ 10. ԶԱԲ., Ա 12-13. Հովբ., Ա 6. Բ 1. ԴԱՆ., Ժ 12-13, 20. Ղուկ., ԺԵ 7, 10:

րօք¹»^{158*} : Քրիստոս առանձնապես շեշտում է հոգիների այդ հոգացողությունը յուրյանց երկրաբնակ եղբայրների համար (Ղուկ., ԺԶ 27):

Սակայն բացի հավատացյալների փոխադարձ հարաբերությունն յուրյանց անջատված եղբայրների հետ՝ ամբողջ զինվորյալ եկեղեցին ևս մի միություն է անդրանկաց եկեղեցու հետ և ուրեմն ունի նորա հետ փոխադարձ հարաբերություն և հավատացյալք իբրև մի ամբողջություն են դիմում դեպի Աստված: Ըստ որում և նորա յուրաքանչյուր մի ս. նահատակ՝ իբրև «տաճար սուրբ մաքրեալ, օթեան տէրութեան երկնաւոր թագաւորին», անձամբ իսկ բարեխոսություն է Աստուծո առաջ ամբողջ եկեղեցու համար: Այս ասում է և Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը. «Աստուած մեծ, հզօր եւ փառաւորեալ, լուսաւորիչ սրբոց եւ ի սուրբս հանգուցեալ, զճգնութիւն սրբոց առաքելոցն բարեխօս ունիմք առ քեզ»²: Յուրաքանչյուր մի սուրբ նահատակ մի ապացույց է ամբողջ եկեղեցու առաքինության, և եկեղեցին յուր սուրբ նահատակներով արիություն է ստանում թե՛ գործելու և թե՛ Աստուծո առաջ հաճություն գտնելու համար: Ուստիև սրբոց բարեխոսությունն առհասարակ ոչ թե մեզ նման բանավոր աղոթք պետք է հասկանալ, այլ նոքա յուրյանց հավատալից անձամբ իսկ մշտամուտնչ բարեխոսություն են մեզ համար Աստուծո առաջ. նոցա ճգնությունը կամ խաչակրությունն է բարեխոսություն մեզ համար: Ըստ որում, սրբոց նախատոնակին ասում ենք «Սուրբ ճգնաւորօքն աղաչեսցուք զՏէր», այսինքն՝ ինչպես որ կյանքի պատերազմի մեջ նոքա մեր առաջնորդ են եղել, այնպես էլ նոցա հիշելով մեր առաջ՝ աղոթում ենք³:

Ուրեմն՝ «Այսպէս է իմանալ զսրբոցն զբարեխօսութիւն առ հաւատացեալ ժողովուրդն: Զի իւրեանց մտերիմ վաստակովքն, որովք զմարմինս իւրեանց պատարագեցին յերկրի վասն անուանն Աստուծոյ ի հոտ անուշից, եւ սուրբ հոգիք նոցա հոգեւոր բարեխօսութեամբն զԱստուած յողորմութիւն աշխարհի ածեն»^{159*} : Նո-

¹ Հաճախ., տե՛ս և Ս. Ղևոնդ առ Եղիշէ, 84, 88, 128:

² Ժամագիրք, 300. տե՛ս և Սաղմ., ԾԺԴ, Եզնիկ, 84, 90. Եղիշէ, 78. Փարս., 17, 90. Հաճախ., ԺԲ 237. Ծարակսն, 582:

³ Տե՛ս Տոնացույց, էջ 119: Ժամագիրք ձեռագ, 338:

քա, նահատակվելով Քրիստոսի անվան համար, թողել են յուրյանց վաստակները Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցում, ուրախանում են, տեսնելով այդ վաստակների զարգացում, և հետևաբար նոցա սիրող Աստվածը նույնիսկ նոցա սիրուն համար չի թողնիլ, որ կորչին այդ վաստակները կամ խափանվին, չի թողնիլ նույնպես, որ ընկճվին այդ վաստակների նախանձախնդիր մշակներն, ու նոցա անդամակիցներն ամոթ բերեն սրբության պաշտողներին: Պարզ է, ուրեմն, որ սրբոց հոգիները անձամբ իսկ բարեխոս են զինվորյալ եկեղեցու և նորա յուրաքանչյուր նախանձախնդիր հավատացյալի համար: Այդպես են նոքա բարեխոսում մեզ համար, և այդ բարեխոսությունն ենք հիշում և մենք մեր աստվածպաշտական կարգերի մեջ, որով և պահում ենք կենդանի կապ զինվորյալ և անդրանկաց եկեղեցու մեջ, այլև այդով զորացնում ենք հավատացյալ եղբայրներին նույն նախանձախնդրությամբ վառվելու և նույն ճգնության պատրաստակամ լինելու համար: «Այլ եւ սրբոց առաքելոց եւ մարգարէից եւ մարտիրոսաց յիշատակք Քրիստոսի պատարագաւն կատարի, խորհրդածեալ փառաբանութեամբ զսրբոցն նահատակութիւնս վերածայնելով յորդորումն աստուածասիրաց եւ ի գովեստ ամենասուրբ Երրորդութեանն, որ ետ զյաղթութեան շնորհս ամենայն սրբոց իւրոց: Զի ուրախութիւն է զօրաց երկնաւորաց յիշատակք սրբոց, որք յաղթեցին բռնաւորաց եւ հրեշտակացան», - ասում է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը^{160*}:

Գ. Եկեղեցու վրա խոսելիս ասացինք, որ թե՛ նորա սկզբնավորությունն ու թե՛ ճյուղավորությունները հաստատվում են՝ ճշմարիտ վեմ Քրիստոսի հետ միացած նահատակների հիմք դառնալով. ըստ որում, ինչպես որ հավատքը նոցա ժառանգ է դարձնում երկնավոր կամ անդրանկաց եկեղեցուն, այնպես էլ նոցա հավատահանդես ոսկորների հիմք դառնալը՝ զինվորյալ եկեղեցու հաստատության, ճշմարիտ երաշխիք է այն կատարյալ միության, որ կա այս և այն եկեղեցիների մեջ: Եվ ահա ինչպես որ սուրբերի ոսկորները հիմք են կազմում նոր եկեղեցի կամ մի ճյուղավորված եկեղեցի զինվորելուն, այնպես էլ նոցա այդ նշխարները տեսանելի երաշխավորություն են զինվորյալ և հաղթական եկեղեցու

սերտ միության և պսակավոր կատարման: Այդ է պատճառը, որ առաքելական եկեղեցիքը, նույնիսկ առաքյալներից սկսած, ոչ թե բավականացել են՝ եկեղեցի շինելով հաղթող նահատակների վրա, այլև նոցա նշխարները պահել են նաև եկեղեցում, որպեսզի այդպիսի տեսանելի կապակցությամբ կենդանի և զգայուն պահեն զինվորյալ հավատացյալներին յուրյանց հանդիսապսակ սուրբերի հետ: Ժողովուրդի հավատքն այդ նշխարների ներկայությամբ բնականաբար զորանում է դեպի աստվածային այն մեծ շնորհն, որ այդպես հաղթող է հանդիսացել մարդու տկար բնության մեջ, ուստիև Աստված ժողովուրդի հավատքի համեմատ և ի պատիվ այդ ս. նահատակներին կատարում է եկեղեցու այն խնդրվածքներն, որոնք ուղղվում են առ ինքն այդ ս. նահատակների նշխարաց հիման վրա և նոցա հավատքով զինված: Վասնզի «ուր եւ իցեն նշխարք սրբոցն, առընթեր է եւ շնորհք աստուածային, որ լսէ խնդրուածոց խնդրողաց եւ հատուցանէ, ըստ իւրաքանչիւր պիտոյից, վասն զի արարչական է զօրութիւն», և «շնորհք աստուածային՝ հանգուցեալ յոսկերս նոցա ի ժամու նահատակութեան», մանավանդ որ «ամենայն արարածական բնութիւն (միայն) բարեխօսել՝ այլ ոչ ունի իշխանութիւն զքաւութիւն պարգեւել», - գրում է Աբրահամ եպիսկոպոսն Մամիկոնեից^{161*}: Այս ասաց և Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը ժողովուրդին, երբ հավաքեց և ամփոփեց ս. կույսերի ոսկորները. «Մարմինք նոցա եւ ոսկերք նոցա Աստուծոյ տաճար են ի միջի ձերում», «Աստուած յայտնեցաւ ձեզ յոսկերս նոցա», «կենդանի է Քրիստոս յոսկերս նոցա»¹: Ըստ որում, Աստված նույնիսկ յուր սուրբերի ոսկորները ծառայեցնում է մարդկանց հավատքի զորացման, և առաքյալը պարզ ցույց է տալիս ճշմարիտ հավատքի մեծ նշանակութիւնը մարդու մարմնի վրա թե՛ երկրում և թե՛ կատարածի ժամանակ²: Եվ այդ հիմամբ կյանքի ամեն մի մեծ գործի քայլափոխում Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին ոչ թե լուր զինվորյալ անդամներով էր հանդես դուրս գալիս կամ առ Աստված աղոթում, այլ յուր սուրբերի նշխարների հետ միասին, ի նշան, որ սերտ և անբաժան է յուր

¹ Ագաթ., 324, 345, 336, 435:

² Դ. Թազ., ԺԳ 21. Ա. Կոր., Զ 15, 19. ԺԵ 52:

անդրանիկներից և նոցա հետ ու նոցանով է յուր ընթացքը կատարում և առ Աստված դիմում¹: Բնականաբար Ս. Գրիգոր Լուսավորչի նշխարներն ամբողջ եկեղեցու առաջնորդության գործում առաջնակարգ տեղ են բռնում²: Ըստ այսմ՝ հավատացյալը, յուր աղոթքի մեջ ապավինելով ս. նշխարին, այսինքն՝ ոչ թե յուր արժանիքով աղաչելով Աստուծուն, այլ այն հավատքով, որ տկար մարմնին խաչակից է դարձրել Քրիստոսին ու պսակել, նա անշուշտ կստանա յուր արդար խնդրի կատարումը: «Արդ եթէ ոք հաւատովք առ Աստուած անկանի, աղաչանօք ապաւինի ի նշխարս մարտիրոսաց, ընդունի զբժշկութիւն ցաւոց, զհալածումն ախտի, եւ զելումն դիւաց եւ զթողութիւն մեղաց», -ասում է Ս. Հովհան Մանդակունին: Եվ ինչպես որ ողջունի համբույրով միաբանակցում ենք մեր կենդանի եղբայրներին, այնպես էլ եղբայրական համբույրով մոտենում ենք առ ս. նշխարներն և հոգեկցում մեր անջատված եղբայրներին մեր աստվածապաշտության մեջ:

Մեր աղոթքն ուրեմն առ Աստված է ուղղված, միայն թե այն սուրբի հավատակցությամբ, և մեր երկրպագությունն Աստուծո է, միայն թե՝ այդ սուրբի նշխարների հիմամբ, և մենք խնդրում ենք Աստուծուց, միայն թե՝ մեր ապավինած սուրբի ձայնակցությամբ³: Աստված էլ կատարում է այդպես ապավինողի խնդիրը. «Եւ նշխարք ոսկերաց նոցա՝ փրկութեան շնորհք ընծայեն ի ժողովս հաւատացելոց, որպէս ամենեցուն է քաջայայտ, զի երեւեսցի սէրն Աստուծոյ ի նոցա նշխարսն բնակեալ, եւ նշանօքն ծանուցեալ յերկրի», - ասում է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը^{162*}. «Այլ զպաշտօնն եւ զփառաբանութիւնն երկրպագութեամբ ամենասուրբ Երրորդութեանն մատուցուք ի յիշատակս կատարման ամենայն սրբոց՝ Աստուծոյ»⁴: Ահա այս գեղեցիկ կարգով «ի ժո-

¹ Տե՛ս Եղիշէ, 97, 120, 123, 139, 147-149. Փարպ., 160, 539, 312, 350. Ս. Սահակի Աշխարհերը, էջ 105:

² Տե՛ս վերը՝ գլ. ԼԳ:

³ «Նաեւ հրեշտակք իմանալի գոյով բնութիւն, զգալի ձայնի ոչ երբէք հանդիսանան յօրհնութիւնսն Աստուծոյ», եւ մեք թէ աստ ի հաճոյսն Աստուծոյ պարապիմք, լերկրին կենդանեաց անցին լինիմք ձայնակիցք իմանալի ձայնի օրհնել զԱստուած»: Մեկն. Ժամ., 328:

⁴ Հաճախ., ԺԶ:

ղովս սրբոց հաղորդեսցուք», որով կատարյալ է դառնում՝ Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու լրումն յուր սկզբնավորությունից մինչև այսօր յուր երկնավոր ու երկրավոր անդամներով: Այսպիսի լրմամբ ենք մեր աստվածպաշտության մեջ ներկայանում Աստուծո և աղոթում և այս լրմամբ ենք լցվում և արտահայտում մեր հավատքի հանդեսը: Ըստ որում և ինչպես որ աստվածպաշտության միջոցին քահանայի կամ սարկավագի բերանով հրամայվում է (կամ՝ խնդրվում) բոլոր եղբայրներին՝ «Աստուծո երկրպագեսցուք», «զՏէր աղաչեսցուք» և այլն, այնպես էլ մեզ հետ անբաժան միություն կազմող անդրանկաց եկեղեցու անդամները հրավեր են ստանում՝ «Բարեխօսեցէք», «Բարեխօս լերուք»: Այդպես և պատարագի միջոցին, երբ Քրիստոս ինքն է խորհրդավորապես ներկա, ոչ մի բարեխոսություն չէ հիշվում, ինչպես և սեղանի վրա սրբոց մասունք չենք դնում, վասնզի այդ ժամանակ միմիայն Քրիստոս է մեր բարեխոսն ու միջնորդը:

Դ. Միաբանական աստվածպաշտության բնական կատարումը հիմնվում է արտաքին պարագաների վրա: Որպեսզի հավատացյալք կարողանան միաբանական հաղորդակցություն ունենալ Աստուծո հետ, պետք է, անշուշտ, ունենան նաև ընդհանրական տեղ, ժամանակ, պարագայական սարգեր և աստվածպաշտական կարգեր: Այդ ամենը ծառայում է աստվածպաշտության լրիվ իրականացման, վասնզի մարդ, հոգևոր ու մարմնավոր գոյություն ունենալով, չի կարող աստվածպաշտությամբ բարեզարդվիլ կամ լուկ հոգևորապես և կամ սոսկ մարմնավորապես, այլ անշուշտ երկուքով հավասարապես պետք է Աստուծո առաջ խոնարհվի ու նորան պաշտե և շնորհները վայելե: Հոգևորի թուլացումից հառաջանում է կեղծավորություն ու ցուցամոլություն, որ խաբեական է, իսկ մարմնավորի կասեցումը հետևեցնում է սառնություն և եսապաշտություն. ըստ որում՝ երկու տեսակ միակողմանիությունք ևս ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ՝ մարդու գոյության թերակատար խոնարհումն Աստուծո առաջ: Մեր կյանքը ո՛չ լուկ արտաքին է և ո՛չ սոսկ ներքին, և հետևաբար լիակատար կյանքով պետք է Աստուծուն պաշտենք իբրև ըստ ամենայնի նորա ստեղծածներն ու նորա երկրպագուները: Աստուծուցն է մեր

Հոգևոր հարստութիւնն ու կյանքը, մեր հոգևոր կյանքի բոլոր հարստութեամբ ևս պաշտում ենք նորան: Աստուծոցն է նաև մեր մարմնավոր մեծութիւնն ու գոյութիւնը, մեր մարմնավոր գոյութեան բոլոր մեծութեամբ ևս համաձայն և համերաշխ ենք ընթանում մեր աստվածպաշտութեան մեջ՝ չերկպառակվելով և իբրև մի միութիւն ներկայանալով Աստուծո առաջ:

1. Աստվածպաշտութեան միաբանական տեղը եկեղեցին է, որ ունի, ըստ Հին Ուխտի, խորանի¹ նախատիպին ընդհանուր ստվերազիծ և ըստ ազգային պատմական զարգացման՝ ընդհանուր ձևակերպութիւն^{163*}: Հայոց եկեղեցին յուր ստվերագծով նավաձև, կազմով խաչաձև շինվածք է չորս սյուների վրա ամրացրած վեղարաձև կաթողիկէով կամ՝ գմբեթով, որ և համապատասխանում է Ս. Գրիգոր Լուսավորչի տեսիլում նկարագրված՝ Ս. Էջմիածնի տաճարին^{164*}: Եկեղեցու բեմը դեպի արևելք է, որտեղից է իսկական արեգակն Քրիստոսի գալուստը՝ ըստ անցական արեգակի ելքին: Իսկ մուտքը արևմուտքից է, վասնզի հեթանոսական խավարից ենք գալիս դեպի աստվածային լույսը^{165*}:

Եկեղեցու մի տեսակն է վանքը, որ ներկայացնում է յուր միաբանական եղբայրութեամբ Հայաստանյայց ս. Եկեղեցու միաբանական ուխտի փոքրիկ պատկերը: Այդպիսի պատկեր լինելով՝ վանքն իրականացնում է յուր մեջ քրիստոնեական բարոյականութեան և առաքինութեան սկզբունքները: Վարդապետական միաբան եղբայրութիւնը նորա մեջ ունի այդ սկզբանց համեմատ գործունեութիւն, այն է՝ ուսման տարածումն, ճշմարտութեան քարոզութիւնը շրջակայքի ժողովուրդի մեջ, որբերի և անօգնականների պատսպարումն, պանդուխտներին հյուրընկալութիւն և վտանգյալներին ապաստանարան: Վանքերի այս մեծ նպատակն է պատճառ, որ Մեծն Ներսէս առանձին ուշադրութիւն դարձրեց Ս. Լուսավորչի վանքերի վրա, հասցնելով դոցա թիվը 2040-ի. ըստ որում և Ս. Սահակը, այդ մեծագոր նահատակի հիմնական կանոնադրութիւնը մշակելով, որոշում է վանքերի գործունեութիւնը: «Վասնորոյ եւ անհատ պարտի պահել եւ յարդարուն զգարոցն ի վանս եւ յայլ արժանաւոր տեղիս, զի լուսաւորեալք լուսով պատուիրանացն Աստուծոյ զամենեսեան լուսաւո-

¹ Գործք, Գ 1. Ե 25. Հն., ԺԱ 4. Ա Կոր., ԺԶ 19. Կող., Դ 15:

րեսցեն, քանզի յորժամ ուխտն, որ գլուխն է Եկեղեցւոյ, ընտիրք եւ պիտանիք լինիցին, եւս առաւել ժողովուրդն. եւ եթէ եղիցի ոք ի ժողովրդենէն ծոյլ վարուք առաքինութեան, դիւրագոյն լիցի ածել յուղղութիւն»^{166*}: Թե՛ Ս. Ներսեսի ու թե՛ Ս. Սահակի ամփոփ կարգադրութիւնները պարզապէս հատուկ ընթացք են տալիս վանքերին, այն է՝ վանական միաբանութիւնն և ապա հոգևոր ու մարմնավոր հոգացողութիւնն թե՛ ամբողջ շրջակայքի և թե՛ յուր գյուղի ժողովուրդի բարօրութեան ու բարգաւաճման համար: Կարճ ասելով՝ այն դերը, որ պետք է կատարէ Ս. Էջմիածնի միաբանութիւնն ամբողջ Հայաստանում թե՛ կրթելով, թե՛ քարոզելով, թե՛ մխիթարելով, թե՛ օրինակ լինելով ժողովուրդին և թե՛ հոգատար լինելով ամենքի համար, նույն դերը պետք է կատարէ յուրաքանչյուր վանք յուր գավառում:

Սակայն աստվածապաշտական կարգերը կապված են յուրաքանչյուր հայի հավատքի հետ և ուրեմն, ըստ հարկի պահանջման, որոշ կարգեր կատարվում են նորա մոտ իբրև Աստուծո տաճարի վրա: Այս սկզբունքով Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու գավիթն է և գերեզմանատուներ, որ եթե մատուռն էլ չունենա յուր մեջ, եկեղեցական կարգի և աղոթքի սուրբ վայր է, վասնզի յուր մեջ է ամփոփում Ս. Հոգու տաճար հավատացյալների նշխարները: Այս նշանակութեան համապատասխանում է և «գերեզման», այսինքն՝ «երկինք» բառն, որ հիշեցնում է անդրանկաց եկեղեցին, և «հանգստարան» բառը, որ իսկապէս ցույց է տալիս գերեզմանի երկրավոր հոգսերի նկատմամբ նշանակութիւնը: Թաղվում են նաև եկեղեցու բուն գավթում կամ բակում, սակայն միմիայն Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու շինութեան ու բարեգարդութեան համար տքնող և անձնագործ աշխատավորները¹:

Վերջապէս Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու մի գավիթն է նաև

¹ Որոնց համար և աղոթում ենք. «Աղաչեցուք եւ խնդրեցուք եւ վասն հոգւոյն հանգուցելոց: Եւս առաւել վասն հանգուցեալ ընտանապետացն մերոց, եւ շինողաց սուրբ եկեղեցւոյս, եւ որք ընդ հովանեաւ սորին են հանգուցեալ»: Ժամագիրք, էջ 743: Սովորական անջեցյալներին թաղել եկեղեցու մոտ բացարձակապէս արգելվում է. «Եւ որպէս եղի անատակ սովորութիւն քահանայից եւ անցիւն կանանց գերեզմանս առ եկեղեցիս առնել, եւ ի տեղիսն սրբութեանն, յալսմիտսն յառաջ մի իշխեսցեն առնել, այլ ի ժողովրդականացն հանգստարանս եղիցին եւ քահանայիցն հանգստարանք, զի սրբութեան տեղին պարկեշտութեամբ պատուեսցի»: Ս. Սահակ^{167*}: «Գերեզմանս յեկեղեցիս մի՛ իշխեսցեն առնել, ապա եթէ գոցի ոք արարեալ, յեկեղեցւոյն պատարագ մի՛ որ իշխեսցէ մատուցանել, մինչեւ մաքրեսցեն զտեղիսն»: Կան. Դվան ժողովի, Ներսէս Բ-ի^{168*}:

յուր ամեն մի հավատացյալի տունը, քանի որ ընտանիքը Աստուծո արքայության բաղկացուցիչ տարրն է: Այդ է պատճառն, որ հայ ընտանիքի մեջ յուրաքանչյուր մի նոր երեւոյթ օրհնությամբ է աստվածային շնորհաց տակ մտնում և մանավանդ՝ եկեղեցու հաստատության հիմք կազմող երկու նշանավոր դեպքերի օրերը Աստուծո պաշտոնյան մտնում է և ավետիքով օրհնում յուրաքանչյուր տուն: Ձատկին օրհնում է, վասնզի և Քրիստոս հարությունից հետո մտավ վերնատունը և օրհնեց աշակերտներին. օրհնում է և ծննդյան, վասնզի այդ օր մարդանալով երեւցավ Բանն Աստված այրի մեջ: Ուստիև նորա խաչն ու Ավետարանը տանելով՝ քահանան լույս ավետիք է տալիս և օրհնում Քրիստոսի արքայության ընտանիքն ու նորա բնակարանը: (Հարց., 683):

2. Հարկավոր է և ժամանակ, որպեսզի աստվածպաշտությունը միաբանական ու միաձայն լինի: Այդ նպատակով դրված են վարդապետական-առաքելական որոշ սկզբունքների վրա հիմնված տոներ ու ժամեր, որոնք մասամբ նույնիսկ առաքյալների կարգածներն են և մասամբ ազգային եկեղեցական հիշատակներ¹: Աստվածպաշտական ժամերի որոշությամբ կապվում ենք աստվածային տնօրինությանց ու խորհուրդների հետ, որ և սկսում ենք կեսգիշերին, վասնզի Քրիստոսի հարությամբ է մեր աղոթական համարձակությունը բացվում Աստուծո առաջ, և շարունակում ենք ինը բաժանմունքով ըստ հրեշտակների ինը դասին, բայց երեք կարգի մեջ: Իսկ տոներով կապվում ենք թե՛ Քրիստոսի, թե՛ առաքյալների և թե՛ եկեղեցու կյանքի նշանավոր դեպքերի հիշատակների հետ, որոնցով և միություն ենք կազմում թե՛ իրար ու թե՛ մեր նախնյաց հետ:

Այդպես և կարգված են պահքերն, որոնք, դարձյալ ընդհանրական լինելով, միջոց են տալիս ամբողջ Հայ ազգին միաժամանակ, միաձայն ու միասիրտ աղոթելու և ողորմություն խնդրելու Աստուծուց: Այդոնք ևս, որոնք ապաշխարելու համար ջերմեռանդության, ողջախոհության և զգաստության միջոցներ են, սկիզբն են առել առաքյալների թե՛ նախնի և թե՛ հետևյալ ժամա-

¹ Գործք, Ի 7. Ա Կոր., ԺԶ 2. Հայտ., Ա 20. Ս. Վրթաճեստ առ Բյուզ., 24. Եղիշե, 79, 93. Ընդհ., 184-187:

նակներից¹. և ոչ միայն ըստ աստվածապաշտական և արդարութայն նպատակին, այլև բնավորութայն գարգացման, կամքի զորացման, մարմնավոր² սննդառութայն բարեխառնութայն և տնտեսական հիմքերի վրա են հաստատված: Տարվա կեսը պահք է, բայց բաժանված է օրապահքերի ի հիշատակ Քրիստոսի դեմ դատավճուռին ու մատնութայն չարչարանաց^{169*}, շաբաթապահքերի՝ մասամբ մեր վերածնութայն մեծ պատճառների հիշատակով և մասամբ լոկ իբրև ամսի պահք, և քառասունքի³ ի հիշատակ մեր վերակենդանութայն: Այդ նշանակված ժամանակների խորհուրդի համեմատ մենք պահում ենք մեզ դեպի չար ճանապարհ ու փորձանք տանող վայելքներից ու հանգամանքներից և աշխատում ենք սրբվել հոգով ու ձգտել դեպի աստվածային կյանքը, գործն ու մտածողութունը: Ըստ որում և մենք գիտենք, որ ուղղվելու և բարի ու հաջող ճանապարհն ընթանալու համար անհրաժեշտ է մեկ՝ խանգարող ներքին և արտաքին պատճառները վերացնել, և երկրորդ՝ ճշմարիտ հաղորդակցութուն հաստատել Աստուծո հետ՝ նորա օգնութունն ստանալու համար. և երրորդ՝ անցյալի խրատով խոհեմությամբ և զգաստությամբ վառվել նորոգ և ուղղված կյանք վարելու համար:

3. Աստվածապաշտական կարգերն, որոնք կազմվում են արարողութայնց որոշ կերպավորութուններից, աղոթքից, երգերից և ընթերցվածներից, նույնպես ընդհանրական են Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցում՝ ծառայելով մի նպատակի և բղխելով որոշ վարդապետութայն սկզբունքներից: Այդոնց միջոցով բոլոր հայերը միապես, միախորհուրդ և միաբարբառ դիմումով ընդունելի են դառնում Անդրանկաց եկեղեցու հետ Աստուծո առաջ: Այդ կարգերը

¹ Մարկ., Բ 18. Դուկ., ԺԸ 12. Մատթ., Թ 15. Գործք, ԻԷ 9. ԺԴ 22. Բ Կոր., Բ 5. ԺԱ 27. Հոով., ԺԴ և այլն: Առաքելոց կանոնք և ժողովոց:

² Հանախ., Թ 149-372. Ընդհ., 134:

³ Մեծ պահքը պահելու երկու կարգ են ունեցել. «Այլ վասն պահելոյ եւ լուծանելոյ գշաբաթ եւ զկիրակե ի ս. քառասներորդս պահոցն, այս յիրաքանչիւր կամս թողեալ լիցի. միայն գոհանալով զԱստուծոյ՝ առանց խղճի եւ հակառակութեան եւ առանց բամբասելոյ զընկերն, զոր կամեսցի եւ արասցէ հանդերձ պարկեշտութեամբ. երկոքին ընդունելի են առաջի Աստուծոյ, եւ յասանդութեան եկեղեցոյ Քրիստոսի»: Ս. Հովհ. Իմաստ., 25: Ս. Ներսէս Շնորհալին հիշում է, որ մի բացառիկ ներումն էին արել ս. Հայրապետներն՝ ասելով. «Պահեցէք զհինգ ատուրս շաբաթունս արբութեամբ յամենայն պարարտ կերակրոց եւ յըմպելեաց, եւ ի շաբաթոս եւ ի կիրակեի գալլ ինչ կերայք յաղագս անժուժկալութեան ձերոյ ձուկն եւ զկիթս...»: Ընդհ., 134^{170*}:

սկիզբն են առել մասամբ Հին Ուխտից, մասամբ առաքյալների հալածանաց միջոցին¹ և զարգացել են այն ժամանակից, երբ առաքյալները եկեղեցիներ հաստատեցին և հիմնական կարգեր ավանդեցին: Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու այդ կարգերն այնպես են կանոնավորված, որ կազմում են մի ամբողջություն և գրեթե մի աղոթք ու մի պաշտոն: Հավատարիմ մնալով յուր ոգուն և Ս. Հոգու կենդանարար առաջնորդության հետևելով՝ Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին յուր պատմական կյանքում ընթացել է առաքելական վարդապետության հիման վրա և յուր կենդանության արտահայտիչ դեպքերն ևս յուր հրաշալի պաշտամունքի մեջ հյուսել: Այդ է պատճառն, որ այսօր, ներկա գտնվելով Հայոց Եկեղեցու աստվածաշտական արարողությանց և պաշտամունքներին, այնքան ընտանի և հոգեբուղի ենք զգում, որ կարծեք, թե կենակցել ենք նոցա հազար ու վեց հարյուր տարի:

Վերջապես՝

4. Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին ունի և եկեղեցու սարքեր, որոնցից մոմավառությունն ու խնկարկությունն աստվածաշտական որոշ խորհուրդներ են արտահայտում՝ լույս և անուշահոտություն ներկայացնելով², անոթներն ու զանազան սպասները աստվածաշտական արարողությանց անհրաժեշտ պարագաներ են, իսկ զգեստները³ ծառայում են եկեղեցական պաշտոնի վեհ խորհուրդը միապես տեսանելի դարձնելու համար. ըստ որում, խոնարհության վերարկուն (սքեմը) սկիզբն է առել նույնիսկ Քրիստոսից և յուր աշակերտներից, մտնելով նաև մեր մեջ Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու հիմնադրությամբ, մինչդեռ պաշտոնական զգեստները կազմվել են ազգային ոգով, հին ժամանակի արքայական հանդերձներից փոխարինվելով, և ձևակերպվել են Ե. դարից սկսած:

Բոլոր սարքերն էլ, ինչպես և խաչն ու պատկերները, ընդհանուր են, բղխում են քրիստոնեական-կրոնական ճշմարիտ սկզբունքներից, օրհնությունամբ և օծմամբ սրբված են, պարունա-

¹ Գործք, Բ 47. Կող., Գ 16. Հոովմ., ԺԶ 16. Ա Կոր., ԺԶ 20. Ա Տիմ., Ե 17. Եփ., Ե 13:

² Եղիշե, 41, 49, 60, 52-53:

³ Բյուզանդ, ԺԴ, Դ Հաճախ., ԺԱ 622. Եղիշե, 40, 49. Փարսյ., 345. Ընդհանր., 37, 70 և այլն:

կում են Ս. Հոգու օծման շնորհաց զորությունն և ծառայում են թե՛ մեր մեջ առաքինի մտքեր, բարեկիրթ կամք և հավատաբուղիս զգացմունքներ զարթեցնելու և ամրացնելու և թե՛ մեր աստվածպաշտական մտքերի, աստվածավախ կամքի ու քրիստոսահաճո հավատքի արտահայտիչ լինելու համար: Եվ որպեսզի հասկանալի լինի, թե այդ ամենը կա՛մ ծառայող պարագա է և կա՛մ հոգևոր նշանակություն ունի և ոչ թե իբրև նյութ է պաշտվում^{171*}, Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու ավանդությունը միմիայն օրհնելով ու սրբելով է ընդունում այդոնք Աստուծո տաճարի մեջ (Ընդհ., 375): Այնոնք ևս սկիզբ են առել Հին Ուխտից¹, կարգավորվել են առաքյալների հիմնադրությամբ և վսեմացել են մարդկային արհեստի հառաջադիմությամբ, մանավանդ որ մարդկային արհեստն ու գիտությունն էլ ըստ հարմարության պետք է ծառայեն Աստուծո անունը ճշմարտապես և արժանապես փառավորելուն:

Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցում այդ բոլորի մեջ պատկերները կատարելապես հատուկ սկզբունքով են միայն ընդունվում: Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին նախ և առաջ մերժելով մերժում է գոգավոր կամ դրոշյալ կամ կուռքի որևիցե նմանություն ունեցող հեթանոսական պատկերները, որոնց դեմ Աստուծո խոսքը բացեիբաց յուր տհաճությունն և արհամարհանքն է հայտնում և պատվիրում է յուր հավատացյալներին՝ մահու չափ հեռու լինել այդ ամենից²: Վկայություն խորանը լիքն էր զանազան սպասներով և այլ սարգերով, որոնք, Աստուծո վերաբերյալ նպատակ ունենալով, բարձր սրբության մեջ էին պահվում, սակայն Իսրայելացիք պետք է զգուշանային երկրպագելուց այն ամեն ձեռագործներն, որոնք ոչ թե Աստուծունն էին, այլ մարդկային արարածականությունն էին ցույց տալիս: Ուստիև Հայաստանյայց ս. Եկեղեցին վարդապետում է երկրպագել միմիայն Աստուծուն. «Պարտ է արարածոցս՝ Արարչին միայնոյ եւ Փրկչին նկարագրեալ կերպարանի գերերկրպագութիւն ընծայել, իսկ զմտերիմ ծառայիցն Աստուծոյ (այսինքն է՝ սրբոցն) զպատկերս եւ զանուանս, որ են բնութեամբ ծառայակիցք մեզ, պատուել եւ յար-

¹ Ելից, ԻԵ, ԻԶ, ԻԷ, ԻԸ. Եզեկ., Խ, ԽԱ, Ղևտ., ԻԴ 1-4. Գործք, Թ 8 և այլն:

² Բ Օր., Դ 16. Ելից, Թ 3-5. Ես., ԽԲ 8. Մատթ., Դ 10. Հայտ., ԺԹ 10:

գել՝ ըստ իւրաքանչիւր արժանաւորութեան, եւ զառաքինութեան նոցին զվարս ի տեսլենէ պատկերի իւրոցն՝ իւրաքանչիւր պատկերացն օրինակ առնուլ մեզ բարեաց՝ զմտաւ ածելով զանազան ճգնութիւն նոցա, որ վասն ճշմարտութեան», - գրում է Ս. Ներսես Շնորհալին (Ընդհ., 192):

Հետեւաբար սուրբերի պատկերները, բացի յուրյանց նահատակությունից ուրիշ ոչինչ չհիշեցնելով, հարգելի են մեզ, վասնզի կրթիչ են և կապված են նոցա աստվածահաճո վարքի հետ: Իսկ երկրպագելի է միմիայն Փրկչի պատկերը ըստ այնմ, թե «յանուն Յիսուսի Քրիստոսի ամենայն ծունր կրկնեսցի»¹: Քրիստոսի անունն էլ ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ մի նշան, մի պատկեր, մի ձայն, մի գրութիւն, որ մեր Հոգու մեջ արտահայտիչ է դառնում նորա աստվածային մեծության ու փառաց² և մեր հավատքը վառում: Միմիայն Աստուծուն պետք է պաշտել և Աստուծո անվան երկրպագել, ըստ որում և Աստված, անտեսանելի լինելով, միմիայն յուր անվամբ է տեսանելի ու պաշտելի^{172*}: Ամենայն պատկեր, որ Աստուծուն է ներկայացնում, չի կարող երկրպագվիլ³, ինչպես պատվիրված է Ս. Գրքում բոլոր մարգարեությանց մեջ անգամ, սակայն Քրիստոս է «պատկեր աներևութին Աստուծոյ» (Կող., Ա 15), Աստուծո էության նկարագիրն ու ճշմարիտ հայտնութիւնն, որ երևացել էր մեր մեջ ու երկրպագվել յուր հավատացողներին՝ հավիտյան երկրպագվելու համար: Նա միայն է երկրպագելի, նորա պատկերն է պաշտելի՝ ինչպես և նորա անունը, և բացի նորանից ամենայն երկրպագութիւնն եսապաշտութիւնն է: Այսպես է ասում Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը. «Եւ վասն զի սիրեցին մարգրիկ երկրպագանել անշունչ պատկերաց մեռելոց, եղեւ ինքն պատկեր մեռելոյ ի վերայ խաչին եւ մեռաւ եւ անշնչացաւ, զի ընդելականան զնոսա արագ արագ հասուցէ իւրում պատկերին»:
Ուստիև բացեիբաց արգելում է ուրիշ երկրպագութիւնն^{173*}. «զԱստուծոյ զպատիւ եւ զպաշտօն ոչ ումեք վայել է տալ⁴»: Այդպես հրամայում է և Ս. Հովհան Իմաստասերը. «Որ պատուէ զխաչն

¹ Փիլիպ., Բ 10. Հոովմ., ԺԳ 11:

² Հմմտ. Ընդհանր., 191:

³ «Խաբէութեամբ դիւսց երկիրպագին պատկեր քո»: Մ. Խոր., Գ, ԺԳ:

⁴ Ագաթ., 56, 43, 40, 138. Ընդհանր., 131:

Քրիստոսի եւ զպատկեր նորին, զնոյն ինքն պատուեալ լինի զՔրիստոս»։ «Մեք զմիայնոյ Միածնի Որդւոյն Աստուծոյ պաշտեմք զպատկեր եւ զնշան յաղթութեան»¹։

Ե. Հռովմեական եկեղեցին, յուր աշխարհային ձգտման համեմատ ուժ տալով արտաքինին և յուր իշխանության, աշխատում է արտաքին միջոցների աստվածացմամբ յուր ձեռքը գրավել ժողովուրդին։ Ստեղծելով «եկեղեցական գանձարան վաստակոց» ասված երևակայական բաշխարանը և սուրբերի վաստակից կախյալ վիճակում դնելով ժողովուրդի փրկությունը՝ նա երկրպագելի ու միջնորդ է դարձնում թե՛ հրեշտակաց ու սուրբերին, թե՛ նոցա պատկերն ու թե՛ սուրբերի ոսկորները։ Ըստ այսմ՝ ժողովուրդը դիմում է այդոնց ու փրկություն սպասում։ Նա նույնիսկ Քրիստոսի երկրպագությունը նյութական ձևակերպության է ենթարկում, գործրինակ, նկարելով իբր Քրիստոսի սիրտը և երկրպագություն կարգելով առ նույնը։ Մասունքները գտնվում են ամենուրեք, երևան են գալիս անհայտ սուրբեր, դրոշյալ պատկերներ են դրվում նույնիսկ անտառներում ու զանազան բացօթյա տեղերում և մոմավառությամբ ու երկրպագությամբ հարգվում, աղոթքներ են կազմվում լոկ սուրբերի անուններից, որոնց դիմելով՝ հավատացյալը փրկություն է խնդրում, սուրբերի զերեզմանի ջուր կամ բղխող ձեթ է պաշտոնապես տրվում դիմողներին ի բժշկություն և ի թողություն մեղաց և այլն, և այլն, որոնք կատարելապես հեթանոսական ընթացք են տալիս հավատացյալների աստվածապաշտության։ Այդպես և հռովմեականք, ինչպես և

¹ Ճառք. 45, 35, 40. Տե՛ս և Ա. Մովս. Խոր., Պատմ., II, 22:

Հայաստանյայց Ա. Եկեղեցու քառասն խաչի վերևը հիշեցնում է մեզ երկնքի բացումը, Աերքևինը՝ դժոխքի ավերումը, աջը՝ շնորհաց բաշխումը և ձախը՝ թողություն մեղաց. ըստ որում, այդ չորս թևերի աստվածային ողորմությունը մեր մեջ պետք է զարթեցնե սեր՝ հոգու հարստությամբ, խոնարհությամբ՝ մեղքի զղջմամբ, հնազանդություն՝ Աստուծո պատուիրանաց և համբերություն՝ աշխարհի փորձանաց։ Դարձյալ՝ «Առ իմանալի տեսութիւնս մտաց՝ բուն խաչին, որ ի վերուստ ի խոնարհ իջանէ՝ աստուածութեանն ասի օրինակ, իսկ խոտորանակն՝ մարդկութեան, եւ բեւեռն՝ սիրուն կապակցութեան, որ միաւորեաց զԱստուած ընդ մարդիկ»։ «Եւ հալեցուցանէ առ մահ ձեւ տրաւ, եւ առ կեանս զօրութիւն տրաւ»^{174*}։ Դավիթ Անհաղթ, Ներբող խաչին. Ընդհանր., 136, 190. Հարց., 493. Ծարական., 498, 503. «Եկայք ժողովուրդք քրիստոսեան, երկրպագեցուք աստուածային ս. Աշխատ. բեւեռեալք ընդ միմի ի սմա եւ ընդ միմի թագաւորեալք» (Էջ 481)։ Հմմտ. և «խաչի քո Քրիստոս երկիրպագանեմք եւ զթաղումն քո մեծացուցանեմք...», էջ 488:

հոյնք, դրոշյալ պատկերներ դնելով յուրյանց տներում, մոմավառությամբ հարգում են ու նոցա երկրպագելով իբր տնային աստվածապաշտություն կատարում^{175*}: Այդպիսի հեթանոսական ուղղությամբ Հռովմեական եկեղեցին ոչ միայն հակառակ է ընթանում Աստուծո պատվիրանաց, այլև նախ ձևականության զարկ է տալիս հակառակ փրկարար հավատքի գորության ու պատվիրանապահության. երկրորդ՝ կապելով հավատացյալներին նյութականի հետ՝ վառում է նոցա հակաքրիստոնեական մոլեռանդությամբ. և երրորդ՝ Աստուծո ազատ որդիներին ստրկության լծի տակ է դնում ծուռ ու մոլար ճանապարհի վրա առանց նոցա փրկության երաշխավորության:

Բողոքականք էլ, խորշելով այդ ծայրահեղությունից և խույս տալով Հռովմեական ամեն մի կարգից, վերացնում են ոչ միայն սուրբերի նշխարների նշանակությունը եկեղեցու համար, այլև ուրանում են ու կտրում սուրբերի շոշափելի կապը յուրյանց եղբայրների հետ և անդրանկաց եկեղեցու կենդանի հարաբերությունն ու ձայնակցությունը զինվորյալ եկեղեցու հետ: Բայց ոչ միայն այսքան. բողոքականք Հռովմեականներից տարբերվելու համար վերացրել են մինչև անգամ երեսին խաչ հանելը¹, որ մի խաչակրություն է Քրիստոսի հետ, խաչի երկրպագությունն և առհասարակ երկրպագությունն ու կենդանի աստվածապաշտությունը հակառակ նույնիսկ Քրիստոսի ճշմարիտ օրինակին², և մինչև անգամ «Հայր մեր»-ի տնային գործածությունն և այլն, և այլն: Ակնհայտնի է, որ բողոքականք, այսպես թե այնպես, հակառակ են ընթանում ոչ միայն եկեղեցու էության ու գաղափարին, վերացնելով նորա երկնավոր ճանապարհն ու նշանակությունն, այլև Քրիստոսի վարդապետության և առաքյալների կարգին, որ պարզ ի պարզո տեսնում ենք Նոր Կտակարանում ևս հիշված պատահաբար: Իսկ այդպես վարվելով՝ նոքա նախ եղծում ավերում են միաբանական աստվածապաշտության կապն ու

¹ «Այսուհետև մի յամօթ համարեսցուք մեք զխաչն Քրիստոսի. այլ թեպէտ եւ որ ծածկիցէ, դու յայտնապէս ի վերայ ճակատոյդ նշանակեսցի, զի դեպն զնշան արքունի տեսեալ յառաջագոյն՝ վաղվաղակի դողութեամբ փախստեալ գնասցեն: Բայց առնիջիդ զնշան յամենայն ժամանակի՝ յորժամ ուտիցես, յորժամ ըմպիցես. ի վերայ ամենայն նպատակի, ի վերայ ամենայն բաժակի անպակաս, եթէ նստիցես, եթէ յառնիցես, եթէ խօսիցես, եթէ շրջիցիս, եթէ ընդ անկողին մտանիցես»: Ս. Կյուրեղ., Կոչ. Ընծ., 68:

² Ղուկ., Զ 12. Մատթ., ԺԳ 23. Հովբ., ԺԷ 1. Ղուկ., ԻԲ 4. Մատթ., ԻԶ 39. Զ 9-13:

կարգը. երկրորդ՝ զինվորյալ եկեղեցին կտրու՞մ են հաղթականից և ուրեմն՝ հանդերձյալ կյանքից, ուղղելով հավատացյալների աչքը լոկ դեպի աշխարհի նյութական վայելքը. և երրորդ՝ վերացնում են եկեղեցու աստվածապաշտական կարգից հավատացյալի բարեպաշտության կրթիչ ու զարթուցիչ կողմերը կամ բարեզարդությունը:

Երկու ծայրահեղությունք ևս անշուշտ մերժելի են և այդպիսի ծայրահեղությունք մշտապես անխուսափելի են ամեն ժամանակ, երբ ոգևորվելով կա՛մ լոկ հոգևորով և կա՛մ լոկ մարմնավորով՝ թափ են ընթանում մի ուղղությամբ և ուրանում կամ մոռանում մարդու հոգևոր և մարմնավոր կազմից բխած աստվածապաշտական երկսայրի պահանջը: Թերակատար է այն աստվածապաշտությունը, որ կտրված է մարդու մարմնավոր կյանքի ընթացակցությունից և այդպիսի աստվածապաշտությունն ո՛չ կրթական գործություն ունի և ո՛չ էլ ամբողջյան հարատևություն, վասնզի զուրկ է արտահայտությունից, արտաքին կենդանացումից և կենսունակ վարժողությունից: Ընդամին և կեղծավոր է այն աստվածապաշտությունն, որ լոկ արտաքին է և զուրկ է հոգևորի կենդանությունից և այդպիսի աստվածապաշտությունն ո՛չ հավատքի արժանավորություն ունի և ո՛չ էլ կենսական գործունեություն, վասնզի մարդու էության հետ կապված չէ, ներքուստ պայծառության սնունդ չէ ստանում և Աստուծո հաղորդակցության հիմքից չէ բխում: Առաջինն ինքնաբավականությամբ գնում է դեպի եսամտություն, ինքնասուղ իսկապաշտություն, իսկ երկրորդը ցուցամոլությամբ գնում է դեպի մեծամտություն և ամբարտավանություն: Առաջինը նախ կեղծավորվում է Աստուծո առաջ և ապա մարդկանց առաջ, իսկ երկրորդը կեղծավորվում է նախ՝ մարդկանց մոտ և ապա՝ Աստուծո ամենատեսություն տակ: Մեկը եսապաշտական կեղծավորություն է, իսկ մյուսը՝ ամբարտավան կեղծավորություն, երկուքն էլ խոտելի են ճշմարիտ առաքելական եկեղեցու առաջ:

Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին, ընտրած լինելով միանգամընդմիջտ առաքելական ճշմարիտ ճանապարհը, միաբանական աստվածապաշտության մեջ ևս նույն ճանապարհն է ընթանում: Նա ո՛չ արտաքինն է ժխտում ու, ներքինին ինքնահավանություն տալով,

յուրաքանչյուրին ազատ թողնում առանց եկեղեցական միության փրկվելու և ո՛չ ներքինի նշանակությունն է սքողում և կորչելու վտանգի մեջ դնում արտաքին շլացուցիչ շուքի միակողմանիության տակ: Նորա քարոզած սկզբունքն է՝ ո՛չ լոկ հոգևոր և ո՛չ սոսկ մարմնավոր աստվածաշտույթուն, այլ արտաքինը՝ հոգևորի պարզ ու ճշմարիտ արտահայտություն՝ ըստ հոգու և մարմնի միության օրինակին: Ուստի և նա ո՛չ կտրում է յուր աստվածաշտույթունն յուր ժողովրդի պատմական և առօրյա կյանքից և ո՛չ էլ թողնում է, որ առաքելական կարգին ու վարդապետության հակառակ հեթանոսական սովորություններ և կամ նորահնար քմահաճություններ ներս սպրդվին յուր սրբազան աստվածաշտույթյան մեջ: Այդպես վարվելով՝ նա թե՛ աստվածային ճշմարտությունն է պահում, թե՛ հավատարիմ է մնում առաքելական նախնի կարգերին և թե՛ կենդանի հարաբերության ու մտերմության մեջ է մնում յուր ժողովուրդի արտաքին կյանքի հետ:

Հավատարիմ մնալով այս սկզբունքներին՝ Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին թե՛ աստվածաշտական ընդհանրական կարգերով ու պարագաներով և թե՛ այն կենդանի հարաբերությամբ, որ պետք է ունենա զինվորյալ եկեղեցին անդրանկաց եկեղեցու ու նորա անդամների երկրավոր կյանքի հիշատակաց հետ, հարուստ, բայց պարզ և շքեղ, բայց որոշ է պահում յուր ընթացքը: Այդ է պատճառն, որ մինչդեռ տոներ ու պահքեր ունի սահմանած, սակայն դոցա միակողմանի՝ առանց հավատքի, պահպանության փրկարար նշանակություն չէ տալիս. ունի աստվածաշտական կարգեր, սակայն այդ ամենի կեղծավորական կատարման արդարություն չէ վերագրում ո՛չ վարդապետությամբ ու ո՛չ գործնականապես: Ունի յուր մեջ յուր հաղթական կյանքի հիշատակության ծառայող պատկերներ, սակայն միմիայն չափավոր է պահում այդոնց թիվը, այլև երկրպագությունը, պաշտելը միմիայն Քրիստոսի պատկերին ու խաչին է վերապահում: Ըստ այսմ՝ սուրբերի պատկերները հիշեցնում են յուրաքանչյուր եղբոր սրտում այն սխրագործությունք, որոնք Աստված կատարել է զինվորյալ եկեղեցու ընտրյալ անդամակիցների միջոցով. և յուրաքանչյուր եղբայր ազդեցում է առ Աստված յուր անջատյալ հավատակիցների առավել մտերիմ միաբանակցությունք, քան թե կարողանում է

աղոթակցել յուր զինվորյալ եղբայրներին արժանապես: Հայտ է, որ Հայոց աստվածաշտույթյան մեջ, առանց որևիցե միակողմանիության ներկայանում են բոլոր հավատակից եղբայրներն և իրար ձայնակցում:

Ահա այս առաքելական կարգերի ճշմարտության անխախտ պահպանելու համար շեշտվում է, որ մինչև անգամ խաչը ոչ թե նյութով ունի նշանակություն, այլ յուր սրբագործյալ հոգևոր գորույթյամբ՝ ըստ նախատիպին. «Պաշտօն եւ երկրպագութիւն մատուցի ի սմա ոչ նիւթոյն, այլ զօրութեանն Աստուծոյ միացելոյն ի սմա անբաժանելի», վասնզի աստվածային գորույթյունն օրհնությամբ և օծմամբ ներկա է յուր խաչի, յուր պատկերի ու յուր անվան մեջ¹: Ուրեմն երկրպագվում են միմիայն Քրիստոսի խաչը և տերունական պատկերների կենդանագիրը, որոնց օրհնվելով և օծվելովը աստվածային գորույթյունն ու շնորհ է իջնում հավատացյալների մեջ, բայց «երկրպագելի միայն Արարչին է պատկեր և ոչ արարածոյ»²: «Անուն եւ պատկեր առանց հութեան, ոչ սրբոյ է երկրպագելի և ոչ անսրբոյ, քանզի Արարչին միայն է ընդ ամենայն տեղիս լինել հութեամբ, որով և երկրպագելիութիւնն աներևոյթ յերևելի պատկեր նորին և յանուն»:

Ուստի և պատկերի օրհնության միջոցին քահանան աղոթում է. «Տէր Աստուած բարերար, որ արժանի արարեր զհաւատացեալս քո՝ եղբարս քեզ անուանել, որ կատարելոցն վասն անուանդ քո պատուական համարելով զմահ, ընկալ եւ զպատկեր զայս եւ սրբեա՛. եւ ցոյց ի վերայ սորա զգօրութիւն սրբոյն, որպէս ցուցեր զգօրութիւն շնորհին Եղիայի ի վերայ մաշկեկի նորին, զի եղիցի սա յիշատակ վկային քո եւ պատճառ երկրպագութեան համագոյ Երրորդութեան»:

Կամ՝ «Սուրբ ես, Տէր, եւ ի սուրբս բնակեալ, սրբեա՛ զպատկերս վկայից քոց զայսոսիկ, զորս այժմ մեք ստացաք կենդանա-

¹ Ս. Հովհան Իմաստ., 42, 43, 45. Ընդհանր., էջ 191, 192, 375, 377-379: Տե՛ս և 187. «Մերս եկեղեցի անփոփոխ զառաջնոցն պահեաց սովորութիւն, եթէ հետաորութեան աշխարհին պատճառաւ եւ եթէ բաժանելոյն աղագաւ, յորում եւ ատելութիւն եմուս ախտ ի ներքս, ոչ գիտեմք»:

² Փրկչի պատկերն օրհնելիս քահանան աղոթում է. «Արարաք զպատկերս զայս, ոչ զմիւթ սորա պաշտելով եւ ոչ ընդ գործս ճարտարին զարմանալով, այլ արարաք յանուն Միածնի Որդոյ քո »...^{176*} և սպա հարում է Ս. Գրիգոր Լուսավորչի խոսքերն, որոնք վերջ հատաչ բերինք մասամբ:

գրութեամբ առ ի յիշատակ նոցին եւ ի պայծառութիւնս ս. Եկեղեցւոյ քո, ի պատիւ եւ յերկրպագութիւնս Ս. Երրորդութեանդ»:

Առհասարակ ինչ պատկեր էլ օրհնվում է, միշտ շեշտվում է ազոթքի մեջ, որ Աստված այդ պատկերը դարձնե «պատճառ երկրպագութեան համագոյ Երրորդութեան» և ոչ թե՝ երկրպագելի: Միմիայն Փրկչի պատկերի համար ասվում է. «Օրհնեա՛ զպատկերս զայս եւ տուր սմա շնորհս՝ լինել յիշատակարան պատկերիդ անեղծի: Բաց ի քէն զայլ ոք ոչ գիտեմք, եւ զանուն քո անուանեմք զօրհանապաղ, եւ պատկերի քում երկիրպագեմք...»^{177*}:

Խաչի օրհնութեան ժամանակ էլ քահանան ազոթում է առ Աստված. «Եւ արդ մեք՝ ծառայքս եւ հաւատացեալքս ի քեզ, արարաք զխաչս զայս՝ ո՛չ զնիւթս սորա պաշտելով եւ ո՛չ զաստուածս ձեռագործս անուանելով, այլ արարաք զսա նշանս ս. խաչի քո, յորոյ վերայ տարածեցեր զբազուկս քո՝ Միածին Որդի Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս: Ուրեմն ընկալ զսա ի ձեռաց մերոց եւ օրհնեա՛ եւ սրբեա՛ զսա՝ լինել արժանի եւ կոչիլ աստուածային նշան, եւ պատճառ երկրպագութեան համագոյ իշխանութեան Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ»^{178*}:

Արդ, ուրեմն միաբանական աստվածպաշտութեան մեջ ամենայն ինչ պետք է ըստ յուր էութեան և նշանակութեան միջոց դարձնենք մեր բարեպաշտութեան և ոչ թե աչքից ձգենք մեր բարեպաշտութեան հոգեւորութիւնն ու լոկ նորա արտաքին արտահայտութեան վրա դարձնենք մեր ուշադրութիւնը: Հոգի ենք ու մարմին և ուրեմն մեր բոլոր զգայարանքները պետք է թե՛ բարեպաշտութեան գրգիռներ ստանան և թե՛ մեր հոգու երկյուղածութիւնն ու ջերմեռանդութիւնը մեր զգայարանքներով արտահայտվին աստվածպաշտութեան մեջ, որպեսզի թե՛ մեր աստվածպաշտութիւնը լիակատար լինի ու թե՛ կրթիչ: Ըստ այսմ՝ Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցւոյ ժողովվում են բոլոր հավատացյալ հայերը, տեսնում են Աստուծո գորութեան միւսնոյն հայտարարները, խոստովանում են միւսնոյն ճշմարիտ հավատալիքները, հնչեցնում են միաբանորեն և իրար համար միւսնոյն խնդրվածներն ու փառաբանութիւնք Աստուծո անվան՝ և այդպէս մի հոգով դիմում են ամենքն էլ իբրև միւսնոյն Հոր որդիներ ու միւսնոյն արյամբ զնվածներ դեպի ամենախնամ Աստվածը:

ԽԹ.

ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԿԱՏԱՐՄԱՆ ԸՆԹԱՑՔԸ

ՓՈԽՈՒՄՆ ՀԱՍՏՅԱՑՍ
ԵՎ
ԱՆԴՐԱՆԿԱՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ե կեղեցին, փրկագործելով մարդկանց, մաքառմամբ իրակա-
նացնում է Աստուծո արքայությունը՝ սկսելով այս կյան-
քից և տանելով փրկության ճանապարհով դեպի հավիտենական
կյանքը: Այս ճանապարհի մեջ Աստուծո խոստմամբ հաստատված
հոլյա ունենալով՝ հաղթական ընթացք ունի յուր հոգևոր թշնա-
մու, այն է՝ մեղքի, նույնպես և բնական թշնամու, այն է՝ մահ-
վան դեմ: Թեև այդ երկու թշնամյաց վրա հաղթանակը տարված
է Քրիստոսով, սակայն այդ հաղթանակը յուրացնելու համար
պետք է կարողանալ միշտ միացած ու հաղորդ լինել Քրիստոսին
կամ ճշմարտության: Ըստ որում, հաղթական դիրք ստացած լի-
նելով արդեն, մնում է մեզ նույն դիրքի մեջ անշեղապես հարա-
տեել և ընթանալ դեպի հաղթանակի կատարումը, որ է հանդերձ-
յալ կյանքի երանությունը: Եվ մենք լուսամիտ հավատքով լիա-
հոլյա ենք, որ Քրիստոսի հետ լինել նույն է, թե այդ հանդերձյալ
կյանքումն ենք, որ ոչ ոք չի կարող մեզնից խլել: «Եւ իբրեւ երկ-
րաւոր կեանքս ի ձեռն մահուան ի գլուխ ելանեն, հոգիքն յու-
ղարկին առ Աստուած, որ ետ զնա, եւ մարմինն դառնայ ի հող՝
յորմէ ստեղծաւ յԱրարչէն: Եւ սուրբ եւ արդար հոգեացն ընդ ա-
ռաջ գան հրեշտակք եւ սրբոցն հոգիքն եւ տանին առաջի Աստու-
ծոյ»¹...: Այս է պատճառն, որ մեզ համար մահը չարիք չէ, այլ՝
կյանքի գլխավորումն, ուստիև մեր սիրելու բաժանումը մեզնից
միմիայն անցական սուգ է առթում և ոչ անվերջ լաց ու կոծ՝ ըստ
հեթանոսաց: Հանդերձյալ կյանքը հավատացողի մեջ համոզ-

¹ Հաճախ., ԺԲ 118, 136-170:

մունք է, «քանզի որ զսկիզբն տեսանէ եւ ի կատարումն անդր հայի», - ասում է Մամբրե Վերծանողը^{179*}:

Հեթանոսները հառաչանքով նայում են դեպի յուրյանց ոսկե-դարը, դեպի այն անցյալն, որից վերջնականապես զրկվել են, իսկ մենք դադարել ենք արդեն հետ նայելուց, այլ հետ նայելու հառաչանքից մտել ենք ապագայի փառաց ցնծության մեջ: Հեթանոսները դեռևս զբաղված են աշխարհի ծագման հետախուզությամբ միայն և նորա վերջի վրա չեն մտածում¹, իսկ մենք մեր առաջն ունինք աշխարհի ու մեր անձի կատարումը, որ լինելու է Եկեղեցու կատարմամբ²: Ահա այդ կատարումն արտահայտում ենք այն ճշմարտություններով, որոնց առարկան են Քրիստոսի գալուստը, մեռելոց հարությունը, դատաստան և հավիտենական կյանք^{180*}: Մեր առօրյա մտածողության դրոշակի վրա գրված է. «Որ ասի մահն, նոյն եւ քունն ասի. եւ որ կենացն է վախճան, սկիզբն է կենաց». ըստ որում՝ «Այս մահ ժամանակեայն է» և ուրախություն է իբրև ժամանակավոր կենաց վախճան ու հավիտենականի սկիզբն³:

Երկրավոր կյանքի ընթացքը հաղթաբար անցած ենք լինում այն ժամանակ, երբ պատերազմի դաշտից հաղթական պսակով, այսինքն՝ հավատքի, հոսոռ և սիրո հանդիսի պայծառությամբ փայլված՝ փոխվում ենք հաստյացս: Այդ փոխումը լինում է՝ մեր հոգու բաժնվելով մարմնից. հոգին ուրեմն մտնում է մի նոր

¹ «Սովորութիւն առաջնոցն մեծաւ աշխատութեամբ ամրացուցանել զգերեզմանս իրեանց, վասն զի հեռի էր ի նոցանէ յոյս յարութեանն, զայս կեսան միայն զհոտէին, եւ զայն՝ մահ դառնութեան. յիշատակ մեռելոյն զգերեզմանն համարէին. շիրիմ՝ յիշատակ նոցա ասէին, եւ զանուն մեռելոյն ի վերայ դրացն փորագրէին. ակնկալութիւն յարութեանն անցեալ էր զամենեքումբ»: Մամբրե Վերծ., 25:

² Հոովմ., Ը 18-24. Փիլ., Գ 20-21:

³ Ս. Հովհ. Իմաստ., 77. Ագաթ., 295. Հովհ. Մամիկ., 174-181. Տե՛ս և Մուշեղ Մամիկ., ճառը առ Բյուզանդ, Ե, ԽԴ: «Ամենեւին մերկ էիր յաշխարհի եւ մինչ էիր յաշխարհիս, վերացար՝ ըստ պիտոյից սորա, իսկ յորժամ ելցես աստի, ոչ ինչ կարացես տանել ընդ քեզ, այլ որպէս եկիր, նոյնպէս եւ երթիցես»: Եղիշե, 307: «Եւ անբաւ են յախտեանականքն պատիր, եւ երագ են երկրաւորքս, սիրելի, եւ տկարագոյն, քան զսարդիոստայն»: Ս. Հովհ. Մանդ., 139, 140. «Իմ Աստուծով կեցեալ եւ ջերմ քրիստոնէութեամբ, մի՛ յանկարգ իբրեւ հեթանոսաց կոծ կամ աշխարհան որ անյուսութեամբ դնիցէ ինձ: Զի որ միանգամ յուսոյ յարութեան ակն ունին միանգամ կեանքանութեան եւ զայստեանն Քրիստոսի, չէ պարտ լալ զնոսա... ի պատերազմի ի մահուանէ մի երկնչիք, ուր եւ ոչ մեռայ, զի առանց Աստուծոյ ինչ ոչ լինի»: Վահան Մամիկոնցյան առ Փարսպ., 170, 423, 428, 361-364, 358: Ս. Հովհ. Մանդ., 174-181:

կյանքի կամ վիճակի մեջ, որ բոլորովին երկրավոր կյանքի հակառակն է, և որ կարող ենք կոչել մի տեսակ խաղաղական վիճակ առանց որևիցե գործունեության, կամ թե այս կյանքի համեմատությամբ կոչելի է՝ գիշեր (Հովհ., Թ 4): Անդ չկա գործունեություն ու խոսք, վասնզի դոցա համար ահրաժեշտ պայմանները չկան այնտեղ: Հոգին այդտեղ ներքին կյանք ունի, սուզվում է յուր մեջ, կատարելապես հիշում է յուր անցյալ պատերազմը, զբաղվում է յուր ներքին կյանքով և մտաբերում է յուր անցյալ կյանքի բոլոր գործերը: Արտաքին աշխարհի բոլոր հանգամանքները, աղաղակներն ու փոփոխությունք այստեղ չկան. երկրավոր կյանքի ու հանդերձյալի հակասական մտածողությունք վերանում են և այժմ հավիտենականության մեջ խղճմտանքի ձայնն այլևս ոչ թե խեղդվում է աշխարհի շփոթություններով, այլ շարունակ հնչում է յուրաքանչյուր հոգու մեջ: Հոգին այդ ձայնի ներքո գտնվում է մի տեսակ ինքնադատության մեջ, որով նա յուր բոլոր անցյալը դնում է յուր առաջ. նորա բոլոր գործերը դառնում են նորա մխիթարությունը կամ տառապանքը¹: Այդ գործերի հիշողությունն անընկճելի է. հոգին չէ կարողանում մոռացություն տալ այդոնք, նա չէ կարողանում այդոնց միահամուռ ներկայությունը մտահան անել, երբ այդոնք խղճմտանքի ճշմարիտ ձայնին հակառակ են և սարսուռ, մորմոք ու դատապարտություն են վառում նորա մեջ: Աստվածային ճշմարտության հայտնությունն, ինչպես մի լուսավառ տեսիլ, շարունակ երևում է հոգիներին, որոնց արդարներին երանության ցնծություն պատճառում, իսկ մեղավորներին՝ սրտաճմլիկ եռումն՝ բորբոք ու մորմոք: Արդարի համար այդ «երկնաւոր բնակության զգեստը» փառք է և ցնծություն, իսկ մեղավորի համար՝ խավար ու տխրություն (Բ Կոր., Ե 2-4): «Եւ տեսցեն մեղաւորք զփառս արդարոց եւ կորացեալ հալեսցին ի տխրականս եւ յամօթն յաւիտենական, որ յերկրի մեծ գոլ զինքեանս, քան զարդարսն համարեալ՝ զհպարտութիւնն ոչ թողացուցանէին տեսանել՝ զինչ արդարքն իցեն եւ զինչ՝ մեղաւորքն: Բայց զկնի վճարելոյն երեւի

¹ Եբր., Թ 27. Ղուկ., ԺԶ 23. Հայտ., ԺԳ 13:

արդարոցն փառք եւ մեղաւորացն ամօթն յաւիտենից», - գրում է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը:

Այս վիճակը բացատրում է և Ս. Հովհան Մանդակունին այսպես. «Վասն այնորիկ ոչ ոք կարէ ուրանալ անդ զչար գործոցն զպղծութիւնսն, այլ կապի լեզու չարախօս, կարկի բերան անօրէն. դողայ մարմին յանցաւոր, զի իւրաքանչիւր ուրուք մեղք վկայեն զգործեկեացն, ոչ բարբառ ինչ արձակելով, այլ որպէս ի մէջ օդեացն երեւի այծեացն սեւութիւնն, նոյնպէս եւ մեղաւորացն անձինք խաւարագգեցեալք եւ պատեալք ի մէջ լուսազարդեալ հրապարակացն երեւեսցին: Զի գորօրինակ շուք իւր անմեկնելի է ի մարդոյն, նոյնպէս եւ մեղքն անմեկնելի զհետ երթիցեն զոգւոյն, յայտնապէս զկերպարանս բազմութեան մեղացն ցուցանէ ամենայն հրապարակին»^{181-182*}:

Այսպիսով, մեղավորների հոգիները, մնալով յուրյանց երկնավոր կայաններում «որպէս երեւմամբ տեսանեն իմանալեօքն զհատուցումն արդար դատաստանին, զանչէջ հուրն եւ զխաւարն արտաքին, զլալ աչացն եւ զկրճել ատամանցն: Այնուքիւք ահիւ տրտմեալք եւ տխրեալք կան հոգիք մեղաւորացն մինչեւ ի հասարակաց յարութիւնն ի Քրիստոսէ...»: Այսպես և արդարները, ուրախութեամբ լցված, սպասում են փառավոր հատուցման և լավ գիտեն, որ ստանալու են Քրիստոսի խոստացած երանութիւնն, ուստի և այդ լուսո շնորհաց տակ երջանիկ են¹:

Եվ քանի որ Քրիստոս դժոխքն ու մահվան խայթոցը ոչնչացրել է յուր հավատացյալի համար և յուր հավատացյալի հետ է ամենուրեք, ուստի և հավատացյալը լավ գիտե, որ մեռնելով կորստյան չէ մատնվում, այլ՝ կյանքի (Փիլ., Ա 21): Այդ պատճառով երբ ճշմարտութեան ճշմարիտ զինվորը կատարում է յուր երկրավոր ընթացքն առաքինութեամբ, այն ժամանակ ոչ թե մահից վախենում է, այլ բացականչում է. «Զի ինձ կեանք Քրիստոս է եւ մեռանել՝ շահ» և «ընդ Քրիստոսի լինել» կամ «մտանել առ Աստուած», վասնորոյ եւ առատանամք, զի եթէ յամիցեմք եւ եթէ ելանիցեմք, հաճոյ եւ եթ իցեմք նմա»²: Ըստ այսմ՝ խաղաղական

¹ Հաճախ., ԺԵ 100. ԺԲ 61, 76, 237-279, 280-310. ԺԳ 178. ԺԵ 41, 64, 162:

² Փիլ., Ա 21-25. Բ Կոր., Ե 8-10:

վիճակը կամ անդրաճակաց եկեղեցին հավատացյալի համար մի մեծ հանգստութիւնն է ի Տեր և ցանկալի, առ որ ձգտում էր պատերազմական հաղթութեամբ հասնել, մանավանդ որ երկրավոր կյանքում միշտ վտանգ կա փորձութեամբ խորթանալու Տիրոջից, մինչդեռ աշխարհին նվիրված մարդը սոսկում է մահից և այդ վիճակի արհավիրքներից¹:

Հետևաբար թե՛ նախքան Քրիստոս մեռածների, թե՛ նորան հուսացածների, թե՛ չհավատացողների ու թե՛ հակառակորդների վիճակներն այդ ժամանակ բոլորովին տարբեր են ըստ յուրյանց գործերի խղճմտանքի ահեղ ձայնին: Քրիստոսի հուսացյալներն, ուրեմն և հավատացյալներն, ունին մի լուսավոր կայանատեղի՝ ըստ յուրաքանչյուր արժանյաց, որ և Ավետարանում «գող Աբրահամու» կամ արքայութիւնն, դրախտ է կոչվում, իսկ մյուսներինը՝ խավար կայանատեղի կամ դժոխք²: Եվ ինչպես որ յուրյանց հիշողութեամբ կապված են յուրյանց անցյալի հետ, այնպես և ներքին կյանքի խորհուրդով կապված են յուրյանց երկրավոր եղբայրակիցների հետ այն ամենով, ինչի համար որ նոքա ևս այս կյանքում գործել ու մաքառել են: Դեռևս նոքա գտնվում են խղճմտանքի ձայնի ներքո, հետևաբար և հարաբերութեան մեջ են մեզ հետ, վասնզի մենք մեր ներքին կյանքով չենք բաժանվում նոցանից: Ուրեմն ինչպես որ նոցա կյանքը պատկերանում է մեր հոգու մեջ յուր պայծառ կամ խավար կողմերով, այնպես էլ մեր կյանքը, մեր եկեղեցին պատկերանում, ցոլանում է նոցա մեջ: Ահա այսպես միութեան մեջ ենք մնում, մանավանդ որ մեր ճանապարհն ևս դեպի նոցա մեկ է ու միացուցիչ, և նոցա վիճակը մեր եկեղեցու ու մեր անձի կատարումն է: Անկարելի է, որ պատերազմող եկեղեցին կտրված լինի յուր կատարումն եղող եկեղեցուց, ապա թե ոչ՝ նա չի կարող պատերազմող լինել ու չի կարող կատարումն ունենալ և ուրեմն եկեղեցի չի լինիլ իսկապես: Պատերազ-

¹ Ս. Հովհ. Մանդ., 175, 178. Եղիշե, Բ. «Որոց ոգիքն թուլացեալ են լերկնաոր առաքիւնութեանն. յոյժ ընդ ահիւ անկեալ է բնութիւն մարմնոյ. յամենայն հողմոյ շարժի եւ յամենայն բանէ խոտի եւ յամենայն իրաց դողայ. երազագէտ է այնպիսին ի կեսնս իրում, եւ յանգիստ կորուստն յուղարկի ի մահուան իրում: Որպէս եւ ասաց սնն ի հնումն. «Մահ ոչ իմացեալ՝ մահ է, մահ իմացեալ՝ անմահութիւն է»: Որ գմահ ոչ գիտէ, երկնչի ի մահուանէ, իսկ որ գիտէ գմահ, ոչ երկնչի ի գմահէ»^{183*}:

² Ա. Պետ., Գ 19-20. Ղուկ., ԻԳ, 43. ԺՁ 23:

մի ասպարեզի ծայրին միշտ կատարումն է պսակը¹, որ եկեղեցու գաղափարից կատարելապես անբաժան է և որի վերջնական կատարումը հավիտենական կյանքն է (Հայտ., Զ 9-11):

Մեր արդարների կամ անդրանկաց եկեղեցին, մեր եկեղեցու կատարումը լինելով, այն առաքինական ցնծության մեջ է գտնվում, որ մեր երկրավոր պատերազմի փառքն է եղել նոցա փառակցությամբ: Նոքա յուրյանց ներքին խորհուրդով մասնակից են մեր ամեն մի նման գործունեության հանդիսին, ինչպես և մենք հոգով խորհրդավորապես նոցա ցնծության կցորդ ենք: Եվ ինչպես որ նոքա իբրև առաքինության նահատակներ յուրյան անձամբ իսկ լուրի աղոթք ենք անում ու բարեխոսություն Աստուծո առաջ մեզ համար, այնպես էլ մենք նոցա համար աղոթող ու նոցա հիշատակը առաքինապես և արիաբար պահող ենք այս կյանքում: Նոցա աղոթքն սկսվեց՝ նոցա փոխվելով յաստյացս, իսկ մերը՝ այն օրից, երբ անջատման ոգով և հավատքի ու հուսո փառաբանական ուրախությամբ հուղարկավորեցինք նոցա մարմինը դեպի գերեզման: Այնուհետև մեր աստվածապաշտությունը մշտական կապ եղավ նոցա ու մեր մեջ, իսկ անդրանկաց եկեղեցում՝ լուրի ու մշտալույս հայացքը դեպի աստվածային փառքը²: Մենք աղոթում ենք նոցա համար թե՛ մեղսաքավիչ պատարագով և թե՛ աղքատներին ողորմություն անելով, իսկ նոքա մեր սուրբերի խումբի մեջ աղոթում են մեր հաղթության ու մեր բարեհաջող գործունեության համար:

Եթե մենք նոցա համար չաղոթենք ու նոցա չհիշենք, թերի կլինինք մեր քրիստոնեական բարեպաշտությամբ ու սիրով և ճանաչած էլ չենք լինիլ մեր եղբայրների ու փառավոր նահատակների կենդանությունն այն կյանքում և այն քրիստոսատուր անխզելի միությունն, որ իրագործվում է մեր մեջ Քրիստոսի եկեղեցու

¹ «Վաճառարան է կենցաղս այս. ես գոր ինչ վաճառե ոք աստ երկամբք անձին գործս վաստակոյ, գնոյն գտանէ ի հանդերձեայսն պատրաստական անձին եթէ բարի ես եթէ չար: Եկաք յաշխարհ ես գնամք յաշխարհէս, ես գործքն զկնի մեր լիցիմ, ես ի մոռացոսն աստի կենցաղս լիցուք, ես հոգք հանդերձելոյն միայն անորոգի»: Մեկն. Ժամ., էջ 128:

² «Աստուած, որ ընդունիչ է պատարագաց եւ կատարիչ ուխտից՝ լսէ աղօթից կենդանեաց, ընդունի զպատարագացն եւ թեթեւացուցանէ զբեռինս յոգուց մեռելոց յուսով անջեցելոց, գոր եւ ուսուցանեն մեզ Գիրք Սուրբք»: Աբրահամ եպիսկ. Մամիկ., (Մովս. Կաղանկ., էջ 65), Ս. Վրթանես առ Բյուզանդ, 24. տե՛ս և Հարց., 685-689:

ցով: Իսկ եթե նոցա աղոթական վիճակը ժխտենք, ինչպես զառանցում են ոմանք բողոքականք, այն ժամանակ ժխտած կլինինք հանդերձյալ կյանքի հավատքը և ըստ Սաղուկեցոց՝ մեռելների հարությունը, հետևաբար և ուրացած կլինինք հոգու անմահությունն ու գոյությունը կամ հակասության մեջ ընկած, որով և հավատացելոց հոգիների խաղաղական կացության հավատքին դրժած կլինինք հիմնովին: Առաքելական ճշմարիտ եկեղեցին բաժանված չէ յուր անջատված հավատացյալներից ու կտրված չէ այն ընթացքից, որ անընդհատաբար տանում է դեպի հանդերձյալ կյանքի կատարումը: Այսպես և հասկանալի է, որ նախքան հասարակաց հարությունը նոքա պետք է սպասեն յուրյանց կայաններում մինչև վերջին դատաստանը, ըստ որում, դատապարտվածները կմնան և այդ ժամանակ կստանան յուրյանց պատիժը ընկած հրեշտակաց կամ սատանաների հետ¹: Իսկ արդարները, նույնպես և Քրիստոսի փրկագործության ավետիքով ապրածներն և այլ հուսացյալք կրնդունեն յուրյանց փառավոր վարձը. «Եւ սոքա ամենեքին վկայեալ ի հաւատոցն, չեւ եւս ընկալան զաւետիսն Աստուծոյ. վասն մեր լաւագոյն համարեալ, զի մի՛ առանց մեր կատարեսցին» (Եբր., ԺԱ 40): Ամենքն էլ հասարակաց հարության ժամանակ միայն ստանալու են իրական հատուցումն. «Այլ զոր առաքեալն ասէ, եւ մեք զնոյնն ասեմք, զի իւրաքանչիւր ոք զիւր վարձս առցէ ի հասարակաց յարութեանն, զոր ինչ գործեցին՝ եթէ բարի եւ եթէ չար», - ասում է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը²: Այստեղ ցանաձն այնտեղ պետք է հնձենք. այն ևս՝ միասին և ոչ՝ ուրույն-ուրույն: Վասն որո և անդրանկաց եկեղեցու ցնծությունը մեզ արգելում է մեր հանգուցյալին սգալ հեթանոսական անհուսությամբ կամ լաց ու շիվան բարձրացնել, «զոր անմիտ կանայք բարբառեն ի ցոյցս կեղծաւորութեան, եւ զկռապաշտիցն զգործն գործեն ի վերայ քրիստոնէից»³, վասնզի այդ անարգանք ու թշնամանք է «հոգեկիր և քրիստոսազգեաց» մարմնի դեմ: Այդպես անողները մերժվում են եկեղեցուց իբրև հեթանոսներ և թույլատրող քահանաներն ևս պատժվում են:

¹ Մատթ., ԺԳ, ԻԵ, Բ Պետ., Բ 4. Հուդ., 6. Բ Պետ., Բ 9. Գ 7. Ա Պետ., Դ 6:

² Հաճախ., ԺԵ 128. Հարց., 691-694:

³ Ս. Հովհ. Մանդ., 136, 175, 177. Ա թեա., Դ 12:

«Այլ մահ արդարոյն ամենեւին իսկ ցնծութիւն է եւ ուրախութիւն», լուսեղեն հանգստութեան մեջ, ուստիև հոգևարկավորում ենք այն ճանապարհն, որ ամենքս էլ գնալու ենք. «Զոգիս վախճանելոցն մերոց սաղմոսիւք եւ օրհնութեամբք ի կեանս յուղարկեմք¹, իբրեւ ընծայ ինչ Աստուծոյ նուիրեմք»: Այդ հավատն ու հույսը փորձնականապէս արտահայտում ենք թաղման օրից. սպիտակ պատանում ենք, այսինքն՝ որ վախճանվածը թողնում է աշխարհն ու յուր գործերը հագնում. քթում խունկ ենք դնում ու երեսին՝ բամբակ՝ ի նշան անուշահոտ վարքի ու պայծառ հավատքի, որով առ Աստված է դիմում. աղամային անիծյալ հողը օրհնում ձգում են վրան, ծածկելով օրհնյալ հողով, երկրորդ օրը կանայք գնում են, այցելում գերեզմանը՝ ըստ յուղաբեր կանանց, երրորդ օրը տոնում ենք՝ ըստ Քրիստոսի հարութեան, կատարում ենք յոթնօրեքը՝ ըստ յոթը շնորհաց և առաքինութեանց, ու քառասունքն՝ ըստ Քրիստոսի համբարձման՝ և վերջապէս՝ ամենայն տարի ազապ կամ հոգեհանգստի մատաղ անելով աղքատաց համար՝ պատարագով հաղորդակից ենք լինում մեր հանգուցյալի աղոթքին ու կամքին: Այդպէս և ամենայն մեռելոցի օրհնել տալով գերեզմանը՝ հարգում ենք և աստվածային օրհնութիւնը խնդրում մեր սիրելի ու նշխարների վրա: Իսկ մեր անցական տրտմութիւնն ու սուգը միմիայն մարմնապէս բաժանվելու կսկիծն է, ուստիև աղոթում ենք. «Եւ զչափաւոր արտասուս սոցա ընկալ քեզ ի հաճոյս, եւ մի՛ ի գայրացումն, եւ մխիթարեալ սիփիեսցես զլքեալ սիրտս սոցա գալստեամբ շնորհի քո եւ զօրացուցես զտարակուսեալ հոգիս սոցա առաքմամբ Հոգւոյդ Սրբոյ»²:

Հոովմեական եկեղեցին հաստիքս փոխվողների նկատմամբ ևս չարաչար մոլորվում է՝ դավանելով որ իբր թե մի ինչ-որ առանձնական դատաստանով հոգիները ընդունում են յուրյանց

¹ Ս. Հովն. Մանդ., էջ 180:

² Հմմտ., Սիր., էջ 37. Հովն., ԺԱ 35. Գործք, Ը 2. «Եւ ձեզ պարտ է գոհանալ զԱստուծոյ, զի զվախճանեալս ձեր՝ յերկրէս յերկինս վերացաւ, ի մարդկանէ ի հրեշտակս փոխեցաւ, ի մահուանէ՝ ի կեանս, ի խաւարէ՝ ի լոյս, յաղքատութենէ՝ ի թագաւորութիւն, ի վաստակոց՝ ի հաճոյս, ի տարտամութենէ՝ աշխարհիս ի յերկնային ուրախութիւնս, ի մեղաց՝ յարդարութիւն. ի հողեղինացս ի լուսեղէնս վերացաւ եւ ընդ հրեշտակս դասակարգեցաւ: Վասն այսորիկ ոչ է պարտ քրիստոնէից սուգ առնուլ ի վերայ մեռելոց, այլ լայցեն Հրէայք, եւ կոծեսցեն թերախաւարք, զի անքա եւ արժանի կոծոց եւ ողբոց». Մաշտոց, 683, հմմտ. Ս. Հովն. Մանդ., անդ.:

գործոց հատուցումը ու վերստին հասարակաց հարուժյան ժամանակ վարձատրվում, այլև իբր թե մեղավորների համար կա առանձին քավարան, որտեղ նոքա պետք է յուրյանց ներելի մեղքերի փոխարեն այս աշխարհում (հավատաքննություն) չկրած ու եկեղեցական թողությունը հետաձգած պատիժները տուժեն, որ այդ մեղքերից ազատվին կամ քավվեն կրակով:

«Առանձնակի դատաստանի» այս մտացածին դավանանքը հայտնապես մի թյուրիմացություն է, որ կազմել է Հռովմեական եկեղեցին՝ ըստ յուրյանց խղճմտանքի ներքին ձայնին: Այդ բացատրվեց նախընթացում, և ուրեմն առանձին հերքման կարիք չկա: Իսկ քավարանն, որ այդ թյուրիմացության հետևանքն է կամ պատճառը, ուղղակի հակառակ է փրկագործության խորհուրդին և իսկապես մի խաղալիք է դարձնում ճշմարիտ աստվածային դատաստանի հատուցման լրջությունը¹: Նախ որ Ս. Գրքում ոչ մի հիշատակություն նշույլ չկա քավարանի մասին և հռովմեականաց փաստերը ուղղակի վերաբերում են² այն ներելի մեղքերին, որոնց վրա աստվածային գթություն ու ողորմության հույս ունենալով՝ հանգուցյալը վախճանվել է, և մենք էլ, նորա կամաց լրումն տալով, նույն գթությունը հայցում ենք աղոթքով ու պատարագով: Իսկ յուրաքանչյուրի ճշմարտությունն ու արդարությունը՝ ըստ Ս. Գրոց, միմիայն վերջին դատաստանի օրում կհայտնվի ինչպես ոսկի (Ա Կոր., Գ 12-15):

Երկրորդ՝ մեղավոր ապաշխարողները չպետք է անպատճառ յուրյանց մեղաց պատիժը տուժեն մեռնելուց հետո, քանի որ Քրիստոս ամենայն պատիժ հանձն առավ յուր գերահրաշ պատարագով բոլոր հավատացյալների համար, և մարդիկ պետք է միմիայն յուրացնեն նորա վաստակները: Զղջացողը եթե ճշմարիտ հավատքով զղջում է, նա անպատճառ թողություն է ստանում նույնիսկ Քրիստոսի վաստակով:

Երրորդ՝ ոչ մի քավարանական կրակ չի կարող մեղավորին քավել մեղքերից, վասնզի մեռնելուց հետո այլևս չկա ապաշխարություն ու քավության ընթացք, այլ միակ ապաշխարության

¹ «Իսկ որչափ առ երկնային այս սեղան խաչս, որ եւ յերկնայնոցն եւ յերկրայնոցս խոստովանեսցի ճշմարտի քաւարան», Դավիթ Անհաղթ, Ներբող^{184*}:

² Բ Մակ., ԺԲ 42. Մատթ., ԺԲ 32:

տեղն այս կյանքն է¹ և միակ քավարանը՝ եկեղեցին. «Տունս այս տունն աղօթից է եւ քավարան մեղաց»²: Զարմանալի է, սակայն, որ Հռովմա քահանայապետները, մարդկանց մեղքերի թողությունը նաև հանդերձյալում յուրյանց իրավանց վերապահելով ու թողության թղթեր ծախելով, ոչ թե քրիստոնեական սիրով ամենքին էլ ազատում են մեղքերից, այլ, ընդհակառակն, դեռ քավարանի կրակի մեջ էլ են ձգում՝ նոցա մեղքի փոխարեն դեռևս ազգականներից էլ բազմապատիկ վճար պահանջելով: Այդ մեծ հակասություն է և եկեղեցու փրկարարության վերացումն³:

Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին, մերժելով այդ հակասական մոլորությունը, աղօթել է տալիս յուր որդիներին՝ «լոյս ճշմարիտ Քրիստոս, արժանաւորեա՛ զհոգի իմ ուրախութեամբ տեսանել զլոյս փառաց քոց ի կոչման աւուրն եւ հանգչել յուսով բարեաց յօթեւանս արդարոց մինչեւ յօր մեծի գալստեան քո»⁴: Այդ և Քրիստոսի խաչակից զղջացող ավազակը խնդրում էր. «Յիշեա՛ զիս, Տէր, յորժամ գայցես արքայութեամբ քով»⁵:

Ս. Գրիգոր Լուսավորիչն ևս հիշելով, որ հասարակաց հարության ժամանակ են հոգիները հատուցումն ստանալու, հարում է. «Եւ մի յուսալ յիշխանս, ասէ մարգարէն, զի լուծանելո՛ց են յերկրէս ամբարտաւանեալք իշխանութեամբն եւ շիջանին հպարտ կամքն: Այլ յուսալ յԱստուած, ասէ, որ անմահն է եւ իշխան մահու եւ կենաց յաւիտեան»⁶:

¹ «Այլ աստ է լալ եւ աստ է ողբալ, աստ է հաշել եւ աստէն հառաչել, աստ է աղաչել եւ մաղթել եւ խնդրել թողութիւն, զի աստ է շահ արտասուացն եւ օգուտ աղօթից, սերմանք ողորմութեան եւ պտուղ ապաշխարութեան»: Ս. Հովհ. Մանդ., 17:

² Տե՛ս Հիմնարկեքը^{185*}:

³ Տե՛ս և Դրախտ, 443-480. Հարց., 432-433:

⁴ Տե՛ս Հավատով խոստ. և «Որ ընտրեցեր»:

⁵ Ղուկ., ԻԳ, 42. Տե՛ս և Կան. Հանգստ. և Կան. Մարտիր., ԴԿ. «Հանգո զհոգի ծառայիս քո ի տեղոջ լուսոյ՝ եւ ի տեղոջ հանգստեան, ուստի փախուցեալ եմ ամենայն ցարք եւ տրտմութիւնք եւ հեծութիւնք»: Կան. մեծի թաղման էջ 474, 466, 489, 490, 682. Հարց., 698-705:

⁶ Հաճախ., ԺԵ 131. «Եւ մի՛ ոք խաբեացի որպէս ասեմ ոմանք ամմիտք, թէ գոյ տեղի, որ միջոց է արքայութեանն եւ դժոխցն, որ թէ ոք որ յարքայութեանն ոչ է, մատն ոչ ի դժոխսն է. ապա ի միջոցի անդ լիցի: Եւ սուտ է այս կարծիք, մի ոք հաւատասցէ: Որպէս ընդ մահն եւ ընդ կեանք մէջ ոչ գոյ, այսպէս եւ ընդ դժոխքն եւ ընդ արքայութիւնն մէջ ոչ կայ: Որ ի ցամաքի հանգիստ ոչ գտցէ, ի ծով ընկղմեացի, եւ որ յարքայութեանն չէ, ի տանջանսն է: Յիմար կուսանքն, որ արգելան յարքայութեանն, այլ տեղի ոչ գտիմ կալոյ, այլ լուսն ի Տեսնէ, թէ «երթայք յինէն անիծեալք ի հուրն յաւիտեանից»: Մեկն. Ժամ., 200:

Ծ.

ԿԱՏԱՐԱԾ ԵՎ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԱԼՈՒՍԸ

Աստուծո արքայությունը, փրկագործելով մարդկանց և ստանելով դեպի հառաջ, անշուշտ մի ժամանակ պետք է ստանա յուր կատարումը: Եկեղեցու այս կատարումն է, որ պետք է իրականանա աշխարհի վախճանին և ուրեմն ամենայնի վախճանն ու կատարումը լինի: Այդ կատարման ժամանակը, ըստ Աստուծո իմաստուն տնօրինության, բոլոր արարածներից, մարդկանցից ու հրեշտակներից անհայտ է (Մարկ., ԺԳ 32, 33): Այս անհայտությունն է պատճառ, որ բնապաշտ մտածողները նույնիսկ առաքյալների ժամանակ սկսան թերահավատել՝ ասելով. «Ո՞ր են աւետիք գալստեան նորա, զի յորմէ հետէ հարք ննջեցին, ամենայն ինչ նոյնպէս կայ մնայ ի սկզբանէ արարածոց» (Բ Պետ., Գ 4):

Սակայն մի՞թե կարող է հավիտենական լինել այն հակասությունն, որ նկատում ենք մեր հոգևոր ձգտմանց և բնության մեջ. մի՞թե կարող է աշխարհը հավիտյան բարվո և չարի, ճշմարտության ու ստույթյան մի խառնակություն, մի շփոթություն մնալ. մի՞թե կարելի է, որ աշխարհի ընթացքը շարունակ լով անկումն ու բարձրացումն, կատարելատիպ և անկատարություն, հառաջադիմություն և հետադիմություն, լուսավորություն և ապականություն լինել առանց ճշմարտության, կատարելատիպի, լուսո, բարձրացման ու հառաջադիմության վերջնական հաղթանակի: Մի՞թե կարող է մեր բոլոր հառաջադիմությունն ու լուսավորության զարգացումը առանց կատարելատիպի և առանց կատարման լինել իբրև մի խաբուսիկ երևույթ մեր աչքի առաջ: Անշուշտ տիեզերական պատմությունը հաստատում է, որ աշխարհը պետք է յուր կատարումը ունենա, և ճշմարտությունն յուր հաղթանակը տանե ու նպատակին հասնե: Պատմությունն էլ հասցնում է կատարման ու յուր դատաստանն է անում ստույթյան ու խավարի դեմ, սակայն այդ կատարումն ու դատաստանը միմիայն հարա-

բերական են, և ճշմարիտ կատարումն ու դատաստանը միմիայն աշխարհի վերջումն է, երբ միայն ճշմարտությունն ու լույսը պետք է թագավորե անվիճելի կերպով, առ որ և աչք ենք ձգում՝ պատմական ամեն մի դատաստանի վիճելի վիճակից հուսահատվելով: Ուստի առաքյալները զգուշացնում են հուսահատվողներին, հորդորելով, որ միշտ մտքում պահեն Քրիստոսի մոտալուստ գալուստը, իսկ այդ գալստյան վրա ակնկառույց անհոգացած սպասողին հիշեցնում են դեռ աշխատել¹:

Այս պարզ է, բայց ե՞րբ կլինի այդ վախճանը: Թեև երկրավոր արարածին համար այդ անորոշ է, և հավատացյալները չպետք է ժամանակն ու ժամը գիտենան², այսով հանդերձ աստվածային մարգարեությունները բավական որոշումն են տալիս, որով նոքա կարող են դատել ժամանակի նշանները և այդ կատարման հասնելը նկատել³: Այդ նշանները ընդհանուր պայմաններ են, որոնք նախագուշակներ են, և դոցա հետ է կապված աշխարհի կատարածը: Իհարկե այդ կախված է Աստուծո ամենակարող կամքից, բայց մարդիկ ևս իբրև նորա գործակիցներ որոշ դեր են կատարում դորա վերաբերմամբ, նայելով, թե որքա՞ն եռանդով ու շուտով կտարածեն Ավետարանն ամբողջ աշխարհում⁴: «Եւ քարոզեսցի Աւետարանս արքայութեան ընդ ամենայն տիեզերս ի վկայութիւն ամենայն հեթանոսաց, եւ ապա եկեսցէ կատարած»: Բոլոր հեթանոսաց մեջ փրկություն մտնելուց հետո Իսրայելն և՛ս, վերջին տեղը բռնելով, փրկվելու է, մինչդեռ սկզբում առաջինն է եղել (Հռովմ., ԺԱ 25): Այսպես պետք է լինի, վասնզի Աստված «զամենայն մարդիկ կամի, զի կեցցեն եւ ի գիտութիւն ճշմարտութեան եկեսցեն» ու Քրիստոսով փրկվեն⁵:

¹ Ա. Թեա., Դ 15-18. Փիլ., Դ 6. Ա. Կոր., ԺԶ 22. Ա. Հովհ., Բ 18:

² Գործք., Ա 7. Մարկ., ԺԳ 32:

³ Մատթ., ԺԶ 31. ԺԴ 32, 33:

⁴ Գործք., Ա 7. Մատթ., ԻԴ 14:

⁵ Ա. Տիմ., Բ 4. Բ. Պետ., Գ 9. Գործք., Դ 12. Ա. Հովհ., Բ 2. «Ժամանակ է սերմանելու եւ ժամանակ է հնձելու, դեռ եւս սերմանիք սերմանից, բոյսք բուսանից, պտուղք աստքանաց, նոր իրք մատուցանից, Հայր զայ ի հաշտութիւն եւ Որդի՛ն՝ աղաչող, Հոգի՛ն՝ բարեխօս: Յորժամ բոլորապատու աշխարհս բովանդակեսցի առանց մեր կոչելոյ, ինքնից Տէրն արարածոց հայրեմի սկզբնատիպ փառօքն, զօրութեամբ արարող Հոգւոյն, բազմութեամբ հրեշտակօք, ձայնիւ անձեռագործ փողոց յերկնից յերկիր իջանէ, աթոռք անկանից, ատեանք ուղղից, դպրութիւնք բանից, ձայնք կեանքանիք հնչեցն, երկինք գալա-

Սակայն ոչ մի հաղթանակ չի կարող արժանիք ունենալ, եթե օրինավոր պատերազմում չստացվի. հաղթանակն այնքան բարձր է, որքան հակառակորդը զորեղ է, ուստիև խավարի իշխանությունն աշխարհում դեռ պետք է նախապես զորանա, որպեսզի հակասությունն յուր վերջին կետին հասնի: Եվ քանի որ մարդիկ դյուրությամբ չեն ընդունում փրկությունը, Աստված նոցա վրա մոլորություններ է ձգում՝ ստություն կատարումը կանխապես հառաջ բերելու ու նորա գարշությունը զգալի դարձնելու համար (Բ Թես., Բ 11): Մոլորությունը, խավարը պետք է կատարյալ դառնա, որ երևա նորա այլանդակությունն և անզորությունը, զարգանա յուր բոլոր ուժով և հասունանա վերջին դատաստանի համար: Հավատացյալների առաջ պետք է լեռնանա մեղքի աշխարհն յուր ապականությունը թե՛ ժողովուրդի կյանքում ու քաղաքակրթության, թե՛ երկրավոր ձգտումների ու հոգսերի և թե՛ կեղծ մարգարեության ու նեռի դիվականության մեջ: Եվ այս ամենի նկարագրությունն ունինք Քրիստոսի խոսքերի մեջ¹, մի նկարագրություն, որ դեպքերի մի շարք է կազմում և որի յուրաքանչյուր մի օղակը կարող է նաև մեր կյանքում իրականանալ, սակայն աշխարհի կատարածը կլինի շարքի բոլոր մասերի միահամուռ աղետով, երկրի ու երկնավոր մարմինների հրկիզության բռնկմամբ հանդերձ (Բ Պետ., Գ 10): Ստություն ու խավարի կատարումը կլինի եկեղեցու հաղթանակը փառավորելու և ճշգրտելու համար, ըստ որում, եկեղեցին այդ հաղթանակով յուր նեղություն վիճակից կհասնի յուր բարձրություն, ինչպես սահմանված է նույնիսկ Քրիստոսի այդ հաղթանակի նախատիպար կյանքով: Ուրեմն այդ նեղության ու մոլորության բարձր զարգացումը պետք է վրա հասնի նախքան կատարածը, ըստ որում, ոչ միայն մարմնավոր նեղություններ և իրարանցումներ պետք է լինին (Մատթ., ԻԴ 7), այլև «բազում սուտ մարգարէք յարիցեն եւ զբա-

րին, լուսաորք ի վայր թօթափին, երկիր դողողի, վէմք պատասին, գերեզմանք աներին, մեռեալք առնեն, յայնժամ եւ Ղազար յարուցեալ ընդ մեզ տեսանի: Վերինք եւ անքինք միաբան խառնին որոշին, համահաւատք սահմանին, կողմք արդարոց վերաբերին ընդ սուշ Տեսոն լինելով, ի վերայ անուշահոտ օդոցն անմահից, փափուկ եւ կակուղ գարշապարօք. մարդիկ յանհատական կեանս պարոց հրեշտակաց միաբանին: Մամբ. Վերծ.^{186*}

¹ Մատթ., ԻԴ, Մարկ., ԺԳ, Ղուկ., ԺԷ 21:

զուգում մոլորեցուցեն: Եւ վասն բազմանալոյ անօրէնութեան ցամաքեսցի սէր բազմաց»: Այդ նեղութեան մեջ ոչ միայն հակառակութիւնը կսաստկանա քրիստոնեութեան դեմ, այլև նեռն է երևան գալու, ինչպես ասացինք, որ մոռանալով և ուրախանալով Աստուծուն՝ նստելու է գահ, հպարտանալու է և յուր անձն Աստուծո տեղ է դնելու¹: Խավարի ու մոլորեցուցչի այդ զորացումն ու սոսկալի հակառակութիւնը ծայրահեղութեան է հասնելու, ինչպես բանաստեղծական մարգարեութեամբ նկարագրված է հայտնութեան մեջ²: Եվ որովհետև հակառակութիւնը սաստկապես լարվելու է, ընդհանուր նեղութիւնն ու շփոթութիւնն է տիրելու, և խավարի պաշտպանները ձգտելու են Աստուծո ընտրյալներին ճանապարհից ձգել, Քրիստոս ևս չի թողնիլ, որ շատ երկար տեւի այդ նեղութեան ժամանակը: Եվ երբ խավարի մարդն յուր բոլոր գործերով ամենաբարձր զարգացման հասնի, այն ժամանակ «տեսցեն զՈրդի Մարդոյ եկեալ ի վերայ ամպոց երկնից զօրութեամբ եւ փառօք բազմօք»³: Եվ այդ ժամանակ նեռին «Տէր Յիսուս սատակեսցէ հոգևով բերանոյ իւրոյ, եւ խափանեսցէ յայտնութեամբ գալստեանն իւրոյ»⁴:

Սակայն երկրորդականսն Հայտնութեան մեջ, որ ձգտում է մեր իմացութիւնից ու բնութիւնից դուրս հանդերձալն յուր որոշ բնական կողմով հանդերձ բանաստեղծորեն նկարագրել, հիշում է մի հազարամյակ, որում սատանան կապվում, շղթայվում է և ապա Քրիստոս թագավորում է այդ միջոցում յուր հարուցյալ սուրբերի հետ (Հայտ., Ի): Այս հայտնապես նշանակական խոսքերը սխալ հասկանալով՝ հին Հայրերից ոմանք^{187*} կարծեցին, թե այդ ժամանակ 12 առաքյալներն աթոռ պետք է նստեն ու դատեն Իսրայելի 12 ցեղերը, ըստ որում, հեզերն էլ կժառանգեն երկիրը: Ապա կարձակվի վերստին սատանան, կլինի կատարածը, Քրիստոսի գալուստն ու վերջին հաղթանակը⁵:

¹ Ա. Հովհ., Բ 18, 23. Բ Թեա., Բ 3, 4, 9, 10:

² Հայտ., ԺԱ 7. ԺԲ 6. ԺԳ 7-11. Մատթ., ԻԴ 21-22:

³ Մատթ., ԻԴ 30. Հայտ., ԺԹ 11:

⁴ Բ Թեա., Բ 8. Հայտ., ԺԹ 20. Ի 12:

⁵ Տե՛ս Մատթ., ԺԹ 28. Ե 5. և Հայտնութեան վրա դատողությունք՝ Հարց., 710-768:

Այս հազարամյակի վրա նույնիսկ հին ժամանակ զանազան կարծիքներ կային¹, որոնց բոլորի հիմունքը Քրիստոսի մարմնավոր-նյութական թագավորությունն է հակառակ Ավետարանի քարոզության և համաձայն հրեաների սպասածին: Ոմանք էլ հոգևորապես միառժամանակյա տիրապետություն են երևակայում աշխարհի վրա նախքան կատարածն իբրև մի երկրավոր հաղթություն չարի ու սատանայի վրա: Ըստ այսմ՝ հազարամյակը պետք է լինի քրիստոնեության կատարյալ զարգացումն ու տիրապետությունն աշխարհի բոլոր կարողությանց վրա նախքան դատաստանը և ուրեմն մի տեսակ կիրականուտ է կիրակեից առաջ: Սակայն որքան էլ այս կեղծ, անհիմն ու անհավանական բացատրությունները ընդունելություն են գտնում բողոքականաց մեջ, այնքան էլ նկատելի է դառնում հազարամյակի մասին եղած այդ կարծիքների ցնորականությունը: Մենք գիտենք առաքյալի խոսքերից², որ «հազար ամը» նշանակական իմաստ ունի, և Աստուծո համար ժամանակական սահմանափակումն չկա ու չի կարող լինել, վասնզի Աստված մի օրում ավելի մեծ զարգացումն ու հաղթանակ կարե հառաջ բերել, քան մենք նախագծում ենք 1000 տարվա համար, ինչպես և ըստ յուր անհասանելի իմաստության հաճախ ուշացնում է հազար տարիների այն, ինչ որ մենք մեր կարճամտությամբ մի օրվա կամ տարվա համար ենք սահմանում: Այս լավ չհասկանալով՝ մարդիկ շատ անգամ ընկնում են սխալի մեջ, երևակայելով յուրյանց գերադասած նախագիծների մի առանձնակ շրջան ու թագավորություն նույնիսկ աշխարհի ընթացքում, որպիսի օրինակ են և ընկերապաշտական ու հասարակավարական ձգտումները:

Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցին չի ընդունում հազարամյակի այդպիսի թյուր գաղափարը, այլ մերժելով այդ սխալ հասկացողությունները, վարդապետում է ճշտապես, որ նշանակական իմաստով հազարամյակ է կոչվում Քրիստոսի առաջին գալստից մինչև երկրորդ գալուստն, որում պետք է կատարումը լինի Աստուծո արքայության կատարյալ իրականացումը: Այս անունն էլ

¹ Տե՛ս Հարց., էջ 705. Ուռհ., Պատմ., ԽԸ:

² Բ Պետ., Գ 8:

ծագել է շաբաթվա համեմատ ժամանակը յոթնակի բաժանելուց, ըստ որում, նախքան Քրիստոսի գալը վեցհազարյակ է կոչվում, իսկ ապա՝ հազարամյակ¹: «Վեց շաբաթս այս (մեծի պահոց) զվեց հազար դարն նշանակ է, քանզի այս (եօթներորդ) շաբաթս զմեր բնութեանս ունի զյարուլթիւն եւ զդատաստան, վասնորոյ գնալն յերուսաղէմ եւ դորդիլ քաղաքին՝ զյարուլթիւն մեռելոցն յայտնէ, որպէս ի Պասեքին շաբաթու օրն ճրագալոյցին՝ զՔրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, զի ի գիշերի զյարուլթիւնն պատմէ, եւ չեւ եւս յարուլթիւն եղեալ, գուշակէ զյարուլթիւն: Նմանապէս եւ ի սմա զհամօրէն մարդկան յարուլթիւն ցուցանէ, որ լինի ի կիւրակէի»^{188*}: Այսպես է գրում Ս. Մամբրե Վերծանողը:

Ուրեմն Քրիստոս, թույլ տալով, որ աշխարհի վերջում չարիքը զորանա, և նեռն յուր ուժերի վերջին լարումն ունենա, վերջնական հաղթություն է հառաջ բերելու յուր եկեղեցու մեջ յուր հավատացյալների ձեռքով և ապա այդ վերջին փորձանքի բովից զտված ու հաղթաբար դուրս ելած՝ սուրբերին համար վերջնական կատարումը կտա: Այդ ժամանակ արդեն կատարյալ կլինի հաղթանակն², որ մոլորությանց ժամանակ հակառակորդների աչքում անհուսալի էր համարվում. ամեն ոք կտեսնե ճշմարտության բարձրացումը, և շատերն էլ ծունր կիջնեն անմահ թագավորի առաջ, և կհաղթանակե մեռելոց հարուլթյամբ, որի սկիզբն արդեն եղել է Քրիստոսի հարուլթյամբ:

Այսպիսով, մինչդեռ քրիստոնեական կյանքի ընթացքում Քրիստոս միշտ այցելել է յուր եկեղեցին, միշտ եկել է հակառակությունները ընկճելու և հավատարիմներին զորացնելու, թշնամիներին ջարդելու և իսկական հավատացող զինվորներին հառաջ քաշելու համար, այդ ժամանակ Քրիստոս ոչ թե միայն հավատացյալներին տեսանելի կամ զգալի կերպով, այլ ընդհանուրին ակնհայտնի երևմամբ հանկարծակի կգա (Ա թես., Ե 2): «Զի որպէս փայլակն, որ ելանէ յարեւելից եւ երեւի մինչեւ յարեւմուտս, այնպէս եղիցի գալուստն Որդւոյ Մարդոյ»: «Յանկարծակի հասցէ սատակումն» բոլոր արհամարհողների և ճշմարտության այ-

¹ Տե՛ս գործիմակ Ագաթ., Ղ. Հարց., էջ 706:

² Մատթ., Ի է՛ 52, 53:

պանող հակառակորդների վրա: Երկինքն ու երկիրը զարհուրելի կդառնան նոցա համար, ընդհանուր տագնապ և հուսահատութիւն կտիրե անաստվածների վրա, և մինչդեռ ուրախութեամբ կլցվին Քրիստոսի հավատացյալներն ու հաճութեամբ կսպասեն նորա գալստյան, կգա Քրիստոս և «առաքեսցէ զհրեշտակս իւր փողով մեծաւ, եւ ժողովեսցեն զընտրեալս նորա ի չորից հողմոց, ի ծագաց երկնից մինչեւ ի ծագս նոցա»¹: Կենդանի հավատացյալներն այդ ժամանակ կելնեն նորա դիմաց, և մեռյալները հարութիւն կառնեն այդ տիեզերական մեծ հեղափոխութեան միջոցին: Եվ այս հաղթական աստվածային մեծ գործն այնպես հանկարծակի կլինի, որ ոչ մի կարգավոր նկարագրութիւն չի կարող ենթարկվիլ. և այս պատճառով Այգուցի կարգում աղոթում ենք առ Աստված. «Եւ այժմ աղաչեմք զքեզ, Տէր, եւ զմեզ զամենեւեան զհաւատացեալքս ի քեզ՝ արժանի արա զայս ահաւոր եւ զսոսկալի օրս տպաւորել հանապազ առաջի աչաց մերոց. եւ յամենայն զգալի եւ ի պատրողական կենցաղավարութեանց պատուարեա՛ զմիտս եւ զգայարանս մեր: Պատկերացո՛՛ Տէր, զանհրաժեշտ գալուստ քո առաջի աչաց մերոց»²:

¹ Մատթ., ԻԳ 27-31. Ա թեւ., Ե 3. Ղուկ., ԻԱ 25, 26. Հայտ., ԻԲ 17, 20. Ա թեւ., Գ 16, 17. Բ Պետ., Գ 10. Հայտ., Ի 21:

² Մաշտոց, էջ 580:

ԾԱ.

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՄԵՌԵԼՈՅ

Քրիստոնեական հավատքի հիմնական դավանանքների անմիջական հետևանքն է մեռելոց հարույթյունը: Թե՛ Քրիստոսի աստվածության ու մարդկության միությունը, թե՛ քրիստոնեական աստվածաշտույթյունը, թե՛ Քրիստոսի փրկագործությունը, թե՛ մկրտության ու հաղորդության ու թե՛ ապաշխարության և առհասարակ քրիստոնեական եկեղեցու խորհուրդը պարզապես ցույց է տալիս, որ հավատացյալներն ունին հանդերձյալում մի նոր կյանք և երանություն: Թվելով այն բոլոր հիմունքներն, որոնք հաստատում են մեռելոց հարույթյունը, կունենանք հետևյալ ամփոփումները:

1. Մարդը ստեղծված է՝ ըստ Աստուծո պատկերին, և նորա էություն է ոչ միայն աստվածային հոգու նմանությունն, այլև այն, որ նա Աստուծո հարույթյունն ընդունող մի զգայարանք է: Եթե ըստ համաստվածյանց Աստված անձնավորություն չլինի, նորա այդ ստեղծած մարդն ևս միմիայն այն ժամանակ մի տեսակ անմահություն կունենա, երբ այդ Աստվածը նորա վրա ժամանակավորապես ազդեր: Մինչդեռ քրիստոնեական Աստվածը անձն է, և նա յուր հայտնությունն ու հաղորդակցությունը կարող է տալ միմիայն յուր նման անձնավորության, իսկ այդպիսի անձնավորություն չի լինիլ մարդ, եթե անմահական չլինի և չի լինիլ՝ ըստ պատկերի Աստուծո:

2. Աշխարհի ստեղծագործության ժամանակ մարդու երևան գալը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ հանդերձյալ կատարելության մեջ հառնելու նախատիպը. ինչպես հաստատուն է առաջինը, նույնպես հաստատ է և երկրորդը. առաջինի կատարելությունը նույնիսկ այն է, որ նորա մեջ ամփոփված է հանդերձյալ կատարելության սաղմն ու պատկերը, կարելիությունն ու հավաստին: «Ադամ ոչ էր սերմանեալ՝ բուսաւ եւ ոչ էր յղացեալ՝ ծնաւ. այժմ ծնունդք նորա սերմանեալ են եւ անձրեւի սպասեն, եւ բուսանին».

եւ երկիրս աւասիկ յղի է բազմօք, եւ մերձ է ժամանակ ծննդեան նորա»¹:

3. Աստված, սեր լինելով, սիրո հաղորդությունը ունի յուր ստեղծած մարդու հետ, իսկ եթե հաղորդությունը ժամանակավոր և անցական լիներ, նա չէր կարող յուր հավիտենական սիրուն մասնակից անել յուր հավատացյալներին կամ յուր եկեղեցուն: Ուստի երբ սաղուկեցիք չէին ընդունում մեռելոց հարությունը և մինչև անգամ ծաղր ու ծանակ էին շինում, Քրիստոս խստիվ հանդիմանեց այդ անհավատներին՝ ասելով. «Եւ Աստուած չէ մեռելոց, այլ՝ կենդանեաց, զի ամենեքին նմա կենդանի են» (Ղուկ., Թ՝ 38): Աստուծո առաջ ամենքը կենդանի են, մինչդեռ համաստվածների Աստուծոն համար ամենքն էլ մեռյալ են ու մեռնում, անհետանում են:

4. Այսպես կամեցավ Աստված ու տնօրինեց, ըստ որում, ամբողջ աշխարհը մարդուն համար ստեղծելով և նոցա կոչումը որոշելով աստվածային կատարելության ճգտելը (Մատթ., Ե 48), յուր նպատակը իրագործած չէր լինիլ, եթե մարդկանց անցական կյանք պարզեեր: Մարդկանց կոչումն է հառաջադիմությունն, իսկ հառաջադիմությունը ոչինչ ու դատարկ կլիներ և աննպատակ, եթե յուր կատարելությունը չունենար և այս աշխարհի սահմանափակ դրության մեջ վերջանար: Մարդկային լուսավո-

¹ Ջզոն, 160-161: Արարածական աշխարհի այդ անխստիպության վրա Ս. Կյուրեղ Երուսաղեմացին ասում է. «Իսկ արդ ծառ մի, յարմատոյ անտի կտրեալ, բոխէ միսանգամ եւ ծաղկի. մարդ մեռեալ՝ միս անգամ ո՞չ ծաղկի: Եւ սերմանիքդ սերմանեալք՝ միսանգամ անեալք եւ հնձեալք ի կալ պատրաստին, եւ մարդ մեռեալ՝ այլ կալ ոչ պատրաստի: Յայգեացդ եւ յայլ ծառոցդ ոստս հատեալ կամ խլեալ եւ այլոր տնկեալ միսանգամ կենդանանայ եւ պտուղ բերէ, եւ մարդ, վասնորոյ այն ամենայն եղեւ, անկեալ լերկիր՝ միսանգամ ոչ կենդանացի: Եւ դիր գբանդ ի կշիռ եւ տես, թէ ո՞րն մեծ է, անդր ի մի, որ չիցէ բնաւ ստեղծեալ զնա, նոր ստեղծել, թէ՞ որ անկեալն եւ կործանեալն իցէ, վերստին ձուլել զնա եւ ի նոյն պատկեր ստեղծել: Իսկ արդ՝ որ ի շնչէ անտի արար զմեզ Աստուած, արդ գեղեալն եւ զանկեալն միսանգամ յարուցանել ո՞չ կարիցէ:

Ջի գիտէր Աստուած զթերահաստութիւնդ, վասնորոյ երեւելովս այստիկ ամ ըստ ամէ յարութիւն գործեաց, զի տեսցես դու զայս անշունչ անմոռնչ, եւ շնչատրաց եւ բանատրաց հաստասցես յարութեան: Իսկ արդ ճանն կամ մեղու, ի ջուր անկեալ եւ հեղձեալ, յետ սակաւ ժամանակի ոգի բերեալ յառնեն, եւ ազգ ազգք առնիտաց իմնեարայնի պահեցեալ անշարժ կան, եւ ի ժամանակս գարնանեաց յառնեն. ըստ քեզ չքոտող՝ եւ չնչին առակս օրինակացդ մատուցանեմք: Իսկ արդ, որ անմոռնչ անասնոցն եւ անարգացն կենդանութիւն այնչափ առաւել մատուցանէ զմեզ, վասնորոյ ամենայն ինչ եղեւ, ո՞չ առաւել եւս կենդանացուցէ»: Կոչ. Ընծ., էջ 353-354:

րուծյան ու հառաջադիմության հավատացողն անհրաժեշտապես կհավատա և այդ հառաջադիմության կատարյալ պսակին:

5. Փրկագործությունը, բարվո, ճշմարտի և արդարության հաղթանակն ամենքի համոզմունքն է, սակայն այդ հաղթանակն երբեք չի կարող այս աշխարհում լրիվ լինել և յուր էության համապատասխանել: Հետևաբար եթե հարություն մեռելոց չլինի, սուտ ու խաբուսիկ կլինին և այդ բոլոր հավատալիքներն ու գաղափարները, հետևաբար և խաբվում են ճշմարտության նահատակներն ու վկաները, իսկ այդ պնդել, նույն է, թե նախընթաց երեք կետերը մերժել: Բայց «ճշմարիտ յարութեանն մերոյ՝ կացոյց զիւրոյ անձինն զյարութիւն օրինակ»¹:

6. Հարություն մեռելոցը կազմում է և կրոնի ու հավատքի էությունն, և ժխտել առաջինը, նույն է, թե ժխտել և երկրորդը և առհասարակ մարդկային կյանքի մեջ ամենայն համոզմունք ու ճշմարտություն²: Ըստ որում, ամենահին ազգերն անգամ առանձին հոգատարությամբ պահպանում էին մարմինները և թանկագին նյութերով զմուսելով՝ պատրաստ էին թողնում հարության համար, այլև յուրյանց հիշատակների գրություններով և արձաններով անմահացնում³: Այդպես և արվեստն ու արձանագրությունը մի տեսակ նախաստվեր են հարության:

7. Հարությունը հաստատվում է և հոգու էությամբ ու պարզությամբ, որոնք բացատրվեցան առաջ⁴, այլև հոգին պետք է վերջապես հանդերձյալում ծավալե և յուր ինքնաբավականությունը գտնե, այսպես ասած, վերջնականապես փռվի ինքն յուր կարողություններով իբրև ճշմարիտ Աստուծո պատկեր: Մինչև անգամ նյութապաշտական տեսությամբ մարդու գիտակցական ու բանական էությունն ու կյանքը չի կարող ոչնչանալ, վասնզի, ըստ նորա ուսուցման հիմունքների, նյութն ու յուր հատկությունը հավիտենական է:

8. «Որ զմի մեռեալ կարէ յարուցանել, նաեւ զամենայն ննջեցեալսն. թէ զայլոց մահ հալածական արար, առաւել եւս զձերդ»,

¹ Եզգիկ, 265. Եղիշե, Գ:

² Եզգիկ, Դ 289-296:

³ Տե՛ս և Հերոդոտ, Դ 94:

⁴ Տե՛ս վերը, Գլ. Ժ:

- ասում է Մամբրե Վերծանողը^{189*}, և քանի որ Քրիստոս շատերին հարուժյուն տվավ յուր քարոզության ժամանակ, այդ ամենը երաշխավորում է յուրաքանչյուր հավատացյալի հանդերձյալ հարուժյունն ու կյանքը¹:

9. Վերջապես մահաքունը (լետարգի), որ հայտնի է ամենահին ժամանակներումն ևս և տևում էր ամսից ավելի էլ, նույնպես այժմյան հնդկական ու չինական ձեռնածուների ամբողջ ամսով քնափության մեջ ընկնելը կամ ըստ նոցա և այժմյան գիտնական քնացումը մի-մի ստվերական ապացույցներ ու հավաստիք են հարուժյան կարելիության՝ թերահավատ մարդկանց համար անգամ:

Քանի որ անհատի հանդերձյալը պատրաստվում է այս աշխարհումն իսկ յուր աշխատությամբ ու գործերով, ուստիև հարուժյունը պետք է լինի ոչ միայն հոգու, այլև՝ մարմնի: Ինչպես որ առաջին Ադամի մեղանշումով մահվան մատնվեցանք, այնպես էլ երկրորդ Ադամի շնորհով հարուժյուն կառնենք ու կյանք: «Թողակ մեղաց մահ է, այլ շնորհքն Աստուծոյ՝ կեանք յաւիտենից ի Քրիստոս Յիսուս ի Տէր մեր» (Հռ., 23, 10): Մահվամբ բաժանվում է հոգին մարմնից, որ հետևանք է Աստուծո դեմ մեղանշելուն, իսկ հարուժյամբ միանում է հոգին մարմնի հետ, որ փոխադարձաբար հետևանք է մարդու հաշտության Աստուծո հետ Քրիստոսի փրկագործության շնորհով: Եվ ինչպես որ Քրիստոս հարուժյուն առավ պայծառացած մարմնով իբրև անդրանիկ ի մեռելոց, այնպես էլ բոլոր հավատացյալները պետք է հարուժյուն առնեն մի այնպիսի հոգևոր մարմնով, որ իբրև Ս. Հոգու տաճար համապատասխանի յուր գաղափարին²: Միայն թե հարուցյալ մարմինն էպպես նույն է լինելու մեր այստեղ ունեցած մարմնի հետ, նույն և ոչ թե ուրիշ, յուր անհատականությամբ է հառնելու՝ պայծառացած յուր գերագույն կերպավորությամբ: Եվ այս պարզ հետևանք է հոգու ու մարմնի խորհրդավոր

¹ «Սպասուզե՞քն յորժամ պարգետացն ակն ունի՞ն, յառաջագոյն պատրաստեն զանձինս ի պատերազմն, եւ ոչ ոք է, որ անիրաւ թագաւորի զօրական լինի, որ ոչ տացէ զպարգետն վաստակոց, որ մտադիրն պատրաստին մեռանիլ վասն նորա. սոյնպէս ամենայն հոգիք, որք ոչ հաւատան յարութեան, ի կորուստ մատնեալ գտանին»... Կոչ. Ընձ., 349:

² Ա, Կոր., ԺԵ 20, 21, 42-44:

միության, վասնզի ոչ ըստ հոգեպաշտներին՝ մարմինը հոգու բանդն է և ոչ էլ ըստ բնապաշտներին՝ անբաժանելի միությունն ու գրեթե նույնությունն, այլ խորհրդավոր միությունն է, որ չկա կենդանիների ու բույսերի մեջ միայն: Մարդու մարմինը յուր հոգու զգայարանքն է և հոգին նորա մեջ ազատապես գործում է թե՛ ինքյան տարբերելով նորանից ու թե՛ հարաբերության մեջ անկախ ու միաժամանակ կախյալ ճանաչում: Իսկ այդպիսի մի հոգու համար առանձին և հարուցյալ վիճակ կատարելապես կարելի է: Նույնիսկ կյանքում հաճախ զգում ենք այդպիսի վիճակ՝ չտարբերելով մեր մարմնում կամ նորանից դուրս լինելը, ինչպես զգացել է և Պողոս առաքյալը (Բ Կոր., ԺԲ 2-4): Այս հարության նման օրինակն է Քրիստոսի հարության միջոցին եղած շատերի հարությունը, որի համար Ս. Եղիշեն ասում է. «Նմանութիւն եւ օրինակ էին աւուրն յարութեան մեծի, որք ոչ եւս մի-մի յառնելոց են եւ ոչ մասն ի բազմաց, այլ ամենեքեան միանգամայնք առանց թուոյ եւ անուանակոչութեան»:

Քրիստոսով ենք փրկվել, և Քրիստոս է հաղթանակել մահվան վրա և մեզ յուր մարմնի անդամը դարձնելով՝ ձգում է յուր մարմնի հետ դեպի կյանք: Նա նորոգեց մեզ, «որպէս զի ստեղծուածն առաջին, որ առանց ապականութեան էր, ի հանդերձեալ յարութեանն մեռելոց՝ երեւեսցի փառօք»¹: Մարդ հող էր և հող է դառնում², սակայն ինչպես որ ցորենը սերմանվելով մեռնում է և ապա հասնում ու կենդանանում, այնպես էլ մարդ մեռնելով սերմանվում է, որ հետո կենդանանա³: «Նոյնպէս եւ յարութիւն մեռելոց՝ սերմանի ապականութեամբ եւ յառնէ առանց ապականութեան. սերմանի անարդութեամբ եւ յառնէ փառօք. սերմանի տկարութեամբ եւ յառնէ զօրութեամբ. սերմանի մարմին շնչաւոր եւ յառնէ մարմին հոգեւոր, եթէ զոյ մարմին շնչաւոր, գոյ եւ հոգեւոր»⁴: Երկրավոր կյանքում ուտում ենք Քրիստոսի մարմինն և արյունը, իսկ վերջում Քրիստոս, հարություն շնորհելով մեզ, ինչպես արեգակը՝ ցորենին, կերպարանակից է անելու մեզ յուր

¹ Մաշտոց, 532:

² ԾԱՌՊՈՅ, Գ 10:

³ Հովհ., ԺԲ 24. Ա Կոր., ԺԵ 36:

⁴ Ա Կոր., ԺԵ 36-40. Բ Կոր., Ե 1. Հարց., 720:

փառքին¹: Սակայն հարուժյունն առնելու են ոչ միայն արդարներն, այլև մեղավորները² և «զգենլոց են սուրբքն զանասուներ լոյսն»: Այս ճշմարտության երաշխիք է ոչ միայն Քրիստոսի պայծառակերպությունը, Մովսիսի ու Եղիայի նորա հետ երևալը³, այլև նորա հարուժյունը: Եվ այդ առավել ևս հաստատուն հավատք է մեզ համար, վասնզի վայելում ենք ոչ թե միայն Քրիստոսի խոսքերի կենդանարար ազդեցությունն, այլ՝ նորա հարուժյան շնորհները⁴: Առանց բացառության է այդ հարուժյունը, միայն թե «որոց զբարիս գործեալ իցէ՝ ի յարուժիւն կենաց, եւ որոց զչար արարեալ՝ ի յարուժիւն դատաստանաց»⁵: Այսինքն՝ Քրիստոսից կտրված ամբարիշտ և անաստված մարդիկ հառնելով չեն վայելիլ Քրիստոսի հետ կապված շնորհները, կերպարանակից չեն լինիլ նորան և ուրեմն չեն ստանալ Քրիստոսի պարգևած երանության պայծառացյալ մարմին, այլ՝ տանջանքի և անհանգստության, ծանր ու խավար, որոնք «որդն ու հուր» են կոչվում Քրիստոսի խոսքերի մեջ⁶: Այլապես⁷ ասած՝ «ընկալցի իւրաքանչիւր ոք իւրով մարմնովն, զոր յառաջ գործեացն՝ եթէ բարի եւ եթէ չար»:

Բայց կլինին և կենդանի մարդիկ, որոնք և իբրև լոկ մարմին և արյուն չեն կարող Աստուծո արքայությունը ժառանգել, իբրև երկրավոր և ապականացու գոյություններ չեն կարող կապվիլ ա-

¹ Ա. Կոր., ԺԵ 40, 49. Փիլ., Գ 21: Այդպես ասվում է և այգուցի աղոթքի մեջ. «Ձի քո ամենակարող գործեամբդ՝ եղեմնապատ եւ ձիւնաթաղեալ պահին ամենայն արմատք եւ սերմանիքն, թաղեալ յերկիր, մեռանին. եւ ի ժամանակս որոտընդոստ գարնանային յարութեան գուարճացեալ պայծառանան... Իսկ զբանական կենդանիքս, պահեալ անկորուստ՝ խնամով աստուածութեան քո, յարուցանես դարձեալ ի բողոյ, եւ նորոգես ի պատկեր փառաց քոց»: Մաշտոց, 576:

² Հովհ., Զ 39:

³ Մատթ., ԺԷ 2:

⁴ Մատթ., ԻԲ 31. Ղուկ., Թ 38. Հովհ., ԺԱ 24. Ա. Կոր., ԺԵ Ա Թեա., Գ 12:

⁵ Հովհ., Ե 28:

⁶ Մարկ., Թ 44. տե՛ս և Ես., ԿԶ 24. Հաճախ., Ե 239-260. Հարց., 714. հմմտ. Զգոն, 134. «Որք նորոգին, նոքա զգեանոն գմարմին Ադամայ երկնատրին եւ լինին հոգետորք, իսկ որ ոչն նորոգին, մնան շնչատորք ի բնութիւն արարածոյն Ադամայ հողէղինի՝ եւ կան ի բունն առաջին. ապա յափշտակին երկնատրքն յերկինս, եւ թոռացանէ գնոսս հոգին, զոր զգեանոն. եւ ժառանգեն զարքայութիւն, որ պատրաստեալ էր նոցա ի սկզբանէ. եւ շնչատորքն աստէն յերկրի մնան ըստ ծանրութեան մարմնոց իրեանց եւ դատման նոքա ի դժոխս. առդ լինի նոցա լալ եւ կրճտել ատամանց»: Տե՛ս և Կոչ. ԸճԾ., 364:

⁷ Ա. Հովհ. Իմաստ., 93:

նապական բարյաց հավիտենականության հետ¹: Արքայության համար պետք է մարդ նախ անապականություն և անմահություն ունենա, ուստիև երբ մեռյալները հանկարծակի հառնեն առանց ապականություն, այն ժամանակ «եւ մեք նորոգեսցուք», - ասում է Պողոս առաքյալը: Այսպիսի նորոգությունը հաղթանակը կպանծա մահվան վրա²:

Արարածական աշխարհն էլ ստեղծվել է զարգացման համար, որի հառաջադիմություն և բարձր բարգավաճման օգտին աշխատելու տեր նշանակվեց մարդը, բայց մարդիկ չկարողացան սկզբից գործակից լինել Աստուծո բարերար կամքին և անեծք և ապականություն բերին դոցա վրա յուրյանց հետ: Քրիստոս վերացրեց այս ամենը՝ դնելով յուր հավատացյալներին ճշմարիտ ուղղության հառաջադիմության վրա և տալով նոցա վերջնական ազատության հույս: «Քանզի գիտեմք, եթէ ամենայն արարածք հեծեն եւ երկնեն մինչեւ ցայժմ»³. և սպասում են, որ յուրյանք էլ վայելեն Աստուծո որդիների փառավոր ազատության բարիքների հետևանքն երկնքի ու երկրի պայծառացմամբ: Սորա երաշխիքն է այն մեծ քաղաքակրթությունն ու մշակումը, որ փայլում է քրիստոնյա աշխարհում, և որի կատարումն է այդ խոստումը: Այն ժամանակ այլևս չի լինիլ հանգիստ հառաջադիմական զարգացումն, որ խանգարվեց մարդու մեղանչումով, այլ հանկարծակի ամենայն ինչ կընկնի ստեղծագործության սկզբում եղած դրություն մեջ, «երկինք հրայրեացք լուծանիցին, եւ բնութիւնք հրդեհեալ հալիցին: Նորոց երկնից եւ նորոյ երկրի ըստ աւետեացն հայեցեալ սպասիցեմք, յորս արդարութիւնն բնակէ»⁴: Կլուծվի, ուրեմն, աշխարհն ու մի նոր կարգի մեջ կմտնի, և քանի որ մարդու մարմինը գլխավորապես ջրածնից, թթվածնից, բորակածնից ու քլորից է կազմված և մահվան կամ ջերմության մեջ, կամ բնալուծաբար, կամ ջրում այդոնք ցնդվում են, այդ տիեզերական մեծ հեղափոխության ժամանակ, մարդկաբար դատելով, նույն գազե-

¹ Ա, Կոր., ԺԵ 50-55:

² Հաճ., Զ 68-115, 156-180, 185:

³ Հոովմ., Ը 22:

⁴ Բ Պետ., Գ 12. Ես., ԿԵ 17. Հալտ., ԻԱ 1:

ըը կմիանան աստվածային ազդմամբ և վերստին հոգևոր մարմին կկազմեն՝ ըստ յուրաքանչյուր անհատականության:

Այսպիսի մի աղետալի հարվածով, ուրեմն, նորոգության մեջ կմթնի ամբողջ մարդկային և արարածական աշխարհը, դիմելով դեպի այն, որ Քրիստոս խոստացել է և հաստատուն ավետիք տվել անհավատներին ի պատիժ և հավատացյալներին ի բարեգարդություն: Եվ խոստացած այս փառքերի երաշխիք է Քրիստոսի աստվածությունն, և հիշեցուցիչ է նորա հարության օրը՝ կիրակին կամ միաշաբաթը, ըստ որում և Հովհան Իմաստասերն ասում է. «Յայսմ աւուր Քրիստոս զմահ խափանեաց՝ ընդ ինքեան ի մեռելութենէ զմարդկայինն վերածելով բնութիւն: Ի սմա եւ Հոգին Սուրբ առաքեալ ի Հօրէ, զանմերկանալին մեզ զգեցոյց մխիթարութիւն: Ի սմին աւուր եւ գերկրորդն իւր խոստացեալ է առնել Քրիստոսի յաշխարհ զգալուստն...»¹:

---

¹ Ըստք, 13, 16, 92, 93:

ԾԲ.

ԴԱՏԱՍՏԱՆ ԵՎ ՎԵՐՋԻՆ ՎԻՃԱԿ

Սովորական կյանքում մարդիկ դատաստանի առաջ քննվում են, վասնզի նոցա զանցառությունները կարող են զանազան աստիճանավորություններ ունենալ, այն է՝ երբ անգիտականության, կիսամտության, անվճռականության, բռնադատության և այլ այսպիսի վիճակում են կատարվում: Իսկ վերջին դատաստանը կլինի մարդկանց արդեն վճռականության հասած գործերի համար և կկատարվի ոչ թե հարցուփորձով, քննությամբ ու դատով, այլ այդտեղ երևան կգա այն ամենն, ինչ որ յուրաքանչյուր մարդ ինքն անձամբ արել է յուր վրա՝ յուր դեպի Աստուծո փրկագործությունը ցույց տված վերաբերությամբ: Քրիստոս եկել է ոչ թե դատելու, այլ փրկելու համար և ուրեմն նորան հավատացողը չի դատապարտվիլ, մինչդեռ չհավատացողը «արդէն իսկ դատապարտեալ է, զի ոչ հաւատաց յանուն Միածնի Որդւոյն Աստուծոյ: Այս իսկ է դատաստան, զի լոյս եկն յաշխարհ, եւ սիրեցին մարդիկ զխաւար առաւել, քան զլոյս, զի էին գործք իւրեանց չարութեան»¹: Հետեւեալ հավատքը, լինելով մարդու հոգու ճրագը վառողը, անհավատն ոչ թե լուսով կփայլի, այլ խավարով կմրրկի և նույնիսկ այդ է, որ դատաստանի առաջ կպարզի յուրաքանչյուրի ճշմարտությունն ու մեղավորությունը: Եվ այս ակներև է, զի Աստված, ամենագետ լինելով, պետք չունի հարցնելով իմանալու յուրաքանչյուր հոգու արժանավորությունը, իսկ դատաստանի առաջ ներկայացող այլ անձինք ևս կարևորություն չեն ունենալ դատվողի խոսքերը լսելու, քանի որ նորա լուսավոր կամ խավար տեսքը հայտնի վկայություն կլինի նորա արժանյաց:

«Ամենքին, որ տեսանիցեն զարդարսն, ճանաչիցեն զնոսս՝ եւ ասասցեն. սոքա են զաւակ օրհնեալ յԱստուծոյ», - ասում է Ս.

¹ Հովհ., Գ 18, 19. Ե 22:

Քրիզոր Լուսավորիչը¹: Քրիստոս հայտնելու է այդ դատաստանն այնով, որ մեկնելու բաժանելու է արդարներին մեղավորներից՝ հատուցանելով «իւրաքանչիւր՝ ըստ գործս իւր», վարձատրելով յուր ճշմարիտ հավատացյալներին ու պատժելով չհավատացողներին և ապստամբներին²: Այդ բաժանումը կհատարե նա աստվածային գորուծությամբ, յուր հրեշտակներով ու սուրբերով, ըստ որում, արդարներին ու մեղավորներին կջոկե իրարից այնպես, ինչպես հովիվը առանձնացնում է ոչխարներին այծերից³. ոչխարներին՝ աջակողմն, այսինքն՝ դեպի աստվածային փառաց լույսն առաքելով, ուր դիմել են նոքա հավատքով, իսկ այծերին՝ ձախակողմն, այսինքն՝ դեպի խավար՝ ըստ յուրյանց լոկ աշխարհային տենչանաց: Այս գատուցման վիճակը լավ ու հակիրճ նկարագրված է թաղման կարգի մի սիրուն աղոթքի մեջ. «Ուրախանան բարիքն եւ ողբան չարքն, բերկրին երկրպագուքն Քրիստոսի, եւ հառաչին ուրացողքն: Պսակքն յայտնին, եւ կուսանքն խնդան. առագաստն զարդարի, եւ իմաստուն կուսանքն պատրաստք մտանեն ճրագունք վառեալք: Իսկ յիմար կուսանքն դատարկացեալք, ճրագք անցեալք, գլուխք խոնարհեալք, սիրտք տրտմեալք, ոգիք լքեալք եւ տարակուսեալք, հալածին ի ձայնէ թագաւորին, որ ասէ, թէ՛ «Ոչ գիտեմ զձեզ»: Խնդան աջակողմեանքն, եւ լան ձախակողմեանքն, խայտան օղիքն, եւ մերժին այծիքն յերեսաց Տեառն...»⁴: Այնուհետեւ մեր ժամանակի անցավորութիւնը կմտնի հավիտենական հարատեւութեան մեջ. հավատացյալները լուսեղեն մարմնով «աստուածեղէն բնութեան հաղորդակից» կլինին⁵ հասնելով յուրյանց ամենաբարձր զարգացման, որ է հաղորդութիւն Աստուծո հետ: Իսկ ապստամբ մեղավորներն յուրյանց ամենացածր անկման կմատնվին, որ է բա-

¹ Մաշտոց, 649:

² Մատթ., ԺԶ 27. Գործք, Ա 11. Հայտ., ԻԲ 12:

³ Մատթ., ԺԳ 49, 50. ԺԹ 28. Ա Կոր., Զ 2, 3. «Զի կացուցանողէն որոշին օղիքն եւ այծիքն. եւ կան ձախակողմեանքն ամօթով, զի ամենայն գործք չար, զոր գործեալ իցեն, կերպարանին ի նոսա եւ յանդիմանեն զնոսա առաջի ահեղ ատենին Քրիստոսի: Իսկ աջակողմեանքն զուարթ երեսօք կան առաջի Քրիստոսի, պարծեցեալ ի փառս, զոր իրենանց վաստակօքն ստացեալ իցեն»: Մեկն. Ժամ., 304:

⁴ Մաշտոց, 513. Հմմտ. Ղազար Փարպ., էջ 387, 519:

⁵ Մատթ., ԺԳ 43. ԺԵ 2. Բ Պետ., Ա 4:

ժանտումն Աստուծոց: Իսկ այսպիսի վիճակից ինքնըստինքյան հասկանալի կերպով հետևում է, թե ի՞նչ կլինի այդ երկու կարգի մարդկանց կյանքը:

Արդարների վիճակի մասին առաքյալն ասում է. «Զոր ակն ոչ ետես, եւ ունկն ոչ լուաւ, եւ ի սիրտ մարդոյ ոչ անկաւ, պատրաստեաց Աստուած սիրելեաց իւրոց»¹: Նոցա բնակութեան տեղն պայծառացած է և աստվածային անանցանելի լուսով լուսավորված, որ է երկնավոր Երուսաղեմը կամ խաղաղութեան քաղաքը և որ Աստուծոց պատրաստված է և սուրբերին հատկացրած²: Այնտեղ են բազմաթիվ օթեկանները, այնտեղ Քրիստոս յուր հավատացողներին յուր եղբայրներն է դարձնում, որոնք նորա հետ ժառանգում են աստվածային փառքի երանութիւնը³: Մինչդեռ մինչև այդ ժամանակ հավատացյալները միայն հավատում էին և հոգու տեսողութեամբ էին տեսնում Աստուծո փառքը, այժմ անմիջապես ներկա են, և նոցա հավատքը դառնում է պարզ հայեցողութիւն, ու նոքա տեսնում են Աստուծո մեծութիւնը մշտապես⁴: Վկայութեան խորանը կամ Աստուծո տաճարը այստեղ հավիտենականութիւն է ստանում և վերացնում է նորա երկրավոր ու հարաբերական անկատարելութիւնը. նորա մեջ միմիայն սրբութիւն է թագավորում, որտեղ մարդիկ սուրբ կլինին, և Աստված՝ միշտ նոցա մեջ: Այս կլինի կատարյալ դրախտն, որտեղ փորձութեան ծառի տեղ կլինի միմիայն կյանքի ծառը⁵, և որտեղ չի լինիլ երկրավոր ախտավոր, այլ՝ հրեշտակային անախտ կյանք⁶:

Երկրորդ՝ այստեղ չկա տրտմութիւն, այլ՝ միայն ուրախութիւն. չկա մահ, այլ՝ հավիտենական կյանք Քրիստոսի անշիջանելի լուսո տակ⁷: Նորա հավատացյալներն անապական պայծառացած մարմին կստանան, կերպարանակից կլինին յուրյան և

¹ Ա Կոր., Բ 9. Հաճ., Ի 71-90:

² Կող., Ա 12. Հայտ., ԻԱ 23. Եղիշէ, 353-354. Գաղ., Դ 25. Եբր., ԺԲ 22. Հայտ., Գ 12. ԻԱ 2, 10:

³ Հովն., ԺԴ 2. Եբր., Բ 11. Հն., Ը 17. Հովն., ԺԷ:

⁴ Ա Կոր., ԺԳ 12. Բ Կոր., Ե 7. Հովն., ԺԴ 3. ԺԷ 24. Հայտ., ԻԲ 4. Եղիշէ, 218:

⁵ ԾԱՌ., Բ 9. Գ 22. Հայտ., ԻԲ 1, 2. Բ 7. ԻԲ 19:

⁶ Ղուկ., Ի 34-36. Ա Կոր., Զ 13-15, 50:

⁷ Հակ., Ա 12. Հն., Ը 17. Ա Պետ., Ա 4. Եբ., ԺԱ 10. Դաճ., ԺԲ 3:

հրեշտակների պես լինելով, մինչդեռ մինչև այդ ժամանակ հրեշտակներից ջոկ էին, այժմ կլցնեն նոցա թիվն ու նոցա խմբի մեջ մի դաս կկազմեն. նոքա «զանճառ լոյսն զգենուն ի Քրիստոսէ յանպատում եւ յանանց կեանսն»,¹ ասում է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը:

Երրորդ՝ մարդիկ երկրավոր կյանքում ձգտում էին հետևել Քրիստոսի, որ ժառանգեն նորա բարիքները, իսկ հանդերձյալում այլևս ձգտել և աշխատել չի լինիլ, այլ, լինելով Քրիստոսի ուրախության մեջ, Քրիստոսի հետ կվայելեն հավիտենականության այն բոլոր բարիքները, երանությունն ու շնորհը, որոնց միայն շողերն են այստեղ մարդկանց բաշխվում երկրավոր կյանքի անկատարելության պատճառով²:

Վերջապես նոքա՝ Քրիստոսի եղբայրները, դառնալով ուրախակիցները, նորան աթոռակից կլինին ու կմասնակցեն այն ասեղ դատաստանին, որ պետք է պայթի ինքնակամությամբ դատապարտված անհավատ և ամբարիշտ մարդկանց վրա³: Ուրեմն Քրիստոսի ճշմարիտ հավատացյալները հավիտենականության մեջ կվայելեն Քրիստոսի կատարյալ գործակցությունը, կենակցությունն և աստվածային երանությունը: Ըստ որում, աշխարհի վերահաս վախճանի ժամանակ կենդանի մնացած ճշմարիտ հավատացյալներն էլ հարուցյալների հետ «յափշտակեսցուք ամպովք ընդ առաջ Տեառն յօդս եւ այնպէս յամենայն ժամ ընդ Տեառն լինիցիմք»⁴:

Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը, գեղեցկապես նկարագրելով հավատացյալների այդպես առ Աստված սլանալը, որոնք կբարձրանան ու կխառնվին հրեշտակների խմբի մեջ ինչպես «լուսավետուր սպիտակակերպ երամ աղանեսաց» և Քրիստոսի կերպարանքով զարդարված, հապա ավելացնում է պատկերավոր բացատրությամբ.⁴ «Արդ՝ զարմացեալք հարցանիցեն զօրքն վերինք լուսեղէնք, յորժամ տեսանիցեն զներքնագունդս սրբոց մարմնականաց,

¹ Մատթ., ԻԵ 21. Բ Կոր., Ե 16-18. Սաղմ., ԼԶ 11:

² Ղուկ., ԻԲ 30. Ա Կոր., Զ 2. Հարց., 738:

³ Ա. Թեա., Դ 14-16, Ե 23. Կող., Ա 28. Եփ., Դ 13. Ծարակաւն, էջ 660, 650, 664, 665. Եղիշէ, 274:

⁴ Տե՛ս Մաշտոց, 623:

զի առ Տէր ի ներքուստ թռուցեալ զնասցեն, թէ ո՞վ են սոքա, որ իբրեւ զամպս թռուցեալ են եւ իբրեւ զաղաւնիս ճագախառն երամովին զան առ Տէր: Ապա լուիցեն ի Տեառնէ զպատասխանիս, եթէ սոքա են, որք յիս յուսացեալ են, տարայց զնոսա ի լեառն սրբութեան իմոյ եւ ուրախ արարից զնոսա ի տաճարի իմում»:

Ի՞նչ կլինի ապա դատապարտյալների վիճակը: Անշուշտ նոցա վիճակը երանելոյաց վիճակի կատարյալ հակապատկերը կլինի: Նոցա վիճակը կլինի հավիտենական մահ՝ զուրկ ուրեմն Աստուծո տեսությունից¹:

Երկրորդ՝ նոցա բնակությունը կլինի արտաքին խավարը՝ «ուր լալ աչաց է եւ կրճել ատամանց»՝ հոգևոր տանջանքի ծանրության պատճառով, որ նոցա մեջ անմահ որդերի և անչեջ կրակի ներքին տոչորմամբ վառվելու է իբրև բորբոքված հրո գեհենի²:

Եվ երրորդ՝ այդ հավիտենական խավարի ու տանջանքի մեջ կենակից կլինին նոքա այն չար ոգիներին, որոնց գործակից են եղել այս կյանքում և նոցա են ճանաչել յուրյանց առաջնորդ³:

Ուրեմն հավիտենական տանջանքը կամ անեծքը բացասական է ու դրական. բացասականապես մեղավորները մերժվելու են հավիտյան Աստուծո երեսից և այն ամեն երանություններից, որոնք միայն Աստուծո հաղորդակցութեամբ կարելի է վայելել. նոքա զրկվելու են լուսո նշույլից, ուրախությունից ու վայելքներից, զրկվելու են հավատացյալների ու հրեշտակների ընկերությունից, կտրվելով սիրո որևիցե բարիքից: Իսկ դրականապես՝ նոքա ընկնելու են կատարյալ տանջանքի կամ ըստ հինգ զգայարանաց՝ հրո, արտասուքի, կրճման, խավարի ու որդի անընկճելի խայթոցների տակ՝⁴ կենակցելով դատապարտված մարդկանց ու սատանայի անտանելի շրջանին և զուրկ մնալով նույնիսկ այն բարիքներից, որոնք այս կյանքում վայելում են ամենաչար մարդիկ անգամ աստվածային ողորմածութեամբ:

¹ Հոովմ., Բ 8. 2 16, 21, 23. Մատթ., Ե 20. ԻԵ 46:

² Մատթ., Ը 12. ԻԵ 30. Մարկ., Թ 42-44. Մատթ., Գ 12. Հայտ., ԺԴ 10, Ի 10. Եղիշե, 359:

³ Մատթ., ԻԵ 41. Հայտ., Ի 10:

⁴ Ս. Հովհանն Իմաստասեր, անդ, էջ 14:

Հավիտենական այս դատապարտության ապացույցը տեսնում է յուրաքանչյուր մարդ յուր խղճի վկայությամբ, այլև այս կյանքում փորձով իսկ համոզվում է, որ Աստուծո արդարության օրենքի հետևանքը ճշմարիտ հատուցումն է, և յուրաքանչյուր մարդ, կենդանության աղբյուր Աստուծո հետ լինելով, բնականորեն վայելքների պետք է հանդիպի, իսկ նորանից հեռացողը՝ դատապարտության: Այստեղի վարձն ու պատիժը, ներքին խաղաղությունն ու երջանկությունը, տանջանքն ու անբախտությունը նախաստվեր են և սկզբնավորություն հանդերձյալի հատուցմանց, որոնց համեմատ և պետք է վայելենք հավիտենական կյանքի քաղցրությունը կամ դառնությունը կատարյալ չափով¹:

Բայցև ոչ միայն մեր խիղճը, Աստուծո օրինաց վրա դատողությունն ու մեր կյանքի փորձերն են հաստատում հանդերձյալ կյանքի այդ վիճակը: Աշխարհի հառաջադիմությունն ևս մի անշեղ ապացույց է, որ նորա վախճանը պետք է ամենայնի կատարելությունը լինի և ոչ թե հետսանկումը: Աստվածադիր օրենքները տանում են աշխարհը հառաջադիմական ընթացքով, որի մեջ այժմ դեռևս չար ու բարի կամքերի ընդհարումներն ենք տեսնում, մինչդեռ այն ժամանակ վերջնականապես պետք է հավասարություն տիրապետե և աստվածային վճիռն իրականանա իբրև պսակ այդ ընթացքին:

Բնագիտական հետազոտությունները ևս անհրաժեշտապես գալիս են այս եզրակացության, որ ներկա աշխարհն այս դրությունամբ հավիտենական չէ, այլ վերջ ունի, և եթե այդ վերջը յետադիմական հայացքով դատենք, կգանք այն հետևանքին, որ աշխարհը վերստին պետք է ընկնի յուր ստեղծագործության ժամանակ եղած վիճակի մեջ և Աստուծո անմիջական ներգործության տակ: Սակայն կյանքի փորձը և աշխարհի ընթացքը ցույց են տալիս, որ բնական է հառաջադիմությունն և անընկճելի, հետևաբար վերը² նկարագրած տիեզերական մեծ հեղափոխությունից հետո աշխարհը, հրով զտվելով, մարդկային լուսեղեն երանություն համեմատ կերպարանք կստանա, և կլինի նոր երկիր

¹ Մատթ., ԻԵ 23:

² Տե՛ս գլուխ ԾԱ:

ու նոր երկիրնք, և՛ «Աստուած ամենայն յամենայնի»¹: Ուստիև Ս. առաքյալը երաշխավորում է այս վերջնական նորոգումը՝ ասելով. «Սիրելիք, այժմ որդիք Աստուծոյ եմք, չեւ եւս է յայտ, եթէ զինչ լինելոց իցեմք, գիտեմք, զի յորժամ նա յայտնեսցի, նման նմա լինելոց եմք, զի տեսանելոց եմք զնա որպէս եւ էն»²:

Բայց եթե կամենանք վերջին այդ վիճակի հարացույցը գտնել կամ տեսնել նաև մեր կյանքի հառաջադիմական ընթացքի սկզբունքները, այդ ոչ թե պետք է որոնենք անկյալ մարդկութեան մեջ, որ ժամանակավոր հետադիմութիւնն էր և ոչ աստվածադիր կարգ, այլ, ինչպէս ասացինք, պետք է նկատենք նույնիսկ Աստուծո արարչագործութեան ընթացքի մեջ, առաջին մարդու օրերում: Առհասարակ յուրաքանչյուր գործի ընթացքն այն ժամանակ է միայն որոշ ու երաշխավորված, երբ նորա գաղափարը կա յուր սկզբնառութեան մեջ: Աստուծո մեջ էր և աշխարհի ընթացքի ու վախճանի գաղափարը, որ պետք է մարդկային ազատականութեամբ իրագործվեր³: Եթե Ադամը յուր կամքով հավատարիմ մնար յուր Ստեղծողին, նա պետք է վայելեր այնպիսի երանութիւն, որ այլևս կասկածի տեղիք չտար յուր շրջապատող իրականից տարբերելու հանդերձյալ կյանքի հավատավաստակ փառքի կատարելութիւնը: Սակայն նա ընկավ ինքնականութեամբ և վերստին նոր ու ճշմարիտ ճանապարհի վրա ոտք դնելու համար փրկչական ձեռքի կարկառման կարոտեց: Փրկչական նոր ճանապարհի վրա այժմ ընթանում ենք և հավատքի զարդարանքով դիմում ենք դեպի փառաց պսակը: Մենք Քրիստոսով կհասնենք այդ նոր դրախտային փառաց, որից սակայն ևս ընկնելու երկրավոր փորձութիւնն չենք տեսնիլ: «Նովալ եղեաք եւ նովալ փրկեցաք եւ առ նա երթիցուք»⁴, - ասում է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը:

Վ Ե Ր Ձ

¹ Ես., ԿԵ 17-18. Եզգիկ, 272:

² Ա. Հովհ., Գ 2. Մատթ., ԺԹ 26. Ա. Կոր., ԺԵ 2, 26-28. Եփես., Ա 10. Փիլ., Բ 10-11:

³ Տե՛ս վերը, գլուխ ԺԳ և ԺԶ:

⁴ Հաճախապատում, Ժ 493. Եղիշե, 78:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ՆԵՐ¹

Ազարթ= Ազարթանգեղայ Պատմություն Հայոց, աշխատ. Գ. Տէր-Մկրտչեան, Ստ. Կանալեանց, Տփլիսի, 1909:

«**Գանձասար**» Ա.-Զ= «Գանձասար»: Աստուածաբանական հանդես, Ա 1992, Բ 1992, Գ 1993, Ե 1994, Զ 1996:

Գիրք թղթոց= Գիրք թղթոց, խմբ. Ն. Արք. Պողարեան. Երուսաղէմ, 1994:

Դրվագներ= Հակոբ Քյուսեյան, Դրվագներ հայ միջնադարյան արվեստի աստվածաբանության, Ս. Էջմիածին, 1995:

Կանոնագիրք Ա, Բ= Կանոնագիրք Հայոց, աշխատ. Վազգեն Հակոբյանի, հտ. Ա, Երևան, 1964, հտ. Բ, Երևան, 1971:

Հանախապատում= «Սրբոյ հօրն մերոյ երանելոյն Գրիգորի Լուսաւորչի Յանախապատում ճառք լուսաւորք», աշխատ. Ա. Տէր-Միքէլյանի, Ս. Էջմիածին, 1894:

ՄՄ= Մաշտոցի անվան Մատենադարան:

Մանդակունի= «Տեսոն Յովհաննու Մանդակունոյ Հայոց հայրապետի ճառք», Բ տպ. Վեներտիկ, 1860:

Նարեկ= Գրիգոր Նարեկացի, «Մատենանոց ողբերգութեան», աշխատ. Պ. Մ. Խաչատրյանի, Ա. Ա. Ղազիմյանի, Եր., 1985:

Աւճնեցի= Յովհաննու Իմաստասիրի Աւճնեցոյ մատենագրութիւնք, Վեներտիկ, 1833:

---

¹ Ծանոթագրությունները կազմեց Հ. Քյուսեյանը:

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Առաջին մասը

- 1* Քաղված է. Հանախապատում, էջ 22 (Ճառ Գ):
- 2* Հանգանակներ տե՛ս «Հրահանգ քրիստոնեական հաւատոյ ըստ ուղղափառ դասանութեան Եկեղեցոյ Հայաստանեայց՝ աշխատասիրութեամբ Մսերայ վարժապետի Գրիգորեան Զմիւռնացոյ», Մոսկվա, 1850, էջ ԺԷ-ԽԸ: Նրանց համադիր մանրամասն քննությունն իրականացված է հետևյալ աշխատություններում. **Յ. վրդ. Գաբրճեան**, Հանգանակ հաւատոյ, որով վարի Հայաստանեայց Եկեղեցի, Վիեննա, 1891: Ծ. արք. Աճեմյան, Հանգանակ հաւատոյ, Դասանութիւն Հայ Եկեղեցոյ, Ս. Էջմիածին, 2001:
- 3* Կեպլերյան վկայությունն ամենայն հավանականությամբ բերված է Göthés sämtliche Werke, Leipzig (Reclam jun) III հրատարակության միջնորդությամբ. Հմմտ. Ա. Տեր-Միքելյան, Աստուածաբանական գիտությունները, «Արարատ», 1893, էջ 491:
- 4* Այս միտքը հատկանշորեն համաձայնում է Տերտուլիանոսի (շուրջ 160-220) «Հոգին իր բնույթով քրիստոնյա է» ջատագովական բացարձակաբանությամբ. "Богословские труды", сб. 25, с. 219:
- 5* Ներհայեցողական ճանապարհով աստվածային հայտնությանը հաղորդակից լինելու վերաբերյալ այս տեսակետը համերաշխ է վաղ հայրափոստական աստվածաբանությանը: Այսպես, Տերտուլիանոսը "De testimonio cenimae" երկում (II) գրում է. «Թող մարդը սկսի ունկնդիր լինել իր հոգու ձայնին, և այնժամ ճշմարիտ Աստվածը նրան անձանոթ չի լինի»: Մարդն Աստծուն ճանաչում է իր սեփական հոգու ինքնեկ պահանջով. տե՛ս "Богословские труды", сб. 25, с. 219:
- 6* Հմմտ. **В. С. Нерсисяну**, Сократ, М, 1980, с. 12-22:
- 7* Վկայությունը քաղված է Թեոփիլոս Անտիոքացու «Առ Ավտոլիկոս» երկից (180թ.). Գիրք Ա, 2. տե՛ս Антология. Ранние отцы церкви, Брюсель, 1988, с. 458:
- 8* Միտքը քաղված է Ժան Ժակ Ռուսսոյի 1762թ. հեղինակած «Էմիլ կամ դաստիարակության մասին» ճշանավոր երկից (СПБ. 1912 с. 265-278, 298-309):
- 9* Աստվածճանաչողությունը մասնաբաժանելի տեղ է զբաղեցնում քրիստոնեական մտքի պատմության մեջ: Եկեղեցու շատ հայրեր իրենց երկերում ուղղակի կամ անուղղակի անդրադարձել են այդ կարևորագույն իրողությանը. այդ մասին մանրամասն տե՛ս **В. Д. Сарычев**, Святоотеческое учение о Богопознании, "Богословские труды", сб. 3, с. 34-63: Епископ Паргев. Богопознание, Степанакерт, 1991.
- 10* Այս կապակցությամբ բնութագրական է Daniélou-ի հետևյալ միտքը. «Ավելի վտանգավոր բան չկա, երբ կրոնը հավակնում է ընթանալ առանց բանականության: Այն հասցնում է ֆանատիզմի, պատրանքայնության, խավարամոլության, որից ծնվում է սնահավատություն: Այսօրինակ հավատը պետք է ունենա բանականության փորձառությունը» **J. Daniélou**, Dieu et nous, P., 1956, ըստ "L'Esprit" պարբերականի (1971, № 9 с. 25-26):

- 11* Զանազան ժողովուրդների մեջ կրոնական բնագրի առկայության, նրա բազմակերպ առանձնահատկությունների մասին հանգամանալից տե՛ս **Буше-Леклерк**, *Философия, христианство, фатализм и ведовство*, Киев, 1889, **В. Джемс**, *Многотообразие религиозного опыта*, М., 1910:
- 12* Հակառակ (նյութապաշտական իմաստով ընկալված) առասպելում առկա կրոնական որոշ տարրերի, բոլոր առասպելները չեն, որ ունեցել են կրոնական բովանդակություն. տե՛ս **М. И. Шахнович**, *Первобытные мифология и философия*, Л., 1971, с. 15-24, նաև՝ **А. Н. Чаньшев**, *Эгейская предфилософия*, М., 1971, **Ф. Х. Кессиди**, *От мифа к Логосу*, М., 1972: **А. Ф. Лосев**, *Диалектика мифа*, տե՛ս *հեղինակի Философия, мифология, культура*, М., 1991, с. 21-186.
- 13* Մարդու կրոնական բնության մասին համակողմանիորեն խոսվում է Պ. Ֆլորենսկու (1882-1937) դասախոսություններից մեկում. **П. Флоренский**, *Общечеловеческие корни идеализма*, Сергиев Посад, 1909:
- 14* Հեղինակի այս միտքը համերաշխ է շվեյցարացի խոշոր աստվածաբան Կ. Բարտի (1886-1968)՝ մասնավորաբար «Թուրթ առ Հոռմայեցիս» (1921) երկում արտահայտված այն տեսակետին, թե քրիստոնեական հավատը չի կարող հիմնավորվել արտաքին ազդակներով, բանականությամբ, փիլիսոփայական, գիտական փաստարկներով: Այդ հավատը ծնվում է «Աստծու հետ ներքին, անմիջական հանդիպումից», երբ Աստված հանդիպում է ինձ իմ գոյության մեջ: Ըշմարիտ կրոնը, ըստ Բարտի, հայտնության կրոնն է:
- 15* Կրոնի հայտնութենական ծագման, մարդու մեջ կրոնական բնագրի նախնականության, վերփորձառական բնույթի մասին տե՛ս **Э. Светлов**, *Истоки религии*, Брюссель, 1970:
- 16* Հեղինակը նկատի ունի հասարակական հարաբերությունների ծայրահեղ սրման, հեթանոսական կրոնների ինքնասպառման հետևանքով քրիստոնեության՝ իբրև դրական կրոնի հայտնության իրողությունը, ինչը պետք է հետագայի պատմագիտության մեջ մասնավոր քննության նյութ դառնար. **Г. Буассье**, *Конец язычества*, пер. М. С. Корелина, М., 1892, **В. Плотников**, *История христианского просвещения в его отношениях к древней греко-римской образованности. Период первый. От начало христианства до Константина Великого*, Казань, 1885, **А. А. Спасский**, *Эллинизм и христианство: История литературно-религиозной полемики между эллинизмом и христианством за раннейший период христианской истории (150-254)*, Сергиев Посад, 1913, **Е. М. Штаерман**, *Кризис античной культуры*, М., 1975, **С. Л. Утченко**, *Древний Рим: События, Люди, Идеи*, М., 1969, **М. М. Кубланов**, *Возникновение христианства: Эпоха, Идеи, Искания*, М., 1974:
- 17* Քրիստոնեության համատիեզերական փրկագործող դերի մասին հեղինակի տվյալ նկատումն այսօր համերաշխվում է Կ. Բարտի այն տեսակետի հետ, ըստ որի՝ սկզբունքային տարբերություն կա ճգնաժամային դարաշրջանների ծնունդ կրոնների և «աստվածաշնչական վարդապետության ամբողջական ոգին» ներկայացնող կրոնի միջև. **Э. Светлов**, *Магизм и единобожие*, Брюссель, 1970, с. 9: Այս կապակցությամբ նույնքան բնութագրական են Կ. Յասպերսի (1883-1969) հետևյալ տողերը. «Քրիստոնեությունն, անշուշտ, պատրաստ է ճանաչել մյուս բոլոր կրոնները և նրանց ճշմարտացիությունը, բայց միայն իբրև մասնակի ճշմարտություններ: Որպես այդպիսիք նրանք պետք է միավորվեն քրիստոնեությանը՝ թոթափելով

- իրենց հատուկ ոչ ճշմարիտ բովանդակությունը... Մարդն իբրև մարդ արդեն քրիստոնյա է - anima naturaliter christiana, նա միայն պետք է հասկանա և ճանաչի իրեն իբրև այդպիսին» K. Jaspers, Von der Wahrheit, München, 1958, S. 835, հղումն ըստ **Ա. Ն. Կոստին**, Философия религии К. Ясперса, Л., 1982, с. 74:
- 18* Ըստ 1977թ. տվյալների, մոտավոր հաշվումներով միայն Աֆրիկայում մահմեդականների թիվը 41.17 միլ. մարդ էր, իսկ քրիստոնյաներինը՝ 28.88, միլ. (Գ. **Ա. Շնայնիկով**, Религии стран Африки, Справочник, М., 1981, с. 305): Ի դ. 70-ական թթ. 800 միլ. մահմեդական էր բնակվում աշխարհի 53 երկրներում. տեղեկությունը՝ ըստ V. Weekes, Muslim Peoples. A World Ethnographical Sarvey. Westport, Connecticut, London, 1, 1978, p. 499, 528, 535:
- 19* Աշխարհի ծագման վերաբերյալ անտիկ փիլիսոփաների հայացքների մանրակրկիտ քննությունը տե՛ս **Ս. Կոստին**, Первые шаги древнегреческой науки, СПб., 1902, **Դանեման**, История естествознания, т. 1, М., 1932, **Ի. Դ. Րոջանեկի**, Анаксагор. У источников античной науки, М., 1972, с. 196-198, նույն հեղինակի՝ Развитие естествознания в эпоху античности. Ранняя греческая наука "О природе", М., 1979:
- 20* Թալեսի, Դեմոկրիտի, Էպիկուրի, ստոիկների բնափիլիսոփայական խորհրդածությունները ցրված են տարբեր աղբյուրներում: Դրանք հավաքված և արժեվորված են հետևյալ աշխատություններում. **Ս. Կոստին**, Первые шаги... **Ս. Կ. Լյուրե**, Теория бесконечно малых у древних атомистов, М. 1935, նույն հեղինակի՝ Демокрит, Тексты, перевод, исследования, Л., 1970, M. L. West, Early Greek Philosophy and the Orient, Oxford, 1971, W. Jaeger, The Theology of Early Greek Philosophers, Oxford, 1967:
- 21* Այստեղ ակնհայտորեն չափազանցված է Էպիկուրի (341-270թ. ա. Ք.) դավանած հանույքի փիլիսոփայությունը, որը շարադրված է նրա՝ Մենեքեիմ հղած նամակում: Հանույքի՝ իբրև հոգևոր կյանքի նպատակի վերաբերյալ նրա գաղափարները, հետագայում մեկնաբանվելով, մեկնաբանվել են իբրև լուրջ մարմնական, Եսակենտրոն հանույք վայելելու քարոզ: Ուստի, պատահական չէ, որ ուշ անտիկ շրջանի և միջնադարի քրիստոնյա մատենագիրները ժխտական վերապահությամբ են ընդունել Էպիկուրին: Դանթեի «Աստվածային կատակերգության» մեջ Էպիկուրը զետեղված է դժոխքի 6-րդ պարունակում՝ հերետիկոսների հետ միասին (Դժոխք, X, 14):
- 22* Կանտ-յապլասյան համակարգի էությունը հետևյալն է. համաձայն Կանտի (Allgemeine Naturgeschichte and Theorie des Himmels, 1755= «Երկնքի բնապատմություն...»), աշխարհը գոյացել է նախնական միզամածությունից, որի առավել ծանր զանգվածը ձգում է համեմատաբար թեթևին: Սրա հետևանքով տեղ-տեղ առաջանում են ձգողականության կենտրոններ, ամբողջ միզամածությունը բաժանվում է մասերի, գնդաձև, առավել սեղմ ու խիտ կուտակումներից գոյանում են ապագա աստղերը: Յուրաքանչյուր աստղային միզամածության մեջ ի հայտ են գալիս կենտրոնացված կուտակումներ. մասնիկները, ձգտելով դեպի կենտրոն, ընդհարվում են, որի ընթացքում նրանց մի մասը հայտնվում է կենտրոնում, մյուսը ստանում է եզրային շարժում: Պատահականորեն տեղի է ունենում շարժման գերակշիռ մասի կուտակում մի կողմի վրա, և ինչպես կենտրոնական մաս միտող, պնդվել էլ միզամածության մեջ հավասարակշռված վիճակում գտնվող մասնիկները ստանում են բովանդակ զանգվածի համար հատուկ պտույտի շարժում: Պտույտ

տի հետևանքով միգամածությունը տափակում է, և Արևի վրա չընկած մասնիկները սկսում են խմբավորվել տեղական, պատահական ձգողական կենտրոնների շուրջը, որի հետևանքով և գոյանում են մոլորակները: Մինչդեռ Լապլասի վարկածի համաձայն՝ բացակայում է միգամածության աստիճանական կրճատումն ու աղակների զատումը: Մասնավորաբար Լապլաս-Ռոշի վարկածը ոչ թե աստղային աշխարհներից է վերաբերում, այլ՝ բացառապես արեգակնային համակարգությանը: Նախնական միգամածությունը Արևի գազակերպ շիկացած մթնոլորտն է, որը գտնվում էր մեր համակարգից շատ հեռու: Միգամածության պարբերական սահեցման և խտացման հետևանքով գոյանում են օղականման զանգվածներ, որոնք և կազմում են ապագա մոլորակների բաղադրությունը:

- 23* «Հավիտենական նյութ»-ով հեղինակն ակնարկում է ռումինացի մատերիալիստ փիլիսոփա Վասիլե Կոնտի (1845-1882) իմաստասիրական գլխավոր գիմնադրությունը, ըստ որի՝ անսահման նյութը հավիտենապես զարգանում է տարածության և ժամանակի մեջ:
- 24* Ուժի պահպանության օրենքը, ըստ որի՝ ուժը փոխակերպվելով չի կորչում և չի գոյանում վերստին, բացահայտված է ԺԹ՝ դարի կեսերին Ռ. Մայերի, Ջ. Ջոուլի, Հելմհոլցի և այլոց ջանքերով:
- 25* Անհրաժեշտության հակոտնյան հանդիսացող (բայց նրա հետ օրինաչափորեն կապված) և աշխարհի գոյավորումն առթող պատահական հարաբերությունները, որոնցում բացակայում է պատճառի գաղափարը, հատկորոշվում են անկայուն, ժամանակավոր բնույթով, ժամանակի և տարածքի մեջ առաջացման անորոշությանը, անկանխատեսելի պայմանների ծնունդով: Չկարողանալով հաղթահարել անհրաժեշտության և պատահականության հակասությունը՝ բնագանցական միտքը հանգում է կամ ճակատագրապաշտության (ֆատալիզմ), որի պարագայում յուրաքանչյուր իրադարձություն կանխորոշված է, կամ ռելատիվիզմի, երբ իրադարձություններն ի վերջո վերածվում են պատահականությունների քառսի: «Իմաստուն պատահականության» փիլիսոփայական «հիմնավորումը» տրված է Դեմոկրիտի, Սպինոզայի, Հոլբախի, Բյուխների կողմից. տե՛ս Փիլոսոփ. ձուլ., տ. 5, Մ., 1970, շ. 33-34:
- 26* Ծարժումն իբրև նյութի գոյակերպ հանգամանակից հետազոտված է արդի բնագիտության կողմից: Սակայն այդ հետազոտությունը բնականաբար փաստագրությունից այն կողմ չի անցնում: Այս մասին եղած ընդարձակ գրականություն տե՛ս Փիլոսոփ. ձուլ., տ. 1, Մ., 1960, շ. 433-438:
- 27* Բնագիտության կարևորագույն հարցերի առջև նյութապաշտական (մատերիալիստական) փիլիսոփայության և բնագիտության անկարողությունն արձանագրված է մերօրյա բնագիտության և աստվածաբանության մեջ մտանապես: Այսպես, ամերիկյան նշանավոր կենսաբան Սիմպսոնն ասում է. «Հնարավոր է, որ ինչ-որ մեկի կողմից սկիզբն է դրված (Էվոլյուցիոն) ընթացքի, և հիմնակարգվել են բնական օրենքները, որոնցով այն ընթանում է, և որ այդ նույն ծրագիրը կյանքի կոչող մեքենայական միջոցն անհրաժեշտ է նկատել իբրև ինչ-որ ծրագրավորող սկզբի զինամիջոց, բայց գիտնականի խնդրի մեջ չի մտնում խոսել գիտության սահմանից դուրս գտնվող այդ հարցերի մասին» (Fr. Rauh, Der Glaube und die Naturwissenschaften – "Universitas", 1976, H. 6, S. 618): Անդրադառնալով այս խնդրին՝ Բոհրը իր «Բնագիտական հալացք աշխարհի վրա և քրիստոնեական հավատ» մեծարժեք աշխատության մեջ ամենայն իրավամբ արձանագրում է. «Բնագիտորեն հիմնա-

- վորված նյութապաշտությունը մեռած է»։ **E. Föhr**, *Naturwissenschaftliche Weltsticht und christliche Gaube*, Freiburg-Basel-Wien, 1976, S. 300:
- 28* Պարմենիդեսի համաստվածյան իմաստասիրության մասին տե՛ս **Рожанский**, *Развитие естествознания...* с. 192-199, 312-314:
- 29* «Բացարձակ» բնորոշումով հեղինակը նկատի ունի Հեգելի (1770-1831) փիլիսոփայության մեջ հանդես եկող համաշխարհային բանականությունը կամ բացարձակ ոգին, Ֆիխտեի (1762-1814) մոտ՝ «Ես»-ը, Շոպենհաուերի (1788-1860) մոտ՝ կամքը, Հերակլիտի (Ռ. դ. Ն. Ք.), Ջենոնի (480-430թ. Ն. Ք.), Նիկողայոս Կուզանացու (1401-1464), Ջորդանո Բրունոյի (1548-1600) և այլոց մոտ՝ «հակադրությունների միությունը»:
- 30* Տե՛ս **Сенка**, *Нравственные письма к Луцилию*, М., 1977:
- 31* Հեղինակն ակնարկում է Անաքսագորասի հետևյալ միտքը. «Քանզի նա (Բանականությունը=Նուսը), որ բոլոր իրերից թեթևագույնն ու մաքրագույնն է, իր մեջ բովանդակում է լիակատար գիտելիք ամենայն ինչի մասին և ունի մեծագույն հզորություն: Բանականությունն իշխում է ամեն ինչի վրա, որ ունի հոգի՝ թե՛ մեծի և թե՛ փոքրի: Բանականությունը իշխում է համընդհանուր պտույտի վրա, քանզի նա է սկզբնավորել այդ շարժումը», տե՛ս **Рожанский**, *Ազվ. աշխ.*, с. 217-218:
- 32* Այս մասին տե՛ս **А. Н. Кочетов**, *Буддизм*, М., 1983:
- 33* Դեպի Աստվածություն առաջնորդող ազնուստիցիզմի այս հանգամանքը նկատի ունենալով՝ Աուրել Ֆոն Յուհենը գրում է. «Մինչդեռ անցյալ դարի բնագիտությունը համոզված էր, որ ինքը կարող է տալ աշխարհի պատկերը, մինչդեռ անցյալ հարյուրամյակի ֆիլոզոֆներտիկան հավատացած էր, որ նա ի գործ է ցույց տալ մարդու զարգացումը, արդի ֆիզիկան սահմանափակվում է լոկ մեր կողմը շրջված բնության փորձարարական չափագրությամբ, իսկ ֆիլոզոֆներտիկան բավարարվում է նրանով, որ նկարագրում է միլիոնավոր տարիների ընթացքում տեղի ունեցող կենդանի ձևերի անդամների հերթագայությունը: Բնագետը զգուշանում է պատասխանել, թե ինչ ծագում ունեն տիեզերքի երևույթները». տե՛ս "Наука и теология в XX веке", М., 1972, с. 160:
- 34* Ժամանակ էր պետք, որպեսզի կրոնի նկատմամբ գիտության, իմաստասիրության քամահրական, ժխտողական վերաբերմունքը, որը սրվեց ԺԹ դարում և տևեց մինչև Ի դարակես, տասնամյակների ընթացքում աստիճանաբար մեղմանար, ինչը պետք է իրավունք տար գերմանացի աստվածաբան Ե. Ֆերին գրելու. «Հարյուր տարի առաջ բնագիտությունն ու փիլիսոփայությունը հակադրվում էին հավատին և մերժում այն: Բայց այս վերջին 50 տարիների ընթացքում իրավիճակը զգալիորեն փոխվել է: Գիտությունն այժմ սովորել է հարգել իր իրազեկության սահմանները: Գիտնականները խորատուզվեցին իրենց բնագավառում, ի հայտ եկան նորանոր՝ առավել մեծ առեղծվածներ, զգուշավոր անաչառություն որդեգրած հետազոտողները ավելի հաճախ հասկացան, որ առանց Աստծու չի կարելի բացատրել արարչությունն ու կյանքը: Բնագետների մեծ մասն այժմ դավանում է Արարչին, խոշոր բնագետներն այլևս մարտական կեցվածք չունեն աստվածաբանության նկատմամբ, այլ ձգտում են գիտական շփումներ ունենալ նրա հետ: Այսպիսով, այսօր ինչեք Աստծու բնական հայտնության ժամը»։ **E. Föhr**, *Naturwissenschaftliche Weltsticht und christlicher Gleaube*, *Das moderne Weltbild*, Freiburg, 1976, S. 4-5: Արձանագրելով «հոգևոր դիֆուզիայի օրենքով» հաստատագրված կրոնի և գիտության

յան միասնության իրողությունը (Н. И. Боголюбский, Богословие в апологетических чтениях, М., 1915, с. 25) Թեյար դե Շարդենը ասում է. «Կրոնը և գիտությունը դրսևորում են նույն և մեկ լիարժեք իմացության երկու անտրոհելի կողմերը կամ փուլերը, իմացություն, որը կարող է միայն ինքն ընդգրկել զարգացման անցյալն ու ապագան, որպեսզի դրանք վերլուծի, չափի և ավարտի»: **Т. Тейяр де Шарден**, *Феномен человека*, М., 1965, с. 279:

35* Այս կապակցությամբ **Е. Föhr**-ը սահմանազատելով բնագիտության և աստվածաբանության ոլորտները՝ գրում է. «Մեր արդի աշխարհի պատկերը, եթե այն դիտարկենք իր բովանդակ լրումի մեջ, բաղկացած է չորս առանձին ոլորտներից. մակրոկոսմոս, մեդիոկոսմոս, միկրոկոսմոս և անդրանցականություն: Բնագիտությունը կարող է զբաղվել միայն առաջին երեքով, իսկ վերջինի հետ գործ ունեն բացառապես փիլիսոփայությունն ու աստվածաբանությունը» **Е. Föhr**, *Աշվ. աշխ.*, S 298-299:

36* «Երկու ճշմարտությունների» կամ «երկու լեզուների» տեսությունը, որը ոչ միայն գատորոշում, այլև հակադրում էր կրոնն ու գիտությունը, ԺԹ և Ի դարերի սահմանագծում աստիճանաբար մահացում է՝ իր տեղը զիջելով ներդաշնությանը: Ինչպես աստվածաբանության, փիլիսոփայության, այնպես էլ մասնավորաբար բնագիտության մեջ գնալով տիրապետող է դառնում այն միտքը, որ գիտությունը կոչված է հաստատել, փաստել կրոնական ճշմարտությունները: Գիտական հայտնագործություններն ի հայտ են բերում բնության մեջ գործող օրինաչափությունները, որոնց առկայությունն իսկ ինքնին նպաստում և հաստատում է աստվածաբանական դիտումների և ընդհանրացումների ճշմարտացիությունը: Ա. Տեր-Միքելյանը ասելու է իրավամբ նշում է գիտական հայտնագործությունների և կրոնական ճշմարտությունների փոխադրականությունը: Գիտության նպատակն է ի հայտ բերել նյութական աշխարհի օրենքները եռաչափ տարածքի որոշակի սահմանում, մինչդեռ կրոնի նպատակն է ցույց տալ այդ սահմանից անդին եղած վերնյութական, հոգևոր փաստերը: Այս երկու բնագավառների ներդաշն հարաբերությամբ միայն կարելի է վերականգնել Աստծու և մարդու հարաբերությունը: Այսօրինակ մոտեցման կարևորությունը առավելագույն հետևողականությամբ շեշտվում է մասնապես արդի աստվածաբանության մեջ: Այսպես, Բեռնարդ Լոներգանն իր «Թափանցման կարողությունը. մարդկային հասկացողության ուսումնասիրություն», «Մեթոդը աստվածաբանության մեջ» (*Insight. A study of Human Understanding*, London, 1958, *Method in Theology*, New York, 1972) աշխատություններում գիտության և կրոնի ներդաշնակ հարաբերությունը հնարավոր է համարում գլխավորաբար բնագանցական իմացության հարթության վրա, ինչը բացում է իմացության այնպիսի հորիզոններ, որոնք ներկայացնում են մարդկային իմացության ընդհանուր բնույթով պայմանավորված գիտության իսկ «կրոնական չափումները»: Գիտական իմացության պայմանների և բնույթի մասին խորհելիս, գիտականը անխուսափելիորեն հայտնվում է կրոնական խնդրի առջև, այն է՝ կեցության բանական հիմքի աշխարհի վերնյութական պատճառի, Աստծու գաղափարի առջև: Գիտության և կրոնի համագործակցության հեռանկարների մասին հանգամանակից տե՛ս *Science and Religion: New Perspectives on the Dialogue*, L., 1968:

37* Տե՛ս **Migne**, PG., t. 11, col. 1993:

38* Լուկրեցիոսի այս գաղափարը համերաշխվում է Անաքսագորասի տիեզերաբանության հետ. **Рожанский**, *Աշվ. աշխ.*, с. 369, прим. 8:

- 39* Այս հեղինակների բնագիտական հայացքների մանրակրկիտ քննությունը տե՛ս **Ս. Յ. Լյուրբե**, *Теория бесконечно малых у древних атомистов*, М. Л., 1935, նույն հեղինակի *Очерки по истории античной науки*, М. Л., 1947, **Рожанский**, նշվ. աշխ.:
- 40* **Н. Я. Данилевск**–ի երկու ընդարձակ հատորներով հրատարակված "Дарвинизм" (1885) աշխատության մեջ խստորեն քննադատվում և ժխտվում է Դարվինի ուսմունքը: Տե՛ս **Бен Хобринк**, *Эволюция: яйцо без курицы (Критика дарвинизма)*. Мартен, 1994.
- 41* Քաղված է՝ Յայնստուք, Կ. Պոլիս, 1730, էջ 591:
- 42* Այս կապակցությամբ բնութագրական են ս. Բարսեղ Կեսարացու «Յաղագս Վեցարեալ արարչութեան» երկի հետևյալ տողերը «... Բնությունները, որ եղան մի հրամանով, առաջանում, գալիս են և նրանց տեսակները արարածների մեջ կարգավորվում են ծննդյան և ապականության համար... անվրեպ կերպով պահպանում են նրանց տեսակների ընթացքն ու բոլորի համար սահմանված վախճանը: Քանզի ձիուց ձի է կարգված, առյուծից առյուծ է երևում, արծվից արծիվ է ծնվում, և յուրաքանչյուր տեսակի թռչուն մշտնջենավորապես անդադար կարգավորվում է՝ մինչև գալիս հասնում է բոլորի վախճանի ժամը: Եվ արդ, չկա մի ժամանակ, որ խախտի ժամը: Եվ արդ, չկա մի ժամանակ, որ խախտի սահմանված կարգը...» (Ճառ Թ, տե՛ս քննական բնագիր, աշխատ. Կիմ Մուրադյանի, Եր., 1984, էջ 291-292):
- 43* Մարդ Էակի հետևյալ մկարագրությունն ենք կարդում ԺԴ-ԺԵ դդ. հեղինակ Մատթեոս Ջուղայեցու քարոզներից մեկում. «Քանզի մարդը երկու [տեսակի] գործ ունի ամելու. մեկը, որ ոտքով է ընթանում և մյուսը, որ ձեռքով է արվեստ ստեղծում և հող մշակում: Արդ, քանի որ անասունները չունեն միտք, որով կարողանան արվեստ ստեղծել, այս պատճառով նրանց հարկավոր չեն ձեռքեր, մինչդեռ մարդն ունի իմաստություն և գիտություն և արվեստ ու խոսք, որոնք ձեռքի կարիք ունեն: Այս պատճառով ամհրածեշտաբար երկու ոտքի վրա կանգնեց և երկուսը ուղիղ միջոց դարձրեց խոսքի բնության և արվեստի համար» («Քարոզ ի բանն՝ Մարդ պատուի էր և ոչ իմացալ». ՄՄ., ձեռ. 2229, թ. 109ա տե՛ս **Լ. Խաչիկյան**, «Մատթեոս Ջուղայեցու կյանքն ու մատենագրությունը» - «Բանբեր Մատենադարանի», 3, էջ 83):
- 44* Մարդու դիրքի վերաբերյալ այս դիտումը, որը կենցաղավարում է հայրախոսական մատենագրության մեջ, տեղ է զբաղեցրել Ներսես Լամբրոնացու Սաղմոսաց մեկնությունում նմանապես («Որպես լուսաք ի գրոց, Աստուած զմարդն ուղիղ ստեղծ», ՄՄ, ձեռ. 6558, թ. 6բ):
- 45* Արիստոտելի տեսակետը շարադրված է նրա «Կենդանիների մասին» աշխատության մեջ: Հիշատակված գիտնականները հիմնվել են այդ աշխատության վրա: Տվյալ երկով հիացած են եղել հատկապես Կուվիերը և Մյուլլերը (**G. Guvier**, *Histoire des sciences naturelles*, t. 1, P., 1841, p. 146, 159: **Müller**, *Über den Glatten hai des Aristoteles*, Berlin, 1842) ըստ **Рожанский**, նշվ. աշխ., с. 460, прим. 16, 18:
- 46* Մարդ՝ մարթուչ=մտածող ստուգաբանությունը բերված է համաձայն ս. Ներսես Թնորհալու «Մարդն անուն, որ է մարթուչ, այսինքն՝ իմաստուն» (Թուրթ ընդհանրական, Ս. Էջմիածին, 1865, էջ 398): Մինչդեռ հնախոսական իմաստը «մեռնել»-ը, «մահկանացու»-ն է, տե՛ս **Հր. Աճառյան**, Հայերեն արմատական բառարան, հտ. Գ, Եր., 1977, էջ 279:

- 47* Խղճի գաղափարը շեշտվում է գլխավորաբար Կանտի (1724-1804) «Կրոնը բացառապես բանականության սահմաններում» և «Գործնական բանականության քննադատություն» աշխատություններում:
- 48* Դիոնիսիոս Ալեքսանդրացու († 265)՝ Էպիկուրյանների դեմ գրած թուղթը ոչ այլ բան է, քան նրա «Բնության մասին» երկը, ուր Դիոնիսիոսը հերքում է Էպիկուրյանների՝ Դեմոկրիտի ատոմիստական ուսմունքի վրա հիմնված գաղափարները: Այս երկից առանձին հատակտորներ են պահպանվել Եվսեբիոս Կեսարացու «Ավետարանական նախապատրաստություններում» (ԺԴ 23-27) և Հովհան Դամասկացու «Ιερα παραλληλα» երկերում (տե՛ս **Եզնիկ Ծ. Վրդ. Պետրոսյան**, Հայրաբանություն, Ա. Ս. Էջմիածին, 1996, էջ 168):
- 49* Աշխարհի, բնության երևույթների նպատակահարմարության գաղափարը (թելեոլոգիա), որն առկա է Պլատոնի և Արիստոտելի մոտ և իր ոչ անկարևոր տեղն է զբաղեցնում արդի աստվածաբանության մեջ ևս, ի հայտ է եկել և լայնորեն կենցաղավարել միջնադարում (տե՛ս օր. **S. Thomas**, La somme théologie, t. 1, Paris, 1851, գ 22, a 1): Եթե, անտիկ մտածողության համաձայն, բնությունն ինքնակա օրենքներով առաջնորդվող, ինքն իր մեջ նպատակ կրող իրողություն է, ապա միջնադարում գերիշխող է դառնում այն հայտնությունն, որ բնությունը Աստծու կողմից ստեղծված է մարդու համար, ի շահ մարդու բարօրության, գաղափարը, որը թույլ է տալիս մարդուն և բնությունը դիտել մեկ ամբողջության մեջ (հմմտ. **II. II. Гайденко**, Эволюция понятия науки, М., 1980, с. 394): Ըստ Թուլիո Գրեգորիի ուսումնասիրության, մինչև ԺԲ դ. տիրապետող էր բնության նշանային և կրոնական ըմբռնումը: Բնության՝ որպես նշանային իրողության ըմբռնումը նրան զրկում էր որպես ինքնակա օրենքներով ապրող մի երևույթի ինքնուրույնությունից՝ այն ներկայացնելով իբրև անդրանցական իրողության սիմվոլ (տե՛ս **Н. С. Мудрагей**, Рациональное и иррациональное. Историко-теоретический очерк, М., 1985, с. 20): Բնության աստվածակենտրոն ըմբռնումն է ընկած Ա. Տեր-Միքելյանի այս վերլուծման հիմքում:
- 50* Հեղինակը գործադրում է Աստծու գոյության ապացուցման («ապացուցում» բառն այստեղ օգտագործում ենք վերապահորեն, որովհետև ինչպես իրավացիորեն նկատում է Պ. Ֆլորենսկին, աստվածային ճշմարտությունները, լինելով ըստինքյան աքսիոմատիկ, «ոչ թե ապացուցելի են, այլ՝ ցուցադրելի» **II. Флоренский**, Столп и утверждение истины, М., 1914, նույնքան բնութագրական է Tillich-ի միտքը. «Աստծու գոյության ապացուցումը նույնքան աթեիստական է, որքան և Նրա գոյության մերժումը» (**P. Tillich**, Systematic Theology, v. 1, Chicago, 1951, p. 237): Աստվածաբանության պատմության մեջ հայտնի են երեք գլխավոր սկզբունքներ. տիեզերաբանական (Աստված բոլոր պատճառների նախապատճառն է. Պլատոն, Արիստոտել, Լեյբնից, Վոլֆ. այս սկզբունքը առավելապես տարածված է արդի աստվածաբանության մեջ. հմմտ. **Q. Huonder**, Die Gottesbeweise. Geschichte und Schicksal-"Urban-Bächer", Bd. 106, S. 53), թելեոլոգիական (բնության բոլոր երևույթները հանդես են գալիս նպատակահարմար ներդաշնակությամբ, որի բացարձակ Ստեղծողը Աստված է. Սոկրատ, Պլատոն, ստոիկներ), գոյաբանական (մարդ արարածի գիտակցության մեջ ամրորեն նստած է կատարելագույն Էակի մասին ըմբռնումը, որի առկայությունն ինքնին ցույց է տալիս Աստծու գոյությունը. Օգոստինոս Երանելի, Ամսելմոս Քենթերբերցի), տե՛ս **Философ. энци.**, под. общ. ред. **И. Т. Фролова**, М., 1981, с. 142:

- 51* Համաձայն պարականոն մի վաղնջական գրույցի, Աստծու անունը տրվեց Երեմիային, որն այն արձանագրեց տապանակն իր մեջ ամփոփող վեմի վրա: Սակայն լուսավոր ամպը ծածկելով քողարկեց Աստծու անունը (տե՛ս «Ճաշոց», Բ տպ., Վաղարշապատ, 1872, էջ 540-541):
- 52* «Բացասական և դրական» անվանումներով հեղինակը նկատի ունի մի կողմից՝ անճառելի, ժխտական, ապոֆատիկ և մյուս կողմից՝ ճառելի, հաստատական=դրական, կատաֆատիկ աստվածաբանությունը, որոնք քրիստոնեական միջնադարի վարդապետական մտակառուցման երկու կարևորագույն եղանակներն են հայտորոշում: Սրանց մասին հանգամանալից տե՛ս **Վլ. Լոբսկոյի**, *Апофатическое Богословие в учении святого Дионисия Ареопагита, "Богословские труды"* сб. 26, М., 1985, с. 163-172, նույն հեղինակի *Августин учитель. Элементы отрицательного Богословия в мышлении Блаженного Августина*, ամբ, с. 173-180:
- 53* Աստծուն տեսնելու կարելիության և անկարելիության պարագան տեղիք է տվել աստվածաբանական տարրնթաց կարծիքների: Եթե Արևելքը (համաձին հայ և բյուզանդական աստվածաբանության) արձանագրում է Աստծու էությունը տեսնելու սկզբունքային անկարելիությունը (Գրիգոր Լուսավորիչ [Ագաթ. 209], Հովհան Ռակեբերան, Դիոնիսիոս Արիսպագացի), ապա Արևմուտքը (համաձին սքոլաստիկ աստվածաբանության) հակված է հնարավոր համարել Աստծուն տեսնելը (մասամբ) Թովմա Աքվինացի, լիովին՝ Գաբրիել Վասկես, Դիեգո Ռուիս դե Մոնտոյա. տե՛ս **Վլ. Լոբսկոյի**, *Предание отцов и схоластика, "Богословские труды"* сб. 18, М., 1978, с. 118-135:
- 54* Հովհաննես Պլուզ Երզնկացին հետևյալ կերպ է տարբերակում «Աստված» և «Տեր» անվանումները. «Արարիչը երկու գործությամբ է նախախնամում իր արարածներին՝ արարչական, բարեգործական գործությամբ, որով **Աստված** է անվանվում, իսկ արքունական և դատողական [գործությամբ] **Տեր** է անվանվում» (ՄՄ, ձեռ. 2173, թ. 183ա: Աստծու անվանումների և ստորոգությունների մասին տե՛ս **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք Հարցմանց, էջ 171-172):
- 55* Սաբելլյան գաղափարաբանությունն է ընկած մեր օրերում լայն տարածում գտած «Եհովայի վկաներ»-ի դավանաբանության հիմքում (տե՛ս և հմմտ. **Չարեհ եպս. Ազնաուրեան**, *Եհովայի վկաներու այլափոխումը Աստուածաշունչը, Անթիլիաս*, 1992, **Հ. Մաշտոց Դազարյան**, Խոսքին հավատարիմ. ճշմարտությունը Եհովայի վկաների մասին. Եր., 1999, **Սերժ** (պժմ՝ Տ. Ղևոնդ քահ.) **Մայիլյան**. Ժամանակակից աղանդները Հայաստանում, Ս. Էջմիածին. 2000, էջ 109-231):
- 56* Աստծու անձնավոր լինելու պարագան վերլուծված է. **Վլ. Լոբսկոյի**, *Догматическое Богословие, "Богословские труды"* сб. 8, с. 131-133:
- 57* Փիլոն Եբրայեցու այս միտքը քաղված է նրա «Յաղագս նախախնամութեան» երկից (տե՛ս Փիլոնի Եբրայեցույ Բանք երեք չեւ ի լոյս ընծայեալք, աշխատ. **Հ. Սկրտիչ վրդ. Ավգերեանց**, Վեճեսիկ, 1822, էջ 11):
- 58* Մամբրե Վերծանողի՝ Ա. Երրորդության անճանաչելիության մասին խոսող այս տողերը համերաշխվում են Ա. Գրիգոր Աստվածաբանի Երրորդաբանական հետևյալ խորհրդածության հետ. «Աստված՝ երեքը իրար միացած է. այս է միիշխանության բովանդակությունը: Չեմ հասցնում Մին ճանաչել, Երեքով եմ պայծատանում, չեմ հասցնում Երեքը բաժանել՝ դեպ Մինն եմ բարձրանում: Երբ երեքից մեկին եմ տեսնում, Նրանով իմանում եմ ամեն ինչ և լիարված եմ լինում դեմքով, և ավելին

փախչում է. չեմ կարող հասու լինել Նրա մեծությանը... Իսկ երբ Երեքի տեսությունը միասին եմ ընդունում, Մին եմ տեսնում որպես ջահ, և չեմ կարող զատորոշել կամ չափել միավորեալ լույսը» (տե՛ս Կնիք հաւատոյ, աշխատ. Կարապետ եպս.-ի, Ս. Էջմիածին, 1914, էջ 35 թրգմ. ըստ **Մ. քհ. Արամեան**, Երեք տիեզերական ժողովների դասագրքինը (աստուածաբանական ակնարկ), «Գանձասար», Ա, էջ 123):

59* Տե՛ս Նարեկ, Բան Լ, Դ, է:

60* Արարչագործական ծրագրի՝ կանխապես Աստծու կամքի մեջ լինելը աստվածաբանորեն վերլուծված է Եղիշեի կողմից: Իր «Արարածոց մեկնության» մեջ նա գրում է. «Աստված բնությանը բարի և անխազետ է. մղվեց բարիք անել Ադամին և Եվային: Նրա մեջ եղած անխազիտությունն իմացավ, թե ինչ է լինելու և Աստծու անխազիտությունը չկարողացավ արգելք լինել Աստծուն՝ բարի մղումով ստեղծել մարդուն և նրա օգնականին...»: Հեղինակի «Վասն հոգւոյ մարդկան» երկում դարձյալ կարողում ենք. «Եվ երբ կամեցավ՝ կամեցավ ու ինչ որ մտքում ուներ՝ գոյության կոչեց, որովհետև նրա բնական իմացությունը իմանալի բաների ստեղծողն է...». տե՛ս **Լ. Խաչիկյան**, Եղիշեի Արարածոց մեկնությունը, Եր., 1992, էջ 241, 265: Այս երկի մեկ այլ տարբերակում, որը վկայաբերված է Անանիա Սանահնեցու Մատթեի մեկնության Նախադրության մեջ, ասված է. «Արարչությունը մարմնացրեց անմարմին գիտությունը և [առարկայացնելով] կյանքի կոչեց զգալի տեսությունը, որպեսզի հայտնի դառնա իմաստությունը, որ ծածկված է Աստծու գիտության մեջ» («Գանձասար», Դ, էջ 240):

61* Կազմակերպված, «բարեգարդ» գյութին կանխող քստսի, «անդունդի վրա եղած խավարի» վերաբերյալ գաղափարը առկա է հին եգիպտական տիեզերաձագումնաբանական պատկերացումներում ևս. **Գ. Франкфорт. Г. А. Франкфорт, Дж. Уильсон, Т. Якобсон, В преддверии философии, М., 1984, с. 63:**

62* Այս հեղինակների բնագիտական հայացքների ընդհանուր մեկնաբանությունը տրված է *Философ. энци., т. 1, с. 342, т. 4, с. 342:*

63* Հմմտ. «Արբույն Եփրեմի Մատենագրությունը», հտ. Ա, Վեներտիկ, 1836, էջ 2, **Բարսեղ Կեսարացի**, Վեցարեալ, էջ 35-44:

64* Արարչագործության մասին ավանդագրույցների ամանությունը վեր է հանված հետևյալ աշխատություններում. **М. Ф. Ястребов, Соглашение библейского сказания о миротворении с научными данными и выводами естествознания, Киев, 1903: В. Н. Топоров, К реконструкции мифа о мировом яйце- "Труды по знаковым системам", Тарту, 1967, т. III, с. 81-89:**

65* Աստվածյան, համաստվածյան տեսությունների ընդհանուր բնութագիրը տրված է *Философ. энци., т. 1, с. 441-442, т. 4, с. 206-207:*

66* Դոուլիզմի մասին տե՛ս *Философ. энци., т. 2, с. 79-81:*

67* Այս հեղինակների գյութապաշտական ուսմունքի վերաբերյալ տե՛ս *Материалисты Древней Греции, М., 1956, Тит Лукреций Кар, О природе вещей, М., 1933:*

68* Այս մոտեցումը հետևանք է հին հրեական մտայնության այլամերժորեն աստվածակենտրոն ուղղվածության. Հմմտ. **Ch. Pearl, R. Brookes, A guide to Jewish Knowledge, L. 1973, p. 99, Философ. энци., т. 5, с. 199-200 (Теократия):**

69* Վկայությունը, ինչպես երևում է, քաղված է Եղիշեի Արարածոց մեկնության մի տարբերակից, դա է ցույց տալիս ներքոբերյալ համադրությունը.

Սերմն ամենայն կենդանեաց մարմնաւորաց ջուր է եւ զարուօթեամբ Աստուծոյ Հոգւոյն գոյանայ: «Եւ ասաց Աստուած. Եղիցի լոյս»: Այս առաջին բարբառ Աստուծոյ առանց շրթանց շարժելոյ եւ թարց լեզուի տատանելոյ, առանց ատամանց կափկափելոյ եւ թարց բարբառ արձակելոյ, զի ոչ եթէ գործիք եւ արասպահք բան է կարծել զԱստուծոյ, այլ մեզ ուսուցանելոյ վարի գիրս մերովս արիմակաւ: Եւ դու տես, զի նախ զ-«արարն» դնէ և ապա զ-«ասացն» ի ցոյցս գործոցն: Զի կամելով միայն զգործն կատարեաց»:

«Եվ ասաց Աստուած. Եղիցի լոյս եւ եղև լոյս: Եւ ետես Աստուած զլոյսն, զի բարի է...»: Այս առաջին բարբառ Աստուծոյ առանց շրթանց շարժելոյ եւ լեզուի տատանելոյ եւ արդոյ հնչելոյ եւ ատամանց ընդհարկանելոյ, զի ոչ գործիք եւ յարասպատ բան է կարծել զԱստուծոյ, այլ վասն զմեզ ուսուցանելոյ վարի մերովս արիմակաւ նախ զ-«արարն» դնելով ի ցոյցս գործոցն, եւ ապա զ-«ասացն»՝ զանաշխատն յայտ առնելով» (տե՛ս Լ. Խաչիկյան, «Եղիշէի «Արարածոց մեկնութիւնը», էջ 232 (Գ))

Ի դեպ, որոշակի է այս հաստատելի աղերսը ս. Բարսեղ Կեսարացոյ «Յաղագս Վեցարեայ արարչութեան» երկի հետ: Այն գալիս է լրացնելու արդեն նկատված ընդհանրությունների շարքը (**Բարսեղ Կեսարացի**, Յաղագս Վեցարեայ արարչութեան, աշխատ. Կիւմ Մուրադյանի, Եր., 1984, Առաջաբան, էջ ԺԶ-ԺԷ). «Բայց յորժամ լսես, թէ բարբառեցաւ Աստուած եւ խաւսեցաւ Արարիչն եւ ետ հրամանն հաստիչն, մի՛ կարծիցես, եթէ բարբառ էր, որ էլանէր յանդամոց յարա, եւ լեզու էր, որ բախէր ընդ գործիսն, որ կազմեալ են հանել զհնչիւն ձայնից եւ տան արտաբոյ զլուրն իրեանց: Զի Աստուծոյ ակնարկելովն մեծութեանն իրոյ կատարին կամք իւր յամենայնի, զոր եւ կամիցի առնել: Եվ վասն իմանալոյ այնոցիկ, որ գալոց են յուսումն վարդապետութեան, որ կարծեցուցանէ, թէ մարդկեղէն խաւսեցի բարբառով, եւ առնու զկերպարանս մարմնաւոր բանից՝ վասն մերոյ աւզտութեան» (էջ 56, տ. 3-12):

70* Միտքը առկա է Եփրեմ Ասորոյ Արարածոց մեկնության և Եզնիկ Կողբացոյ «Եղծ աղանդոցի» մեջ: Այս աղբյուրներից էլ ամենայն հավանականությամբ մտել է Թ՝ դ. հեղինակ Տիմոթեոս վարդապետի Արարածոց խմբագիր մեկնության մեջ (տե՛ս «Բանբեր Մատենադարանի», № 17):

71* Հոգու նախագոյության մասին ուսմունքը, որի հետևորդն է նաև Պլատոնը (Ֆեդոն, 80 a), սկզբունքորեն ժխտվում է Տերտուլիանոսի կողմից, ով անընդունելի է համարում նաև այն տեսակետը, թե հոգին արարվում է ծննդյան պահին (De testimonio anima. XXVI, XXVII) Տե՛ս "Богословские труды", сб. 25, с. 172: Նա հաստատում է, թե հոգին և մարմինը ստեղծվում են միաժամանակ: Հոգիների նախագոյությունն ընդունում էր նաև Որոզինեսը (185-253), ով ի հավելումն հաստատում էր, որ հոգիները մարմինների մեջ են ներմուծվում նախընթաց կյանքում ունեցած մեղքերի պատճառով (**De Princ.** 1, 7 և 3, 4, 8 և 4 **Comm. in Math.** t 15, և 35, in lohan. t 2 p. 25), տե՛ս Православное Догматическое Богословие. Сочинение Филорета Архиепископа Черниговского, ч. 1, Второе изд., Чернигов, 1865, с. 316, 317:

72* Վաղ շրջանի հայրերից ոմանք, սակայն, նյութականության ինչ-ինչ հատկություններ էին վերագրում հոգուն. օր. Տերտուլիանոսն իր «Հոգու մասին» աշխատության մեջ (գլ. 8), հենվելով հոգու հարաբերական մարմնականության և որոշ պարագա-

ներում տեսանելի դառնալու վերաբերյալ սուրբգրային տեղեկությունների վրա (Հայտն., Զ 9, Ղուկ. ԺԶ 23), ասում է, թե հոգին «իր տեսակի մեջ մարմին է» (corpus sui generis). "Богословские труды", сб. 25, с. 172:

- 73* Տե՛ս **Цицерон**, Трактаг "О дивинации", I 63,66 - **Цицерон**, Философские трактаты, М., 1985, с. 215-216:
- 74* Հոգու անմահության վերաբերյալ մանրամասն տե՛ս **Серафим (Роуз)**. Иеромонах, Душа после смерти. Современные "посмертные" опыты в свете учения Прово-славной церкви (Пер. с англ.), М., 1991:
- 75* Մարդուն տրված «փոքր աշխարհ» որակումը առկա է «Հերմեյա Եռամեծի առ Ասկ-դեպիոս Սահմանք» (տե՛ս «Բանբեր Մատենադարանի», № 3, էջ 299, տ. 1 [աշ-խատ. Հ. Մանանդյանի]), Գրիգոր Նյուսացու անվամբ հայտնի «Յաղագս կազմու-թեան մարդոյ» (ՆԲՀ, Ա, էջ 160), Դավիթ Անհաղթի «Սահմանք իմաստասիրու-թեան» երկերում (տե՛ս Դավիթ Անյաղթ, «Երկասիրութիւնք փիլիսոփայականք», աշխատ. Սեն Արևշատյանի, Եր., 1980, էջ 71):
- 76* Եբրայերենի համար տե՛ս The Hebrew-English Old Testament from the Bagster Polyglot Bible, L., 1971: Ի դեպ, Ա. Տեր-Միքելյանն իր Die armenische Kirche in ihren Beziehungen zur Byzantinischen (Leipzig, 1892, S. 35) աշխատության մեջ այն միտքն է առաջադրում, թե հայերենը անմիջաբար կապված է եբրայեցերեն Աստվածաշն-չի հետ: Այս տեսակետը ժխտվել է F. Macler-ի (Les traducteurs arméniens ont-il connu et utilisé l'hébreu ?), «Հանդես ամսօրեայ», 1927, էջ 609-616) և Եղիշե Արք. Գուրյանի (Մեր թարգմանիչներուն կարծեցյալ եբրայագիտությունը, «Սիոն», 1929, էջ 63-64, 116-119, 152-154) կողմից:
- 77* Մարդուն տրված անձնիշխանական մենաշնորհը ժխտվում է Օգոստինոս Երանե-լու, Մարտին Լյութերի, Ժան Կալվինի և Արևմտքի աստվածաբանական մտքի այլ ներկայացուցիչների կողմից: Նրանք պնդում են ճիշտ հակառակը. մարդը զուրկ է ընտրելու անձնիշխան իրավունքից և գտնվում է Աստծու լիակատար գեր-իշխանության տակ: Այս մասին տե՛ս. Творение Блаженного Августина, ч. 3, Киев, 1906, с. 258. և շար: **Мартин Лютер**, О рабстве воли. (Эразм Роттердам-ский, Философские произведения, М., 1986, с. 290-545), **J. Calvin**, Institution de la religion chrestienne, P., 1911:
- 78* Եզնիկ Կողբացու անվամբ հայտնի խրատներից է (տե՛ս Եղծ աղանդոց, թրգմ. նե-րած. և ծանոթ. Ա. Ա. Աբրահամյանի, Եր., 1970, էջ 183):
- 79* Չարի ինքնակա գոյությունն առհասարակ ժխտվում է հայրախոսական մատենագ-րության մեջ. այսպես Մեթոդիոս Պատարացին († 311/2) նկատում է. «Ոչինչ չար չէ բնությանը, բայց կիրառման ձևով չարը դառնում է չար... Սակայն չարիքը աշխարհ եկավ կամքի միջոցով: Դա բնությունն չէ, այլ՝ վիճակ» (տե՛ս **Օ. П. Флоренский**, Столп и утверждение истины, с. 263): Չարիքի կամ մեղքի ինքնակա անգոյութ-յան մասին է խոսում նաև Աթանաս Ալեքսանդրացին. «Ոգին, գիտակցելով իր ա-զատությունն, իր մեջ ընդունակություն է տեսնում կիրարկելու մարմնավոր անդամ-ները այս կամ այն կերպ՝ և՛ ըստ գոյության, և՛ ըստ անգոյության, գոյը բարիք է, իսկ անգոյը՝ չարիք: Ես գոյն անվանում եմ բարիք, քանզի նա օրինակներ ունի Աստծու գոյի մեջ, իսկ անգոյը անվանում եմ չարիք, քանզի անգոյը ստեղծվում է մարդու խորհուրդներով» (նույն տեղում, с. 693): Բարսեղ Կեսարացին նույնպես արձանագրում է, որ չարիքը բնության մեջ ինքնին բացակայելով, սուկ մարդկային

- կամքի ծնունդ է (տե՛ս վեցարեայ, էջ 48-49 [Ճառ. Բ]): Գրիգոր Նյուսացին իր «Ժողովրդի մեկնության» մեջ ասում է. «Ուրեմն, չարությունը դուրս է Աստծուց, քանզի չարության բնույթը ինքնին ոչինչ է, այլ գոյանում է բարու բացակայության հետևանքով...» (ՄՄ, ձեռ. 436, թ. 62բ-63ա): Հաճախապատում ճատերում կարդում ենք. «Բնությանը ինքնակա եղած չարը չար չէ և ոչ բարին՝ բարի, այլ (ադամորդին) իր մտքում ունի՝ լինել բարի կամ չար...» (էջ 52): Մի ուրիշ տեղ դարձյալ կարդում ենք. «Որովհետև բոլոր արարածները Բարերարից բարի ստեղծվեցին և իրենց հոժար մտքով չար եղան» (էջ 228):
- 80* Սատանան այս ամուսնով է կոչվում Խորենացու Հովհաննիսյանց ճառում, Հովհան Օձնեցու «Ընդդեմ պաղիկեանց», Գրիգոր Արշարունու «Մեկնություն ընթերցումածոյ» երկերում և այլուր («Նոր Բառգիրք Հայկազեան լեզուի», Բ, էջ 720):
- 81* Միջնադարի քրիստոնեական մատենագրության մեջ Նեոի վերաբերյալ շրջանառության մեջ են եղել հետևյալ բնագրերը. «Ագաթոնի անյաղթ փիլիսոփայի ասացեալ վասն նեոին գալստեան» (ՄՄ, ձեռ. 8507, թ. 200ա-214բ), «Պատմություն վասն Նեոին ծննդեան, սննդեան, եւ չար գործոցն... ասացեալ Ագաթանգեղի սուրբ եւ անյաղթ փիլիսոփայի» (ՄՄ, ձեռ. 6961, թ. 62ա-91բ), «Հիպոթիտեայ Բոսորացոյ վասն կատարածի աշխարհիս», (ՄՄ, ձեռ. 2330, թ. 195բ-203ա), «Մեթոդիոսի Պատարացոյ Տեսիլ Յաղագս անցելոյն, ներկայիս եւ ասպտնեացն, ասացումս յԱստուածաշունչ գրոց...» (ՄՄ, ձեռ. 1487, թ. 18բ-26ա), տե՛ս նաև *Мощи народов мира*, т. 1, М., 1991, с. 85-87, նաև՝ «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, Երևան, 2002, էջ 774-775:
- 82* Աղանդի հիմնադիրը Մանին է (215/16-276), ըստ որի գնաստիկյան ուսմունքի, աշխարհի նախնական սկզբունքները լույսն ու խավարն են: Սրանք ոչ թե հոգևոր ուժերի պատկերներ են, այլ նյութական նախատարրեր: Լույսի աշխարհը գտնվում է լույսի թագավորի տիրապետության տակ: Այդ նախնական լույսը՝ Աստված, Իր էությանը միանգամայն հոգևոր է: Խավարի թագավորությունից ծնվում է աստանան, որը հակառակվում է լույսի թագավորությանը: Մանիքեական դուալիզմի մասին ընդարձակ տեղեկություններ են բերված հետևյալ սկզբնաղբյուրում. *Acta Archelai*, ed. CH. H. Beeson, Lpz., 1906, տե՛ս նաև՝ **Երվ. Տեր-Մինասյան**, Միջնադարյան աղանդների ծագման և զարգացման պատմությունից, Եր., 1968, էջ 91-106:
- 83* Հակառակ աստվածային նախասահմանվածության մասին խոսող Օգոստինոս Երանելու (354-430) վարդապետության՝ Պելագիոսը (360-418) սովորեցնում էր, որ մարդու հոգին փրկվում է ի հատուցումն երկրավոր բարի գործերի: Բացարձակեցնելով ազատ ընտրության, կամքի դերը՝ Պելագիոսը գտնում էր, որ մարդկային կամքը բոլորովին կաաված չէ ո՛չ ադամական մեղքի և ո՛չ էլ աստվածային շնորհի հետ: Նա բոլորովին չէր ժխտում շնորհի նշանակությունը, այլ նրանում տեսնում էր լոկ աստվածային օժանդակություն, բայց ոչ երբեք փրկության միակ միջոց (հմմտ. *Пелагий, Послание к Деметриаде* տե՛ս *Эразм Роттердамский, Философские произведения*, М., 1986, с. 594-635 (տե՛ս Երկրորդ մաս, ծնթ. 38*):
- 84* Տե՛ս **Գիրք քրթոց**, Թիֆլիզ, 1901, էջ 386-387:
- 85* Այս կապակցությանը բնութագրական են ԺԱ դ. նշանավոր մատենագիր Անանիա Սանահնեցու՝ Մատթեոսի Ավետարանի մեկնության հետևյալ տողերը. «Թեպետ Աստված հանդուրժեց չարի զարգացումը [մարդու մեջ՝ այդ արեց], որպեսզի լրա-

նա մեղքերի քանակը, որ սերմանվեց օձից, և հետո ընդունի դատապարտության հատուցումը, և թեպետ առաջին մարդ Ադամը հող դարձավ, սակայն անսպակա-
նության խնորը անթեղված կար նույն զանգվածի մեջ, որպեսզի հասպաղելով եր-
կար ժամանակի ընթացքում այդ զանգվածն իր նման դարձնի և կատարի կյանքի
նորոգությունը» (տե՛ս «Գանձասար», Դ, էջ 231-232):

86* Տե՛ս ծնթ. 76*:

87* Օրինակ՝ բուդդայականն իր խորհրդապաշտական ուղու վերջում իրեն ոչ թե մարդ,
այլ Աստված է գիտակցում. «Ես Բրահման եմ, ես Աստված եմ, ես Ծջմարտությունն
եմ, փառք ինձ, ես վեր եմ բոլոր իրերից: Ես Դու եմ և Դու ես եմ», ասում է նա, Գ.
Օլդենբերգ, Будда, его жизнь, учение и община, пер. П. Николаева, М., 1890, с.
38, հղումն ըստ **П. Минин**, Главные направления Древнецерковной мистики,
"Богословский вестник", Сергиев-Посад, 1911-1914:

88* Ակնարկում է հեթանոս հույների դավանած «Անձանոթ Աստծուն» (Գործք. ԺԷ՝ 23):

Երկրորդ մասը

1* Ի դեպ, Գրիգոր Արշարունու անունով վկայաբերված երկը՝ «Վասն Քառասնորդաց
պահոց», որը ս. Կյուրեղ Երուսաղեմցու «Կոչումն ընծայութեան» աշխատության այ-
լաբանական եղանակով շարադրված լուծմունքն է (հրատարակվել է իբրև հավել-
ված վերջինիս. տպ. Կ. Պոլիս, 1727), ըստ Ն. արք. Պողոսյանի՝ «յօրինուած է մօտա-
տրապէս ԺԳ դարուն», մեզ տակավին անհայտ մի հեղինակի կողմից («Հայ գրող-
ներ», Երուսաղեմ, 1971, էջ 104):

2* Հայ միջնադարի քրիստոնեական գրականության մեջ Տիրոջ աստվածային և մարդ-
կային բնության հարաբերակցությունը ցույց տալու նպատակով լայնորեն օգտա-
գործվող մի համեմատություն էր սա, որը քաղված է ս. Բարսեղ Կեսարացու, Դիո-
նիսիոս Արիսպագացու և այլոց երկերից (այս մասին ընդարձակ տեղեկություններ
տե՛ս «Գանձասար», Բ, էջ 218, ծնթ. 66աբ):

3* Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. 8132, թ. 79բ-90բ:

4* Ի դեպ, եբիոնյան մոլորության մասին հիշատակվում է Մովսես Երզնկացու «Ընդդի-
մադրութիւն սակս ջրոյն խառնման ի սուրբ խորհուրդն ի թուին Հայոց ՉԾԸ»
թղթում, ուր դավանական հակառակորդի շուրթերով ասվում է, թե «եբիոնեանքն
մարդ սրբացեալ ասեն զԲրիստոս եւ ոչ Աստուած եւ մարդ, եւ յայն սակս ջրով
միայն պատարագին...», իսկ «Հերձուածողք երեւելիք այսչափ են եւ այսքիկ, զոր
սերմանեաց աստանայ ի մարդիկ» բնագրում ասվում է, թե սրանք «զջուր որպէս
զԱստուած պատուեն» (տե՛ս **Եզնիկ արք. Պետրոսյան**, Մովսես Երզնկացու «Ընդ-
դիմադրութիւն սակս ջրոյն խառնման...» թողթը, «Էջմիածին», 1974, Թ, էջ 37: **Գա-
լուստ Տեր-Սկրտչյան**, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Գիրք Բ, Ս. Էջմիա-
ծին, 1998, էջ 19 (ՀԷ):

5* Մանիքեցիների և ապոդիմարյանների երկութաբանական հայացքների վերաբերյալ
այս միտքը առկա է ս. Ներսես Ծնորհալու՝ ասորական Միջագետքի Ամայք նա-
հանգի Թլկուրան ավանի Առյուծ իշխանի խնդրանքով գրված հորդորական
թղթում («Ընդհանրական թուղթք...», Ս. Էջմիածին, 1865, էջ 333-400, տե՛ս **Երվ.**

Տեր-Մինասյան, Միջնադարյան աղանդների ծագման և զարգացման պատմություն-
նից, էջ 185):

- 6* Քաղված է Հաճախապատում, էջ 18-19:
- 7* Քաղված է Մամբրե Վերծանողի «Ի մեծի ատր գալստեան Տեառն մերոյ Յիսուսի
Քրիստոսի յԵրուսաղէմ» ճառից («Կորիննի վարդապետի, Մամբրէի Վերծանողի,
Դաւթի Անյաղթի Մատենագրութիւնք», Վեճեսիկ, 1833, էջ 81):
- 8* Տե՛ս «Կորիննի վարդապետի, Մամբրէի Վերծանողի...» համապատասխանաբար էջ
80, 92:
- 9* Քրիստոնէա միատիկների պատմական ըմբռումների հանգամանակից վերլուծությու-
նը տրված է **Ո. Մանուկ**, նշվ. աշխ.:
- 10* Քրիստոսի «աստվածամարդ» (Θεάνθρωπος) բնորոշումն առաջին անգամ տվել է
Որոգիները († 253) (**Եզրնիկ Ծ. վրդ.**, Հայրաբանություն, Ա, Ա. Էջմիածին, 1996, էջ
151):
- 11* Տե՛ս Գիրք թղթոց, էջ 457:
- 12* Տե՛ս Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, աշխատ. Կ. Կոստանեան, Ալեքսանդրապոլ,
1910, էջ 119:
- 13* Սա տեսական վերարծարծումն է հայրախոսական մատենագրության մեջ (Աթա-
նաս Ալեքսանդրացի, Կյուրեղ Երուսաղէմացի, Գրիգոր Աստվածաբան) լայնորեն
տարածված Աստծու մարդացման և աղամորդու աստվածացման վերաբերյալ ար-
տաճախակցած գաղափարի (տե՛ս «Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի», Ա, Վեճե-
տիկ, 1836, էջ 327 («Աստուածանամ»), հմմտ. **И. В. Попов**, Идея обожения в
Древневосточной церкви- "Вопросы философии и психологии", кн. 97, с. 165-
213: **Г. Флоровский**, Восточные отцы IV века, Париж, 1931, с. 36):
- 14* Ընդարձակ Հավատամքը, որ առկա է Ժամագիրք, Մաշտոց և Խորհրդատետր ծի-
սանատյաններում, դավանաբանական մանրակրկիտ ծանոթագրություններով
հրատարակված է «Հրահանգ քրիստոնեական հաւատոյ ըստ Ուղղափառ դավա-
նութեան Եկեղեցոյ Հայաստանեայց», էջ ԻԷ-ԽԸ:
- 15* Վկայաբերված հատվածը, սակայն, բացակայում է հղված բնագրում. «Արարատ»,
1892, էջ 1097-1099:
- 16* Տե՛ս Գիրք թղթոց, էջ 529:
- 17* Քաղված է «Խոստովանութիւն ճշմարիտ հաւատոյ ուղղափառաց» դավանաբանա-
կան միավորից (տե՛ս **Կիրակոս Գանձակեցի**, Պատմութիւն հայոց, աշխատ. Կ. Մե-
լիք-Օհանջանյանի, Եր., 1961, էջ 335, տ 6-9):
- 18* Միակամության (Տիրոջ մեջ մեկ կամքի) վարդապետությունը կենտրոնական տեղ է
զբաղեցնում Է դարի դավանաբանական տարածություններում: Արաբական
սպառնալիքի պայմաններում կայսրության ներքաղաքական անդորրը խստիանոյ
քրիստոսաբանական վեճերը հանդարտեցնելու նպատակով 638թ. Հերակլ կայսրը
հրապարակում է Կ. Պոլսի Սերգիոս պատրիարքի (610-638) ջանքերով շարադր-
ված Ekthesis անունով հրովարտակը, որը կայսրության բոլոր հպատակ ժողովուրդ-
ներին պարտավորեցնում էր ընդունել «ի Քրիստոս» աստվածային եւ մարդկային
«երկու բնութիւնք», բայց մեկ կամք կամ մեկ Thelema բանաձևը: Սակայն միակա-
մության վարդապետությունը հաջողություն չի ունենում և շուտով դատապարտ-
վում է Կ. Պոլսի 6-րդ «տիեզերաժողովի» կողմից (տե՛ս **Աբել վրդ. Օղլուզեան**, Հայ

Եկեղեցու դիրքը քրիստոնեական ընդհանուր Եկեղեցու մեջ. ծիսական, դասանական տարբերություններ եւ մամուլություններ, «Գանձասար», Ե, էջ 74-77):

- 19* Տե՛ս հրատ. «Գանձասար», Ա, էջ 204-236, Բ, էջ 168-218, Գ, էջ 174-215:
- 20* Ի շարս այլոց Ս. Խաչը բարձրորեն պանծացվում է ս. Հովհանն Ոսկեբերանի կողմից. «Վասն զի Խաչին վերստին բացաւ դուռն դրախտին, ծառն կենաց մեզ տուաւ: Խաչին դէք փախստականք եղեն, հրեշտակք լերկիր ծառայեցան: Խաչին մեհեանք կործանեցան, Կաթողիկէ Եկեղեցի պայծառացաւ, սեղան հաւատոյ կանգնեցաւ, սուրբ պատարագք արհմեցան, մկրտութիւնք կնքեցան... Խաչին ճգնատրք ժովկալեցին, միայնակեացք պահպանեցան, ախտացեալք բժշկեցան, մեղուցեալք առին զթողութիւն. մեռեալք ընկալան զհանդիպումն յուսոյ յարութեան, ըստ բանի Տեառն...» (տե՛ս Յայսմատրք, Կ. Պոլիս, 1834, էջ 145):
- 21* Տե՛ս **Խոսրով Անճևացի**, Մեկնութ. Ժամակարգութեան, Կ. Պոլիս, 1840, էջ 105: Ի դէպ, այս վկայությունը քաղված է ս. Գրիգոր Աստվածաբանի «Ի Ծնունդ Քրիստոսի» ճառից (ՄՄ, ձեռ. 2600, թ. 6ա, 948, թ. 183բ):
- 22* Նկատի ունի «Տոլեդոս Իեշու» երկը, որը հետագայում է ներմուծվել Թալմուդ (տե՛ս Еврейская энциклопедия, под общей ред. д-ра Л. Каценелсона, т. XIV, с. 722):
- 23* Մարալի և նրա երկի մասին հանգամանալից տե՛ս **F. Schulthes**, Der Brief des Marabar Sarapion. Ein Beitrag zur Geshichte der Syrischen Literatur - "Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft", Leipzig, 1897, Bd. 51. հղումն ըստ **С. С. Аверинцев**, Стоическая житейская мудрость глазами образованного сирийца предхристианской эпохи (Увещательное послание Мары бар Сарапiona к сыну) - "Античная культура и современная наука" М., 1985, с. 67-75:
- 24* Քրիստոսի պատմականությունը փաստող վկայություններ մեկտեղված են հետևյալ աշխատություններում. "Богословская энциклопедия", т. 7, СПб. 1906, с. 356-378, **Г. М. Лившиц**, Очерки историографии Библии и раннего христианства, Минск, 1970, **М. К. Трофимова**, К методике изучения источников по истории раннего христианства – "Вестник Древней Истории", 1970, № 1, Неоспоримые свидетельства, (Исторические свидетельства, факты, документы христианства), Сост. Джон Мак-Дауелл, пер. с англ. А. Татаринова М., 1990: Ի դէպ, հակաքրիստոնյա հեղինակների վկայությունները (բացառությամբ **Lociani**, de morte Peregrini, 13) մեզ հասել են միջնորդավորված, այլ աղբյուրների միջոցով. այսպես, Կելսոսի հաղորդած տեղեկությունը հասել է Ռոդոփնեսի Contr. Cels. երկի (PG. t. 11) միջոցով, իսկ Պորփյուրի տեղեկությունը, որը գետեղված է եղել նրա «Ընդդէմ քրիստոնյաների» երկում (270թ.) և այստեղից անցել այդ երկի դեմ գրված Մեթոդիոս Պատարացու «Հակաճատության» մեջ (որը նույնպես մեզ չի հասել), հիշատակվում է Հերոնիմոս Երանելու երկերում (De viris illis. 83, Epist. 48, 13, 70, 3, Comment in Danielelem, Praef. 12, 13, Adv. Rufinum 2, 13.):
- 25* Այդ մասին տե՛ս **А. М. Иванов-Платонов**, Ересы и расколы первых трех веков христианства, М., 1877, **В. Плотников**, История христианского просвещения в его отношении к древней греко-римской образованности. Период Первый. от начала христианства до Константина Великого, Казань, 1885, **А. А. Спасский**, Эллинизм и христианство: история литературно-религиозной полемики между эллинизмом и христианством за раннейший период христианской истории (150-254), Сергиев-Посад, 1913:

- 26* Այդ աղանդի մասին հանգամանակից տե՛ս **Երվ. Տեր-Սինասյան**, *Ազվ. աշխ.*, էջ 46-54:
- 27* Արիոսի ուսմունքը, որն իր ակունքներով կապված էր Փիլոն Եբրայեցու աստվածաբանության ու Որոզինեսի երրորդական աստիճանաբանության հետ (սուբորդինացիա), գլխավորաբար արդյունք էր մովսիսական միաստվածականության բացարձակացման. այս մասին հանգամանակից տե՛ս **Г. В. Флоровский**, *Восточные отцы IV века*, с. 8-17:
- 28* Կյուրեղյան Ազգայնագրի տե՛ս Կիրեղ Ալեքսանդրացի, Գիրք Պարապմանց եւ լուծմունք, Կ. Պոլիս, 1717, էջ 472: Տիրամայրը Աստվածածին է անվանվում Որոզինեսի (Սոկրատ. VIII. գլ. 32), Դիոնիսիոս Ալեքսանդրացու (Թուղթ առ Պող. Սամոս.), Ալեքսանդր Ալեքսանդրացու (Թեոդորետոս, Պատմութ. Եկեղեց. 1. գլ. 4), ս. Աթանասի (Contr. Arrian. orat. 3 n. 29) կողմից (տե՛ս **Филарет**, *Ազվ. աշխ.*, փ. II, ր. 93):
- 29* Նեստորի քրիստոսաբանական հայացքների մանրակրկիտ քննությունը տե՛ս **Ալոյիս Գրիվմայեր**, Քաղկեդոնի ժողովը. ընդհարման մի վերլուծություն, «Գանձասար», Զ, էջ 33-35 (ուր, սակայն, երևութական հակասությունների արձանագրումով ցույց է տրվում Նեստորի և Կյուրեղ Ալեքսանդրացու քրիստոսաբանական հայացքների իրական ընդհանրությունը), **Մեսրոպ քհ. Արամեան**, Երեք տիեզերական ժողովների դավանությունը (աստուածաբանական ակնարկ), «Գանձասար», Ա, էջ 130-139:
- 30* Հակոբիկները կամ Դիոսկորյանները (առաջացել է հիմնադրի՝ Հակոբ Բարադայի կամ Ծանծաղոսի անունից) Ասորի միաբնակ Եկեղեցու հետևորդներ են, որոնք առաջնորդվել են Սևերոս Անտիոքացու վարդապետությամբ, ըստ որի՝ Քրիստոսի մարմինը միմեջ Լարությունը եղել է ապականացու, Լարությունից հետո միայն դարձել անապական: Այս վարդապետությունը դատապարտվեց Հայ Եկեղեցու կողմից Մանգլիկերտի 726թ. ժողովում (տե՛ս **Գ. վրդ. Յովսեփեան**, Խոսրովիկ Թարգմանիչ, Վաղարշապատ, 1899, Ներածութիւն, էջ 77-79, **Մ. քհն. Արամեան**, Հայ Եկեղեցու քրիստոսաբանական մտքի ուրուագծեր (Դ-Ը դդ.), «Գանձասար», Բ, էջ 106-108):
- 31* Ջուլյաներիկ՝ գյուղաքաղաք, ավան Վանա լճի մոտ, Տիգրիսի ափին՝ այժմ բնակեցված քրդերով:
- 32* Լեո (Լևոն) Ա (Մեծն) Հոռմի պապ (440-461), որի քրիստոսաբանական հրահանգները («Սկզբնագիրք տոմարին սրբոյն Լեոնի եւ սահմանադրութիւն սուրբ ժողովոյն Քաղկեդոնի՝ աշխատ. յաշակերտաց մեծին Մխիթարայ աբբափոր» Վեներտիկ, 1805) կարևոր դեր են կատարել Քաղկեդոնի ժողովում: Լեոնյան տոմարի ամփոփ բնութագիրը տե՛ս **Մ. Արք. Օրմանեան**, Տեղիք Աստուածաբանութեան, էջ 164 (և 181):
- 33* Նկատի ունի Սահակ Մոռուս վարդապետի (ԹԴ) Աշանավոր թուղթը (Գիրք թղթոց, էջ 524-539) և Ստեփանոս Օրբելյանի (ԺԳ-ԺԴ դ.) «Հակաճառութիւն ընդդէմ երկաբնակաց» երկը (Կ. Պոլիս, 1756):
- 34* Տե՛ս Քննական բնագիրը աշխատասիրությամբ **Մ. Արք. Մուքաֆեանի**, «Ծողակաթ», Եկեղեցական, մշակութային, բանասիրական հանդես, 1995, Ստանպոլ, էջ 162-164:
- 35* Քաղված է Վարդան Այգեկցու (1205) «Գիրք հաստատութեան եւ Արմատ հաւատոյ», երկից. քննակ. բնագ. կազմեց Ծ. քհ. Հայրապետյանը, Եր., 1998, էջ 206:

- 36* Աշխարհաբարձ ըստ՝ «Եղիշեի Վարդանանց պատմությունը», թրգմ. և ծանոթ. պրոֆ. դոկտ. Երվ. Տեր-Մինասյանի, Եր., 1958, էջ 39-40:
- 37* Տե՛ս Յայսմատուրք, 1834, Ա., էջ 272, Բ, էջ 133:
- 38* Նկատի ունի Պելագիոսի հերձվածը, համաձայն որի՝ ադամական մեղքը չի տարածվում մարդկային ցեղի վրա: Ժխտելով նախասահմանվածության գաղափարը՝ նա պնդում էր, որ յուրաքանչյուր ոք կարող է սեփական կամքի ճիշտ գործադրումով և առաքինի վարքով արժանի դառնալ աստվածային շնորհին: Այսու, ըստ Պելագիոսի, Աստծու Բանը մարմնավորվել, մարդացել է Ադամի նախամեղսական բնությունից (տե՛ս Առաջին մաս, ծմթ. 84*):
- 39* Իր մոր՝ Աննայի արգանդում ադամական՝ ժառանգական մեղքից Մարիամի զերծ լինելու մասին պատկան հռչակագիրն ամենայն իրավամբ այն օրերի աստվածաբանական գրականության մեջ որակվում է «քմահաճ հանդգնություն»: Այն դատապարտվել է ժամանակի կարդինալներ Լամբրոսկիների և Գարնժերի կողմից (**Филарет**, նշվ. աշխ. Ց. II, ր. 96-97):
- 40* Նշված թվականի «Արարատում» առհասարակ բացակայում է Գրիգոր Վկայասերի անունով որևէ երկ (տե՛ս «Արարատ». Պաշտոնական ամսագիր հայրապետական Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, 1868-1919, Մատենագիտություն, Էջմիածին, 1970):
- 41* Նկատի ունի Խոսրովիկ Թարգմանչի և Հովհաննես Սարկավագի դավանաբանական աշխատությունները (տե՛ս **Գ. վրդ. Յովսէփեան**, Խոսրովիկ Թարգմանչի, Վաղարշապատ, 1899, **Մ. քին. Արամեան**, Յովհաննես Սարկավագի «Յաղագս նշանակի հաւատոյ Նիկիականն ՅժԸ-իցն» ժողովածուն, «Գանձասար», 2, էջ 278-297):
- 42* Մխիթար Գոշի անունով հիշատակված այս երկը («Յաղագս միութեան բնութեան եւ ներգործութեան կրից մարդացելոյ Բանին Աստուծոյ Տեառն Յիսուսի Քրիստոսի ուղղափառ դաւանութեամբ ըստ սրբոց հարցն աւանդից») իրականում պատկանում է ԺԳ-ԺԴ դդ. դավանաբանական հեղինակ Մխիթար Սասնեցուն (1260՝-1337) (տե՛ս Մխիթար Սասնեցոց Շառք Աստուածաբանականք, աշխատ. Պ. Քառուի, Լուէին, 1993, էջ 32-45): Ի դեպ, համանուն լինելու պատճառով տեղ գտած այս շփոթ վերագրումը առկա է Մխիթար Սասնեցու երեք տարբեր ճառերն ընդօրինակող գրչի հիշատակարանում (ՄՄ, ձեռ. 3276, թ. 44ա): Այս մասին տե՛ս Պ. Մուրադյանի գրախոս., «Ծողակաթ», 1995, էջ 201:
- 43* Հայ Եկեղեցու որդեգրած քրիստոսաբանական դիրքորոշման վերաբերյալ ընդհանուր ակնարկ տե՛ս. Եզնիկ Ծ. վրդ. Պետրոսյան, Հայ Եկեղեցու քրիստոսաբանությունը, Ս. Էջմիածին, 1995:
- 44* Քաղված է «Յովհաննու Իմաստափրի Հայոց Կաթողիկոսի Խոստովանութիւն անշարժ յուսոյ մարմնանալոյ Բանին Քրիստոսի, եւ ընդդէմ դաւանողաց գմի Քրիստոս լերկուս բնութիւնս» երկից (հրատ. Կարապետ վրդ., Վաղարշապատ, 1896, էջ 2-3, 10, 18), որը, Եղիշե արք. Դուրյանի կարծիքով, հաստատորեն չի պատկանում Օձնեցու գրչին (Նախատարերք, 1915, էջ 93):

Երրորդ մասը

- 1* Այս կապակցությամբ բնութագրական է Եղիշեի հետևյալ միտքը. «Հայր մեր»-ի մեկնության մեջ նա գրում է. «Մեծ է այս պարզևը մարդկանց տրված բոլոր պարզևներից առավել՝ Աստծուն՝ Հայր լինել մարդկանց: Այս ասելու իշխանությունը չունեն հրեշտակները, թեպետ հզոր են և հոգևոր, [սակայն] սպասավորներ են և ոչ՝ որդիներ: Ո՛վ մարդ, զգուշացիր քո անձի համար, [տես թե] ինչպիսի պատուով մեծարվեցիր՝ մինչև իսկ Աստծուն քեզ Հայր անվանելու իշխանություն ստացար. ուստի, այս բանը ևս խորհիր, որ Հոր պատվի համաձայն նաև քեզ պահես, որպեսզի վերիններն ու ստորիններն իմանան, թե արդարև Աստծու որդի ես» (Եղիշե, էջ 200, ըստ աշխարհ. թրգմ. (Խ. Գրիգորյան) «Գանձասար», Գ, էջ 249):
- 2* Սուրբ Հոգու նաև Որդուց բխելու վերաբերյալ վարդապետությունը (Filioque), որից միշտ խորշել են Արևելյան Եկեղեցիները, առաջին անգամ պաշտոնապես սահմանակարգվել է Իսպանիայի Տոլեդո քաղաքում 689թ. տեղի ունեցած ժողովում: Filioque-ի վարդապետությունը Կաթոլիկ Եկեղեցին ընդունել է Ժ դարից հետո: Ինչպես երևում է՝ «Եւ յՈրդույ» հավելվածը առաջին անգամ ընթերցվել է Ֆլորենցիայի 1438թ. ժողովում. Лебедев, Очерки внутренней истории Византийско-Восточной церкви в IX, X и XI веках, М., 1902, с. 320: «Ֆիլիոքվե»-ի մասին մանրամասն տե՛ս **В. Болотов, К вопросу о Filioque, СПб. 1914:**
- 3* Ծարականներում առկա Ա. Հոգու աստվածաբանության մասին տե՛ս Դրվագներ, էջ 222-226:
- 4* Տե՛ս Նարեկ, Բան ՀԵ, ԺԵ:
- 5*-6* Տե՛ս Կանոնագիրք, Ա, էջ 387 տ. 2-4:
- 7* Տե՛ս Նարեկ, Բան ՀԵ:
- 8* Կանոնագիրք, Ա, էջ 412, տ. 1-8:
- 9* Քաղված է՝ Աւձնեցի, 134:
- 10* Կանոնագիրք, Ա, էջ 388, տ. 2-10:
- 11* Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, Ա, էջ 425: Սահակի տեսիլքը (Ղազար Փարպեցի, Պատմություն հայոց, աշխ. Գ. Տեր-Մկրտչյան, Ստ. Մալխասյան, Տփղիս 1904. էջ 29-31) հիշվում է նաև Հովհան Մայրազունեցու «Վերլուծությունը Կաթողիկե Եկեղեցույ» ճառում («Սիոն» 1967, էջ 70-75) (այս մասին մանրամասն տե՛ս Հ. Քյոսեյան, Բանասիրական Մշտում, «Լրաբեր» հաս. գիտ. 1980, № 4, էջ 88-91):
- 12* Քաղված է Եսայի Նչեցու «Թուղթ վասն կարգաց Եկեղեցույ եւ ժամուց» երկից. ՄՄ, ձեռ. 5154, թ. 259բ (տե՛ս **Ս. քհ. Պետրոսյան**, Եսայի Նչեցու թղթերը, «Էջմիածին», 1985, № ԺԱ-ԺԲ, էջ 97):
- 13* Տե՛ս Կանոնագիրք, Ա, էջ 390-391:
- 14* Տե՛ս Աւձնեցի, էջ 132:
- 15* Քաղված է. Ագաթ., և 748:
- 16* Կանոնագիրք, Ա, էջ 390:
- 17* Հայ Եկեղեցու՝ այլ Եկեղեցիների հանդեպ որդեգրած հանդուրժողական, լայնախոհ վերաբերմունքի մասին հանգամանալից տե՛ս **Հ. Ս. Անասյան**, Վարդան Այգեկցիի իր նորահայտ երկերի լույսի տակ, «Բազմավեպ», 1968, էջ 273-277, նույնի՝ Վար-

դան Ալգեկցին, որպես համերաշխության գաղափարախոս, «Էջմիածին», 1969, № Է-Ը, էջ 56-58, **Պ. Մուրադյան**, Դավանական հանդուրժողականության և ազգամիջյան համերաշխության գաղափարը ԺԲ-ԺԳ դարերի Հայաստանում, «Գանձասար», Դ, էջ 95-108:

- 18* Հայ Առաքելական Եկեղեցու որդեգրած Էկումենիկ շարժման ներկա պայմաններում չափազանց անվերապահ է հնչում այս միտքը:
- 19* Ի դեպ, հոգևոր զինվորության, հավատարմության գաղափարը հայրախոսական մշակութաբանության կարևորագույն պահերից մեկն է դրսևորում. **С. С. Аверинцев**, Поэтика ранневизантийской литературы, М., 1987, с. 124-128, հմմտ. с. 270, прим. 77:
- 20*-21* Հատվածները քաղված են՝ Նարեկ, Բան Հե, ԺԳ:
- 22* Պապի անսխալականության հրամանակարգը (դոգմատ), ինչը վավերացնում էր նրա քաղաքական անսահմանափակ իշխանությունը, հռչակվեց Վատիկանի առաջին տիեզերածողովում (1869-1870թթ.):
- 23* Միտքը քաղված է հեղինակի "Disputationes de controversiis fidei adversus huius temporis hoereticos" (Հոռմ, 1833-1840 թ. I-V) կամ, որ առավել հավանական է, «Dichiaratione piu copiosa della Doctrina Christiana composta per ordine di Clemente VIII» երկից (Հոռմ, 1603), որը հայտնի է նաև (գործի ընդարձակ խմբագրության) հայերեն երեք տարբեր թարգմանություններով («Առաել պարզաբանութիւն քրիստոնէական վարդապետութեան՝ թարգմանեալ ի ֆրանգաց լեզուէ ի հայոց...», տպ. 1630, 1634, 1669) (տեղեկություններն ըստ՝ **Հ. Ս. Անասյան**, Հայկական մատենագիտություն, Հտ. Բ, Եր., 1976, էջ 1447-1454):
- 24* Պետրոս առաքյալի առաջնայնության և այսու՝ պապի գերագահության (=Petrus ante Primat Petri) մասին այս տեսակետը պետք է պաշտոնականացվեր կաթոլիկ աստվածաբանության մեջ և տեղ զբաղեցներ արևմտամետ հայ հեղինակների աշխատություններում: Հմմտ. **Ա. Պալմեան**, Պատմութիւն «Կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայս եւ միութեան նոցա ընդ Հոռմեական Եկեղեցոյ ի փլորենտեան սիւնհոդոսի», Վիեննա, 1878, նույն հեղինակի «Աթոռ սրբոյն Պետրոսի Առաքելապետի», Վիեննա, 1853:
- 25 * Ա. Տեր-Միքելյանի այս միտքը, որն ամրապնդելի է հայրախոսական բարձր հեղինակությամբ («Եկեղեցու միասնական և ճշմարտապես միակ գլուխը Քրիստոսն է», ս. Բարսեղ Կեսարացի [տե՛ս "Православное Догматическое Богословие. Сочинение Филарета Архиепископа Черниговского", ч. II, с. 362]), հաստատվում է Մ. արք. Օրմանյանի հետևյալ դիտումով. «Կենդանի մարմինն է և տաճարի շինուածէն առնուած այս երկու փոխաբերական բառերէն (*գլուխ. վէս*) աներկբայապէս կհաստատվի, թէ Եկեղեցոյ գլխատրութիւնը Քրիստոսի միայն կպատկանի, թէ բացի Քրիստոսէ չկայ մէկը եւ չի կրնար ըլլալ մէկը, որ կարող ըլլայ կատարել որևէ անհատական գլխատրութիւն...» (տե՛ս Տեղիք Աստուածաբանութեան, էջ 38 (և 101):
- 26* Ա. Սահակ Պարթևի կանոնները տե՛ս Կանոնագիրք, Ա, էջ 363-421:
- 27* Քաղված է «Վարդապետութիւն երկոտասան առաքելոց կամ Վարդապետութիւն Տեառն երկոտասան առաքելովք յազգս» (=Ռիդախե) երկից (Կ. Պոլիս, 1898):
- 28* Քաղված է՝ Հաճախապատում, էջ 117:

- 29* Ի դեպ, արդեն ժամ դարում ժխտվել է Պետրոս առաքյալի՝ Հռոմում լինելու ավանդությունը (**R. Lipsius**, Quellen der Petrusage. Kiel, 1872, նաև՝ Petrus nicht in Romf – "Jahrbür für protestantische Theologie", 1876, №=4, տե՛ս «Արարատ», 1892, էջ 956, նաև՝ Էդ. Գելլեր, Թե՛ Պետրոս առաքեալը երբեք Հռոմ չէ եկել, «Արարատ», 1888, էջ 581-590, Շահե արք. Աճեմյանի դասախոսությունը՝ կարդացված Թադեոս և Բարդուղիմեոս առաքյալների տոնի առիթով, «Էջմիածին», 1998, Ա, էջ 45-51):
- 30* Այս մասին մանրամասն տե՛ս նաև «Քանի մի խօսք Հռոմվ. Եկեղեցու գլխատրութեան մասին», թրգմ. Մ. Զոհրապյանի, Թիֆլիս, 1861, «Ճշմարիտ Աշխարհայեցողության կաթողիկոսական կամ գիրք վիճաբանության Գեորգ վարդապետի Կ. Պոլսեցույ», Կ. Պոլիս, 1749, «Մրագ ճշմարտության՝ շարադրեալ ի Յակովբոսե Պատրիարքէ...», Ս. Էջմիածին, 1755, «Թե՛ ինչպէս Հռոմվ. Եկեղեցին ոչ ես է Կաթողիկէ Եկեղեցի պրոֆ. Միշոյի Փարիզեցույ», թրգմ. Գ. Արք. Այվազյանի, Վաղարշապատ, 1878. **Меірик**, Главенство папы перед судом древней церкви, пер. с англ. СПб., 1866, **Суворов**, Римское папство до разделения церквей, Ярославль, 1882, с. 8-13:
- 31* Պապի անսխալականության և քաղաքական, հոգևոր անսահմանափակ գերիշխանության դեմ հանդես եկած «հին» կաթոլիկ եկեղեցականներից հատկապես Աշխարհայեցողության հրահանգարգ: Օրինակ՝ Ուրբանոս Կապրի (625-638) միակամության կողմն անցած լինելու պատճառով Կ. Պոլսի 6-րդ «տիեզերածորովի» կողմից դատապարտվել է: Իրողություն, որ ինքնին խոսում է խնդրո առարկա երևույթի մասին («Գանձասար», Ե, էջ 78):
- 32* Ժիզվիտական միաբանությունների գործունեության մասին հանգամանալից տե՛ս **Т. Гризингер**, Иезуиты. Полная история их явных и тайных деяний от основания ордена до настоящего времени, т. 1, СПб., 1868, **Ж. Губер**, Иезуиты. их история, учение и практическая деятельность в сфере общественной жизни, политики и религии, СПб., 1899, **Г. Бемер**, Иезуиты, М., 1913, **А. Тонди**, Иезуиты, М., 1955, **Д. Е. Михневич**, Очерки из истории католической реакции (Иезуиты), М., 1955, **A. Guichard**, Les jesuites, Paris, 1974:
- 34* Տե՛ս Կանոնագիրք, Ա, էջ 179, 118-119:
- 35*-36* Ա. Գրիգոր Լուսավորչից առաջ Հայաստանում գործող քրիստոնեական համայնքների, կազմակերպված Եկեղեցու գոյության մասին տե՛ս **Գլոնիսիոս Ալեքսանդրացի**, «Թուղթ վասն Ապաշխարության առ Մերութան Եպիսկոպոս Հայոց» (ներած.՝ Հ. Ն. Ակիմյանի) («Հանդես ամսօրեայ», 1949, էջ 49-78, **Հ. Պ. Աճառյան**, Քրիստոնեության հետքեր Հայաստանի մեջ ա. Գրիգոր Լուսավորչի քարոզչության հանդեպ, Վենետիկ, 1979):
- 37*-38* Փավստոս Բուզանդի «Պատմությունը» կարևոր սկզբնաղբյուր է Հայ Եկեղեցու հիմնադրման հանգամանքների հետազոտման համար: Այս տեսակետից այն մասնավոր քննության է ենթարկվել հետևյալ աշխատության մեջ. **Հ. Գեյցեր**, Փավստոս Բուզանդ կամ Հայկական Եկեղեցու սկզբնաղբյուր, թրգմ. Հ. Յ. Թորոսեան, Վենետիկ, 1896:

- 39* Եվսեբիոս Կեսարացու հաղորդած տեղեկությունները լուսաբանված են հետևյալ աշխատության մեջ. **I. Duchen**, Քրիստոնեայ Հայաստանը Եսեբիոսի Եկեղեցական պատմության մեջ, թրգմ. **Հ. Պ. Տերխաթան**, «Հանդես ամսօրեայ», 1890, էջ 268-271:
- 40* Տե՛ս Ագաթ. և 744:
- 41* Ծառապիվանի կանոնները տե՛ս Կանոնագիրք, Ա, էջ 422-466:
- 42* Տե՛ս Գիրք թղթոց, էջ 323-324: Ի դեպ, ս. Գրիգոր Աստվածաբանի անվամբ բերված վկայությունը քաղված է նրա «Առ որս» ճառաշարի «Յաղագս առ Արիանոս Է բանս» ճառից. «Նեղ է փարախս, սակայն գալլոցն՝ անկոխելի» (ՄՄ, ձեռ. 60, թ. 112բ-123բ):
- 43* Տե՛ս «Արարատ», 1894, էջ 329:
- 44* Տե՛ս Կանոնագիրք, Ա, էջ 39-40:
- 45* Տե՛ս Յայսմատուրք, Կ. Պոլիս, 1730, էջ 248, 1834, Բ, էջ 244:
- 46* Կալվինյան աստվածաբանության բնորոշ դրսևորումը կարելի է համարել հետևյալ խորհրդածությունը, որը քաղված է նրա ճշանավոր «Հորդոր քրիստոնեական հավատի» երկասիրությունից. «Երբ որոշ փիլիսոփաներ ուսուցանում են՝ «Ծանիր ինքդ քեզ», նրանք մարդուն մղում են մտածելու իր արժանիքի և գերազանցության մասին... թեպետ աստվածային ճշմարտությունը բոլորովին այլ բան է պահանջում. վստահություն սեփական առաքինությունների անհնարիության և հրաժարում սնափառությունից: Ոմանք, ձգտելով համեստ լինել, ընդունում են աստվածային առկայությունը, բայց նրանք այդ եղանակով բաժանում են մարդկային ու աստվածայինը, իբր թե առաքինության, իմաստության և արդարության մի կարևոր մասը բնակվում է իրենց իսկ մեջ»: Նա պախարակում է նրանց, «ովքեր հասնում են պնդակիս խելահեղության, որ հպարտանում են՝ իբր նրանք Աստծուց ստանալով կյանքի շնորհը՝ իրենց սեփական ջանքով են հասնում կյանքի առաքինի միջոցին» (J. Calvin, Institution de la religion chrestienne, Paris, 1911, p. 30-31, 44) տե՛ս **Н. В. Ревуненкова**, Идеи гуманизма в трактатке Жана Кальвина- "Культура эпохи Возрождения и Реформация", Л., 1981, с. 180:
- 47* Տե՛ս Մանդակունի, էջ 197-198:
- 48* Մանդակունի, էջ 198:
- 49* Մանդակունի, էջ 205-206:
- 50* Հմմտ. Ագաթ. և 541, 563-564:
- 51* Խորհրդապաշտական աստվածաբանության մեջ հոգևոր վերընթացի այս ուղին ունի հետևյալ աստիճանները. կատարսիս («ձերբազատում այլազան խառնորդից». ս. Դիոնիսիոս Արիսպագացի), ֆոտիսմոս (ոգու պալծառացում աստվածային լույսով), տելեոսիս («հաղորդակցում կատարելագործող հայեցվող խորհուրդներին») (տե՛ս **П. Минин**, ճշվ. աշխ.):
- 52* Տե՛ս Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, աշխատ. Կ. Կոստանեան, Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 165-166:
- 53* Այս տեսակետից ավելի քան բնութագրական է Ի. Բենիմի աստվածաշնչագիտական բազմամյա հետազոտությունների ամփոփումը հանդիսացող հետևյալ գրքուկը. **Մ. Յ. Պոզոգլեան**, «Սուրբ Գիրքին բառական ներշնչությունը գիտականօրէն հաստատուած», Հալեպ, 1946, ուր տառերի թվային խորհրդաբանության հիման

- վրա կատարվում են Աստվածաշնչի գրքերի շարադրման պահին Ա. Հոգու ներկայությունը փաստող ընդհանրացումներ:
- 54* Տրիդենտյան ժողովը (գործերը տե՛ս Monumentorum ad historium concilii Tridentini collect., Lovanii, 1783), որ տեղի ունեցավ 1546թ., Հերոնիմոս Երանելու իրագործած լատիներեն թարգմանությունը (Վուլգատա) հռչակեց «աստվածաշունչ», ներշնչված, «վավերական» և «կատարելապես հավաստի». Bellarmen. De verbo Dei 2 գլ. 10 տե՛ս «Արարատ», 1893, էջ 125-126:
- 55* Մինչև 1978 թ. դեկտեմբեր ամիսը Աստվածաշունչը թարգմանվել է 1659 լեզուներով և բարբառներով. տեղեկությունն ըստ. Bullentin of United Bible Societies, Stuttgart, 1979, 1-2 Quart. p. 139:
- 56* Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության հանգամանքների, ինչպես նաև նրա կանոնի մասին հանգամանալից տե՛ս **Հ. Ս. Անասյան**, Հայկական մատենագիտություն, Բ, էջ 309-667 (ուր բերված է ընդարձակ գրականություն):
- 57* Ստ. Մալխասյանցը, ծանոթագրելով Խորենացու «Պատմության» այս հատվածը, բացատրում է ամբողջ Աստվածաշունչը միանգամից թարգմանվելու հնարավորությունը: Ըստ նրա՝ Խորենացու «բովանդակելով զքսան եւ երկու յայտնիսն եւ զնոր Կտակս լեզու ի հայ բան» բառերն ընդմիջարկություն են (Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, Եր., 1981, էջ 385-386, ծնթ. 315):
- 58* Այս միավորների հրատ. տե՛ս Անկանոն գիրք Հին Կտակարանաց, Վեներտիկ, 1896 (հրատ. Ա. Հովսեփյան), Անկանոն գիրք Նոր Կտակարանաց, Վեներտիկ, 1898 (հրատ. Ես. Տալեցի):
- 59* Սրբազան ավանդության պահպանությունն ու կենսագործումը Եկեղեցու ծոցում առանձին ուժգնությամբ է շեշտվում մասնավորաբար ս. Իրենեոսի, ս. Կիրիլանոսի մատենագրության մեջ (տե՛ս **Եզնիկ Ծ. վրդ.**, Հայրաբանություն, Ա, էջ 103-105, 220):
- 60* Հայ դավանաբանական գրականության մատենագիտությունն ու ընդհանուր բնութագիրը տե՛ս **Հ. Ս. Անասյան**, Հայկական մատենագիտություն, Բ, էջ 216-308, **Արել վրդ. Օղլուզեան**, Համառոտ ակնարկ Հայ Եկեղեցու վարդապետական աստուածաբանութեան գրականութեան, «Գանձասար», Դ, էջ 45-71: Հայ Եկեղեցու դավանության համառոտ պատկերն է տրված Մ. Մսերյանցի կազմած հայտնի անթոլոգիայում. «Հրահանգ քրիստոնեական հաւատոյ...»:
- 61* Ծիսական մատյանների (Ժամագիրք, Ծարակնոց, Ծաշոց, Հայամավորք, Տաղարան-Գանձասար, Տոնացուց, Խորհրդատետր-Պատարագամատուց, Մաշտոց) աղբյուրագիտական քննությունը տե՛ս **Նորայր Արքեպս. Պողարեան**, Ծիսագիտութիւն, Նիւ-Եօրք, 1990 (ուր բերված է ընդարձակ գրականություն), H. K'yoseyan, Das Armenische Liturgische Schriftum. Eine Hinführung-Armenische Liturgien. Ein Blick auf eine ferne Christliche Kultur herausgegeben im Auftrag des Österreichischen Liturgischen Instituts. Salzburg, Graz- Salzburg, 2001, s. 73-92:
- 62* Հայ Եկեղեցական իրավունքի աղբյուրները հրատարակվել ու ենթարկվել են մանրակրկիտ հետազոտության (տե՛ս **Ն. Եպս. Մելիք-Թանգեան**, Հայոց Եկեղեցական իրաւունքը, հտ. Ա, Ծուշի, 1903, հտ. Բ, 1905, **Ա. Ղլտճեան**, Կանոնագիրք Հայոց, Թիֆլիս, 1914, «Կանոնագիրք Հայոց», աշխատ. Վազգեն Հակոբյանի, հտ. Ա, Եր., 1964, Հտ. Բ, Եր., 1971, **С. Тигранян**, Древнеармянская книга канонів. Очерки описания и исследования памятника, Петроград, 1918:

- 63* Հայ միջնադարյան մատենագրության մեջ առանձին սեռ են ներկայացնում ճարտարապետության, սրբազան պարագաների (անոթներ, զգեստներ և այլն) աստվածաբանական բովանդակությունը մեկնաբանող Եկեղեցագիտական աշխատությունները (տե՛ս Դրվագներ, էջ 45-82, Խորհրդանշանը Ստեփանոս Սյունեցու Եկեղեցաբանական ժառանգության մեջ, «Էջմիածին» 1998, Ժ-ԺԱ, էջ 94-102):
- 64* Տե՛ս Յալսմատուրք, Կ. Պոլիս, 1730, էջ ԾԱ, (=101):
- 65* Հովհաննես Երզնկացի-Պլուզնի ճարտարից մեկուս «աղոթք» բառի հետևյալ ստուգաբանությունն է տալիս, «Բայց երկու վանկից է բաղկացած «աղոթք» բառը: Եվ առաջին վանկը, որ «աղ»-ն է, ցույց է տալիս աղաչական և աղերսական աղաղակով հանդերձ արտի խորքերից բխած բաղադրված խոսքը: Իսկ «ոթք»-ը խոսքի պատշաճումն է իրար, որ կոչվում է «աղոթք», և թարգմանվում է՝ Խոսք ուղղված Աստծուն, որ առաջանում է սիրո բաղձանքից և անմարմին հոգու փափագից, որ միարժուրթունք է անարյուն զոհի և օրհնությունը Աստծու պատարագի» (տե՛ս «Ի մեկնություններ արքայական» յարմարեալ Յովհաննիսի Երզնկացույ Սաղմունսի բանն, որ ասէ «Պատուական է առաջի Տեսուն մահ արքայ իրոց» (ԾԺԵ 15) ՄՄ, ձեռ. 2173, թ. 380բ: Աղոթագրական միավորների ընդարձակ մատենագիտությունը տրված է **Հ. Ս. Անասյան**, Հայկական մատենագիտություն, հտ. Ա, էջ 626-634):
- 66* Որոգիները կարգորոշում է աղոթքի չորս տեսակ. փառաբանական, զոհաբանական, խոստովանական և պատճառական (**Եզնիկ Ծ. վրդ.**, Հայրաբանություն, էջ 149):
- 67* Խրատ՝ տե՛ս Եզնիկ Կողբացի, «Եղծ աղանդոց», աշխարհ. թրգմ., էջ 183:
- 68* Աղոթքի վերաբերյալ ս. հայրերի խորհրդածությունները տե՛ս Աղոթագիրք, «Գանձասար», 1992, էջ 28-71:
- 69* Նշանի (սիմվոլի=նշանակի, խորհրդանշանի) աստվածաբանական, իմաստասիրական բովանդակության մասին մանրամասն տե՛ս **С. С. Аверинцев**, Поэтика ранневизантийской литературы, М., 1978, с. 109-149, **О. П. Флоренский**, Иконоста́с, "Богословские труды", № 9, М., 1972, **М. Иванов**, К вопросу богословии символа, "Журнал Московской Патриархии", 1984, №4, **В. В. Бычков**, Византийская эстетика. Теоретические проблемы. М., 1977, с. 108-143, **А. Ф. Лосев**, Логика символа фетишизма, философия, мифология, культура, М., 1991: Դրվագներ, էջ 83-87: *Նույնի՝* Խորհրդանշանը Ստեփանոս Սյունեցու Եկեղեցաբանական ժառանգության մեջ, «Էջմիածին» 1998, Ժ-ԺԱ, էջ 92-104:
- 70* Յոթ թվի աստվածաբանական հանգամանալից վերլուծումը տե՛ս «Դրվագներ», էջ 87-91:
- 71* Միջնադարյան Կաթողիկ Եկեղեցին յոթերորդ «տիեզերածողովով» և Տրիդենտյան ժողովով (մեկը՝ պատկերամարտների, մյուսը՝ բողոքականների դեմ) Խաչը և պատկերները երկրպագության արժանի սահմանեցին ման առանց օծման և օրհնության (տե՛ս **Յովս. վրդ. Գաբրճեան**, Հիմնական տարբերություն Կաթողիկէ եւ Էջմիածնական դասանութեանց, Կ. Պոլիս, 1864, էջ 336):
- 72* Քաղված է Մամբրե Վերծանողի «Ի գալուստ Երուսաղէմ» ճառից (տե՛ս «Կորին վարդապետի, Մամբրե Վերծանողի... Մատենագրութիւնք», էջ 80):
- 73* Տե՛ս **Կորին**, «Վարք Մաշտոցի», աշխատ. Մ. Աբեղյանի, Եր., 1981, էջ 134, 136 (ԻԴ):

- 74* Տե՛ս Կանոնագիրք, Ա, էջ 379:
- 75* Ա. մյուռոնի բաղադրատարրերի և դրանց խորհրդաբանական նշանակության մասին տե՛ս «Վասն իւղոյ սուրբ ւածութեան» (հրատ. Հ. Հ. Քյուսէյան), «Էջմիածին», 1991, Թ-Ժ, էջ 79-80 (որի ընդարձակ տարբերակն է՝ ՄՄ, ձեռ. 2039, թ. 225 ար), «Զի՞ց էր իւղն ւածութեան» [Անանուն, Մեկնութիւն Արարածոց], ՄՄ, ձեռ. 4370, թ. 166ա, **Ն. Ս. Խանջյան**, Սրբալույս Մյուռոնի բույսերը, «Էջմիածին», 1996, N⁰ Թ, էջ 70-89: «Սրբալույս մյուռոն», Ա. Էջմիածին, 2001:
- 76* Տե՛ս Կանոնագիրք, Բ, էջ 7:
- 77* Տե՛ս «Կանոն օրհնութեան սրբալոյս Միւռոնին», Վաղարշապատ, 1890:
- 78* Հմմտ. Պողիկ. Զմյուռ. Թուղթ առ Փիլիպ. V, տե՛ս Ранние отцы церкви, с. 152:
- 79* Դվինի և Պարտավի ժողովների կանոնները տե՛ս Կանոնագիրք, Բ, էջ 200-215, 3-18:
- 80* Տե՛ս Կանոնագիրք, Ա, էջ 377-378:
- 81* Աղանդավորների մոտ մկրտվածների վերամկրտությունը պաշտպանել, հաստատել է Դիոնիսիոս Ալեքսանդրացին (+265) և օրինակարգել Նիկիայի տիեզերածաղկը (տե՛ս **Եզնիկ Ծ. Վրդ.**, Հայրաբանություն, Ա, էջ 163):
- 82* Տե՛ս Յալսմատուրք, 1834, Բ, էջ 213:
- 83* Տե՛ս Կանոնագիրք, Ա, էջ 378:
- 84* Կանոնագիրք, Բ, էջ 15-16:
- 85* Տե՛ս Կոչումն ընծայութեան, Վիեննա, 1832, էջ 38:
- 86* Տե՛ս Կանոնագիրք, Ա, էջ 485:
- 87* Կաթողիկ մկրտության այս բանաձևը դավանաբանորեն դատապարտվում է Կիրակոս Երզնկացու «Թուղթ առ Կարնեցիս» երկում (աշխատ. Ա. քահ. Դանիելյանի), «Գանձասար», Զ, էջ 563-564:
- 88* "Տե՛ս Die Kanones der wichtigsten altkirchlichen Concilien nebst den apostolischen Kanones", herausgegeben von Lic. Dr. Friedrich Lauchert, Freiburg im Breisgau und Leipzig, 1896:
- 89*-90* Տե՛ս Մաշտոց, Վաղարշապատ, 1905, էջ 5-51 (Կանոն Մկրտութեան):
- 91*-92* Տե՛ս Նարեկ. բան Դ Գ (Աղայթք թարգմանարէն վասն սրբալոյս Միւռոնի):
- 93* Նարեկ. Բան Դ Գ, ԺԲ:
- 94* Տե՛ս Ծնթ. 88*
- 95* Տե՛ս Ծնթ. 88*:
- 96* Ա. Խորհուրդների կատարման Հայ և Կաթողիկ Եկեղեցիների որդեգրած սկզբունքների տարբերության մասին ընդհանուր ակնարկ տե՛ս և հմմտ. ծնթ. 79*, նաև **Յովս. Գաթրճեան**, Հիմնական տարբերություն Կաթողիկէ եւ Էջմիածնական դատաւածութեանց, Կ. Պոլիս, 1864, էջ 300-322:
- 97* Մկրտության խորհրդաբանության մասին տե՛ս **Филарет**, նշվ. աշխ., т. II, с. 204-245, **Մ. քհ. Արամեան**, Մկրտութեան արարողութեան աստուածաբանությունը, «Գանձասար», Գ, էջ 57-88, Դ, էջ 72-94:
- 98* Տե՛ս Մանդակունի, էջ 153:
- 99* Տե՛ս Մանդակունի, էջ 169:
- 100* Տե՛ս Կանոնագիրք, Բ, էջ 15 (ԺԹ):

- 101* Տե՛ս Մանդակունի, էջ 33:
- 102* Տե՛ս Կանոնագիրք, Ա, էջ 464-466:
- 103* Տե՛ս Մանդակունի, էջ 77:
- 104* Տե՛ս Կանոնագիրք, Ա, էջ 486 («Կանոնք Ներսիսի եւ Ներշապհոյ», ԺԸ, ԺԹ):
- 105* Իրողությունը լավագույնս բնութագրում է ս. Եղիշեի հետևյալ արտահայտությունը. «Քրիստոսը «մի օր հացացաւ ի վերնատունն, եւ հանապազ հացանայ յԵկեղեցիս ի վերայ սուրբ սեղանոյն» (Մատենագրութիւնք, էջ 204, Հմմտ. Մանդակունի, էջ 168):
- 106* Վկայությունը քաղված է Մանդակունի, էջ 167:
- 107* Տե՛ս Ժամագիրք, Նիւ-Յորք, 1986, էջ 694-695:
- 108* Տե՛ս Ժամագիրք, էջ 704:
- 109* Մանդակունի, էջ 61:
- 110* Մանդակունի, էջ 59:
- 111* Տե՛ս ծնթ. 110*:
- 112* Տե՛ս Մանդակունի, էջ 169:
- 113* Ս. Հաղորդության Հացի և Գինու՝ Տիրոջ իրական մարմինն ու արյունը լինելու իրողությունը հաստատում են տակավին ս. Իրինեոսը և ս. Կիպրիանոսը (**Եզգնիկ. Ծ. վրդ.**, Հայրաբանություն, էջ 103, 220): Իրողության աստվածաբանական արժեքն ունի տրված է «Գեորգեայ վարդապետի Վասն հաղորդութեան սուրբ Պատարագին» երկում (ՄՄ, ձեռ. 941, թ. 6բ-9ա, 944, թ. 4բ-7բ):
- 114* Համաձայն Որոգիների՝ «ծիսական աղոթքը ուղղված է միայն Հայր Աստծուն» (տե՛ս **Եզգնիկ. Ծ. վրդ.**, Հայրաբանություն, էջ 149):
- 115* Պատարագամատուցների մանրակրկիտ քննությունը տե՛ս **Յովս. վրդ. Գաթր-ճեան**, Սրբազան Պատարագամատուցք Հայոց՝... հրատարակեալ հանդերձ յաւելուածովք ի Հ. Յակովբոսէ վ. Տաշեան, Վիեննա, 1897, Arhim **Zareh Baronian**, Liturgia Biscericii Armene in cadrul eelorlate rituri liturgice rasoritene, B., 1975:
- 116* Հայ Եկեղեցու դիրքորոշման իրավացիությունը փաստելու նպատակով մասնավորաբար ս. Հովհան Ոսկեբերանի, ինչպես նաև՝ ս. Եփրեմ Ասորու և ս. Գրիգոր Աստվածաբանի երկերից բանաքաղված խմբագիր վկայություն է բերված Անանիա Սանահնեցու «Հակաճատութիւն ընդդէմ երկաբնակաց» աշխատության մեջ (տե՛ս «Գանձասար», Բ, էջ 188, 189, 190, ծնթ. 26, 28, էջ 213-214):
- 117* Հմմտ. Ոսկեբերան, Մեկնութ. Մատթէի, (Վենետիկ, 1826), Ծառ ԶԲ: Հաղորդության բաժակի մեջ ջուր խառնելու՝ Կաթոլիկ Եկեղեցու որդեգրած ծիսական սովորության դեմ խոսում է Մովսես Երզնկացին իր «Ընդդիմադրութիւն սակս ջրոյն խառնման ի սուրբ խորհուրդն ի թուին Հայոց ՉԾԸ (1309)» դավանաբանական թղթում (հրատ. Եզգնիկ աբղ. Պետրոսյան, «Էջմիածին», 1974, Թ, էջ 33-42, Ժ, էջ 49-64), ուր բերված են առատ վկայություններ Եկեղեցու հայրերից: Ծիսական այս սովորության մանրակրկիտ քննությունը տե՛ս Տիգրան սարկավազ Բաղդուվյան, Անապակ բաժակի խնդիրը հայ վարդապետական մտքի անդաստանում, «Քրիստոնյա Հայաստան» երկշաբաթաթերթ, 2004, սեպտեմբեր Բ (շարունակելի):
- 118* Այսօրինակ բացատրությունը, որ գալիս է Որոգիներից, Մեթոդիոս Պատարացուց, Աթանաս Ալեքսանդրացուց, Գրիգոր Նյունացուց, տեղ է զբաղեցնում ոչ միայն

Գրիգոր Նարեկացու, այլև Վարդան Արևելցու, Գրիգոր Տաթևացու, Պետրոս Բերթովյանի՝ Երգ Երգոցի մեկնություններում (տե՛ս «Երգ Երգոց՝ հանդերձ մեկնությունները», աշխատ. Մ. քհն. Արամեանի, Եր., 1993):

- 119* Հայ Եկեղեցաիրավական մտքի զանազան աղբյուրներ ամուսնական հասունության տարբեր տարիք են սահմանել: Այսպես, «Գիրք Մեծ Մաշտոց» ծիսամատյանը (տպ. Կ. Պոլիս, 1807) «Նշան տալոյ եւ արհմելոյ» կանոնով (էջ 229-233) սահմանում է. «Լիցի փեսայն հնգետասան (15) կամ երկուտասան (12) ամաց եւ հարսն՝ ԺԴ (14) կամ Ժ (10) ամաց»: Այս սահմանումին գրեթե համերաշխ են Հովհաննես Պլուզ Երզնկացու «Յաղագս խրատ պսակի եւ խրատ ամուսնացելոցն» կանոնական գրության հետևյալ տողերը. «Զի արիմաք չորեքտասան (14) տարոյն հարսին եւ փեսային՝ հնգետասան (15) եւ եթէ այլ պակաս՝ երեքտասան տարոյ տղայն եւ եկուտասան աղջիկն, զի վասն դառնութեան ժամանակին զերկու տարին պակասեցուցին սուրբ վարդապետքն մեր...» (ՄՄ, ձեռ. 835, թ. 14բ): Սա նշանակում է, որ նախքան հանգամանքների, ժամանակի պարտադրանքի տղայի և աղջկա համար համապատասխանաբար սահմանվել են 15 և 16, 13 և 12 տարեկանը: Ելնելով զանազան տեղեկություններից՝ ենթադրվել է, որ Դ-Ե դդ. «ամուսնական չափահասության» նվազագույն տարիքը տղաների և աղջիկների համար համապատասխանաբար եղել է 12-11 տարեկանը» (Մ. Հ. Հովհաննիսյան, Ամուսնադատական իրավունքը վաղ ավատական Հայաստանում, Եր., 1976, էջ 195-196): 1243թ. Սսի ազգային ժողովը տղայի համար սահմանում է 14, աղջկա համար 12 տարեկան հասակը: Բայց ժողովրդի մեջ կենցաղավարող սովորությունների համաձայն՝ տարբեր վայրերում դրանք տարբերվել են իրարից: Սակայն ամեն տեղ էլ «սովորությունը՝ կանոնական կարգերով դրված չափահասության սահմանն իջեցրած է եղել մի քանի տարով»: Ուստի, Հակոբ Ղրիմեցին իր «Յաղագս ազգականութեան» աշխատության (1416 թ.) մեջ գրում է. «Ըստ օրենքի, պետք է իսկապես որ փեսացուն լրիվ 16 և հարսնացուն լրիվ 14 տարեկան հասակին հասած լինեին, որպեսզի պակվեին, բայց մեր սուրբ Հայրերը վատ ժամանակների պատճառով պակվողների տարիքը երկու տարով իջեցրին... Չպետք է մանկահասակներին ամուսնացնել, քան այդ թույլատրված է. դրա համար հեռու մնացեք այդ չար սովորությունից» (տե՛ս Յակոբ Ղրիմեցի, Տոմարագիտական աշխատություններ, աշխատ. Ջ. Էլնաթյանի, Եր., 1987, էջ 26-27):
- 120* Տե՛ս Կանոնագիրք, Ա, էջ 382:
- 121* Տե՛ս Մաշտոց, Երուսաղեմ, 1901, էջ 71, Մայր Մաշտոց, Կ. Պոլիս, 1807, էջ 21, հմմտ. Երուսաղեմ, ձեռ. 846, էջ 30-34, ձեռ. 1097, էջ 61-73:
- 122* Կանոնագիրք, Բ, էջ 10, 259-260:
- 123* Կանոնագիրք, Ա, էջ 182, 342, 348, 353-354, 358-362:
- 124* Պսակի խորհրդի աստվածաբանական հանգամանալից վերլուծումը տրված է Գեորգ Երզնկացու († 1416) «Խրատ պսակի» երկում (Երուսաղեմ, ձեռ. 1462, թ. 302-308): Ա. Պսակի վերաբերյալ Եկեղեցու խորհրդածությունները տե՛ս Փարթե, Ազվ. աշխ., Կ. II, Ե. 348-354:
- 125* Քաղված է՝ Հաճախապատում, էջ 68:
- 125*^ա Այս միտքն այսօր այլևս ժամանակավրեպ է, որովհետև Կաթողիկ Եկեղեցին Վատիկանի Բ ժողովում (1962-1965) վերանայել է այն՝ «Վերջին օծում» որակումը փոխարինելով առավել նախնական «Հիվանդաց օծում» անունով (The Documents of

- Vatican II, Pillar Books, N-Y 1975, ch. 3, p. 22, հոդված 73-75, p. 870, հոդվ. 63, հղումն ըստ՝ Բագրատ արդ. Գալստանյան, «Հիվանդաց օժման խորհուրդը Հայ Եկեղեցում» (վարդապետական ավարտաճառ), Ս. Էջմիածին, 2002 (անտիպ), էջ 58):
- 126* Տե՛ս Կանոնագիրք, Ա, էջ 126:
- 127* «Քաճաճ» բառի այս ստուգությունը, ինչպես երևում է, հեղինակը վերցրել է Հյուբշմանի Armenische Grammatik (Leipzig 1895-97, S. 318) աշխատությունից (տե՛ս **Հր. Աճառյան**, Հայերեն արմատական բառարան, հտ. Դ, Եր., 1975, էջ 539-540): Ի դեպ, Մովսես Երզնկացին տալիս է բառիս հետևյալ ստուգաբանությունը. «Ձի *քահանայն* մաքրող թարգմանի, զի մաքրեսցէ զմեղս ժողովրդեանն արբասէր վարուք եւ մաքրափայլ աղաթիւք: Եւ ըստ այլ տեսութեան հայր ասի քահանայն, զի հայրաբար խնամարկեսցէ որդիացելոցն՝ զնոցին պակասութիւնն ինքեան համարելով...» («Էջմիածին», 1975, Գ, էջ 54):
- 128* Իրականում քաղված է «Ներսիսի կաթողիկոսի եւ Ներշապհոյ Մամիկոնէից եպիսկոպոսի» կանոններից (տե՛ս Կանոնագիրք, Ա, էջ 482 (Ժ):
- 129* Կաթողիկոսական ընտրությունների, դրանց հետ սերտորեն կապված պատմության, կանոնների, ընթացակարգի և հարակից պարագաների մասին հանգամանալից խոսվում է՝ **Ա. Տեր-Միքելյան**, Հայաստանեայց Առաքել. Ս. Եկեղեցին եւ իր սկզբը, Վաղարշապատ, 1897, էջ 34-115, **Քարզէն վրդ.**, Կաթողիկոսական ընտրություն եւ կանոններ, Վաղարշապատ, 1908, **Հ. Գրիգոր վրդ. Մազաուտյան**, Ընտրելով Աստուծոյ. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ընտրությունը, Եր., 1995:
- 130* Տե՛ս Կանոնագիրք, Ա, էջ 375, 377:
- 131* Կանոնագիրք, Ա, էջ 118-119:
- 132* Տե՛ս Մանդակումի, էջ 207-208:
- 133* Վարդապետական պաշտոնավարության, վարդապետական աստիճանների վերաբերյալ հանգամանալից տե՛ս **Բ. Ծ. վրդ. Կյուլեսերյան**, Վարդապետության աստիճանները Հայ Եկեղեցու մեջ, Անթիլիաս, 1980:
- 134* Տե՛ս Մանդակումի, էջ 169:
- 135* Մանդակումի, էջ 23:
- 136* Տե՛ս Կանոնագիրք, Ա, էջ 128 (ԺԶ):
- 137* Կանոնագիրք, Ա, էջ 409-410 (ԽԹ), էջ 456-457 (ԺԶ):
- 138* Տե՛ս Կանոնագիրք, Ա, էջ 432, տ. 2-3:
- 139* Հմմտ. Եղիշեի Վարդանանց պատմությունը, էջ 55:
- 140* Կանոնագիրք, Ա, էջ 371 (Կանոնք Սահակայ Պարթեի. Ը):
- 141* Հմմտ. Եզնիկ Կողբացի, «Եղծ աղանդոց» (Աղանդների հերքումը), թրգմ. Անրաճ. և ծանոթ. Ա. Ա. Աբրահամյանի, Եր., 1970, էջ 175:
- 142* Կանոնագիրք, Ա, էջ 118-119:
- 143* Տե՛ս Կանոնագիրք, Ա, էջ 195:
- 144* Տե՛ս Կանոնագիրք, Ա, էջ 450-451 (ԺԵ):
- 145* Տե՛ս Կանոնագիրք, Ա, էջ 393-394 (ԼԸ):
- 146* Կանոնագիրք, Ա, էջ 363-421:
- 147* Տե՛ս Մանդակումի, էջ 83-84:

- 148* Մանդակունի, էջ 88:
- 149* Հմմտ. Թուղթ ընդհանրական, աշխարհ, թրգմ. «Գանձասար», 1991, էջ 89:
- 150* Տե՛ս Կանոնագիրք, Ա, էջ 458-459:
- 151* Կանոնագիրք, Բ, էջ 7 (Դ):
- 152* Տե՛ս Յովհաննես Սարկաւազ, Յաղագս քահանայութեան, էջ 23:
- 153* Տե՛ս Կանոնագիրք, Ա, էջ 118-119, 179:
- 154* Տե՛ս Գիրք Հարցմանց, էջ 672:
- 155* Հրատարակված է հետևյալ խորագրով. «Եկեղեցական աղմուկները ժ՛հ դարի սկզբում («Արարատ», 1893, էջ 412-418, 507-523):
- 156* «Մարդն արարված է Աստծու հետ հաղորդակցման համար: Դրա կորստով նրա լիարժեք հարաբերությունն իր նման աղանդողիների և շրջապատող բնական միջավայրի հետ խախտվում է: Հիսուս Քրիստոսի մեջ հաղորդակցումը վերականգնվում է երկու չափումներում էլ» (տե՛ս On the way to communion in the sacraments. Faith and order. Louvain, 1971, Geneva, WCC, 1971, p. 57):
- 156*ա Այս միտքը, որը հակասում է բուն իսկ քրիստոնեությանը, սկզբունքորեն անընդունելի է ոչ միայն ներողամտություն քարոզող և հոգեհանգստյան պատարագով Աստծու ողորմածությունը ակնկալող Հայ, այլև Ընդհանրական Եկեղեցու համար սոհասարակ:
- 157* Տե՛ս Կանոնագիրք, Ա, էջ 501-502:
- 158* Տե՛ս Հաճախապատում, էջ 153, հմմտ. «Պատմություն սրբուն Գրիգորի Լուսատրչին, զոր եհարց հրեշտակն Տեառն մինչ էր յայրին վասն հոգւոց մարդկան» (ՄՄ, ձեռ. 2546, թ. 313ա-321ա, 715, թ. 37բ-45ա, 6800, թ. 73ա-84ա):
- 159* Տե՛ս Հաճախապատում, էջ 190:
- 160* Հաճախապատում, էջ 190:
- 161* Տե՛ս Կանոնագիրք, Ա, էջ 503-504:
- 162* Հաճախապատում, էջ 190:
- 163* Տե՛ս Աւձնեցի, էջ 119-144, Բ տպ. 1953, էջ 139-157, որի աստվածաբանական քննությունը տե՛ս Դրվագներ, էջ 141-143:
- 164* Տե՛ս Ագաթ. և 730-759:
- 165* Եկեղեցու ճարտարապետության խորհրդաբանական մեկնությունը մասնավորաբար տրված է Հովհան Մայրագոմեցու («Սիոն», 1967, դ 1-2, էջ 70-75), Հովհան Օձնեցու (Մատենագրութիւն, էջ 119-144), Ստեփանոս Սյունեցու (ՄՄ, ձեռ. 2039, թ. 230ա-244ա), Եսայի Նչեցու («Էջմիածին», 1985, № ժԱ-ԺԲ, էջ 97) և այլոց աշխատություններում: Երևույթի աստվածաբանական վերլուծությունը տե՛ս **Տիգրան Խաչատրյան**, Քրիստոնեական տաճարի խորհրդաբանությունը, «Գանձասար», Ե, էջ 338-351:
- 166* Տե՛ս Կանոնագիրք, Ա, էջ 372 (Ժ):
- 167* Տե՛ս Կանոնագիրք, Ա, էջ 380-381 (ԻԴ):
- 168* Տե՛ս Կանոնագիրք, Ա, էջ 486 (Ի):
- 169* Օրապահքերը (չորեքշաբթի, ուրբաթ) սահմանված են Կանոնագրքում (Ա, էջ 30, 92, 497, 498, Բ էջ 17, 36, 56, 96, 104, 242 և այլուր): Օրապահքերը մասնավոր

սրբությանը հարգելու վերաբերյալ շարադրված հրահանգներից առավել ներկայանալի է «Եփրեմի Խորին Ասորոյ ասացեալ վասն չուտելոյ զՉորեքշաբաթն եւ զՈւրբաթն եւ վասն ուրացողացն եւ պիղծ յիշոցնատուացն» (ՄՄ, ձեռ. 3791, թ. 435բ-439բ):

170* Հմմտ. Մանդակունի, էջ 209-211, Աւձնեցի, էջ 12-16, Խոսրովիկ Թարգմանիչ, «Բան վարդապետութեան յաղագս Քառասնորդաց պահոց» (աշխատ. Հ. Ն. Ակիմյանի), «Հանդէս ամսօրեայ», 1904, էջ 310-316:

171* Խուսափելով սրբազան առարկաների (Խաչ, պատկեր) նկատմամբ ծայրահեղ պաշտամունքից, նրանց նյութական կողմի բացարձակեցումից (ինչը առկա էր հունական Եկեղեցում)՝ Հայ Եկեղեցին որդեգրել է զգուշավոր մոտեցում՝ բնեռացված պաշտամունքը փոխարինելով ողջախոհ հարգանքով: Այս տեսակետը պաշտպանում և հաստատում են Վրթանես Քերթոզը, Հովհան Օձնեցին, Ամանիա Սանահնեցին, Հովհաննես Սարկավազը և ուրիշներ:

172* Անվան պատկերագրությունը դրսևորում է մասնավորաբար արևելաքրիստոնեական աստվածաբանության այն կարևոր կարգույթը, թե «պատկերն ու անունը նույնն են. մեկը լոկ պատկեր է, մյուսը՝ սոսկ ձայն, որոնք ցույց են տալիս իրի նշանակությունը՝ մեկը աչքերին և մյուսը ականջներին ընծայելով զգայություն և էություն» («Ընդհանրական թուրք սրբոյն Ներսիսի Շնորհալոյ», Ս. Էջմիածին, 1865, էջ 191-192): Ուրեմն, պատկերն իբրև վիզուալ իրողություն և անվան արտաբերումն, իբրև դրա ձայնական տարբերակ, անունն ու անվան պատկերագրությունը ներկայացնում են իբրև փոխներդաշնակ, մեկը մյուսով առարկայացող սինկրետիկ իրողություն: Այս երկուսի մեջ, սակայն, առավել կարևոր դեր է վերապահված «անվանը», որը շնորհունակ է դարձնում պատկերը (այս մասին մանրամասն տե՛ս Դրվագներ, էջ 122, 125, 138, նաև՝ **П. Флоренский**, Столп, с. 346-7):

173* Պատկերների հանդեպ ծայրահեղ պաշտամունքը հեթանոսական է, ուստի և, մերժելի է համարվել տակավին վաղ հայրախոսական աստվածաբանության մեջ: Այս մասին խոսում են Տերտուլիանոսը, Տատիանոսը, Թեոփիլոս Անտիոքացին, Կղեմես Ալեքսանդրացին և ուրիշներ (տե՛ս **В. В. Бычков**, Эстетика Поздней Античности, II-III в.в. М., 1981, с. 166-179):

174* Խաչի խորհրդաբանության և աստվածաբանության մասին տե՛ս **М. Ф. Мурьянов**, Статья Тутта Бострского в Изборнике 10732- “Изборник Святослава. 10732”, М., 1977, с. 311-316:

175* Ի դեպ, հունական կողմի պատկերապաշտական ծայրահեղությունների մասին գրում է Մովսես Երզնկացին. «Բայց լոյնք բազում եպերանաց գործս գործեն ի պատկերս, որովք լոլովից պատճառք լինին գայթազողութեանն: Նախ զի մանուն անեն եւ չուանաք կախեն, որք ի հողմոց տարութերին: Ապա, զի մեքեմայիք խաղալ առնեն պատկերաց, ոմանց եւ այլոց արտասուել եւ զազգի իւրոց մեռելոց պատկերս գրեն ընդ սրբոցն, որք ոչ տարբերին ի միմեանց: Եւ այսոքիք բազումք գայթազղին տեսաղք եւ լսաղք» («Մովսեսի Հայոց վարդապետի գրեալ պատասխանիք թղթոյն Տրապիզոնի առ հատուածեալն Գրիգոր երէց» (աշխատ. Եզնիկ սրբ. Պետրոսյանի), «Էջմիածին», 1975, Ա, էջ 36-37):

176* Հմմտ. «Կանոն զնկարեալ Եկեղեցն եւ պատկեր արհնելոյ» (Մայր Մաշտոց, էջ 213-215, նաև ՄՄ, ձեռ. 1001, թ. 32բ-33ա):

177* Տե՛ս ծնթ. 176*:

- 178* Հմմտ. «Կանոն Խաչ արհմելոյ», Մաշտոց, ՄՄ, ձեռ. 1001, թ. 40բ-54բ:
- 179* Տե՛ս «Կորինի վարդապետի, Մամբրէի վերծանողի, Դաւթի Անյաղթի մատենագր.», էջ 76:
- 180* Քրիստոնէությունն իր էությունը ունի գերազանցապես վախճանաբանական ուղղվածություն: Նրա նպատակն է ադամորդու հայացքն ուղղել դեպի ապագան, որովհետև «վախճանաբանական արժեքի տեսակետից «նրան էր վերապահված ցույց տալ «զհանդերձեալն լինելոյ» (Հովհան Մայրագոմեցի): Քրիստոնէական հայտնության ներկա յուրաքանչյուր պահը ներթափանցված է ապագայով, որը կարող է գալ հաջորդ իսկ վայրկյանին (տե՛ս **М. А. Барг**, Эпохи и идеи, М., 1987, с. 99):
- 181*-182* Տե՛ս Մանդակունի, էջ 69:
- 183* Ի դեպ, վկայաբերված այս հատվածը (Եղիշե, մատենագր., էջ 13) քաղված է «Հերմեայ եռամեծի առ Ասկղեպիոս Սահմանք» երկից (տե՛ս Լ. Խաչիկյան, Եղիշեի «Արարածոց մեկնությունը», էջ 138-139):
- 184* Ներքող Խաչի (տե՛ս «Կորինի վարդապետի... Դաւթի Անյաղթի Մատենագր.», էջ 103-119):
- 185* Տե՛ս Մայր Մաշտոց, էջ 155-166:
- 186* Քաղված է հեղինակի «Վասն յարութեան Ղազարու յաւոր շաբաթո» ճառից (տե՛ս «Կորին վարդապետի... Դաւթի Անյաղթի Մատենագր.», էջ 75):
- 187* Նկատի ունի հազարամյայի վարդապետությունը (**Մ. Արքեպս. Օրմանեան**, Տեղիք Աստուածաբանութեան, էջ 188 և 249), որ որդեգրել են Առաքելական հայրերից Պապիասը (**Եվս. Կեսար**. Պատմութ. եկեղ. Գ 39, 12), Իրինեոսը (Adver. hear. V), Հուստինոս Վկան և ուրիշներ:
- 188* Տե՛ս «Կորինի վարդապետի... Դաւթի Անյաղթի Մատենագր.», էջ 55:
- 189* Քաղված է հեղինակի «Ի յարություն Ղազարու» Ա ճառից (տե՛ս «Կորին վարդապետի... Դաւթի Անյաղթի Մատենագր.», էջ 38):

ՑԱՆԿ
ԱՐՇԱԿ ՏԵՐ-ՄԻՔԵԼՅԱՆԻ
ՕԳՏԱԳՈՐԾԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

- Հայաստ. Եկ. և Բյուզ. ժող. պար.= **A. Ter-Mikelian**, Die armenisch Kirche in ihren Beziehungen zur Byzantinischen, Leipzig, Gustav Fock, 1892, հայ. թրգմ., Հայաստանաց եկեղեցին և Բիզանդիան ժողովոց պարագայք, պատմական լսողաչափություն, Մոսկուա, 1892:
- Աստվածաբան. գիտ.= **Արշակ Տեր-Միքելյան**, Աստուածաբանական գիտությունները, «Արարատ», 1893, էջ 7-48, 107-128, 220-235, 299-318, 383-403, 487-506, 587-602, 679-703:
- Միջին դարերի աղմուկները= **Արշակ Տեր-Միքելյան**, Եկեղեցական աղմուկները ԺՌ դարի սկզբում, «Արարատ», 1893, էջ 412-418, 507-523:
- Պսակի ս. խորհուրդը= **Արշակ Տեր-Միքելյան**, Պսակի սուրբ խորհուրդը, Ս. Էջմիածին, 1894:
- Հայաստ. եկեղեցու ս. կարգը= **Արշակ Տեր-Միքելյան**, Հայաստանյայց Առաքելական ուղղափառ Սուրբ Եկեղեցին և իր ս. կարգը, Վաղարշապատ, 1897:
«Արարատ», 1892= **Արշակ Տեր-Միքելյան**, Կոստանդին կաթողիկոսի մի թուղթն առ Հեթում թագաւոր, «Արարատ», 1892, էջ 944-973, 1044-1058:
- Ագաթ. (Ագ)= Ագաթանգեղայ Պատմություն Հայոց, Թիֆլիս, 1882 [քննակ. բնագ. աշխատ. Գ. Տեր-Մկրտչեան, Ս. Կանաչեանց, Տփղիս, 1909]:
- Ամար. քար.= «Գիրք քարոզութեան որ կոչի Ամարան հատոր: Արարեալ սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Տաթեւացւոյն եօթնալոյս վարդապետի», Կ. Պոլիս, 1741:
- Ան. Նարեկացի, «Շուքաղ»= «Երանելոյն Հարն՝ Անանիայի հոգեվարժ փիլիսոփայի ներբողեան ասացեալ ի սուրբ Կաթողիկէ եկեղեցի, որ է ի Նոր քաղաք, որ այժմ կոչի Վաղարշապատ...» (հրատ. Ա. Այվազյան), «Շուքաղ», Հտ. Ա., 1859, էջ 265-272, 291-298, 323-332, 359-366, 399-406 [քննակ. բնագ. աշխատ. Հ. Քյոսեյանի, «Անանիա Սանահնեցու մատենագրությունը» (հրատ. ընթացքում):
- Անանիա Սանահնեցի, Ընդդէմ երկար= [«Հակաճանաչութիւն ընդդէմ երկարեակաց» քննակ. բնագ. աշխատ. Հ. Քյոսեյանի, «Գանձասար» Աստուածաբանական հանդէս, 1992, Ա. էջ 204-238, Բ. էջ 168-218 Բ տպ. Հ. Քեոսեան. Աստվածաբանական բնագրեր. Ուսումնասիրություններ, Ա. Անանիա Սանահնեցի, Ս. Էջմիածին, 2000, էջ 192-357]:
- Ասողիկ= «Ստեփանոսի Տարոնեցւոյ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական...», աշխատ. Ստ. Մալխասյանցի, Ս. Պետերբուրգ, 1885:
- Արիստոտել, Եթիկա= Aristotelis Ethica Nicomachea, rec. I. Bywater, Oxford, 1894, Ethica Nicomachea, rec. F. Susemihl, Leipzig, 1880, մակ ոռու. թրգմ. Յ. Рапиов, СПб., 1887:
- Բարսեղ Մեծն, Վեցօրեայ= «Բարսեղի Կեսարացւոյ Շառք Վեցօրեայ արարչութեան», Վեճետիկ, 1830 [քննակ. բնագ. աշխատ. Կ. Մուրադյանի, Եր., 1984]:
- Բյուզ.= «Փաստոսի Բուզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց ի չորս դարութիւնս», Վեճետիկ, 1832, մակ՝ աշխատ. Ք. Պատկանեանի, Ս. Պետերբուրգ, 1883:

- Գլագոլև, Մարդկային սեռի ծագումն ու սկզբնական վիճակը= Глаголев, Происхождение и первоначальное состояние человеческого рода, М., 1894:
- Կանոն Ա. Գրիգորի=[Կանոն Ա. Գրիգորի (Լուսավորչի) Պարթևի (հրատ.), «Բագմավազ», 1981, էջ 62-71]:
- Գր. Արշ. = Կիրեղ Երուսաղեմացի. Կոչումն ընծայութեան, Գրիգոր Արշարունի, Մեկնություն ընթերցուածոցն Կիրեղի Երուսաղեմացոյ, Կ. Պոլիս, 1727-1728, (Բ էջակալություն), էջ 1-196:
- Գրիգոր Գ. Կաթող.= «Բան պիտանի Գրիգորիսի կաթողիկոսի» (հրատ. Ա. Տէր-Միքէլեան), «Արարատ», 1892, էջ 1057-1099:
- Գրիգոր Մագիստրոս. Տաղ.= «Տաղասացութիւնք Գրիգորի Մագիստրոսի Պափլաունտոյ», Վենետիկ, 1868
- Գրիգորիոս Մեծ, Թղթեր= Migne PL t. 77 նաև՝ S. Gregorii Magni Papae, Registrum epistolarum ed P. Ewald, L. Hartman, B., 1887-1899, t. I-II:
- Գրիգոր Նարեկ. Բան= «Սրբոյ իօրն մերոյ Գրիգորի Նարեկայ վանից վանականի Մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1840՝ «Մատենադպրութեան». էջ 1-268 [քննակրթագ. աշխատ. Պ. Խաչատրյանի, Ա. Պապիյանի, Եր., 1985]:
- Գրիգոր Նարեկ. Ներբող Առաք.= «Ներբողեան գովեստի ի համօրէն գունդս Առաքելոցն», տե՛ս «Գրիգորի Նարեկայ վանից վանականի մատենագրութիւնք», Վենետիկ, 1840, էջ 424-438:
- Գրիգոր Սարկաւազապետ, ճառ= Գրիգորի Սարկաւազապետի ներբող ի ս. Գրիգոր Լուսատրիչ, «Սոփերք հայկականք», Գ, Վենետիկ, 1853, էջ 129-157:
- Գրիգոր Տաթևացի, Հարց. տես Հարց. (Գիրք Հարցմանց):
- Գոլուբինսկի, Աստծու իմաստությունն ու բարեբարությունը աշխարհի և մարդու վիճակների մեջ, Մոսկվա, 1894= Голубинский, Премудрость и справедливость Бога в состоянии мира и человека, М., 1894:
- Դանիլևսկի, Դարվիճիզմ= Данилевский, Дарвинизм, т. I-II, М., 1885:
- Դաւանութիւն հաւատոյ. Կ. Պոլիս, 1713= Յովհաննէս Զուղայեցի (Մրգուզ), Դաւանություն հաւատոյ (Գիրք համառոտ վասն ճշմարիտ եւ ողորպիտ դաւանութեան Կաթողիկէի եկեղեցոյս Հայաստանեայց) Կ. Պոլիս, 1713:
- Դավիթ Անհաղթ, Ներք. Խաչի= «Մատենագրութիւն անխնայաց, Կորին վարդապետ, Մամբրէ Վերծանող. Դավիթ Անյաղթ», Վենետիկ, 1833, էջ 103-119, [«Դավիթ Անյաղթ փիլիսոփայի մատենագրութիւնք եւ թուղթ Գիտոյ կաթողիկոսի առ Դավիթ», Վենետիկ, 1932, էջ 9-25]:
- Դարվիճի կյանքը I, II, 1887= The life and letters of Charles Darwin, v. I-II, London, 1887:
- Դրախտ= «Գիրք աստուածաբանական, որ կոչի Դրախտ ցանկալի, շարադրեալ ի Ղազարոս աստուածաբան վարդապետէ Մափկեցոյ», Կ. Պոլիս, 1735:
- Եզնիկ= Եզնիկ Կողբացի, «Գիրք ընդդիմութեանց», Կ. Պոլիս, 1869 (նաև՝ տպ. 1871, 1879, Թիֆլիս, 1914, Բուենոս Այրես, 1951):
- Եղիշէ= «Սրբոյ հարմ մերոյ Եղիշէի վարդապետի մատենագրութիւնք», Վենետիկ, 1859:
- Եսայի Նշեցի, Հակաճատութիւն ընդդէմ ֆրանկաց= [Պատասխանի թղթոյն ֆրանկաց, որ գրեալ էին առ Հայք վասն անխատանաց եւ ոչ միաբանութեան (մասամբ հրատ. Գ. վրդ. Սրվանձտյան, Թորոս աղբար, Կ. Պոլիս, 1884, Բ, էջ 395. տե՛ս Հ. Բ. վրդ. Սարգիսեան, Մայր Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հտ. Բ, Վենետիկ, 1924, էջ 732]:
- Եվս., Պատմ. եկեղ.= «Եւսեփոսի Կեսարացոյ Պատմութիւն եկեղեցոյ», Վենետիկ, 1877:
- Զգոն= «Գիրք, որ կոչի Զգոն՝ արարեալ ս. Յակոբբայ երիցս երանեալ հայրապետին Մծբին քաղաքի», Կ. Պոլիս, 1824:

- Ընդհանր.= «Ընդհանրական թողթը սրբոյն Ներսիսի Ծնորհալոյ», Ս. Էջմիածին, 1865, Երուսաղէմ, 1871, [քննակ. բնագ. աշխատ. Էդ. Բաղդասարյանի, Եր., 1995]:
- Թովմա Արծրունի= Պատմութիւն տանն Արծրունեաց Կ. Պոլիս, 1852, նաև՝ Ս. Պետերբուրգ, 1887:
- Ժամագիրք= «Ժամագիրք Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցոյ», Գ տպ. Վաղարշապատ, 1892, Դ տպ. 1902, նաև՝ Նիւ-Յորք, 1986:
- Լուրեր, երկեր= **D. Martin Luthers Werke**: Kritische Gesamtausgabe ed. J. K. F. Knaake..., Weimar i H. Böhlau, 1883 [ռուսերէն թարգմ. հատընտիրը **Мартин Лютер**, Избранные произведения, СПб. 1997]:
- Լուկրեցիոս, Հարց= **Лукреций**, О природе вещей, пер. с лат. А. Клеванова, М., 1876:
- Կանոն Դվինիի ս. ժող.= [տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, աշխատ. Վ. Հակոբյանի, Հտ. Բ, Եր., 1871, էջ 200-215]:
- Կանոն Ներսէս կաթ.-ի և Ներշապհոյ= [«Կանոնագիրք Հայոց», աշխատ. Վ. Հակոբյանի, Հտ. Ա, Եր., 1964, էջ 475-490]:
- Կանոն ս. Սահակի= [«Կանոնագիրք Հայոց», Հտ. Ա, էջ 363-421]:
- Կանոն Ծահապիվանի= [«Կանոնագիրք Հայոց», Հտ., Ա, էջ 422-466]:
- Կանոն Սիոն կաթ.-ի= [Ա. Ղլտճեան, Կանոնք Պարտաւի Ազգային ժողովի (Սիոն կաթողիկոսի) Վաղարշապատ, 1905, քննակ. բնագ. Վ. Հակոբյանի՝ Կանոնագիրք Հայոց, Բ, էջ 3-18]:
- Կոչումն ընծ. (Կյուրեղ. Կոչ. ընծ.)= Կիրեղ Երուսաղէմացի, Կոչումն ընծայութեան, Կ. Պոլիս, 1727-1728 (Ա. Էջակալոյնում) նաև՝ «Երանելոյն Կիրոլի Երուսաղէմայ հայրապետի Կոչումն ընծայութեան», Վիեննա, 1832:
- Հակոբ պատր. Նալլան= Յակոբ պատր. Նալեան, Ծրագ Ծշմարտութեան, Կ. Պոլիս, 1756:
- Հաճախ.= «Գիրք որ կոչի Յաճախապատում ասացեալ սուրբ հօրն մերոյ երանելոյն Գրիգորի Լուսաւորչի», Կ. Պոլիս, 1737: Նաև՝ «Սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչի Յաճախապատում ճառք եւ աղապօք», Ա տպ. Վենետիկ, 1826, Բ տպ., Վենետիկ, 1954, «Յաճախապատում ճառք սրբոյ հարն մերոյ երանելոյն Գրիգորի Լուսաւորչի» աշխատ. Ա. Տեր-Միքելեան, Ս. Էջմիածին, 1894:
- Հարճակ. Պատ. դավ. Գ= **A. Harnack**, Lehrbuch der Dogmengeschichte, t. III, Berlin, 1890:
- Հարց. (Գիրք Հարցմանց)= Ս. Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք Հարցմանց, Կ. Պոլիս, 1729:
- Հերոդոտ= [**Herodotus**, Historiarum libri IX, 1-3 Cambridge, Mass-London, 1946-1960, նաև՝ История, II., 1972]:
- Հովհ. վրդ. Երզն. ի ս. Գր. Լուսաւորիչն= «Յովհաննու վարդապետի Երզնկացոյ ասացումն ներքողական գովեստի ի ս. Լուսաւորիչն Հայոց» տե՛ս Ռետկալ հրատ. մեջ «Գիրք որ կոչի Յաճախապատում...», Կ. Պոլիս, 1737, էջ 265-311, նաև՝ Սոփերք Հայկականք, հտ. Ե, Վենետիկ, 1853, էջ 83-164:
- Հովհ. վրդ. Երզն. Վիպաս.= Յովհաննու Երզնկացոյ Յաղագս երկնային զարդոց ոտանաւոր տե՛ս Յովհաննու Երզնկացոյ Յաղագս երկնից, Նախիջևան, 1792, էջ 21-62:
- Հովհ. Իմաստ.= «Յովհաննու Իմաստասիրի Աւձնեցոյ մատենագրութիւնք», Վենետիկ, 1833, Բ տպ. Վենետիկ, 1953:
- Հովհ. Իմաստ, Խոստով.= «Յովհաննու Իմաստասիրի Հայոց Կաթողիկոսի Խոստովանութիւն անշարժ յուսոյ մարմնանալոյ Բանին Քրիստոսի եւ ընդդէմ դաւանողաց

- զմի Քրիստոս լերկուս բնութիւն» հրատ. Կարապետ վարդապետի, Վաղարշապատ, 1896:
- Հովհ. Կաթող. Պատմ= Յովհաննու Կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմութիւն Հայոց, Մոսկուա, 1853, [Թիֆլիս, 1912]:
- Հովհ. Սարկ. վրդ. ճառ= «Յովհաննու Սարկաւագ վարդապետի ներբողեան ի Ա. Գրիգոր Լուսաւորիչն Հայոց», «Սոփերք Հայկականք», Ե, Վեներտիկ, 1853, էջ 5-36:
- Հովհ. Սարկ. վարդ Յաղ. քահանա= Յովհաննու Սարկաւագ վարդապետի Յաղագս քահանայութեան, «Սոփերք Հայկականք», հո. Գ, Վեներտիկ, 1853, էջ 9-79:
- Հովհ. Սարկ. վարդ. Աղօթք= «Աղոթամատոյց Յովհաննու Սարկաւագայ վարդապետի», «Սոփերք Հայկականք», հո. ԺԷ, Վեներտիկ, 1854:
- Հովհ. Փլաւ. Հնախոս. Հրէից= Յովսէփոս Եբրայեցի, «Հրէական հնութիւնք», Կ. Պոլիս, 1761:
- Խոսր. Անձ. տե՛ս Մեկն. Ժամ.:
- Կանտ, Երկնքի բնապատմություն= **Kant**, Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels, Königsberg-Lpz., 1755, Frankfurt-Lpz, 1797, նաև՝ Sämtliche Werke, Bd. 14, 1876:
- Կիր.= «Պատմութիւն Հայոց արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցոյ...» Մոսկուա, 1858, Վեներտիկ, 1865 [քննակ. բնագ. աշխատ. Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Եր., 1961]:
- Ձեռագ Մաշտոց= «Գիրք գաւազան տալոյ աշակերտացն ճշմարիտ բանին քարոզութեան...», Վաղարշապատ, 1876:
- Ղազար Ժահկեցի՝ տե՛ս Դրախտ:
- Մամբրե Վերծ.= Մամբրեի Վերծանողի ճառք տե՛ս «Մատենագրութիւն նախնեաց», Կորին վարդապետ, Մամբրե Վերծանող, Դաիթ Անյաղթ, Վեներտիկ, 1833, Բ. տպ. 1894:
- Մանդ.= Յովհան Մանդակունի, Ժառք, Բ. տպ. Վեներտիկ, 1860:
- Մաշտոց= Մեծ Մաշտոց, Կ. Պոլիս, 1714, Մայր Մաշտոց, Կ. Պոլիս, 1807, «Մաշտոց (ձեռագ) յորում ասանդին սրբազան արարողութիւնք ազգիս...», Գ. տպ. Վաղարշապատ, 1905:
- Մեկն. Երգ Երգոցի= «Սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Նարեկա վանից վանականի մատենագրութիւն», Վեներտիկ, 1840, էջ 271-367:
- Մեկն. Ժամ.= «Խոսրովու Անձեւացեաց եպիսկոպոսի Մեկնութիւն Ժամակարգութեան՝ կարգադրեալ Մովսէսի գիտնական վարդապետի», Կ. Պոլիս, 1840:
- Մեկն. Կաթող.= Սարգիս Ծնորհալի, Մեկնութիւն Կաթողիկեայ թղթոց, Կ. Պոլիս, 1826:
- Մեկն. Մատթ.= «Մեկնութիւն սուրբ Աւետարանին, որ ըստ Մատթէոսի՝ արարեալ ի սրբոյն Ներսիսի Ծնորհալոյ...», Կ. Պոլիս, 1825:
- Մեկն. Մատթ. (գրչագիր)= Գրիգոր Տաթևացի, Մեկնութիւն Մատթէի, ՄՄ ձեռ. 5060:
- Միք. Ասորի. Պատմ.= «Տեառն Միխայէլի պատրիարքի Ասորոյ Ժամակարգութիւն», Երուսաղէմ, 1870, Բ. տպ. «Ժամակարգութիւն տեառն Միխայէլի Ասորոյ պատրիարքի», Երուսաղէմ, 1871:
- Մխիթար Գոշ. [Սասնեցի], Յաղագս միութեան մարդացելոյ:
- Բանին Աստուծոյ (գրչագիր)= «Յաղագս միութեան բնութեան եւ ներգործութեան կրից մարդացելոյ Բանին Աստուծոյ Տեառն Յիսուսի Քրիստոսի ուղղափառ դաւանութեամբ ըստ սրբոց հարցն ասանդից» [տե՛ս Մխիթար Սասնեցոյ՝ Ժառք Աստուածաբանականք, աշխատ. Պ. Քատի, Լուէին, 1993, էջ 32-45]:
- Մխիթար Սկևռացի= «Պատմախանգիք Մխիթարայ քահանայի Սկևռացոյ Յաղագս համապատմութեան երկոտասան առաքելոց», Երուսաղէմ, Ա. տպ. 1857, Բ. տպ. 1860,

- Գ տպ. 1865 [աշխարհ. թրգմ. Ա. Բոգոյանի. «Գանձասար», Ե, էջ 139-157, Զ, էջ 403-420]:
- Մյուլլեր, Մտածողություն= **Müller**, Handbuch der Physiologie des Menschen für Vorlesungen (2 vol. 1834-1840. անգլ. թգմ. Elements of Physiology, 2 vol. 1837-1842):
- Մովս. վրդ. Երզնկացի= «Մովսեսի Հայոց վարդապետի գրեալ պատասխանիք թղթոյն Տրապիզոնի առ հատուածեալն Գրիգոր երէց», աշխատ. Եզնիկ աբդ. Պետրոսյանի, «Էջմիածին», 1975, Ա, էջ 30-40, Գ, էջ 50-58, «Ընդդիմադրութիւն սակս ջրոյն խառնման ի սուրբ խորհուրդն ի թուին Հայոց ՉԾԸ», «Էջմիածին», 1974, Ժ, էջ 49-64:
- Ներսես Մեծն՝ տե՛ս Բյուզ.:
- Ներսես Լամբր., Մեկն. Պատ.= Ներսես Լամբրոնացի, Խորհրդածութիւն ի վերայ Պատարագի, Երուսաղէմ, 1840, անս՝ Վեճեսիկ, 1847:
- Շար.= «Շարական հոգեւոր երգոց սուրբ եւ ուղղափառ եկեղեցոյն Հայաստանեայց՝ յարինեալ ի սրբոց թարգմանչացն մերոց», Ս. Էջմիածին, 1861, անս՝ 1997:
- Շնորհալի, Չափաբեր.= Ներսես Շնորհալի, Բանք չափաւ, Վեճեսիկ, 1830:
- Որոգիանե, Ընդդէմ Կելսոսի= Contr. Cels. տե՛ս Migne, PG. t. 11:
- Պարապմունք= Կիրեղ Ալեքսանդրացի, Գիրք Պարապմունք, Կ. Պոլիս, 1717:
- Պող. Տար.= «Թուղթ երանելոյն Պողոսի Տարոնացոյն ընդդէմ գրոյն Թէոփիստեայ երկադասան հայ հոռոմ փիլիսոփային», Կ. Պոլիս, 1752:
- Սամ. Անեցի= «Սամուէլի քահանայի Անեցոյ հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց», աշխատ. Ա. Տեր-Միքելեան, Վաղարշապատ, 1893:
- Սահակ Զորոպի. ճառ= «Ճառ ասացեալ յԱրմաւենեացն օր, որ է Ղոզմեան» տե՛ս «Յովհաննու Իմաստասիրի Աւձնեցոյ Մատենագրութիւնք», Վեճեսիկ, 1833, էջ 185-193:
- Սահակ վրդ. Մոռու= [«Պատասխանի թղթոյն Փոռուայ, գրեալ Սահակայ Հայոց վարդապետի՝ հրամանաւ Աշոտայ Հայոց իշխանաց Իշխանի»], հրատ. Հ. Ն. Ակիմյան, «Հանդէս ամսօրեայ», 1968, էջ 451-472:
- Սեբեոս= «Պատմութիւն Սեբեոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն եւ սկիզբն մորագիւտ պատմութեան Միսիթարայ Անեցոյ ի յոյս ած Ք[երովբէ] Պ[ատկանեան]», Ս. Պետերբուրգ, 1879, [քննակ. բնագ. աշխատ. Գ. Վ. Աբգարյանի, Եր., 1979]:
- Սիմեոն կաթող., «Ի գովեստ Էջմիածնի և կաթողիկոսութեան» (գրչագիր)= «Սիմեոնի քարոզ եւ ասացուած եւ մերթողեան ի վեցերորդ տեսակ յողորմութիւն Աստուծոյ ի սուրբ Էջմիածին, զոր ընկալաւ ազգս Հայոց ղևտական եւ յատկապէս պարգեւ յԱստուծոյ ձեռամբ սրբոյն Գրիգորի...», ՄՄ, ձեռ. 2212, թ. 40բ-54ա:
- Ստ. Սյունեցի, Թուղթ առ Գերմանոս= [Պատասխանի թղթոյն զոր գրեաց տէր Ստեփաննոս Սիւնեաց եպիսկոպոս առ տէր Գերմանոս...], տե՛ս «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 373-395]:
- Ստ. Սյունեցի, Թուղթ առ պատր. Անտիոքայ= «Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի, մեծի իմաստասիրի պատասխանի թղթոյն Անտիոքայ եպիսկոպոսի, զոր վասն հաւատոյ գրեալն է», Գիրք թղթոց, էջ 323-334:
- Ստ. Սյունեցի, «Ընդդէմ հերետիկոսաց եւ թուղթ առ վարդապետս Աղվանից»= [«Երանելոյն Քերթողի Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի Բան պատասխանոյ առ վարդապետս Աղուանից», հրատ. Եզնիկ քհ. Պետրոսյան, «Էջմիածին», 1984, Ա, էջ 45-47]:
- Ստ. Օրբել. Զեռնարկ հավատոյ= «Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի Հակաճառութիւն ընդդէմ երկաբնակաց», Կ. Պոլիս, 1756:

- Վանական վրդ., Բան հավատալի= [«Գիրք թղթոց», 1901, էջ 533-535, քննակ. բնագ. աշխատ. Մ. Արք. Մուրաֆյանի, «Շողակաթ». եկեղեցական, մշակութային, բանասիրական հանդես, 1995, էջ 162-163]:
- Վարդան վրդ.= Վարդան Բարձրաբերդցի, Պատմություն տիեզերական, Մոսկուա, 1861, Վարդանայ վարդապետի Հուանքումն պատմութեան, Վեներտիկ, 1862:
- Վարդան վրդ. ճառ= «Վարդան վարդապետ Բարձրաբերդցի [Արևելցի]», Նախադրություն ճառիս վասն արքայն Գրիգորի ի խնդրոյ տեսոն Համագասպայ ներքողեան մեծիմաստ վարդապետին Վարդանայ յերիցս երանեալ պարթեւն Գրիգորիոս Լուսատրիչ Հայաստան աշխարհիս», «Սոփերք Հայկականք», Ե, Վեներտիկ, 1858, էջ 39-82:
- Վարդան վրդ. ի խնդրո Կոստ. կաթող. դավանութեան. = Դաւանութիւն հաւատոյ ուղղափառութեան արքոյ արդիւնական վարդապետին Վարդանայ ի խնդրոյ արքազան կաթողիկոսին Հայոց տեսոն Կոստանդեայ, ՄՄ, ձեռ. 8133, թ. 79բ-90բ (հրատ. ընթացքում):
- Տիրան վրդ. առ Սեներքերիմ= տե՛ս Վարդան Այգեցի, «Գիրք հաստատութեան եւ արմատ հաւատոյ», ՄՄ, ձեռ. 3295, թ. 146բ-148ա, 371ա-374ա, [քննակ. բնագ. աշխատ. Շահէ քհ. Հայրապետեանի, Ներածութ. Հակոբ Քյոսեւյանի, Եր., 1998, էջ 206-207, 262]:
- Տոնացոյց= «Տօնացոյց՝ սկզբնաորեալ ի արքոյ Լուսատրչէն մերմէ... եւ կարգաորեալ արքոյն Սահակայ Պարթեւի... իսկ յետ ժամանակաց ի Ա. Աթոռն Էջմիածնի Տ. Սիմէոնի Հայոց կաթողիկոսի», Ա. Էջմիածին, 1774:
- Ուխտանէս= Ուխտանէս եպիսկոպոս, Պատմություն Հայոց, Վաղարշապատ, 1871:
- Փարպ.= «Ղազարայ Փարպեցոյ արարեալ Պատմություն», Վեներտիկ, 1793 [քննակ. բնագիր աշխատ. Գ. Տէր-Մկրտչեանի, Ստ. Մալխասեանցի, Տփղիս, 1904]:
- Cureton**, Spicilegium Syriacum, 1855= W. Cureton, Spicilegium Syriacum, containing remains of Bardesan, Meliton, Ambrose and Mar bar Serapion. With an English translation and notes, L, 1855:

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ.....	5
ԱՌԱՋԱԲԱՆ.....	7
ՀԱՆԳԱՆԱԿՔ ՀԱԽԱՏՈՅ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ Ս. ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ	
Համառօտ հաւատամք.....	17
Հանգանակ Նիկիական.....	17
Դաւանութիւն ուղղափառ հաւատոյ.....	19

ՆԱԽԱԾԱՎԻՂ: - Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու վարդապետությունը և յոր հիմքը. կրոնի որոշումը և կոչումը. Աստուծո և մարդու հաղորդակցության փոխադարձ պայմանները. Աստուծո հայտնության բովանդակությունը՝ ըստ մարդու ներքին կյանքի պահանջին. քրիստոնյայի հավատալու եղանակը, ուստիև դավանաբանական գիտության կարևորությունը և նպատակը գիտունի և տգետի համար. հավատքի անհրաժեշտությունն ու որպիսությունը ուսումնասիրության համար. հավատացյալի ներգործական դիրքը. դավանաբանություն և բարոյաբանություն. դավանաբանության երեք մասերը և նորա ուսումնասիրելու սկզբունքները.....21

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍԸ. ԱՍՏՎԱԾ ՈՒ ՆՈՐԱ ԳՈՐԾԵՐԸ

Ա. ԱՍՏՈՒԾՈ ԳՈՅՈՒԹՅՈՒՆԸ: - Աստուծո գոյության համոզմունքը հավատքի հիմքերի համար. այդ հավատքի հաստատվիլը ներքին մարդու մեջ և արտաքին իմացությամբ ամրանալը. ներքին հաստոյությանց և արտաքին իմացությանց համընթացությունը այս նկատմամբ. վկայությունը արտաքին իմացությանց. արտաքին աշխարհի դիտողության ամփոփ հիմքերը. աստվածահայտ ներքին հաստոյությունը: Աստուծո գաղափարը մեր պրտում գորանում է սիրո հիմամբ. հոգու ընդունակության անհրաժեշտությունը. Աստուծո հայտնությունը հեթանոսներին ևս. ի՞նչ է նշանակում հավատալ Աստուծուն. ներքին զգայարանքի կարևորությունը. ամփոփ եզրակացություն.....29

Բ. ԱՍՏՈՒԾՈ ԳՈՅՈՒԹՅԱՆ ՀԱՎԱՍՏԻՔԸ ՄԱՐԴԿՈՒԹՅԱՆ ԿՐՈՆՆԵՐՈՎ: - Մի հայացք Աստուծո գոյության արտաքին ապացուցության վրա. կրոնի ընդհանրականությունը. կա արդյո՞ք կրոնի ծագման ուրիշ պատճառ, քան Աստված. 1. Մարդու մարդկային հաստատությունը. 2. Երկիրն ու հանգամանքները. Ներքին պատճառք. 1. Զգացմունքը - բացատրություն. 2. Միտքը-բարոյականության դերը. կրոնը ամբողջ հոգուն կից է և Աստուծուց է. ժողովրդի անկումը չէ ոչնչացնում այդ գաղափարը. կրոնը՝ աստվածային տուրք. կրոնով մարդու ներքին հարստությունը: կրոնների ընդհանուր էությունը. կրոնի զարգացումը. բացասական կրոնների գերակատար զարգացումից հետո քրիստոնեության մուտքը.....39

Գ. ԱՍՏՈՒԾՈՒ ԳՈՅՈՒԹՅԱՆ ՀԱՎԱՍՏԻՔԸ ԲՆԱԶԱՆՑԱԿԱՆ ԶՆՆՈՒԹՅԱՄԲ: - *Քննելու տրամադրությունը մարդու մեջ և հետևանքը. քննության հիմքը՝ աստվածորացություն. մտքի ուժով աշխարհի ծագման բացատրություն. հեթանոս գիտնականը. նյութականը՝ սկզբնական հիմք: Նյութապաշտության ձգտումը. նորա անկարողությունը. հերքումներ-անլուծելի հարցերի բազմությունը. - ոգեպաշտություն. համաստվածություն. հերքումներ. բառախաղությունը՝ գիտության տեղ. ընդհանուր տեսությունը բնագանգակն գննությանը վրա. դոցա հնությունը և անկայունությունը՝ գնոստիկ և ագնոստիկ. եզրակացություն. 49*

Դ. ԱՍՏՈՒԾՈՒ ԳՈՅՈՒԹՅԱՆ ՀԱՎԱՍՏԻՔԸ ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՄԲ: - *Գիտական հետազոտության կարևորությունը. շեղի ազդեցությունը թերուսի վրա. ուղղակի և անուղղակի ուրացություն. տեսական ու բնական գիտություններ և այդոնց կոչումը: 1. Բնագիտության սահմանը և տկարությունը նույնիսկ յուր սահմանում. կյանքի ծագման անլուծելիությունը. 2. Կենդանյաց ու բույսերի տեսակներով փոխակերպությունը լոկ իբրև դասավորություն և ոչ բացատրություն. 3. Մարդու բացատիկ նշանակությունը. տարբերություն անասուններից. արտաքին ու ներքին կյանքի ինքնատեսակությունը. բանականություն-կամք. 4. Աշխարհի նպատակի գաղափարը. նպատակի օրինավորությունը աշխարհում. բարոյական ընթացք և հատուցումն. նպատակը յուր սկզբում. 61*

Ե. ԱՍՏՈՒԾՈՒ ԷՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԿԱՏԱՐԵԼՈՒԹՅՈՒՆՔ: - *Աստուծո էության անհասանելիությունը. բանական լուսաբանություն Աստուծո հայտնության օգնությամբ. աստվածաճանաչության ձգտումը՝ անուս դնելով. Աստուծո հայտնածն ու գործերը՝ մեր մտածողության նյութ. բացասական ու դրական որոշումներ. Աստուծո ստորոգությունը բնական ու բարոյական աշխարհի վերաբերյալ գործոց համեմատ, բացատրություն այդ ստորոգությանը. 72*

Զ. Ս. ԵՐՐՈՐԴԻՈՒԹՅՈՒՆ: - *Աստուծո գործունեության իրականացումը երեք անձանց միջոցով. այս դավանանքի անհրաժեշտությունը. տարբերությունը աստվածյան և համաստվածյան մոլորությունից. Արիոսյանը. Սաբելյանը. դոցա հետևողը. երեք անձանց իրականությունը. ապացույցներ Աստուծո կենդանությունից. մարդու հոգու նմանությամբ հավիտենական գործունեությունից. երեք անձանց առնչականությունը. Որդու ծնունդը, Ս. Հոգու բղխումը. Աստուծո գործունեության արտաքին իրականացումը. 82*

Է. ԱՍՏՈՒԾՈՒ ԱՐԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆԸ: - *Որոշումն. արարչության պատճառը և նպատակը. թե՛ միջոց ու թե՛ նպատակ. «ստեղծել» բառը՝ «ոչնչիցը». 91*

Ը. ԱԾԽԱՐՀԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ: - *Կենդանի աշխարհ. ստեղծագործության չորս սկզբունքները. 1. Աստուծո կամքը. 2. վեց բաժանմունքը. պատմական կրոնական միտքը. Աստուծո հոգու և խոսքի հառաջնությունը. հին ազգաց ավանդությունը և այդոնց տարբերությունը քրիստոնեականից. հեթանո-*

- սակյան բնապաշտություն. միակողմանի հրեություն. բռնապետական տեսություն. հերքումն. արարչական կամքի հավիտենականությունն և աշխարհի ժամանակական ընթացքը. աշխարհի հառաջադիմության կրոնական սկզբունքը.....94
- Թ. ՀՐԵՇՏԱԿՆԵՐԸ: - Նոցա դիրքը մարդու նկատմամբ. նոցա կյանքն ու որպիսությունը. նոցա դիրքը Աստուծո վերաբերմամբ. այլևայլ շնորհաց ու գործությանց հրեշտակային անձնավորացումը, նոքա իբրև անհասանելի սպասավորներ մարդու փրկության. նոցա հատուկ սպասավորությունը. 101
- Ժ. ՄԱՐԴՈՒ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ: - Մարդու բարձրությունը. հին հեթանոսական հայացքը մարդու ստեղծման վրա և քրիստոնեականի տարբերությունը. մարդու սերունդը և կնոջ ու տղամարդի դիրքը. ծննդաբերության որպիսությունը և նորա հոգևորության առանձնությունը և այդ առանձնության հատուկ բարձրությունը. հոգին և յուր հատկությունը՝ ըստ մտքի, կամքի ու խղճի գործունեության. հոգու բարձր ձգտումները և անմահությունը. 105
- ԺԱ. ԱՍՏՈՒԾՈՒ ՆԱԽԱԽՆԱՄՈՒԹՅՈՒՆԸ: - Որոշումն. բացատրություն Բրիստոսի խոսքերով: Նախախնամության էությունը - հատուկ ուղղությունը. նախախնամության հարաբերությունը ազատ կամքի հետ. երկուքի դիրքը աշխարհում և Աստուծո կանխատեսության վերաբերմամբ. ընդհանուր և հատուկ նախախնամություն. հաստատություն և անհատի կոչումը.....115
- ԺԲ. ՉԱՐՆ ՈՒ ՉԱՐԻ ՍԿԶԲՈՒՆՔԸ: - Չարի չէությունը. չարի ծագումը. սատանայի էությունը. աստվածապաշտի դիրքը չարի նկատմամբ. չարի ձգտումը. չարի հակառակության էությունը. սատանայի ինքնապահպանությունը. նորա նշանակությունը. նորա իշխանության նվաճումը Բրիստոսով.....123
- ԺԳ. ՄԱՐԴՈՒ ՍԿԶԲՆԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿՆ ՈՒ ՊԱՏՎԻՐԱՆԱԶԱՆՅՈՒԹՅՈՒՆ: - Մարդու կյանքը հողով և Աստուծով. նորա ազատ կամքը. նորա կոչումը. փորձության կարևորությունը. անկման նկարագրությունը Սուրբ Գրքում. պտղակերության նշանակությունը, մեղքը, հետևանքը.....130
- ԺԴ. ՄԵՂԱՆՉԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ: - Մարդու սկզբնական պայմանական վիճակը. նորա ազատ կամքի գործունեության հետևանքը՝ ըստ Հոովմեական եկեղեցու վարդապետության, եռակի բացատրությունը. այդ մոլորության զգացումը բողոքականաց մեջ և հակառակ ծայրահեղություն. հակասություն. Հայաստանյայց Սուրբ Եկեղեցու վարդապետությունը: Ս. Հայրերի բացատրությունը. հակասական վիճակը - անկման գործացումը. ձգտումն առ մարմնավորը և այդոր հետևանքը. 135
- ԺԵ. ՍԿԶԲՆԱԿԱՆ ՄԵՂՔԻ ԺԱՌԱՆԳԱԿԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔԸ: - Մեղանջման ներգործությունը - նաև ժառանգների վրա - ըստ ժառանգական օրենքին - աղամային պատկերը. գիտության և արվեստի զարգացումն -

պակասություն բարձր ձգտման կարողության. աշխարհի կեղծ վիճակը մարդու անկմամբ. մարդու և աշխարհի հարաբերության անարդարությունը և հետևանքն՝ հակասականության զգացումը.....141

ԺԶ. ԱՍՏՈՒԾՈՆ ՏՆՕՐԻՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆԸ ԾԵՂՎԱԾ ՄԱՐԳԿԿՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ: - Մեղանչման հետևանքը իբրև Աստուծո օրենքի պատիժ. պատժի նպատակը. մարդկային կամքի շեղումը. մեղքի արտաքուստ լիճելը. Աստուծո ողորմածության պատճառը. մարդկության նախապատրաստությունը և պղող սկզբունքները. 1. Քրիստոսի փրկագործության գիտակցություն. 2. մեղքի ճանաչողություն. 3. Աստուծո արդարության հասկացողություն. 4. աշխարհից բաժնվելու որպիսության հաստողություն - և 5. աշխարհի վիճակի ճանաչողություն, ըստ որում՝ և Փրկչի գալստյան կարևորությունը.....146

ԺԷ. ՓՐԿՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՄԱՐԳԿԿՈՒԹՅԱՆ ԱԿՆԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԼՐՈՒՄԸ: - Նախապատրաստություն մեղքի ընդարձակության փորձի համար. նախապատրաստության միջոցները: Հատուկ և ընդհանուր ընթացք նախապատրաստության. 1. ընդհանուրը հեթանոսության մեջ բացասականապես քաղաքակրթության ծաղկմամբ. ակնկալության ձայներ նոցա մեջ. 2. հատուկ նախապատրաստություն ընտրյալ ժողովրդի մեջ. Աստուծո հատուկ գործը - ավետիք - և Իսրայելի նախատիպ կյանքը. մարգարեություն և յուր զարգացումը. լրումն նախապատրաստության.....155

**ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍԸ
ԱՍՏՎԱԾՈՐԴՈՒ ՓՐԿԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ**

ԺԸ. ՄԻԱԾՆԻ ՄԱՐԳԵՂՈՒԹՅՈՒՆԸ: - Օգնությունը միայն Աստուծո կողմից. Միածնի հավիտենական ծագումը - «լոյս ի լուսոյ». փրկություն. Փրկչի կոչումը՝ երկրորդ Ադամ և յուր գործն ու որպիսությունը - մարդեղություն - աստվածամարդ - նույն Աստված, նույն և մարդ, ըստ որում՝ և ստորոգությունը աստվածային և միածամանակ մարդկային. Քրիստոսի միությունը օրինակներով. եթիոնյան ու կարծական աղանդ. Հայաստանյայց Ա. Եկեղեցու վարդապետությունը և մարդեղության խորհուրդն ու բացատրությունը.....165

ԺԹ. ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԱՍՏՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ՄԱՐԳԿԿՈՒԹՅԱՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆԸ: - Խորհրդավոր միություն Աստուծո հետ. Քրիստոսի մեջ աստվածության ու մարդկության միության տարբերությունը. Քրիստոսի կատարյալ միության անհրաժեշտությունը մեր փրկության համար. աստվածամարդության որպիսությունը. յուր միության կատարյալ միջնորդությունը. եվտիքականության և նեստորականության այլանդակությունը. Քրիստոսի բնության միության ապացուցումը.....175

Ի. ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԱՍՏՎԱԾՄԱՐԳԿԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԻ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ: - Քրիստոսի մարդեղության հրաշքի նշանակությունը. Տիրամոր նշանակու-

թյունը՝ ըստ այդմ. Բրիտտոսի անմեղությունը և փորձության հաղթանակը. Բրիտտոսի խոնարհությունը և մարդկային կյանքը. Բրիտտոսի աստվածամարդության դավանանքի էականությունը քրիստոնյայի համար.....184

ԻԱ. ԲՐԻՍՏՈՍԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ: - Բրիտտոսի մարգարեական, քահանայապետական և թագավորական պաշտոնի կարևորությունը՝ ըստ նախապատրաստական նախատիպ կարգին.....190

ԻԲ. ԲՐԻՍՏՈՍԻ ՄԱՐԳԱՐԵԱԿԱՆ ՊԱՇՏՈՆԸ: - Մարգարեության էությունը. ըստ որում և Բրիտտոսի պաշտոնը. համեմատություն նախատիպ մարգարեների և Բրիտտոսի մեջ. օրենքի իսկական և ոչ անկեղծ կատարումը. ապագայի մարգարեություն. ապագան Բրիտտոսի շուրջը. խոսքի իշխանական զորություն. մշտաբողիս հրաշագործություն. Բրիտտոս՝ իսկական մարգարե.....192

ԻԳ. ԲՐԻՍՏՈՍԻ ՔԱՀԱՆԱՅԱՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՇՏՈՆՆ ՈՒ ՊԱՏԱՐԱԳԸ: - Նախատիպ քահանայապետական պաշտոնի էությունը. Բրիտտոսի քահանայապետական հաշտեցուցիչ զոհաբերությունը. զոհի կարևորությունը. ճշմարիտ պատարագ. ճշմարիտ փրկություն այդ պատարագով. մեր հաղորդ լինելը Բրիտտոսին. խաչի էությունը և անհրաժեշտությունը կամ խաչի ճառը. մեր իմաստության հիմարությունը. խաչի օրհնակն ու հաղթանակը. խաչով երանություն և անեծք.....197

ԻԴ. ԲՐԻՍՏՈՍԻ ԹԱԳԱՎՈՐԱԿԱՆ ՊԱՇՏՈՆԸ: - Բրիտտոսի բարձրանալը վերջին խոնարհությունից. հոգիների ազատությունը. մեր հարության երաշխիքը և հանդերձյալ կյանքը. վերջին ժամանակ այժմ. համբարձումով ճշմարիտ թագավոր. Բրիտտոսի ներկայությունը մեր մեջ և յուր նշանակությունը. Բրիտտոսի ամենուրեքությունը միայն մեր դավանության համեմատ է. բողոքական մտացածին ամենուրեքությունն՝ ըստ երկարակության. հակասությունը. Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու վարդապետության առավելությունը.....207

ԻԵ. ԲՐԻՍՏՈՍԻ ԱՍՏՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ՀԱՎԱՍՏԻՔԸ: - 1. Անձի վկայությունը. 2. Բրիտտոսի խոսքերով. 3. Յուր կյանքով. 4. Յուր գործերով. 5. Ժողովրդի վկայությամբ: 6. Բրիտտոնեության տարածմամբ ու հետևանքով.....215

ԻԶ. ՓՐԿՉԱԲԱՆԱԿԱՆ ՄՈՂՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ: - Մոլորությանց պատճառները. Սաբելականություն. Պողոս Սամոսատցի. հերքումն. Արիոսություն և հերքումն. Ապողինարի մոլորությունը. նեստորականություն. եվտիքականություն, նոր ձևակերպություն. Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու վարդապետության հաստատությունը և հարազատությունը. Պեղագյան մոլորություն և յուր նոր ձևակերպությունը: Եզրակացություն. 229

**ԵՐՐՈՐԴ ՄԱՍԸ
ՓՐԿՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ԿԱՏԱՐՈՒՄՆ**

ԻԷ. Ա. ՀՈԳԻՆՆ: - Նորա անձնավորությունը Ա. Երրորդության մեջ. նորա գործունեությունը փրկության մեջ. նորա ստանձին դերը. Քրիստոս տվավ մեզ Ա. Հոգին: Ա. Հոգու գործունեությունը Ավետարանում և եկեղեցում և անհատի մեջ. բխման մոլորությունը. հերքումն. Հայաստանյայց Ա. Եկեղեցու ճշմարիտ դավանանքը.....245

ԻԸ. Ա. ՀՈԳՈՒ ԳԱԼՈՒՍՏԸ ԵՎ ԾՆՈՐՀԱԲԱԾԽՈՒԹՅՈՒՆԸ: - Աստուծո արքայության տարածումը առաքելոց միջոցով, Աստուծո անմիջական երաշխավորությամբ, այլ երաշխավորումը Ա. Հոգու գործությամբ. Հոգեգալուստ և շնորհաբաշխություն յուրաքանչյուր առաքյալի վրա - ինը շնորհներ ու յուրյանց բացատրությունը.....253

ԻԹ. ԵԿԵՂԵՑՈՒ: - Նորա էությունը. տաճար, համայնք ու եկեղեցի. եկեղեցին ընդհանրապես և առանձնապես. եկեղեցու գաղափարը. հավատքի նշանակությունը եկեղեցում. հավատքի վեմը՝ Քրիստոս. եկեղեցու անխախտության ապահովացումը Ա. Հոգով. եկեղեցու ներգործական կոչումը. զինվորյալ ու հաղթական եկեղեցի ու յուրյանց անդամները.....261

Լ. ԾՐՄԱՐԻՏ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՆՇԱՆՆԵՐԸ: - Եկեղեցու ներքին և արտաքին կյանքի արտահայտությունը. անդամների նշանակությունը և ճշմարտության նշանները. 1. միություն՝ ընդհանուր և մասնավոր. որոշումն. այսպիսի միության նպատակը. մոլորությունը. 2. սրբություն. անդամների և ընդհանրության սրբության փոխադարձությունը. մոլորությունը. 3. ընդհանրականությունը. ընդհանուր ու մասնավոր ընդհանրականություն. մոլորությունը. 4. առաքելականություն. կարևորությունը. սկզբունքները՝ առաքելական հիմնադրություն, առաքելական կարգեր, ձեռնադրություն. առաքելական հաջորդություն. առաքելական վարդապետություն. մոլորությունը. Հայաստանյայց Ա. Եկեղեցու հավատարմությունը երեք նշաններին.....270

ԼԱ. ԾՐՄԱՐԻՏ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ: - Ա. 1. անտեսանելի և տեսանելիություն. 2. անսխալականություն զարգացմամբ հանդերձ. 3. միակ փրկարարություն. փրկարարության որպիսությունը և մոլորությունը. 4. հավիտենականություն և յուր ապահովությունը: Բ. Հոովմեական եկեղեցու մեղանշումը այս չորս հատկությանց դեմ. բողոքականաց մեղանշումը: Գ. Հայաստանյայց Ա. Եկեղեցու ճշմարտությունը և յուր սկզբունքները.....286

ԼԲ. ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ: - Ա. Եկեղեցու՝ իբրև հաստատության՝ վարչական պահանջները. Քրիստոսի որոշումը առաքյալների իշխանության. առաքելոց դրական ու բացասական գործունեությունը. այդոնց միջոցները. Քրիստոսի պատվիրաններն ու ժողովը: Բ. Հոովմեական եկեղեցու

ցու շեղումը - փոխաստվածություն և անսխալականություն. հերքումն բո-
լոր առարկությանն ու ծայրահեղությանն. եզրակացություն.....304

ԼԳ. ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՅՑ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵՎ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՀԱՅ-
ՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ: - Քրիստոսի հիմնադրությունը Երուսաղեմում. Ե-
րուսաղեմի նախապատվությունը. առաքյալների գործունեությունը միակ
վեմի և որթի ու մարմնի վրա - Ս. Թադեոսի ու Ս. Բարդուղիմեոսի նշանա-
կությունը. Մայր Եկեղեցին. Միածնի իջումը Հայոց մեջ և Նախեկեղեցին.
առաքելոց հաջորդությունը Հայոց մեջ. Հոգևոր Ս. Կարգ: Հայրապետի իշ-
խանությունը.....319

ԼԴ. ՓՐԿՈՒԹՅԱՆ ՅՈՒՐԱՑՈՒՄԸ: - Յուրացման պայմանները. պատմակա-
նապես յուրացումն. նոր կյանքի ընթացքը. երեք աստիճանը յուրացման.
կամքի հիմնական դերը. անհատի պես և ամբողջ ազգը. շնորհ վալելոդ
ազգի գործունեության պարտիքը: Հոովմեական եկեղեցու Պեղազյան մո-
լորությունը. սրբացումն. կղեր. բողոքականաց ծայրահեղությունը. ճա-
կատագիր. հերքումն. Հայոց Եկեղեցու ճշմարիտ վարդապետությունը
այդ կետերում.....328

ԼԵ. ՎԵՐԱԾՆՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒ ՆՈՐ ԿՅԱՆՔ: - Որոշումն. - դարձ. զղջումն.
քավություն ու գորացումն. հավատք ու նոր կյանք. սեր. հավատացյալնե-
րի զանազան գործունեությունը. կրոնամոլություն - դրական ու բացասա-
կան.....346

ԼԶ. ԱՍՏՈՒԾՈՒ ԽՈՍՔՆ ՈՒ Ս. ԳԻՐՔԸ: - Աստուծո խոսքի նշանակությունը.
այդ խոսքի գրավորի ծագումը. աստվածաշնչության որպիսությունը:
հոովմեականաց շեղումը. բողոքականաց շեղումը. երկու մոլորությանն
էությունը. Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու առաքելական վարդապետու-
թյունը.....355

ԼԷ. ՔԱՐՈՋՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՍՐԲԱԶԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆ: - Կենդանի
քարոզություն՝ ըստ Տիրոջ հրամանին. կենդանի ներգործություն. սրբա-
զան ավանդության որոշումը. ավանդության էականության հիմքերը. 1.
առաքյալների գրվածները ավանդությանը. 2. ավանդությունը Ս. Գրքի
բացատրության համար. 3. Ս. Գրքից բխած հավատամքի ավանդակա-
նությունը. 4. Ս. Գրքի աստվածպաշտական սկզբունքների ավանդակա-
նությունը. 5. Ս. Գրքում ակնարկված մոլորությանն ու հանգամանաց
ծանոթությունը ավանդությանը. առաքյալների վկայությունը ավանդու-
թյան վրա. ավանդության տեսակները. 1. ավանդական. 2. շնորհաբաշ-
խական. 3. վարդապետական. 4. վարչական. 5. աստվածպաշտական. 6.
պարագայական և 7. պատմական. այդոնց աղբյուրները. Հոովմեական ե-
կեղեցու մոլորությունը. բողոքական եկեղեցու հակառակ մոլորությունը.
Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու ճշմարիտ ընթացքը.....363

ԼԸ. ՄԱՐԳՈՒ ԽՈՍՔՆ ԱՌ ԱՍՏՎԱԾ ԿԱՄ ԱՂՈԹՔ: - Ս. Գիրքն իբրև Աստուծո խոսք և աղոթքն իբրև մարդու խոսքը. աղոթքի բովանդակությունը - Քրիստոսի անունով գորավոր աղոթքը. հավատքը՝ աղոթքի հիմք. աղոթել՝ ըստ Քրիստոսի օրինակին. անհրավ աղոթքը, որ չէ լսվում. սրտաբուղիս աղոթք. աղոթքով սուզվիլը հոգևոր աշխարհում. աղոթքի նախապատրաստություն և ապա խնդրվածք և ընդունակություն Աստուծո շնորհաց. կատարումն.....372

ԼԹ. ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՍՈՒՐԲ ԽՈՐՀՈՒՐԿՆԵՐԸ: - Որոշումն. եկեղեցական արարողության էությունը և յուր խորհուրդը. նշանակի տարբերությունը. ս. խորհրդով կենսական հաղորդություն Աստուծո հետ. հավատքի անհրաժեշտությունը իսկական խորհրդի շնորհը ստանալու համար. Հոովմեական եկեղեցու մոլորությունը խորհրդի «նյութական ներգործության» մասին. բողոքականաց հակառակ ծայրահեղությունը. նոցա յոթը թվի մերժումը. հերքումն. Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու ս. խորհուրդները և նոցա հիմնական միտքը. քահանայական պաշտոնիները. ընդհանրապես և մասն. անհրաժեշտները. յոթը թվի բարոյական իմաստը. 379

Խ. ԽՈՐՀՐԳԱԿԱՏԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ. ՕՐՀՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՕԾՈՒՄՆ: - Եկեղեցական կարգի անհրաժեշտությունը. օրհնությունը աստվածադիր կարգով. 1. բաշխումն և ընդունակություն շնորհաց. 2. հավատք, հույս ու սեր վառելով. 3. ընթերցվածք. 4. միաբանական աստվածպաշտություն. եկեղեցական. 5. հոգեբուղիս կարգ. 6. առաքելական շնորհաբաշխություն. Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու կարգերը. կարգերի միջոցները. Ավետարան. ս. խաչ. շնորհաբաշխ ձեռք. զգալի նյութեր՝ գինի, ջուր, բաղարջ ու ձեթ. այդոնց էությունը և նշանակությունը. ս. մյուռոն. յուղի հատկությունը. բաղկացումը. օրհնությունը. գործածությունը 387

ԽԱ. ՄԿՐՏՈՒԹՅՈՒՆ: - Որոշումը. առաջին ու երկրորդ ծննդյան հետևանքը. մկրտության զգայական տարրը և յուր նշանակությունը. հավատքի անհրաժեշտությունը. մանուկը ծնողաց հավատքով. կնքահոր դերը. ծնող - կնքահայր և եկեղեցի կամ մայր. չափահաս երեխայի մկրտությունը. մի-միայն տղամարդը՝ կնքահայր. մկրտության նախապատրաստությունը. մկրտության միանգամ ներգործությունը. աղանդավորներին վերստին մկրտելու սկզբունքը. Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու արարողությունը՝ երեք մասերով. մորը հանձնելը - ութօրեքը: Հոովմեական եկեղեցու շեղումը՝ ըստ ձևին և ըստ արարողության. բողոքականաց ծայրահեղությունը. հերքումն ու ճշմարտությունը.....395

ԽԲ. ԴՐՈՇՄ: - Որոշումն. որդեգրության կնիք. Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու կարգը և նորա խորհուրդը. արարողությունը. մկրտության ու դրոշմի միաժամանակությունը. դրոշմի մեծ նշանակությունը. անկրկնելի և աղանդավորաց ընդունելության կնիք. հոովմեականաց հիմն մոլորությունը. բողոքականաց ծայրահեղությունը. Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու ճշմարտությունը. կարգակատարության էությունը. 408

ԽԳ. ԱՊԱՇԽԱՐՈՒԹՅՈՒՆ: - Որոշումն՝ *Ս. Հոգու կոչելը, գղջումն և ապաշխարանք, արդարացումն դատավորի և Աստուծո առաջ, աստիճաններ ապաշխարության, գղջումն, քավություն Աստուծո թողությանը, սուրբ գործունեություն, մեղքերի հանձնառություն, առանձնական խոստովանություն, հաղորդվելու ժամանակը, դաստիարակչություն խոստովանության մեջ, մերժումն հակառակներին, քարոզ, հանդիմանություն, խրատ այդպիսիներին և ի վերջո մերժումն, նզովքի էությունը, հետևանքը, Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու մայրական գործը, միայն գղջման պահանջը: Հոովմեական եկեղեցու մոլորությունը հատուցման պահանջմամբ (թողության թղթեր), հակասությունը, պատժի վերացումը Նոր ուխտում, երկրորդ մոլորություն՝ «սրբոց վաստակոց» վաճառումը, հերքումն, բողոքականաց հակառակ ընթացքը, ճշմարտությունը Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցում, էական բացատրություն ապաշխարության, աղոթք ու պահք, պահքի որպիսությունը - նյութական ու բարոյական, պահքի ժամանակների նշանակությունը, խոստովանություն, հրապարակական ապաշխարանք, ապա՝ հաղորդություն, 5 սկզբունքները, «Մեղայ»-ի ընդհանուր իմաստն ու մասերը, ...417*

ԽԴ. ՀԱՂՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ: - Որոշումն, երկնավոր կերակուրը, Քրիստոսի մարմնով և արյամբ կերակրվելու սկզբունքը, այս խորհրդի սահմանումը, Քրիստոսի պատվերի միտքը, արժանավորապես հաղորդվելու սկզբունքները, պահանջները՝ 1. հավատացող լինելը, 2. մեղքերի գղջումը, ընկերսիրություն, աղքատաց կերակրելը, աղոթք ննջեցելոց համար, արդարասիրության հարատև ձգտելը, պատարագիչ քահանայի պարտավորությունը, դատապարտելի կողմերը: Պատարագի արարողության խորհուրդը, միաբանական աղոթքը պատարագին, քահանայի աղոթքը, հացի ու գինու փոխարկումը խորհրդավորապես, հավատացյալների վայելումը: Հոովմեական մոլորությունը հինգ կետերում, բողոքականաց հակառակ ծայրահեղությունը խորհրդի իրականության վրա, հերքումն, ...439

ԽԵ. ՊՍԱԿ ԱՄՈՒՍՆՈՒԹՅԱՆ: - Որոշումն և ամուսնության էությունը, ամուսնության սկզբունքը ստեղծագործությունից սկսած, պսակի խորհուրդը ամուսնացածի և կուսակրոնի նկատմամբ, օրհնության և օրհնակի նշանակությունը Հայոց եկեղեցու սիրո ընդարձակման տեսակետից, ամուսնության օրհնվելու կարևորությունը, օրհնվելու պայմանները, մարմնավոր կանոնավորությունը և՛ հոգևոր, ապա՝ միության կարելիությունը, ամուսնացողի հայեցողության կամ հավատքի դերը, կրկնամուսնություն, անլուծանելիություն և մահվան լուծումն, ներողամտաբար թույլտվություն կրկնամուսնության այրիների, լուծումն մահանման դեպքերում, երկու կարգի սկզբունքներ, լուծման իրավատերը - ամուսնության ուխտի դերը և Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու օրենքները, հոովմեականաց մոլորությունը երկու կետերում, բողոքականաց հակառակ ընթացքը, Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու ճշմարտությունը, պսակի կարգը և ժամանակը, ...458

ԽԶ. ԿԱՐԳ ՀԻՎԱՆԴԱՑ: - Որոշումն, Քրիստոսի կարգադրությունը, հիվանդության հանգամանքը Աստուծո պատվիրանի շրջանում, այդ խոստման ուղղումը, այդ վերակենդանացման սկզբունքը և կարգը, կենդանացուցիչ

միջոցներ. Քրիստոսադիր միջոցները. Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու Կարգը՝ ըստ Քրիստոսի օրինակին. Քրիստոսի երաշխավորումը հիվանդի հավատավոր բժշկության. Հոովմեական եկեղ. մոլորությունը երկու կետերում (ներշնչումն). բողոքականաց ժխտումը այս խորհրդի. հակառակ ծայրահեղությունը. Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու հավատարմությունը. շնորհաբաշխական հատուկ ու հարատև միջոցների գերադասումը. կատարումը.....475

ԽԷ. ՁԵՆԻՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ: - Որոշումը և էությունը. քահանայության նախատիպը Հին Ուխտում. առաքյալների ու նոցա հաջորդների իրագործումը. ձեռնադրության կարգի տնօրինությունը. այդ կարգի կատարումը յոթը աստիճանով ու նոցա էությունը. արտահայտությունը. ձեռք դնելը. առաքելական պատվերն ու Ս. Հոգու ավանդումը. հոգևոր դասը Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցում. նոցա իրավանց ու պարտյաց որոշումը և սկզբունքը. Կաթողիկոսի երաշխավորությունը, նորա ընտրությունը, ուխտը և կոչումը. մյուս հոգևորականաց դիրքը. օրհնության աստիճանն ու բուն ձեռնադրություն. ընծայացվի կատարելությունը՝ 1. մարմնավոր ու չափահասություն, 2. մտավոր ու բարոյական, 3. կոչման, 4. ժողովրդի ինքնաբերաբար ընտրություն. 5. Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու ուսումնասիրություն. 6. խոսքով ու գործով աստվածային գործունեության նվիրումն. 7. հավատքով ձեռնադրություն: Ձեռնադրության բուն աստիճանը՝ դպրություն (ամուսնացած և կուսակրոն). կուսակրոն հոգևորականը. հոովմեական մոլորությունը. կուսակրոնների միաբանությունը: Հոգևորականի պարտիքը՝ վարքով, գործով, խոսքով: Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի իրավունքներն ու պարտիքը. Առաջնորդինը. քահանայինը. իրավանց ու պարտյաց սկզբունքն ու հիմքը. Հոովմեական եկեղեցու նվիրապետական ոգին. Լուծերի ծայրահեղությունը. հերքումն. Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու հոգևոր ընթացքը. Ձեռնադրության կարգակատարումը. հոգևորականի թաղման կարգի էական կետերը. Սարկավազ վարդապետի ողբականը.....486

ԽԸ. ՄԻԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՍՏՎԱԾՊԱԾՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՅՈՒՐ ՊԱՐԱԳԱՅՔ: - Միաբանական աստվածպաշտության պատճառաբանական էությունը. սիրո մեծ նշանակությունը. Ս. Գրքից հաստատություն. Քրիստոսի և առաքյալների պատվերները. Հաղթական եկեղեցու ու մեր միությունն ու հարաբերությունը աղոթքով. սրբոց բարեխոսությունը և յուր էությունը: Սրբոց նշխարների նշանակությունը և դերը. Ս. Գրիգոր Լուսավորչի նշխարները. մեր աղոթքն առ Աստված և սրբոց աղոթակցությունը: Միաբանական աստվածպաշտության պարագայք. Ա. եկեղեցի, վանք, գերեզմանատուն, հավատացյալի տունը. Բ. Ժամանակ ու ժամեր - պահքեր: Աստվածպաշտական կարգեր: Եկեղեցական սարգերն Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցում և այդոնց որպիսությունն ու նշանակությունը. Հոովմեական եկեղեցու մոլորությունը. բողոքականաց ծայրահեղ հակակությունը. երկուքի անտեղությունը. Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու ճշմարիտ ճանապարհը.....520

ԽԹ. ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԿԱՏԱՐՄԱՆ ԸՆԹԱՑՔԸ. ՓՈԽՈՒՄՆ ՀԱՍՏՅԱՑՍ ԵՎ ԱՆԴՐԱՆԿԱՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ: - Փրկության ընթացքը մեղքի ու մահվան դեմ. հեթանոսի հայացքը անցյալի վրա, մերը՝ ապագայի վրա. հաղթանակ. հոգու վիճակը արդարների ու մեղավորների համար. ցանկալի հանդերձյալը. հոգիների տեղը և միությունը մեզ հետ. փոխադարձ ուրախությունը. փոխադարձ բարեխոսություն: Հոովմեական մոլորությունը - «առանձնական դատաստան» և «քավարան». հերքում՝ ըստ երեք կետերի. Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու ճշմարտությունը. 544

Ծ. ԿԱՏԱՐԱԾ ԵՎ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԱԼՈՒՍԸ: - Եկեղեցու կատարումը աշխարհի վախճանին. այդ լուծման անհրաժեշտությունը. ե՞րբը. խավարի իշխանության զորանալը ճշմարտության հաղթանակի փառավորության համար. Նշանակական «հազարամյակ». Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցու վարդապետությունը այս ակատմամբ. կատարյալ հաղթանակ. Քրիստոսի գալուստը.....553

ԾԱ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՄԵՆԵԼՈՑ: - Հարության հավաստիությունը՝ ըստ ինը գլխավոր սկզբանց. հարություն հոգու ու մարմնի. հարուցյալի վիճակը. հարության բնական օրինականությունը. յուրաքանչյուրին՝ ըստ յուր գործոց նոր վիճակը. արարածական աշխարհի փառակցությունը՝ աղետալի հարվածով. 560

ԾԲ. ԴԱՏԱՍՍԱՆ ԵՎ ՎԵՐՋԻՆ ՎԻՃԱԿ: - Դատաստան. յուրաքանչյուրի արժանյաց երևիլը առանց հարցուփորձի. Բաժանումն վատերի ու լավերի. արդարների լուսեղեն հավիտենականությունը Աստուծո հաղորդությանը. չորս հատկություններ այդ վիճակում. Ս. Գրիգոր Լուսավորչի նկարագրությունը. Դատապարտյալների վիճակը. Բացասական ու դրական վիճակը ընդհանրապես. հավաստիություն՝ ըստ խղճի, Աստուծո օրենքի, կենսական փորձի, աշխարհի ընթացքի և բնագիտական հետազոտությանց. վախճանի սաղմը աշխարհի սկզբնավորության մեջ և Ս. Գրիգոր Լուսավորչի վկայությունը.....568

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ 575

ՑԱՆԿ Ա. ՏԵՐ-ՄԻՔԵԼՅԱՆԻ ՕԳՏԱԳՈՐԾԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ 607

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ 613

ԱՐՇԱԿ ՏԵՐ-ՄԻՔԵԼՅԱՆ

**ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՅՑ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑՈՒ
ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆԸ**

Ձ Ե Ռ Ե Ա Ր Կ Դ Ա Վ Ա Ն Ա Բ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ա Ն

Ծանոթագրությունները՝ Հակոբ Քյուսեյանի

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ՍԲ. ԷԶՄԻԱԾԻՆ – 2007

Համակարգչային աշխատանքները՝
Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Հրատարակչական բաժնի
Ուղղագրությունը արդի արևելահայերենի փոխադրեց
Սիրանուշ Բուլաթյանը

Շապիկը՝ Աննա Օհանջանյանի

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՏՊԱՐԱՆ